Christopher Alan Bayly

Modern Dünyanın Yeniden İnşası

1900 - 2015

İngilizceden Çeviren: Eren Buğlalılar

AYRINTI

TARİH

CHRISTOPHER ALAN BAYLY

1945, Tunbridge Wells, Kent doğumlu İngiliz tarihçi. Doktorasını 1970 yılında Oxford Üniversitesi'nde tamamladı. 1990 yılında British Academy'e kabul edildi. Britanya İmparatorluğu ve Hindistan tarihi alanındaki yapıtlarıyla öne çıkan Bayly, dünya tarihi üzerine çalışmalardaki öncülüğü dolayısıyla aralarında 2004 "Wolfson History Oeuvre" ve 2007 "Queen's Birthday Honours List" gibi unvanın da yer aldığı çok sayıda ödüle değer görüldü ve "Sir" unvanıyla onurlandırıldı. 1970'de St. Catharine's College'da öğretim görevlisi olarak başlayan akademik kariyerini 1992'den 2013'e kadar imparatorluk ve denizaşırı ülkeler tarihi profesörü olduğu Cambridge Üniversitesi'nde sürdürdü. İktisadi, toplumsal, siyasal, kültürel tarih, görsel sanatlar ve doğa bilimleri tarihi alanındaki olağanüstü derinlikteki yapıtlarıyla "benzersiz entelektüel yelpazeye sahip virtüöz bir tarihçi" olarak anılan Bayly 2015 Nisan'ında yaşama veda ettiğinde Chicago, Kopenhag ve Londra Queen Mary Üniversitesi'nde ders vermeyi sürdürmekteydi.

Yayınlanmış Eserleri:

The Local Roots of Indian Politics: Allahabad, 1880-1920 (1975).
Rulers, Townsmen and Bazaars: North Indian Society in the Age of British Expansion, 1780-1870 (1983).
Indian Society and the Making of the British Empire (1988).
Imperial Meridian: The British Empire and the World, 1780-1830 (1989).
Empire and Information: Intelligence Gathering and Social Communication in India, 1780-1870 (1996).
Origins of Nationality in South Asia: Patriotism and Ethical Government in the Making of Modern India (1997).
The Birth of the Modern World: Global Connections and Comparisons, 1780-1914 (2004).
Forgotten Armies: The Fall of British Asia, 1941-1945 (2005).
Forgotten Wars: Freedom and Revolution in Southeast Asia. (2007).
Recovering Liberties: Indian Thought in the Age of Liberalism and Empire (2012) *Remaking the Modern World, 1900-2015: Global Connections and Comparisons* (2018).

Ayrıntı: 1600
Tarih Dizisi: 33

Modern Dünyanın Yeniden İnşası
Küresel Bağlantılar ve Karşılaştırmalar
1900-2015
Christopher Alan Bayly

Kitabın Özgün Adı
Remaking The Modern World
Global Connections and Comparisons
1900-2015

İngilizceden Çeviren
Eren Buğlalılar

Yayıma Hazırlayan
Levent Turhan Gümüş

Son Okuma
Efrahim Nevzat

© John Wiley & Sons Ltd, 2018

Bu kitabın Türkçe yayım hakları
Ayrıntı Yayınları'na aittir.

Bu kitabın Türkçe yayım hakları
Anatolialit aracılığıyla alınmıştır.

Kapak Fotoğrafı
İspanyol İç Savaşı Özgürlük Savaşçısı

Kapak Tasarım
İnci Batuk

Kapak Düzeni
Gökçe Alper

Dizgi
Hediye Gümen

Baskı ve Cilt
Ali Laçin - Barış Matbaa-Mücellit
Davutpaşa Cad. Güven San. Sit. C Blok No. 286
Topkapı/Zeytinburnu - İstanbul - Tel. 0212 567 11 00
Sertifika No: 46277

Birinci Basım *2022*

ISBN 978-605-314-589-9
Sertifika No.: 10704

AYRINTI YAYINLARI
Basım Dağıtım San. ve Tic. A.Ş.
Hocapaşa Mah. Dervişler Sok. Dirikoçlar İş Hanı
No: 1 Kat: 5 Sirkeci – İstanbul
Tel.: (0212) 512 15 00 Faks: (0212) 512 15 11
www.ayrintiyayinlari.com.tr & info@ayrintiyayinlari.com.tr

twitter.com/ayrintiyayinevi facebook.com/ayrintiyayinevi instagram.com/ayrintiyayinlari

Modern Dünyanın Yeniden İnşası

Küresel Bağlantılar ve Karşılaştırmalar 1900-2015

Christopher Alan Bayly

AYRINTI

Tarih Dizisi

İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu
Kişisel Gözlemlerden ve Otantik Kaynaklardan
Friedrich Engels

Cihan Harbine Doğru Türkiye
Kişisel Gözlemlerden ve Otantik Kaynaklardan
Parvus Efendi

Bir Yeniçerinin Hatıraları
Konstantin Mihailoviç

Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler
George Haupt & Paul Dumont

Sultanlar Zamanında Hıristiyanlık ve İslam II
F. W. Hasluck

Arabistan'dan Öteye
Warwick Ball

Bizans Dünyası Cilt 1
Cécile Morrisson

Coğrafya Her Şeyden Önce Savaş Yapmaya Yarar
Yves Lacoste

Halk İstiyor
Gilbert Achcar

Zapata ve Meksika Devrimi
John Womack

Modern Dünyanın Doğuşu
Sir Christopher Alan Bayly

Tek Dünyaya Doğru
Warwick Ball

Ermeni Halkının Tarihi
Der: Gérard Dédéyan

Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı: Modernleşme, Merkezileşme
Özge Özkoç

Özel Görevler
İstenmedik Bir Tanığın, Bir Sovyet İstihbarat Şefinin Anıları
Pavel Sudoplatov

Komün
Tarih ve Anılar
Louise Michel

Yahudi Modernitesinin Sonu
Muhafazakâr Bir Dönüm Noktasının Tarihi
Enzo Traverso

Müslüman Kardeşler
Muhalefetten İktidara
Alison Pargeter

Romanın Sultanları
Türklerin Dünyaya Yayılışı
Warwick Ball

Rus Devrimi
Bolşevik Zaferinin Kökenleri, Aşamaları ve Anlamı
Marcel Liebman

Kürtler
Milliyetçilik ve Politika
Falih A. Cabbar & Hoşam Davud

İspanya'da Devrim ve İç Savaş
Émile Temime, Pierre Broué

Bizans Dünyası:
Bizans İmparatorluğu (641-1204)
Jean-Claude Cheynet

Kafkasya
Bir Tarih
James Forsyth

Devrimler
Der. Michael Löwy

Nazi Diktatörlüğü
Yorum Sorunları ve Perspektifleri
Ian Kershaw

Almanya'da Devrim
1917-1923
Pierre Broué

Ayakta Bir Hayat
Siyasal Anılar 1945-1962
Mohammed Harbi

İçindekiler

Dizi Editörünün Önsözü 7
Dizi Editörünün Teşekkürü 10
Susan Bayly'nin Teşekkürü 11
Christopher Bayly ve Küresel Tarihin Oluşumu 13
Önsöz 19
Giriş 21
1- Dünya Krizi, 1900-1930: Avrupa ve "Ortadoğu" 34
2- Dünya Krizi, 1900-1930: Afrika, Asya ve Ötesi 54
3- Dünya Çapında Otoriterlik ve Diktatörlük, 1900-1950 77
4- Demokrasiler ve Hoşnutsuzlukları, 1900-1950 98
5- Bunalım: Devlet Müdahalesi ve Halk Direnişi 118
6- İkinci Dünya Savaşı ve Sonuçları 131
7- Çevredeki Çatışmalar ve Eski Rejimlerin Sonu, 1945-1955 156
8- Amerika'nın Hegemonyası ve Sömürgeciliğin Son Perdesi: 1950'lerin Ortasından 1970'lere 180
9- "Kritik Eşik": Dünya Siyaseti ve "Uzun 1980'ler"in Yarattığı Şok 207
10- İnsana Dair Bilgilerin Çoğalması: XX. Yüzyılda Kişi ve Toplum 226
11- Benlik ve İnsan Toplumu Benliğin Dünya Çapındaki Kaynakları 243
12- Sanat, Edebiyat, Eğlence: Kriz ve Toparlanma 268
13- Din: Çekişme ve Diriliş 286
14- Bir Katliam Yüzyılı ve Bir Suç Yüzyılı 304
15- Teoride ve Pratikte Enternasyonalizm ve Ulusötesicilik 323
16- Modern Dünyadaki İmparatorluk Gölgesi 331
17- İnsanların Oluşturduğu Baskı 351
18- İki Yüzyıl Arasında: Ekonomik Liberalleşme ve Siyasal Bölünme; 1991'den 2015'e 363
Sonuç: Dönemler ve Kehanet 391
Kaynakça 402
Dizin 429

Dizi Editörünün Önsözü

Tarihi bir bütün olarak kavrama çabası yeni bir şey değil. İnsanlığın nasıl başladığını, şimdiki durumuna nasıl kavuştuğunu anlamak her medeniyetin dini, felsefi sisteminde ifadesini bulmuş olan en eski, en evrensel insani ihtiyaçlardan biridir. Ancak bu ihtiyacın mevcut tarihsel bilginin akılcı bir şekilde, sistematik olarak değerlendirilmesi yoluyla karşılanmasının gerekli ve mümkün hale geldiğinin ortaya çıkmaya başlaması yalnızca son birkaç on yılda gerçekleşti. Tarih, genellikle, XIX. yüzyılın ortalarına değin diğer düşünce ve ilim alanlarının (literatürün, retoriğin, hukukun, felsefenin ya da dinin) bir alt kolu gibi muamele görüyordu. Tarihçiler bu dönemde onu başlı başına bağımsız, kendi konusu, kuralları ve yöntemleri bulunan bir akademik alan olarak inşa etmeye başladığında, bunu, pratikte insanlık geçmişinin kapsayıcı bir anlatımına dönük olarak değil, Batı Avrupa'nın tarihine ve Avrupa'nın genişlemesiyle sömürgeciliğin meydana getirdiği toplumların tarihine ulaşmaya dönük bir çaba olarak yapmışlardı. Böylece kendi disiplinlerinin akademik temellerini atarken, "medeniyet"in, daha sonra da "Batı medeniyeti"nin ilerlemesine Aydınlanma'nın duyduğu inancı güçlendirmişlerdi. Görece küçük bölgesel biçimleriyle birlikte bu inancın aldığı söz konusu biçim, XX. yüzyılın çoğunda neredeyse her yerde tarih öğretisinin temeli haline geldi. Dünyanın diğer parçalarının tarihlerine dair araştırmalarla öğretiler, antik Yunan ve Roma'ya ilişkin çalışmalar gibi esasta kökü filolojide bulunan, ilgili dillerdeki kanonik metinlerin yorumlanması yoluyla yürütülen alan çalışmaları bağlamında geliştirildi.

Bu yaklaşımlar hükmünü sürerken, dünya tarihi büyük ölçüde, öncelikle teorik ya da metafizik sistemler inşa etmekle ilgilenen düşünürler ile yazarların alanı olarak kaldı. Bir akademik tarihçiler topluluğunun, bunu, sahip oldukları bilgiler ile becerilerin uygulanabileceği, hatta bir an evvel uygulanması gereken bir alan olarak kavramaya başlaması XX. yüzyılın sonlarını buldu. Tarih disiplininin geleneksel parametrelerinin yetersizliği artık kabul ediliyor; zincirlerini koparmış yaklaşan, felaketlere gebe ortak bir gelecek ile karşılaşan dünyanın, ortak bir tarihe de ihtiyaç duyduğu hissi güçleniyor. Ne var ki böyle bir tarihin ortaya çıkarılması gecikti. Bunun bir nedeni bilgisizlikti çünkü yakın zamana kadar muazzam genişlikteki mekânların ve zamanların tarihi hiç bilinmiyordu. Ayrıca haklarında bildiklerimiz o kadar parça parça ve yüzeyseldi ki bunlar üzerinde düşünmeye değmezdi. Diğer bir neden ise, yine de sahip olduğumuz muazzam miktar ve çeşitlilikteki bilginin hangi temelde örgütlenip tartışılacağına ilişkin geniş bir kabulün bulunmayışıydı.

Bu engellerin ilki artık hızlıca aşılmıştır. Dünyada arkeologlar ile tarihçilerin enerjik, sofistike araştırmalarının nesnesi haline gelmeyen bir yer ya da bir tarihsel dönem neredeyse kalmadı. 1980'lerden bu yana akademik tarihin ufukları dramatik biçimde genişledi. Tarihsel araştırmalarla metinlerin niteliği ve niceliği her on yılda katlanarak arttı, önceden en çok ihmal edilen bazı alanlarda en olağanüstü ilerlemeler kaydedildi. Akademisyenler emeklerinin sonuçlarını paylaşmayı başardı. Bundan yirmi yıl önce bir avuç uzmanın dışındakiler için bilinmez olan bölgelere, dönemlere ve başlıklara ilişkin güvenilir, anlaşılır, muhteşem anlatımlar ortaya çıktı. Özellikle de yazar ekiplerinin kendi araştırma alanlarında ulaşılan güncel sonuçları az çok ayrıntılı bir biçimde sundukları kitaplar ya da ciltler biçiminde yapılan ortak yayınlar, bilginin çoğalmasına verilen doğal ve gerekli bir yanıt oldu. Farklı bilgi düzeyine sahip, alanın uzmanı olmayan kişiler geçmişe ilişkin sürekli hızlanarak biriken bilgiyle ancak bu şekilde belirli bir temas içinde olabildi.

Yine de bir sorunun çözülmesi diğerinin şiddetlenmesine yol açıyor. Bilginin artması, bakış açılarının çoğalması, onların sentetik bir biçimde özümsenip kaydedilebilmesini imkânsız kılan bir hızla gerçekleşiyor demek çok yerinde olur. Her zamankinden daha çok sayıda ağacı, her zamankinden daha ayrıntılı bir şekilde tasvir edebiliyoruz. Ancak buradan ormana ilişkin daha sağlam bir görüş edindiğimiz sonucu çıkmıyor her zaman. Ortak yayınların pek çok avantajı olsa da vizyon netliği, hele ki özgünlük bunlarda pek hâkim değil. Tarihe şeklini, yapısını, anlamını veren (şimdilerde moda olan deyişle, onu bir düşünme vasıtası kılan) şey, geçmiş toplumların neye benzediğine, nasıl işlediğine, uzun dönemde neden değiştiğine, dünyanın diğer yerlerindeki çağdaş toplumlarla hangi yönden benzediklerine, nerelerde farklılaştıklarına, birbirleriyle nasıl etkileştiklerine dair yeni iddiaların ileri sürülmesi ve bunların tartışılmasıdır. Şayet geçmişe dair içgörüler duygudaşlık kurabilen bir kavrayışa sahip değilse geçmiş bir ölüden ibaret kalacaktır ki bunu yapabilen içgörüler de neredeyse her zaman bireysel yaratıcılıkla hayal gücünden doğar. Bu yüzden, dizinin her bir kitabı tek bir yazarın eserini ve vizyonunu kapsıyor. Böylesi bir senteze ulaşabilmek bilgi ve kararlılık kadar, hiç de sıradan olmayan bir entelektüel, mesleki cesaret gerektirir. Buna girişmeye istekli çok seçkin araştırmacıları bulabilmek gibi özgün bir şansımız oldu.

Küresel tarihi kaleme almanın çok zengin yolları mevcut. Zamanında birbirinden tecrit edilmiş durumda bulunan halkların temaslarının tarihi olarak anlaşılabilecek en eski ve en basit görüşün (ki bazıları tüm değişimlerin buradan doğduğunu düşünür) ilk zamanlardan bu yana uygulanabilirliğini koruduğu bugün de görülüyor. Etkili olmuş bir başka seçenek, ekonomik değişimin kendine yeten ancak sürekli genişleyen, ardışık iktidar ve kültür sistemlerini sürdüren "dünyalar" yaratma eğilimine odaklanıyor. Bir başkası, toplumların değerlerinin, toplumsal ilişkilerinin, iktidar yapılarının gelişme yollarını karşılaştırarak, toplumlar ile kültürler arasındaki farkları, böylece de her birine özgü karakteri

anlamaya çalışıyor. Hızla yükselen ekolojik tarih alanı, fiziksel çevreyle ve diğer hayvanlarla kurulan etkileşimi insanlığın içinde bulunduğu felaketin merkezine yerleştiren antik geleneğe geri dönüyor; diğer yandan da bunun ancak kültürel, kronolojik ve coğrafi olarak kapsamlı bir yaklaşımla anlaşılabileceğinin altını çiziyor. Son dönemde bu diziye de katkı sunan yazarlardan birinin başını çektiği "Büyük Tarih", insanlık tarihinin yalnızca doğal değil kozmik ortamla da bütünleştirilebileceğini, sonuçta da daha iyi anlaşılacağını göstermeye başladı.

Blackwell Dünya Tarihi tek bir yaklaşıma yer vermeyi değil, tümünü desteklemeyi amaçlıyor çünkü tüm insanlık geçmişinin modern, kapsamlı ve anlaşılır bir anlatımını sunmakta bunlardan faydalanılacaktır. Her bir kitap bölgelere, dönemlere, başlıklara ilişkin alışılageldik sınırların yeniden değerlendirilmesine izin verecek -aslında bunu talep edecek- genişlikteki bir küresel tarih parçasına ilişkin sağlam bir genel bakış sunuyor. Bunu yaparken de onun kaynaklarıyla konularının özellikleri kadar, yazarının vizyonunu ve yargısını da yansıtıyor. Bir bütün olarak dizi vazgeçilmez bir yeri bulunan çok uzun vadeli bölgesel kalkınma anlatılarını dünya çapındaki gelişmelere, bölgeler arasındaki etkileşime, bunların ortak deneyimlerine ve kimi zaman bir diğerinin başına açtığı işlere dair küresel incelemelerle birleştiriyor. Bir arada düşünüldüklerinde bu kitaplar dünyanın her bir parçasının tarihinin görülebileceği bir çerçeve, insanlık faaliyetinin çoğu yanının zamanda ve mekânda karşılaştırılabileceği bir temel sağlayacaktır. Çerçeve bir perspektif sunar. Karşılaştırma farklılıklara saygı gösterildiğini ima eder. Geçmişin geleceğe sunabileceklerinin başlangıcıdır bu.

Dizi Editörünün Teşekkürü

Editör hem bir bütün olarak bu diziye, hem de tek tek her bir kitaba sundukları tasarım ve içerik tavsiyeleri, yardımları nedeniyle tüm katkı sunanlara teşekkür borçludur. Editör ile katkı sunanlar hem tek tek hem de birlikte Blackwell Yayıncılık'ın eski çalışanı müteveffa John Davey'e ve kendisinin ardılı Tessa Harvey'e olan borçlarını kayda geçirmek arzusundadır. John Davey'nin vizyonu, heyecanı olmasaydı bu seri başlatılamaz, Harvey'nin uzun yıllar devam eden enerjisi, becerisi ve diplomasisi olmasa gerçeğe dönüştürülemezdi.

Bu kitabın yazarı Christopher Bayly 2015 Nisan ayında aniden aramızdan ayrılırken, kitabını da yarım ama aslında tamamlanmış bir halde bıraktı. Kendisi çok seçkin bir tarihçiydi, genel olarak tarihe, özel olarak da küresel tarihe yaptığı katkılar aşağıda açıklanmıştır. Bu diziye en üst kalitede ve özgünlükte iki kitap, dizinin editörüne sınırsız ilham, tavsiye ve destek sunmuştu. Kaybının telafisi yoktur. Kendisinin bıraktığı taslağın yayıma hazırlanması görevinde, onunla son aylarında çok yakın çalışmış olan Daniel Jacobius Morgan'ın sunduğu destek çok cömert ve elzemdi. Michael Bentley ile Christopher Clark'ın yaptığı değerlendirmeler ile verdiği tavsiyelere, Haze Humbert'in fevkalade talepkar olan böyle bir üretim süreci boyunca gösterdiği sabra teşekkür ederim. Susan Bayly çalışmayı her noktasında, çeşitli sorunlara rağmen tükenmez bir sabır, metanet ve incelikle yönlendirdi. Bu kitabın Chris'in yazmak istediği kitap gibi olmasını başka kimse sağlayamazdı. Bu kitap aynı zamanda Susan Bayly'nindir.

R. I. Moore

Susan Bayly'nin Teşekkürü

Dizi editörümüzün duygulandırıcı teşekkür sözlerine ben de kendi yürekten teşekkürlerimi eklemeliyim. Değerli dostlarımız, ailemiz sevgili Chris'imin taslağının yayıma hazırlanmasında hiç usanmadan destek oldular. Herkesin adını burada anmak mümkün olmasa da, Daniel Jacobius Morgan ile Bob Moore'a tükenmeyen adanmışlıkları ve anlayışları için minnettarlığımı sunmak isterim. Sugata Bose, David Canadine, Derek Davis, Richard Drayton, Tim Harper ve Gordon Johnson'a, aşağıdaki incelemede bulunan güzel sözleriyle Chris'in biyografisini ve derinliğini parlak bir şekilde ortaya koyan Chris Clark'a özellikle teşekkürler. Barbara Roe'ye de teşekkür etmek istiyorum. Kendisi bizim Chris'in istediği gibi kullanabildiğimiz fotoğrafları, özellikle Chris'in kapak fotoğrafı yapmayı arzuladığını bildiğimiz, genç güzel yüzündeki cesaret ve iyimserlikle belirsiz bir geleceğe bakan İspanya İç Savaşı'nın özgürlük savaşçısının müthiş fotoğrafını bulan kişidir. Britanya'da ve dışında, Chris'in artık dünya çapında inanılmaz bir tarihsel alan ve altdisiplinler yelpazesini süsleyen eski öğrencileri de dahil pek çok insan var. Hepinizi sevgiyle, minnettarlıkla anıyorum; ebedi kayıp duygumuzu Chris'in bilgeliğinin, insanlığının bu son ve muazzam ürününün armağanıyla hafifletebilmemiz için tüm yaptıklarınız beni yüreklendirdi.

Susan Bayly
Cambridge, Mart 2018

Christopher Bayly ve Küresel Tarihin Oluşumu

Bu kitabın yazarı İngiliz Akademisi Üyesi, Profesör Doktor Sir Christopher Bayly 19 Nisan 2015 tarihinde, 69 yaşındayken Chicago'da kalp krizinden yaşamını yitirdi. Bayly mümtaz bir Hindistan ve Britanya İmparatorluğu tarihçisi, küresel tarih alanının da bir öncüsüydü. Kendisi "Avrupa dışındaki tarihe yaptığı hizmetlerinden dolayı" şövalye unvanı verilen ilk akademisyen oldu. Yerine getirdiği vazifelerin, aldığı onur nişanlarının uzun listesinden de görülebileceği üzere Chris'in seçkinliği uluslararası alanda da tanınıyordu ancak kariyerinin merkezi Cambridge'deki St. Catharine College'dı. 1970 yılında buradaki Tarih bölümüne Burslu Kolej Okutmanı olarak seçilmiş, Tarih Çalışmaları Direktörü olmuştu. Chris Bayly 1981 yılında Cambridge Üniversitesi'nin Milletler Topluluğu Araştırmaları Smuts Doçentliği'ne, ardından Tarih Fakültesi'nde bir dizi göreve atanmış, nihayetinde 1992 yılında İmparatorluk ve Denizcilik Tarihi Vere Harmsworth Profesörlüğü'ne gelmişti. Yaşamını yitirdiği sırada aynı zamanda Chicago'da, Kopenhag'da ve Londra Queen Mary Üniversitesi'nde profesördü.

Chris Kent'te, Tunbridge Wells'te, İmparatorluk'un yakın dönem tarihiyle hemhal olmuş bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmişti. Birinci Dünya Savaşı sırasında Mısır'da, Filistin'de ve Türkiye'de savaşmış olan Doğu Londralı büyükbabasıyla çocukken yaptığı konuşmaları hatırlıyordu. Tüccar bir denizci olan babası Hindistan'dan kopra* getiren gemiler de dahil dünyanın her yerinde çalışmıştı. Daha sonraları, bu duruma göndermede bulunarak "sömürgeciliğin ve dünyanın tarihine erken bir giriş yapmıştım" diyecektir. Chris'in Tunbridge Wells'teki Skinners Okulu'nda ve 1963 yılında Oxford Balliol'da lisans öğrencisi olarak öğrendiği tarih, ufku geniş ama odağı fazlasıyla Avrupalı olan bir tarihti. Chris'in Hindistan tarihi kariyerine yönelmesi 1965 yılında, kara yoluyla Hindistan'a doğru Türkiye, İran, Afganistan ve Pakistan'dan geçen uzun bir tatil yolculuğuna çıkmasıyla başladı. Chris, Hindistan-Pakistan savaş bölgesinden kaçınmak zorunda kalınca güneye, Karaçi'ye geçmiş, burada Basra'ya giden bir Şii hacı gemisine yetişmişti. 2014 Temmuz'unda yapılan bir söyleşide "Hindistan'ın diğer yanına dair bir his edinmiştim" diye hatırlayacaktır. "Öylece uçaktan inivermemiştim. Batı Asya'daki Hindistan'ı, özellikle de Müslüman boyutunu [görmüştüm]. Bu, bende çok yer eden bir deneyimdi."

* Kopra: Hindistan cevizi yağı çıkarmak için kullanılan kurutulmuş hindistan cevizi çekirdeği. (y.h.n.)

Sarvepalli Gopal ile Albert Hourani, Chris'in lisansüstü eğitimini aldığı kolej olan St. Antony College'da Hindistan ve Ortadoğu tarihi okumalarına kılavuzluk etti; doktora tezinin danışmanı, Britanya imparatorluk tarihçiliğinde bir dönüşüme nezaret eden (Balliol'da da kendisine danışmanlık yapmış) Jack Gallagher'dı. 1963 yılından beri St. Catharine College'da çalışan Britanya Milletler Topluluğu Tarihi Smuts Profesörü olan Eric Stokes'un daveti üzerine Chris 1970 yılında Cambridge'e geldi. Chris'in sonradan anımsadığı üzere, Cambridge'e transfer oluşu o zamanlar sık rastlanan, şaşırtıcı bir rahatlıkla gerçekleşmişti: "Jack Eric'e telefon etti: 'Eric, bendeki şu Bayly denilen komik elemana sizin oralarda iş var mı? Eric de dedi ki: 'Belki vardır', bu kadar."

Eric Stokes Chris'in en önemli akıl hocası olacaktır. Stokes 1970'lerde ilk dönem çalışmalarına hâkim olmuş ilke ve ideoloji konularından uzaklaşırken toprak sahipliği yapılarının önemini, Britanya'nın gelir yönetimi sistemlerinin bunlar üzerindeki baskısını vurgulayan bir Hindistan tarihi yaklaşımına yönelmişti. Yerel seçkinler ile imparatorluk hükümetleri arasındaki dinamik etkileşime yönelik ilgi Chris'in de Hindistan çalışmalarının değişmez bir özelliği haline gelecekti. *Oxford Dictionary of National Biography*'e [*Oxford Ulusal Biyografi Sözlüğü*] yazdığı dokunaklı bir yazıda Chris'in 1981 yılında hayatını kaybeden Stokes için seçtiği kelimeler bir başkasının pekâlâ Chris'ten söz ederken kullanabileceği kelimelerdi: "Tarihçi olarak yaptığı etkiyi dediğim dedik bir hamilik tavrıyla değil, nüktedanlıkla, kendiyle dalga geçerek, entelektüel meraklılıkla kazanmıştı."

Chris Bayly'nin kitapları sonuçların bir dökümünü sunmaz; entelektüel seyahatlerin izini sürer. Hindistan'daki Britanya hâkimiyetinin yaptığı etkiye ilişkin tarihsel anlayışı dönüştürmüş bir çalışma olan *Rulers, Townsmen and Bazaars* [*Hükümdarlar, Şehirliler ve Pazarlar*, 1983] kitabının girişinde Chris, "Bu kitap Varanasi şehrinin yalı boyu gerisinde bulunan pirinççi tezgâhlarının, antik ticarethanelerin dolambaçlı yollarında hâlâ bulunabilecek zengin ticaret hayatı örüntüsüne duyulan hayranlıktan çıkmıştır" diye yazar. Varanasi'nin Ganj Nehri'ne inen merdivenlerde bulunan görkemli yalılar yalnızca bir çıkış noktasıydı. Onun ilgisini çeken şey arkadaki dolambaçlı yollardı.

Yalı boyundan uzakta, seçkinlerin ilişki ağlarının, pürüzsüz tarihsel yüzeylerin oyuklarına uzanan merdivenlerin izi Chris'in yazdığı her kitapta bulunabilir. Chris insan toplumlarının karmaşık, katmanlı niteliğinin son derece farkındaydı. Üst üste binen toplumsal dokular içinden baş döndüren manzaraları bize tekrar tekrar sunmuştur. Gözümüzün önünde olan biten hiçbir şey aşikâr değildir çünkü her şey hareket halindedir. Klanlar ve meslek birlikleri kaynaşarak sınıf benzeri yapılar meydana getirir; iktidar el değiştirir: Kozmopolit oligarklar iktidarı tacirlere bırakır; Nanakpanti Katriler, iktidarı aynı kasta mensup Müslümanlaşmış kardeşlerinden alır; Kannada tacirleri ve Çettiler zamanında Ermeniler ile Yahudilerin işgal ettiği makamlara gelir. Chris kendi görüş alanına giren herkeste bir parça faillik, bir sebat ve umut kıvılcımı görmüştü.

Bu kaynayan, hiç bitmeyen hareketlilik Hindistan'ı tarihe ya da imparatorluğa öylece maruz kalmış durgun ya da edilgen bir yer olarak düşünmeyi tümüyle imkânsız kılar. Chris gözünü Britanyalıların gelişini önceleyen, onların gidişinden sonra da hayatta kalarak bugünkü Hindistan'ı şekillendiren özörgütlenme, özkeşif güçlerine dikmişti.

Chris Hindistan üzerine ilk yazdığı kitaplarda dahi Mısır'daki köylülük, Japonya'daki küçük kasabalar ile XIX. yüzyıl Çin'indeki gayretkeş meslek sahibi sınıflar arasındaki benzerlikleri fark etmişti. Bu geniş kapsamlı düşünceler yeni küresel tarih alanını şekillendirip derinleştiren iki çığır açıcı kitabı, *Imperial Meridian* [*İmparatorluk Zirvesi*] ve *The Birth of the Modern World** (Modern Dünyanın Doğuşu) beslemiş, Chris'i kendi kuşağının dünya çapındaki en önde gelen tarihçilerinden biri haline getirmişti. *İmparatorluk Zirvesi* (1989) Chris'in Hint yarımadasına ilişkin çok nüanslı çalışmalarını bırakarak, büyük emperyal iktidar yapılarının kendi içlerindeki değişim süreçlerini nasıl şekillendirip, onlar tarafından şekillendirildiğine odaklanan yeni bir tarihe geçiş yaptığını imler. Bu tarzın tarih yazımı açısından en kayda değer çalışması *Modern Dünyanın Doğuşu: Küresel Bağlantılar ve Karşılaştırmalar 1780-1914* (2004) olup elinizdeki *Remaking the Modern World* [*Modern Dünyanın Yeniden İnşası*] bunun devamıdır.

Modern Dünyanın Doğuşu, dünya tarihinin bir akademik disiplin olarak tesis edilmesine yaptığı katkıların yanı sıra Batıyı merkez olmaktan çıkarmasıyla da konunun kavramsal çerçevesini değiştirdi. Disiplinlerdeki hızla değişen uzmanlık yelpazesini olabildiğince açık tutarak diğer tarihçilerin çalışmalarıyla değerbilir bir söyleşi içine giren, komşu alanlarla köprüler kurmaya hevesli yeni bir dünya tarihi türü ortaya çıkardı. Antropoloji Chris'in entelektüel ufkunda geniş yer tutan bir konuydu. Onun Hindistan ve Vietnam üzerine çalışan bir antropolog olan Susan ile olan otuz dört yıllık evliliği, sürekli bir seyahat ve vuslat yaşamı olarak şekillenmiş, tutkulu tartışmalar, bir diğerinin çalışmaları karşısında duyulan yoğun heyecan ile devam ettirilip beslenmişti.

Chris Hindistan'daki çalışmalarında bir tarihçinin gözüyle olduğu kadar pek çok açıdan bir antropoloğun gözüyle de bakıyordu. Diğer pek çok tarihçinin resmi devlet arşivlerini yegâne önemli kaynak olarak gördüğü bir zamanda, Chris tüccar ailelerin kayıt defterlerinin bulunduğu kuzey Hindistan'daki özel arşivlere ulaşmaya çalışmış, *Hükümdarlar, Şehirliler ve Pazarlar* kitabındaki en önemli tespitlerini buralardan çıkarmıştı. Bu karmaşık metinler bir kez deşifre edildiklerinde onun tüccar ağlarının toplumsal, dinsel yaşamını yeniden inşa edebilmesine, böylelikle de iç dünyası resmi haberciliğin büyük anlatılarına pek yansımamış dünyalara bakabilmesine imkân sağlamıştı. Okuduğu antropoloji çalışmalarında Chris'e en çekici gelen şey, bu alanın uygulayıcılarının, yakın ilişkileri, gündelik olanı dünya halklarını, dünyadaki yerleri içten bir şekilde anlamak için büyük önem taşıyan meseleler olarak görüp altını çizmeleriydi.

* Christopher Alan Bayly, *Modern Dünyanın Doğuşu: Küresel Bağlantılar ve Karşılaştırmalar 1780-1914*, Çev. M. Neva Şellaki, Ayrıntı Yayınları, 2018. (ç.n.)

Bilindik olanlar kadar bize uzak olan ortamlardaki sosyal, kültürel hayatı keşfeden bu antropologlar, buna bir de sürekli bir akış, sürekli bir değişim içindeki dünyada insanın var oluşunun da dinamik bir şekilde deneyimlendiğinin farkındalığını katmışlar ve Chris de onların bu içgörülerine yanıt vermek konusunda özellikle istekli olmuştu. Etnografinin yoğun katılımcı gözlem yöntemlerinden de görüldüğü üzere; bir zamanlar yalnızca buradanın ve şimdinin özgüllüklerini göstermeye haiz olduğu düşünülen bir disiplin içerisinde değişimin, dönüşümün karmaşıklıklarının hakkını vermenin nasıl mümkün olacağına dair yapılan antropoloji içi tartışmalara önemli katkılar sunanlardan biri de kendisiydi.

Antropolojiyle girilen bu diyalogun heyecanı Chris'in yeni tarih yazımına ilişkin yaptığı ilk kritik girişimlerden birine yansımıştı. Söz konusu girişim 1986 yılında, editörlüğünü antropolog Arjun Appadurai'nin yaptığı çığır açıcı *The Social Life of Things* [*Nesnelerin Toplumsal Yaşamı*] adlı ortak çalışmada yayımladığı "Swadeshi'nin (yerli sanayinin) kökenleri" başlıklı, Hint kumaşı üzerine incelemesiydi. Chris'in tarih, antropoloji disiplinlerinin içindekiler kadar dışındakilerce de hâlâ yaygın olarak okunan bu anlatımı; nesnelerin üretimi ile tüketimine atfedilen, Hindistan'ın sömürge öncesi prensliklerindeki hükümdarlarla maiyetleri tarafından törensel olarak mübadele edilen şatafatlı şallardan tutalım da Gandi'nin evinde eğirdiği ünlü *khadi* pamuğa kadar uzanan dikkat çekici anlamlar yelpazesine ilişkindir. Hint zevkindeki, tercihindeki, kültüründeki nüansların tartışılmadan kabul edilmiş ya da durağan haldeki kültürel değişmezler değil, iktisadi, siyasi ve ahlaki inisiyatif meseleleri olduğu gösterilmiştir. Chris'in Hindistan'ın ibadet ve ticaret şehirlerine dair, Kuzey Hindistan'daki manevi çileciliğin mensubu olan Hinduların ilişki ağlarının erken sömürge dönemi ekonomik yaşantısına şaşırtıcı bir biçimde katılmasına dair yazıları ve sömürgecilik öncesinden sömürgeci dönem hâkimiyetine geçişte Hindu ve Müslüman devlet geleneğine ilişkin keşifleri de antropologlar tarafından takdirle okunmuştur.

Modern Dünyanın Doğuşu'nun kalbinde bir yakınlaşma anlatısı vardır. Kitap modern çağın hemen başında dünya toplumlarındaki bedensel pratiklerin farklılığına ilişkin güçlü bir hatırlatmayla açılır; Bayly'ye göre XIX. asır devletlerin, dinlerin, ekonomik hayatın yapılarında, bunların birbirine eklemlenişinde küresel eşbiçimliliklerin yükselişine tanık olmuş ve bunlar yalnızca büyük kurumlarda değil, giyinme tarzlarında, gıda tüketiminde de kendini görünür kılmıştır. Kitap dünyanın "Batısı" ile "ötesi" arasındaki mesafeyi azaltır; ona göre sanayileşme, kentleşme, milliyetçilik ve devletin gelişimi yerel özgüllükleri bir yana, nihayetinde küresel süreçlerdir. Kitap farklılığın ve düşmanlığın yükseldiği anları da kayda geçirir ama Chris'e göre bunlar daima tabi görüngüler olmuştur. Toplumlar giderek daha bağlantılı, daha birbirine benzer hale geldiği için düşmanlıklar gelişmiştir.

Chris'in anlatımında "zalim batı hâkimiyeti olgusu" diye tarif ettiği şeye de yer vardır ancak kitabı bu hâkimiyetin sınırlı, geçici niteliğini de vurgulamış,

birbirinden ayrı değişim süreçlerinin "karşılıklı bağımlılığının" altını çizmiştir. Kitabı okuyan birinin onun akıl yürütmesindeki nüanslılık ve berraklıktan, kapsamının genişliğinden, siyasi, iktisadi ve toplumsal ilişkilerdeki karşılıklılığa gösterdiği dikkatten, yerel ile küresel arasında zarif bir şekilde gidip gelmesine izin veren, yağ gibi geçen analitik viteslerden etkilenmemesi mümkün değildir.

Chris dikkatinin kapsamını genişletirken dahi Hindistan tarihine dair yepyeni içgörüler üretmeye devam etmiştir. *Empire and Information* [*İmparatorluk ve Bilgi*, 1996] Britanya'nın Hindistan'daki istihbarat toplama faaliyetinin ilgi çekici bir anlatımını sunarak Britanya'nın işe aldığı "yerel muhbirlerin" süreci etkin bir şekilde nasıl biçimlendirdiğini gösterdi. Benzer şekilde *Origins of Nationality in South Asia* [*Güney Asya'da Ulusallığın Kökenleri*, 1998] ve *Recovering Liberties* [*Özgürlükleri Geri Kazanmak*, 2011] Hintlilerin özerk özneler olarak Batı milliyetçiliğine, liberal siyasal ve ekonomik düşünceye nasıl yanıt verdiğini açıklığa kavuşturdu.

Chris'in kitapları onun geniş ve insani ilgi alanlarının izini taşır, metodolojik açıdan da eklektiktir. St. Catharine College'ın eski Araştırmacısı, Londra'daki King's College'da İmparatorluk Tarihi Rhodes Profesörü olan Richard Drayton'un da *Guardian* gazetesine yazdığı ölüm ilanında dediği üzere: Chris Bayly, "Yeni perspektiflere hızlıca yanıt vermek konusunda hayret verici bir beceriye, özellikle de tarihsel düşünceleri bir uzmanlıktan diğerine aşılama yeteneğine" sahipti. Chris'in tarihsel düşünüşünü güdüleyen toplama ve karşılaştırma işinin önemli bir parçası da söyleşiydi. Öğrencileriyle ya da meslektaşlarıyla yaptığı tartışmalar ilginçleştiğinde Chris küçük, yıpranmış bir not defteri çıkarır, fikirleri not almaya başlardı. Bu gözlemlerin de gösterdiği gibi Chris çalışmalarının içinde yaşıyordu. Onlar uğruna değil, onların içinde. Chris'in kimi zaman sevecen bir şekilde "Bayly mahal" diye adlandırdığı, 1981 yılında evlendikleri zaman eşi Susan ile birlikte kurdukları ev, iş ve şarap söyleşilerinin, dayanağını paylaşılan tutkularda, birbirini bütünleyen ilgi alanlarında, bir diğerinin başarısından duyulan kıvançta bulan bir söyleşinin mekânıydı. Chris'in Ana Bina'da bulunan, St. Catharine College'da on yıllar boyunca kullandığı C3 numaralı oda bir ofisten fazlasıydı. Çok anlamlı nesneler bir araya getirilmişti burada. Babasının yaptığı maket gemi. Kuzey İtalya, Osmanlı İmparatorluğu ve Çin arasındaki kültürel bağların tanığı olan, XVIII. asırdan kalma, sedef kakmalı gül ağacından yüksek tabanlı Venedik takunyaları. Ghandara bölgesine has, doğu Afganistan'a özgü bir tarzla Yunan ve Güney Asyalı zanaatçılar tarafından oyulmuş 1500 yıllık güzel Buda başı (Chris ve Suzan'ın birlikte buldukları diğer tüm şeyler içinde onun favorisi buydu).

Pek çok söyleşi, her seferinde Chris'in misafirlerini yeni yerlere götürebilen söyleşiler işte bu C3'te gerçekleşmişti. Üstelik bu her zaman Chris'in ocağından düşen kıvılcımlar değil, alçak gönüllü ve özenli dostluğu gibi diğer hünerleri sayesinde böyleydi. Ölümünden yalnızca birkaç gün sonra, Chris'in St. Catherine'deki eski lisansüstü öğrencilerinden biri olan Jayeeta Sharma şöyle yazmıştı:

"Kuzeydoğu Hindistan'ın ufak bir yöresinden gelen taşralı bir öğrenci olarak kendimi ne kadar tuhaf hissettiğimi, yerimi bulmamda bana nasıl yardımcı olduğunu, C3'ün sohbet, kahkaha ve ikram bakımından ne kadar samimi, sıcak ve güzel bir yer olduğunu hiç unutmayacağım." Böyle sözler neden herkesin Chris'e hayran olduğunu ve onu sevdiğini hatırlatıyor.

Eski öğrencilerinin ona bir armağan kitabı çıkarma teklifini reddedince, 2015 Ocak ayında onun başarılarını onurlandırmak için Varanasi'de bir konferans organize edildi. Ne zamandır ona gösterdiği dikkati özümseyip ödüllendirmiş olan bir uygarlığın içinde Chris'in ne kadar gönlü rahat ve mutlu olduğunu burada görebilirdiniz. Daha uygun bir takdir hayal edilemezdi: Genç Chris Bayly kuzey Hindistan'ın tüccar seçkinlerini araştırmaya bu güzel, kalabalık şehrin taş merdivenli rıhtımlarında (*ghat*'larında) başlamıştı. Tüm önemli tüccar ailelerinin yüzyıllardır tutageldiği muhasebe defterlerini (*bahi khata*'ları) kullanan ilk akademisyen olasılıkla oydu. Chris bu defterlerde yalnızca gelir ve giderlere dair titizlikle tutulmuş kayıtlar değil, yarımadanın çoğu yerindeki tüccar ağlarının iktisadi ve ahlaki yaşamını devam ettiren gruplaşmış ilişkileri, yakınlıkları belgeleyen girdiler de bulmuştu. Çift girişli muhasebe sisteminin yanında çeşitli tanrılara seslenişler, tapınak donanımlarının listesi, ibadet harcamalarının, Ganj Nehri'nde yıkanmanın, Brahmanlara verilen armağanların harcama hesapları da bulunuyordu. Bu çetrefilli, el yazısı metinler üzerinde çalışırken onu en çok etkileyen şey ise, solgun sayfalardan başını kaldırıp etrafındaki banker tüccar ailelerin ne yaptığını gözlemlediğinde gördükleri ve duydukları oldu. Mübarek çıplak *sadhu*'lar kendi atalarının da asırlardır iş yaptığı güvenilir iş adamlarının ev sahipliğinde ağırlanıyor, din kardeşlerinin malvarlığını onlara emanet ediyordu. Chris'in de dediği üzere, "Kredi, takva ve ticari teminat birbirine sıkı sıkıya bağlıydı." Ticaretle dini birbirine bağlayan ve burada kendini görünür kılan bağlantı onun daha sonraki çalışmalarının merkezi bir teması olacaktır.

İşte Chris'in tarihsel düşünüşünün hamurunda bu türden bağlantılar vardı. Şahsen din meselelerine şüpheyle bakardı. Yine de yazdığı kitaplar dinsel kimlikleri ve toplumsal hareketlilik biçimlerini büyük dönüşüm anlatılarıyla buluşturmaları bakımından çarpıcıdır. Toplumsal değişim süreçlerine duyduğu derin ilgi nedeniyle tarih yazımındaki Marksist geleneğe saygı duyardı ancak zorlu ve değişen bir dünyada kendi yolunu bulmaya çalışan bireylerin failliğinin toplumsal, iktisadi ya da siyasi kategoriler tarafından engellenmesine asla izin vermedi.

Christopher Clark
Susan Bayly
Mart 2018

Önsöz

Bu kitap benim *Modern Dünyanın Doğuşu: Küresel Bağlantılar ve Karşılaştırmalar 1780-1914* (2004) kitabımın devamıdır. Kabaca benzer bir yaklaşımı benimsiyor, yani XX. ve XXI. yüzyıllardaki kişiler, sanat ve din gibi konuları ele alan daha kavramsal bölümleri (10-17) çevreleyen bir dizi çözümleyici anlatısal bölüm (1-9 ve 18) içeriyor. Kitap ileri lisans, lisansüstü öğrenciler ile akademik meslektaşlar için tasarlandı ancak tarihe ilgi duyan genel okur kitlesi de kitabı okur diye umuyorum. Önceki kitap gibi bu da bir ders kitabı olmaktan ziyade dünya tarihi üzerine bir düşüncedir. Söz konusu tarihin çoğu, yazarın ve pek çok okurunun yaşamı boyunca gerçekleşti. Kimi sorunlar yaratan bir durum bu. Yaşını almış okurlar bu metnin kimi bölümlerini, pekâlâ, "Tamam da, bunu zaten biliyorduk; yeni olan ne?" diyerek karşılayabilir. Ancak benim izlenimim öğrenciler de dahil pek çok genç okurun kendi zamanlarından önceki, uzmanlık alanlarının dışında kalan tarihsel gelişmelere ve argümanlara ilişkin ancak belirsiz bir fikre sahip olacağı yönünde. Belki Hitler ve Stalin etrafındaki standart temalar hariç, bu durum, 1900-1950 arasındaki yıllar için özellikle böyle. Dolayısıyla daha temel bir tarih anlatısını da dahil etmenin gerekli olduğunu hissettim. Başlığın kararlaştırılması da tarihsel hafızaya ilişkin ilginç bir meseleyi gündeme getirdi. Başta *Modern Dünyanın Krizi* olacaktı; bu, ailemin daha yaşlı fertlerine uygun görünmüştü. Ancak eski sömürge ülkelerinden bir dostum bana "Bu başlığı kullanamazsın. Bu bizim özgürlüğümüzü kazandığımız yüzyıl oldu!" dedi.

Şurası açık ki bu çalışmanın kapsamı ışığında yazar olarak benim kendi bilgim ve okumalarım da sınırlı kalıyor. Latin Amerika'ya kıyasla Güney Asya hakkında daha fazla şey biliyorum, örneğin Almanya ya da Çin tarih literatürüne kıyasla Fransa ya da Hindistan literatürüne dair daha fazla bilgim var. Yine de gazetelerde okuduğum, radyodan duyduğum, televizyonda gördüğüm, dostlarım ve meslektaşlarımla tartıştığım her şey bu kitapla hayli bağlantılı gibi göründü. Giriş bölümünde de tartışıldığı üzere, çağdaş gelişmeler beni de geçmişe ilişkin bakışımı sürekli yeniden düşünmeye itti, argümanı 2015'e kadar bu yüzden getirdim. Demek ki XIX. yüzyılı ele alan bir çalışmayla karşılaştırılsa bile, sorun, neyin dahil edileceğinden çok neyin dışarıda tutulacağıyla ilgilidir. Kaynakça meselesi için de geçerlidir bu. Kimi küresel tarih yazarları çalışmalarının sonunda bölüm bölüm kitapları listelemeyi tercih eder. Ben yararlı

bulduğum genel çalışmalara metnin içinde atıf yapmayı seçtim ancak bunun konuyla ilgili tüm yayınların ancak küçük bir oranını temsil ettiği besbellidir ki artık Birinci Dünya Savaşı ya da Nazizm gibi başlıklarda böyle yüz binlercesi, genel itibariyle de milyonlarcası sayılabilir. Gerçi "Giriş" bölümünde modern bir dünya tarihi yazmanın ne kadar kıymetli olduğuna dair kimi tartışmalar ele alınıyor ama böyle bir çabanın kendisi kusurlu olmaya yazgılıdır. Ancak bunun diğer tarih yazımı biçimlerine, daha genel olarak da kamusal tartışmaya değer kattığını iddia ediyorum.

Bu kitabı yazarken dünyanın en iyi tarih bölümlerine, üniversitelerine erişebilmek gibi muazzam bir avantajım oldu: Cambridge, Chicago Üniversiteleri, Londra Queen Mary Üniversitesi, Kopenhag Üniversitesi, Cevahirlal Nehru Üniversitesi, Delhi Üniversitesi bunlardan bazılarıydı. Chicago Üniversitesi'nde 2014 ve 2015 yıllarında üçer aylığına bulunduğum Vivekananda Kürsüsü'nü kuran Hindistan hükümetine gösterdiği cömertlikten dolayı borçluyum. Oxford'da uzun yıllar önce Britanya ve Avrupa tarihine ilişkin öğrendiğim (ve unuttuğum) bazı bilgileri hatırlamam çok iyi oldu. O kadar çok kişiye kişisel entelektüel borcum var ki yalnızca birkaçının adını anabilirim. Tarihçi ve artık antropolog olan Susan Bayly neredeyse kesintisiz olan ev seminerleriyle bana yol gösterdi. Farklı kolejlerin tarih ve Güney Asya bölümlerindeki meslektaşlarım sürekli olarak ilgimi ayakta tuttu: Chris Clark, Hans van de Ven, Richard Drayton, Saul Dubow, Kim Wagner, Peter Bang, Dipesh Chakrabarty, Rochona Majumdar ve Muzaffar Alam bunlardan yalnızca birkaçı. Baş editör Bob Moore, Andrew Arsan, Sunil Purushotham, Simon Layton ile Queen Mary ve Chicago'daki öğrenciler pek çok bilgece tavsiye verdi. Düşünceler tarihine olan ilgimi yeniden canlandıran Cambridge'deki meslektaşım Shruti Kapila'ya özellikle içten bir teşekkür etmeliyim. Kendisi Faisal Devji ile birlikte yeni bir küresel entelektüel tarih biçimi yaratılmasına yardımcı oldu. Zira geride bıraktığımız asırda modern dünya yeniden inşa edilmişse, bu her şeyden evvel düşünceler ve insanın hayal gücü sayesinde olmuştur.

C. A. B.
Yaz 2015

Giriş[1]

Küresel Tarihin Önündeki Zorluklar: Olaylar ve Fikirler

Küresel Tarihin Önündeki Zorluklar:
Tarihçiler ve Taşıdıkları Şüpheler

Değişimin Motorları

Son yirmi yılda dünya tarihi ya da küresel tarih, tarihçilikte neredeyse bir moda haline geldi.[2] Bölgesel, ulusal, konu merkezli tarihlerin sayısı, küresel bağlantılara ve karşılaştırmalara ilişkin çalışmaların sayısından hâlâ katbekat fazla olsa da, bir dizi sağlam çalışma yayımlandı. Jürgen Osterhammel'in XIX. yüzyılı ele alan *Transformation of the World* [*Dünyanın Dönüşümü*] ile editörlüğünü Emily Rosenberg'in yaptığı *A World Connecting 1870-1945* [*Bağlanan Dünya 1870-1945*] adlı Akira Iriye dizisi bu türün gerek entelektüel, gerekse de hacim açısından bilhassa sağlam versiyonlarıdır. Tek yazarlı monografiler içinde sosyolog Michael Mann'ın *The Sources of Social Power* [*Toplumsal İktidarın Kaynakları*] çalışması, sunduğu tarihsel ayrıntılar ve teorik tutarlığı bakımından dikkat çekicidir. Tüm bunlar Eric Hobsbawm'ın dört ciltlik çalışmasının, özellikle de *Age of Extremes*'in [*Aşırılıklar Çağı*] hâlâ devam eden önemi ışığında değerlendirilmelidir. Ancak bu çalışma, Marksist yönelimi sayesinde diğer katkıların eksikliğini çektiği entelektüel tutarlılığı bir dereceye kadar aktarabilmektedir.[3] Böyle bir "bağlantılı tarih" yazımında ortaya çıkan

1. Giriş ve sonuç bölümlerindeki bazı materyaller incelememin kimi kısımlarının tekrarıdır. Bkz. C. A. Bayly, "Michael Mann and Modern World History", *Historical Journal* 58, 1 (2015), s. 331-341; ayrıca bkz. Lynn Hunt, *Writing History in the Global Era* (New York, 2014) [*Küresel Çağda Tarih Yazmak*. Küre Yayınları, 2018].

2. "Dünya" ve "küresel" kelimelerinin anlamına ilişkin yapılan semantik tartışmalardan değerli pek bir şey çıkmadı. Burada "dünya tarihi", dünya çapındaki büyük olaylar ve eğilimler arasındaki etkileşimlere ya da bunların yokluğuna dair bir çalışma anlamında kullanılıyor. "Küresel tarih" ise belirli bir yerelliğin, ulusun ya da bölgenin dışında türeyen fikirlerle pratiklerin nasıl kullanılıp sahiplenildiğine dikkat eden bir yöntemi anlatıyor. Örneğin, bu yöntem söz konusu fikirlerin belirli bir toplumda nasıl bir dönüşüm geçirdiğine dair bir çalışmada kullanılabilir. Ancak coğrafi olarak kapsamını genişletip dünyayla meşgul olmak zorunluluğu yoktur.

3. Jurgen Osterhammel (Çev. Patrick Camiller), *The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century* (Princeton, 2014); Emily S. Rosenberg (Ed.), *A World Connecting, 1870-1945: A History of the World* (Cambridge, 2012); Michael Mann, *The Sources of Social Power*, 4 cilt (Cambridge, 1986-2013) [*İktidarın Tarihi*, Çev. Kolektif. Phoenix Yayınları, 2012]. E. J. Hobsbawm,

perspektif, ölçek ve zaman sorunları, Michael Werner ve Bénédicte Zimmermann ile "metodolojik milliyetçiliği" aşmayı hedefleyen diğer tarihçilerle sosyologlar tarafından teorik olarak çözümlenmiştir.[4]

Küresel Tarihin Önündeki Zorluklar: Olaylar ve Fikirler

Bilsinler ya da bilmesinler, tarihçiler konularını güncel olaylarla kurdukları derin bağ nedeniyle seçer. Bu XVII. yüzyıldaki "İngiliz Devrimi"nin günün konusu olduğu radikal 1960'lar ve 1970'ler için de, Atlantik dünyasına ve erken küreselleşmeye ilgi duyan 1990'lar için de geçerlidir. Yine de güncel olayların etkisi, geride bıraktığımız yüzyılın tarihçilerinin önüne, hele bir de bu tarihçiler onun içinde bizzat yaşamışlarsa belli başlı avantajlar ve sorunlar çıkarır. Konu bu önsözdeki basit bir değiniden daha fazlasını hak ediyor çünkü Britanya eski başbakanı Harold Macmillan'ın da bir gazeteciye dediği gibi, "Olaylar evladım, olaylar!" ne siyasetçiler ne de çağdaş tarihçiler için sorunların en büyüğüdür. Birinci ve İkinci Dünya Savaşları'nın ailede bıraktığı hatıralar bir yana, dünya siyasetiyle entelektüel ortamdaki sıra dışı değişimler, benim bu kitabın temelindeki varsayımların bazılarını, üstelik birden fazla sefer yeniden düşünmeme neden oldu. Arap Baharı'nı bir "Arap Kışı" izledi. Örneğin 1922 yılında kurulmuş olan Müslüman Kardeşler Mısır'da yeniden dirilmiş gibi görünürken, yerini 1960'lar ile 1990'lar arasındaki hükümetlerden farkı olmayan ordu destekli bir iktidara bıraktı. Aynı dönemde Hizbullah, Hamas ya da IŞİD biçimine bürünen radikal Müslüman aşırıcılık modern "Ortadoğu"nun uzun vadeli ahlaki ve siyasal şekillenişine dair sorular ortaya attı; özellikle bazı İslamcı hareketlerin önderleri bölgenin paylaşılmasının habercisi olan 1916 tarihli Sykes-Picot Antlaşması'nı bilhassa lanetledi.

Benzer biçimde, Bharatiya Janata Partisi'nin 2014 Hindistan seçimlerinden ezici bir zaferle çıkması tarihçileri, özellikle de Cambridge Üniversitesi'ndekileri bölgeciliğe, Hindistan politikasının temeli olarak kast sistemine ne zamandır yaptıkları vurguyu yeniden değerlendirmeye itti. Birleşik Devletler'deki Hıristiyan "ahlaki çoğunluğun" gücü, Rusya'da Ortodoks Kilisesi'nin yeniden canlanışı, XX. yüzyıl Batı dünyasında sekülerizmin hâkim ahlaki form olduğu fikrini uzun süredir reddeden muhalif siyaset bilimcilere en azından yüzeysel bir destek sunmuş gibi görünüyor. Ya da Avrupa'da hem sağda hem solda Avrupa Birliği'ne şüpheyle bakan partiler ile Ukrayna'da yaşanan çatışmanın 2010 yılın-

---

The Age of Revolution; The Age of Capital; The Age of Empire; The Age of Extremes (Londra, 1988-1998) [*Devrim Çağı 1789-1848*, Çev. Bahadır Sina Şener. Dost Kitabevi, 2019; *Sermaye Çağı 1848-1875*, Çev. Bahadır Sina Şener. Dost Kitabevi, 2019; *İmparatorluk Çağı 1875-1914*, Çev. Vedat Aslan. Dost Kitabevi, 2017; *Aşırılıklar Çağı: Kısa Yirminci Yüzyıl: 1914-1991*, Çev. Yavuz Alogan. Everest Yayınları, 2019].

4. Michael Werner and Bénédicte Zimmermann, "Beyond Comparison: Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity", *History and Theory*, 45, 1 (2006), s. 30-50; ayrıca bkz. Mathias Albert (Ed.), *Transnational Political Spaces: Agents, Structures, Encounters* (Frankfurt, 2009) and Kenneth Pomeranz, "Histories for a Less National Age", *American Historical Review*, 119, 1 (2014), s. 1-22.

dan beri yükselişi, 1950'lerden bu yana kıtanın geri dönüşsüz biçimde barışçıl bir ekonomik, siyasal birliğe doğru ilerlediği varsayımında bulunan tarihçileri ne dereceye kadar haksız çıkarmıştır?

Güncel siyasetin tetiklediği ve yükselişte olan standart tarih yazımını yeniden düşünmeye yönelten bu çağrılar, dengini entelektüel gelişmelerde buldu. 1990'larda Francis Fukuyama'nın ünlü ettiği küreselleşme fikrinin önem, neoliberal demokrasinin de zafer kazanması SSCB'nin çökmesinin açık bir sonucuydu.[5] Ancak "hep daha yakın" olacak bir küresel birlik, yersiz yurtsuzlaştırma ve küresel bir yönetişim iddiasındaki küreselleşme teorisi, saldırgan ulus devletlerin yeniden öne çıkışı, uluslararası organların çöküşü ile şüpheleri üzerine çekmeden evvel de teorik bir eleştiriyle karşılaşmıştı.[6] O sırada tarihçiler yakında inecekleri küresel tarih trenine zaten atlamıştı.

Son zamanlarda Thomas Piketty'nin *Capital in the Twenty-First Century* [*Yirmi Birinci Yüzyılda Sermaye*] çalışmasının başlattığı kamusal tartışma, yakın dönemdeki küresel ekonomik değişimlere ilişkin bu karamsar bakışı yansıtıyor.[7] Fransız gazetelerinin deyişiyle, bu iktisatçı ne diye "*bir rockstar*" ya da "*bir buldozer*" haline gelmişti (dilsel anlamda küreselleşmiş bu iki kelimeye dikkatinizi çekerim)? Nihayetinde Joseph Stiglitz ile Paul Krugman Batı dünyasındaki gelir eşitsizliğinin 1980'lerdeki Margaret Thatcher ve Ronald Reagan döneminden bu yana, özellikle 2007-2008 mali krizinden sonra daha da büyük bir hızla büyüdüğüne işaret etmiyorlar mıydı? Sağcı dergiler Piketty'nin verdiği sayıları sorguladı, solcular onun yeterince Marksist olmadığını ileri sürdü. Ne var ki modern bir tarihçinin bakış açısından kitabın önemi onun uzun tarihsel soluğuydu. Şayet gayrimenkule ya da menkul kıymetlere yatırılan sermayenin getirisi tutarlı olarak genel ekonomik büyüme oranını aşıyorsa –ki XIX. yüzyılın başından beri bu böyleydi– o zaman ayrıcalıklı, mirasçı bir seçkinler grubunun doğması, gelir eşitsizliğinin büyümesi kaçınılmazdı. Piketty'ye göre bu eğilimi kesintiye uğratanlar sadece iki dünya savaşının dramatik etkileri ile 1930'lardaki bunalım olmuştu. Bu açıdan 1950 ile 1980 arasındaki yıllar, yazarın Fransız Devrimi sonrasına tarihlediği uzun süreli toplumsal eşitsizlik gidişatından bir sapma olması bakımından istisnaiydi. Gerçekten, 2000 yılından sonra dünya çapında uluslar arasındaki eşitsizlik yavaş yavaş azalıyor olsa dahi, Çin, Hindistan ve Brezilya gibi hızla gelişen ülkelerdeki eşitsizlik eğilimi de bu yönde gelişmektedir.

Bu kitap Piketty'nin çoğu argümanını benimsiyor. Gerçek istatistiksel eğilim onun iddia ettiği kadar açık ve evrensel olmasa da, eşitsizlik söyleminin kendisinin büyük bir toplumsal, siyasal anlamı vardır. Bu söylem 1914'ten önceki asrı saadet döneminde Avrupalı sosyalistlerle Amerikan İlerici Hareketi'ne güç

5. Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man* (New York, 1992) [*Tarihin Sonu ve Son İnsan*, Çev. Zülfü Dicleli. Profil Kitap, 2016].
6. Justin Rosenberg, "Globalization Theory: A Post Mortem", *International Politics*, 42, 1 (2005), s. 3-74.
7. Thomas Piketty (Çev. Arthur Goldhammer), *Capital in the Twenty-First Century*, (Cambridge, 2014) [*Yirmi Birinci Yüzyılda Sermaye*, Çev. Hande Koçak. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.]

vermişti. Aynı şekilde 2010'dan sonra Başkan Barack Obama da Cumhuriyetçi eleştirmenlerinin yaptığı hücumları savuşturmak için giderek artan eşitsizlik argümanını devreye sokmuştu. Bununla birlikte, eşitsizlik kavramını miras alınan statü, etnisite, ırk ve sözümona kabileye dayanan ayrımları da kapsayacak şekilde genişletmeyi önereceğim.[8] Bu eşitsizlik biçimlerinin üretilmesinde kritik rol oynayan güçlerden biri, XIX. yüzyıl Avrupa imparatorluklarının mirası ile bunların sonlanmasını izleyen gayriresmi Batı "imparatorluğu"nun ticari ideolojik hâkimiyetiydi.[9] Böylelikle XX. yüzyıl önemli bir değişime tanıklık etti: Hâkim seçkinler tarafından devam ettirilen bir katmanlı eşitsizlik durumundan, görünüşteki bir siyasi özgürlük hâli dahilinde, adına kolektif eşitsizlik denilebilecek bir duruma geçildi. Örneğin 1850'lerde Birleşik Devletler'in güneyinde bulunan arazilerdeki siyahi emekçiler, 1950 yılına gelindiğinde ülkenin şehirlerinde yaşayan çok yoksul, görünüşte özgür siyahi halk kümelerine dönüştürüldü. Aynı şey toplumsal cinsiyet eşitsizliği için de söylenebilir. Kadınlar 1850 yılında geniş aileler içindeki bilfiil bağımlı hizmetkarlardı. 2000 yılına gelindiğinde görünüşte özgürdüler ancak en yüksek gelirlere, en iyi işlere ve mülklere erişimleri erkeklerinkinden hâlâ belirgin biçimde azdı, hatta kimi bölgelerde, özellikle Müslüman toplumlarda daha da azalmaktaydı.

Eşitsizliğe ilişkin tartışmanın yanı sıra, tarihçilere kendini dayatan bir başka çağdaş endişe kaynağı, iklim değişikliği ve sürdürülebilirliktir. Kimisi yakın zamanda gerçekleşecek gezegen çapındaki bir felaketten söz eden, bazısı amansız iklim değişikliğinin varlığını dahi reddeden çok çeşitli polemikler, tarihçileri özellikle de son asır içerisinde dünyanın her yerinde bitki, hayvan varlığını tahrip eden, havayı kirletip yeraltı sularına zarar veren tarihsel koşullar konusunda harekete geçirdi. Ki bu konu 17. Bölüm'de ele alınıyor.[10]

Küresel Tarihin Önündeki Zorluklar: Tarihçiler ve Şüpheleri

"Olaylar evladım, olaylar!" dışında modern küresel tarih metinlerinin önündeki ikinci entelektüel zorluk tarihçilik mesleğinin içinden çıktı. Eşitsizlik tartışmasında olduğu gibi yine bu konunun da çağdaş siyasetle derin bir bağı bulunuyor. Fransa'da entelektüel sağ, Werner ile Zimmerman'ın (başkaları da vardır) ileri sürdüğü *histoire croisée* ya da "bağlantılı tarih" yaklaşımına karşı çıkarak bunun yerine Fransız ulusallığını vurguladı. Britanya'da o zamanlar Eğitim Bakanı olan Michael Gove, Britanya ya da daha ziyade İngiliz tarihini, dünyaya dair tutarsız da olsa barışçıl olan daha geniş bir eğitimin yerine okul müfredatına tekrar yerleştirmeye çalıştı. Ancak şüpheci meslektaşlarımızın

8. Irksal eşitsizlik meselesine yönelik küresel bir yaklaşımın iyi bir örneği için, Francisco Bethencourt, *Racisms: From the Crusades to the Twentieth Century* (Princeton, 2013).
9. Bu argümanın daha sağlam bir versiyonu için, bkz. Michael Hardt ve Antonio Negri, *Empire* (Cambridge, 2000) [*İmparatorluk*, Çev. Abdullah Yılmaz. Ayrıntı Yayınları, 2015].
10. Bkz. Prasenjit Duara, *The Crisis of Global Modernity: Asian Traditions and a Sustainable Future* (Cambridge, 2015).

Milli Cephe'nin ya da Birleşik Krallık Bağımsızlık Partisi'nin fildişi kulelerinde yaşayan ideologlarından başka bir şey olmadığını ima etmek de haksızlık olur. İster 1960'ların, 1970'lerin toplumsal tarihi, ister 1980'lerin, 1990'ların postmodern aşaması ya da neoliberal yazını ya da son yirmi yılın küresel tarihi olsun, tarih yazımındaki tüm modaların karşısına kaçınılmaz olarak eleştirmenleri çıkmıştır. Dünya tarihi ya da küresel tarihin durumunda da son yıllarda ağ kavramlarının, küreselleşme teorilerinin, diasporalara ve harekete yapılan vurgunun değerinden şüphe duyan akademisyenlerden bir dizi eleştiri yükseldi. Kimi diğer yorumcular dünya tarihinde tutarlı "değişim motorları" bulmanın zorluğunun altını çizdi.

Bu eleştiriler tarihçileri küresel düzeyde neyin yerinden kıpırdamadığını, neyin değişmediğini göz önünde bulundurmaya itti. Dünya tarihi ya da küresel tarih ya gevşek bir evrenselcilikle ya da ondan geri kalmayan, her olayı, her olguyu okunaksız bir bulamaca katmaya yönelik katı bir istekle yüklü olagelmiştir. Postkolonyal ya da postmodern tarihçiler de küresel tarih alanını Batılı liberal, emperyalist ya da kapitalist değerleri el altından tekrar tarih yazımına sokmanın, küreselleşmeye ilişkin "meta anlatıların" altta yatan gerçekliği temsil etmekten uzak, oryantalist iktidar söylemleri olduğunu kabul etmeye yanaşmamanın bir yoluymuş gibi sundu.

Tarihçilik mesleğindeki tüm eleştiriler gibi bu suçlamaların da bazı güçlü yanları vardır; önce bunları değerlendirip daha sonra da temkinli, özfarkındalığa sahip, ulusal ya da yerel olanın önemini göz ardı etmeyen bir dünya tarihi biçiminin önemli olduğunu ileri süreceğim. Peki, dünya tarihinin ve küresel tarihin mevcut istikametine yönelik ne türden itirazlar var? Bakalım: Princeton Üniversitesi tarihçisi David A. Bell, 2013 yılında *New Republic* dergisine Emily Rosenberg'in *A World Connecting* [*Bağlanan Bir Dünya*] kitabı için "Tarihçiler ağ fikrini istismar edince işte böyle oluyor" başlıklı özlü bir inceleme yazdı.[11] Bell dünya tarihçilerinin bireylerin tarihteki rolünü göz ardı etmesinin yanında değişimin daha soyut motorlarını yeteri kadar tartışmakta da sık sık başarısız olduğunu iddia etti. Rosenberg'in kitabında da "en büyük yegâne eksiklik savaştır" dedi. Bir başka yerde de XX. yüzyıl boyunca dönüşüm geçirmiş siyasal fikirler ile gündelik yaşamın ele alınmayışından dem vurdu. "Ağ kurma" tarzıyla yazılmış dünya tarihlerinin bir "azalan verim" derecesine erişmiş olabileceğini söyleyerek de eleştirisini sonlandırdı. Düşünce tarihçisi Samuel Moyn 2014 yılında Jürgen Osterhammel'in heybetli kitabı *Dünyanın Dönüşümü*'ne dair bir inceleme yazmış, benzer şekilde bütünün parçalarının toplamı kadar etmediğini iddia etmişti.[12] Daha da yakın bir tarihte David Armitage ile Jo Guldi'nin *longue durée* [uzun soluklu] bir küresel tarihi savunan *History Manifesto* [*Tarih*

11. David Bell, "This is what happens when historians overuse the idea of network", *New Republic* (25 Ekim 2013).
12. Samuel Moyn, "Book Review: The Transformation of the World by Jürgen Osterhammel", *Prospect Magazine*, July 2014.

Manifestosu][13] çalışması Peter Mandler ile Deborah Cohen'in güçlü eleştirisiyle karşılaştı.[14] Moyn tartışmaya yeniden müdahil olup hem küresel hem de uzun soluklu tarihlerde güçlü bir teorik temelin bulunmayışını eleştirdi.[15] Diğer tarihçiler de 2008 sonrası küreselleşme karşıtı haleti ruhiyeyi yansıtır biçimde benzer eleştiriler dile getirdi.

Küresel yaklaşımın Gibboncu bir "Savunma"ya* ihtiyacı olduğuna inanmıyorum.[16] Ancak kısmen öğrenciler için tasarlanmış böyle bir kitapta kimi konuların netleştirilmesi ve yanıtlanması gerekli. Öncelikle modern dünya tarihinin Gibbon'ın kastettiği anlamda "örnek teşkil ederek öğreten felsefe" olduğu pekâlâ iddia edilebilir. Yani, bu yaklaşım bir araştırma alanı olduğu kadar bir öğretim alanı olarak da görülmeli. Öğrencilerin ve genel kamunun bugünün bağlantılı (ya da çoğunlukla radikal biçimde bağlantısız) dünyasının nasıl vücuda geldiğine ilişkin bir anlayışa kavuşması çok önemlidir çünkü son 20 yılda avro bölgesi, El Kaide hareketi ya da Çinli firmaların Afrika'ya girişi gibi son derece yeni ulusötesi bağlantılar ve çatışmalar görüldü. Yapılan kamusal değerlendirmelerde bu gelişmeler, Milletler Cemiyeti, XIX. yüzyıl sonu anarşizmi, Afrika ve Asya'daki Avrupa emperyalizmi gibi bağlantılı olabilecekleri ancak çoğunlukla da olmadıkları önceki fenomenlerle birlikte ele alınmıştır. P. K. O'Brien'ın ikna edici bir şekilde söylediği gibi, dünyanın büyük bir bölümünün hâlâ savaş ve yoksullukla boğuştuğu bir dönemde meseleyi ulusal sınırların dışında düşünmek tarihçilerin ahlaki bir sorumluluğu olmalıdır.[17] Küresel kıyaslamalara dair daha geniş bir anlayışa sahip olunması tehlikeli cehaleti belki defedebilir. Hele ki gözünü para hırsı bürümüş birçok akademik idarecinin araçsalcı bir bakış açısıyla beşeri ve sosyal bilimlere saldırdığı bir dönemde, küresel tarihin eleştirmenleri yeni, şoven bir dar görüşlülüğün alkışçısı gibi görünmemeye dikkat etmelidir.

İkincisi, karşılaştırmalı bir dünya tarihi ya da küresel tarih çalışması kamusal bilgi meselesi olmanın ötesinde, tarih yazımına ve profesyonel tarihçilerin kendisine çok önemli kazanımlar sağlayabilir. Tarihçiler ve kamusal entelektüeller salt kendi yerel, ulusal ya da bölgesel tartışmalarının, tarihsel araştırmalarının ürünü gibi görünen temaların, argümanların, daha önceden ya da aynı dönemde başka yerlerde de ortaya çıkmış olduğundan çoğunlukla habersizdir. Yakın

---

13. Jo Guldi and David Armitage, *The History Manifesto* (Cambridge, 2014) [*Tarih Manifestosu*, Çev. Serpil Çağlayan. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016].
14. Deborah Cohen and Peter Mandler, "The History Manifesto: A Critique", *American Historical Review*, 120, 2 (2015), s. 530-542.
15. Samuel Moyn, "Bonfire of the Humanities", *The Nation* (21 Ocak 2015).
* İngiliz tarihçi Edward Gibbon'ın (1737-1794) Hıristiyanlığa saygısızlık etmekle eleştirilen çalışması *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi* için yazdığı "Savunma"ya atıf yapılıyor. (ç.n.)
16. Aslında, küresel tarihin güçlü yanlarına ve sınırlılıklarına ilişkin ilk ve en dengeli tartışmalardan biri için bkz. Michael Geyer and Charles Bright, "World History in a Global Age", *The American Historical Review*, 100, 4 (1995), s. 1034-1060.
17. P. K. O'Brien, "Global history for global citizenship", Toyin Falola and Emily Brownwell (Ed.), *Africa Empire and Globalization: Essays in Honor of A. G. Hopkins* (Durham, 2011) içinde, s. 447-458.

dönem dünya tarihinin en önemli "dönemeçlerinden" biri olan Maduniyet Çalışmaları hareketi, yoksun kesimlerden gelen Hintli tarihçilerin E. P. Thompson ile öğrencilerinin başını çektiği çok farklı bir anlayışın İngiliz kır emekçisi ve işçi sınıfı çalışmalarını okumaya başlamasıyla yükseldi.[18] Bu entelektüel sahipleniş yeri geldiğinde Latin Amerika ve Güneydoğu Asya çalışmaları üzerinde büyük bir etki yaptı. Kenneth Pomeranz'ın anlamlı bir şekilde Batılı güçlerin iktisadi ve siyasi canlılık bakımından Çin'i geride bıraktığı tarihten sonrasını ele alan *The Great Divergence* [*Büyük Ayrışma*] çalışması kilit önem taşıyan bir küresel tartışma başlattı.[19] Sonuçta "büyük ayrışmayı" kendi toplumları açısından yeniden değerlendiren sayısız tarihçinin çalışması ortaya çıktı. Burada J. L. Rosenthal'in R. Bin Wong ile yaptığı, yalnızca Çin'in değil Fransa'nın da *longue durée* iktisadi ve toplumsal tarihine bakan çalışması göze çarpıyor.[20] Çalışma iki toplum arasındaki küçük siyasi ve toplumsal farklılıkların zaman içerisinde büyüyüp iki ülkenin de tarih yazımına, sonuç olarak da dünya tarihine nasıl katkıda bulunduğunu gösteriyor.

Karşılaştırmalı dünya tarihiyle küresel tarihin önemine ilişkin sözü edilebilecek bir başka nokta da bazı küresel ağların nasıl ortaya çıktığını, aynı şekilde kimi fikirlerle pratiklerin hiç de gerçekten ilişkili hale gelmeyip farklı toplumlarda nasıl temelden farklı biçimler aldığını tarihçilerin ayrıntılı bir şekilde göstermesini mümkün kılmasıdır. Son dönemdeki eleştirilerin aksine yalnızca bağları, bağlantıları ve ağları vurgulamayan tarihçiler de vardır. Ne var ki bunların araştırılması bölgesel, ulusal ve yerel tarihçiler de dahil herkes için hayati önem taşıyor. Ortaya çıkan sonuçlar çoğunlukla çelişiktir ama çoğu tarihsel olay da çelişkilidir. Örneğin burada Güneydoğu Asya tarihçisi Engseng Ho'nun çalışmalarından doğan "yerel kozmopolitlik" kavramından söz edilebilir.[21] Üzerinde çalıştığı Çin ve Malay nüfuslarını Çin'e, Mekke'ye ve Medine'ye bağlayan gerçek ya da manevi bağlantılar bulunmakla birlikte, bu bağlar Aydınlanma sonrası Avrupa kozmopolitliğinden (tabii böyle bir şey hiç var olmuş ise) oldukça farklı yerel otorite ideolojileri ve yapıları tarafından sahiplenilmiştir. Fikirler ve pratikler, Arjun Appadurai'nin deyişiyle "kendine mal edilmiştir" [*cannibalised*]: Bunların sahiplenilip tüketilmesi ortaya tümüyle farklı içerikler çıkarmıştır. Ancak bu durum karşılaştırmalı tarih metodolojisinin Werner ile Zimmermann gibi savunucularının pozisyonuyla çelişmez. Pek çok durumda küresel ağlar ile etkilerin en iyi ihtimalle yüzeysel kaldığı vakidir. Yine de çeşitli eleştirmenlere ve özellikle de postmodernistlere şöyle yanıt verilebilir: Böyle farklılıkları anlamak ancak bağlantı olasılığının, sahiplenmenin tabiatı üzerine düşünülerek mümkün olabilir.

---

18. Ranajit Guha and Gayatri Spivak (Ed.), *Selected Subaltern Studies* (Delhi, 1988).
19. Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence: Europe, China and the Making of the Modern World Economy* (Princeton, 2000).
20. Jean-Laurent Rosenthal and Roy Bin Wong, *Before and Beyond Divergence: The Politics of Economic Change in China and Europe* (Cambridge, 2011).
21. Engseng Ho, *The Graves of Tarim: Genealogy and Mobility across the Indian Ocean* (Berkeley, 2006).

Değişimin Motorları

Ek olarak küresel tarihin eleştirmenleri çok daha net bir değişim analizi yapılmasını istemişlerdir. Çeşitli tarihçiler "uzun" XX. yüzyıldaki başlıca değişim güçlerini görünüşte benzer terimlerle çözümlemişti. Yaptıkları enerjik tartışmalar bunların taşıdığı niteliğe, anlama değil, aralarındaki ilişkiye ve zamanlama sorunlarına odaklanmıştı. Genel olarak 1900 ile 2015 arasındaki tartışmalara hâkim olan terimler sermaye, emeğin kontrolü, modern devlet, emperyalizm, din, sekülerizm, savaş, iletişimin yaygınlaşması oldu. 1920'lerde Rudolf Hilferding'in genişlettiği Marksist-Leninist kapitalizm yorumu Eric Hobsbawm'ın dört ciltlik çalışmasına yön verdi; Asya, Afrika ve Latin Amerika tarihçileriyse bu çalışmanın kapsamını genişleterek, Avrupalı olmayan toplumların emeğin kontrolü işinde sermayenin "taşeronluğunu" üstlendiğini gösterdi. Ardından bunun da Mao Zedung'un Çin'i ya da Vietnam gibi toplumların "burjuva" iktisadi gelişme aşamasından geçmesine gerek kalmadan sosyalizme doğru bir sıçrama yapmasını mümkün kıldığı düşünüldü. Sonraları Michael Hardt ve Antonio Negri 1960'lardan sonra, zamanında "kapitalizmin en yüksek aşaması" olan Avrupa sömürgeciliğinden, gücünü sermayeden alan daha güçlü ancak daha kuşkulu bir İmparatorluğa doğru bir geçişin gerçekleştiğini ileri sürdü: Amorftu ama yine de Batılı demokrasileri, uluslararası organları, hatta Mao sonrası Çin'deki merkezi devlet kapitalizmini birbirine bağlıyordu. Bu argüman Avrupa'da komünizmin, 1990'larda da neoliberal söylemin çöküşüne verilen bir diğer açık tepkiydi.

Modern devletin 1900'den sonraki genişlemesine, Avrupa imparatorluklarının 1960'lardaki son aşamasına, bu tarihten sonra kurulan postkolonyal devletlere ilişkin bir başka literatür bu Marksist eleştirinin çoğunu benimsedi. Ancak benimsediği siyasi ton bakımından onunla aynı fikirde değildi, sermayenin ötesindeki kuvvetlerin daha etkili olduğunu varsaydı. Kendi deyişiyle bir "makro-sosyolog" olan Michael Mann *Toplumsal İktidarın Kaynakları* çalışmasında, ideolojik, iktisadi ve askeri gücün yüzyıl boyunca devam eden etkileşiminin izini sürerek çok daha kompleks bir değişim manzarasının yaratılmasına katkı sundu.[22] Mann'ın çalışmasının son cildi, çözümlemeyi Batı Avrupa'nın ve Amerika'nın ötesine taşıması bakımından A. G. Hopkins gibi imparatorluk tarihçilerinin çalışmalarında gözlenen sömürge devletinden küreselleşmenin çözümlemesine doğru kaymayla paralellikler taşıyordu.[23] Bu çalışma yalnızca iktidarın merkezden "çevrelere" doğru hareket etme biçimini değil, özellikle 1960 sonrasında eski sömürgeci çevrelerde yaşanan iktidar değişiminin merkezdeki iktidarı nasıl kesintiye uğratıp değiştirdiğini değerlendirmeyi de mümkün kıldı. Hopkins ile meslektaşlarının çalışması, uzun vadede küreselleşme dönemleri

22. Özellikle, Michael Mann, *The Sources of Social Power, 3. cilt: Global Empires and Revolution, 1890-1945* ve *4. cilt: Globalizations, 1945-2011* (Cambridge, 2012-2013) [*İktidarın Tarihi: Küresel İmparatorluklar ve Devrim 1890-1945*; Çev. Özgür Balkılıç ve Ali Rıza Güngen. Phoenix Yayınları, 2017]; bkz. C. A. Bayly, "Michael Mann and Modern World History".
23. A. G. Hopkins (Ed.), *Globalization in World History* (Londra, 2002).

arasında ayrım yapıyor, küresel ile yerel arasındaki diyalektik teori, pratik ilişkisini tartışıyordu.[24]

Bir diğer geniş çalışma yelpazesinde gazeteler, radyo, televizyon, daha sonra da internet ile bloglar sayesinde dinsel inanç ve pratiklerde yaşanan çöküş ve yükseliş ele alındı.[25] Bu konu 1920'lerde Max Weber'in zamanından beri, 1945'ten sonra antropologların çalışmalarında, 2000'lerde İslamcılığın, Hindutvanın, Doğu Asya'daki modern Budizmin ya da Afrika, Güney Kore ve Latin Amerika'daki Pentekostal Hıristiyanlığın tartışılmasında önemli yeri olan bir meseleydi. Bunun özellikle dikkat çeken erken bir örneği Marshall G. S. Hodgson'ın *The Venture of Islam [İslam'ın Serüveni]* çalışmasıydı.[26] Fernand Braudel'in çalışmasını izleyen 1950 sonrasında tarihsel çözümlemelere hâkim olan ekonomik ve maddi değişimden ziyade, Hodgson'ın çalışmaları fikirlerin gücünü vurguluyordu.

Sermayeden dine ve iletişime tüm bu "değişim motorları" kitapta kendine yer buluyor ancak asıl sorun bunların iç içe geçişinin, çatışmasının ve birleşmesinin nasıl yapılandırılacağıdır. Savaşın XX. yüzyıl boyunca ve XXI. yüzyılın başında görünüşteki yegâne ve en yaygın itici güç olduğu konusunda pek çok tarihçiye, sosyoloğa katılıyorum. Ne var ki 1914 ile 1945 arasında 50 milyon insanı öldüren yıkıcı kitlesel çatışmalardan 1945 ile 1990 arasındaki küresel yıkım korkusuna ve Soğuk Savaş ile sömürgesizleşme döneminin bölgesel çatışmalarına kadar, savaşın yaptığı etki biçim değiştirdi. 1990'dan sonra 2015'e kadar mevcut otokrasiler ve ulus devletler çözülürken, dünya benim küçük bölünme savaşları dediğim savaşlar yaşamaya devam etti. Elbette 1970'lerde sık sık ortaya atılan ulus devletin düşüşü iddiası vakitsizdi. Yine de 2000 yılıyla birlikte devletin geleceğinin ne olacağı sorusu yeniden sorulur oldu. Ancak bu kez küreselleşmeyle enternasyonalizm kadar, yerel bölünmeler de devletin çöküşünün suçlusu olarak gösteriliyordu. Kaynaklar ve özsaygı için verilen yerel mücadeleleri yansıtan dinsel, toplumsal çatışmalar Suriye ve Irak'tan Sudan'a, orta Hindistan'a, Latin Amerika'nın kuzeyine varıncaya dek sayısız isyanı tetikledi. 2015 yılına gelindiğinde dünyanın çoğu yerinde kabileler, etnik ve dinsel oluşumlar ya da bölgesel gruplar ulus devletle yaygın bir rekabet içerisindeydi. Gerçi çoğu durumda bunların nihai hedefi de Kürtlerin durumunda olduğu gibi yerel etnik, IŞİD ve Boko Haram'ın durumunda olduğu gibi geniş ve Şeriat güdümlü bir başka devlet biçimi yaratmaktı.

Yüzyıl boyunca yaşanan savaşların hayatın her alanında görülen sonuçları her zaman kötü huylu değildi. Kaynakları seferber edebilme ya da yenilginin utancını silebilme ihtiyacı XX. yüzyılın başında çok daha sıkı, komünist ya da faşist ulus devlet biçimlerini vücuda getirmişti. İşçi sınıfından kadınlarla er-

24. A. G. Hopkins (Ed.), *Global History: Interactions between the Universal and the Local* (Basingstoke, 2006).
25. Marshall McLuhan, *Understanding Media: The Extensions of Man* (Cambridge, 1994).
26. Marshall G. S. Hodgson, *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization, 3 cilt* (Chicago, 1974) [*İslam'ın Serüveni*, Çev. Berkay Ersöz. Phoenix Yayınevi, 2020].

kekleri hayatta kalmak için verilen ulusal mücadelelerin içine çeken gelişmeler, Batı toplumlarının demokratikleşmesi sürecini de hızlandırdı. Tıp biliminde, ulaşımda, iletişimdeki hareketlilik savaşla ve savaş korkusuyla hayli kamçılandı. Bunun en açık örnekleri nükleer enerjinin, uçak ve uzay yolculuğunun, uzak mesafe denetiminin gelişmesiydi. Bu denli göz önünde olmayan örneklerse sıtma, kolera, çocuk felcine karşı tıbbi ilaçların geliştirilmesiydi ve dolaylı olarak kaynağını Doğu ve Güney Asya'da savaşan Avrupalı ve Amerikan birliklerini koruma ihtiyacında buluyordu. Son olarak Piketty'nin de belirttiği gibi, kitlesel savaş bir kuşak boyunca eşitsizliği azalttı, Asya ile Afrika'da çokça taklit edilen Avrupa refah devletinin yaratılmasına yardımcı oldu.

Savaşın hayaleti uluslararası siyasi, mali kurumların parça parça gelişmesini de teşvik etti: Milletler Cemiyeti, Birleşmiş Milletler, Dünya Bankası örnek olarak verilebilir. Kitlelerdeki travma ve sorumluluk, miras alınan ve öğrenilen özellikler psikolojide, sosyolojide ve antropolojide reforma yol açtıkça beşeri, psikolojik bilimler orta sınıfa odaklı çalışmalar olmaktan hızla çıkıp, daha geniş toplumsal alanları da kapsayacak şekilde gelişti. Dinler kitlesel savaşın korkularını yatıştırmak için yeniden modellendi ve 1930'larda İspanya İç Savaşı'nda Katolik muhafazakarlarda ya da 1980'den sonra Taliban İslamcılarındaki gibi, haklı olduğu düşünülen bir savaşta başarı sağlayacak ideolojiler olarak yeni bir kalıba sokuldu. Yüzyılın tüm bu boyutları kitabın "asırlık katliam", enternasyonalizm, kişi, beşeri ve sosyal bilimler, din konularını ele alan bölümlerinde inceleniyor (10-15. Bölümler).

Yanıtlaması çok daha zor olan soru, savaşın yüzyıl boyunca neden böyle doruğuna eriştiği, insan yaşamında neden böylesi köklü değişikliklerin itici gücü haline geldiğidir. Değişimin dünya çapındaki yegâne motoru olarak savaşı göstermenin kendisi biraz fazla çapraşıktır. Aslında kimileri de bu neden sonuç ilişkisini tersine çevirmek gerektiğini, savaşa güç veren şeylerin ahlaki, maddi değişimler olduğunu ileri sürer. Tarihçiler, siyaset bilimciler ve sosyologlar bu konuda anlaşamazlar. Sık sık siyaset bilimi yaklaşımlarının temelindeymiş gibi görünen bir yanıt, barış için yapılan müdahalelerin başarısız olmasının sonucunda savaşların yeni savaşlara yol açtığı biçimindedir. Bunun bir yere kadar doğru olduğu belli ancak çok da açıklayıcı değil. Birinci Dünya Savaşı sonundaki "eşitsiz anlaşmaların" Almanya ve Avusturya'daki sağcı grupları kuvvetlendirdiği, Nazizmin yükselişinin önünü açtığı aşikârdır. Çarlık Rusya'sının çöküşü doğrudan Bolşevik Devrimi'ne, ülkenin Batı ile yüzyılın çoğuna hâkim olan bir iktidar mücadelesine girmesine yol açtı. Yine 1990'dan sonra Ortadoğu, Afrika ve diğer bölgelerde yaşanan küçük bölünme savaşları eski sömürgeci güçlerin savaşlar dolayısıyla gerçekleştirdiği anayasal değişikliklerin yansımasıdır. Suriye'deki Fransız sömürgeciliğinin, Irak'taki Britanya sömürgeciliğinin bıraktığı mirası 1990'dan sonra bu iki ülkedeki çalkantılar içinde takip etmek hiç de zor değildir. Ancak yine bu formülleştirmeler yalnızca daha üst bir siyasal, ekonomik çıkar ve kimlik düzeyinde işler gibi görünüyor. O halde, altta ne yatıyor?

Burada öncelikle yüzyılın büyük hayaletleri olan sermayeye, imparatorluğa ve ulusa dönmemiz, bunların her birine "alt-yapısal" ya da "üst-yapısal" bir önem atfetmekten ziyade, nasıl içe içe geçtiklerine dikkat etmemiz gerekiyor. Bu kavramların hiçbiri sadece bir dizi pratik ekonomik yapıyı temsil etmez. Sermaye, ulus ve imparatorluk ideolojik süreçlerdir aynı zamanda. 1890 ile 1945 arası aşamada gücünü sermayeden alan rekabetçi milliyetçilik kitlesel, yıkıcı bir çatışma getirdi. Şayet Avrupa, Afrika, Asya ve Pasifik'teki imparatorluğu anlatmak için Vladimir Lenin'in emperyalizm anlayışını benimsersek, emperyalizm sahiden de "kapitalizmin en yüksek aşamasıdır". Oysa kritiktir, kapitalizmin kendisi de ulus devletin güçlendirilmesinden yana olan çıkarlar, popülist ideolojilerle devindiriliyor, üst üste biniyordu.[27] Örneğin Cecil Rhodes'un Afrika'nın güneyindeki kariyerinin, Berlin-Bağdat ya da Trans-Sibirya demiryollarını inşa etme projelerinin sadece adına sermaye denilen soyutlamanın projeleri olmaktan ziyade, nihayetinde kendi zenginliği kadar kimliğini de garantiye almak isteyen devletler ya da siyasal aktörler tarafından idare edildiğini görmek zor değildir. Bir başka örnek Japonların 1930'lardaki büyük yerli *zaibatsu*'sunun (ticari işletmeler) Çin'deki savaş ve emperyalizm konusuna gösterdiği dikkattir. Ulusun genişletilmesinde ısrarcı olanlar Güney Mançurya Demiryolu Şirketi, kuzey Çin'deki Japon ordusu ve Güney Çin Denizi'ndeki donanma gibi denizaşırı milliyetçi unsurlardı.

Tüm bu örneklerde sermaye savaşa güç verdiği gibi savaştan güç aldı fakat çatışmanın yönünü belirleyenler hiperaktif ulusal ve ulus-aşırı kimliklerdi. Açık ki komünist devrimler Stalin'in "tek ülkede sosyalizm"inde olduğu gibi sermayeyi toplumsallaştırdı ancak demokratik milliyetçilik 1945'ten sonra tarihsel değişimin büyük bir itici gücü olarak yeniden ortaya çıktı. Bu milliyetçilik "alışılageldik etik inançların doğum lekesinin, korumacı işlevinin" bir yansımasından ibaret değildi.[28] Yüzyıl boyunca pek çok insan için ulus, toplumsal adaletin, hakkaniyetin, iyiye duyulan ilginin adresi olmuştu, hatta bu komünist toplumlar için bile geçerliydi. Siyasetin, devletin, sermayenin ve mülkiyetin yüzyıl içerisinde demokratikleşmesi bazen kötücül biçimler alsa da değişimin itici güçlerinden biriydi.

1945 ile 1980'lerin sonu arasındaki "barış" uğruna yapılan Soğuk Savaş döneminde Amerikan kapitalizmi ve askeri gücü dünyanın çoğu yerinde hâkimiyetini ilan etti. Bunun sonuçları arasında Batı Avrupa'daki yeni refah devletleri, aralarında UNESCO'nun, Uluslararası Para Fonu'nun (IMF), Rockefeller ve Ford Vakıfları'nın bulunduğu iyicil uluslararası kalkınma organları olduğu gibi, oligarşik demokrasi ile halkçı otoriterlik arasında bir yerde duran Latin Amerika devleti de vardı. Doğuda SSCB devlet sosyalizminin bir başka evrensel formunu ortaya koydu ancak nihayetinde Amerikan modelinin refah üretme,

27. V. I. Lenin, Imperialism: *The Highest Stage of Capitalism* (1917; yeniden basım. Lenin Internet Archives, 2005). Erişim: www.marxists.org/archive/lenin/works/1916. [*Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, Çev. Cemal Süreya. Sol Yayınları, 2009].
28. Colin Bird, *An Introduction to Political Philosophy* (Cambridge, 2006), s. 290.

bireysel özgürlüğün gerçeğini değilse bile en azından hissini yaratmaktaki üstün becerisi onu devirdi. Postkolonyal dünyanın yeni bağımsız devletleri emperyalizmle yaşadıkları deneyim nedeniyle uluslararası sermaye akışlarına şüpheyle yaklaşıp önce sosyalist modele yöneldi. Yine tüm bu örneklerde de sermaye ulusal ideolojilerin idaresi altındaydı. "Serbest piyasa" ya da "sosyalist enternasyonal" diyen savaş nidaları bile altta yatan milliyetçiliği temsil ediyordu. Yine de savaş sırasındaki kitle katliamı deneyimiyle nükleer silahlanma yarışının yarattığı korku, değişimin motorlarını uluslararası bir ödünleşmeye sevk etti.

Bu kitabın "1979-1991 kritik eşiği" dediği dönemin ardından 1990'ların başında başlayıp 2008'e kadar süren neoliberal momentin, tüm toplumu kapsayan, yoksullar karşıtı bir uluslararası ticaret ve üretimden beslenen, Marx, Engels ve Lenin'in çağırdığı sermaye cinine en çok yaklaşılan dönemi temsil ettiği iddia edilebilir. Firmalar ile oligarklar, hükümetlerin zararına olacak şekilde zenginliklerini ülke dışına taşıdı; eski Komünist Parti görevlileri şirket yöneticisi olarak servetler biriktirdi, ulusal hükümetlerin kontrolü dışında kredi ve varlık balonları yaratıldı. XIX. yüzyılın eski komünist teorisyenleri belki de bir yüzyılla "kaçırmıştı". Zenginliğin, eşitsizliğin küresel olarak büyüdüğünden söz edilebilirdi ve bu pozisyon *Komünist Manifesto*'nun 1848'den sonraki çeşitli versiyonları, sonrasında da Hardt ve Negri tarafından çizilen manzarayla hiç çelişmiyordu. Ne var ki bu manzaradan farklı olarak ulus ve din, sermayenin gücünün ötesinde hâlâ belirgin olmaya devam ediyordu. 2013-2014 yıllarında Güney Çin Denizi'ne sınırı olan ulusların bir grup verimsiz ada için tartışmasını yalnızca sermaye ya da ekonomik çıkarla açıklayabilmek için hiçbir neden yoktu. Irak ve Suriye'deki Sünni isyancıların şehirleri, tarihi eserleri yok etmesi, Şii topluluğuna mensup oldukları ya da Yezidi, Hıristiyan oldukları için üretken yurttaşları katletmesinin ekonomik bir nedeni yoktu. Sermayenin bu çatışmaların suç ortağı olduğunu reddetmek için söylemiyorum bunları. Örneğin Güney Çin Denizi'nde petrol rezervleri vardı; Irak ile Suriye'deki Sünni ayaklanmasına güç veren şey petrol zenginleri, Batılı sanat simsarları adına yapılan kaçakçılık ve satış faaliyetleriydi.

Yine de 2010'ları, Lenin'in bomba etkisi yapan 1917 tarihli yayını *Devlet ve Devrim*'in yayımlandığı yıllardan farklı kılan en önemli unsur, bu yeni dönemde uluslararası örgütlülüğe sahip devlet ve sermaye karşıtı bir hareketin bulunmayışıydı. Bunun kritik bir istisnası popülist dinsel alandır. XXI. yüzyılda gençliğin, yoksulların ve marjinalleştirilmiş etnik unsurların taşıdığı öfkenin daha önce sosyalizm, komünizm ya da anarşizmde olduğu gibi tek bir seküler toplumsal harekette değil, din, kimlik politikası ve şovenizm tınısı taşıyan sayısız yerel muhalefette, ayaklanmada kendini ifade etmesi çarpıcıdır. İlhamını sınıf antagonizmasından alan dünya çapında "öncü" entelektüel liderler pek ortada yoktur ancak Alain Badiou ile Slavoj Žižek gibi teorisyenler yeni küresel seçkinlere karşı yaklaşan devrim için belki bir ya da daha fazla nesil beklememiz gerektiğini söylüyor.[29] Zira İslamcı ayaklanmalar bile etnik ve doktrinle ilişkili

29. Stuart Jeffries, "Why Marxism is on the rise again", *The Guardian* (4 Temmuz 2012).

konular yüzünden bölünmüş durumdadır, Müslüman dünyanın dışında da terörizmin yol açtığı aksamalardan fazlasını yapamamaktadırlar.

Milliyetçiliğin, demokrasinin ve sermayenin bu kitapta ele alınan yüzyıl boyunca farklı farklı formlarda iç içe geçmesi, kurucu komünistlerden tutalım Hobsbawm ve Mann'a kadar, adı daha önceden anılan tarihçilerle teorisyenlerin ileri sürdüğü argümanlardan zaman zaman ayrılsa da, çalışmamız bunların kimi yönlerini yankılıyor. Değişimin en açık motorları bunlardı. Ancak bu kitap aynı zamanda başka, daha geniş önkoşulları da göz önünde bulunduruyor. 1900'den bu yana yaşanan muazzam nüfus büyümesinin bunlardan biri olduğu açıktır. Savaş ile değişime bir başka siyasal gerekçe sağlayan şey buydu. Nazilerin *lebensraum* [*yaşam alanı*] talebi ya da Japonların kuzeydeki aşırı kalabalık çiftçi nüfusunun Mançurya'ya yerleştirilmesi talimatı bunun ilk boyutunu temsil etti. Nüfusun toprak ve doğal kaynaklar üzerinde oluşturduğu baskı, yüzyıl boyunca insan nüfusunun karşılaştığı ekolojik sorunlara ilişkin farkındalığın büyümesini teşvik ederek hem çatışmanın, hem de ulusal, bölgesel, uluslararası düzeyde bu sorunların hafifletilmesi için tasarlanmış örgütlerin yolunu açtı.

İletişimin aynı dönemde katlanarak büyümesi insan sosyalleşmesinin tabiatını değiştirip aile, topluluk ve ulusun ötesine geçen kurgusal bir ahlaki dünya yarattı: Marshall McLuhan'ın sözlerini özetle aktaracak olursak "araç mesaj haline geldi".[30] Komünizmlerin, Siyonizm'in ve İslamcılığın yüzyılın ilk yarısındaki hücresel yapısı yalnızca insanların değil, matbaa ve telgraf aracılığıyla fikirlerin de içine girdiği hızlı küresel hareketi yansıtıyordu. 1990'a gelindiğinde iletişimin kendisi de belirgin bir değişim motoru haline gelmişti. Siyaset biliminin bir terimi olan "kimlik siyaseti"nin dünyanın World Wide Web ile giderek daha birbirine bağlı hale geldiği 1980'lerde, 1990'larda ortaya çıkması tesadüf değildir. Dini inanç sistemleri yüzyılın başındaki belirgin durağanlığından çıkmışsa, bu durum taraftarlarıyla iletişim kurabilmek için yeni bir kapasiteye sahip olmaları kadar, devletlerin yardım edemeyeceği ya da yardıma yanaşmayacağı yoksullaştırılmış kentli nüfusa, tecrit edilmiş yoksul kentli ya da kır nüfuslarına yardım eli uzatabilmeleri sayesindeydi. Tıpkı neoliberal çağın imparatorluk çağından, 1920'lerle 1930'ların saldırgan ulus devletlerinden miras kalan çatışmaları alevlendirmesi gibi, kimlik siyaseti, iletişim ve dinsel radikalizm de 1990'dan sonra kopan küçük bölünme savaşlarına katkı yaptı.

Bu formların her biri bölgelerin, ulusların ve daha küçük toplulukların tarihçileri, antropologları ve sosyologları tarafından çalışılmalı. Yine de yarattığı şoklar ve taşıdığı boşluklar ile birlikte küreselleşme temasını kullanan dünya tarihçilerinin, bu sayısız çalışmaların yanına dünya çapındaki toplumsal ağları ya da bunların yokluğunu betimleyen karşılaştırmalı bir bakış sunmak gibi hem ahlaki, hem de akademik bir meselesi kesinlikle vardır. Bu kitap ulusal ve yerel tarihlerle bir zıtlaşma değil işbirliği yapma ruhuyla yazılmıştır.

30. Marshall McLuhan, *Understanding Media* (New York, 1962).

1
Dünya Krizi, 1900-1930: Avrupa ve "Ortadoğu"

Savaştan Önceki Dünya: İdealizm, Cemaatçilik ve Radikalizm
Birinci Dünya Savaşı: Avrupa ve Amerikan Müdahalesi
Savaşın Potası: Doğu ve Batı Cepheleri
Dünya Krizinin Merkezsizleştirilmesi: Güney-Doğu Avrupa ve "Ortadoğu"
Düşünceler, Karşılaştırmalar ve Farklar

Bir genel tarih çalışmasını açmak için Birinci Dünya Savaşı'ndan daha derinlemesine çalışılmış, daha karmaşık başka bir olay yoktur. Savaşa dair muazzam çeşitlilikteki metinler 1914 yılında kopan savaşın ve sonrasındaki sürecin yüzüncü yılına denk getirilen pek çok yayın ve programla büyük oranda genişletildi.[1] Dolayısıyla bu bölümle söz konusu Avrupa savaşına yeni ayrıntılar ekleme niyetinde değilim. Yine de savaşı geniş coğrafi, zamansal bağlamına daha sağlam bir şekilde yerleştirmeyi deniyorum. Savaşın Avrupa imparatorlukları ve bu imparatorlukların dışında kalanlar için taşıdığı önemi yeniden vurguluyor, aynı zamanda onu neredeyse kırk yıla yayılan bir dizi küresel gelişmenin bağlamına oturtuyorum. Bu gelişmeler 1914 öncesi kuşakla başlamış, nihayetinde topluma, ekonomiye ve ideolojilere dramatik bir etkide bulunmuştur.

İlk noktaya, yani coğrafi boyuta ilişkin olarak farklı bölgelerin, farklı çatışma biçimlerinin savaş sırasındaki tipolojisini sunmak, bunu yaparken de bu tipolojinin kapsamını genişletmeye başlayan diğer tarihçilerin ayrıntılı anlatımları arasındaki farkları gözetmek yararlı olacaktır.[2] İlk olarak, kitlesel savaş, kitle katliamı ve genel seferberlik bölgeleri vardı. Açıktır ki Batı Avrupa, Batı Rusya,

1. Doğrudan savaşın yüzüncü yılında yayımlananlar: David Reynolds, *The Long Shadow: The Great War and the Twentieth Century* (Londra, 2013); Frank Furedi, *First World War: Still No End in Sight* (Londra, 2014); Adam Tooze, *The Deluge: The Great War and the Remaking of Global Order, 1916-1931* (Londra, 2014); bu sonuncusu hakiki bir küresel tarih çalışması.
2. İki dünya savaşı için de özellikle yararlı olan kaynak Heike Liebau, vd. (Ed.), *The World in World Wars: Experiences, Perceptions and Perspectives from Africa and Asia* (Leiden, 2010)

Balkanlar ve Osmanlı İmparatorluğu, özellikle de kuzey ve güney sınır boyları böyle alanlardı. Ardından çatışmanın bir hayli yıkıcı ama süreksiz olduğu, kitle seferberliğine ya da köklü bir ekonomik dönüşüme şahit olmamış bölgeler geliyordu; örneğin Avrupalı imparatorlukların savaştığı sömürge Afrika'sının çoğu böyleydi. Sonra sömürgeleştirilmiş ya da yarı-sömürgeleştirilmiş bölgeler geliyordu; bunlar kayda değer miktarda askeri ya da sivil işgücü alımına, sonuçta da siyasi bir kargaşaya şahit olmakla birlikte, bizzat doğrudan silahlı çatışma bölgesi haline gelmedi. Bunlar arasında Hindistan, Fransız Çinhindi, Çin kıyıları, Birleşik Devletler ve Avustralya, Kanada, Yeni Zelanda, Pasifik Adaları, Güney Afrika gibi Britanya dominyonları* bulunuyordu. Nihayet Orta ve Güney Amerika ile Japonya gibi, savaşın ekonomik, siyasal etkilerini hisseden, savaşa kaynak sağlayan ancak çatışmaya ciddi bir insan kaynağı sunmayan bölgeler vardı.

Savaşın coğrafi kapsamının böyle genişlemesinin çarpıcı etkilerinden biri, onun cephelerden uzakta bulunan küçük topluluklara erişme tarzıdır. Bazen onlara avantaj sağladı, bazen de sağlamadı. Örneğin Britanya İmparatorluğu Yeni Zelanda'da ciddi miktarda Maori'yi askere aldı. Beyaz subaylarla yaşanan ilk çatışmalar Gelibolu bozgunundan sonra bir etnik, ulusal dayanışma duygusuna yol açtı.[3] Bu durum Maori topluluklarının sesinin 1920'den sonra ülkede daha gür çıkmasına yardımcı oldu oysa önceki asır boyunca toprakları, toplumsal uyumları sürekli bir tehdit altında olagelmişti. Tam aksine doğu Sibirya'daki yerli halklar önce Beyaz ordu, ardından da 1917-1922 arasında Bolşevikler tarafından sindirildi.[4] Bu coğrafi genişleme İtilaf Devletleri'ne büyük bir avantaj sağladı zira İttifak Devletleri'nin aksine dört kıtanın tarımsal ve insan gücü kaynaklarına yaslanabildiler.[5]

Odağın zamansal olarak genişletilmesi bakımından da, bu bölümde Avrupa savaşını önceleyen başlıca değişimleri, özellikle de Japonya ve Rusya arasındaki çatışmayı, Çin, İran ve Meksika devrimlerini vurguluyorum. Bu çatışmaları tek bir analiz çerçevesine, özellikle de savaşı kapsayan bir çerçeveye yerleştirmek zordur. Yine de ortak özellikler, bağlantılar vardır. Bu örnekler Kuzey Afrika, Ortadoğu ve Çin'de savaştan sonra kopan çatışmalarla zenginleşecekti ve tümünde söz konusu gelişmeler, önderliğini artık aralarında Japonya'nın da bulunduğu bir emperyalist cephenin yaptığı "yeni emperyalizmin" 1890'lardaki son aşamasının kimi yanlarını açığa vuruyordu. Bir yere kadar buna Theodore Roosevelt'in Birleşik Devletleri de eklenebilir. Zira ülke XIX. yüzyılın başından bu yana Avrupalı imparatorluklara bir mesafe koymuş ancak yine de onların dünyayı bölüşme çabalarının dolaylı bir destekçisi olmuştu.

---

* Dominyon: Britanya sömürgeleri içinde çoğunlukla Avrupalı göçmenlerin yerleştiği, idaresi daha özerk, daha geniş haklara sahip olan ülkeler. (ç.n.)

3. James Cowan, *The Maoris in the Great War: A History of the New Zealand Native Contingent and Pioneer Battalion* (1926; yeniden basım Melbourne, 2006).

4. Aleksandr Etkind, *Internal Colonisation: Russia's Imperial Experience* (Cambridge, 2011).

5. Avner Offer, *The First World War: An Agrarian Interpretation* (Oxford, 1989).

Lenin bu dönemdeki savaşla bağlantılı olarak emperyalizm için "kapitalizmin en yüksek aşaması" diye yazmıştı[6]; Giriş bölümünde de ifade ettiğim üzere bu argümanın büyük bir çözümleyici gücü vardır. Ancak Joseph Schumpeter'ın ilk argümanlarını geliştiren P. J. Cain ile A. G. Hopkins'in ortaya attığı "centilmen kapitalizm" fikri burada anlamlı olmaya devam ediyor.[7] Yine de bu çatışmaların kıvılcımını çakıp onlara payandalık eden atavik ideolojileri sunanlar, çoğu rakip devletlerin endüstriyel olmayan, kırsal bölgelerinden gelme, toprak sahibi, asker kökenli eski seçkinlerdi. Çöküşteki bu eski seçkinler içinde Almanya'daki *Junker* sınıfı; 1868'den sonra ekonomik gücünü yitiren Japon samurayları; güney Fransa ile Korsika'nın asker kökenli ve toprak sahibi seçkin aileleri; artık ihtiyarlayan Britanya İmparatorluğu'nun imparatorluk valileri, hâkimleri ve donanma kökenli aileleri vardı. Onlardaki milliyetçilik ve bunu yapmaya haklarının olduğu duygusu, saldırgan finans kapitalin dünyaya yayılmasına elbette yardımcı oldu ama bundan ibaret değillerdi.

Maori askerleri.
Sir George Grey Özel Koleksiyonu, Auckland Kütüphaneleri, 31-A2.
Fotoğraf: Herman John Schmidt.

6. V. I. Lenin, *Imperialism: The Highest Stage of Capitalism* (Londra, 1948).
7. A. G. Hopkins and P. J. Cain, *British Imperialism Innovation and Expansion, 1688-1914* (Londra, 1993); aynı yazarlar, *British Expansion: Crisis and Deconstruction, 1914-1990* (Londra, 1993).

Dünya krizinin uzun vadeli nedenleri ile sonuçlarını da resme katmak gerekir. Bir kez daha yarı-Leninist bir yorum faydalı olacaktır. Sınai zirai ve zanaatçı emeğin büyüyen gücünden kaygılanan hâkim seçkinler, bu yeni, ürkütücü kuvveti saldırgan milliyetçi bir retorikle imparatorluk çağrısıyla karşılamış, son tahlilde zorunlu askerlik ve savaş yoluyla "iç fetih"e maruz bırakmıştı. Yeni medya, kitlesel olarak dolaşıma sokulan gazeteler, yaygın telgraf, posta sistemi, sonrasında radyo; halkı ekonomik ilerleme ve vatanseverlik uğruna, aynı zamanda bu çiçeği burnunda düşmana karşı kin duygularıyla seferber etmek için kullanıldı. Bu ahlaki zorlama biçimi Büyük Savaş'ın ardından da devam etti. 1920'lerin sömürgeci savaşları, 1930'ların İspanya İç Savaşı her şeyden önce yeni propaganda savaşlarıydı.

Aslında neredeyse 30 yılı bulan çatışma küresel ölçekte bir genel travmatik psikoz biçimi yaratmıştı. Yeni çatışmaları tetikleyen savaş sonrası kâbusları arasında Almanya'yı çökerten "Yahudi komplosu"; 1919'da İngiltere'de Tyne Nehri'ndeki "Bolşevizm" tehdidi; en genelde de teşhisini Franz Kafka, Thomas Mann, Sigmund Freud, Carl Jung ve Mohandas Gandi'nin kendi meşrebince koyduğu, dünyadaki orta sınıfların yaşadığı ruhsal kriz vardı. 1900-1926 arasındaki dünya krizinin yaptığı etki, XX. yüzyıl insanının anlaşılma tarzından dinin izlediği yola, sanatta modernitenin doğasına kadar bu kitabın değindiği her konuda görülebilir.

Savaştan Önceki Dünya: İdealizm, Cemaatçilik ve Radikalizm

Birinci Dünya Savaşı insan ırkının çoğunda böyle bir travmaya yol açmasaydı, ondan önceki yirmi yıl popüler edebiyat, televizyon ve sinemada resmedildiği gibi Viktorya dönemine[8] konulmuş huzurlu bir nokta gibi değil, radikal bir değişim ve kopuş dönemi olarak görülebilirdi. Louis Blériot'un ilk uçuşu, Atlantik boyunca kurulan ilk telsiz bağlantısı ve hatta dünya çapında yeni bir saat dilimi düzeninin yaratılması, iletişim alanındaki eşi benzeri görülmemiş gelişmelerin habercisiydi. Gerçi insanların dikkati savaşı önceleyen anlaşmalara yoğunlaşmıştır ama Antarktika'da çatışmayı azaltmayı hedefleyen uluslararası anlaşmalar yürürlüğe girmiş, her ne kadar sonraları başarısızlığa yazgılıymış gibi görünseler de bir dizi barış konferansı uluslararası ilişkilerdeki umut ışıkları olarak karşılanmıştı. Avrupa imparatorluğunun ilerleyişini dengeli hale getirmek için biçilmiş kaftan gibi görünüyorlardı. Batı Avrupa'da demokratik sosyalist partiler gelişirken, 1893'teki Chicago Dünya Dinler Parlamentosu'nun temsil ettiği bir idealist maneviyat çağında sömürgelerdeki uyruklar ulus ruhunu uyandırıyordu.

Siyaset bu yıllarda dünya düzeyinde dramatik bir değişim geçirdi. Birleşik Devletler'de İlerici Dönem denilen süreçte halkın daha fazla temsil edilmesi-

8. Bkz. Michael Howard, "The Dawn of the Century", Michael Howard and Wm. Roger Louis (Ed.), *The Oxford History of the Twentieth Century* (Oxford, 2000), içinde, s. 3-9.

ni sağlamak, eğitimi iyileştirmek için girişimler yapıldı; 1890 yılından sonra ekonominin hızla genişlemesiyle ortaya çıkan büyük şirketlerin gücünü, tesirini, yolsuzluğunu budamak için adımlar atıldı.[9] Gelir eşitsizliğinin büyük bir hızla arttığı bir dönemde Başkan Theodore Roosevelt ve Başkan William Taft bu adımları destekledi. Meksika Devrimi, Bolşevik Devrimi'nden beş yıl önce gerçekleşti. Britanya'da hükümetler asgari ücret uygulamasını getirmek için harekete geçti. Ancak Avrupa'nın ve Amerika kıtasının dışında çok daha dramatik değişimler gerçekleşti. 1900 yılındaki Boxer Ayaklanması ile ona karşı başlatılan çokuluslu müdahale, üç yüz yıllık Çing İmparatorluğu'nun temellerini sarsarak ülkeyi 1949 yılına kadar sürecek bir çatışma ve belirsizlik içine sokacak 1911 Devrimi'nin habercisi oldu. Aynı dönemde gerçekleşen İran Devrimi, Ortadoğu'daki liberalleri yüreklendirdiyse de uzun vadede bir askeri otokrasinin kurulmasına yol açtı. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki 1908 Jön Türk Devrimi hem rejimi modernleştirdi, hem de Arap ayrılıkçılığını güçlendirdi.

Bu sırada sömürgeci güçler, 1880'ler ve 1890'larda Sudan'daki Mehdici devletin habercisi olduğu Pan-İslam hareketlerinin[10] yükselişini kaygıyla izliyordu. Mısır ve Hindistan'daki milliyetçi çalkantılar, Vefd ile Hindistan Ulusal Kongresi'nin bir yanda Britanyalılara karşı şiddete başvurmaya başlayan radikaller ile diğer yanda sömürgeci politika yapıcılardan anayasal kazanımlar elde etmeye çalışan ılımlılar biçiminde bölünmesiyle daha militan bir aşamaya geçti. Ilımlılar kendini liberal olarak resmetmeye çalışsa da muhafazakar valiler ve olayların akışı onları sık sık sınırlıyordu. Bu ikilem Britanyalıların karşısına İrlanda'da da çıktı ve 1913 yılından sonra Sinn Fein ile Katolik İrlanda milliyetçiliği karşısında kuvvetli bir Protestan birlikçilik buldu. Fransa'da seküler, anti-Katolik bir parti 1902 yılında iktidara gelirken, Almanya'da Sosyal Demokrat Parti kazanımlar elde etti. Birleşik Devletler Theodore Roosevelt'in yönetiminde, henüz Karayipler ve Latin Amerika bölgesiyle sınırlı da olsa yeni bir emperyalizm aşamasına doğru adım atıyor gibi görünüyordu.

Ancak dönemin açık ara en dramatik olayı 1905 yılında Rusya'nın Japonya'ya yenilmesi[11] ve peşinden aynı yıl Rus Devrimi'nin gerçekleşmesiydi. Devrim her ne kadar şiddet yoluyla bastırılmış olsa da yeni bir solcu radikal siyaset çağının habercisiydi. 1903 yılındaki Bolşevik-Menşevik bölünmesi merkeziyetçi, hâkim bir Komünist Parti'nin ortaya çıkışının öncüllerini içinde taşıyordu. 1905 yılı, "sürekli devrim" savunucusu Lev Troçki'nin yönetimindeki ilk sovyetin kuruluşuna tanık oldu.[12] Japonya'nın zaferi Asyalı, Ortadoğulu ve Afrikalı sömürgeleştirilmiş halklara Avrupa'nın iki yüz yıllık dünya hâkimiyetinde açılmış ilk gediği gösterdi. Ancak 1905 yılında Rusya'dakinden tutalım Müslüman dünyadaki Pan-İslam hareketlere, Hindistan'daki radikal *Swadeshi* ("yerli üretim") hareketine dek bu yılların çeşitli halk ayaklanmaları, kendi hudutlarında daha

9. John A. Thompson, *Progressivism* (Durham, 1979).
10. David Motadel (Ed.), *Islam and the European Empires* (Oxford, 2014).
11. Andrew Gordon, *A Modern History of Japan: From Tokugawa Times to the Present* (New York, 2003).
12. Archie Brown, *The Rise and Fall of Communism* (New York, 2009), s. 35-37, 40-47.

güçlü bir idare yerleştirmeye çalışan büyük güçlerin emperyal "karşı saldırısı" ile sonuçlandı ve kuşaklar boyu sürecek bir çatışmanın zeminini hazırladı.[13] Bu hamleler arasında Rusya'nın Finlandiya, Polonya ve Kırgızistan üzerindeki hâkimiyetinin yeniden ileri sürülmesi; Habsburg Hanedanı'nın Sırp sınır boylarını kontrolü altına alması; İran'daki İngiliz-Rus işgali; Hint hükümetinin Müslümanları Hindu radikallerden ayırma girişimi yaparak 1905 yılında Bengal'i bölmesi de vardı. Daha sonraları geriye dönük olarak "Amazon'un paylaşılması" adı verilecek sürecin bir parçası olarak Brezilya'da 1898-1903 yılları arasında, merkezi hükümet yerleşimciler ile *mestizo*'ları* Canudos ayaklanmasında vahşi bir biçimde bastırdı.

Kırılgan dünya barışının son yirmi yılındaki bu siyasal çalkantılar ile iletişim olanaklarının gelişmesinin yaptığı bir başka etki göçün hız kazanması oldu. Rusya'daki kriz ve buradaki antisemitizmin yükselişi yüzbinlerce Yahudi mültecinin Batı'ya, özellikle de Birleşik Devletler ile Kanada'ya gitmesine yol açtı. Yahudiler burada kuzey Avrupa'nın kalabalık sanayi şehirlerinden, güney İtalya ve Sicilya gibi yoksul kırsal bölgelerden gelen göçmenlere katıldı; İspanyol göçmenler ise Latin Amerika'ya gelmeye devam etti. Dünyanın diğer tarafında, Japonya'nın kesin zaferi Hindistan ile Güneydoğu Asya'dan sömürgecilik karşıtı sayısız eylemciyi ülkeye çekti; bunlar Tokyo'da, diğer büyük şehirlerde hücreler kurdular.

Hâkim toplumsal düzende ezildiğini hisseden gruplar yeni iletişim araçlarının doğurduğu fırsatları, özellikle de gazeteleri, radyoyu ve sinemayı kendi şikâyetlerini duyurmak için değerlendirdi. Süfrajetler Britanya'da kadınların oy hakkı için yürüyüşler yaptı. Gandi'nin öncülüğünde önce Hintliler medeni hak talebinde bulundu, sonra da Güney Afrika'daki Afrikalılar; zira İngiliz-Boer Savaşı'nın ardından beyaz topluluğun doğal saydığı ayrıcalıklar kendilerine hâlâ verilmemişti. Birleşik Devletler'de sanayi ekonomisi büyüdükçe kuzeydeki şehirlere sürüklenen Güney'deki siyah nüfus yavaş yavaş politikleşiyordu. En genel haliyle, yeni siyaset biçimleri, yeni iletişim yöntemleri iktidardaki eski beyaz ailelerin tekeline meydan okuyordu. Eşi benzeri görülmemiş bir kan dökücülükle dört yıl süren savaş, bu idealizm, çatışma ve göç çağının çoktan yol verdiği radikal değişimlere gölge düşürdü ama bir anlamda da onları hızlandırdı.

Birinci Dünya Savaşı: Avrupa ve Amerikan Müdahalesi

Birinci Dünya Savaşı uzun bir zamandır tarihin üzerinde en çok çalışılan, hatırlanan olayı olagelmiştir. Kitlesel ölçekteki bir ekonomik ve siyasal çalkantının damga vurduğu savaş, Oswald Spengler'in belki de haklı olarak "Batı'nın çöküşü" olarak nitelendirdiği şeyi ya da en azından onun ilk safhasını başlattı. Kitle demokrasisinin ortaya çıkışı, komünist devrim, faşizmin yükselişi gibi savaşın yarattığı sonuçlar çığır açıcıydı. 1914 Temmuz'undaki krizin daha

13. Alfred J. Rieber, *The Struggle fort he Eurasian Borderlands: From the Rise of Early Modern Empires to the End of the First World War* (Cambridge, 2014), s. 424-531.

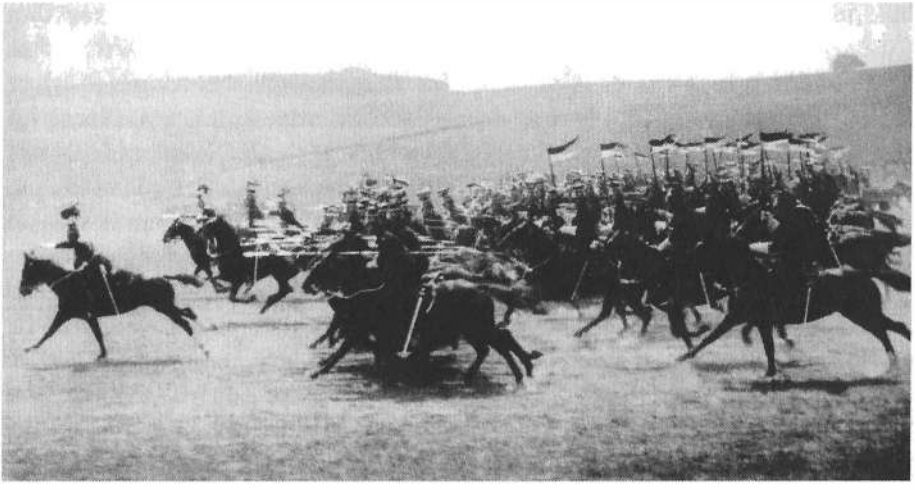
* Güney Amerika'da bir etnik kategori. Aynı anda Avrupa ve Amerika yerlisi kökenli olan melez kişiler ve gruplar için kullanılır. (ç.n.)

nüanslı bir halini *The Sleepwalkers* [*Uyurgezerler*] kitabında sunan Christopher Clark'ın önerdiği revizyon son dönemin en anlamlılarından biriydi.[14] Saldırgan bir Sırp milliyetçi hücresinin Arşidük Franz Ferdinand'a yaptığı suikasta yanıt olarak Avusturya-Macaristan ile Rusya'nın giriştiği yanlış hesapların, Londra ve Paris'teki devlet adamlarının kayıtsızlığı, korkusu nedeniyle daha da karıştığını gösteren kitap, savaşın başlamasının "suçunu" kısmen Almanya'nın omuzlarından aldı. Alman devlet adamı Helmuth von Moltke bile "bu mücadelede hâlâ makul bir şansımız olması kaydıyla" yalnızca "önleyici bir savaş" istemişti.[15] Clark ilk seferber olanın Almanya değil, Sırp kardeşlerini koruma çabası içindeki Rusya olduğunu gösterdi ki 2014 yılında Vladimir Putin de bu olguyu kabul etti. Bu önemli bir entelektüel kaymayı temsil eder zira standart görüş doğrudan Temmuz krizini analiz etmektense Almanya'nın 1939'daki rolünün bir izdüşümünü geçmişe uyguluyordu. Almanya'nın savaş gayesinin izini 1890'lara ya da daha öncesine dek süren Alman tarihçi Fritz Fischer'in bu önceki görüşün en ateşli savunucusu olması ironiktir.[16]

Clark daha zorlu, sosyolojik bir argüman ileri sürerek, Temmuz krizinde ve ardından telaşla savaşa girilmesinde payı bulunan çoğu siyasi ve askeri liderin bir tür "erkeklik krizine" kapıldığını söyler. Beyaz olmayan, alt-sınıf hareketler 1914'ten önceki yirmi yıl boyunca daha iddialı hale geldikçe centilmen kapitalistler, toprak sahipleri ile ordu kökenli eski ailelerden gelen ve bir zamanlar rahatı yerinde olan egemen sınıflar savaşkan beyanlarda, eylemlerde bulunarak kendi önderliklerini, hâkimiyetlerinin devam ettiğini gösterme ihtiyacı hissetmiş, sonuçta yerel bir kriz büyük bir yangına dönüşmüştü. Ancak Britanya'nın savaşa girişi, savaşın yüzüncü yılı olan 2014'te hep olduğu gibi yerel milliyetçilik bağlamında tartışıldı. Muhafazakar vatanseverler Kayzer Almanya'sının Üçüncü Reich'ın habercisi proto-faşist bir devlet olduğunu, dolayısıyla da ona karşı durmak gerektiğini iddia etti. Tarihçi Niall Ferguson'a göre Britanya, Almanya'yı uzun ve ümitsiz bir mücadeleye gerek kalmadan yenebileceği denli güçlü kuvvetlere sahip oluncaya dek savaşa girmekten uzak durmalıydı. Böyle bir spekülasyon dikkate almaya değer olabilir ancak daha da önemlisi, önceki yüzyıl boyunca Fransa'nın Almanya'nın kıta hâkimiyetine karşı sürekli mücadele etmiş, Britanya'nın da herhangi bir hegemonik gücün kıtadaki varlığına karşı çıkmış olmasıdır.

---

14. Christopher Clark, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914* (Londra, 2012) [*Uyurgezerler: Avrupa 1914'te Savaşa Nasıl Nasıl Girdi*, Çev. Cem Demirkan. Pegasus Yayınları, 2017]; Margaret Macmillan, *The War that Ended Peace: How Europe Abandoned Peace fort he First World War* (Londra, 2012) [*Barışa Son Veren Savaş*, Çev. Belkıs Dişbudak Çorakçı. Alfa Yayınları, 2014]; Sean McMeekin, *July 1914: Countdown to War* (Londra, 2013).
15. Alıntı Hew Strachan, *The First World War, I. cilt: To Arms* (Oxford, 2001), s. 63 [*Birinci Dünya Savaşı*, Çev. Ümit Hüsrev Yolsal. Say Yayınları, 2014].
16. Fritz Fischer, *Germany's Aims in the First World War* (Londra, 1967).

Britanya Ordusu'na bağlı 9. Kraliyet Mızraklı Süvari Birliği
Alman topçularına karşı taarruza geçmişken, 1916.
Underwood Fotoğraf Arşivleri/Superstock.

1914'ün yüzüncü yılıyla bağlantılı etkinliklerin rüzgârı daha başlamadan yayımlanan kapsamlı bir çalışma, Hew Strachan'ın 2001 yılında yayımlanan devasa tarih çalışması ile peşinden 2003 yılında yayımlanan ve savaşın bir bütün olarak daha kısa bir tarihini sunan çalışmasıydı.[17] Bunu David Stevenson'ın 2004 yılında çıkan tek ciltlik tarihi[18] ile Adam Tooze'un 2014 yılında çıkan *The Deluge* [*Tufan*] çalışması izledi.[19] Strachan'ın taktiklerle stratejilere duyduğu ilgi ve kimsenin uzun bir savaş beklemediği fikrini tersine çevirmesi kıymetliydi. Sapkın bir Hıristiyanlık biçimi ve Nietzscheci üstünlük arzusuyla beslenen Avrupa milliyetçiliğinin savaşkanlığını vurgulayışı da öyle. Yazarın 1914'teki sınai ve mali seferberliği tasvir edişi de çalışma alanını savaşın salt askeri boyutundan öteye genişletmek açısından büyük önem taşıyordu.

Bununla birlikte; Strachan ile Stevenson, Almanya'nın karada ve denizde izlediği küresel stratejinin -ülke bir kere savaşa çekilince- Avrupa sınırları içindeki bir çatışmayı bir dünya savaşına dönüştürdüğünün altını çizer ki bu onların literatüre yaptığı en kayda değer katkıdır. Bu durum savaşın kaçınılmaz olduğunu söylemek demek değildir, dünya hâkimiyetini amaçlayan uzun vadeli bir Alman planını da temsil etmez. Yine de Almanya'yı yönetenler daha 1914 bitmeden Pan-İslam'ı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun emellerini beslemek suretiyle Britanya, Fransa ve Rusya'nın küresel gücündeki zayıf halklara darbeler vurmayı, böylece Rusya'nın güney bölgelerini tehdit altında bırakmayı, hatta Afganistan

17. Strachan, *The First World War*, I ve aynı yazar, *The First World War: A New Illustrated History* (Londra, 2003).
18. David Stevenson, *1914-1918: The History of the First World War* (Londra, 2004).
19. Tooze, *The Deluge*.

hükümdarını kışkırtarak Britanya hâkimiyeti altındaki Hindistan'a meydan okumayı planlamıştı. Almanya'nın Atlantik ve Pasifik'teki deniz saldırısı ilk kez SMS *Emden*'in 1914 yılında Hint Okyanusu'na açılmasıyla ilan edilmiş, böylece Britanya'nın kaynaklarının Avrupa dışına yöneltilmesi tasarlanmıştı. Ancak bu siyasetin Atlantik'e dek genişletilmesi nihayetinde Birleşik Devletleri de savaşa sokmuş, uzun vadede Almanya'nın mağlubiyetini kesinleştirmişti. Bundan sonraki kısımlar bu argüman çizgisini takip edip geliştirmeyi ve aynı zamanda savaşın kronolojisini 1900'lere dek geriye, 1920'lere dek ileriye götürmeyi amaçlıyor.

Aslında iki dünya savaşını da anlamanın en iyi yolu, onları Winston Churchill'in kastettiği anlamda dünya krizleri olarak görmektir. Nedenleri ile sonuçlarının da son derece uzun bir soykütüğü vardır.[20] Hem Avrupa'daki ve hem de Birleşik Devletler'deki muhafazakar tarihçiler odağın Doğu ve Batı cephelerinden öteye kaydırılmasına son dönemde itiraz etmeye başladılar. Dört yıl süren savaşın kitlesel kayıplarının orantısız biçimde Avrupa'da yaşandığı elbette doğrudur. Gerçi Birleşik Devletler askeri ve siyasi boşluğu doldurmak için 1943 yılına dek kararlı bir adım atmamıştı ama çatışma yine Avrupa'nın uzun soluklu dünya hâkimiyetinin çöküşünü haber vermişti. Öte yandan bu Avrupa savaşı dünya bağlamına yerleştirildiğinde, radikal sosyalizmin ilk zaferlerinden Avrupa dışı milliyetçiliğe, İslamcılığın yeni biçimlerine varıncaya dek yaşanan ve hepsi de Avrupa'daki savaş kadar belirgin bir şekilde sonraki yüzyılı şekillendirecek tüm tarihsel değişiklikler daha çok açığa kavuşacaktır.

Savaşın Potası: Doğu ve Batı Cepheleri

Batı Avrupa'daki savaş, önceki çatışmalarda çok iyi bilinen bir patikadan ilerleyerek Belçika ve kuzey Fransa'nın işgaliyle başladı. Ancak Almanya 1870 yılında onu yeni bir dünya gücü haline getiren başarısını Belçika hududundaki Marne Muharebesi'nde tekrarlayamadı.[21] Paris elde kaldı ve Avrupa Flandra ile İsviçre arasında uzanan siperlerde geçen uzun bir yıpratma savaşına gömüldü. Bu büyük çatışma ilk tankların savaş alanına sürüldüğü 1917 yılında bir sonuca bağlanmaya başladı ancak dönüm noktasına, 1918 yılında Amerikan birliklerinin İttifak Devletleri'ne karşı Üçlü İtilaf Devletlerinin kuvvetlerine destek vermeye başlamasıyla gelindi. Feldmareşal von Hindenburg 1914 yılında Rus birliklerini Doğu Cephesi'nde durdurdu ancak beklenmedik derecede hızlı gelişen Rus karşı saldırısı Alman birliklerinin doğuya kaymasıyla Fransızlara avantaj sağladı. O sırada Almanya'nın müttefiki Osmanlılar 1914 yılındaki Sarıkamış Savaşı'nda Ruslar tarafından mağlup edilince, sonuçta doğuda ve güneyde Batı Cephesi'ndekine benzer bir yenişememe hali ortaya çıktı. 1917 Mart'ında çar devrilip Rus askeri gücü peş peşe gelen devrimlerin sonucunda çözülünceye kadar da kördüğüm çözülmedi.

---

20. Bu yaklaşımlara ilişkin çok faydalı bir özet için bkz. Heike Liebau vd. (Ed.) *The World in World Wars*.
21. Stevenson, *1914-1918*, s. 57-60, 73-74.

Bunlar olurken belki de altmış milyon insanın, makinenin, kaynakların kitlesel olarak seferber edilmesi gerekliliği, Britanya ve Fransa'daki eski liberal siyasal uzlaşmanın temelini sarstı, sonuçta eşi görülmedik koalisyon hükümetleri kuruldu. Denizde Almanya bir kez daha hızlıca ilerleme kaydetti ancak deniz gücü yavaş yavaş toparlanan Britanya kıtaya deniz ablukası uyguladı, zor da olsa transatlantik trafiğini korumayı ve nihayet 1916 yılındaki Jutland Savaşı'ndan sonra Alman donanmasını geriletmeyi başardı. Yine de 1918 yılının başında ABD'nin kuvvetlerinin ilerlemesinin ardından bile Almanlar hâlâ Batı Cephesi'ne oldukça etkili seferler düzenleyebiliyor, artık Rusya ile bir mütarekenin yapıldığı Doğu Cephesi'nden kaynak çekebiliyordu. Sonraları İkinci Dünya Savaşı'nda bir kez daha yaşanacağı üzere, özellikle Almanya'nın müttefikleri Osmanlı ve Avusturya-Macaristan'ın Balkanlar'da zayıflayıp çözülmeye başlamasının ardından, ülkenin kaynak tabanı iyice sınırlanmıştı.[22] Almanya'nın şehirlerinde gıda yoktu, savaş atmosferi sivil nüfusun moralini bozmaya başlamış, yoksullaşmış kentli işçi sınıfı içinde siyasal radikalizm yayılmıştı. Yine de Rusya'dan farklı olarak 1919'daki Spartakist isyanına kadar açık bir komünist ayaklanma gerçekleşmedi.

Avrupa'daki Büyük Savaş bir asır boyunca kendini belli edecek muazzam toplumsal, ekonomik ve ahlaki değişimleri tetikledi. 1916 yılından sonra erkekler askere çağrıldıkça kadınlar işgücüne çekildi ve kadınların savaştan önce özellikle Britanya ve Fransa'da duyulmaya başlayan siyasal hak talepleri daha ısrarlı hale geldi. İlerleme 1918'den sonra durdu ancak en azından Batı Avrupa ve Birleşik Devletler'de kadınların oy hakkının tanınmasına yönelik bir hareket yavaş da olsa devam etti. Hava, deniz ve karayolu taşımacılığındaki teknik gelişmeler daha iyicildi. Bir rapor "Clyde Vadisi'nin çelik, gemi yapımı, mühendislik alanlarındaki üretim kapasitesi bu düşmanlık döneminden hayli büyüyerek çıktı" diye ilan ediyordu.[23] Ancak hava bombardımanı, makineli tüfek ile klor ve hardal gazı gibi kimyasal silahların kullanılması savaşın çarpıcı özellikleri olup, bunlar daha sonra dünya çapında, özellikle de Avrupa sömürgelerinde kullanılacaktı.

Öte yandan çatışma sırasında ve sonrasında ortaya çıkan ahlaki, ideolojik biçimler ise belki de onun en belirgin sonuçlarıydı. Emre itaatsizliğin sonu çoğunlukla idamdı. Ancak bunun daha belirsiz bir formu olan savaşa karşı "vicdani ret", kitle seferberliğinin kaçınılmaz bir sonucuydu. Her tür otoriteye duyulan radikal düşmanlık Avrupa çapında sosyalist ve faşist hareketlerin şamandırası oldu. Aynı şekilde Amerikan birliklerinin gelişi, Avrupalılara sınıf-temelli ancak daha esnek bir toplumun Atlantik'in ötesinde bulunduğunu, bu toplumun maddi kaynaklar üzerindeki hâkimiyetini ve buluşçuluğunu gösterdi. Savaşın getirdiği kitlesel kıyım, sonunda "Ahlaki Yeniden Silahlanma" adını alacak olan Oxford Grubu gibi yeni dinsel hareketlere güç, Milletler Cemiyeti

22. Offer, *The First World War*.
23. W. R. Scott and J. Cunnison, *The Industries of the Clyde Valley During the War* (Oxford, 1924), s. 185.

gibi uluslararası organların kurulması için kararlılık sağladı. Bir yandan da daha devingen savaş biçimlerinin tohumunu attı, siyaseten meşru yeni bir katliam turunun habercisi olan kin dolu bir genç adamlar kuşağı yarattı.

Eski rejimlerin çöküşü, emeğin seferber edilmesi, toplumsal cinsiyet eşitliğinin ağır ağır gelişmesi Batı Avrupa ile Amerikan dünyasının çoğu yerinde savaşın bir sonucu olarak meydana gelen değişimin özellikleriydi. Ancak etnik, dilsel, dinsel bölünmeler de bu kıtaların içinde ve dışında bir o kadar yaygındı. Avusturya-Macaristan ve Osmanlı imparatorluklarının çöküşü, özellikle imparatorlukların sınır boylarında birçok küçük savaşa yol açtı; yeni yeni güç kazanan etnik gruplar, kendilerini ulus olarak ilan ederken azınlık halkları marjinalleştirdi, hatta sürgün etti. Çin bölgelere ayrılmaya başladı, Afrika, Hindistan ve Güneydoğu Asya'da bile etnik gruplar ya da dinler arasındaki farklı düşmanlık biçimleri pekişti.

Tüm bunlar neden yaşanıyordu? Avrupa'daki iktidarların sahip olduğu zorun değilse bile meşruluğun çöküşü ve ekonomik kriz ortak özelliklerden biriydi. Aynı zamanda, savaşa giren imparatorluklar ile ulus devletler pek çok ara grubu, subayı, (kelimenin tam anlamıyla) astı silahlandırıp yetkilendirmiş, bunlar da savaştan önceki dönemde yalnızca soluk birer hayal olan bölgesel ve yerel siyasal oluşumlar uğruna savaşa girmişti. Esasında Avrupa ve Amerika kıtası dışındaki savaşın, XIX. yüzyılın sonunda kendini gösteren yeni emperyalizmin sonraki aşaması olarak görülmesi gerekir. Ayakta kalan sömürgeci güçler, bu gruplardan bazılarını diğerlerine karşı ortaya sürmenin kendi yerel hâkimiyetlerini değilse bile, halihazırda azalmış olan yerel tesirlerini sürdürmeye yaradığını keşfetmişti. Bu bölümde savaşın bu daha geniş alanlarda yaptığı etkiyi değerlendirerek devam edeceğiz.

Dünya Krizinin Merkezsizleştirilmesi: Güney-Doğu Avrupa ve "Ortadoğu"

Birinci Dünya Savaşı tarihçilerinin en son kuşağı, savaşın Balkanlar, Rusya ve Kafkaslardaki kökenleriyle sonuçlarına seleflerinden daha büyük ilgi gösterdi. Bu durum Berlin, Paris ve Londra'daki devlet adamları ile askerlerin merkezi bir rol oynadığına ilişkin hâkim görüşü değiştirdi. Ne var ki bu "Doğu'ya kayış" çok daha ileri götürülüp daha uzun soluklu bir dünya tarihine dayandırılabilir. Şüphesiz Batı Cephesi'ndeki savaş 1914-1945 yılları arasında Avrupa'nın iç savaşı diye adlandırılan bir durum yarattı. Ancak bunun ardından hem Doğu hem de Batı Avrupa yeni bir göreli barış dönemine girdi. Aksine Ortadoğu'da Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması, Siyonizm'in yükselişi, İsrail'in kurulması, Irak, Suriye, Mısır ve Libya'da etnik mühendisliğe maruz bırakılmış bir dizi devlet ile birlikte Birinci Dünya Savaşı'nın uzun vadeli sonuçları 2015 yılında hâlâ çok belirgindir. Küresel İslam perspektifinden bakıldığında, 1925 yılında Abdülaziz İbn Suud'un (savaşın dolaysız bir sonucu olarak) Hicaz'ı fethi İslam inancının radikal, püriten bir koluna güç vermesi bakımından XX. yüzyılın

kritik gelişmelerinden biriydi. Savaşa doğrudan müdahil olmayan Güney ve Doğu Asya'da dahi çatışma yeni kitle siyaseti biçimlerinin, Japonya'nın durumundaysa 1930'larda ve 1940'larda dünya çapında sonuçlar doğuracak yeni bir emperyalizmin önünü açmıştı. Adam Tooze Çin'i de manzaraya dahil etmiştir.[24]

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun orta ve güneydoğu bölgelerinde yükselen etnik, dinsel milliyetçilik, Slav Ortodoks uyrukları eski Katolik Alman hükümdarlarıyla karşı karşıya getirerek 1914 sonrası kuşağın tarihine rengini vermiştir. Basit bir teleolojiden söz etmek mümkün değilse de imparatorluğun Almanca, Macarca ve Çekçe konuşan halklar arasında olduğu kadar Bosnalı Müslümanlar ve Sırplar arasında da bölünmesi izleyen yüzyıl boyunca yankısını sürdürecektir. Savaş öncesinde bile, yine bir imparatorluk devletinin yaptığı benzer hamlelerin neden olduğu bununla ilişkili bir süreç Osmanlı İmparatorluğu'nda kendini gösteriyordu. İstanbul, Rönesans döneminde ve sonrasında İmparatorluğu karakterize eden etnik çoğulculuk modelinden uzaklaşarak aşama aşama iktidarını merkezileştirmişti.[25] Yunanlılar, Ermeniler ve Suriyeli Hıristiyanlar gibi gayrimüslimler ordudan ayıklanmış, eski dinsel ve etnik otoritelere (milletlere) dayalı özyönetimin yetkileri sınırlandırılmıştı. En önemlisi, 1908 Jön Türk Devrimi'nden sonra devlet bir "Türkleştirme" politikasına soyunmuştu. Bir zamanlar Arap ya da diğer yerel liderler İstanbul tarafından ikâmet yoluyla ya da devlet hizmetinde çalıştırılarak yavaş yavaş kültürel olarak asimile edilirken, Türkçe artık taşra vilayetlerindeki seçkinlere giderek daha fazla dayatılır olmuştu.[26]

Bu düzensiz bir süreçti, Osmanlı imparatorluğuna duyulan bağlılık hâlâ güçlüydü ancak tepki kaçınılmazdı. Uzun süredir kimi Araplarda Türk imparatorluk merkezine karşı duyulan bastırılmış bir üstünlük hissi vardı.[27] Peygamber bir Arap'tı, Arapça Kur'an'ın diliydi. Hilafetin bir Arap rejiminin elinde kalmış olması gerektiğini, Hicaz Demiryolu'nun XIX. yüzyılın sonlarına doğru tamamlanmasıyla giderek daha müdahaleci hale gelen Osmanlı Türk yetkilileri karışmadan, kutsal mekânların Arap liderler tarafından idare edilmesi gerektiğini hissediyorlardı. Mısır'ın orta ve üst sınıfları kararsız bir şekilde de olsa "Mısır Mısırlılarındır" diyordu. 1881 Arabi Paşa Ayaklanması'ndan beri bunun anlamı ülkenin Türklere ve Avrupalılara değil Araplara ait olduğuydu. İmparatorluğun Bağdat vilayetindeki halk da 1900'lerdeki siyasi krizler sırasında yerel Arap özerkliği çağrısı yapmıştı. Bu duygu 1913 yılında Paris ve Lozan'da yapılan Arap konferanslarında kamuya mal oldu. Sonradan "Arap Uyanışı"nın tarihini yazan George Antonius'a göre muhafazakar Araplar sekülerleşme yanlısı

24. Tooze, *The Deluge*, s. 88-106
25. Geoffrey D. Schad, "Competing Forms of Globalisation in the Middle East: From the Ottoman Empire to the Nation State", A. G. Hopkins ed. *Global History: Interactions Between the Universal and the Local* (Basingstoke, 2006), s. 191-228.
26. Feroz Ahmed, *The Making of Modern Turkey* (Londra, 1993) [*Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Çev. Yavuz Alogan. Kaynak Yayınları, 2015].
27. Rashid Khalidi vd. (Ed.), *The Origins of Arab Nationalism* (New York, 1991).

Jön Türkler'in Batı'nın tesiriyle imana ihanet ettiğine inanıyordu.[28] Britanya ve Fransa'nın desteğiyle 1916 yılında Hicaz'ı Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ayaklandıran Mekke Şerifi Hüseyin'in iddiası da kesinlikle buydu. O sırada Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki eski Hıristiyan uyrukları Rusya'nın desteğini alarak İstanbul'a karşı 1909 ve 1913 yıllarında iki öncül savaş açmış, bunlar 1914 yılındaki savaşın genişlemesine ortam hazırlamıştı.

Büyük Savaş Suriye ve Lübnan'ın yerel nüfuslarının hayatına son derece büyük zorluklar getirdi, açlık, kuraklık ve çekirge istilası durumu daha da ağırlaştırdı.[29] Osmanlı otoriteleri Arap asiliğinin alametlerine sert tepki vererek 1916 ve 1917 yıllarında çok sayıda lideri idam etti. Ancak özellikle imparatorluğun Arap olan kısmı 1917 yılının sonuna kadar İstanbul'un kontrolünde kalmaya devam ettiği için, Arapların çoğu Osmanlı iktidarıyla bundan sonra kuracakları ilişkiler bakımından kendilerini sağlama almıştı. İstanbul'da eğitim görmüş önemli miktarda Arap subayı da Osmanlı'ya olan sadakatini korudu. Yine de önceden dile getirilmiş yerel özerklik iddialarının varlığı sayesinde İtilaf orduları Filistin, Suriye ve sonrasında Irak olacak bölgeyi işgal edince, Britanya ve Fransa bir "böl ve yönet" stratejisi tesis edebildi; üstelik yalnızca Araplarla Türkler ya da daha doğrusu "Osmanlılaştırılmış" liderler arasında değil, Sünnilerle Şiiler, Vahhabilerle Ortodokslar, Kürtlerle Araplar, Aleviler, Hıristiyanlar, Yahudiler, Kıptilerle Müslümanlar arasında da.[30] Irak ve Mavera-i Ürdün gibi yarı-bağımsız yeni devletlere ve Filistin ile Suriye gibi imparatorluk vilayetlerine özgü etnik ve dinsel dengeleme hamleleri, XX. yüzyıl boyunca sürekli bir siyasi kafa karışıklığı, bölünme kaynağı oldu, 2011 yılından sonra bir kez daha devrime ve savaşa dönüştü.

Osmanlı otoriteleri 1907 Britanya-Rusya Antantı'nın ardından kadim müttefikleri olan Britanya'dan yavaş yavaş soğudular çünkü kendilerini en büyük düşmanları lehine terk edilmiş hissediyorlardı. Almanya, Kayzer'in 1900'deki ziyaretinden beri imparatorlukla temas kurmaya çalışıyordu. Fakat Britanyalılar ile Jön Türklerin giderek daha saldırgan bir tavır takınmaya başladığı 1911 yılına kadar savaş kesinlikle kaçınılmaz değildi.[31] Britanya'nın bu mıntıkadaki başlıca savaş amaçları Süveyş Kanalı'nı Filistin üzerinden gelecek bir Osmanlı saldırısına karşı korumak, Osmanlıları hızlıca savaştan düşürüp, İttifak Devletleri'nin güney kanadını savunmasız bırakmaktı. İkincisi Hint Ordusu'nu kullanarak Basra ve Bağdat üzerinden hücum etmek uygun bir strateji gibi gelmişti. Ciddi miktardaki Hintli nüfusu, Britanyalı şirket Lynch and Company'nin kontrolü altında bulunan kuzeye dönük su yollarıyla Bas-

28. George Antonius, *The Arab Awakening: The Story of the Arab Nationalist Movement* (Londra, 1938).
29. Leila Tarwazi Fawaz, *A Land of Aching Hearts: The Middle East in the Great War* (Cambridge, 2014).
30. Toby Dodge, *Inventing Iraq: The Failure of Nation-Building and a History Denied* (Londra, 2003); Charles Tripp, *A History of Iraq* (Cambridge, 2000).
31. Eugene Rogan, *The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East, 1914-1920* (Londra, 2015) [*Osmanlı'nın Çöküşü: Ortadoğu'da Büyük Savaş, 1914-1920*, Çev. Özkan Akpınar. İletişim Yayınları, 2017].

ra mükemmel bir harekat garnizonu gibi görünüyordu. Beklendiği üzere bu amaçların hiçbirini gerçekleştirmek kolay değildi. İngiltere-Hindistan ordusu Bağdat'ın güneyindeki Kut'ül-Amare'de şiddetli bir Osmanlı direnişiyle durduruldu. Winston Churchill'in önayak olmasıyla Britanyalı ve Anzak (Avusturalya, Yeni Zelanda) kuvvetlerince 1915 yılında yapılan Gelibolu çıkarması, Mısır'dan Filistin boyunca gerçekleştirilecek uzun bir ilerlemeden kaçınmayı amaçlıyordu ancak ağır bir yenilgi yaşadı, sonuçta Britanyalı ve Avusturyalı liderler birbirini suçlamaya başladı. Ne var ki nihayetinde Britanya kuvvetleri Fransız liderlerin kıskanç bakışları altında 1917 yılında Bağdat'ı aldı, aynı yıl Kudüs'e girdi, 1918 yazında Türkiye anakarasına doğru yürüyüşe geçti.

Bu sancılı askeri gelişmelere karanlık siyasi ve diplomatik manevralar eşlik ediyordu. 1914 yılında artık fiili bir Britanya sömürgesi haline gelmiş olan Mısır'ın idaresi, Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etmesiyle birlikte tamamen devralındı ve ülke Filistin'deki savaş için seferber edildi. Britanya Dışişleri Bakanı Arthur Balfour 1917 yılında anlaşılması zor bir şekilde "Yahudi halkının milli evi" olarak tanımlanmış bir yapının Filistin'de yaratıldığını ilan etti.[32] Britanyalılar öncülüğünü Siyonist yerleşimcilerin yapacağı hızlı bir tarımsal kalkınma gerçekleşeceğini umuyordu ve bu umut Londra'nın Kanal'ın kuzeyinde Batı yanlısı bir kuvvetten oluşan stratejik bir blok meydana getirme arzusuyla iç içe geçmişti. Bolşevik Devrimi'nden sonra SSCB tarafından teşhir edilen 1916 tarihli Sykes-Picot Anlaşması peşi sıra gelen barış konferanslarıyla resmileşti. Anlaşma Arapların bağımsızlık arzusunu hükümsüz kılarak Suriye'yi Fransızlara, Filistin ile Mevera-i Ürdün'ü Britanyalılara veriyordu. Suriye gibi Irak da -teknik olarak- yeni kurulmuş Milletler Cemiyeti'nin kontrolü altındaki bir manda bölgesi haline gelecekti. Ancak burası da fiili bir Britanya sömürgesi olarak İstanbul'dan bağımsızlaşmaya başlamıştı. Daha da kuzeyde Britanya, İstanbul'u işgal etti ve Küçük Asya'nın Yunanlılar tarafından işgal edilmesinin suç ortağı haline geldi. İşgal Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğini yaptığı düzenli Türk birliklerinin şiddetli direnişiyle hüsrana uğramaktan başka bir sonuç doğurmadı.

Demek ki Avrupa'da olduğu gibi Ortadoğu'nun çoğunda da etnik ve dinsel grupların doğrudan savaşa girmesi, aralarındaki gerilimleri arttırmak gibi bir etki yapmıştı. Bu grupların seçkinleri Birinci Dünya Savaşı'nın çok öncesinde zaten daha güçlü kimlikler ileri sürmeye başlamıştı.[33] Bununla ilişkili bir o kadar büyük bir güç de savaşın siyasal ve ekonomik baskılarının sonucu olarak sınıf kimlikleri ile emek çatışmasının yükselmesiydi. Geri dönen askerlerin köylü ve işçi sınıfı kökenli olanları daha iyi bir yaşam, toprak, gelir için yeni haklar talep ediyordu. Ancak bu özlemler savaşın yol açtığı ekonomik koşullarla çelişi-

32. Üzerinde hayli yoğun çalışılmış bu konuya ilişkin en zihin açıcı, en son müdahale için bkz. Avi Shlaim, "The Balfour Declaration and its Consequences", Wm. Roger Louis (Ed.), ***Yet more Adventures with Britannia: Personalities, Culture and Politics in Britain*** (Londra, 2005), s. 251-270.
33. James Gelvin, *The Modern Middle East: A History* (Oxford, 2005) [*Modern Ortadoğu Tarihi 1453-2015*, Çev. Güneş Ayas. Timaş Yayınları, 2019].

yordu. 1916 yılından sonra emtia ve işgücü talebi tırmanınca fiyatlarda küresel bir artış gerçekleşmişti. Yalnızca askerler değil muazzam sayıdaki emekçi de savaşın cephelerine sürülmüştü. Ne var ki 1919 yılına gelindiğinde fiyatlar çöktü, emekçiler bir kenara atıldı ve tüm bunlar tam da eski egemenliklerin, yeni devletlerin Afrika ile Avrasya'da yeni gelir tabanları inşa etmeye çalıştığı bir dönemde gerçekleşti. Sonuç Ortadoğu, Asya ve Afrika'daki köylü ve işçi hareketlerinin kopardığı bir ateş fırtınası oldu. Bunlar Britanya ile Fransa'daki sanayi işçilerinin grevleri, mağlup Almanya'daki Spartakist hareket, Doğu Avrupa ve Rusya'daki "kızıl", "yeşil" devrimlerle aynı sırada gerçekleşti. Devlet ve imparatorluk güçlerinin bu hareketlere verdiği çok sert tepki, sonraki kuşağın otoriter hükümetleri ile kitlesel sömürge milliyetçiliğinin zeminini hazırladı.

Dolayısıyla 1919 ile 1923 arasında Osmanlı'nın eski nüfuz alanlarında Avrupa hâkimiyetine karşı bir dizi büyük isyan koptu.[34] Toprak sahiplerinin hâkim olduğu Vefd Partisi'nin liderliğindeki Mısır'ın bağımsızlık ilan edememesinin yarattığı hayal kırıklığı, derin toplumsal sorunlarla bir araya gelerek 1879-1882'dekine benzer bir patlama meydana getirdi. Britanya'nın Filistin seferine sağlanan lojistik destekte kritik rol oynayan çok sayıda işçi işten çıkarılmıştı. Talebin savaş zamanına kıyasla çakılmasıyla temel emtia fiyatlarında yaşanan ani düşüşün kurbanı kırsal kesim oldu. 1914 yılından sonra Britanyalı ve Avrupalı subayların sayısının artıp işgallerinin derinleşmesine ne zamandır diş bileyen ulema (ruhban sınıfı), Britanya hâkimiyetine karşı başlayan ve doruğuna 1919 yılında erişen isyana bir dereceye kadar ideolojik liderlik sağladı. Britanya'nın Arap ülkelerinin en kalabalık nüfuslusu olan Mısır'ı kontrol etmesinin son derece zor olduğu anlaşıldı. Nihayet 1922 yılında Vefd ile Mısır'ın yerel liderlerine sınırlı bir yerel öz-yönetim hakkı vermek zorunda kalındı ancak bunun olması için önce isyanın Britanya'yı ciddi bir maliyetle ülkede kalabalık bir Milletler Topluluğu ve Hintli birliği bulundurmaya zorlaması gerekti.[35] Daha batıda, 1911'den sonra İtalyanlar tarafından parça parça ele geçirilen Libya ve Trablus'ta, yine savaşın yol açtığı sıkıntılar yüzünden Fransız yerleşimciler, yerel Yahudi nüfus ve Arap çoğunluk arasındaki gerilimlerin arttığı Fransız Cezayir'inde savaş koşulları karışıklığa neden oldu.[36]

O sırada, bugünkü Irak sınırları içinde kalan üç Mezopotamya vilayeti 1920 yılında ayaklanmıştı. Yerlerini Basra ile Bağdat'taki Britanyalı ve Hintli subaylara kaptırmış olan eski Osmanlı subayları, artık Fransız birliklerinin ve sivillerin yerleştirildiği Şam'daki ve Lübnan kasabalarındaki meslektaşlarında benzer şikâyetler uyandırmıştı. Osmanlıya duyulan bağlılığın da rolüyle Suriye'den Irak'ın batısına silahlı müdahaleler yaşandı. Yine pazarlardaki sert Britanya idaresi ve yanı sıra Hindistan modeline dayalı olarak "Medeni ve Adli

34. Elizabeth Monroe, *Britain's Moment in the Middle East, 1914-71* (Londra, 1981).
35. John Darwin, *Britain, Egypt and the Middle East: Imperial Policy in the Aftermath of War, 1918-22* (Londra, 1981).
36. Christopher Andrew and A. S. Kanya-Forstner, *France Overseas: The Great War and the Climax of French Imperial Expansion* (Londra, 1980).

Aşiret Anlaşmazlıkları Yönetmeliği"nin çıkarılması, müesses yargı mensuplarını rahatsız etti. Mısır ve Hindistan'daki benzer fiyat düşüşlerinden, işgal ordularının hizmet taleplerinden, Britanyalı ve Britanyalı-Hint yetkililerin Mezopotamya seferinin muazzam maliyetlerini karşılamak için toprak vergisini arttırmasından etkilenen çiftçiler bölgenin her yerinde isyan etti.[37] Bu noktada ekonomik ve siyasi şikâyetler dinsel ve etnik şikâyetlerle iç içe geçti. Kafirlerin varlığından rahatsız olan Şii ulemasıyla halk, kutsal Kerbelâ ve Necef şehirleri civarında ayaklandı. Bu ayaklanmalardan bazılarının Birleşik Krallık Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin 1922-1923'teki bombardımanlarıyla boğulmasının ya da sönümlenmesinin ardından kuzeydeki Kürt bölgelerinde büyük bir isyan başladı. Buralardaki Britanya işgali sert bir tepkiye neden oldu.[38] Britanya'ya pahalıya mal olan bölgede kalma kararlılığı, Arap uzmanı Gertrude Bell'in sözleriyle "[ş]ayet Mezopotamya giderse İran gider, o zaman kaçınılmaz olarak Hindistan da gider" korkusundan kaynaklanıyordu.[39]

Suriye'de Fransızlar işgal bölgesini Milletler Cemiyeti çatısı altında hızlıca bir mandaya, sonra da merkezi Şam'da bulunan fiili bir sömürge vilayetine dönüştürdü.[40] Bu yeni Fransız emperyalizmi biçimini yaratan bir dizi saik Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna doğru bir araya geldi. Sömürgeci Parti* 1914 yılından önce Fransız siyasetinde bir figüran olagelmişti. Ancak Senegalli, Cezayirli ve Çinhindi birliklerinin Batı Cephesi'nde Fransa'nın yanında savaşa girmesinin yarattığı manzara kamuoyunu seferber etti.[41] Savaştan önce Çinhindi valisi olan Albert Sarraut'nun önayak olduğu sömürgelerin kalkındırılması fikri (*"mise en valeur des colonies françaises"*, *"Fransız sömürgelerinin geliştirilmesi"*), savaşın yıkıma uğrattığı, Almanya'dan savaş tazminatı almaya, Osmanlı'nın savaş öncesindeki borçlarını ödetmeye kararlı bir topluma çekici geldi.[42] Suriye'nin işgali asgari beklentileri karşılıyor gibi görünüyordu; tabii Fransa Britanya tarafından yalnız bırakılmaz, Fransa'nın ülkedeki varlığı Haçlı Seferleri'ne dek götürülen zorlama bir tarihle güya meşrulaştırılabilirse.

Britanya gibi Fransa da etnik, dinsel grupları birbirine kırdırmakta mahirdi, bunun da yine bölgenin istikrarı açısından uzun vadeli sonuçları oldu.[43] Fransızlar Lübnan'daki Maruni Hıristiyanlarının desteğini almaya çalıştı ve büyük

37. Dodge, *Inventing Iraq*.
38. D. K. Fieldhouse, *Western Imperialism in the Middle East 1914-1958* (Oxford, 2006) [*Ortadoğu'da Batı Emperyalizmi 1914-1958*, Çev. Merve Şahin. Tarih & Kuram Yayınevi, 2018].
39. Gertrude Bell'den babasına, 10 Nisan 1920, Gertrude Bell, *Letters of Gertrude Bell, II. Cilt* (Londra, 1927) içinde, s. 47.
40. Nadine Méouchy and Peter Sluglett (Ed.) *The British and French Mandates in Comparative Perspective* (Leiden, 2004).
* Parti colonial. Fransız parlamentosunda 1892 yılında kurulan, tam anlamıyla bir siyasal parti değil, daha çok bir lobi grubu olarak işlev görmüş, sömürgecilik politikasından yana bir oluşum. Bünyesinde farklı partilerden vekiller yanında bilim insanlarını, araştırmacıları da bulunduruyordu. (ç.n.)
41. Andrew and Kanya-Forstner, *France Overseas*.
42. Albert Sarraut, *La mise en valeur des colonies françaises* (Paris, 1923); Martin Thomas, *The French Empire Between the Wars: Imperialism, Politics and Society* (Manchester, 2005).
43. Benjamin T. White, *The Emergence of Minorities in the Middle East: The Politics of Community in French Mandate Syria* (Edinburgh, 2011).

oranda da başardı. Afrika'daki Fransız sömürgelerinde çalışan ve memleketlerine para gönderen Lübnanlı tüccarlar rejimi destekleme eğilimindeydi. Fransızlar Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra içlerinde Lübnan Dağı Dürzilerinin de bulunduğu Dürzi azınlığın ayaklanmalarıyla Şam bölgesinin Sünni çoğunluğunun ayaklanmalarını bastırdı. Azınlık grupların seçkinlerini temsil ettiği düşünülen siyasi partileri destekleyen Fransızlar 1930'ların başında gerçekleşen bir dizi ayaklanmaya da aldırmayarak bölgedeki kontrolünü devam ettirdi, ta ki 1939 yılında yeni savaş patlak verinceye kadar.

Filistin, savaş zamanının yarattığı koşullar ile politikalardan doğmuş sömürgecilik karşıtı ayaklanmalara bir başka örnektir. Osmanlı idaresinin son günlerinde bile büyük güçlerin yaptığı baskı onu çok sayıdaki Yahudi yerleşimciyi kabul etmek zorunda bırakmıştı. Yahudi yerleşimcilerin çoğu ömrünün son yirmi yılında Rus İmparatorluğu'nu kasıp kavuran pogromlardan kaçıyordu. Britanya Filistin'i yönetmeye başladığında ilan edilen 1917 Balfour Deklarasyonu, Hayfa ile kıyı kasabalarından Filistin'in içlerine doğru yayılan yeni bir Yahudi yerleşimci dalgasını teşvik etmişti. Bu durum Arap çiftçiler ile Bedevi sığırtmaçların savaş ve yeni Britanya hâkimiyetinin yarattığı darboğazdan çok kötü bir şekilde etkilendiği bir dönemde meydana geldi. Yerleşimci akını Müslümanlar, Hıristiyan Arap sakinler ve ne zamandır yerleşik olan Yahudi nüfus arasındaki dengeyi etkiledi. Bu Yahudi nüfus toplam nüfusun % 10'unu teşkil ediyordu ancak yeni gelenlerle artarak % 20'nin üzerine çıktı. Yahudi yerleşimciler yerleşime, kalkınmaya dair sağlam fikirler ile "Yahudi yurdunun" güçlü bir konuma sahip, yerel, ayrı bir Yahudi idaresi demek olduğu konusundaki kararlılıklarını da beraberinde getirmişti.[44] Arapların buna yönelik karşı çıkışı 1920'de Kudüs'teki isyanlar ile ondan daha iyi bilinen 1929 Ağlama Duvarı İsyanları'nda doruğa ulaştı. Kutsal şehrin topraklarının kontrolünün kimde olacağına ilişkin Yahudi-Arap çatışması yüzyıl boyunca devam edecekti.[45]

Birinci Dünya Savaşı'nın dolaylı ama kritik bir sonucu burada önem taşıyordu. Sonradan T. E. Lawrence'ın yazılarında dramatize edilen Mekke Şerifi Hüseyin, Britanya'nın örtük desteğiyle 1916 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ayaklandı. 1900'lerden beri Osmanlıların Hacca ve kendi Hicaz krallığına müdahale etmesinden rahatsız olan Şerif, "Türk gaspçılığı ve Batılılaşma" diye adlandırdığı şeye karşı "Arap Hilafeti" çağrısında bulundu. Ancak savaşın sona ermesinden sonra Britanya, ile Şerifi krallığı arasındaki ilişkiler bozulurken, Şerifiler ile 1800'lerin başından beri kendilerinin kutsal Mekke ve Medine'nin haklı hamileri olduğuna inanan orta ve doğu Arabistan'ın Selefileri [purist Wahhabis] arasında çatışmalar başladı.[46] Yukarıda da belirtildiği üzere, Vahhabiler 1926 yılında bir başka Britanya subayı olan Henry St John Philby'nin desteğiyle

44. Avi Shlaim, *The Iron Wall: Israel and the Arab World* (Londra, 2014) [*Demir Duvar: İsrail ve Arap Dünyası*, Çev. Tuba Demirci. Küre Yayınları, 2019].
45. Zeina Ghandour, *A Discourse on Domination in Mandate Palestine: Imperialism, Property, Insurgency* (Abingdon, 2010).
46. M. E. Yapp, *The Making of the Modern Near East, 1792-1923* (Londra, 1987).

Hicaz'ı Suudi Arabistan krallığına ilhak ettiler, kafir türbesi ve mezarı olarak gördükleri pek çok yeri yıktılar, Mekke ve Medine'de daha katı bir İslam biçimini dayattılar. Nihayetinde Britanya, Suudi hanedanını Fransızlara ve Kızıl Deniz boyunca yapılacak diğer yabancı müdahalelere bir tampon olarak görmeye başladı, yeni rejimle uzlaştı. Bu, Arabistan'daki petrol kaynaklarının öneminin açıklığa kavuşmasına henüz birkaç yıl daha olsa da İslam'ın tarihindeki çok önemli bir gelişme anlamına geliyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk bakiyesinin kaderi büyük bir önem taşıyordu. Süreç; yeni bir devlet tipinin, Müslümanların hâkim olduğu ancak biçimsel olarak seküler olan, güçlü, modernize bir ordu, kent seçkinleri ve geriye kalan kimi büyük toprak sahipleri tarafından desteklenen cumhurbaşkanının yönettiği bir cumhuriyetin doğuşuyla sonuçlandı. Bu durum, Avrupalı güçlerin daha sonra Mısır, Irak, Pakistan, Libya ve Cezayir'den çekilmesinin ardından benimsenen bir emsal oluşturdu. Çünkü XX. yüzyılın büyük bölümünde, bu devlet biçiminin aslında İslamcılığı bastırdığı, özel mülkiyete ve bilhassa petrol çıkarılmasıyla ilgili yabancı yatırıma genel olarak tarafsız yaklaştığı, ortaya çıkışının Batılı güçlere verilen tavizlerle mümkün olduğu varsayılmıştı. Ancak savaş yılları sırasında ortaya böyle bir sonucun [cumhuriyetin] çıkıp çıkmayacağı henüz net değildi. Gerçekten de savaş kuzey Osmanlı topraklarında 1911 ile 1923 arasını kapsayacak şekilde uzadı. 1911 yılında kopan İtalya-Osmanlı savaşı Libya'nın İtalyanlar tarafından işgal edilmesiyle sonuçlandı. Bunu hemen ardından 1911 ile 1914 arasında yaşanan iki Balkan Savaşı izledi. Önce Yunanistan ile Sırbistan "Avrupa'daki Türkiye"den kalanların çoğunu bölüşerek bağımsız ama hâlâ kısmen Müslüman olan bir Arnavutluk kurdular. Muzaffer Hıristiyan güçlerin kendi aralarında savaşa girdiği sırada kopan İkinci Balkan Savaşı, ufak çaplı bir Osmanlı dirilişine izin verdi ancak Sırbistan'ı Rusya'ya daha da bağımlı hale getirdi ki bu durum dolaylı olarak Büyük Savaş'a yol açacaktı.

Osmanlı, Britanya ve Fransa tarafından yenilgiye uğratılıp Arap isyanı koptuktan sonra, Batılı güçler Türkiye'yi fiili olarak bölüşmeye başladı; İstanbul işgal edildi, İzmir'in Yunanlılarca işgali için işbirliğine gidildi. Başkentte son Osmanlı Padişahı ve alelacele toplanmış bir parlamento Britanya'nın kuklası haline geldi. Britanya başbakanı Lloyd George ne zamandır bir Yunan hayranı olagelmişti ancak Britanya'nın temel kaygısı İstanbul Boğazı boyunca seyrüsefer özgürlüğünün sağlanmasıydı. Fakat Britanya kaldıramayacağı bir yükün altına girmişti. Zaten Singapur ve Mezopotamya'da başkaldırmış bulunan Hintli askerler, şimdi de İstanbul ve çevresinde ciddi hoşnutsuzluk alametleri gösteriyordu. Uzun süren savaş, küçük kasabalara ve Anadolu köylüsüne dek sirayet etmiş olan önceki Türkleştirme düzenlemeleri, ordu ile sıradan halkı birbirine bağlayan kuvvetli bir milliyet hissiyatı yaratmıştı. Yunanlılar Ege kıyısını işgal ederken, fevkalade bir lider olan Mustafa Kemal "Atatürk" bu hissiyatı kendi avantajına dönüştürdü. Ülkenin iç kesimlerindeki Ankara şehrinde bir Büyük Millet Meclisi kuran Atatürk, batıya doğru hücum etti, Yunanlıları kıyıda yenilgiye uğrattı, nasıl bir yanıt

geliştirmek gerektiği konusunda kendi içinde bölünmüş olan Britanya'yı köşeye sıkıştırdı.[47] Savaş yorgunluğu, Atatürk'ün Boğazlardaki özgürlüklere ilişkin ödün vereceğinin, Fransız kontrolü altındaki Suriye ile Britanya kontrolü altındaki Irak'a müdahale etmekten de uzak duracağının anlaşılmasıyla, nihayetinde, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin toprak bütünlüğünü teminat altına alan 1923 Lozan Barışı yapıldı. Atatürk "hükümetini ayakta tutmak için dini kullanmaya gerek duyanlar zayıf yöneticilerdir" diyordu. Saltanat ve Halifelik kaldırıldı, Türkiye seküler olduğunu açıkça ilan eden ilk Müslüman toplum oldu.

Düşünceler, Karşılaştırmalar ve Farklar

Dilsel ve etnik olarak (Kürtler hariç) homojen bir devlet oluşu, dinsel kabuller ile siyasal iktidar arasına mesafe koyuşuyla Türkiye Cumhuriyeti'nin doğuşu, savaşın Avrupa'nın çoğu kesimine izini bırakan etkilerinin tipik bir yansımasıydı. Buralarda da milliyet giderek etnik terimlerle tanımlanıyordu. İster Polonya'da, Çekoslovakya'da olsun, isterse de Sırbistan'da ya da Yugoslavya'da, azınlık topluluklarını kültürel olarak asimile etmeye ya da kovmaya yönelik teşebbüsler başladı. Bunlar yirmi yıl sonra Nazizm'in, faşizmin ve onun Doğu Avrupalı vekillerinin uyguladığı etnik temizlikle doruğuna ulaştı. Savaş keskin bir etnisite vurgusu yapan, "yabancı"dan korkan, 1919 Barış Antlaşmaları'na çifte öfke duyan bir dizi militan milliyetçi örgüt yarattı. Bu koşullardan bazıları, Ortadoğu'nun Türkiye dışında kalan, Avrupa gibi doğrudan askeri çatışma yaşamış yerleri için de geçerlidir. Yine de burada aşırı genelleme yapmaktan, Giriş bölümünde sözü edilen kimi tarihçilerde kuşku uyandıran aşırı bağlantı ve benzerlik vurgusundan kaçınmak önemlidir. Arap Ortadoğu'sunun, İran'ın geniş kesimlerinde ya da sonraki bölümde tartışılan Afrika'nın kimi yerlerinde, evet, 1914'ten sonra coşkulu etnisiteler ortaya çıkmıştı kesinlikle ancak bunlara gösterilen rağbet Avrupa'dakinden hatta yeni Türkiye'dekinden bile daha azdı.

Bunun nedeni kısmen eski etnik ve sınıf temelli ittifak ideolojisi ile taktiğinin buralarda savaştan sonra da uzun bir süre dayanması, hem yerel seçkinler hem de sömürgeci güçler için faydalarının bulunmasıydı: Aleviler (Şiiler) ile diğer azınlıkların yöneticileri Suriye-Lübnan'da sınırlı bir iktidarı elinde tutabiliyor, Sünniler çoğunluğun Şii olduğu Irak'ta hâkim bir yer işgal edebiliyor, toprak sahipleri Mısır'daki Vefd Partisi'nin kontrolünü sağlayabiliyordu. Avrupa'daki saldırgan biçimiyle temsil siyasetinin ve sözde-demokrasinin Ortadoğu'nun çoğu yerinde gerçekten de hiçbir mazisi olmamış, 3. Bölümde de ileri sürüldüğü üzere, buralarda Osmanlı valilerinin yerini yerel hükümdarlar ya da askeri diktatörler almıştı. Kurgusal milli geleneklerin aktarımı buralarda Avrupa'daki kadar görünür değildi ve sömürgeciler tarafından kontrol altında tutuluyordu. Bazı siyaset bilimciler 2010'lardaki sözde Arap Baharı'nın demokratik bir uyanıştan çok Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'da görülen türden bir

47. Andrew Mango, *Atatürk* (Londra, 2004) [*Atatürk: Modern Türkiye'nin Kurucusu*, Çev. Füsun Doruker. Remzi Kitabevi, 2019].

etnik milliyetçi kabarma olduğunu iddia etmiştir. Bu açıdan 1916'dan sonra Ortadoğu'da meydana gelen hadiseler yalnızca bir belirtiydi. Ortaya basit bir modernleşme teorisi koymaktan kaçınıldığı sürece, bunda bir hakikat payı var gibi görünüyor. Elbette George Antonius'un iddia ettiği gibi Birinci Dünya Savaşı Arap etnisitesi ile diğer bölgesel etnisiteleri "uyandırmış" ve bu durum ister seküler ister dinsel olsunlar sonraki liderlerin yaslanabildiği bir tarihsel hafıza yaratmıştı.[48] Yine de sonraki üç kuşak boyunca, bu bölgelerde tek bir milliyetçi moderniteyi ya da farklı bir tür moderniteyi istikamet bellemiş basit bir tarihsel ilerleme olmadı.

48. Antonius, *The Arab Awakening*.

2
Dünya Krizi, 1900-1930: Afrika, Asya ve Ötesi

Savaşın Merkezsizleştirilmesine Devam: Afrika, İran ve Afganistan

Hindistan ve Savaş: Bir Halk Yaratmak

Doğu Asya'daki Savaşın Merkezsizleştirilmesi:
Çin ve Japonya, Milliyetçilik ve Yeni Emperyalizm

Britanya Dominyonları ve Amerika Kıtası

Bir Araya Gelen Küresel Krizler 1911-1926: Gerisingeri Avrupa'ya

Savaşın Toplumsal Sonuçları: Yönetimsellik ve İsyan

Bu bölümde genel hatları birinci bölümde sunulan coğrafi tipolojinin son üç kategorisi üzerinde Birinci Dünya Savaşı'nın yaptığı etkileri ve yarattığı doğrudan sonuçları inceleyeceğiz: Büyük harekatlardan ziyade görece küçük ölçekli ama yıkıcı çatışmaların gerçekleştiği, özellikle de Afrika gibi yerlere; doğrudan savaşa maruz kalmasa da, zorunlu askerliğe ve büyük yarılmalara maruz kalan Hindistan, Çin gibi yerler ile savaşta merkezi bir yer işgal etmese de yine de ondan derinden etkilenen yerlere bakacağız. Önceki bölüm gibi bu bölümde de dünya krizine ilişkin daha uzun soluklu bir bakış getirerek 1900 ile 1930'lar arasındaki tüm dönemi göz önünde bulunduruyoruz. Nihayetinde Avrupa'ya dönüyor, çatışmaların hemen savaşı takip eden yıllarda siyaset, ekonomi ve toplum üzerindeki doğrudan etkilerini inceliyoruz.

Burada görece tarihsel ağırlık konusu tekrar ortaya çıkıyor. Araştırmacılar, hem Birinci Dünya Savaşı'nda, hem de zirvesine 1939'da ulaşan sonraki anlaşmazlıkların koşullarının yaratılmasında Avrupa'daki savaşın bir önceliğe sahip olduğunu haklı olarak iddia etmiştir. Ancak buraya verilen ağırlığın, Avrupa ötesindeki dünya krizinin önemini gölgelemesine izin vermemek gerekir. Örneğin Japonya savaşta küçük bir rol oynadı ama onun savaşa girişi bir dizi olayı tetiklemiş, bunlar da dolaylı olarak da olsa yüzyılın belirleyici olayları olan Çin'deki Japon yayılmacılığına, Asya'daki İkinci Dünya Savaşı'na ve nihayetinde Hiroşima ile Nagasaki'ye atom bombasının atılmasına yol açmıştır.

Kısa bir süre önce bir tarihçi dünya tarihi kitaplarından birini, Batı Cephesi'ne kıyasla Britanya'nın 1919 Amritsar Katliamı'nda Hintli kalabalığa yönelik olarak gerçekleştirdiği saldırıya orantısız yer ayırdığı için suçladı. Flanders'te ölen milyonlarla kıyaslandığında Amritsar'da belki en fazla 1000 Hintlinin katledildiği doğrudur. Yine de Amritsar daha sonra tarihteki en büyük sömürgecilik karşıtı hareket haline gelecek bir hareketin ortaya çıkışında merkezi bir rol oynadı. Bu hadisenin yarattığı imaj hem "dünyanın en büyük demokrasisi"nin hem de dünyanın geri kalanının hafızasında yer etti; öyle ki Winston Churchill ve yakın dönemde Britanya başbakanlığı yapmış olan David Cameron bundan duydukları pişmanlığı ifade etmek zorunda kaldılar. Bu sırada Hintli politikacılar kendi hükümetlerini yakın dönemde gerçekleşen siyasi mezalimleri Amritsar'dan sonra başlatılan Britanya soruşturması kadar canlı bir şekilde soruşturmamakla eleştiriyordu. Buradaki asıl zorluk, özensiz genellemelerden kaçınıp yerel farklılıklardaki ayrıntılara dikkat ederken, aynı zamanda her yere sinmiş o kuzeybatı Avrupa dar görüşlülüğünü reddetmekte yatıyor. Savaşın başlamasının yüzüncü yıl dönümünde çok daha net biçimde görülebilen bu dar görüşlülük pek çok tarih anlatısına hâkim olmaya devam ediyor.[1]

Savaşın Merkezsizleştirilmesine Devam: Afrika, İran ve Afganistan

Dolayısıyla çözümlememiz şimdi güneye, Afrika'ya, sonra da Avrupalı imparatorluklar ile Müslüman nüfuslar arasındaki çekişmenin İran, Hindistan ve Malaya'da yeniden üretildiği Asya bölgesine gidiyor. Kuzey Afrika'da Arap ve Berber bölgeleri artık Batılı güçlerin hâkim olduğu eski Osmanlı vilayetleri oldukları için dolaylı olarak savaştaydılar ve askerlerin, emekçilerin, hayvanların sevkiyatı üzerinden çarpışmaya çekilmişlerdi. Mısır'ın ikinci kez işgal edilmesi ile 1919 isyanı, Kuzey Afrika'nın batısında bulunan, bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'na gevşek bağlar ile bağlı olmuş Şerifi Fas sultanlığında yaşanan krizle kimi paralellikler taşır. Fransa ve İspanya 1890'lardan sonra "yeni emperyalizm" çağıyla birlikte Fas'ın egemenliği üzerinde baskı kurmuştu. Sultanlığın güneyinde Rif bölgesindeki yerel liderler ile ulema, Batının kuklası olarak gördükleri devlete karşı olan düşmanlıklarını ifade etmek için giderek daha İslami bir siyasal dil kullanıyordu. 1918 yılından sonra Rif'in yerel özerkliğini savunan Başkan Wilson'ın müdahalesiyle dolaşıma giren kendi kaderini tayin hakkı fikriyle de bütünleştiler. Sonuçta Abdülkerim'in İspanyol ve Fransız işgaline karşı kopan isyanı 1926 yılına kadar sürdü; bunun yol açtığı mezalim dünyanın dört bir yanında lanetlendi.[2] İspanya ve Fransa'daki sözcüler ayaklanmanın Batı'yı tehdit eden, yeni bir dünya savaşına yol açacak

1. Bunun televizyondaki saygın bir istisnası David Olusoga'nın çektiği BBC 2'deki *The World's War: Forgotten Soldiers of Empire* idi.
2. James Roslington, "The Rif War (Morocco, 1921-26) and the Coming World Crisis" yayımlanmamış doktora tezi (Cambridge Üniversitesi, 2013); Sebastian Balfour, *Deadly Embrace: Morocco and the Road to the Spanish Civil War* (Oxford, 2002).

bir barbarlık biçimi olduğunu ileri sürüyordu. 1919 Barış Konferansı koşullarının mağdur ettiği Almanya ise tam tersine, Doğu'daki Arap toplumlarının gazetelerinin yaptığı gibi, Abdülkerim'i ulusal bir kahraman olarak selamladı. Bolşevik Rusya ise isyanı ezilmiş köylülüğün sömürgeciliğe ve emperyalizme yanıtı olarak resmediyordu.

Bununla birlikte, Afrika'nın Sahra Çölü'nün güneyinde kalan kısmında Avrupa emperyalizminin kıtanın kaynaklarını, özellikle de işgücünü daha da sömürmek için tasarladığı bölüşmenin fiilen son aşaması yaşanıyordu.[3] Yeni emperyalizm 1870'lerle 1880'lerde hız kazanmış, Berlin Antlaşması (1885) ve Güney Afrika Savaşı'ndan (1899-1902) sonra doruğuna ulaşmıştı. Kenya'daki Britanya ve Tanganyika'daki Alman işgallerinde sömürgeci güçler arasında doğrudan bir çatışma olmamışsa da bunların Afrikalı yerel vekilleri arasında çekişmeler yaşanıyordu. Tanganyika'daki Maji Maji ayaklanmasında (1905-1907) ve Alman Güneybatı Afrikası'ndaki isyanların Almanlar tarafından vahşice bastırılmasında Britanyalı ajanların varlığı seziliyordu.[4] Tüm bunlara bir de insanlarla hayvanlara bulaşan, kontrolden çıkmış hastalıklar eşlik ediyordu.

Bununla birlikte 1914-1918 arasındaki savaş, Orta ve Doğu Afrika ile Almanya Güneybatı Afrika'sındaki güçler arasında şiddetli, yerel silahlı çatışmalara yol açtı. Bu son bölgedeki harekat Britanya için özellikle çetrefildi. Afrikanerler daha İngiliz-Boer Savaşı'nın anısı tazeyken Britanya'nın yanında Alman birliklerine karşı savaşmaya isteksizdi. Bazıları sahiden de başkaldırdı. Ancak Pretorya'daki Britanya genel valisi de konuyu zorlamaya bir o kadar isteksizdi çünkü Afrikaner yurttaşlarının arzuları hilafına bir savaşa zorlanması, başbakan Louis Botha'nın konumunu tehlikeye atardı.[5] Dolayısıyla Alman Güneybatı Afrikası'nı ele geçirenler düzenli birlikler değil, Britanya kökenli gönüllüler oldu. Belçika Kongo'su da benzer bir karmaşık manzara arz ediyordu. Kral Leopold'un önceleri maden, daha sonra da yeni motorlu araç lastikleri için kauçuk peşine düşmüş olan ajanları, tacın mülkiyetinde olan toprakları acımasızca sömürmüştü. Belçika hükümeti 1908 yılında sömürgeyi devraldı ve durum biraz iyileşti. Belçika 1916 yılında Almanlar tarafından işgal edilince, Afrika'da oluşturulmuş bir İngiliz-Belçika kuvveti bölgeyi geri aldı. İki savaş arasındaki yıllarda burada yozlaşmış ve şiddet kullanan bir hükümet vardı ancak kauçuk üretimindeki hızlı büyüme Afrika'nın çoğu yerine kıyasla buradaki nüfusa görece daha yüksek bir yaşam standardı sağladı.[6]

Altın Sahili gibi savaşın kalbine çok uzak yerlerden çok sayıda sömürge birliği ile emekçi bu çatışmalara getiriliyordu. Afrika'daki askeri emek gücünün büyüklüğüne göre ölümlerin yüzdesi yüksekti; savaşın diğer cephelerinin standartlarına kıyasla bile bu durum böyleydi . Bazı tahminler bu küçük ölçekli ancak şiddetli savaşların sonucu olarak çoğu sivil, yedi yüz elli bin Afrikalının

3. Strachan, *Birinci Dünya Savaşı, I,* s. 495-599.
4. John Iliffe, *Africans: The History of a Continent* (Cambridge, 1995).
5. Strachan, *Birinci Dünya Savaşı,* I, s. 544-557.
6. David van Reybrouck, *Congo: The Epic History of a People* (Londra, 2014).

öldüğünü söylemektedir. İki taraf da ayrım gözetmeksizin köyleri yaktı, mahsulleri ve hayvanları yok etti. Ancak en büyük ölüm sebebi, Afrikalı birliklerin ve emekçilerin kendi doğal yaşam bölgelerinin dışındaki yeni enfeksiyonlarla temas etmesi sonucunda meydana gelen hastalıklardan yaşanan ölümlerdi. Zorla çalıştırma Britanya'nın hâkim olduğu Nyasaland ile bir Alman toprağı olan Mozambik'teki Afrikalıların isyanına yol açtı. Britanya ile Fransa'nın Afrika'daki Alman ordularını yenilgiye uğratmasının ardından dahi Sahra Altı Afrika, 1918-1919 arasında mecalsiz düşmüş dünyayı kavuran yıkıcı grip salgınından orantısız bir şekilde etkilendi. Afrika sömürgelerindeki nüfusun % 2 ile % 5'lik bir diğer kesimi de bu sırada azaldı.[7] İtilaf devletleriyle Almanya'nın liderleri bu mağduriyete çoğunlukla ilgisiz kaldı. Bir Alman generali "Biz Almanlara özgü Tötonik sadakat duygusu, tropikal bölgelerdeki savaş koşullarında dahi başımızı dik tutmuştur" diyecekti.[8]

Afrika'nın isyanları Altın Sahili ile Doğu Afrika'nın daha kentli yerlerindeki proto-milliyetçi kamusal protestolardan, daha kırsal yerlerdeki ruh çağıran medyumlarla falcılar etrafında gelişen etnik ayaklanmalara kadar farklı farklı biçimlerde ifadesini bulma eğilimindeydi. Oysa Asya'da Müslüman ve milliyetçi liderler, sömürgecilik karşıtı hareketleri modern devlete ne zamandır duyulan arzulara dayanarak meşrulaştırdı. Doğudaki savaşın ve ardından kopan isyanın yarattığı baskı Osmanlı İmparatorluğu'nun vilayetlerinden İran'a, Afganistan'a ve Britanya'nın imparatorluğunun kalbi olan Güney Asya'ya sirayet etti. Bu bölgeler doğrudan savaşa maruz kalmadıysa da savaş önemli siyasal ve ekonomik sonuçlar doğurdu.

Değindiğim üzere; İran 1905-1909 arasında Kaçar hanedanına karşı başarısız bir meşrutiyet devrimine sahne olmuştu. Bu durum, önceki neslin Batılı güçlere verdiği ekonomik, siyasal tavizlere düşmanlığını ne zamandır belli eden yeni bir idari ve ticari orta sınıfın doğuşuyla birlikte etnik grupların siyasetinde gerçekleşen bir dizi değişimi yansıtıyordu. Emperyalist baskı 1907'de imzalanan İngiliz-Rus anlaşmasında özellikle belirgindi. İki güç arasındaki detantın ilk sonuçlarından biri olan bu anlaşma İran'ın kuzeyini fiili olarak güneyinden ayırmıştı. Rusların kaygısı Müslüman ve isyancı hareketlerin kendi güney sınırlarına taşmasını engellemekti. Bölgeye Güney İran Birlikleri'ni konuşlandıran Britanyalılar Basra limanının hemen yanındaki yeni keşfedilen petrol yataklarını korumak istiyordu. Geleneksel bir tutumla Hindistan'a giden deniz yolu konusunda da kaygılıydılar. İran'ın 1907 yılında böyle fiili olarak bölünmesi ülkenin doğrudan yabancı etkisi altında bulunduğu uzun bir dönemin temelini attı: Rus, Sovyet, Britanya ve nihayetinde Amerikan etkisi, 1979 yılında Ayetullah Humeyni'nin iktidarı ele geçirmesiyle sonlandı.[9] Bu durum, İran'ın bunu izleyen yarım asırlık süreçte Batılı güçlerle neden kırılgan ve kuşkucu bir ilişki kurduğunu açıklar.

---

7. Terence Ranger, "Africa", Howard and Louis, *Oxford History* içinde, s. 264-276.
8. Paul Emil von Lettow-Vorbeck, *East African Campaigns* (New York, 1957), s. 300.
9. Ervand Abrahamian, *A History of Modern Iran* (Cambridge, 2008) [*Modern İran Tarihi*, Çev. Dilek Şendil. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019].

İran, Birinci Dünya Savaşı sırasında çeşitli bölgesel şeflerin gerçekleştirdiği kafa karıştırıcı bir dizi etnik isyana ve iktidar gaspına sahne oldu. Mihver güçleri John Buchan'ın romantik romanı *Greenmantle* [*Yeşil Kaftan*] çizgisinde çeşitli "cihatçı" komplolar çevirip başarısız oldu. Hintli sürgünlerin küresel radikal hareketi olan Ghadar (isyan) İran'ın Meşhed şehrinde kurulmuş, Britanya tarafından hunharca bastırılmıştı.[10] Ne var ki 1919 ile 1923 yılları arasında Rusya'da eğitim almış bir asker olan Şah Rıza Pehlevi yavaş yavaş üstünlüğü ele geçirerek Tahran'ı işgal etmiş, güneye yönelmişti. Bu aynı zamanda Sovyetlerin Orta Asya'da kontrolü sağladığı, İran'daki Britanya ile yeni bir cepheleşmeden pek bir kazancının olmadığı bir dönemdi. Dolayısıyla, Britanya ve Hint yetkilileri Şah Rıza ile örtük bir anlaşmaya vararak, Britanya'nın güneydeki petrol çıkarlarını, Irak'taki varlığını tanıması kaydıyla iktidarı kendisine bıraktı.[11] Emir Faysal gibi herhangi bir hanedanlığa mensup olmayan, askeri bir şahsiyet olarak Şah Rıza, Atatürk ile birlikte Britanyalıların, Fransızların ve Amerikalıların iş yapabileceği bir dizi despottan biriydi; ne fazlasıyla Sovyetlere yöneliyordu ne de sömürgeci kontrole tehdit oluşturan İslamcı hareketlere destek veriyordu. Bu şahsiyetlerin çoğu gibi Şah Rıza ve devamcısı da yalnızca yükselen kentli orta sınıfı yatıştırmaya, başlıca "aşiret" liderlerini yanına çekmeye yetecek kadar bir kalkınma gerçekleştirdi.

Daha da doğuda savaş ve ardından gelen Bolşevik devrimi, Britanya Hindistanı'nın kuzey hududu ile Afganistan arasındaki sınırda yaşayan etnik gruplar (Peştunlar ya da Peştular ile Azeriler) arasındaki hassas dengeyi sarstı. Britanya Peştun aşiretlerinin kuzey sınırlarındaki örtük Afgan etkisinden uzun süredir korkmaktaydı -hele ki bu etkinin renginin İslamcı mesihçiliğe çaldığı zamanlarda. Britanya bu isyancılara karşı ikisi de çok başarılı olmayan iki savaşa girmişti: 1838 ve 1842 yılları arasındaki birinci İngiliz-Afgan savaşı ile 1878-1880 yılları arasındaki ikinci İngiliz-Afgan savaşı. Ardından 1919-1920 yılları arasında, Britanya Hindistanı Birinci Dünya Savaşı'na ve sonuçlarına odaklanmışken, Afgan rejimi Peştunlar arasındaki iktidarını pekiştirmeye çalışınca bir savaş daha koptu. Bu, imparatorluğun son dönemindeki pek sonuç getirmeyen bir dizi askeri seferden yalnızca biri gibi görünebilir. Yine de Peştunlardaki kimlik duygusu tıpkı Kürtlerdeki ya da Filistinlilerdeki gibi inatçıydı ve 2015 yılına kadarki dünya siyasetinde muazzam sonuçlara yol açacaktı. Bu inat, 1980'lerde Sovyet destekli rejimin alaşağı edilmesine yardımcı oldu, XXI. yüzyılın başında Batı ittifakının gücüne ölümcül bir darbe vurdu. Britanya 1923'ten sonra Afgan hükümeti ve onun hudut bölgesindeki aşiret reisleriyle yeni ancak kırılgan bir geçici anlaşma yapmayı başardıysa da anlaşmanın ömrü 1930'lardan sonrasını görmeye yetmedi.

---

10. Maia Ramnath, *Haj to Utopia: How the Ghadar Movement Charted Global Radicalism and Attempted to Overthrow the British Empire (Berkeley, 2011); Shruti Kapila, Violence and the Indian Political*, yakında çıkacak.
11. Mohammad Gholi Majd, *Great Britain and Reza Shah: The Plunder of Iran 1921-1941* (Gainesville, 2001).

Hindistan ve Savaş: Bir Halk Yaratmak

Kuzeybatı hududunda yaşanan bu çatışmalarla Alman savaş gemisi SMS *Emden*'den Hindistan limanlarına atılan birkaç top mermisi dışında, Hindistan yarımadası 1911 ve 1926 arasındaki uzun doğrudan savaş döneminden direkt etkilenmedi. Ancak Hint ekonomisi, toplumu ve siyaseti üzerindeki dolaylı etkiler muazzamdı. Asıl savaş Avrupa'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nda daha kopmadan, Balkan savaşları Hindistan'daki Müslümanlar arasında tartışma konusu oldu. Yüzyılın başından bu yana Hintli genç Müslümanlar Britanya hükümetine olan siyasi bağımlılıklarıyla aralarına yavaş yavaş bir mesafe koymaktaydı ve Britanya hükümetinin 1909 reformlarıyla onlara bazı anayasal tavizler sunmuş olması da bu durumu değiştirmedi.[12] Rusya'nın, Sırbistan'ın, hatta artık Britanya'nın bile Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğini ağır ağır aşındırdığı görülürken, son bağımsız Müslüman hükümdar olan Osmanlı Padişahı ve Halife'nin geleceği için duyulan kaygı çoğalmıştı. Tayınları ve tıbbi malzemeleri Balkan savaşlarındaki Osmanlı cephesine götüren Hilâl-i Ahmer Cemiyeti gibi kuruluşlar aracılığıyla Müslümanlar seferber edilmişti.

Britanya, Fransa ve Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan edip çoğu Müslüman olan Hintli birlikler emekçi ordularıyla birlikte Basra'ya, Filistin'e gönderilince, Hintli Müslüman din önderleri cihat ilan etme noktasına gelmişti ki böyle bir şey 1857 isyanının hararetli zamanlarında bile olmuş değildi. Britanya mallarıyla kurumlarına karşı yapılan kitle gösterileri ve boykotları büyük şehirleri aşıp taşraya yayıldı. Bunlar Hindistan'ın güneyinde Müslüman Mopla köylülerinin yerel toprak sisteminin adaletsizliğine karşı başlayan toplumsal hareketiyle birleşti. Hilafetçi ve Ghadarcı devrimci ideolojiler birleşirken, Singapur'daki pek çoğu Müslüman olan Hintli birlikler de 1915 yılında isyan çıkardı. Sömürgecilik karşıtı duyguların gücü 1916 yılında ikiye katlandı çünkü Güney Afrika'daki siyasi ajitasyon çalışmasından yeni dönmüş olan Mohandas Gandi, Hilafeti savunan bu Müslüman hareketinin ardına Hindu nüfusun ağırlığını da katmıştı.[13] 1919-1920 yıllarında Britanya ve Britanya Hindistanı'na bağlı birlikler Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgisi üzerine İstanbul'u işgal ettiğinde tepki de doruğuna ulaştı. Ne var ki Kemal Atatürk ve yeni Türk hükümeti Hilafet ile saltanatı kaldırınca, bu siyasi çalkantı içindeki Müslüman unsur önemini yitirdi. Siyasi inisiyatifi kısmen geri kazanan Britanya hükümeti 1919 yılında, adına Montagu-Chelmsford Reformları denilen reformlarla başlatılan anayasal değişiklikler aracılığıyla Müslüman seçkinlere reel siyasal nüfuz kırıntıları sunarak onları siyasal ajitasyondan soğutmayı başardı.

Birinci Dünya Savaşı daha geniş bir Hintli kamuoyunda radikal dönüşümü de beraberinde getirdi. Bu, Ortadoğu'da olduğu gibi, kısmen ekonomik baskıların da bir sonucuydu.[14] Savaş için yapılan üretim, 1914 ile 1917 arasında

12. Francis Robinson, *Separatism Among Indian Muslims: The Politics of the United Provinces' Muslims, 1860-1923* (Londra, 1974).
13. Gail Minault, *The Khilafat Movement: Religious Symbolism and Political Mobilization in India* (New York, 1982).
14. B. R. Tomlinson, *The Economy of Modern India from 1860 to the Twenty-First Century* (Cambridge, 2013).

bazı malzemeler ile gıda maddelerinin fiyatında artışa ve kıtlığa neden olmuştu. Emekçilerin savaş cephelerine kitlesel olarak gönderilmesi, (bazı cömert devletlerden gönderilen iki yüz bin de dahil) neredeyse bir milyon askerin sevk edilmesiyle işgücü maliyetleri de yükselmişti. Bunun sonuçlarından biri, irili ufaklı toprak sahiplerinin artık kullanımdan kalkmış angarya hizmeti (*begar* ve *rasad*) biçimlerinde diretmeleri ve hatta bunları yeniden dolaşıma sokmak için hararetli bir çaba içine girmesi oldu. Çiftçiler, özellikle de alt kastlardan ya da parya gruplardan gelenler bu baskılardan çok etkilenmişti. Ancak savaşın bitmesi bu baskıları sonlandırmak bir yana, yeni bazı sıkıntılar getirdi. Savaş bölgelerinden geri dönenler işgücünün maliyetini düşürdü. Savaş için yapılan üretim durup, emtiaya, özellikle de birliklerin giyeceklerine yönelik talep düşünce Mumbai, Gucerat ve diğer yerlerde bulunan fabrikalardaki işgücü talebi de azaldı. Bunlar olurken Britanya hükümeti toprak vergisiyle diğer vergileri aynı seviyede tutmuştu. Tüm bunların sonucunda bir dizi kırsal çalkantı ortaya çıkarak küçük toprak sahiplerinin örgütlü protestolarından toprak kiracıları arasındaki hareketlere, nihayetinde de alt kastlara mensup topraksız emekçilere doğru yayıldı. Yaşanan sıkıntıların yarattığı bu patlama kentli milliyetçi siyasetçiler tarafından örgütlenmemişti. Aksine harekete önderlik eden, yereldeki kır konseyleri (pançayatlar) oldu. Bu, Hindistan milliyetçiliğinde bir dönem noktasıydı. Genç radikal Cevahirlal Nehru "sefil şehir siyaseti"ne[15] tövbe edip "coşkuyla tutuşmuş ve tuhaf bir heyecanla dolu halde" kuzey Hindistan kırsalına yollandı. 1922 yılında kuzey Hindistan'daki Chauri Chaura isyanlarında olduğu gibi, polisin cinayet işlediği birkaç örnekte ciddi şiddet olayları yaşandı.[16]

Savaş yıllarının en çarpıcı hadisesi, Mohandas Gandi'nin Hindistan muhalefetinin lideri olarak ortaya çıkmasıydı. Feda yoluyla gerçekleştirilen kişisel dönüşüm fikrini, Britanya'nın zor yoluyla ülkeden atılmasının güç olacağı gibi açık bir olguyla ustaca bütünleştiren Gandi, bir "manevi güç" (*satyagraha*) harekatı aracılığıyla "şeytani iktidara" itaatsizlik etme fikrinin öncüsü oldu.[17] Hilafet hareketini destekleyerek Müslüman muhalefetini de ortak bir çabaya katmak için hamle yaptı. 1919'da Amritsar'daki silahsız sivillere yönelik katliamın da hafızalara kazıyarak gösterdiği üzere itaatsizlik, sömürgeci gücün zor kullanma kudretine büyük bir meydan okuma teşkil etmiyordu ancak Britanya hükümetini daimi olarak ahlaken dezavantajlı bir konuma sokup, sömürgecilik karşıtı mesajı tüm imparatorluğa yaymak gibi bir etki yarattı. Kongre çatısı altında oluşan yeni bölgesel, dinsel ve sınıfsal ittifak 1922 yılından sonra parçalanmaya başladı. Uyrukları arasındaki bölgesel, kast temelli ve dinsel bölünmelerden yararlanan Raj, varlığını bir nesil daha devam ettirdi. Yine de "Özgürlük Mücadelesi" söyleni artık doğmuştu ve isyan eden halk fikri sonraki yarım asır boyunca Hint demokrasisinin, dünya çapındaki sömürgecilik karşıtı direnişin yaratılmasında güçlü bir saik olacaktı.

---

15. Jawaharlal Nehru, *An Autobiography* (Londra, 1940), s. 56.
16. Shahid Amin, *Event, Memory, Metaphor: Chauri Chaura 1922-92* (Delhi, 1996).
17. Faisal Devji, *The Impossible Indian: Gandhi and the Temptation of Violence* (Cambridge, 2012);

Nehru Harrow'da, 1906. Hulton Arşivi/Getty Images.

Doğu Asya'daki Savaşın Merkezsizleştirilmesi: Çin ve Japonya, Milliyetçilik ve Yeni Emperyalizm

Birinci Dünya Savaşı'nın Çin'deki etkileri, savaştan önce ve sonra gerçekleşen, böylelikle de bir kez daha dünya krizi kavramını çeşitlendiren iki büyük olayla gölgelendi.[18] Bunlar 1900 yılındaki Boxer Ayaklanması'na karşı yapılan dış müdahale ile, 1919 yılında yabancıların sömürüsüne karşı çıkan Dört Mayıs Hareketi'ydi. Aslında savaş sırasındaki gelişmeler modern Çin'in yaşadığı krizin bu iki aşaması arasında dolaylı bir bağlantı sağlamıştı. Boxer Ayaklanması ve yarattığı sonuçlar dört asırlık Çing iktidarını küçük düşürerek, onu Batılı güçler

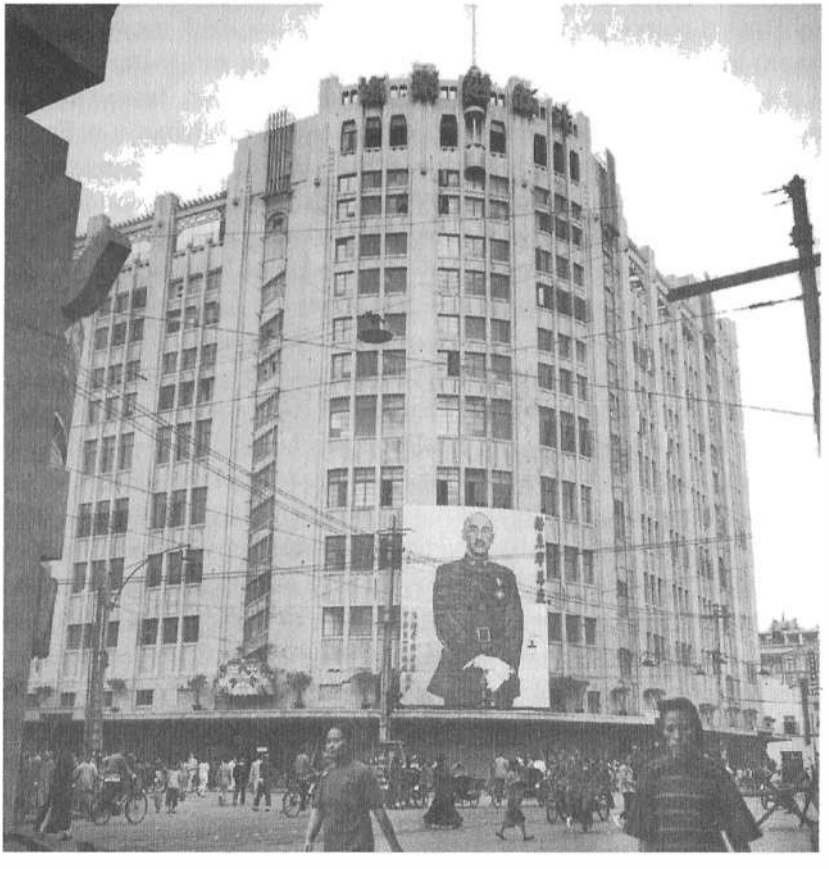
18. John K. Fairbank (Ed.), *The Cambridge History of China, 12. Cilt: Republican China, 1921-49, 1. Bölüm* (Cambridge, 1983).

ile Japonya'ya verilecek yüklü bir tazminat ile karşı karşıya bırakmıştı. Krizin sonucu, Sun Yat-sen ile ülke dışında yaşayan Çinliler tarafından Şangay üzerinden planlanan 1911 yılındaki isyanla birlikte Çing'in devrilmesi oldu. İsyan Mançu olmayan Çinli bölge valileri tarafından da desteklendi. Bunlardan biri de askeri bir önder olan, güneydeki eski iktidar sahiplerinden Li Hongzhang'ın gözdesi Yuan Shikai idi. Yuan kendi kuvvetlerini Fransa ve Almanya'yı örnek alarak modernize etmeye koyulmuştu. Savaş sırasında Avrupa'daki mücadele Batılı ulusların ve Nankin hükümetinin dikkatini dağıtmışken, Yuan kendisini yeni bir imparatorluk hanedanının kurucusu haline getirmek amacıyla Sun'u saf dışı ederek iktidarı ele geçirdi. Ne var ki amacına ulaşamayacaktı çünkü 1916 yılında öldü. Ancak giderken geriye Pekin ile güney arasında giderek artan bir gerilim bıraktı. Dahası Çin'deki iktidarlar ne zamandır Batılı ülkelerin, özellikle de Britanya ile Birleşik Devletler'in kredilerine bağımlı hale gelmişti ancak savaş bu fon kaynaklarını kurutarak krizi daha da derinleştirdi. 1917 yılında savaşın sona yaklaşmakta olduğunu hisseden ve Avrupa'nın Çin'deki gücünü kırmak için ABD'nin müdahalesinden medet uman Çin hükümeti, İttifak Devletleri'ne savaş ilan ederek resmen savaşa girdi. Çin'in yükümlülükleri savaşa zorla dahil edilen Hindistan'ınkiler kadar değildiyse de yaklaşık yüz kırk bin kişilik Çinli emekçi birlikleri savaş cephelerine gönderildi. Bu işçilerden bazıları Batı Cephesi'nde yavaş yavaş görünmeye başlayan yeni imal edilmiş tankların onarılmasında önemli bir rol oynadı. Yine de savaşın ardından yapılan anlaşma Çinlileri çok öfkelendirecekti. Paris Barış Konferansı her zamanki sinik karakteriyle Şantung'daki Alman yerleşimini Çin'e geri vermek yerine Japonlara armağan etti. Ancak Çin liderliği de kartlarını yanlış oynadı.[19] Zamanla Fransa ve İtalya da 1900 yılındaki Boxer Tazminatı ödemelerinin yeniden başlamasında ısrar etti; ödemeler Çin'in savaş ilan etmesine karşılık 1917 yılında askıya alınmıştı. Bu öfke, yansımasını 1919 tarihindeki ünlü Dört Mayıs Hareketi'nde buldu. Hindistan, Mısır ve Irak'taki çağdaş gelişmelerle kıyaslanabilir olan bu hareket, Çin tarihindeki ilk kitle gösterilerinden biri olarak öğrenciler ile kentli orta sınıfları sömürgeciliğe ve yabancı müdahalesine karşı bir araya getirdi.[20] Mao Zedung onun "Çin'in emperyalizm ve feodalizme karşı olan burjuva demokratik devriminde yeni bir aşamaya işaret ettiğini" ve "onu izleyen Büyük Devrim'i" muştuladığını yazdı.[21] Çinlilerin 1921-1922 tarihlerindeki Washington Deniz Konferansı'nda Batılı ve Japon müdahalelerine bir son verileceği umudu bile suya düştü. 1920'lerin Çin'i bölünmüş ve parçalanmıştı; kilit önemdeki toprakları hâlâ

19. Hans van de Ven, "China and the First World War", yayımlanmamış konferans metni, Oxford Üniversitesi, 2014.
20. Chow Tse-tsung, *The May Fourth Movement: Intellectual Revolution in Modern China* (Cambridge, 1960).
21. Mao Zedong, "A Single Spark Can Start a Prairie Fire", January 1930, *Selected Works of Mao Tse-Tung*, 1. cilt içinde (Pekin, 1967), s. 119 ["Tek Bir Kıvılcım Bütün Bir Bozkırı Tutuşturabilir", *Seçme Eserler, I.* Kaynak Yayınları, 1979.]

yabancı kontrolü altında, Deniz Gümrük Hizmetleri gibi yüksek çıkarları hâlâ müttefiklerin gözetimindeydi.[22]

Gelgelelim Birinci Dünya Savaşı'nın Çin'in geleceği açısından doğurduğu açık ara en önemli sonuçlardan biri, Batı Cephesi'nde dönemsel olarak mükemmelliğe ulaşmış savaş yöntemlerinin yayılması oldu. Sun'un 1925 yılında hayatını kaybetmesinin ardından Çan Kay Şek'in Kanton bölgesindeki yeni hükümeti kendi kuvvetlerini yaratarak kuzey topraklarını savaş ağalarıyla askeri komutanların elinden geri almak için 1926 yılında bir saldırı başlattı. Hükümet süreç içinde düşmanlarına karşı tanklar, bitişik düzen toplar ve seksen uçak konuşlandırdı ki böyle yeni, sofistike silahlar Çin'de ilk kez kullanılıyordu. Bu saldırı, Komünist iktidar 1948-1950 arasında ülke çapında kontrolü ele alıncaya kadar kopmaya devam edecek çatışmaların habercisi oldu.

Nanking Yolu ile Yu Ya Ching Yolu'nun kesişimindeki
Sun Co. Mağazasının duvarına asılı Çan Kay Şek portresi.
George Lacks/LIFE Fotoğraf Koleksiyonu/Getty Images.

22. Hans van de Ven, *Breaking with the Past: The Maritime Customs Service and the Global Origins of Modernity in China* (New York, 2014), s. 172-216.

Japonya'nın Çin'e müdahil oluşu çağlar öncesine uzanan bir konuydu ancak XIX. yüzyılda Japonya'nın yeni merkezileşmiş olan rejiminin, resmen Çing İmparatorluğu'na tabi olagelmiş Tayvan ve Kore'yi ele geçirmesiyle bu müdahale belirgin bir biçim almıştı. Japonya 1894-1895 savaşında Çin'i yenerek Boxer Ayaklanması sırasında ülkede başlayan Müttefik işgaline katılmıştı. 1895 barış anlaşması ve Boxer tazminatının sonucu olarak Çin'in Japonya'ya çok büyük bir borcu vardı. Japon hükümetinin eski Almanya sömürgesi olan Şantung'un 1919 yılında yeni kurulmuş olan Çin hükümetine değil de Japonya'ya verilmesinde ısrar etmesinin en büyük nedeni buydu. Japonya'nın 1870'lerden bu yana devam eden başarılı askeri, siyasi modernizasyonunun, 1904-1905 savaşı sırasında Rusya'yı uğrattığı yenilgiyle birlikte ona yeni ve büyük bir güven kazandırdığı açıktı.[23]

Sömürgecilik savaştan önce olduğu gibi sonra da hâlâ bir ülkenin modernliğinin işareti olarak görülüyordu. Japonya kendini uzak mesafeli, ekonomi güdümlü bir sömürgeci hâkimiyete kaptırmış, kendi geri kalmış vilayetlerindeki pek çok yoksul çiftçiyi de yerleşimci olarak Kore'ye, Tayvan'a, sonra da Mançurya'ya göndermişti. Gerçekten de Japon önderliği Britanya ve Fransa'nın sömürgecilik modellerini taklit ediyordu. Bununla birlikte, Japonya'nın savaştan önceki ve savaş zamanındaki yayılmacılığını, ülkenin sonradan 1930'lar ve 1940'larda Çin'e ve Güneydoğu Asya'ya yönelik olarak gerçekleştirdiği saldırılarla ilişkilendiren doğrudan bir teleoloji kurmak fazla basit kalacaktır. Japonya savaşçılığının sonradan gelişmiş olmasının faydasını savaş sırasında gördü. Gerçi Birleşik Devletler ile Britanya'nın denizlerdeki hâkimiyetini devam ettirdiği Washington Denizcilik Antlaşması etrafında dönen tartışmalarda görece marjinalleştirilmiş olmaktan rahatsızdı ancak buna rağmen 1914 ile 1919 yılları arasında Japonya'nın ufukları istikrarlı bir şekilde genişledi. Ülkenin daha sonra izlediği saldırgan politikalar doğrudan Birinci Dünya Savaşı'nın bir sonucu olmaktan çok, Büyük Bunalım'ın, Çin milliyetçiliğinin yükselişinin, Meiji dönemindeki daha yaşlı, daha temkinli seçkinlerin ölmesinin bir neticesiydi. Yine de Japonya'nın 1900 ile 1929 yılları arasında Doğu Asya'nın daha geniş kesimlerindeki meselelere daha derinden müdahil oluşu, bölgeyi sürekli bir askeri ve siyasi çatışma alanı haline getirdi.

Britanya Dominyonları ve Amerika Kıtası

Britanyalı ve İngilizce konuşulan dünyadaki tüm ülkeler içerisinde, yalnızca savaşın dolaylı ekonomik ve siyasal şoklarından değil, savaşma eyleminin kendisinin doğurduğu sonuçlardan en doğrudan, hatta Britanya'nın kendisinden bile daha fazla etkilenen ülke belki de Avustralya'ydı. İronikti bu çünkü Avustralya, yine hayli müdahil olan Yeni Zelanda ile birlikte savaş cephelerine en uzak olan

23. Andrew Gordon, *A Modern History of Japan: From Tokugawa Times to the Present* (New York, 2003).

ülkeydi. İki dominyon da XX. yüzyıla birleşmiş ve kendinden emin bir şekilde girmişti.[24] Bu ülkelerin demokratik sistemleri, halk sağlığı ve eğitim sistemleri belki de dünyadaki en ileri sistemler olup, yegâne kusurları kendi Aborjin ve Maori nüfuslarını marjinalleştirip, saldırıya açık hale getiren yaygın bir öjeni inancı taşımalarıydı. Savaş başlar başlamaz yurttaşlar "anavatan"ı savunmak için seve seve askere yazıldı. Ancak kayıplar hızla çoğaldı. Osmanlılara karşı verilen savaş sırasında başarısız olan 1915 Gelibolu çıkarması, Anzak "kardeşliği", cesareti ve fedakarlığı efsanesinin bir parçası haline geldiyse de bu efsane giderek Britanyalı subay sınıfının katı ve beceriksiz olduğu kanısıyla zıtlık oluşturdu. Avustralya'nın yalnızca Batı Cephesi'ndeki kayıpları 1916 yılında on dört bin, 1917 yılında yirmi iki bindi. Sonuçta orantısız sayıda erkeğin yaralanması 1920'lerde ve 1930'larda Avustralya toplumu için felaket oldu. Savaş hem Britanya'daki hem de kıta Avrupa'sındaki yün ve et talebini bitirerek iki dominyonun da ekonomisine ciddi zarar verdi. 5. Bölümde de gösterildiği üzere, savaşın sonunda kırsal bölgelerde yaşanan zorluklar Büyük Bunalım yıllarına kadar devam etti. Özellikle de İrlanda'daki 1916 ayaklanmasının İrlandalı Avustralyalılar arasında tırmandırdığı duyguların kuvvetiyle birlikte, zorunlu askerlik (ki tam olarak uygulanmadı) ve Britanya'yla olan bağlar meselesiyle ilgili olarak Avustralya toplumunda çatışmalar ortaya çıktı. Toplumsal açıdan muhafazakar olan hükümetler daha sonra Avustralya'daki yeni, enerjik işçi hareketiyle çelişkiye düştü.

Cephede yüz binden fazla Amerikalı yaşamını yitirmişse de, İngilizce konuşulan toplumların en kalabalığı ve artık en zengini olan Birleşik Devletler, oransal olarak Avustralya, Yeni Zelanda ya da Birleşik Krallık ile aynı düzeyde kayıp yaşamadı. Birleşik Devletler savaşa 1917 yılında, Almanya sınırsız bir U-bot savaşı stratejisi ilan edip ABD gemilerine saldırmaya başlayınca girdi. Amerika'da daha sonra yayımlanan bir çalışma "yirmi asırlık insan emeğinin ürünü olan uygarlığı" kurtardığı için "Belçika'nın dayanıklılığı"nı ve "Britanya'nın emre amade donanmasını" övüyordu.[25] İtilaf Devletleri'nin 1919 yılında şerefine kadeh kaldırdığı Başkan Woodrow Wilson, On Dört İlke'sinde sözünü ettiği evrensel özgürlükle birlikte alt kategoride halkların müstakbel kurtarıcısı gibi görünmeye başlamıştı.[26] Sonra Birleşik Devletler aniden izolasyonizme çekildi ancak batı yarıküreyi ve hâlâ kendi yarı-emperyalist çıkarlarını kovalamaya devam ettiği Filipinler'i bunun dışında tuttu. Milletler Cemiyeti'ni tasarlayan Wilson kendi ulusunu örgüte katılmaya ikna edemedi. Yine de savaş Amerika'nın dünyadaki pozisyonunu yüzyıl ilerledikçe kritik hale gelecek çeşitli biçimlerde dönüştürmüştü.[27] Dünyanın çoğu yerinde olduğu gibi fiyatlar ikiye katlanmışsa da, ekonomik açıdan ülke savaş zamanı üretiminin getirdiği itkiden başlan-

24. Stuart Macintyre, *A Concise History of Australia* (Cambridge, 2009), s. 156-174.
25. E. W. Young, *The Wilson Administration and the Great War* (Boston, 1922), s. 9.
26. Erez Manela, *The Wilsonian Moment: Self Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism* (Oxford, 2007) [*Kendi Kaderini Tayin Hakkı ve Sömürge Karşıtı Milliyetçiliğin Kökenleri*, Çev. Ergin Özler. İletişim Yayınları, 2020].
27. David Reynolds, *America, Empire of Liberty: A New History* (Londra, 2009), s. 302-336.

gıçta faydalandı. Birleşik Devletler savaş öncesindeki durgunluktan hızlıca çıkıp savaşan güçlerin terk ettiği piyasalara doğru genişledi. Britanya, Fransa ve Almanya savaş sırasında biriken muazzam miktardaki borçla cebelleşirken Birleşik Devletler dünyanın en büyük borç veren ülkesine dönüştü. Hükümet uluslararası siyasetten elini çektiyse de çok sayıda Amerikalı savaş sırasında ve hemen sonrasında teknisyen, asker, gazeteci ve misyoner olarak dünyanın her yerine gidiyor, ulusun siyasi değilse bile ahlaki ve entelektüel izolasyonu ebediyen ihlal ediliyordu.

Amerika'nın iç politikası da savaşla ve onu izleyen ani ekonomik çöküşle dönüştü. Britanya'da olduğu gibi, savaş sırasındaki üretimde önemli rol oynayan kadınlar Britanyalı süfrajetlere* benzeyen, yetişkinler için tam oy hakkının savunulduğu bir kampanya başlattı. Nihayet Wilson'ın da desteğiyle kadınlara oy hakkı veren 19. Ek Madde 1920 yılında geçti.[28] Ancak daha geniş ölçekteyse, savaş zamanının vatanseverliği savaş sonuna yaklaşırken bir dizi gerici hareket biçimine büründü. Beyaz Amerikanizmi yeniden sahneye çıktı. Göçmen işçiler sınırlandırılırken, 1919 yılındaki grev silsilesi anti-komünist bir mevzuatın çıkarılmasıyla sonuçlandı; oysa Amerikan komünist hareketinin ölçeği küçüktü. Genç beyaz erkekler askere alınarak Avrupa'ya sevk edildiğinde, onların yerini doldurmak için kuzeyli fabrika sahipleri siyah işçileri işe almıştı. Askerler savaştan dönünce ırksal gerilimler tırmandı.

"Beyaz dominyonlar" olan Güney Afrika ve Kanada'da savaşın kopuşuna verilen yanıtlar kendine özgüydü. Güney Afrika'da İngiliz-Boer Savaşı'nın hatıraları hâlâ taze olduğundan Alman Güney Batı Afrikası'nın ele geçirilmesi konusunda oldukça ihtiyatlı davranıldı. Kanada'daki tepki ise oldukça farklıydı. Britanya kökenli Kanadalılar nüfusun Fransızca konuşan kesiminin, Fransa'nın İtilaf güçlerinin yanında yer almasına rağmen Britanya'ya karşı ikircikli bir tutuma sahip olduğunun hayli farkındaydı. Her ne kadar düşük bir ihtimal olsa da, yakın zamanda burada da Birleşik Devletler'in ülkeyi ilhak edeceğine dair bir korku yaratılmıştı. Bu yüzden Kanada, savaşta Britanya'nın tarafına nüfus ve kaynak yığdı: dört yüz elli sekiz bin asker yurtdışına gönderildi ki bu Avustralya'nın gönderdiği üç yüz otuz iki binden daha fazlaydı. Bunlardan elli yedi bini yaşamını yitirdi. Nüfusa ve ülkenin silahlı kuvvetlerine kıyasla Avustralya'nın fedakarlığı daha büyüktü ama Kanada hükümetinin ve halkının savaş karşısındaki tepkisinin canlılığı çarpıcıydı; Birleşik Devletler'de olduğu gibi ekonomik seferberlik ekonomiye geçici de olsa keskin bir teşvik sunmuştu.[29]

Dünyada Avrupa ve Ortadoğu'daki savaşın doğrudan etkilerinden en uzakta kalan yerler belki de Orta ve Güney Amerika'ydı. Gerçi buralar savaş sırasında ve hemen onu izleyen süreçte hem sermaye hem de emek için güvenli bir liman

---

* Süfrajet: XX. yüzyılın başlarında Birleşik Krallık ve ABD'de pasif direniş, kamu toplantılarını bölme, açlık grevi yapma gibi yollarla kadınların seçme ve seçilme hakkını savunan, az çok organize olmuş radikal kadın hakları savunucuları. (ç.n.)

28. John A Thompson, *Woodrow Wilson* (Londra, 2002).

29. J. B. Brebner, *Canada: A Modern History* (Ann Arbor, 1960).

olarak iş görmüştü. Yine de bu toplumlar, özellikle de Meksika, yerelde çıkan ve o zamana dek eşi görülmedik boyuta ulaşan bir çatışma yaşadı. Avrupa'yı uçurumun kıyısına getirmiş olan temel toplumsal çatışmalardan bazıları en geniş düzeyde burada da görüldü. Güney Amerika, XIX. yüzyılın sonunda, sanayileşen Avrupa ve Kuzey Amerika'ya yönelik hızlı bir hammadde ihracı büyümesi yaşamış, bunun çoğunu da Britanya sermayesi finanse etmişti: Arjantin ve güney Brezilya kırmızı et ve hububat; Guatemala, Kolombiya ve orta Brezilya kahve ve maden ihraç ediyordu. Kıtanın güneyinin çoğunda, ticari üretim yapan toprak sahipleri ile kentli yeni zenginlerin çıkarlarını temsil eden bir oligarşi devlete hâkim olmuş, paternalist liberalizmin dilini konuşuyordu. 1877 ile 1911 yılları arasında iktidarı elinde tutan Meksika devlet başkanı Porfirio Diaz bu liderlerin en uzun ömürlüsüydü.[30] Ancak Avrupa'yla bağları daha kuvvetli olan ve Kuzey Amerikalı fikirlerden etkilenen Brezilya'da nüfus hızlıca artıp ekonomi çok büyük zenginlik farkları yarattıkça ülke daha çalkantılı hale gelmişti.

Diaz 1900 yılından sonra sosyalistler ve anarşistler de dahil, daha radikal unsurların hedefi haline geldi.[31] Toprak sahipleri köylüleri ve kabile halklarını ortak topraklarından yoksun bırakıp, hızlı ihracat büyümesiyle serpilen kentli işçi sınıfını sömürdükçe oluşan rahatsızlıklar bu unsurların dayanağı oldu. Meksika Liberal Partisi 1906 yılında "cumhuriyetin tüm okullarında tümüyle seküler bir eğitim" ile "sahibinin atıl bıraktığı tüm toprak parçalarına devlet tarafından el konulması" talebinde bulundu.[32] Radikal liberal Francisco Madero'nun 1911 yılında Meksiko'ya girmesiyle birlikte kabaran sosyal reform talepleri aktif direnişe dönüştü. O sırada Emiliano Zapata ülkenin orta güney kesimindeki köylülüğü seferber etmiş, karizmatik Pancho Villa'nın Kuzey Tümeni orta sınıf ve kentli radikalleri bir araya getirmişti. Hızla değişen, giderek militarize olan liderlerin gelip gidişi 1914 ve 1915 yıllarındaki iç savaşla sonuçlandı ve toplamda bir milyon kişi öldü. Gerçi bir gözlemci Zapatistalar için "korkunç dış görünüşlerinin gerisinde zararsız, yürekli çocuklardan başka bir şey yokmuş gibi görünüyordu" demişti.[33] 1916 ile 1917'de barış yeniden sağlanırken Meksika önderliği işçilerle köylülere oldukça radikal koruma sağlayan, çubuğu Fransız modeli bir devlet sekülerizmine doğru büken yeni anayasayı kabul etti. Müdahaleci devlete doğru yapılan bu hamle, bu derece radikal olmayan biçimlerde Arjantin ve Şili'de de tekrarlandı.

Meksika Devrimi'nin üzerine Bolşevik Devrimi'nin gölgesi düşmüştür. Meksika ile Rusya arasındaki fiziksel ve sosyal mesafe göz önünde bulundurulduğunda, bu ikisi arasında dünya tarihine dolaylı olarak değer katacak bazı önemli benzerlikler ve farklılıklar vardır. Hem Meksika'da hem de Rusya'da kentli radikaller ve köylü isyancılar eski toprak sahibi oligarklara meydan okumuştu.

30. Peter Bakewell, *A History of Latin America: c. 1450 to the Present* (Oxford, 2003).
31. Alan Knight, *The Mexican Revolution* (Cambridge, 1986).
32. "Programme of the Mexican Liberal Party, 1906" alıntılayan James D. Cockcroft, *Intellectual Precursors of the Mexican Revolution, 1900-1913* (Austin, 1968), s. 240-243.
33. Alıntılayan Charles C. Cumberland, *Mexican Revolution: Genesis under Madero* (Austin, 1952), s. 174.

Bu yıllarda iktidarı almak için çekişme halindeki toprak reformu savunucusu devrimci güç kümelerinden ibaret kalan Meksika, birkaç yıl sonra Rusya ile Doğu Avrupa'da gerçekleşecek gelişmeleri öncelemişti. Kentli işçiler iki ülke nüfusunun da görece küçük bir kesimini teşkil etmekle birlikte, iki ayaklanmada da kentli işçi sınıfı örgütleri öncü bir rol oynamıştı. Yine de iki örnek arasında kayda değer farklılıklar mevcuttu. En başta Meksika Birinci Dünya Savaşı'ndan doğrudan etkilenmemişti. Askerler Diaz ile ardıllarının devrilmesine katılmışsa da, Avrupa'daki Doğu Cephesi'nde olduğu gibi isyancı ya da terhis edilmiş milyonlarca askeri personel yoktu. Bir bu kadar önemli diğer nokta da önderliğini Lenin ile Troçki'nin yaptığı Sovyet öncüsüne duyulan tutkulu ve tutarlı komünist inancın, Meksika örneğindeki çeşitli radikal liberaller, askeri diktatör özentileri ve sosyal reformcular için bağlayıcı olmamasıydı. Son olarak Meksika, her ne kadar Birleşik Devletler çeşitli vesilelerle onun devrimine burnunu sokmuşsa da SSCB gibi onu çevreleyen kapitalist güçlerin işgaline maruz kalmamıştı. Sonuçta Meksika'da devrim o kadar da şiddetli toplumsal ve siyasal sonuçlar doğurmadı. Toprak sahibi seçkinler ve liberal burjuvazi geçici olarak zayıflatıldı ancak SSCB'deki gibi ortadan kaldırılmadı. Meksika siyaseti, Latin Amerika'nın diğer yerlerine kıyasla daha az olsa da sonraki yüzyıl boyunca popülist rejimlerle askeri otoriterlik arasında gidip geldi. Meksika'daki sanayinin daha emekleme çağında olmasına rağmen işçi hareketi zamanla siyasette büyük bir rol oynadı. Köylü önderleri devlette söz hakkı elde etti. Ancak tek bir hâkim siyasi partinin sıkı kontrolüne tabi değildiler. En çarpıcı olansa bir dizi radikal sanatçıyı, şairi ve romancıyı öne çıkaran sosyalist-estetik devrim oldu ki bunların en önemlileri olasılıkla Frida Kahlo ve Diego Rivera'ydı. SSCB'nin ilk on yılında da benzer bir yöne doğru gidiyormuş gibi görünen sanatsal özgürlük daha sonra Stalin tarafından ortadan kaldırıldı.

Bir Araya Gelen Küresel Krizler 1911-1926: Gerisingeri Avrupa'ya

Meksika örneği hemen Birinci Dünya Savaşı ile Avrupa dışındaki "uzun dünya krizi"nin tabiatına ilişkin fikirleri akla getirir. Savaşın Avrupa kıtasının dışına nasıl taştığı, Asya ve Afrika'daki Avrupalı sömürgeci güçler arasında çarpışmalara yol açtığına ilişkin düz anlatım hikâyenin yalnızca bir bölümüydü. Bir bütün olarak alındığında dünya krizinin çok sayıda farklı kökeni vardı ve bunlar 1914 ile 1918 arasında bir araya gelmişti. Ortadoğu'daki savaşın önce Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıristiyan uyruklarının 1821'deki Yunan isyanıyla başlayan uzun bağımsızlık mücadelesinden doğan özerk bir gelişme olduğu düşünülebilir. Ancak buradaki savaş Britanya Hindistan'ının Lord Curzon'ın genel valiliği döneminde (1898-1905) Basra Körfezi ile güney Mezopotamya'ya doğru hızla genişlemesinin de bir sonucuydu.[34] Aynı şekilde savaş sırasında ve

34. Guillemette Crouzet, "Genèse du 'Moyen Orient': Les Britanniques dans le Golfe Arabo-Persique, c. 1800-c.1914" yayımlanmamış doktora tezi, Paris-Sorbonne Üniversitesi, 2014.

savaştan sonra Doğu Asya'da yaşanan çatışmalar, Japonya'nın 1868'deki Meiji restorasyonundan sonra ön plana çıkmasının bir uzantısını temsil ediyordu. İster Hindistan'da olsun, isterse de Güney Afrika, Kanada yahut Meksika'da, bölgesel gerilimler, çatışmalar birbirinden bağımsız olarak dünya krizine katkıda bulunmuştu ve hiçbiri 1914 yılındaki Arşidük Franz Ferdinand suikastının basit sonuçları değildi. İster Siyonist-Filistinli mücadelesi, isterse de Çin'deki iç savaşlar ya da sömürgeleştirilmiş Afrika'daki etnik çatışmalar olsun, bu krizlerin açığa çıkardığı pek çok çatışma, Avrupa kıtasının batısı 1945 yılında, doğusuysa 1990 yılından sonra barışçıl bir refah derecesine ulaştıktan uzun bir süre sonra da devam etti.

Gelgelelim 1914-1918 arasındaki savaş ve onun bir sonucu olan 1917 Rus Devrimi gerçekten de dünyayı değiştiren olaylardı; yavaş yavaş İkinci Dünya Savaşı'na, Avrupalı imparatorlukların istikrarsızlaştırılmasına, dünya çapında komünizmin yükselişine ve zamanla uzun Amerikan hegemonyasına yol açmışlardı. İlk iki bölümde Birinci Dünya Savaşı'nı büyük güçler (Almanya, Fransa, Britanya ve Rusya) ile Batı Cephesi merkezli olmaktan çıkarmaya uğraştık. Birkaç yıldır Avrupalı tarihçiler de böyle yapmaya çalışıyor. Michael Howard, Adam Tooze, Hew Strachan ve Christopher Clark Avusturya-Macaristan ile Sırplar arasındaki anlaşmazlığın önemini vurgulamıştır. Sırplar Rus müttefiklerinin desteğini alarak, Almanca konuşan güçlerin çıkarlarıyla çelişen yeni bir Slav ulusu inşa etmek istiyordu. Bilhassa Strachan manzaraya Osmanlı İmparatorluğu ile Afrika'yı, Tooze ise Çin'i dahil etti. 1914 yılına gelindiğinde Osmanlılar kendi Hıristiyan nüfusları üzerinde büyük güçlerce uygulanan yönlendirmenin bir kurbanından ibaret değildi artık. Modernize ordularıyla Osmanlılar 1913 yılındaki İkinci Balkan Savaşı'nda gerçekten de toprakları geri aldı. 1914-1918 arasında Britanya ve Fransa ordularına gösterdikleri inatçı direnişte, sonrasında Türklerin Yunanistan'ı yenilgiye uğratmasında, 1919 ile 1923 arasında Britanya'nın köşeye sıkıştırılmasında askeri güçlerinin yeniden canlandığı görülüyordu.

Savaşın kökenlerinin böyle coğrafi olarak merkezsizleştirilmesine, savaşa yol açan kötücül ittifakların daha geniş kökenlerinin yeniden değerlendirilmesi eşlik etti. Ne var ki mevcut bir dizi yeni çalışmaya rağmen bu manzara büyük bir değişim geçirmedi. Bir asır boyunca, Almanya'nın güçlü bir donanma inşa etmesinin ardında, 1900 yılından sonra yeni bir birlik oluşturmaya başlayan Fransa ile Rusya'nın kuşatması tehdidine karşı kendini güvence altına alma çabası olduğu, haklı olarak varsayılmıştı. Bu da Britanya'nın Fransa ile Rusya'ya on yıllarca düşmanlık besledikten sonra bu güçlerle ittifak kurmasına neden olmuştu. Yine de, 1898 yılında çıkan Alman Donanma Kanunları ile birlikte artan gerilimlere, silahlanma temposuna rağmen savaşın çıkışı kaçınılmaz değildi. Theobald von Bethmann-Hollweg ile Edward Grey gibi devlet adamlarının 1914 Temmuz'unda barış için kararlı bir çaba sarf etmekte başarısız olmaları da bir o kadar ikna edici bir dizi kısa vadeli neden sunuyordu.

Bununla beraber, yeni çalışmalar bir tür nedensellik hiyerarşisi önermektedir. En tepede Almanya'nın askeri kuşatma korkusu ile Britanya'nın herhangi bir gücün kıtaya hâkim olmasından duyduğu rahatsızlık, savaşın ölçeğine ilişkin güçlü nedenler olmaya devam ediyor. Onun altında Sırbistan ile komşularının kavgacı siyaseti ve Fransızların Alsas-Loren'i geri alıp, 1871 yılındaki utancın acısını çıkarma kararlılığı belki de her zamankinden fazla önem kazanmıştı. Burada özetlenen Ortadoğu, Doğu Asya ve hatta Meksika'daki özerk krizlere savaşın kendini dayatması, daha alt bir seviyede bir etkenmiş gibi görünüyor. Son olarak, ilk bölümde de ileri sürüldüğü üzere, savaşın koşulları sermaye ile devlet iktidarının iç içe geçmesiyle yaratılmıştı. Devlet ve onun yeraldeki unsurları dünya çapında bir ekonomik rekabeti teşvik etmiş, bu da sırası geldiğinde Avrupalı güçler arasındaki siyasi çatışmayı beslemişti.

Aynı dönemde savaşın gidişatına ilişkin fikir birliği pek değişmedi. Makineli tüfek alanındaki teknik gelişmeler ile askeri gücün yoğun bir şekilde konuşlandırılması Batı Cephesi'nde İtilaf ve İttifak Devletleri'nin XIX. yüzyıldaki savaşlarda başarılı olmuş kuşatma saldırıları ya da hızlı kuvvet konuşlandırmalarıyla kıramadığı bir yenişemezlik durumu ortaya çıkardı. Doğu Cephesi'nde Almanya'ya geçici bir zafer kazandıran şey Rus ordularının yenilmesi değil, Rusya'daki yönetimin çökmesi oldu. Ancak yine batıda yeni bir tank savaşı tarzı ile Amerikan birlikleri Almanları mağlup edinceye kadar, Fransızlar ve Britanyalılar saldırılara karşı koyabildi.

Savaşın getirdiği ekonomik zararlar ve çarpıklıklar artık küresel bir bağlama yerleştirilebilir. Avrupa'da sermayenin, kadın emeği de dahil emeğin silah ve cephane üretimi için seferber edilmesinin bir benzeri daha önce görülmemişti. Kırsal emek şehirlere çekilip taşradaki askerler silah altına alınınca eşine rastlanmadık ve hızlı bir kentleşme gerçekleşti. Bu durum 1914 yılına değin hâlâ büyük oranda kırsal toplumlar olan Doğu Avrupa ve Rusya için özellikle doğruydu. Savaş ekonomiye yönelik benzersiz bir devlet müdahalesini de başlattı ki bu sonraki sosyalist deneyler için bir örnek teşkil etti. Bunun tipik bir örneği, "savaş hammaddesi şirketlerini" kontrol etmek için tasarlanan, savaş sonunda yirmi bin kişilik bir bürokrasi doğurmuş olan Alman Hammaddeler Şubesi'ydi (KRA).[35] Bu sırada Fransa'da sayısı iki yüz seksen yedi bine varan işçi, savaşın başı ile Haziran 1916 arasında Fransız ordusundan cephane endüstrisi için geri gönderilmişti.[36] Hava ve kara savaşı mekânizmaları hızla gelişirken, ilk olarak siperler için tasarlanan kol saati savaşın küçük bir hediyesi oldu.

Savaş için sermaye toplamak amacıyla Avrupalıların dünya çapında sahip olduğu hisseler satıldı. Güney Amerika'daki Britanya operasyonları Birleşik Devletler'e rehin bırakıldı. 1916 ile 1917 yılında gerçekleşen devasa fon transferleri Britanyalıların Amerikalılardan malzeme almasını sağlayarak, büyük ve suni bir imalat patlamasını kışkırttı. Aynı şekilde Almanya'nın ve Avusturya'nın

35. *Strachan, Birinci Dünya Savaşı, I*, s. 1023.
36. A.g.e., s. 1054.

zenginlikleri de Osmanlıların savaş çabasını desteklemek için İstanbul'a akıtıldı. Görmüş olduğumuz üzere kaynakların böylesine muazzam bir şekilde seferber edilmesinin dünya çapında sonuçları oldu. İster Avustralya'da ya da Arjantin'de atların yetiştirilmesi, isterse de siyah işgücünün Birleşik Devletler'in güneyindeki kasabalardan kuzey eyaletlerine çekilmesi ya da Mumbai'deki tahıl üretiminin hızlıca çoğalıp sonra da çökmesi biçiminde olsun, ortaya çıkan sonuçlar ciddiydi. Bu hiç şüphesiz bağlantılı bir tarihti.

Savaşın Toplumsal Sonuçları: Yönetimsellik ve İsyan

Savaşın uzun vadeli toplumsal sonuçlarından biri, o güne dek eşi görülmedik seviyelere varan toplumsal karışımın bir neticesi olarak ortaya çıkmıştı: Sınıflar, ırklar ve uyruklar birbirine karıştı. Mısır'daki Avustralyalı birlikler Araplarla ve üst sınıf Britanyalı subaylarla karıştı. Avusturyalılar ikisinden de hoşlanmadı ve bu durum beyaz "kardeşliğine", Britanya toplumunda olduğu var sayılan sınıf temelli hareketsizliğe yönelik giderek artan bir güvensizliği temel alan bir Avusturyalılık duygusunun yoğunlaşmasına neden oldu. Fransız Afrika ve Karayip sömürgelerinden gelen siyah işçiler, cepheye çağrılan askerlerin yerini alsınlar diye Fransız fabrikalarına sokuldular ve beyaz kadınlarla kurdukları ilişkiler derin bir rahatsızlığa neden oldu.[37] Almanya'nın savaş tazminatlarını ödememesine yanıt olarak Fransa'nın el koyduğu Renanya'daki bölgelerde zaptiyelik için siyah birliklerin kullanılması daha da büyük bir tartışma yarattı.[38] Avrupa'daki Amerikan birlikleri sahip oldukları göreli zenginlik ve statüyü hiç umursamayışları ile savaş halindeki Avrupalıları şaşkınlığa uğrattı. Aynı şekilde memleketlerine mektup yazan, 1918'den sonra da kendi ülkelerine dönen Hintli, Afrikalı ve Çinli askerlerle emekçiler, hükümdarlarının yıkıcı barbarlığına ilişkin hikâyeler anlatarak Avrupalıların ırksal üstünlüğü söyleninin yerle bir edilmesine yardımcı oldular.[39] Bolşevik Devrimi'ne ilişkin dünyanın dört bir tarafına kısa zamanda yayılan yalan yanlış anlatımlar, eski Avrupalı sınıf temelli düzenin ölüm çanlarının çalmaya başladığının işareti olarak görüldü.

Hem Avrupa'da hem de Avrupa'nın uzantısı olan yerlerde görülen ve bu genel krizin yeterince takdir görmeyen bir yönü daha vardır. O da ister liberal olsun ister otoriter, dünya çapındaki eski seçkinci yapıların dokusunu en azından geçici bir süreliğine çatlatan, militarist yönetimselliğe karşı gelişen küresel halk isyanıydı.[40] Bu izlek 1918 yılında Almanya'daki iktidarın çöküşünü ve ardından kopan Spartakist isyanı, 1917 Bolşevik devrimini, Hindistan'da Gandi'yi, 1919

37. Tyler Stovall, "Love, Labor and Race: Colonial Men and White Women in France During the Great War", Tyler Stovall and Georges van den Abbeele (Ed.), *French Civilization and its Discontents: Nationalism, Colonialism, Race* içinde, s. 297-321.
38. Keith L. Nelson, " The 'Black Horror on the Rhine': Race as a Factor in Post-World War I Diplomacy", *Journal of Modern History*, 42, 4 (1970), s. 606-627.
39. David Omissi, "Europe Through Indian Eyes: Indian Soldiers Encounter England and France, 1914-18", *English Historical Review*, 122, 496 (2007), s. 371-396.
40. M. Dean, *Governmentality: Power and Rule in Modern Society* (Londra, 1999).

yılındaki Dört Mayıs Hareketi'ni, Avrasya ve Afrika'daki diğer sayısız olayı birbirine bağlayan bir izlektir. Kulağa hiç hoş gelmemelerine rağmen, militarist kavramı ile Foucault'nun yönetimsellik kavramını bilerek kullanıyorum. Mesele yalnızca başkaldırıdan, ayaklanmadan ya da zorunlu askerliğe ve askerlerin sivil nüfus tarafından ağırlanmasına karşı getirilen siyasi itirazlardan, yani orduların faaliyetine gösterilen doğrudan tepkilerden ibaret değildi. Askeri teşkilatlanmanın, askeri disiplinin, hukuk dışı faaliyetin ve ayrımcılığın artık dolaylı olarak geçmişte sivil toplumun alanına giren süreçlerde de uygulanmasına karşı itirazlar da vardı.[41] Bunun örneği polisin silahlı birimlere dönüştürülmesiydi. Kamu sağlığı organlarının askeri yöntemler kullanarak sivil alanları işgal etmesi, emekçilere ve sendikalara askeri disiplin dayatılması gibi uygulamalar da savaş sırasında yaygınlaşmış, savaş bittikten çok sonra da devam ettirilmişti.

Savaştan önce bile bu tür eylemleri gerekçelendirmek için anarşizm ya da terörizm tehdidi gösterilirdi. Hükümetlerin otoriter eğilimi savaş sırasında katlanarak arttı; önceki temel hakların askıya alındığı bu süreci savaştan sonra da süresiz uzatmak için Bolşevik devrimlerin hayaleti, Doğu Avrupa'daki kırsal hareketler, Britanya ve Fransa'daki sendikaların militanlığı bahane edildi. Yönetimsellik sözcüğü işte burada kullanışlıydı. Militaristleştirilen yalnızca devletin en göz önündeki boyutları değildi, resmî hükümet ile nüfus arasındaki tüm alan, kabaca Jürgen Habermas'ın sivil toplumuydu. Basın sansürünün genişlediği, mektupların ve telgrafların açılıp okunduğu iyi biliniyordu. Britanya Cezai Soruşturma Dairesi ya da ABD Soruşturma Bürosu[42] gibi organlar sorumluluk alanını topluma kadar genişleterek yurttaşı bu yeni yaygın devletin bir ajanına dönüştürüyordu.

Bununla beraber, çoğunlukla ustaca yapılan, nispeten fark edilmeyen bu hamlelerin çok belirgin uzun vadeli etkileri olmuştu. Bunun bir örneği Britanya ile Fransa'da savaş sırasında ve savaştan sonra sivil nüfusun silahsızlandırılmasıydı. Egemen sınıfın pek çok üyesinin ve çiftçinin 1914 yılından önce silahı vardı. Savaş zamanındaki gözetim ve Bolşevizm korkusu 1918 yılından sonra sıkı bir silah tescil sistemine yol açtı. Elbette bu, yurttaşların silah taşıma hakkına ilişkin güçlü bir kampanyanın yürütüldüğü Birleşik Devletler'de aynı oranda gerçekleşmedi. Bu farklı yaklaşımlar ortaya karışık sonuçlar çıkardı: Birleşik Devletler'de bir tür serbesti korundu ancak bu durum sonraki asır boyunca Batı Avrupa ile kıyaslandığında silahla işlenmiş cinayetlerin abartılı bir sayıya ulaşmasına yol açtı. Yine de Birleşik Devletler'de dahi, kısmen dünya krizinin yol açtığı çalkantılar nedeniyle, "gözetim devleti"nin önemi daha da arttı. Soruşturma Bürosu (FBI'ın selefi olan BOI) 1909 yılında kurulmuştu. Günümüzde insan kaçakçılığı olarak adlandırılan faaliyetin yaygınlaşması, Rusya'daki pogromlar ile Doğu Avrupa'da 1914 öncesi çatışmalar Amerika'ya sığınma

41. Giorgio Agamben'in çalışmaları, özellikle de *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life* (Stanford, 1998) yüzyıl boyunca devletin ırk ayrımcılığı izleğinin izini sürüyor. [*Kutsal İnsan: Egemen İktidar ve Çıplak Hayat*, Çev. İsmail Türkmen. Ayrıntı Yayınları, 2020].
42. Reynolds, *America*, s. 324.

arayışındaki yeni mülteci dalgalarına neden olunca büronun da faaliyet alanı genişledi. Kurum savaş sırasında yoklama kaçaklarını ve casusları hedef aldı. BOI'ın ilk ve en çok övülen başarılarından biri 1923 yılında ABD hududunda kalabalık Meksikalı radikallerden oluşan kalabalık bir kuvveti tutuklamasıydı.

Militarist yönetimsellik dünya çapındaki ideolojiler ile pratikleri öjeni teorisi ve sosyal istatistik biçiminde daha da sinsi bir şekilde etkilemişti. Ulusların yükselip düşmesinin, "ırkların" yaşadığı kaderin Darwinci teorileri geçerliymiş gibi gösterdiği 1900 yılıyla birlikte öjeni* moda olmuştu.[43] Ulusların barıştaki ve savaştaki şansına ilişkin tartışmalarda fiziksel ve zihinsel özelliklerden söz edilmeye başlanmıştı. Ülkesi uluslararası spor müsabakalarında yenilgiler alınca Lord Curzon Britanya ırkının çöküşüne hayıflanmıştı. Sonraki yüzyıl boyunca da bu böyle devam edecekti.[44] Dünyanın her yerinde taklitçileri çıkan Robert Baden-Powell'ın Erkek İzciler hareketi alenen öjenik, zımnen militaristti. Kendi sözleriyle "kitle disiplini yalnızca bireyin disipliniyle mümkündür." Daha iyi bir gelecek, daha güçlü bir ırk imgeleri John Maynard Keynes gibi liberallerin bile gönlünü çelmişti.

Dolayısıyla Dünya Savaşı, toplumsal ve zihinsel yetenekleri ölçen kişileri öne çıkarmıştı çünkü zayıf, zaaflı askerlerin yaşadığı başarısızlıklar akraba evliliğine ya da diğer öjenik maluliyet biçimlerine bağlanıyordu. Askere yazılanlar insanları haritalandırmak ve sınıflandırmak için yeni fırsatlar sundu. Savaştan sonra, askeri yenilgi rahatlıkla içerideki öjenik düşmana atfedilebiliyordu. Yahudileri, zihinsel zaafları ve hastalıkları olanları hedefleyen nasyonal sosyalist ideoloji, bu ideolojilerin en şiddetlisi, en iğrenciydi. SSCB'de özellikle Stalin'in dizginleri ele almasının ardından geliştirilen Sovyet İnsanı modelinin sınıfsal olduğu kadar askeri ve öjenik bir bileşeni de vardı. Burada önemli olan söz konusu fikirlerin hem devleti hem de sivil toplumu biçimlendirme tarzıdır. Örneğin, savaş sırasında çoğu ülke alkolün satışı ve açık alanda içilmesine ilişkin kontroller getirmişti. Görünüşte bu zorunlu askerliği ve askeri disiplini etkileyen disiplinsizliği, okuldan kaçmaları önlemek içindi. Ancak Protestan Püritenliği ile birleşen bu duyarlılık, 1920'lerde Birleşik Devletler İçki Yasağı'nı [Prohibition] getirdi ve yine asayiş ile suçun kontrolü konusunda beklenmedik sonuçlar doğurdu.

Hükümet daha müdahaleci hale gelir, sivil topluma daha derinden nüfuz ederken halk ayaklanmaları ve direnişleri de 1917'den sonra yeni seviyelere erişti. Muhalifler zaman içerisinde iktidarı ele geçirerek siyaset yelpazesinin hem solunda hem de sağında bulunan yeni tip devletler yarattılar. 1916 ve 1917'deki Rus taarruzu bir Alman saldırısı ile köreltilip tersine çevrilince, binlerce Rus askeri başkaldırıp ülkesine döndü ve burada giderek ağırlaşan savaş dönemi

* Öjenik, kaba hâliyle ilk kez Platon tarafından ortaya atılmış, ancak modern anlamıyla ilk olarak Sir Francis Galton tarafından formüle edilmiş, sağlıksız ceninleri ayırıp sağlıklı ceninler yetiştirmenin yollarını arayan, bilimselliği tartışmalı bir toplumsal akım, felsefe. (y.h.n.)

43. Alison Bashford and Philippa Levine (Ed.), *The Oxford Handbook of the History of Eugenics* (Oxford, 2010).

44. Richard Lynn, *Eugenics: A Reassessment* (Londra, 2001).

çalışma koşullarını, gerekli malların yokluğunu protesto eden işçilerle birleşti. Kırda katıksız bir açlığın kışkırttığı yaygın bir köylü hareketi ortaya çıktı. Önce çarlık hükümetini, ardından da onun yerini alan geçici hükümeti düşüren kritik eşik buydu ve özünde Lenin'in acımasız bir merkeziyetçiliğe sahip takipçileri tarafından örgütlenmiş bir darbe olan 1917 Kasım'ındaki Bolşevik Devrimi'nin temel arka planını hazırladı.[45] Çarlık hükümetini kovan, Almanya ile barış müzakeresi yapan, seçilmiş bir Duma kuran ılımlıların altını oyan da ülkenin her yerindeki asker ve işçi delegelerinden oluşan konseylerin ortaya çıkışı oldu. Lenin ve Troçki'nin 1916 yılının başında önemsiz bir siyasi güç olan Bolşevik önderliği birkaç ay içinde artık rakipsiz bir pozisyondaydı. Lenin, 16 Nisan 1917'de Petrograd'a gelerek "iktidarı proleterlerin ve köylülüğün en yoksul kesimlerinin eline vermeye" ant içti.[46] O sonbaharda Bolşevikler Moskova ve Petrograd'da iktidarı ele geçirmiş, XX. yüzyıl Avrupa'sının belli başlı safhalarından birini başlatmıştı.

Genç Hitler Birinci Dünya Savaşı sırasında
16. Bavarya Piyade İhtiyat Alayı'nın askerleriyle birlikte.
Roger Viollet/Agence France-Presse/Getty Images.

45. Brown, *The Rise and Fall*, s. 61-62, 72.
46. V. I. Lenin, "The Tasks of the Proletariat in the Present Revolution", (1917; nüsha Lenin Internet Archive, 2005. Erişim: www.marxists.org/archive/lenin/works/1917. ["Devrimimizde Proletaryanın Görevleri", *Nisan Tezleri ve Ekim Devrimi*, Çev. M. Ardos. Sol Yayınları, 1979].

Savaş zamanı devletine gösterilen halk tepkisi Almanya'da da bir o kadar şiddetliydi. Almanya'nın baş müttefiki Avusturya-Macaristan, Doğu Cephesi'ndeki başarılarına rağmen grevler ve başkaldırılar kargaşası içinde çöküyordu; 1917'nin sonundan başlayarak 1918'in yazı boyunca savaş ikmal işçilerinin Alman şehirlerindeki grevleri giderek çoğalıyordu. Bolşevik devrimi uyanıştaki bir solun huzursuzlukları nasıl politikleştirilebileceğine dair kaygı verici bir ders sunmuştu. Merhametli bir barış arayışındaki Erich Ludendorff'un 1918 Ekim'inde Başkan Wilson'a gitmesinin nedeni buydu. Fakat bu iş kısa zamanda olacak gibi değildi. Daha sonra Almanya koşulsuz teslim oldu, ardından ülke barış konferanslarında küçük düşürülüp Renanya Fransa tarafından işgal edildi; 1919 yılı sonunda ve 1920'de ülkede eşi benzeri görülmedik bir yoksulluğun ve açlığın yaşanması da cabasıydı. Anı yakalayan Alman solcuları Spartakist isyanını başlattı ancak Bolşevik devriminin başarısız bir kopyası olan isyan, Freikorps'un antikomünist milisleriyle ittifak yapan sosyal demokrat hükümet tarafından bastırıldı.[47] Grevler, sokaklardaki savaş, eski askerlerin harap olmuş bedenleri Weimar Cumhuriyeti'ndeki hem sağın hem de solun kuvvetlerine güçlü bir örnek oluşturdu. Başarısız solcu ayaklanmaları, başta Rosa Luxemburg ve Karl Liebknecht olmak üzere sol önderliğin 1919 yılında katledilmesi ve Hitler'in 1923 yılındaki başarısız darbesi izledi. Grevler, protestolar ve şiddet dozu daha az olan ufak çaplı hareketler sonraki iki yıl boyunca muzaffer İtilaf güçlerinin şehirlerini de kasıp kavurdu. Britanya'da İrlandalıların isyanı 1916 yılında şiddet kullanarak bastırıldıysa da 1921-1922 yıllarında yeni bir iç savaş aşamasına girdi. İngiltere anakarasında grev yapan ve komünist oldukları iddia edilen Liverpool işçileri Britanya hükümetine o kadar tehditkâr görünmüştü ki 1919 yılında şehre bir savaş gemisi sevk edildi.

Savaşta tarafsız kalan bir ülke olan İspanya'da bile güçlü sarsıntılar siyaset sahnesini salladı.[48] İspanya dünya savaşından önce ve savaş sırasında oligarşik bir temsili hükümet formundan, daha doğrudan demokratik bir forma doğru hiç de kolay olmayan, yükselişteki sendikaların ve kentli liberalizmin zorladığı bir geçiş yapmaktaydı. Bu geçiş sivil politikacıların berbat başarısızlığı yüzünden yarım kaldı. 1916-1917 yıllarında, düşük maaşları protesto eden asker ve kentli işçilerden oluşan hareketi iyi yönetemediler. İroniktir, maaşların düşük olmasının nedeni ani bir enflasyon artışıydı ki bunun kendisi İspanya'nın savaş sırasında Fransa'ya ve İtilaf devletlerine mal tedariki yaparak elde ettiği görece refahın bir göstergesiydi. Daha sonra, dünyanın geri kalanında da olduğu gibi 1918 sonu ile 1919 yılı başında, mallara ve hizmetlere yönelik savaş zamanı talebinin durmasıyla ani bir düşüş yaşandı; sendikalar bir dizi protesto ve grev örgütledi. İspanya özelinde, bu iç siyasal kriz bir "alt-emperyalizm krizi" ile buluştu çünkü İspanyol ordusu Faslı isyancı Abdülkerim ile olan savaşında önce sendelemiş sonra da dağılmıştı. Böylelikle İspanya'nın savaştan sonra geç de olsa girdiği siyasal

47. Brown, *The Rise and Fall*, s. 79-80.
48. Raymond Carr, *Spain, 1808-1975* (Oxford, 1982), s. 560-590.

kapışma utançla bitmiş ve Mussolini'nin şatafatlı yenilikçiliğini taklit eder gibi görünen ancak çok daha arkaik bir otoriter hükümet biçimine başkanlık eden General Miguel Primo de Rivera diktatörlüğü için sahne hazırlanmıştı.

Ateşkesten sonraki yedi yıl boyunca militarist yönetimselliğe karşı dünyanın her yerinde yaşanan iç isyanlara sürekli silahlı çatışmalar eşlik etti. SSCB, Doğu Avrupa ve Orta Asya'daki savaşlarla hudutlarını güçlendirip devrimi korumaya çalışmıştı ve bunlar en az Türk Kurtuluş Savaşı, Çin'deki iç savaşlar ve Afganistan'daki savaş kadar önemliydi. Britanya ve Fransa bu iki bölgeye de başarısız askeri müdahaleler gerçekleştirdi. Ancak Sovyet orduları onların ve Beyaz Rus muhafazakarların karşısında avantajı hızlıca ele geçirdi.[49] Kafkaslar ve Rus orta Asya'sındaki Müslüman önderlikler ideolojik farklarına rağmen Lenin ve Bolşeviklerle ittifak kurdu çünkü Sovyet cumhuriyetleri biçiminde örgütlenirse Müslüman nüfusun çarlık imparatorluğuna kıyasla daha fazla özerkliğe sahip olacağına -belki de hatalı bir şekilde- inanmışlardı. Doğu Asya ile Vladivostok'ta Beyaz Rusların silahlı direnişi, Çinli savaş ağaları ve Japonların yayılmacı emelleriyle birleşmiş ve SSCB'nin buradaki hâkimiyetini sağlamlaştırması birkaç yılını almıştı. Bolşevik devriminin kendi çevresinde yol açtığı sonuçlar, en az Doğu ve Batı cephelerindeki kanlı yenişemezlik durumu kadar dünya krizinin merkezsiz savaş çemberini tamamlayan bir parçasıydı.

Uzun savaşın doğurduğu toplumsal ve entelektüel sonuçlar içinde, onun geniş halk kitlelerini yerinden edişini de yabana atmamak gerekir. Leninist rejimden hazzetmeyen Rus muhafazakârlarıyla yazarlar Varşova'ya, Paris'e ve Çin kıyılarındaki şehirlere kaçarken Hintli radikaller de ne kadar katı yürekli olduğunu Amritsar Katliamı'nda gösteren sömürge devletinin saldırganlığından kaçtı. Savaşın mülksüzleştirdiği pek çok Alman ve Avusturyalı Birleşik Devletler'e gitmeye çalıştı ancak ülke sınırlarını yabancılara, özellikle de beyaz olmayan göçmenlere artık kapatıyordu. Sonrasında faşist partiler Avrupa'da boy verdikçe Yahudilerle bir başka solcu radikal dalgası da bu göçmen seline katıldı. Bu zorunlu göç yaygın ve yeni bir kozmopolit duyarlılığa yol açmakla kalmadı, aynı zamanda savaşa, çatışmaya ve insanlık durumuna ilişkin yeni bir düşünce dalgası yarattı. Bu, daha sonra iki dünya savaşı arasındaki dönem haline gelecek dönemin sanatıyla edebiyatına hem bir rahatlama hem de derin bir yeis duygusu getirdi. Fütüristlerin, vortisistlerin ve izlenimcilerin sanatı yeni ve radikal bir biçim aldı. Savaş artık muazzam ölçekteki potansiyel bir ontolojik yarılma demekti. H. G. Wells'in filmi *Things to Come* [*Gelecek Günler*, 1936] kitlesel yok oluşa işaret ediyordu ki bu, nükleer silahların icadıyla birlikte çok daha olası hale gelecek bir şeydi. Savaş bir zamanlar siyasetin başka araçlarla sürdürülmesi olmuştu ama 1914-1918 savaşlarındaki ölümlerin eşi görülmedik bir ölçeğe ulaşması bu benzetmenin geçerliliğini zayıflattı. Savaşlar en az 1815'ten beri devletleri çökertiyordu ancak toplumların çökmesi için 1917'ye kadar beklemek gerekecekti.

---

49. Alexander Werth, *Russia at War, 1941-45* (New York, 1964).

3
Dünya Çapında Otoriterlik ve Diktatörlük, 1900-1950

Nazizm, Faşizm ve Komünizm: Uzak Akrabalar mı?
Ortadoğu'da Otoriter Yönetim
Doğu Asya'da Otoriter Yönetim
Batı'da Otoriterlik, Faşizm ve Nazizm
Yeniden Komünizm
XX. Yüzyıl Başındaki Otoriterliğin Bir Tipolojisi Yapılabilir mi?

Bundan sonraki dört bölüm 1. ve 2. Bölümlerdeki analitik anlatıyı genişleterek otoriter rejimleri, demokrasinin ve temsili hükümetin kaderini, Büyük Bunalım'ı ve İkinci Dünya Savaşını ele alıyor.[1] Elbette demokrasi ve otoriterlik tümüyle ayrı kategoriler değildi. Faşist rejimler büyük ölçüde seçimlerle iktidara gelirken komünist rejimler kitle desteğine sahip gibi görünüyordu. Latin Amerika'da siyaset, seçkinci liberal demokrasilere destek verilmesinden askeri diktatörlüklere doğru ilerledi, sonra da gerisingeri geldi. Bu yıllarda Ortadoğu ve Doğu Asya'da iktidara gelen askeri liderler meşruluklarını, tabii olduğu kadarıyla, modernleşmeci olmalarından alırken, bir yandan da etnik ve dinsel liderlerle olan bağlantılarını koruduular. Zor kullanmak kadar ikna etmeye de bel bağlıyorlardı. Aslında 1920'lerle 1930'lar bazen resmedildiği gibi salt bir diktatörler çağı değildi. Mesela Kayzer'in Almanya'sında 1914 yılında Britanya'dan farklı olarak yetişkinlerin genel oy hakkı vardı; Weimar Cumhuriyeti ise ölmeye mahkûm ama canlı bir demokrasiydi. İtalya hariç Avrupa'nın çoğu 1930'a kadar hâlâ liberal ya da ılımlı sosyalist hükümetlerce kontrol ediliyordu. Hitler ile Franco'nun iktidara gelişi, Doğu ve Güney Avrupa'da temsili hükümetlerin düşüşü ve Stalin'in teröre savrulması bu tarihten sonra gerçekleşti. Ne olursa olsun, SSCB ile Almanya'daki iki çok farklı otoriterlik formu arasında yükselen çatışma, yüzyılın geri kalanını derinden şekillendirecekti.

1. Genel bir bakış için bkz. Richard Overy, *The Inter-War Crisis, 1919-1939* (Harlow, 1994).

Nazizm, Faşizm ve Komünizm: Uzak Akrabalar mı?

XX. yüzyılın ilk yarısındaki Avrupalı otoriter rejimleri çalışmak son yirmi yılın en canlı, getirisi en çok ve en tartışmalı tarihsel çalışma alanlarından biri oldu.[2] Çok sayıda mesele tartışıldı ancak net bir sonuca bağlanamadı. Faşist ve radikal sosyalist rejimler esasında birbirinin aynı mıydı? Demokrat bir sosyalist olan Nehru bile 1930'larda "Nitekim elimizde üç tür diktatörlük var: Komünist, faşist ve askeri tip" diye yazıyordu.[3] Buna bir de emperyal diktatörlüğü ekliyordu üzeri kapalı olarak. Soldaki diğer tarihçiler ya da Slavoj Zižek gibi kamusal entelektüeller, Hitler, Mussolini ve Franco rejimlerinin özel mülkiyete ya da sermayeye verdikleri temel desteğe işaret ederek onlar ile Stalin rejimi arasında keskin bir ayrım yapmaya girişti. Aksine, aralarında ünlü Fransız sosyolog ve tarihçi Francois Furet'nin[4] bulunduğu bazı liberal ve sağcı akademisyenler ise muhalefeti, bireysel hakları ve yaşamları tahrip etmeleri bakımından bunların büyük bir benzerlik taşıdığını vurguladı. Bu bölüm geniş anlamıyla otoriter olmalarına, tümünün de dünya krizinin yaman koşullarından doğmalarına rağmen, komünist ve faşist rejimlerin hedefleri, yapıları ve ideolojileri bakımından temel farklılıklar taşıdığı görüşünü benimsiyor.[5] Dahası, "otoriter" terimi son derece geniştir ve uyruklarının haklarını reddederek onlara karşı ifrata varan bir şiddet uygulayan geç dönem sömürge rejimlerini de kapsayacak şekilde düşünülmelidir.

Batı dünyasındaki geniş Nazi, faşist ve anti-sol otoriter rejimler yelpazesinde bile köken ve form açısından kayda değer farklılıklar vardı. Bu bölümde böyle rejimlerin bir tipolojisini yaratmayı amaçlıyorum. Devlet biçimindeki bu dünya çapında gerçekleşen kaymanın kökenlerini de göz önünde bulundurüyorum. Nazizm ve faşizm köşeye sıkışmış bir burjuvazinin savaştan sonraki ve Büyük Bunalım sırasındaki halk hareketlerine verilmiş bir yanıtı mıydı yoksa kökleri daha mı derindeydi? 1914 öncesi yönetim formlarıyla sonraki diktatörlükler arasındaki devamlılık meselesi de özellikle Almanya'daki *Sonderweg* [kendine özgü yol], yani Otto von Bismarck'ı II. Kayzer Wilhelm üzerinden Adolf Hitler'e bağlayan teleoloji bağlamında sürekli tartışılmıştır. Bir başka düşünce ekolü meseleye esas olarak uluslararası ilişkiler perspektifinden yaklaşarak, 1918'den sonra imzalanan eşitsiz anlaşmalardan, Birleşik Devletler'in İtilaf Devletleri ile İttifak Devletleri arasında bir denge unsuru olabilecekken yarı-tecrit haline girmesiyle hüsrana uğramış, rekabet halindeki milliyetçiliklerin önemini vurgular. Şüphesiz, ister Almanya'da ister İtalya'da olsun 1919'da meydana gelen olumlu gelişmeler otoriterleşme sürecinde herhangi bir uzun vadeli eğilime kıyasla daha önemlidir.

---

2. Faydalı bir hülasa için bkz. Roger Griffin (Ed.) *Fascism* (Oxford, 1995).
3. Jawaharlal Nehru (Ed. Saul Padover), *Glimpses of World History* (New York, 1960), s. 265 [*Dünya Tarihi: Kesitler*, Çev. Cüneyt Akalın, Hazal Çelik. Kaynak Yayınları, 2016].
4. Francois Furet, *Le Passé d'une illusion: Essai sur l'idée communiste au XXe Siècle* (Paris, 1993); ayrıca bkz. Daniel Steinmetz-Jenkins, "Revolutionary rights", *TLS*, 19 *Kasım* 2014, s. 25.
5. Michael Geyer and Sheila Fitzpatrick (Ed.), *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared* (Cambridge, 2009).

Bu temalardan bazılarını bölümün ilerleyen yerlerinde tartışıyorum ancak bölümün asıl hedefi, Avrupalı diktatörlükleri Ortadoğu, Asya, Latin Amerika ve yer yer Afrika'daki olaylarla yakın bir söyleşiye sokarak, bunların tarihini küresel bağlamına oturtmaktır. Elbette böyle bir geniş kıyas kümesine içkin bazı tehlikeler vardır. Weimar Almanya'sı, liberal İtalya ile İspanya ya da hatta ölü doğmuş dumalar ve geçici Rus hükümetinde olduğu gibi, çoğu durumda Avrupalı otoriter rejimler, seçme hakkı kimi zaman sınırlı olsa da anayasal yönetim dönemlerinden doğmuştur. Ancak dünyanın diğer yerlerinde bu merkezileşmeci diktatörlükler ortaya çıktığında temsili hükümet biçimleri henüz ufukta görünmüyordu. Örneğin 1911 İran meşrutiyet devriminin, Sun Yat-sen'in cumhuriyetçiliğinin ya da Meksika'nın güneyindeki liberal caudillo [önder] rejimlerinin ömrü, Avrupalı ya da Rus eşdeğerlerine göre çok daha kısa olmuştu. Görece büyük bir işçi sınıfı nüfusunun Avrupa toplumlarındaki varlığı, sanayileşmenin henüz başladığı ve kentleşmenin çok daha yavaş olduğu Asya, Afrika ve Latin Amerika toplumlarından onu farklı kılan bir noktaydı. Asyalı ve Afrikalı despotik devletler, neredeyse doğrudan genellikle önceden büyük toprak sahiplerinin, aşiret büyüklerinin, arkaik sivil ya da dini bürokrasilerin hâkim olduğu hükümetlerden doğmuştu. Yine de dünyadaki çoğu otoriter rejim sadece dolaylı bir biçimde olsa da, bir dereceye kadar Avrupa ya da Amerikan emperyalizminden etkilenmişti. Çin'de, Japonya'da, İran'da ya da Etiyopya'da böyle oldu.

Diğer taraftan tarihçilerin, sağlıklı görünen Batılı temsili sistemlerin diktatör darbelere boyun eğişine üzülürken, diğer dünya toplumlarının az gelişmişliğini kanıksayıp otoriter rejimleri doğallaştırmasında kolaycı bir şarkiyatçılığa kayma tehlikesi vardır. Çoğu dünya tarihi yazımında olduğu gibi burada da genelleştirme ile detayların önemsenmesi, küresel argümanlarla bölgesel ya da ulusal koşullar arasında bir tür dengenin sağlanması gerekir.

Diktatörlük ve otoriterlik tartışmalarında aynı kefeye konulan iki özelliği birbirinden ayırmak faydalıdır. Her ne kadar bu rejimlerin çoğu bazı açılardan modernleşmeci ve popülist olma iddiasındaysa da ideolojik açıdan "halk" kelimesinin anlamının kavranışında temel farklılıklar vardı. Örneğin popülist ırksal mitoloji Alman, İtalyan ve İspanyol faşist ideolojisini biçimlendiren bir özellikti, özellikle Almanya örneğinde bu çok daha belirgindir. Güney Katolik ülkelerinde XI. ve XII. Pius'un temsil ettiği dinsel otorite faşist otoriterlikle uzlaşmıştı. Öncü bir İspanyol faşistin ileri sürdüğü gibi, "Irksal canlanış ... Hıristiyan ahlakının geleneksel prensiplerine uygun olarak teşkil edilmiş aile kurumunun canlanışıyla desteklenmeli"ydi.[6] Aksine Almanya'da mitik bir halk anlayışı, tarihin reddi ve ırk savaşı zorunluluğu geleneğe üstün geldi. Japonya'nın durumunda modernitenin meydan okumasıyla başa çıkmak için tarihselci izlekler işe koşuldu. Bu temalar seferber olmuş bir halk fikrinden ziyade, vatansever bir manevi özü ete kemiğe bürüyen kraliyet hanedanı, Şinto

6. Antonia Vallejo-Nagera, 1937, alıntılayan Griffin (Ed.), *Fascism*, s. 191.

dini ve samuray savaşçısının *bushido* kültü etrafında dönüyordu. Yeni Sovyet rejimlerinde de "halk" işe koşuldu ama burada kavram bir ırksal öz fikrinden ziyade sınıf mücadelesinin tarihsel aşamaları olduğu ideolojisinden doğdu. Söz konusu farklılıklara rağmen, liberalizme karşı yapılan bu ulusötesi ideolojik hamleyi azımsamamak gerekir. Nazizmi destekleyen entelektüellerin öncüsü olan Carl Schmitt, parlamenter yönetimin meşruluğuna meydan okuyarak yürütme gücünün diğer tüm hukuki ve siyasal yapılara hâkim olması gerektiğini savundu. Ona göre siyasetin temeli kapsayıcılık değil düşmanlıktı.[7] Naziler Friedrich Nietzsche'ye tapıyordu, Hitler ise "Nordik ırkların" tarihsel üstünlüğünü savunan Amerikalı ırkçı Madison Grant'a özellikle hayrandı. Hindutva ideoloğu M. S. Golwalkar Hitler'i putlaştırmış, Hitler ise "güçlü bir devlet" kurduğu için Çan Kay-şek'i övmüştü. Komünist teorisyenler "burjuva otoriterliği"ni suçlarken, otoriterlik, gücünün çoğunu komünizm düşmanlığından alıyordu.

Aynı zamanda otoriter siyasetteki performatif unsur, rejimler arasında büyük farklılıklar gösteriyordu. Pek çok otoriter yönetici kendini medya aracılığıyla büyük lider olarak sunuyor, geçmişin kutsal kralları ile "halk" arasındaki boşluğu dolduruyordu. Ancak Kayzerlere, Rienzi gibi ortaçağ popülist önderlerine ve sinemanın kahramanlarına başvuran Mussolini'nin aksine, Stalin ile ondan sonraki Ho Chi Minh gibi komünist liderler tumturaklı bir retorikten, halk önündeki cafcaflı gövde gösterilerinden kaçındılar çünkü bu onların proletaryanın iradesinin sözcüsü ve yansıması olma rolüne gölge düşürebilirdi. Daha sonra onların etrafında da kişilik kültleri oluştu ancak faşist liderlerinki kadar değildi. Yine de gençliğe yapılan vurgu neredeyse tüm bu rejimlerdeki ortak bir izlekti: Hitler Gençliği, Sovyet Gençlik Öncüleri, Çan Kay-şek'in Yeni Hayat Hareketi[8] ya da onun netameli Mavi Gömleklileri, hatta Gandi'ye karşı şiddet politikasını öne çıkaran Rashtriya Swayamsevak Sangh'ın (RSS) genç bağnazları.[9] Birinci Dünya Savaşı ve onun "çevresel" eşdeğerleri sırasındaki yoldaşlık, fedakarlık izlekleri ile genç adamların ulusa can vermek için geçmişten temelli bir kopuş yaratmaları gerektiği hissi bir terkip oluşturmuştu.

Otoriter rejimlerin yapısı da büyük farklılıklar gösteriyordu. Bütünlüklü ve her şeye müdahale edebilen bir kuvvet olmak şöyle dursun, bu rejimlerin çoğu parçalıydı ve güçlü kişilikler ile onların takipçilerinden oluşan farklı gruplar arasında iç çekişmelere maruz kalıyordu. Bu durum Franco ile Mussolini'nin yönetimleri kadar İmparator Hirohito ile Çan Kay-şek'in yönetimleri için de geçerliydi. Nazi Almanya'sı bunların tümünden daha bütünlüklü bir siyasal yapıydı. Ancak orada bile sanayiciler ile Prusyalı kökenlere sahip ordu özerkliğini bir derece korudu. Hitler'in zaman zaman yaptığı "karizmatik müdahalelere", SA ile SS'nin fanatizmine rağmen bürokrasi tesir sahibi olmaya devam etti.[10]

---

7. Bu karmaşık, çok alıntılanan ve tartışmalı düşünüre ilişkin kısa ve en iyi tahlil için bkz. "Carl Schmitt", *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Erişim: plato.stanford.edu/entries/schmitt.
8. Hans van de Ven, *War and Nationalism in China, 1925-45* (Londra, 2003), s. 164-167.
9. Shruti Kapila, *Violence and the Indian Political*, yakında çıkacak.
10. Ian Kershaw, *Hitler: A Profile in Power* (Londra, 1991); a.g.e., Hitler, 1936-1945 (Londra, 2008) [*Hitler: Nemesis 1936-1945*, Çev. Zarife Biliz. İthaki Yayınları, 2009].

1920'lerin ve 1930'ların Sovyet rejiminde ise Parti ve daha sonra da Stalin'in polisi ile bürokratik mekânizmaların eli her yere uzanıyordu. Katı bir şekilde merkezileştirilmiş Komünist Parti önderliği Sovyetlere hâkim hale geldi ve Lenin en başından kuvvetler ayrılığına, çoğulculuğa ve kapsayıcılığa ihtiyaç olmadığını söyledi. "Güçler dağıtılmayacak" diye hükmetmişti.[11] Aşiret liderlerinin başlangıçta açıktan parti yöneticisi olarak hükmettiği Orta Asya cumhuriyetlerinde bile, Stalin'in zorla gerçekleştirdiği nüfus hareketleri ve anti-kulak (zengin köylü karşıtı) politikaları katı bir otokrasi yarattı ve daha sonra en ılımlı muhalif sesler bile tasfiye edilerek bu durum güçlendirildi. Yine de Avrupa dışındaki otoriter yönetim biçimlerinin bu resme daha baştan dahil edilmesi, dönemin gelişmelerine dair bir bağlam oluşturulmasına yardımcı olacak ve güya çevre denilen bölgelerdeki otoriterlik biçimlerinin Avrupa'dan yayılmış gibi görünmesi tehlikesinden bizi kurtaracaktır.

Ortadoğu'da Otoriter Yönetim

En önemlisi, bu otoriter rejimlerin farklı koşullardan, Avrupa ile Latin Amerika'da savaş, hüsrana uğramış milliyetçilik ve dünyanın geri kalanında da sömürgeci hâkimiyet koşullarından doğmuş olmasıdır. Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da pek çok otoriter niteliği barındıran merkeziyetçi rejimler oluştu: Türkiye'de 1923, Mısır'da 1926, İran'da 1920'lerde ve Irak'ta da 1930'larda. Buranın kendine has bir özelliği, Britanya ve Fransa sömürgecilerinin ekonomik ve stratejik nedenlerle, artık doğrudan yönetimi sürdüremeyecekleri yerlerde etkili yerel rejimlerle işlerini halletme arzusuydu.[12] Bu yarı-bağımsız yönetimler, geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun ya da İran Kaçar rejiminin yaptığı reformlardan doğan modernleşmeci askeri figürler ile sömürgeci ya da yarı-sömürgeci yönetim sırasında el üstünde tutulan etnik önderlikler arasındaki bir anlaşmanın yansımasıydı. Bu yönetimlerin tabanını toprak ağaları, küçük orta sınıf ve ayrıcalıklarını korumak isteyen ancak Batılıların ekonomik ve siyasal gücünden zarar görmüş olan tüccar toplulukları oluşturuyordu.

Bu rejimler kendi askeri güçlerinin temelini oluşturan çiftçinin rızasına da büyük ölçüde dayanıyordu. Ordu subayları genellikle orta seviye toprak sahibi topluluklardan gelen ancak eski rejimlerin son dönemlerinde kurulmuş harp akademilerinde ilerlemiş kişilerdi. Önceki çok etnikli siyasal yapılar savaşla yıkılıp, bunların sahip olduğu doğrudan kontrol Avrupalı güçlerce zayıflatılınca ortaya çıkan yeni, kırılgan devletlerin kendi çevre bölgelerini kontrol etmek için yeni askeri nakil ve silah biçimlerini kullanabilmeleri, açıktır ki bu kişilerin sahip oldukları gücün kaynağıydı. Bunların sınırlı bir milliyetçilik geliştirmeye dönük çabaları, hem askeri diktatörlere hem de hanedanlık diktatörlerine ideolojik bir temel sağladı. Böylece Atatürk Türk tarihi ve diliyle övünürken,

11. A. J. Polan, alıntılayan Archie Brown, *The Rise and Fall*, s. 57.
12. D. K. Fieldhouse, *Western Imperialism in the Middle East, 1914-1958* (Oxford, 2006) [*Ortadoğu'da Batı Emperyalizmi, 1914-1958*, Çev. Merve Şahin. Tarih & Kuram Yayınevi, 2018].

Irak'taki Şerifi yöneticiler ile onların 1930'larda hâkim hale gelen asker kökenli diktatörleri, 1916-1918 arasında Osmanlı İmparatorluğu karşıtı ilk isyanları başlattığı düşünülen siyasi bir Arap milliyetçiliği ideolojisi tasarladı. Bu rejimler aynı zamanda bir modernizasyon retoriği de geliştirdi: Sınırlı milli eğitim sistemleri kuruldu; fen ve harp kolejleri çoğaldı; dil arındırıldı, güncellendi ve Türkiye örneğinde Latin alfabesine geçildi.

Bu Ortadoğu toplumlarına ilişkin daha ayrıntılı bir değerlendirme, söz konusu otoriter rejimleri öne çıkaran ortak özellikleri ve yerel farklılıkları da bize gösterir. Mısır'ın, İran'ın ve hatta Türkiye'nin yöneticileri 1920'lerde ve 1930'larda etnik ve dinsel çoğullukla cebelleşti. Ancak üç eski Osmanlı vilayetinin birleşimi olan, (Sünniler, Şiiler, Hıristiyanlar ve Yahudiler biçiminde) dinsel olarak ve (Araplar, "Bataklık Arapları" ve Kürtler biçiminde) etnik olarak bölünmüş Irak'la kıyaslandığında bu toplumlar görece homojendi.[13] Dahası Britanya Irak'ta çok farklı unsurlara sahip bu bileşime bir de dışarıdan bir Arap monarşisini, yani Hicazlı Şerif hanedanını dayatmıştı. Milletler Cemiyeti 1918 yılında Britanyalılara bu toprakların mandasını sundu. Britanyalılar 1919-1923 arasında onlara saldırıları gerçekleştirdi. Ancak aşırı genişlemiş imparatorluğun diğer yerlerinde olduğu gibi burada da, Britanyalılar 1926 ve 1932 yıllarında yerel iktidar sahipleriyle anlaşmalar yapıp, kendi hayati petrol çıkarlarını ve temaslarını sağlama alınca yavaş yavaş bölgeden çekildi.

Britanya'nın Irak'ta bıraktığı rejim, toprak ağalarının hâkim olduğu bir Sünni Arap rejimiydi ve diğer baskılanmış etnik ve dinsel topluluklarla kısa süre içinde ihtilafa düştü. Kral I. Faysal azınlıkları kapsamaya çalıştı. Ancak kendisinin 1933 yılında ölmesinin ardından 1936 yılında güneydeki Şiilere karşı zalim bir savaş açıldı. Kuzeydeki Kürt önderliğiyle çatışmalar bu dönemde devam etti. Sonuçta rejim giderek daha çok öne çıkan askeri bir karakter kazandı. Sünnilerin ağır bastığı bir kuvvet olan Irak ordusunun asker sayısı 1932 ile 1941 arasında on iki binden kırk üç bine çıktı; subaylar bürokraside giderek daha hâkim hale geldi ve bu durum Saddam Hüseyin 2003 yılında devrilinceye dek devam etti. Kayzer Almanya'sının Birinci Dünya Savaşı'ndan önce yaptığı gibi Nazi Almanya'sı da bölgedeki tesirini çoğaltınca, subaylar daha da cüretli, daha otoriter, Britanya'nın arta kalan çıkarlarına daha düşman hale geldi. Bu durum geçmişte Almanya'yla ittifak kurmuş "Altın Dörtlü" denilen subayların 1941 yılındaki darbesiyle sonuçlandı. Subaylar bir yıl sonra, Müttefikler için Fars ve ona komşu İranlı petrol sahalarını güvence altına almak için düzenlenen bir Britanya işgaliyle devrildi. 1958 yılında ordu ve bir Sünni seçkinler örgütü monarşiyi devirdi, yeni Baasçı rejim doğdu. Askeri güç ve petrol gelirlerinin dikkatli bir şekilde paylaştırılmasıyla bölünmüş devlet sonraki iki nesil boyunca zar zor bir arada tutulabildi.

Kemal Atatürk'ün rejimi subayların, güçlü bir modernist parti teşkilatının ve küçük toprak sahiplerinin desteğiyle ayakta tutulan bu otoriter rejim tarzını çok

13. Dodge, *Inventing Iraq*.

daha güçlü bir şekilde temsil ediyordu. Ancak burada devlet ideolojisi Osmanlı monarşisinin tüm bakiyesinden vazgeçmiş, kendini dinsel kurumlardan net bir şekilde ayırmıştı. Atatürk 1919-1920 arasındaki Yunan işgaline, İtilaf devletlerinin doğu Anadolu işgaline direnmişti. Türkler 1922 yılında Anadolu'nun ve Rumeli'nin kontrolünü geri almış, varlıkları büyük güçler tarafından tanınmıştı. Daha sonra Atatürk önce padişahlığı, ardından da Hilafetin ve (Müslüman eğitim kurumları olan) medreselerin dini otoritesini kaldırmak için harekete geçti. 1928 yılına gelindiğinde İslam hukuku marjinalleştirilmiş, İsviçre medeni kanunu yeni Türk hukuk sisteminin modeli haline gelmişti.[14] Eski tarikatların mensupları ile onların destekçilerinin gerçekleştirdiği kısa ömürlü ayaklanma 1925 yılında acımasızca bastırıldı. Ankara yeni seküler devletin başkenti haline gelerek onu eski imparatorluk başkentinin hatıralarından ve büyük dini kurumlarından uzaklaştırdı.

Türk tarım ürünlerinin ihraç fiyatlarını düşüren bunalım, ülkenin Osmanlı'dan kalma borçlarını ödemeye devam edecek olmasının yarattığı hınçla birleşti. Sonuç dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi yeni bir ekonomi politikası oldu. Adına kimi zaman devletçilik de denilen bu politika, beş yıllık sosyalist planların yerli bir biçimiydi ve sanayilerin kurulmasına, ekonominin tarımdan uzaklaştırılarak çeşitlendirilmesine vakfedilmişti.[15] Böylelikle devlet müdahalesi, her ne kadar özel mülkiyete karşı olmayıp onun desteklenmesi için yapılıyor olsa da, otoriter Türk milliyetçi siyasetinin bir yansıması haline geldi ve bu ikili 1950'lere kadar birbirinden ayrılmadı. İster Nazi Almanya'sında olsun, isterse de çağdaş Arjantin ya da Türkiye'de, dönemin ekonomik sorunlarını hafifletmek için devletin ekonomik gücünün kullanılması otoriter rejimlere verilen halk desteğini çoğalttı.

Dolayısıyla kararlı bir cumhuriyetçi sekülerizme sahip olsa da, iki dünya savaşı arasındaki Türk devletinin dünyadaki diğer benzer rejimlerle pek çok ortak yönü bulunuyordu: Popülist bir milliyetçi ideoloji, buyurgan bir devlet başkanı ya da lider haline gelmiş yeni bir kral, güçlü, kısmen modernize edilmiş bir ordu, geniş bir orta sınıf ve köylü desteği. 1921 yılında Tahran'da iktidarı ele geçiren Şah Rıza Pehlevi, son Kaçar hükümdarını devirerek 1925 yılında monarşiyi kendi üzerine almıştı.[16] Yine de kendisi Ruslar tarafından İran Kazak Tugayı'nda eğitilmiş, yol yapan, başörtüsüne olumlu bakmayan tipik bir modernleşmeci askeri otokrattı. Petrol gelirlerinden aldığı paydan yararlanan, Batılı güçler ile Sovyetler Birliği arasında bir çizgi izleyen Şah Rıza şehirlerde askeri-bürokratik bir rejim inşa etti ama kırdaki aşiret liderleriyle genel olarak iyi geçindi.

Ortadoğu'daki bu temanın bir çeşitlemesine Mısır'da rastlanır. 1919 yılındaki isyan ile 1936 yılındaki İngiltere-Mısır Antlaşması arasında ülke kendini

14. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (Londra, 1961), s. 267 [*Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Babür Turna. Arkadaş Yayınevi, 2015].
15. A.g.e., s. 280-283.
16. Cyrus Ghani, *Iran and the Rise of Reza Shah: From Qajar Collapse to Pahlavi Power* (Londra, 1998).

dolaylı Britanya kontrolünden yavaş yavaş kurtarmıştı. İktidar Britanya karşıtı halk hareketinin başını çeken Vefd Partisi'nde kaldı.[17] Kabaca toprak ağaları ile Kahire ve İskenderiye'deki kentli orta sınıfların bir ittifakı olan parti, Atatürk'ün Türkiye'de yaptığına kıyasla büyük dini kurumlarla, özellikle de El-Ezher Camii ve üniversitesiyle daha iyi geçindi. Yine de Müslüman Kardeşler gibi dini gruplar 1920'lerde ve 1930'larda çok yol alamadı, Müslüman ve Hıristiyan Kıptiler arasındaki çatışmalar görece sınırlı kaldı. Coğrafi bir terim olan "Ortadoğu" elbette yalnızca bir inşadır. Afrika hâlâ Avrupalı sömürgeci güçler tarafından kontrol ediliyor olmasaydı benzer askeri-bürokratik rejimlerin orada da ortaya çıktığı belki görülebilirdi. Gerçekten de bağımsız bir Afrika devleti olan Haile Selasiye rejimi İran'da, Mavera-i Ürdün Emirliği'nde ve Irak'ta karşılaştığımız özelliklerin bazılarını bir araya getiriyordu.[18] Yeniden kurulan bir hanedan, tarımsal ranta dayalı çevre bölgeler içerisinde bir tür milliyetçi merkez yaratmak için büyük şehirlerde dini usulleri (bu kez Hıristiyanlığı) ve askeri hâkimiyetini kullanmıştı.

Doğu Asya'da Otoriter Yönetim

Bu örüntünün kimi yanları aynı dönemde Doğu Asya'da da kendini gösterdi. Mesela, XIX. yüzyıldan beri toplumda ve ekonomide sınırlı bir modernizasyonu desteklemiş olan Thai monarşisi çoğu Ortadoğu hanedanından uzun yaşadı. Britanya, Fransa ve Japonya'nın menfaatleri arasında bir denge tutturdu ancak tümünden de askeri yardım kabul etti. Bununla beraber, İran'ın, Türkiye'nin ya da Irak'ın modernleşmeci askeri önderleriyle en iyi karşılaştırma 1924-1925'teki iç savaşların ardından Şangay'da kurulan, Çin'deki Çan Kay-şek rejimidir. Çin'in Ortadoğu'dan en büyük farkı, Sun Yat-sen'in devriminin ardından gelen kısa "liberal moment"ten sonra, 1920 ve 1950 yılları arasında neredeyse sürekli savaş halinde olmasıdır. Çan, kıyı yerleşimlerindeki İtilaf Devletleri varlığına duyulan milliyetçi hınçtan yararlanmasını bilmişti.[19] Britanya, Hankou şehrinin kontrolünü devretmişti ama Çin'in sevkiyatının ve ihraç sanayinin çoğunu kontrol eden Şangay'a iyice yerleşmişti. Japonya'nın kuzeydeki saldırıları 1931 yılında Mançurya'nın işgaliyle sonuçlanmıştı ve Çinliler buna karşı da bir o kadar düşman kesilmişti. Tahsilli Çinliler hâlâ var olan bölgeciliğin ve gücünü korumaya devam eden savaş ağalarının varlığının ulusun daima düşmanlarının "böl ve yönet" tehdidi altında kalacak olması anlamına geldiğini fark etmişti. Ancak Japonya'nın değilse bile, Batı'nın gayriresmî emperyalizminin Çan'ın partisi Kuomintang'a (KMT) sağladığı kimi avantajlar vardı. 1860'larda kurulan ve Britanya'nın hâkimiyetindeki bir bürokratik organ olan Çin Deniz Gümrük Hizmetleri, dış vergilendirme ile Çin'in Avrupalı güçlere vereceği savaş tazminatlarının ödenmesini kontrol altında tutmayı sürdürdü.[20]

---

17. Janice J. Terry, The Wafd, 1919-1952: *Cornerstone of Egyptian Political Power* (Londra, 1982).
18. Harold G. Marcus, *A History of Ethiopia* (Londra, 1994).
19. Rana Mitter, *A Bitter Revolution: China's Struggle with the Modern World* (Oxford, 2004).
20. Hans van de Ven, *Breaking with the Past*, s. 216-258.

Neticede Çan, gelişme halindeki endüstriler ile az sayıda yerel toprak sahibi topluluğun bulunduğu güneydeki kıyı bölgelerinde kentli orta sınıfların desteğini kazandı. Orduyu yeniden örgütledi ve Atatürk'ünkinden çok farklı olmayan, devlet başkanı olarak kendisine bağlılık duyacak bir parti sistemi yarattı. Münferit bir ideolojik temeli bulunmayan parti, zayıf bir sosyalizm ile "milli ailenin babası" olan öndere bağlılık duyulması gerektiğinin altını çizen, yeni bir kalıba dökülmüş yeni-Konfüçyüsçuluğun özelliklerini bir araya getiriyordu. Çan, Çin'in "yeni bir otoriter yönetim dönemine ihtiyaç duyduğu"nu ilan etti. Öte yandan KMT liderliği içerisindeki yerel hizipler ve parti içindeki kayırmacı eğilimler, güçlü merkezi hükümet vaadini sürekli baltalıyordu. Çan, sabık komünist müttefiklerinden 1927-1928 yıllarında koptu ve onları Şangay'dan sürdü. Yine de taşrada KMT'ye rağbet pek yoktu. Çin rejimleri XIX. yüzyılın ortasından beri, çoğunlukla da dış tehditlerin baskısı altındayken iktidarı ve devlet gelirlerini vilayetlere terk etmişti. Mao Zedung'un 1937 yılında dediği gibi "Çin iki temel çelişkinin pençesi altında olagelmiştir: Çin ve emperyalizm arasındaki çelişki, halk kitleleri ile feodalizm arasındaki çelişki."[21] Sonuçta; bir yandan Japonlarla, diğer yandan da Mao Zedung'un Uzun Yürüyüş'ünün (1934-1935) ardından ülkenin kuzeydoğusunda ciddi bir destek toplayan Komünist Parti ile karşı karşıya kalan Çan'ın konumu sallantılı hale gelmişti.

Mihver Devletleri'ne verdiği destek nedeniyle Japonya İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra çoğunlukla faşist bir devlet olarak resmedildi. Japonların Çin'deki mezalimi ve Müttefik askerleriyle sivillere uyguladığı mezalimler, tarihçilerin Naziler ile Hirohito rejimi arasında kolaycı bir karşılaştırma yapmasına izin veriyordu. Yakın dönemdeki araştırmalar bu çözümlemeyi hafifletmiştir.[22] Geç Meiji dönemi yönetim biçiminin terk edilmesi ve Hirohito'nun hem içişlerinde hem de dış politikada benimsediği daha saldırgan duruş, faşist *squadristi* [Kara Gömlekliler] ya da Mavi Gömlekliler gibi tabandan gelen popülist bir kitle hareketi sayesinde olmamıştı; ne de seçmenlerin aniden sağa kayması söz konusuydu. Bunun yerine, bir dizi yeni siyasi lider ve onları himaye eden, kimisi büyük ticari çıkarlara sahip kırdaki hali vakti yerinde ailelerden gelen genç ordu ve donanma subayları yeni imparatorun ardında saf tuttu. Japonya'nın Batılı güçler tarafından küçük düşürüldüğüne inanan bu gruplar, Batı modernitesine kafa tutmak için kültürel özgünlük ideolojilerine dayanarak[23] daha saldırgan politikalar için bastırdı.

Savaştan önce Rusya karşısında kazandığı zaferin ardından büyük devletlerle aynı diplomasi masasına geçen Japonya, ABD-Birleşik Krallık arasında 1922'de imzalanan deniz anlaşmaları ve Britanya'nın 1920'lerde Hong Kong ile Singapur'a donanma üsleri kurmasını kapsayan "doğuya dönüş"üyle birlikte

21. Mao Zedong, "The tasks of the Chinese Communist Party in the period of resistance to Japan", 3 Mayıs 1937, *Selected Works of Mao Tse-Tung, I* içinde, s. 263 ["Japonya'ya karşı direnme döneminde Çin Komünist Partisi'nin görevleri", *Seçme Eserler I*. Kaynak Yayınları, 1979].
22. W. G. Beasley, *Japanese Imperialism, 1894-1945* (Oxford, 1987).
23. Harry Harootunian, *Overcome by Modernity: History, Culture and Community in Inter-war Japan* (Princeton, 2002).

bir kez daha dışlanmış gibi görünüyordu. 1930'lara gelindiğinde Ishiwara Kanji gibi genç subaylar, Japonya'yı, yeniden toparlanan Rusya'yla "son bir savaş" daha yapmaya çağırırken, ordu ve donanma Asya'daki ilerleme politikasında üstün gelmek için birbiriyle yarışıyordu.[24] Japon ordusu içerisindeki haydutluğa soyunan unsurlar ılımlı politikacılara suikast düzenliyordu. Kabinenin siyaset üzerinde bir kontrole sahip olmayışı ve eski Meiji önderliğinin temkinliliğinden yoksun olan Hirohito'nun inatçı tabiatı da bu hararetli atmosferin üzerine geldi. Din *bushido* samuray kültü üzerinden militaristleştirilip popülerleştirildi. Bunun yanı sıra Şinto bir kraliyet kültünden bir devlet dinine dönüştürülürken, Budist örgütler disiplin altına alınıp ulusal talim okulları haline getirildi, mensuplarıysa kişisel inançlarının bir parçası olan şiddet karşıtlığını terk etmeye zorlandı.[25]

1931 yılında Avrupa sömürge piyasaları Japon mallarına kapanıp ülkenin para biriminin değerinin düşürülmesi gerekince Japonların dışlanmışlık hissi daha da katmerlendi. Çan'ın komünistlere karşı yaptığı darbenin ardından Çin'de başlayan istikrarsız yükseliş de Japonya'yı telaşlandırmıştı çünkü ülkenin Çin'in kuzeyinde ciddi ekonomik menfaatleri bulunuyordu.[26] Anakarada daha müdahaleci bir politika izlenmesine yönelik iç ve dış baskılar, Japonya'nın iç kesimlerindeki yoksul bölgelerde yaşayan çiftçileri Kore'ye ve daha sonra Çin'in kuzeyine göndererek kırdaki yoksulluğu aşmaya çalışan politikasıyla bir araya geldi. Sonuçta Japonya 1931 yılında Mançurya'yı işgal ederek bağımlı Mançukuo devletini kurmaya yöneldi. Japon devletinin Çin'e karşı verdiği, onun militarist formunu daha da güçlendirip Japonya'yı nihayetinde Birleşik Devletler ve Batılı sömürgeci güçler ile kafa kafaya getiren uzun savaş böyle başladı. Japon çiftçiler ile esnaf genelde ilerleme politikasından yanaydı ve iç muhalefet Hirohito'nun tahta çıkmasından sonra şiddetli bir şekilde bastırıldı. Yine de Japonya'nın yarım kalan modernizasyonunun temel toplumsal yapıları yerinde kaldı ve ülkede "sağcı devrim" olmadı. İki dünya savaşı arası dönemde Japonya'ya karakterini veren şeyler askeri otoriterlik ve yayılmacılıktı. Ancak Çan'ın rejimine ya da çağdaş Ortadoğu despotlarına kıyasla, ülkenin Avrupa faşizmiyle olan benzerlikleri o kadar ön planda değildi.

Tüm bu rejimlerin bir ortak özelliği varsa, o da öncelikle Birinci Dünya Savaşı sırasında doğan yeni savaş, haberleşme ve askeri kontrol biçimlerine erişimlerinin bulunmasıydı. Bu durum 1914 yılından önce hâlâ çok güçlü olmaya devam eden, kendi bölgelerinde hükümdardan da çok sözü geçen uyruklar, dini ve etnik önderler karşısında rejimlere bir üstünlük değilse de açık bir avantaj sağladı. İkincisi, bu rejimler emperyal güçlerin kendi toprakları üzerinde süreklileşen doğrudan ya da dolaylı varlığına karşı artan düşmanlığın yanında, bu imparatorlukların artık zayıflamasından ve ulusların da kendi hakkını savunmakta olduğuna ilişkin kuvvetli sezgilerden yararlandı. Son olarak, şüphe

24. Mark R. Peattie, *Ishiwara Kanji and Japan's Confrontation with the West* (Princeton, 1975).
25. David C. Holtom, *Modern Japan and Shinto Nationalism* (1943; yeniden basım New York, 1963).
26. Rana Mitter, *The Manchurian Myth: Nationalism, Resistance and Collaboration in Modern China* (Londra, 2000).

yok ki küresel düzeyde değişim yoluyla edinilen bilgiler, Asya ve Ortadoğu'daki askeri bürokratik seçkinleri, devlet destekli kalkınma ile askeri bürokratik otoriterliğe başvururlarsa savaş sonrası dönem ve Bunalım yıllarındaki siyasal, ekonomik tehlikelerden bir çıkış yolu bulabileceklerine inandırmıştı. Bu açıdan Mussolini ve Hitler yalnızca Asya ve Afrika'daki değil, Batılı demokrasilerdeki lider özentilerine karşı da birer örnek oluşturmuştu.

Batı'da Otoriterlik, Faşizm ve Nazizm

Latin Amerika kıtası, ABD ile bağlantıları olan toprak sahipleri ve büyük kentli kapitalistlerin arka çıktığı oligarşik partilerden tutalım, yarı-parlamenter liberal anayasacılara ve dönemsel olarak kendini gösteren demokratik işçi hareketlerine varıncaya dek geniş bir siyasal hareket yelpazesine ev sahipliği yapmış olsa da, aynı koşullardan bazıları bu kıtada da ortaya çıktı. Yine de toplumsal, ekonomik ve ideolojik çatışmaların dozu yükseldikçe, daha otoriter yönetimlere doğru fark edilir bir kayma gerçekleşti. Şili, Peru ve Küba'da olduğu gibi, pek çok rejim ulusal sorunları "ekonomik kalkınmacılık, açık baskı ve zaman zaman popülizm cilasını bir araya getiren bir yürütme faaliyeti ile" çözmeye çalıştı.[27] Derinleşen Bunalım Avrupa'nın çoğu yerinde faşist yöneticilerin yükselişine katkı sunmuşken, Latin Amerika'da bundan farklı olarak, bölgede kaydedilen ekonomik şokun daha az oluşu 1920'lerde pek çok diktatörü zayıflattı ve en azından başlangıçta, Britanya ve Fransa'dakilerle uzaktan da olsa kıyaslanabilecek milliyetçi sosyal reform hareketlerini beraberinde getirdi. Ancak bu rejimler, özellikle de Küba'daki Fulgencio Batista rejimi 1930'larda giderek daha fazla yozlaştı ve otoriterleşti. Dönem 1940'larda Arjantin'de Juan Perón hükümetinin kurulmasıyla sonlandı. Sıkı bir kontrol altında tutulan işçi hareketini askeri milliyetçilikle harmanlayan Perón yönetimi, pek çok açıdan İtalya'da Mussolini'nin daha yeni devrilmiş olan rejiminin modası geçmiş bir yankısı gibi görünüyordu. Ancak daha da genelinde Avrupa'da İkinci Dünya Savaşı'nın sonlanması faşizmi gözden düşürdü, Latin Amerika'yı yeniden yüzeysel demokratik siyaset biçimlerine sevk etti. Ta ki askeri diktatörler, çoğu zaman da Amerikan desteğini arkalarına alarak, 1950'lerde ve 1960'larda yeniden yükselmeye başlayıncaya dek.

Dünyanın geri kalanında olduğu gibi Avrupa'da da otoriter rejimlerin yükselişinin arka planında Birinci Dünya Savaşı ve ister askeri olsunlar ister liberal tüm eski seçkinlerin -barış anlaşmaları yapılırken ve Bunalım sırasında- ulusun menfaatlerini korumakta başarısız oldukları algısı vardı. Savaştan önce bile radikal, hatta şiddet yanlısı siyasal hareketler iyice görünür hale gelmişti. Askeri dayanışma, millet adına fedakarlık temaları, siyasi ve ticari iktidar seçkinlerinin ihanetine uğrandığı hissi Orta ve Güney Avrupa'da hâkim olmuştu. İlk İtalyan devrimci eylem birlikleri (*fasci*) 1914 sonbaharında, hâlâ

27. Alan Knight, "Latin America", Howard and Louis, *Twentieth Century* içinde, s. 277-291.

Avusturya-Macaristan'ın kontrolü altında bulunan ve İtalyanca konuşulan bölgeleri özgürleştirmek için ülkeyi savaşa girmeye zorlamak amacıyla kurulmuştu.[28] *Fasci*'ye daha sonra Mazziniciler ve aralarında Benito Mussolini'nin de bulunduğu sosyalist radikaller katılmıştı. Aynı zamanda sıradan askerin yüceltilmesi, muharebe yoldaşlığı ve askeri teknolojiler gibi savaş sırasında öne çıkan unsurlar, liberal ve meşrutiyetçi siyasetçilerin elini zayıflattı. Örneğin Alfredo Rocco, savaş "milli enerjilerin, bilincin, milli ruhun yeniden canlanmasına" vesile olmuştur diye yazıyordu.[29]

Ardından barış vaatlerinin yerine getirilememesinin yarattığı düş kırıklığı geldi. Radikal bir Mazzinici olan şair Gabriele D'Annunzio, barış anlaşmasının serbest liman tayin ettiği İtalya'daki Fiume kasabasını işgal etti ancak 1919 yılında şehirden sürüldü. Alto Adige'deki İtalyanca konuşulan pek çok yerse bakiye Avusturya devletinin kontrolü altında kaldı. Savaş zamanında kurulan ve sosyalizmle liberalizme şiddetle karşı çıkan bu milliyetçi örgütler (*squadristi*) arasındaki seferberlik hali 1922 Ekim'inde "Roma'ya Yürüyüş" ile sonuçlandı.[30] Bu kurumların kompozisyonu oldukça çeşitli olup, 1919 sonrasında yaşanan ekonomik çöküşün vurduğu meslek sahiplerini, esnafı, eski askerleri ve köylüleri kapsıyordu. 1919-1923 arasındaki zayıf koalisyon hükümetinde hâkim bir pozisyona sahip olan ve artık faşistler diye adlandırılan bu gruplar yavaş yavaş muhalif basını kapattı, işçi hareketlerini ve diğer sosyalist örgütleri de milli birliği, yenilenişi parçalayıp dekadansa, çöküşe önayak oldukları gerekçesiyle yasadışı hale getirdi. Sosyalist lider Giacomo Matteotti 1924 Haziran ayında suikasta kurban gitti.[31] İtalya, Britanya ve Fransa'nın plütokratik toplumlarıyla birlikte uluslararası hayatta öne çıkacak, komünizme karşı savaşta vazgeçilmez bir unsur olacaktı. Faşistlere göre imparatorluğun bu son çağında İtalya'nın haysiyeti Kuzey Afrika'daki sömürgeci hâkimiyetinin devam ettirilmesini ve onu 1890'larda küçük düşürmüş olan Etiyopya'ya doğru genişletilmesini gerektiriyordu.

İtalyan faşizminin önemi, yalnızca Almanya'da ve daha sonra İspanya'da değil, Doğu Avrupa'da ve uzaklarda Latin Amerika ile Çin'de benzer yönetim biçimleri için yüzeysel bir model sunmuş olmasındadır. Onu çekici kılan şey, yaydığı varsayılan toplumsal, sanatsal moderniteye adanmışlık ve kapsayıcılık duygusuydu. Eski seçkinler, mesela Britanya'da Oswald Mosley'i destekleyen, düş kırıklığına uğramış üst sınıf adamlar ya da Fransa'da Action Française'e katılan muhafazakar Katolikler, sosyalizme ve güya materyalizme karşı olduğu için sağcı radikalizme tahammül edilebileceğini hissetmişti. Esnaf ve sanayici özellikle ordunun artan harcamalarından yararlanabileceğine inandı. İşçiler bile işçi sendikalarının yerini alan sıkı kontrol altındaki faşist sendikalarda

28. En ayrıntılı anlatım hâlâ Paolo Alatri, *Le Origini del Fascismo* (Roma, 1956) olmaya devam ediyor. Genel İtalya tarihine ilişkin en derli toplu çalışma Simona Colarizi, *Storia del Novecento Italiano* (Milan, 2000).
29. Alfredo Rocco, "Dalla vecchia alla nuova Italia", çevirisi için bkz. Griffin (Ed.), *Fascism*, s. 32.
30. Alatri, *Le Origini*, s. 186-234.
31. Giuseppe Finaldi, *Mussolini and Italian Fascism* (Londra, 2008).

işini yapmaya devam edebildi. Çok belirgin olmasa da İtalyan rejimi hırslı bir modernite duygusu yayıyor, İtalya'nın antik şehirlerini yeniden inşa ediyor, klasik geleneği parçalasa da modernist bir anarşiye de yol açmayan kararlı fakat etkili bir sanatı öne çıkarıyordu. İdeolojik açıdan rejim, yavaş yavaş alışılageldik statik din anlayışının yerine marşlarla, seküler ilahilerle desteklenen bir vatansever coşku geçirdi. Faşistler savaşın peşini bırakmadığı ancak onun görünüşte yarattığı eşitlikle canlanan bir nesil karşısında erkek bedenini, sporu, gençlik neşesini ululadı.

Birinci Dünya Savaşı Almanya'da da böyle zehirli bir hava yaratmıştı. Britanya ve Fransa'nın talep ettiği muazzam savaş tazminatları, Fransızların Renanya işgali, İtilaf Devletleri ile Japonya'nın Afrika ve Asya'daki Alman sömürgelerine el koyması derin bir aşağılanmışlık duygusu yarattı. 1919 yılındaki Marksist Spartakist isyan hırpalanmış, çoğu savaş cephelerinde akrabalarını ya da dostlarını kaybetmiş orta sınıflarda bir travmaya neden oldu. Komünizmin yenilgisi ile barış anlaşmasının feci koşullarından doğan Weimar hükümeti işlemeyen bir siyasal sistemin kurbanıydı; devlet başkanı haddinden fazla güçlüydü ve anayasa birkaç seferinde çıkmaza düşmüştü. Yine de İtalya'nın durumundan farklı olarak Alman demokrasisi savaşa, tazminatlara, çoğu yurttaşın tasarruflarını alıp götüren 1923 yılındaki ekonomik şoka, hatta Bunalım'ın ilk birkaç yılına dayanmıştı. Sonraki bölüm bu temayı ele alıyor. Almanya'nın 1914 yılında savaşın kopmasında taşıdığı düşünülen sorumluluğu ne olursa olsun, temsili hükümet bundan önce ülkede ciddi ilerlemeler kaydetmiş, sosyalizmin daha yumuşak başlı bir versiyonunu desteklemelerine rağmen sosyal demokratlar kendini büyük bir siyasal güce dönüştürmüştü. Her ne kadar Kayzer iktidarı kararsız bir şekilde kullanmış olsa da Almanya yerel düzeyde hayli ademi merkeziyetçi ve demokratik kalmıştı. Ordu savaş sırasında Doğu Cephesi'nde ne kadar prestij kazanmış olursa olsun, savaş ve onu izleyen solcu ayaklanmalardan halka dayanan bir temsili sistem doğdu. Bunun yanıtı küçük çiftçiler, Bavyeralı Katolikler ve kuzeydeki Protestan işçiler arasındaki yerel demokrasinin gücünde yatıyordu. Bunlar güney İtalya, Sicilya ya da İspanya'daki büyük *latifundia*'yla tezat teşkil ediyordu. Orduya karşı getirilen "*Junkercilik*" suçlamalarına rağmen özellikle Prusya'da askerler siyaset üzerinde yalnızca dolaylı bir tesir sahibiydi. Almanya'nın savaştaki topyekûn yenilgisi, köhnemiş sivil siyasetçilerle İtalya'daki kadar keskin bir karşıtlığın kurulmaması demekti.

Savaş, Almanya'da İtalya'daki gibi hemen radikalleştiren bir etki yapmamışsa da, Weimar Cumhuriyeti'ni istikrarsızlaştıran bir dizi örgüt ile siyasi harekete alan açarak nihayetinde Nazizmin zaferine katkıda bulundu. Katolik ve Protestan "materyalizm" karşıtlarından eski asker örgütlerine, şiddet içeren milliyetçiliğin mekân belledi̇ği antikomünist gençlik hareketleri ve spor kulüplerine varıncaya kadar sayısız militan ideoloji 1920'lerde ortaya çıktı. Palatina'yı işgal eden Fransızlara duyulan düşmanlığa, İngiliz-Amerikan kapitalizmi ile onun yerel temsilcisi olduğu düşünülen Yahudi'ye duyulan ve giderek artan bir tiksinti

eşlik ediyordu. Tüm bu hareketlerin ortak öğesi olan ve savaş öncesinden beri Theodor Fritsch gibi yayıncılar tarafından beslenen antisemitizmin ideolojik önemi ne kadar vurgulansa azdır. Fritsch; "onu dermansız bırakan cürufundan, ecnebi sapıklığının pisliklerinden" azade, "gücü, sağlığı yerinde bir Alman ulusal varlığı"nın yeniden gün yüzüne çıkarılması çağrısı yapıyordu.[32] "Batının Çöküşü"ne dayanacak bir "Alman-Nordik ırkı"ndan söz eden Spengler'ın sahip olduğu vizyon zaten akademik bir saygınlık kazanmışken, böyle tumturaklı nutuklar daha sonra Joseph Goebbels tarafından, "Yahudi sorunu"na yaptığı sürekli atıflarla daha inceltildi. Aslında Yahudi nüfus 1870'lerdeki birleşmeden bu yana geçen sürede Alman toplumuna iyice asimile hale gelmişti. Ancak Alman ırkının saflığı söyleni, Yahudilerin 1918'deki yenilgide payının olduğu uydurmaları ve 1923'teki feci enflasyonun küçük kapitalistlere karşı yarattığı kin, ardından da Büyük Bunalım bir dizi toplumsal patolojiyi bir araya getirdi. Bazı tarihçiler 1933 yılında "Nazilerin iktidarı gasp edişi"nden söz etmeye devam ediyorlar. Başkan von Hindenburg hükümet kurması için Hitler'i seçmişti çünkü onun sosyalistlere karşı kullanışlı bir alet olabileceğini hissetmiş, hatta monarşiyi geri getirmeyi bile düşünmüştü. Böyle bile olsa Naziler tüm desteği başlangıçta demokratik olan bir süreçte kazandı.[33] Netice itibariyle Schmitt, Weimar hukuk sisteminin zayıf ve kendi ayağına sıkan tabiatının bu hamleye meşruluk verdiğini, bunun haklı bir "iktidar gaspı" olduğunu ileri sürdü.

Komünist "öncü", bir grup Marksist entelektüel ve aydınlanmış işçi liderinden oluşuyorken, Nazi seçkinleri kafaları Aryan Cermen tarihinin ruhuyla dolu, *Führerprinzip*'e kendini adamış vitalist kahramanlardı. Burada Nazi davasının şehidi ve Nazi marşı *Die Fahne hoch*'un ("Yükseklerdeki Bayrak" ya da "Horst Wessel Şarkısı" olarak da bilinir) yaratıcısı olan Horst Wessel figürü, dönemin siyasal akışkanlığı konusunda öğreticidir. Wessel tüm hayatı boyunca dini bütün bir Lütherci olarak kalmıştı ki bu bir komünist kahraman için imkânsız olurdu. 1918'den sonra da varlığını korumuş olan monarşi yanlısı partinin en sağındayken, buradan ayrılarak SA'nın liderlerinden biri olmuş, örgütün müziklerini besteleyip törenlerini düzenlemenin yanı sıra komünistlere karşı yapılan sokak savaşlarını da örgütlemişti. Görünüşe göre; 1930 yılında, yerel komünistlerle bağı olan bir ev sahibiyle yapılan sıradan bir kira tartışması sırasında öldürülmüştü. Naziler tarafından Alman tarihinin ve Alman dirilişinin simgeleriyle donatılan mezarı 1933 yılından sonra bir hac mekânına dönüştü, hayatı ilk Nazi filmlerine konu oldu. Hem Nazizmin hem de faşizmin icraya dayanan teatral yönü burada bir kez daha görünür oluyordu.[34]

Hitler bir kez şansölye olunca, özellikle yeniden silahlanma konusundaki devlet harcamalarındaki hızlı artıştan ve dünya ekonomisinin geçici büyü-

32. Theodor Fritsch, "Hammer-Ziele" ("The Goals of the Hammer"), alıntılayan Griffin (Ed.), *Fascism*, s. 103.
33. Richard J. Evans, *The Coming of the Third Reich* (Londra, 2003).
34. Evans, Third Reich; Michael Burleigh, *The Third Reich: A New History* (Londra, 2003).

mesinden istifade etti.[35] Aynı şekilde komünistlerin bastırılması, *Freikorps ve* diğer sol-faşist gruplar ile onların propaganda organları tüm iş dünyasına ve orta-sınıf menfaatlerine güvence verdi. Nazizmin ideolojisi ve uygulamaları ne kadar habis olursa olsun, onun, Roosevelt'in New Deal programına ya da Britanya'da Stanley Baldwin'in ardında oluşan geniş muhafazakar mutabakata denk büyük bir popüler başarı yakaladığını hatırlamak önemlidir. Hitler'in dış ilişkilerdeki kararlı duruşu, özellikle de Renanya'yı yeniden işgal etmesi, Avusturya ile birlik yapması ve 1938 yılında Yukarı Silezya'yı Çekoslovakya'dan alması popülerliğini çoğalttı.[36] Giriş bölümünde de belirtildiği üzere, sosyalist devletler ve solcu Batılı akademisyenler sürekli olarak Nazizmin ve faşizmin kapitalizmin ön cephesi olduğunu iddia etmiştir ancak bu rejimler yalnızca burjuvaziye değil, toplumun her düzeyindeki insana cazip gelmişti.

Mussolini ve Hitler'i iktidara getiren siyasal devrimleri takip eden süreçte İspanyol ordusunun 1936 yılında Cumhuriyet'e karşı gerçekleştirdiği darbe ve ardından başlayan iç savaş, İkinci Dünya Savaşı'nın gelişini haber veriyordu. Hem İtalya hem de Almanya, faşist çeteler ile bunların komünist muhaliflerinin sebep olduğu ciddi bir iç çatışma yaşamaktaysa da bu ülkelerde kendi ordularının dahil olduğu açık bir savaş yoktu. Neden bu durum, Avrupa ülkeleri içinde, yalnızca İspanya'da meydana gelmişti? Bunun bir yanıtı, İspanya'daki bölgesel ve toplumsal farkların, kuzey-güney bölünmesine sahip İtalya ile güneyinde Katolik Bavyera'nın bulunduğu Almanya'dan bile daha derin olmasıdır.[37] Küçük çiftçinin yurdu olan kuzey ve orta İspanya görece varlıklıydı, büsbütün Katolik ve muhafazakardı. Sayısız yoksul tarım işçisinin hizmet ettiği büyük *latifundia*'nın hâkimiyetindeki Güney İspanya, statükonun payandası diye eleştirilen Kilise'ye kökten karşı olan, bir tür binyılcı anarşizmin gelişimine halihazırda tanık olmaktaydı. Bir başka ayrıksı toplum biçimi Barselona ve Katalan bölgesinde bulunuyordu. Ülkenin tam olarak sanayileşmiş yegâne kısmı olan bu bölgeler, Birinci Dünya Savaşı'nın sonundaki ekonomik çöküşten, sonra da Bunalım'dan çok etkilenen büyük bir konfeksiyon sanayiine sahipti. Buralarda daha örgütlü bir işçi sendikacılığı gelişti, sonra da kırdaki anarşist damarla gerilimli bir ittifak kurdu. Siyasi çatışmanın tırmanarak büyük bir savaşa dönüşmesinin ikinci nedeni, İspanya'nın ordusunun çoğunu konuşlandırdığı Kuzey Afrika'da devam eden sömürgeci kuşatmaydı. Birleşik Devletler'in 1898 yılında İspanya'nın denizaşırı sömürgelerini zapt etmesinden sonra, ülkedeki muhafazakar unsurlar için bu mini-imparatorluğun simgesel önemi çok büyüktü. Buradaki sömürgeci ordunun oynadığı rol Fransız ordusunun Çinhindi'nde, bir nesil sonra da Cezayir'de oynadığı rolle uzaktan uzağa kıyaslanabilir.

İspanya'nın ilk diktatörlük deneyimi savaştan hemen sonra, ani talep çöküşüyle birlikte işçi sendikaları Barselona sanayi kuşağının sokaklarına dökülünce yaşandı. Ordu "asayişi sağlamak" için müdahale etti ve Primo de Rivera'nın

35. Joachim Fest (Çev. Richard ve Clara Wilson), *Hitler*, (Londra, 1974).
36. Richard J. Evans, *The Third Reich in Power, 1933-1939* (Londra, 2005).
37. Helen Graham, *The Spanish Republic at War, 1936-1939* (Cambridge, 2002).

diktatörlüğü başladı. De Rivera bazı işçi hareketlerini Mussolini'yi hatırlatır biçimde kendi muhafazakar paktının bünyesine katmayı başardı. Ancak anarko-sendikalist işçi örgütleri çoğalarak Bunalım'ın başında şehirdeki ve kırdaki solcu siyasete güç verdi. Pesetanın hızla değer kaybetmesinin ardından 1931 Haziran ayında diktatörlük sona erdi ve solcu cumhuriyetçi bir hükümet iktidara geldi.[38] Ancak 1917'den sonraki Rusya'nın durumundan çok farklı olarak, İspanya'da eski düzen sahip olduğu büyük gücü korudu: Toprak sahipleri, ordu ve Kilise sabırla bekledi. Sonuç itibarıyla 1936-1940 arasındaki iç savaş, 1930'lara dek varlığını koruyan toplumsal gerilimleri çözüme kavuşturdu. Nihayetinde bu çözümü acımasızca uygulayan kişi, solun farklı unsurları arasındaki düşmanlıktan yararlanan ve İtalya ile Almanya'dan destek alan General Francisco Franco oldu.[39] "Kızılları", sekülerlik yanlılarını, Yahudileri ve yabancıları iç düşman olarak tanımlayan Franco, de Rivera'ya kıyasla daha tutarlı bir sağcı mutabakat yaratabildi. İkinci Dünya Savaşı sırasında devam eden yerel çatışmalara rağmen, Franco'nun rejimi uluslararası savaşa doğrudan katılmaktan kaçınarak 1945 yılına yara almadan geldi.

Hâlâ kırsal bölgeler olan Doğu Avrupa ve Balkanların seçkinleri doğuda SSCB'den korkuyor, daha önce olduğu gibi Roma Katolik ve Ortodoks kiliselerinin boyunduruğunda yaşıyordu. Buralar Almanya'dan çok İspanya, Portekiz ve İtalya'nın güneyine benziyordu. 1939'dan sonraki Alman işgaliyle genişleyip derinleşecek olan iki dünya savaşı arasındaki otoriter yönetimleri bakımından da benzerlik taşıyorlardı. Yeni kurulan Çekoslovakya devleti etnik çatışmaya rağmen, 1938 yılındaki Nazi işgaline kadar bölgedeki yegâne demokratik devlet olarak kaldı. Bu arada Polonya, 1926 yılında, General Józef Piłsudski'nin diktatörlüğüne boyun eğdi. Mussolini gibi Piłsudski de soldan sağa geçmişti; aynı şekilde Mussolini gibi hem ılımlı işçi sendikalarının hem de komünistlerin müdahalesinden korkan toprak sahiplerinin desteğini alabildi. 1919 yılında kurulmuş bir kısmi demokrasi olan Yugoslavya'da ise etnik gerilim ve İtalya'dan gelen baskıların sonucunda Kral I. Aleksander 1929 yılında anayasayı askıya alarak siyasi muhaliflerini hapse atmış ve böylece "6 Ocak Diktatörlüğü"nü başlatmıştı. 1936'da İtalyan örneğinden ilham almış tam teşekküllü bir Hırvat faşist hareketi, bu milletler bohçasından yarı-bağımsız bir devlet kurmayı başararak çıktı. İkinci Dünya Savaşı sırasında öncülüğünü Josip Broz Tito'nun yaptığı partizan bir milliyetçilik gözünü iktidarı almaya dikti ve Polonya, Doğu Almanya ve Çekoslovakya'daki çağdaşlarına kıyasla SSCB'nin iyi niyetinden daha az beklentisi olan bir komünist devlet kurdu.

38. Klasik anlatım için bkz. Gerald Brenan, *The Spanish Labyrinth: An Account of the Social and Political Background of the Civil War* (Cambridge, 1950).
39. Paul Preston, *Franco: A Biography* (Londra, 1993).

Yeniden Komünizm

Bu bölüm son olarak, 1920'lerde ve 1930'larda faşist liderlikler dünyanın diğer kısımlarına kök salarken, kendisi de giderek daha despot, teröre başvurmaya daha meyilli hale gelen Stalin'in diktatörlüğü ve komünist otoriterlik meselesine geri dönüyor.

Lenin ve Komünist Parti 1917 yılında esasında bir darbe ile iktidara gelmiş, "savaş komünizmi" olarak bilinen siyaset, yeni SSCB'nin varlığının ilk beş yılına hâkim olmuştu.[40] Kentli işçi sınıfına zaten hâkim olmuş olan Parti yalnızca büyük çiftliklere el koymakla kalmadı, genellikle rakip Sosyal Devrimci Parti'yi destekleyen hali vakti yerinde köylüye karşı da harekete geçti. Bunu da yoksul köylülerin kontrolünde olması sağlanan, toprağın yeniden bölüştürülmesini yönetecek komiteler kurarak yapmıştı. Olağanüstü hal önlemleri şehirleri doyurmak için gıda maddelerine el konulması ile sanayinin ve bankaların devlet tarafından örgütlenmesini de kapsıyordu. Ne var ki 1920'den sonra Lenin, "Yeni Ekonomi Politika" (NEP) ile ekonomi üzerindeki parti hâkimiyetinden geri adım attı. 1922 yılında çıkan "Temel Arazi Kullanım Kanunu" köylülüğe verilecek kimi teşvikleri yeniden gündeme getirdi.[41]

Lenin'in 1923 yılındaki ölümünü Stalin ile rakiplerinin, en başta da Lev Troçki ile Nikolai Bukharin'in beş yıl süren hizip mücadelesi izledi ancak 1928 yılına gelindiğinde kesin bir zafer kazanmış olan Stalin, SSCB'nin ekonomik ve siyasal yapılarında büyük bir değişiklik yaparak "tek ülkede sosyalizm"i kurmaya yöneldi.[42] Stalin'in hâkim olduğu Politbüro köylünün mahsulüne el koyarak ivedi bir sanayileşme hamlesi başlattı. Gayrisafi sınai üretim 1927 ve 1933 yılları arasında % 137 arttı. Stalin 1930 yılında köylülüğün üst kesimi olan ve sınıf düşmanı olarak gördüğü kulakları bitirmeye ant içerek tarımda radikal bir kolektivizasyon programı ortaya attı. Sonraki sekiz yıl boyunca siyasi rakipler çalışma kamplarına gönderildi ya da göstermelik duruşmaların ardından idam edildi; kırda yaşayan milyonlarca insan yerinden edildi, açlık Ukrayna'yı, güney Rusya'yı ve Kazakistan'ı vurduğunda pek çoğu öldü. Gerçekten de Mao bir nesil sonra Büyük Atılım'ını başlatıncaya dek, Stalin'inki modern tarihin en bütünlüklü otokrasisi oldu. İkinci Dünya Savaşı henüz yaşanmamış olmasına rağmen çok fazla insan kaybedildi.

Yine de komünist ve faşist rejimler arasındaki bazı temel farkları tespit etmek önemlidir.[43] Toprak sahiplerinin, kralcıların, ruhbanın ya da yarı-özerk askeri güçlerin oluşturduğu hiziplerle kuşatılmış Avrupalı ya da Latin Amerikalı faşist partilere kıyasla SSCB Komünist Partisi, üst liderliğinde yaşanan kargaşaya rağmen, bir siyasi düzen olarak her zaman daha uyumlu, siyasi varlığı her yere

40. Archie Brown, *The Rise and Fall*, s. 56-78.
41. E. H. Carr, *The Bolshevik Revolution, 1917-1923*, II. cilt (Oxford, 1963), s. 289 [*Bolşevik Devrimi*, Çev. Orhan Suda. Metis Yayınları, 2017].
42. Klasik çalışma için bkz. Robert Service, *Stalin: A Biography* (Londra, 2005).
43. Moshe Lewin and Ian Kershaw (Ed.), *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison* (Cambridge, 1997).

nüfuz eden bir partiydi. İtalyan faşistleri ve Alman Nazileri önce ülkelerini Bunalım'dan çıkarmak, ardından yeniden silahlanma için büyük devlet harcamaları yapmak konusunda büyük sermayeyle bir tür uzlaşıya varmıştı. SSCB'deyse aksine, Lenin'in 1920'lerin başındaki Yeni Ekonomi Politikası ile özel köylü girişimciliğine verilen az sayıdaki taviz, Bunalım'ın da kısmen neden olduğu gerilimlerin etkisiyle 1927-1928'de görünür hale gelip Stalin bağımsız toprak sahibi bir kulak sınıfından çekinmeye başlayınca yürürlükten kaldırılmıştı. Tarım arazilerinin kolektivizasyonu ve hızla sanayileşme gayreti, gerçekten de faşist toplumlarda eşine rastlanmayan ölçekte bir toplumsal devrimi temsil eder. Daha sonra Çin'de gelişecek bir hareketi haber veren gerçek bir kültür devrimi yaşandı.[44] Her ne kadar Stalin Ukrayna'da ve Rus olmayan diğer uluslardaki muhalefet girişimlerine karşı çok sert tavır geliştirmiş olsa da, Stalinizmde bu aşamada güçlü antisemit ya da yabancı düşmanı bir hissiyat tespit etmek zordur. Almanya ve Batı Avrupa'daki pek çoğu Yahudi olan deneyimli sosyalist enternasyonalistlere Stalin'in şüpheyle yaklaşmış olmasına rağmen bu böyledir. Stalin'in politikası terör yoluyla telaşlı bir modernleşme politikasıydı çünkü "gelişmiş ülkelerin elli yıl yüz yıl gerisine düştük" diyordu.[45]

Son olarak Lenin ve Stalin'in ülke içinde yaptığı toplumsal devrimin önemli bir yanı, her düzeyde eğitimin yaygınlaştırılmasına yapılan vurguydu.[46] 1914 yılında Rus nüfusunun okur yazarlık oranı % 40'ın da altındaydı. Bu oran 1920'ler ve 1930'larda hızla yükseldi. 1939 yılında verilen oran (erkeklerde % 95, kadınlarda % 79) abartılı olsa bile, hissedilir bir değişim vardı. Nikita Kruşçev ve Leonid Brejnev gibi yeni nesil Sovyet liderleri yoksul işçi sınıfı ve köylü arka planına sahipti.[47] Avrupa sömürgelerindeki cılız eğitsel kazanımlar bir yana, faşist toplumlarda bile bunun bir eşi yoktu. Sovyet erkeğini ya da kadınını yeniden yaratma siyaseti, kendini en çok Beş Yıllık Planlar ile gösterdi. Bireyin üzerindeki topluluk ve devlet için başarılı olma baskısı okulda başlayıp işyerinde devam ediyordu. 1935 yılında Aleksey Stahanov'un bir gün içinde günlük kömür kotasının on beş katını çıkardığı ilan edildi. Onun başarısına öykünen ve Sovyetler Birliği boyunca tüm sanayiye yayılan Stahanovcu hareketlerin kolektife yönelik özgeci bir bağlılık ve disiplin aşıladığı düşünülüyordu.[48]

Diğer taraftan Stalin'in despotizminin en azından uzaktan da olsa Hitler'in ya da Mussolini'ninkine benzeyen çeşitli özellikleri vardı. Tüm bu liderler kendi partilerinin hem sağından hem de solundan gelen iç muhalefete karşı acımasız davrandı. Stalin'in durumunda 1934-1935 yıllarında bir yandan kulak çiftçilerin tasfiyesi devam ederken, eski parti liderliğine, Grigoriy Zinovyev'e, Bukharin'e ve Lev Troçki'nin diğer eski müttefikleri gibi kişilere karşı kullanılan terör taktikleri yaygınlaştı. Zamanında kendisi de yavuz bir merkezileşmeci olmuş Lev

44. Sheila Fitzpatrick, *The Russian Revolution* (Oxford, 2008), s. 130-148.
45. *Pravda*, 5 Şubat 1931, alıntılayan Service, *Stalin*, s. 273.
46. Sheila Fitzpatrick, *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921-1934* (Cambridge, 1979).
47. Brown, *The Rise and Fall*, s. 65-66.
48. Fitzpatrick, *Education and Social Mobility in the Soviet Union*, s. 237, 252.

Troçki, suikasta uğramadan önce Stalin'in Fransız Güneş Kralı'nın "*l'état, c'est moi*" vecizesinin yerine "*la societé, c'est moi*"* vecizesini geçirdiğini yazdı.[49] SSCB'deki "sol sapma"ya yönelik kovuşturma, Hitler'in Kahverengi Gömlekli SA'ya karşı giriştiği bastırma harekatına benzer bir harekattı. Hitler ve Mussolini sendikacıları ve işçi sendikalarının liderlerini bozguna uğratıp hapseder ya da öldürürken, Stalin de sanayi işçileri arasındaki fikir ayrılıklarını kuvvetli bir şekilde bastırdı. İtalyan ya da Alman liderlerinin teatral oyunculuğuna Stalin nadiren başvuruyordu ancak SSCB 1930'larda kaynağını tarihten alan, ders kitaplarına, halkın diline ve Sergei Einstein'ın *Alexander Nevsky* (1938) gibi filmlerine giren özgün bir Rus milliyetçiliğinin kararlı yükselişine tanık oldu. Zamanında feodaller denilerek şiddetle eleştirilen Büyük Petro ve Korkunç İvan şimdi dış ve iç düşmanlarına karşı Rus milletinin savunucuları haline geliyordu. Yalnızca siyasi düşmanları olarak gördüğü kişileri değil, onların ailelerini de bertaraf eden Stalin kendisini Korkunç İvan'ın gücünün mirasçısı olarak görüyordu.[50] Bu açıdan, temel hatlarını Nazizm ile faşizmin çizdiği bir otoriterlik çağında, geç dönem sömürge rejimleri ile Stalin'in diktatörlüğünü bu çağın aykırı örnekleri olarak görmek uygun olacaktır.

XX. Yüzyıl Başındaki Otoriterliğin Bir Tipolojisi Yapılabilir mi?

Bu bölümde liderlerinin bireysel haklardan, çok partili siyasetten ziyade ulusal güce değer verdiği anti-liberal ve otoriter devletlerin kontrolüne geçen farklı toplumlarca izlenen kendine özgü patikaların altı çizildi. Her örnek ayrıntıları bakımından diğerinden farklıydı ancak hepsinde ortak olan kimi genel ön koşullar vardı. Özellikle Eric Hobsbawm tarafından ileri sürülen, "aşağıdan yukarıya doğru" ilerleyen neo-Marksist argümanlar hâlâ oldukça güçlüdür.[51] Otoriter yönetim, genel itibariyle köylüyle toprak sahipleri, giderek büyüyen kentli işçi sınıfı, orta sınıf ve büyük sermayedarlar arasındaki ekonomik çıkar çatışmasına hem bir yanıtı, hem de bu çatışmayı kontrol altına almaya yönelik bir girişimi temsil ediyordu. Liberal yönetim biçimi 1914 yılından önceki son yıllarında bu çatışmaları zar zor kontrol etmiş, hatta Britanya, Fransa ve Almanya'da devlet müdahalesi bir dereceye kadar yaygın hale zaten gelmişti. Savaş ve Bunalım sınıf çatışmasını büyük oranda kızıştırdı. Ancak farklı sosyal katmanların sahip olduğu göreli ağırlık farklı sonuçlar doğurdu. Almanya'da yeni Nazi rejimi güçlü bir sermaye sınıfı ile sağlam bir işçi sınıfının üzerine inşa edildi. Buna karşılık Meksika'da toprak sahipliği hâlâ daha güçlüydü ve sonuçta ortaya çıkan otoriter rejimler, çoğunlukla toprak sahibi sınıfların orduyla bağı bulunan ailelerinden gelen kırsal desteğe ihtiyaç duyuyordu.

---

* "Devlet mi? Şahsımdır" yerine "Toplum mu? Şahsımdır". (ç.n.)
49. Leon Trotsky (Çev. Charles Malamouth), *Stalin: An Appraisal of the Man and his Influence* (Londra, 1947), s. 421 [*Stalin*, Çev. Ülkü Öztürk. Yazın Yayıncılık, 2006].
50. Service, *Stalin*, s. 340-341.
51. Hobsbawm, *The Age of Extremes*.

Bu noktada salt sınıf temelli bir çözümleme yetmemeye başlar ve devletlerin örgütlenişini, merkezileşme derecesini ve basit sınıf çıkarlarının ötesine geçen çıkar gruplarının rolünü dikkate almak önemli hale gelir. Kökenlerinde prenslikler ya da *daimyo*'lardan oluşan "federasyonlar" bulunmasına karşın, Almanya ve Japonya XIX. yüzyılda örneğin güney İtalya'dan ya da Doğu Avrupa ve Güney Amerika ülkelerinden ya da Çin'den daha birleşikti. Kurdukları ordular da daha güçlü ve mekânizeydi. Bu açıdan Almanya ve Japonya'nın yöneticileri 1920'lerde ve 1930'larda birleşik altyapı ağlarına, kamu hizmetlerine, kamusal alan örgütlerine, ulusal işçi sendikalarına ve araştırma üniversitelerine yaslanabildi, onları kendi yanına çekebildi. Eski devletlerde çıkar grupları (örneğin Katolik Kilisesi, bölgesel dilsel ya da kültürel farklılıkları yansıtan yerel yöneticiler, suç örgütleri ve ulusötesi diasporalarla bağlantılı özneler) merkezileşmeyi yavaşlatarak yerelleşmiş otoriterlik biçimleri üretti. Bunun iyi bir örneği yukarıda da sözü edilen, çok daha canlı bir Hırvat faşizminin zayıf bir monarşik mutlakıyet tipini boşa çıkardığı Yugoslavya'ydı.

Yapılar, pratikler ve fikirler arasındaki bu kör dövüşü içinde daha genel ideolojik meseleler de bir dereceye kadar kendi özerkliğini korumaya devam etti. Protestan ve Katolik Hıristiyanlık, sekülerleşmiş İslam, Şinto ve "kudretli Budizm" formları tüm bu farklı devlet ideolojilerine kendi rengini verdi. 1920'lerde ve 1930'larda Ortadoğu'nun yarı-bağımsız bölgelerinde askeri yöneticiler ile monarklar, eski sömürgecileri tarafından sömürgecilik karşıtı yönetim ideolojilerini dizginlemeye mecbur bırakılmıştı. Özellikle kırsal bölgelerde İslamcı direnişler olur korkusuyla seküler militarizmlerini de yumuşatmaları gerekmişti. Milliyetçi ideoloji otoriter yöneticilerin evrensel kalesiydi, gerçi o da çok etnikli toplumlarda -ki Batı Avrupa ve Amerika kıtası dışında norm hâlâ buydu- icabet etmesi zor bir çağrı olarak kaldı. Bu nedenle antisemitizm şu ya da bu oranda, diktatörlüklerin ya da otoriter siyasal partilerin elinde kıymetli bir araç oldu çünkü bu sözde iç düşmanı kovuşturmak kolaydı. Görece homojen bir Almanya'da, asimile olmuş Yahudiler savaştaki yenilginin sorumlusu haline getirilebildi. 1919 yılında Arjantin'de "Trajik Hafta" denilen dönemde zararlı bir ekonomik türbülans tasarladıkları gerekçesiyle Yahudilere saldırı düzenlenebildi. Antisemitizm Arap dünyasında da diktatörlük cephaneliğinin bir parçası olarak ufak ufak başlamış, 1948 Arap-İsrail savaşından sonra, otoriterlik sonrası dönem Esatların, Kaddafi'nin ve Saddam Hüseyin'in rejimlerini üretince hayli genişletilmişti. Başka yerlerde Hakka Çinlisi tüccarlar, Hindu tefeciler ya da Lübnanlı kaçakçılar gibi iç düşmanlar baskının gerekçesi olabiliyordu. Sovyet komünizmi farklıydı. Bunun nedeni kısmen Parti'nin iç iktidar merkezlerine tamamıyla hâkim olması, tüccar orta sınıfın, toprak ağasının ve zengin köylünün büyük oranda ortadan kaldırılmış olmasıydı. Ancak kısmen de devlet ideolojisinin etnik düşmanları değil iç ve dış sınıf düşmanlarını suçlamasıydı. Yine de uygulama açısından komünist ve milliyetçi otoriterliğin pek çok ortak noktası vardı.

Sonuçta iki dünya savaşı arasındaki diktatörlüğün, faşist ve komünist otoriterliğin genel olarak anlaşılması konusu, küresel tarih yazımının hem güçlü hem de zayıf yönlerini yansıtır. Her örnekte sınıfsal yapı, devlet örgütlenmesi ve ideolojisi farklı dönemlerde farklı şekillerde etkileşime girmişti. Bu ulusal ve yerel formları tek bir fenomende bir araya getirmek sığ bir tarih biçimi üretmek demek olur. Yine de buna rağmen aralarında rahatsız edici benzerlikler, hatta bağlantılar vardı ve bunun önemli nedenlerinden biri farklı rejimler ile siyasal partilerin diğerlerinden sürekli faydalanması, onların başarılarını ve yenilgilerini izlemesiydi.

4
Demokrasiler ve Hoşnutsuzlukları, 1900-1950

Savaşın Etkisi ve Demokrasinin İlerleyişi:
Britanya ve Birleşik Devletler

Savaş ve Bunalım: Britanya Dominyonları

"Tebaa"nın Temsili ve Hakları

Kıta Avrupa'sında Demokrasiye Yol Görünüyor: 1930'lar

Sonuç: Demokrasi ve Zahmetleri

Faşizmin gölgesi, Sovyetler Birliği'nin yüzünü Stalin'in totaliterliğine dönmesi, pek çok tarihçinin dünya savaşları ve Bunalım çağında demokrasi ile halk temsilinin kaderi konusunda karamsar bir bakış benimsemesine neden oldu. Otoriter kuvvetler Batılı liberal devletlerde dahi seferber oldu: Action Française ile Mosley'nin Britanya Faşistler Birliği bunun tipik örnekleriydi. Hollanda ile İsveç gibi gelenek itibarıyla eşitlikçi olan Kuzey Avrupa toplumlarında faşist partiler ve Nazi partileri 1920'lerde, 1930'larda ilerleme kaydetti. Oy hakkının genişletilmesinin, demokratik parti siyasetinin işleyiş tarzının saldırgan popülizm biçimlerinin yükselişini bazı açılardan kolaylaştırdığı, haklı olarak ileri sürülmüştür. Aynı şekilde Birleşik Devletler ve Avustralya gibi olgun demokrasilerde ırksal dışlama devam etti, hatta bu dönemde daha da arttı. Demokratik olduğu varsayılan devletler sömürgelerindeki otoriter yönetimi devam ettirir, hatta daha da geliştirirken, bu dönem boyunca az sayıdaki yerli seçkine küçük tavizler vermekle yetindiler.

Yine de bu "karanlık kıtalara"[1] ilişkin değerlendirmenin haddinden fazla olumsuz olması tehlikesi vardır. Çünkü her ne kadar otoriterlik ve ırkçılık kimi toplumların üzerini yüzyılın ortasına hatta sonrasına dek örtecek olsa da bu dönem hem demokratik siyasetin hem de demokratik ideolojinin pek çok toplumda kendine geldiği bir dönemdi. Çağdaş Marksistlerin diliyle söyleyecek

1. Mark Mazower, *Dark Continent: Europe's Twentieth Century* (Londra, 1998), s. 1-106 [*Karanlık Kıta*, Çev. Mehmet Moralı. Alfa Yayınları, 2015].

olursak, 1918 ile 1950 arasında sermaye yayılıp demokratikleşirken liberaller ve sola eğilimli hükümetler de seçmenlerinin desteğini satın almaya zorlandı. Kısmen Bunalım'ın sonucu olsa da ekonomik eşitsizlik yaygın bir şekilde azaldı.[2] Aynı zamanda sıradan yurttaşa verilen ahlaki değer, savaş deneyimi ve eğitimin yaygınlaşmasıyla çok arttı.

Demokrasi ve otoriterlik iki savaş arasındaki yıllarda başa baş gidiyor olsa da başka olumlu gelişmeler yaşanıyordu. Bunlardan biri, kadın örgütlerinin etkin eylemciliğinin sonucu olarak Birinci Dünya Savaşı sırasında ve savaştan sonra yavaş yavaş kadınların oy hakkının tanınması oldu. Britanya'da kadınlara tam oy hakkı 1928 yılında kabul edildi. Savaşta tarafsız kalan Danimarka'da bu 1915 gibi erken bir tarihte gerçekleşmişti. Fransa'da bu atılım daha sonra, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından geldi. Erkeklerin tam oy hakkının önündeki son engeller büyük ölçüde ortadan kaldırıldı. Son bölümde de ileri sürüldüğü üzere, Almanya'da bile Nazizm'in yükselişine bakarak Weimar döneminin demokratik başarılarını bir kenara atmak kolaydır. Demokrasiye ilişkin kamusal hafıza, 1945'ten sonra Batı Almanya'daki demokratik kurumların tesisini kesinlikle kolaylaştırmıştı. Polonya 1926 yılına kadar; Yugoslavya 1929 yılına kadar; Çekoslovakya da etnik çatışmalara rağmen 1938 yılındaki Nazi işgaline kadar bir demokrasi olarak kaldı. SSCB hep bir "tek parti devleti" oldu. Ancak burada bile, ifadesini sivil toplum örgütleri ile Lenin'in yerel komite yapısında bulan bir entelektüel ve sanatsal özgürlük 1920'lerde bir dereceye kadar mevcuttu, ta ki Stalin'in otokrasiye yönelmesiyle bastırılıncaya kadar.[3]

Gerçi Avrupalıların sömürgelerindeki yönetimler, Britanya idaresindeki Altın Sahili ya da Hindistan'da olduğu gibi tebaalarına kendi topraklarında çok sınırlı bir temsil hakkı ya da Paris Meclisi'nde yapıldığı gibi birkaç sandalye veriyordu ama halkın temsil hakkı için artık yaygın bir baskı altındalardı. Sömürgeci güçlerin Avrupalı olmayan otokrat toplumlara demokrasi getirdiği inancına tutunan tarihçiler dikkatimizi bu sınırlı ilerlemelere çeker. Sömürgelerde yapılan ve Hintli ya da Malay toprak sahipleri ile Afrikalı kabile reislerinin desteğini almak için tasarlanan seçimler, elbette tebaa içinde oy kullanma fikrini yaygınlaştırmıştı. Yine de bu toplumlarda demokrasinin temelini atan şey milliyetçi seferberlik olmuştu; bu seferberliğin ilerleyen yıllarda pek çok sömürge-sonrası devletteki diktatörler ya da etnik çatışmalar tarafından dağıtılmış olması bunu değiştirmez. Sömürgelerdeki milliyetçi partilerin çoğu 1918 ile 1945 arasında en azından yetişkin erkeklerin oy hakkını savunuyordu. Hindistan Ulusal Kongresi 1931 yılında genel oy hakkı vaadinde bulunmuştu.

Oy hakkı ve tesir sahibi olmak için getirilen bu pragmatik talepler, Batıda olsun diğer yerlerde olsun bir dizi siyaset teorisyeni tarafından da meşrulaştırılıyor, bunların etkileri kitaplar, dergiler, yeni bir araç olan radyo ile filizlenen po-

2. Piketty, *Capital*.
3. R. Pethybridge, *The Social Prelude to Stalinism* (Londra, 1974); Neil Harding, "The Marxist-Leninist Detour" John Dunn (Ed.) *Democracy: The Unfinished Journey, 508 BC to AD 1993* (Oxford, 1992), s. 155-186.

püler basın üzerinden her tarafa yayılıyordu. Britanya'da "lonca sosyalizmi"nin peygamberi Harold Laski, demokrat sosyalist G. D. H. Cole ve başına buyruk felsefi liberter Bertrand Russell ya da Birleşik Devletler'de "pragmatik liberal" John Dewey, seçkinler kadar kadınlı erkekli daha geniş bir kitleye, işçi sınıfının eğitimli mensuplarına seslenen yeni bir kamusal figür tipinin örnekleri oldu. Özellikle de Dewey demokratik bir toplumda eğitimin "zihinsel ve ahlaki temayüllerin gelişimindeki" rolünü vurguladı.[4] Gandi, Muhammed İkbal ve Liang Qichao kendi üsluplarınca da olsa, açıkça yurttaşlarına demokratik idealleri vazediyordu. Demek ki bu bölümde demokrasi kelimesinin iki anlamı var. Geniş betimleyici anlamıyla demokrasi, iki savaş arasındaki yıllarda otoriterliğe savrulmayarak çoğulcu bir siyasi sistemi devam ettiren toplumları niteliyor. Daha derindeyse demokrasi, her ne kadar bu süreç ihtilaflı, eşitsiz olsa ve sömürgeleri pek etkilemese de sivil toplum örgütlerinin genişlemeye, yeni insan gruplarını ve siyasi pratikleri bünyesine katmaya devam ettiği toplumlar anlamına geliyor.

Savaşın Etkisi ve Demokrasinin İlerleyişi: Britanya ve Birleşik Devletler

Birinci Dünya Savaşı Avrupa'nın diğer yerlerinde ve Birleşik Devletler'de olduğu gibi Britanya'da da siyasal katılımın genişlemesine ciddi bir ivme sağladı. Geri dönen kahramanların oy hakkı yadsınamazdı. 1916 yılında tüm askerlerin ve savaş zamanı işlerini yapmak için harekete geçirilmiş insanların seçmen kütüğüne kaydedilmesi önerildi. Ardından kadınların temsilcileri tam oy hakkı talep etti. 1918 tarihli Halkın Temsili Yasası erkeklere tam oy hakkı vererek yaklaşık 70 bin kişilik yeni seçmen grupları yarattı ki bu durum kaçınılmaz olarak siyasal partilerin oy alabilmek için kapışmasına neden oldu.[5] 30 yaşın üzerinde olup kendilerinin ya da kocalarının adına kayıtlı mütevazı miktar mülkiyeti bulunan kadınların da oy vermesine izin verildi. İşçi Partisi hükümeti daha sonra mülkiyet şartını kaldırdı.

Gerçi İşçi Partisi oylarını ciddi oranda arttırdı ancak 1918 yılındaki Britanya genel seçimleri, başlangıçta hem liberallere hem de İşçi Partisi'ne karşı muhafazakarları güçlendirdi. Akabinde demokratik siyasetin genişlemesinin başlıca itici güçlerinden biri sosyalizmin yükselişi ya da pek çoğuna göre sosyalizm tehlikesi oldu. Sendikaların artan gücü kendini 1926 yılındaki genel grevde sağlam bir şekilde ortaya koymuş, diğer partilerin "oy çekme" çabalarını ikiye katlamasına neden olmuştu. İşçi hareketi içindeki ılımlılar Britanya Komünist Partisi'nin ortaya çıkışı ve Sovyetler Birliği'nin hayaletiyle birlikte harekete geçti. 1928 tarihli İşçi Partisi manifestosu "siyasal demokrasi için verilen muzaffer mücadelenin" meyveleri "kapitalist diktatörlüğü" sonlandırmak için

4. John Dewey, *Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education* (New York, 1916), s. 143 [*Demokrasi ve Eğitim*, Çev. Mustafa Karaman. Gece Kitaplığı, 2020].
5. Charles Loch Mowat, *Britain Between the Wars, 1918-1940* (Londra, 1955), s. 5, 343; iki savaş arasındaki Britanya'ya dair hâlâ en derli toplu çalışma.

kullanılmalıdır diyordu.[6] Savaşla gelen ahlaki ve ideolojik değişim de bir o kadar kayda değerdi. Savaştan önce de Parlamento ile iş dünyasında bulunan seçkinler pozisyonları korumuş olsalar bile, genç erkeklerin savaşta kitlesel olarak ölüme gitmesi, zorunlu askerliğin eşitleyici etkisi ve siperlerin yarattığı travma, hak fikrini yaygınlaştırmış, toplumsal hiyerarşi hissiyatını erozyona uğratmıştı. İki savaş arasındaki yıllara kaygının gölgesi düşmüşse de bu yıllar yeni bir başlangıç olarak selamlanmıştı aynı zamanda.[7]

Daha sonra Bunalım ve kitlesel işsizlikle birlikte hak konsepti, asgari ücret ve sosyal güvenlik ihtiyacı daha da yaygınlaştı. Siyaset felsefecileri siyasi savunmacılara dönüştü. R. H. Tawney 1920'de *The Acquisitive Society*'i [*Muhteris Toplum*] yayımladı ve her ne kadar kitap toplumsal cinsiyet meselesinden kaçınsa da onun kapitalizmin eşitsizliklerine ilişkin eleştirisi 1930'larda misliyle haklı görülür oldu.[8] Wall Street'in iflasıyla gelen kriz ve Bunalım'ın başlamasıyla birlikte Ramsay MacDonald hükümeti düzeltici sosyal tedbirler alma cesaretini buldu. Anayasal kriz nedeniyle 1931 yılında Milli Hükümet ardından da Stanley Baldwin'in muhafazakar hükümeti kurulmuş olsa da, toplumsal eşitlikçi politikalara yönelik eğilim artık geri döndürülemezdi.[9] Baldwin'in kendi yeni-Keynesçi konut inşaatı projesi, mülk sahipliğini işçi sınıfının üst kesimlerine yayarak demokratik haklar fikrini pekiştirdi, 1945 sonrası refah devletinin halk nezdindeki bazı temellerini attı. Bu özellikle önemliydi çünkü Muhafazakar Parti kuruluşundan bu yana devletin ekonomiye müdahalesine açıktan karşı çıkmıştı. Kitle siyaseti 1930'larla 1970'ler arasında partinin duruşunu yumuşatmasını gerektirdi. Ancak üst sınıf paternalizminin rolünü azımsamamak gerekir. Bunalım'ın yol açtığı yoksulluk muhafazakarları bile dehşete düşürmüştü.

Öte yandan dünyanın diğer yerlerinde olduğu gibi oy hakkının ve demokratik faaliyetin genişlemesi aynı zamanda çatışmayı da kışkırttı. Britanya Adaları'nda İrlanda Özgür Devleti'nin 1922 yılında doğuşu, İrlanda İç Savaşı ve Kuzey İrlanda'nın ayrılması, Doğu ve Güney Avrupa'da milliyetçi çoğunlukçuluğun yayılmasıyla dikkat çekici benzerlikler taşıyordu. 1920 yılına gelindiğinde, Britanya hükümeti İrlanda'da 1916 isyanından sonra açığa çıkan, dünya çapındaki "Wilsoncu moment" ile de güçlenen radikal demokrat milliyetçi güçleri kontrol altında tutamayacağını anladı.[10] İtalya'daki faşist *squadristi*'yi hatırlatan, kötülüğüyle nam salmış Black and Tans*, Katolikler ile Protestanlar arasındaki

---

6. "Labour and the Nation" manifestosunu yazan R. H. Tawney. Alıntılayan Mowat, *Britain Between the Wars*, s. 350.
7. Eric Hobsbawm, "C (for Crisis)", Richard Overy, *The Morbid Age: Britain Between the Wars* (Londra, 2013) kitabının incelemesi, *London Review of Books*, 36, 16 (Ağustos 2014) içinde, s. 29-30.
8. Susan Pedersen, "Only Men in Mind", Lawrence Goldman, *The Life of R. H. Tawney* (Londra, 2013) kitabının incelemesi, *London Review of Books*, 36, 16 (Ağustos 2014), s. 29-30.
9. Mowat, *Britain*, s. 353-412.
10. Manela, *The Wilsonian Moment*.
* Britanya devletinin İrlanda İç Savaşı'nda bağımsızlıkçılara karşı polis kuvveti olarak kullandığı silahlı birlik. İsmini üniformalarının siyaha çalan koyu yeşilinden ve haki renginden alan birlik, sivillere yönelik infazlar, haneye tecavüzler ve işkencelerle bilinirdi. (ç.n.)

mezhepçi çatışmaları daha da şiddetlendirmekten başka bir işe yaramamıştı. Nihayetinde Michael Collins'in İngiliz Milletler Topluluğu bünyesinde bulunan büyük oranda bağımsız hükümeti, Dublin'deki daha radikal milliyetçi isyanı bastırdı, Ulster'ın Birleşik Krallık'ın uzantısı kılınması konusunda ödün verdi.[11] İrlanda barışa ve kemer sıkmaya fena halde ihtiyaç duyuyordu ve bu konu Sinn Fein'i böldü. Bu olaylar yaygınlaşan halk demokrasisinin uluslar arasına, hatta ulusların kendi içine bile illaki barış getirmediğini yalın bir biçimde hatırlattı.

Halk demokrasisinin Britanya Adaları'nda yarattığı bir başka sonuç Oswald Mosley önderliğindeki Britanya Faşistler Birliği'nin 1930'larda ortaya çıkışı oldu. Avrupa'nın diğer yerlerinde olduğu gibi bu da militarist üst sınıfların mensupları ile büyük şehirlerdeki muhalif sosyalist takipçiler arasındaki bir ittifakın yansımasıydı.[12] Britanya'daki popüler tarih tahayyülü, 1918 yılında erkekler için tanınan genel oy hakkından İkinci Dünya Savaşı'na ve oradan da 1950'lerdeki refah devleti ile istikrarlı kitle demokrasisine pürüzsüz bir geçiş manzarası çizer. Yine de 1930'lardaki faşist yürüyüşler ile şiddet içeren işçi grevleri, Britanya siyasetini Hitler ve Nazi işgali tehdidine karşı kendi varlığını pekiştiren milli birlik hükümetinden bambaşka bir yola da sokabilirdi.

Demokratik biçimlerin yaygınlaşırken izlediği inişli çıkışlı yol Birleşik Devletler'de de bir o kadar belirgindi. Irk ve toplumsal cinsiyet konuları burada daha yüksek sesle tartışıldı, farklı özgürlük tanımları çoğunlukla şiddetli bir şekilde karşı karşıya getirildi. Örneğin, Batı Avrupa'nın çoğu yerinde klasik bir liberal olarak görülen Başkan Wilson, Birinci Dünya Savaşı sırasında zorunlu askerliği getirmiş, demiryollarını bilfiil kamulaştırmıştı. Siyasetin hem sağındaki hem de solundaki liberterler (bunu derken Birleşik Devletler'e uygulanabildiği kadarıyla bir sağ ve sol etiketinden söz ediyorum) bu hamlelere karşı çıktı. Üstelik, Alman Amerikalılar ABD'nin savaşa girmesine itiraz etti ancak çabucak susturuldu. İrlandalı Amerikalılarsa Amerikan birliklerinin Britanyalıların talebi doğrultusunda İrlanda'daki isyanları bastırmak için kullanılacağını iddia etti.

Barışın Amerikan demokrasisi üzerindeki etkileri de çelişkiliydi. Britanya'da olduğu gibi çoğu kadının, California gibi birkaç eyalet hariç oy hakkı yoktu. Ancak savaş zamanında işe koşuldukları "Wilsoncu demokrasi" çağında, kadınlar da bu hakkı daha yüksek sesle talep etmeye başladı, Britanya'daki süfrajetlerin çizgisinde protestolar düzenleyerek anayasada bir değişiklik yapılması için bastırdılar. Orta sınıf kadınların "yolu kapadıkları" gerekçesiyle 1917 ve 1918 yıllarında tutuklanması, tartışmayı şiddetlendirip Beyaz Saray üzerinde bir baskı oluşturdu.[13] Kongre'de verilen uzun bir mücadelenin ardından, kadınların oy hakkı nihayet 1920 yılında tanındı ancak kadınlara eşit hakların verilmesine ilişkin yasa daha sonra çıktı. Wilson'ın kadın hakları konusunda gösterdiği

11. Deirdre McMahon, "Ireland and the Commonwealth, 1900-1948", Judith Brown and Wm. Roger Louis (Ed.), *The Oxford History of the British Empire, 4. cilt: The Twentieth Century* (Oxford, 1999), s. 138-162.
12. Colin Cross, *The Fascists in Britain*, (Londra, 1961).
13. Reynolds, *America*, s. 309-314.

çekingenlik ve Kongre'nin inatçılığı, uluslararası düzeyde ABD'nin Milletler Cemiyeti üyeliği konusunda da devam etti. Başkanın siyasal özerklik ilkesini sömürgelere ya da mandalara doğru genişletme çabaları, elbette onun Britanya ve Fransa'daki müttefiklerinin muhalefetiyle karşılaştı. Öte yandan yurtiçindeki muhafazakarların, Amerika'nın büyük oranda kendi eseri olan uluslararası bir organa katılmasını engellemeye yönelik girişimlerinin de geri kalır yanı yoktu. Almanya'nın yeni doğmakta olan demokrasisine yardımcı olmak için Wilson'ın bu ülkeye dayatılan savaş tazminatlarını hafifletme çabasına Fransızlar özellikle itiraz ediyordu. Amerika'daki tenkitçiler Birleşik Devletler'in Cemiyet'e bir kere katılırsa Avrupa'nın milliyetçi savaşlarının ve devrimci kalkışmalarının içine çekileceğini ileri sürüyordu; bu gelişmelerin Almanya'nın mağlubiyetiyle birlikte nihayete erecekmiş gibi görünmediğini doğru bir biçimde gözlemlemişlerdi.

Birleşik Devletler iç politikasında, 1920'lerde kadın hareketinin kazandığı kısmi zafer ardı sıra diğer özgürleşme hareketlerini getirmedi. Bunun nedeni kısmen 1917 devrimi ve sonuçlarının ülke çapında gerici bir zihniyeti tırmandırmasıydı. Başlıca endüstrilerdeki grevler, hele ki bir de işçiler komünizmden etkilendikleri düşünülen yabancı göçmenlerse, etkin bir şekilde bastırılıyordu. Anarşistlerin önde gelen kongre üyelerini havaya uçurmayı planladığı 1919-1920'deki sözde "Kızıl Tehlike" baskıcı bir mevzuata, Avrupa, Latin Amerika ve Asya'dan gelen göçün kontrol edilmesine ilişkin bir hamleye ve Soruşturma Bürosu'nun hızla genişletilmesine yol açtı. Sivil toplum eylemciliğinin kendisi özgürlüklerin erozyona uğramasına neden oldu. Bunun klasik bir örneği *temperans* [*ölçülü içme*] hareketiydi ki önce likör ithalatının yasaklanmasını, ardından da ülke içindeki yasal üretimin durdurulup, barların ve "kaçak meyhanelerin" kapatılmasını sağlamakta başarılı oldu.[14] Etnik ve dinsel açıdan açıkça taraflı bir mevzuattı bu çünkü likör üreticileriyle bar sahiplerinin çoğu Katolik İrlandalı, İspanyol ya da İtalyan iken, yasak yanlıları köken itibariyle Anglo-Sakson ya da Kuzey Avrupalı Protestan olan, püriten ideolojiye sahip kişilerdi. Yasak yanlılarının çoğu, likör tüketiminin siyahların ve göçmenlerin sahip olduğu düşünülen antisosyal özellikleri kışkırtacağından korkuyordu. İyi bilindiği üzere yasak, liberter bir yasaya itaatsizlik dalgasının yanı sıra, Mafya ile diğer organize suç ağlarının suç faaliyetlerine de yol açmış, bunlar içinde Sicilya kökenli Al Capone ikonlaşmıştı.

1920'lerde ve 1930'larda ırklar arasındaki ilişkiler de zorlaştı. Irk meselesi Birleşik Devletler'i diğer gelişen demokrasilerin çoğundan ayırıyordu ve işin aslı yüzyıl boyunca da ayırmaya devam etti. Ondan önceki yirmi yılda siyah işçilerin, ardından da ailelerin güney eyaletlerinden kuzeye, ücretli işin savaş sırasında bollaştığı büyüyen şehirlere büyük göçü yaşanmıştı. Birinci Dünya Savaşı'nda çok sayıda siyah asker savaşmış ancak genellikle Amerikalı değil, Fransız subayların altında görev yaptıkları ölçüde de evrensel olarak ikinci sınıf muamelesi görmüşlerdi.[15] Kırsal güneyin en alt sınıfını oluşturan siyahların durumu kuzeyde daha

14. A.g.e., s. 326-7.
15. David Olusoga, "The World's War", bölüm 2, BBC 2, 13 Ağustos 2014.

iyiydiyse, sık sık ayrımcılığa uğruyorlardı ve meskenleri çok düşük bir standarda sahipti. Chicago'da 1919'da ciddi bir ırk isyanı yaşanmış, İkinci Dünya Savaşı boyunca da bu ve diğer kuzey şehirlerinde ufak çaplı şiddet olayları olmuştu.

Aynı dönemde güney eyaletlerinde, yine beyaz Protestanlığın bir uzantısı, çoğunlukla da Yasak hareketi ile bağlantılı olan Ku Klux Klan hareketinin büyümesine tanık olundu.[16] Solcu siyasal eylemcilik, kadınlara oy hakkı isteyen hareketler gibi özgürlük hareketleri, kentli kozmopolitanizmin büyümesiyle beyaz küçük kasaba nüfusu teyakkuza geçmişti. Genişleyen demokrasi, hatta caz çağının siyah ikonlarının ortaya çıkışı bile kendi popülist tepkisini doğurdu. Tüm bu çelişkili eğilimler 1920'lerde ve Bunalım yıllarında Amerikan yaşamında merkezi bir yer işgal etmeye başlayan filmlerle öne çıkarıldı ve yaygınlaştırıldı. 1928 yılında Birleşik Devletler'de her yıl 65 milyon bilet satan 28 bin sinema salonu vardı.[17] Hollywood çoğunlukla liberal bir kale gibi görülür ancak D. W. Griffith'in *Birth of a Nation* [*Bir Ulusun Doğuşu*, 1915] filmi gibi bir film, siyah erkekleri sürekli beyaz kadın arzulayan anormal varlıklar gibi tasvir edişiyle örtük bir ırk ayrımcılığı mesajı taşımaktaydı. Griffith'in sonraki filmi *Intolerance* [*Tahammülsüzlük*, 1916] ABD şehirlerindeki bir sınıf mücadelesi karesiyle bitiyordu. Demokrasi popülizmle ve ırkçılıkla kolayca harman olabiliyordu.

Sonraki bölümde de gösterildiği üzere, Büyük Bunalım bu toplumsal ve siyasal çatışmaları yeni bir seviyeye taşıdı. 1920'lerin hareketleri muhafazakar, küçük kasabalı Amerika'yı endişelendiriyordu ama 1929 yılındaki iflas ve onun doğurduğu sonuçlar dünya krizini herkesin kapısının eşiğine getirdi. İşsizlerce yapılan kitlesel yürüyüşler, ordunun müstakbel kahramanları Douglas MacArthur ile George Patton tarafından tasarlanan ve işsiz eski askerlere karşı girişilen 1932 yılındaki yoğun askeri harekat ve ülkenin her yerinde büyüyen yoksulluk, devlet ile federal hükümetleri yeni bir demokratikleşme dönemi başlatmaya, daha çok Batı Avrupa devletlerine ya da Britanya İmparatorluğu'nun "Beyaz Dominyonları"na özgü yarı-sosyalist tedbirler almaya sevk etmişti. *New Deal* buydu. Bankacılık Kanunu sıradan insanların yeniden krediye erişebilmesini mümkün kıldı; Tenessee Vadisi Programı ya da İstihdam Geliştirme İdaresi gibi istihdam yaratmaya yönelik tedbirler nüfusa iş sağladı; Avrupalı muadillerinden örnek alınarak hazırlanan 1935 tarihli Sosyal Güvenlik Yasası sınırlı bir kamu yararı sistemi kurdu.

Yine de bir açıdan Roosevelt'in demokrasiyi güçlendirmek için yaptığı en büyük icraat, Birleşik Devletleri Mihver Devletleri ile Japonya'ya karşı verilen savaşa sokmak için yaptığı dolambaçlı hamleler oldu. Bu cidden ülke dışında demokrasinin korunmasına yardımcı olacak bir plandı. Ancak uzun vadede gelişmiş bir demokrasi olarak Birleşik Devletler'in emsalsiz gücünü pekiştirdi. Zorunlu askerlik ve savaş ekonomisi Bunalım'ın yarattığı yıkımı tamir etti, ulusal zenginlikte yeni bir hızlı büyümenin işaretini verdi. Kadınlar nihayet ve tam

16. Reynolds, *America*, s. 329-330.
17. Lary May, *Screening out the Past: The Birth of Mass Culture and the Motion Picture Industry*, (New York, 1990), s. 26; Reynolds, *America*, s. 327-328.

olarak işgücünün bir parçası haline geldi. Dahası, savaş sırasında siyahların askere alınıp komutanlık rütbesine yükselmeleri, onların 1960'lar ile 1970'lerde oy hakkı elde etmesinin yolunu açan bir etki yaptı.

Savaş ve Bunalım: Britanya Dominyonları

Kanada Birinci Dünya Savaşı'nda Birleşik Devletler'e göre çok daha fazla insan gücü kaybetmiş, Büyük Bunalım sırasında da Birleşik Devletler'e göre GSYİH'si daha çok azalmış, işsizlikse çoğalmıştı. Pek çok açıdan iki savaş arasındaki yıllarda Kanada'daki en belirgin demokratik güçlendirme biçimi, ülkenin Britanya hükümetince uygulanan tüm kontrol biçimlerinden kendini ayırarak gayrı resmi emperyalizme bile son vermesi oldu.[18] Kanada'nın başbakanlarını Britanya'nın Genel Valisi ile karşı karşıya getiren 1927 anayasa krizini 1931 Westminster Tüzüğü ile Kanada'nın neredeyse tam bağımsızlığa kavuşması izledi. Ancak ülke 1939 yılında bir haftalık bir aranın ardından Britanya'yla birlikte savaşa girdi. Göç Birleşik Devletler'deki gibi 1918 yılından sonra sınırlandırılmış, Amerikan Yerlileri iki savaş arasındaki yıllarda toprak haklarının güçlendirilmesi taleplerinde ancak sınırlı bazı kazanımlar elde edebilmişlerdi. Kadınlar Dominyon seçimlerindeki oy haklarını 1918 yılında kazandı ama vilayetten vilayete farklılaşan izinler ve kadınların 1929 yılına kadar Dominyon Senatosu'nun dışında bırakılmasıyla bu durum karmaşık bir hal aldı. Bu açıdan Kanada Avustralya'nın gerisinde kaldı. Kanada sosyal destek açısından Birleşik Devletleri izledi ve 1937'deki Ulusal Konut Yasası ile diğer önemli yardım yasaları Roosevelt'inkilerden yıllar değil aylar sonra geldi.

Avrupa sömürge yerleşimlerinin diğer büyük demokrasileri de (Avustralya, Yeni Zelanda ve Güney Afrika) benzer zorluklarla karşılaştı. Güçlenen demokrasinin çoğunluğun parçası olmayanları dışlamasının yarattığı paradoks, buralarda daha da açık seçiliyordu. Güney Afrika'da beyaz yetkililer Hintlilere yerleşik yabancı işlemi yaparak Hintli göçünü sınırlandırmaya çalışırken, Gandi de 1904 ile 1914 yılları arasında kendi siyasi becerilerini ve sivil itaatsizlik taktiğini daha da geliştirdi.[19] Azınlıkta kalan beyaz yerleşimci nüfus olan Britanyalılar ve Afrikanerler 1910'da yeni Güney Afrika Birliği anayasasının tesis edilmesini takip eden süreçte, görece hızlı bir şekilde kadınların haklarını genişletti. Bu tarihten önce de oy hakkına sahip olan az sayıdaki "renkli" ve Hintli bu hakkını korudu fakat Birlik Parlamentosu'na yalnızca "beyazların" girmesine izin verildi. Bu tarihten itibaren, hatta 1945'ten bile önce General Jan Smuts'ın hükümeti siyah nüfusun zaten yok denecek kadar az olan oy haklarını daha da sınırlamaya yöneldi.[20]

Bununla birlikte Avustralya'nın durumu bilhassa öğreticidir. Yeni Zelanda gibi, Avustralya da XIX. yüzyıl boyunca halkın temsili konusunda bırakalım

18. Arthur R. M. Lower, *Colony to Nation: A History of Canada* (Toronto, 1957).
19. Ramchandra Guha, *Gandhi Before India* (Londra, 2013)
20. Shula Marks and Stanley Trapido (Ed.), *The Politics of Race, Class and Nationalism in Twentieth Century South Africa* (Londra, 1987).

Birleşik Devletler'i, Britanya'nın, Kanada'nın ve Batı Avrupa'nın açık ara ilerisindeydi. İki ülkede de yetişkin erkek nüfus ile kadın nüfusun büyük kısmı zaten oy hakkına sahipti. Yine Britanya'dakinden çok ileride olan devlet yardımı sistemi zaten mevcuttu. Yine de bu demokratik güçlendirme politikası Birinci Dünya Savaşı'ndan bile önce Çinli ve Hintli göçmenlere karşı düşmanca adımlar atılmasıyla, yerli Aborijin nüfusunun oy hakkından yavaş yavaş mahrum bırakılmasıyla sonuçlanmıştı. Birinci Dünya Savaşı'nın etkileri Avustralya toplumunun sahip olageldiği zenginliği yiyip bitirdikçe bu türden gerilimler arttı. Başbakan Billy Hughes savaş sırasında İrlandalı Katoliklerin ve diğerlerinin yaptığı savaş karşıtı gösterileri gaddar bir şekilde bastırdı. Barışın ardından göç karşıtı mevzuat sıkılaştırıldı, Hughes Pasifik'teki Alman sömürgelerine el koydu, Almanya'yı ezmek isteyen Fransa'ya katıldı. Küçük bir Avustralya komünist hareketinin yükselişi 1924 yılında Birleşik Devletler'dekiyle kıyaslanabilecek bir "kızıl tehdit" paniğine neden oldu.[21] İşçi Partisi'nin iktidara geldiği 1929'dan sonra bile mali kemer sıkma politikası önceki nesillerin tesis etmeye uğraştığı demokratik teminatlardan bazılarını ortadan kaldırma işlevi gördü. Örneğin işsiz kalan erkek işçiler çarçabuk çalışma kamplarına gönderildi.

Batı Cephesi'nde görece muazzam sayıda insanın kaybedilmesi ve Gelibolu'daki Anzak söyleni, Avustralya'da olduğu gibi Yeni Zelanda da ulusal fark fikrini güçlendirdi. Yeni Zelandalılar kendilerini yurtdışındaki sadık Britanyalı uyruklardan ziyade "kiwiler" olarak görmeye başladı; bu kimlik, kaslı Avustralya erkeği fikrine paralel ancak ondan ayrı olarak ortaya çıktı. Demokrat hükümetler burada da yabancı göçmenlere, özellikle de Çinlilere düşman kesildi ve Çinliler çoğu hakkı kaybetti. 1840 yılında, sömürgeci yerleşim savaşları sırasında imzalanan Waitangi Antlaşması'ndan bu yana toprak mülkiyeti hakları bulunmayan Maori gruplarının bu hakkı geri kazanmasına yardımcı olan programların oluşturulması, bu ırkçı mevzuatı bir dereceye kadar dengeliyordu. Burada Maoriler'in konumu Avustralya Aborijin halkına kıyasla daha sağlamdı çünkü kalabalıktılar, toprağı işleme ve sosyal örgütlenme gelenekleri vardı, her şeyden önemlisi pek çoğu savaşa katılmıştı.[22]

Aynı ikilem Yeni Zelanda'nın toplumsal cinsiyet ilişkilerinde de görülüyordu. Kadınlar 1880'lerden bu yana oy kullanıyordu ancak mesela hâlâ üst yasama kamarasına alınmıyorlardı. Bir yandan kadınların savaş sırasındaki emekleri ve fedakarlıkları kadın hareketine güçlü bir ses verdi, diğer yandan savaş zamanındaki ölümler, halkta kadınların aileye geri dönüp daha fazla çocuk doğurmasına yönelik bir talep yarattı; garip bir şekilde ülke gençliğinin "fiziksel ve ahlaki çöküşü"nden kaygılanan liderliğin yüzünü öjeniye dönmesiyle bu fikir daha da kuvvet kazandı.[23] Aile vurgusu, diğer muhafazakar beyaz toplumlarda, özellikle de Katolik devlet ideolojisine sahip İrlanda Cumhuriyeti'nde belirgindi. Yine de tıpkı Avustralya ve Kanada'da olduğu gibi, 1920'lerdeki muhafazakar

21. Stuart Macintyre, *Australia*, s. 172-4.
22. Philippa Mein Smith, *A Concise History of New Zealand* (Cambridge, 2005), s. 147-149.
23. A.g.e., s. 102-104, 136.

hükümetlerin savsakladığı sağlık ve emeklilik yardımlarına yönelik, mazisi savaş öncesine dayanan ısrarlı talepler Bunalımla birlikte canlandı. Dolayısıyla Birleşik Devletler, Britanya ve Avustralya'da demokrasinin hem siyasal hem de toplumsal düzeyde tam olarak güçlendirilmesi İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kaldı. Müesses temsil sistemlerinden evrimleşmiş olsalar bile, Batı'daki demokrasilerin sahip olduğu kapasite Almanya ve İtalya'nın 1920'ler ile 1930'larda girdiği yolun bir *Sonderweg* ya da kendine özgü bir yol olarak görülmeyeceğini bize hatırlatır. Bu iki ülkenin yazgısının 1919 anlaşmasıyla, 1920'lerdeki ekonomik çalkantıyla ve Büyük Bunalım ile yaratılan popülist karışıklıklar yelpazesinin bir ucunu temsil ettiğini düşünmek daha doğrudur.

"Tebaa"nın Temsili ve Hakları

Avrupalı sömürge imparatorlukları, Batı Avrupa ile Amerika kıtasındaki demokrasilerde kesintili de olsa devam eden haklar ve temsiliyet baskısının pek çok açıdan tam tersini yaşadı. Savaş sırasındaki ve savaşın hemen sonrasındaki milliyetçi hareketler, sömürge otoritelerinin her tür siyasal muhalefeti daha da şiddetli bir şekilde bastırmasına neden oldu. Bir bakıma bu 1880'lerin ve 1990'ların yeni emperyalizminin daha da genişlemesi demekti. Nihayetinde özyönetimi teşvik edecek sözde "Wilsoncu" oluşumlar olan Ortadoğu'daki Britanya ve Fransız mandaları, Şam'da yeni doğmuş milliyetçi meclislerin yok oluşuna, Kudüs'te Filistinlilerin umutlarının sönmesine, Irak'ta Britanya destekli kraliyet otokrasisinin dayatılmasına şahit oldu. Fransız Çinhindi'nde Bunalım yılları Fransızların daha da büyük bir baskı yapmasına yol açtı; ılımlı liderler giyotine vurularak Nguyen Ai Quoc ya da sonraki adıyla Ho Chi Minh gibi radikal milliyetçilere ve komünistlere zemin hazırlanmış oldu. Aynı dönemde, Fransa'daki Halk Cephesi liderlerinin ve hatta Birleşik Krallık'taki muhafazakar Baldwin hükümetinin desteklediği türden programlar gibi hükümet müdahaleleriyle yurtiçindeki ekonomik sıkıntıları hafifletmeye çalışan devletlerin bu çabaları, sömürge yönetimlerine pek yansımadı. İşin aslı emperyalizm yeni, daha militarist ve hiper-milliyetçi bir biçim almıştı.

Yukarıda da değinildiği üzere, bazı sömürge yönetimleri kendi sömürgelerindeki yerel organlara ve yasama meclislerine yine de sınırlı bir temsiliyet getirmişti. Örneğin Britanya, bunu 1919 ve 1935 yıllarındaki Hindistan Hükümeti Yasası ile ve Altın Sahili, Nijerya ve Malaya'da benzer politikalarla yapmıştı.[24] Ancak genel itibarıyla bunlar özel çıkar gruplarına, yani Hintli ve Malay prenslere, Batı Afrika şefleri ile toprak sahiplerine ve her yerde Avrupalı sakinlere verilmiş tavizlerdi. Britanya Batı Afrika'sı Ulusal Kongresi 1920 yılında kuruldu ve doğru düzgün temsil gücüne sahip bir seçmen kitlesinin oluşturulmasını talep etti. Gerçekten de 1925 yılında Altın Sahili'nde bir dizi il meclisi kuruldu ama bunlar bir kez daha "ileri gelen şefler" arasından seçiliyor, istişare dışında

24. Brown and Louis, *Oxford History*.

bir işlev taşımıyor, Britanyalı memurlar ve beyaz yerleşimcilerin hâkimiyeti altında bulunuyordu.[25] Bu durum şeflik seçkinleri ile yerel nüfusun arasının açılmasına yol verdi. Savaş zamanının baskıları ve askere almalar Britanyalıları yükselen milliyetçi görüşlere yeni tavizler vermek zorunda bırakınca, yeni eğitimli sınıflardan gelen Afrikalı gayriresmî üyelere de 1943 gibi geç bir tarihte küçük bir rol verildi.

Karşılaştırma açısından önem taşıyan önemli bir konu da Avrupalıların Afrika sömürgelerindeki yerleşiminin yoğunluğuydu çünkü çoğunlukla, beyaz yerleşimcilerin siyasi hakları ile ticari çıkarları, Afrikalılara sınırlı temsiliyet biçimlerinin verilmesine dahi şiddetle karşı çıkılmasını gerektiriyordu. Batı Afrika'daki Lort Lugard gibi liberal emperyalistler bir "dolaylı yönetim" sistemiyle Afrikalıların özellikle de tarımsal kalkınma alanındaki teşebbüslerini desteklemeyi hedeflemişti. Bundan doğrudan faydalananlar yine kabile şefleri oldu. Ancak Altın Sahili ile Nijerya'da yerel sorumluluğun hiç değilse bir dereceye kadar var olması, beyazların hâkimiyeti altında bulunan ve Karayipler'de ne zamandır var olan türden bir plantasyon sisteminin doğmasına engel oldu. Doğu ve Orta Afrika'da işler daha farklıydı. Beyaz yerleşimciler XIX. yüzyılın sonunda kuzeye, Rodezya'lara doğru yayılmışken, hükümet 1918'den sonra subayların Kenya ile Uganda'ya yerleşmesini teşvik etmişti. Britanya Sömürge Bürosu Afrika'da eğitimi ve yerel mesuliyeti yaygınlaştırma arzusunu tekrar ifade ettiyse de 1923 yılından sonra Güney Rodezya'da fiilen iktidara gelen taraf otuz üç bin Avrupalı yerleşimci oldu. Aynı şekilde, kendi ülkelerindeki ekonomik sıkıntılar karşısında gurbetçilerin girdiği zenginlik ve statü arayışını anlatan "Mutlu Vadi" fenomeni güç kazandıkça, 1930'ların sonuna doğru beyaz yerleşimciler de Kenya'daki yerel topluma ve işgücüne hâkim oldu.[26]

Fransız Kuzey Afrika'sında da benzer bir şey yaşandı. Fransa'dan, İber Yarımadası ülkelerinden ve Malta'dan giderek daha kalabalık halde gelen bir *kolon* nüfusu 1920'ler ve 1930'larda Cezayir toplumu üzerindeki kontrolünü güçlendirdi. Buradaki Fransız yerleşimcilerin nüfusu 1900 ile 1936 arasında ikiye katlanarak beş yüz binden yaklaşık bir milyona çıkmıştı.[27] Fransa'nın tam oy hakkına sahip yurttaşları olan bu *pieds noirs* [*kara ayaklar*], yerel halkın oy haklarını çoğaltmaya yönelik girişimleri engellemek için Paris hükümetine ve yerel yöneticilere karşı kendi gücünü kullanabiliyordu. Aslında eğitimli Müslümanların oy kullanmasına izin vardı, tabii Müslüman hukukunu terk ederek Hıristiyan hukukunu kabul etmeleri şartıyla. Dolayısıyla tüm bu örneklerde, beyaz halkın demokratik olarak güçlendirilmesi Afrikalıların temsil edilmesini ve ekonomik olarak büyümesini engelliyordu. Beyaz yerleşimci nüfusunun az olduğu yerlerde bile, hatta Fransa'da solcu demokrat bir koalisyon iktidara geldiğinde dahi Afrikalılar pek bir gelişme kaydedemedi. Fransızların sömür-

25. F. M. Bourret, *Ghana: The Road to Independence 1919-57* (Londra, 1960).
26. Bruce Berman and John Lonsdale, *Unhappy Valley: Conflict in Kenya and Africa*, 2 cilt (Londra, 1992).
27. Roland Oliver and Anthony Atmore, ***Africa Since 1800*** (Cambridge, 2004), s. 187.

ge dünyasında, ülkenin devrimci geçmişinden dolayı Batı Afrika'da, Kuzey Afrika'da ve Çinhindi'nde küçük yerleşimci grupların ve yerel halkların oy hakkı tanınmıştı. Bu küçük seçmen grupları Paris'teki Meclis'e temsilci gönderiyordu. Ancak 1918 ile 1939 arasında bu gruplar hiç genişletilmedi. Yetkililer böyle *évolué*'lerin* Fransız yurttaşı yapılmadan önce yerel haklarını, adetlerini ve hatta toprağını bile terk etmesi gerektiğinde ısrar ediyordu ve bu sıkı sıkıya uygulandı. 1930 yılında Fransız Afrikalı yurttaşlardan oluşan eski bir seçmen grubunun bulunduğu Senegal dışında, on dört milyon Fransız Batı Afrikalı uyruğundan yalnızca iki bini Fransız yurttaşlığını almış ve Meclis için oy verebilmişti.[28] Sömürgelerdeki bu sınırlı oy hakkı, olsa olsa yerel milliyetçilerin eline bir saik ve bir teşvik unsuru vermişti.

Sömürgeci güçlerin sınırlı temsil biçimlerine razı olduğu yerlerde bile, bu durum demokratik kapasitenin inşa edilmesine yardımcı olmak yerine sık sık yerel gerilimleri alevlendirebiliyordu. Afrika'da sömürgeci hükümetlerin şeflik temsilcilerini siyasi kararlara kattığı yerlerde "kabilesel" ayrımlar genel olarak çoğalıyordu. Kenya'da Luo ve Kikuyu arasındaki bölünme derinleşti; güney Sudan'da Dinka ve Nuerler arasındaki ayrımlar çoğaldı. Hindistan'da 1935 yılında Britanya hükümeti seçmen sayısını arttıran federal bir sisteme geçti. Ancak bu sistem toprak sahiplerini kiracılardan, Müslümanları Hindulardan, Brahmanları Brahman olmayanlardan ayırmak gibi, kısmen de olsa tasarlanan bir sonuç doğurdu. Güneydoğu Asya'da topluluğun şeflik temsilcileri üzerinden temsil edilmesi için uygulanan sınırlı modeller, Çinliler ile Malaylar, Karenler, Şanlar ve etnik Burmalılar arasında bir rekabet örüntüsü yarattı.

Ne var ki bu baskıcı tedbirlerin, bu rahatsız edici derecedeki güdük tavizlerin altında, siyasal ve sosyal demokrasiye en azından şimdilik bağlılık duyan milliyetçi önderlikler ortaya çıkmaktaydı. Hindistan Ulusal Kongresi, Nijerya Gençlik Hareketi, Altın Sahili'nin Ulusal Britanya Batı Afrika Kongresi gibi organlar, Britanya İmparatorluğu içerisinde halk temsilini ve dominyon statüsünü talep eden uzun siyasal kampanyalar yürüttü. Gandi'nin nevi şahsına münhasır siyaset felsefesi temsil meseleleriyle bu bakımdan ilgilenmiyor, Dalitler için pozitif ayrımcılık yapılmasına karşı çıkıyor, bunun yerine arkaik köy toplumunu övüyordu.[29] Yine de Gandi Hindistan'daki farklı halkları birleştirmeye başlayan muazzam bir halk hareketi meydana getirdi. Bazı siyasi liderlerin eğitimsizlere oy hakkı verilmesine ilişkin kaygılarına rağmen, Kongre'nin 1931 gibi erken bir tarihte, ardından da 1938'de bir kez daha kesin olarak evrensel oy hakkından yana oy kullanması, Hindistan'ın gelecekteki demokrasisinin bir alameti olarak anlamlıydı.[30] Bu hedefler Britanyalılar Hindistan'ı terk ettikten sonra yapılan

---

* Fransız kültürüne, geleneklerine asimile olarak Fransız yurttaşlığına hak kazanmış Afrikalı gruplar için kullanılan ayrımcı isimlendirme. Kelime anlamı bakımından Fransızlığa doğru evrimleşerek seviye atlamış olmayı ima eder. (ç.n.)

28. A.g.e., s. 177.

29. Anupama Rao, *The Caste Question: Dalits and the Politics of Modern India* (Berkeley, 2009).

30. Sunil Khilnani, "India's Democratic Career", Dunn (Ed.), *Democracy*, içinde, s. 189-205; ayrıca bkz. aynı yazar, *The Idea of India* (Londra, 2003).

1946-1948 Kurucu Meclis toplantılarında da teyit edildi. Aynı şekilde Kongre 1938 yılından başlayarak, tam anlamıyla demokratik bir ulus yaratmak için toprağı ve geliri yeniden bölüştürmek amacıyla tasarlanmış bir tür merkezi planlamaya girişti. 1947'den sonra bu isteklerin pek çoğu gerçekleştirilmeden kalmışsa da evrensel oy hakkını onaylamak için yapılan atılımın, dünyanın en büyük demokrasisinin ve onun çok ayrıntılı pozitif ayrımcılık sisteminin ortaya çıkışı açısından kurucu bir an olduğunun altı ne kadar çizilse azdır.

Savaş ve henüz uzak olan bağımsızlık beklentisi Batı Afrika'da da benzer sonuçlar yaratarak 1946'da Altın Sahili'nde, 1947'de Nijerya'da tam bir siyasal temsilin ilk başlangıçlarına öncülük etti. Çoğu Hindistan Ulusal Kongresi'ni örnek alan siyasi partilerin faaliyetleri burada önem taşıyordu. Ancak genç erkeklerin köyden şehire, bir ülkeden diğer ülkeye hareketi de bir o kadar önemliydi çünkü kişisel olarak daha güçlenmeye, kişisel haysiyete ilişkin istekler buradan besleniyordu. 1930'dan sonra Batı Afrika'da çoğalan geniş bir yelpazedeki sivil toplum hareketleri, kooperatifler ve kadın cemiyetleri, çoğunlukla bu ekonomilerin ihracat sektörüne ciddi bir darbe vuran Bunalım'ın etkilerini hafifletmeye yönelik çabaları temsil ediyordu.[31] Savaş zamanındaki askere almaların ve askerlerle ticaret erbabının yurtdışına çıkmasının bir sonucu da, yeni neslin üyelerine beyazların sömürgeci yönetiminin ve Avrupa toplumunun kendisinin ahlaken ve siyaseten iflas ettiğini açıkça göstermesiydi.

Benzer bir durum Britanya ile Fransa'nın hâkimiyeti altındaki Karayipler'de de gelişti.[32] Geri dönen askerler ile Marcus Garvey ve daha sonra George Padmore gibi kamusal figürler sömürgeci ırkçılığa şiddetle karşı çıkarak halk temsiliyeti ve dominyon statüsü talep etti. Britanya Sömürge Bürosu 1924 yılında yasama meclislerine sınırlı bir oy hakkıyla seçilen azalar soktu. 1930'larda özellikle Jamaika'da orta sınıf eylemciliği ve yanı sıra kırda ve kentte grevler yaygınlaştı. Ancak yeni anayasaların ve yetişkinler için oy hakkının tesis edilmesi ancak İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda ve savaşın ardından, 1944 yılında Jamaika'dan başlayarak ve esasta Roosevelt ile Truman dönemlerinde Amerika'nın yaptığı baskının bir sonucu olarak gerçekleşti. Fransa sömürge dünyasının diğer yerlerinde olduğu gibi burada da farklı bir yol izledi. Küçük Fransız yurttaş grupları 1848 gibi erken bir tarihten beri Guadalup ile Martinik'ten Fransız meclisine temsilci göndermek için oy veriyordu. Bu oy hakkı yavaş yavaş genişletildi ancak Karayip yerlilerini de kapsar hale gelmesi 1920'leri buldu. İki bölge de 1946 yılında Fransa'nın denizaşırı *département*'nı [*il/vilayet*] ve nihayetinde Avrupa Birliği'nin en uzak kısımlarından biri haline geldi.

Britanya İmparatorluğu'nun Hindistan, Batı Afrika ve dönemin Karayipler'i dışında kalan ve beyaz olmayan yerlerinde temsili hükûmet daha da zorlu bir yola girdi. Örneğin Britanya, 1922 yılında Mısır'ın dışişlerinde ve Süveyş Kanalı'ndaki kontrolünün baki kalması şartıyla da içişlerinde özerk olmasına

31. Toyin Falola and Matthew M. Heaton, *A History of Nigeria* (Cambridge, 2008), s. 141-146.
32. B. W. Higman, *A Concise History of the Caribbean* (Cambridge, 2011).

razı geldi, bunu 1936 yılında uzattı. Küçük toprak sahibi Arapları temsil eden milliyetçi Vefd partisi ile Kahire'deki saltanat kurumu arasında uzun bir savaş başladı. Küçük bir gruptan ibaret kalan seçmen kitlesi mülk sahiplerini, sonra da İkinci Dünya Savaşı'nın harekete geçirdiği askeri modernleşmecileri temsil ediyordu; bu örüntü Irak'ta da tekrarlandı. Ancak mesela Hindistan'a kıyasla tasfiyeci [purist] İslami ideoloji burada önemini korudu. Ne sağcı ya da solcu Hintli siyasetçiler ne de onların son dönemdeki takipçileri demokrasiye, siyasi partilere ve egemenliğin seçmenlerde olması fikrine karşıydı. Ancak Mısır'ın Müslüman Kardeşler'inin kurucusu Seyyid Kutub için geçerli değildi bu; o, seçmenlerin "Allah'ın emirlerine karşı gelebileceğinden" korkardı.[33]

İdeolojiler arasındaki bu türden çatışmalar, halkın güçlendirilmesi arzuları, eski önderliğin kendini hak sahibi görmesi, ekonomik çıkar grupları Britanya, Fransa ve Hollanda imparatorluklarında etkindi ve küresel bir savaş olan İkinci Dünya Savaşı sırasında sömürgeci güçlere asker ve savaşta çalışacak işçi lazım olunca, bu güçler kendi uyruklarının eline (çoğu kez de alelacele bir şekilde) daha fazla iktidar vermiş, bu çelişkiler daha da canlı hale gelmişti. Seylan'a 1943 yılında özyönetim vaat edildi, liderleri de bir anayasa taslağı hazırlamaya başladı ancak Sinhala Budistleri ile Tamil Hinduları arasındaki güvensizlik nedeniyle hava zaten bozulmuştu. Yetişkinlere tam oy hakkının verilmesi Jamaika'da 1944 yılında olmuştu ancak beyazların toprak sahipliği meselesi baki kaldı. Altın Sahili'nin yasama meclisi nihayet Afrikalı bir çoğunluğa kavuştu ancak üyelerinin çoğu şefler tarafından seçilmişti. Tıpkı Cevahirlal Nehru gibi Britanya'dan kendi ülkesine dönen bir sosyalist olan Kwame Nkrumah çizgisindeki genç radikallerle çatışmak için ortam hazırdı. Nehru seçimle iktidara gelmiş hükümet fikrine derinden bağlıydı. Nkrumah ise nihayetinde pek çoğunun diktatörlük dediği bir tür kişisel iktidar kurdu. Bu ayrışma karmaşık bir fenomendi. Demokrasinin Hindistan'daki gücünü korumasına liberal sivil toplum örgütlerinin bolluğu ve hareketli bir gazetecilik geleneği de katkı yapmıştı ki ikisi de iki savaş arasındaki yıllarda hızla gelişti. Hindistan basını Britanya'nın kontrolünden çıkıp daha da radikalleşirken, büyük, bağımsız bir eğitim sektörü, mesela milliyetçi Jamia Millia Islamia üniversitesi vücut buldu ve romantik yerli temaları, tarihsel Hint dramını öne çıkaran bir Hint film endüstrisi doğdu.

Kıta Avrupa'sında Demokrasiye Yol Görünüyor: 1930'lar

Seçimle iktidara gelen bir hükümet talep eden sömürge halkların bu umutlarının suya düşmesi ile Avrupa'daki siyasi durum arasındaki bağlantılardan birini, sağcı, Nazi ve faşist çıkar çevrelerinin sömürge yetkilileri içerisindeki şahinlerle sık sık kurduğu suç ortaklığı sağlıyordu. 1940'lar boyunca Doğu Hint Adaları'ndaki özyönetime inatla karşı çıkmaya devam eden Hollanda'da, Almanya'nın desteğini almış bir Nazi partisinin yükselişi böyle açıklanabilir.

33. Derek Hopwood, "Introduction", John Cooper, Ronald Nettler and Mohamed Mahmourd (Ed.), *Islam and Modernity: Muslim Intellectuals Respond* (Londra, 1998) içinde, s. 7.

Benzer biçimde, Birleşik Krallık'ta Mosley'nin Yahudi karşıtı ırkçılığı, onun savaştan sonra karma evliliklerin yasaklanmasına, Karayipli göçmenlerin zorla geri gönderilmesine dair talepleriyle iç içe geçivermişti. İmparatorluğun yönetici aileleriyle sıkı bir ittifak içinde bulunan Mosley'nin ilk eşi, Lord Curzon'ın küçük kızıydı.

Kendi sömürgelerinde beyaz yerleşimcilerin sahip olduğu ekonomik kontrolü ve özel statüyü koruma arzusundaki Avrupalı güçler, halk temsiline yönelik olarak atılan en küçük adımlara izin verdi yalnızca. 1919 anlaşmasının ve Bunalım'ın etkileri kendini gösterdikçe, 1930'ların Avrupa'sında sorumlu demokrasinin gerilediğine şahit olundu. Resmen 1919 ile 1945 yılları arasında yürürlükte olan ancak fiilen 1930 ile 1933 arasında sonu gelen Alman Weimar Cumhuriyeti, XX. yüzyılda demokrasinin başarısızlığının simgesi olarak görülegelmiştir.[34] Her ne kadar nihayetinde Nazilere ve onların ordudaki düşüncesiz taraftarlarına boyun eğmişse de Weimar Cumhuriyeti, sosyal ve siyasal demokrasiyi inşa etmek için kendi zamanında yapılmış en derin ve en şaşırtıcı başarılı girişimi temsil ediyordu. Hele ki Prusya gibi eski askeri toprak sahibi sınıfın kalbi olan bir yerde, yeni bir anayasanın yapılıp genel oy hakkının tesis edilmesi kendi başına kayda değer bir başarıydı, özellikle de kadınların oy hakkı açısından Avrupa'nın çoğundan önce davranmıştı.[35] Aynı şekilde diğer eski Alman devletleri gibi Prusya da ılımlı sosyal demokratların kontrolü altında içişlerindeki özerkliğini korudu. Federal anayasanın korunması sayesinde Alman demokrasisi aşırı merkezileşme sorununu hiç yaşamadı. Weimar anayasası kabul edilmeden önce dahi Halk Komiserleri Konseyi sekiz saatlik çalışma gününü korumuş, ücret anlaşmalarına kanuni geçerlilik kazandırmış, böylelikle de Bismarck'ın kimi sosyal yasalarını devam ettirmişti. Sonrasında Weimar hükümetleri işçi haklarını, Birleşik Devletler bir yana, 1940'larda refah devleti kurulmadan önceki Britanya'dan ya da 1936'dan sonraki Halk Cephesi iktidarı sırasında Fransız Cumhuriyeti'nden de daha önce, daha ileriye taşıdı. Tüm bunlar yabancıların savaş tazminatı talep ettiği, hem solun hem de sağın güçlü hiziplerinin birbirine açıktan düşman olduğu bir bağlamda gerçekleşti.

Sosyal Demokrat Parti 1914 öncesinde de devamlı olarak kazanımlar elde etmişti. Parti Wilhelmci otokrasi ve askeri emperyalizm bağlamında faaliyet yürüttüyse de onun sosyal politikalarını ve yerel demokrasiye duyduğu bağlılığı gözden kaçırmamak gerekir. Almanya savaşın gaddarca bitirilmesinin kurbanı olurken, ülkenin her yanında çoğunlukla askerlerin ve denizcilerin öncülük ettiği sayısız solcu darbe gerçekleşti. Rosa Luxemburg ile Karl Liebknecht'in güç kattığı Spartakist Alman Cumhuriyeti Berlin'i ele geçirdi; Ruhr Kızıl Ordusu doğdu. Weimar hükümeti kontrolü ele geçirmeye başladığı sırada Hitler başarısız Birahane Darbesi'ni 1923 yılında Münih'te gerçekleştirdi. Almanya'nın

34. Eberhard Kolb (Çev. P. S. Falla), *The Weimar Republic* (Londra, 1988); John Hiden, *The Weimar Republic* (Londra, 1996).
35. Christopher Clark, *The Iron Kingdom: The Rise and Downfall of Prussia, s. 1600-1947* (Londra, 2006), s. 619-654.

Fransa karşısındaki konumunu güçlendirmek için Rusya ile 1922 Rapallo Antlaşması'nı imzalayan ılımlı dışişleri bakanı Yahudi Walther Rathenau, onu bir hain olarak gören aşırı milliyetçi ve antisemit eski askerler tarafından düzenlenen bir suikastla öldürüldü. Savaşın getirdiği yıkımı Renanya'daki Fransız işgali, Fransızların ısrarlı savaş tazminatı talepleri ve orta sınıfın tasarruflarıyla tüm Alman ticaretini yok eden 1922-1923 yıllarındaki hiperenflasyon izledi.

Yine de solun ve sağın isyanının yarattığı baskıya, ordunun, yargının ve kamunun ısrarlı tepkisine rağmen, genişletilmiş seçmen kitlesinin % 89'u 1919 yılında sosyal demokrat partilere oy verdi. Yine, birbiri ardına gelen pek çok koalisyon hükümetinin zayıflığına rağmen, 1930 gibi Büyük Bunalım'ın çoktan kendini gösterdiği geç bir tarihte dahi, Nazi partisi (NSDAP) oyların % 19'unu, komünistler % 13'ünü alabilmişti. Diğer bir deyişle, demokrasinin Alman Cumhuriyeti'ndeki yeri çok sağlamdı ve bu izlenim sivil toplum yaşantısının canlılığıyla da güçleniyordu. Almanya dünyadaki en iyi üniversitelere ve bilim geleneğine sahip olmayı sürdürdü; onun Max Weber'in mirasçıları olan entelektüelleri, Leo Strauss, Carl Schmitt ve Martin Heidegger ile birlikte (gerçi bu son ikisi otoriterlikle dans ediyordu) siyasal tartışmanın en üst düzeyde kalmasını sağlıyordu; Almanya'nın film yapımcılarının, oyun yazarlarının, yazarlarının, tartışma topluluklarının ve kamusal dini figürlerinin bir eşi daha yoktu.

Dahası, 1923-1924 yıllarında enflasyon hafiflerken Cumhuriyet de karanlık tünelden çıkıyor gibi görünüyordu. Başlangıçta Avrupa'nın tehlikeli işlerine müdahale etmemeye kararlı olan Amerikalılar Almanya'nın borç yükünün hafifletilmesi için önce Dawes, ardından da Young mali planlarını geliştirdi. Britanya ve diğer Avrupalı güçler 1925 Locarno Antlaşması ile Almanya'yı Fransa'nın öfkesine terk etmekten vaz geçerek ülkenin sınırlarını kabul etti ve Fransızlar Renanya'dan çekildi. Aynı yıl Almanya Milletler Cemiyeti'ne girdi, artık bir "parya devlet" değildi. Markın değer kaybetmiş olmasının da desteğiyle, Alman ekonomisi 1924 ve 1929 arasında güçlü bir şekilde toparlandı. Daha sonra Hitler'e ve onun yeniden silahlanma gayretine atfedilen büyümenin büyük bir kısmının temeli bu dönemde atılmış fakat derin bunalım nedeniyle beş yıllık bir kesinti yaşanmıştı. Özellikle Friedrich Ebert ve Gustav Stresemann gibi temkinli ama becerikli bir dizi devlet adamı, ülkenin Fransa ve SSCB ile zorlu dış ilişkilerini idare etti.

Demek ki 1929'dan önce Almanya'da demokratik yönetimin sona ereceğini öngörmek zordu. Dış baskılar muazzamdı. Hiperenflasyon ülkeyi kasıp kavurmuşken, güçlü bir devlet başkanının gölgesindeki zayıf koalisyon hükümetleri politikaların devamlılığı açısından zorluklar yaratıyordu. Bunların yönetilmesinde yavaş kalındı. Ancak 1929 ile 1934 arasındaki toplumsal ve ekonomik kriz atmosferinde nihayet bir araya gelen birbiriyle bağlantılı iki zaaf vardı. Birincisi, çoğu Prusya'daki toprak sahibi sınıflarla bağları olan, daha yaşlı ve öfkeli eski ordu komutanlarından oluşan grup varlığını hâlâ devam ettiriyordu. Sosyal demokrat liderler, Almanya'daki toplumsal barışı sağlamak için tasarla-

nan 1918'deki Ebert-Groener paktı denilen anlaşma ile orduya ödün vermişti. Ancak zaman içerisinde ordu seçim sandığından muhafazakar bir hükümet çıkarmayı başaramamış, komünist sendikalarda var olduğunu tespit ettikleri Bolşevizm'in yükselmesinden dolayı derin bir korkuya kapılmıştı. Ordu kendi kurtuluşunu orta ve alt sınıfa mensup -işsizlikle bunalımın açtığı yaraları taşıyan genç adamlardan kurulu- yarı-askeri çetelerin varlığını devam ettirmekte görüyordu. Bu türden silahlı çetelerin varlığını korumasında Weimar devletinin de bir dereceye kadar sorumluluğu vardı ve bu da onun ikinci zaafıydı. Çünkü savaşın hemen akabindeki liderler de *Freikorps*'u teşvik etmişti. Hitler'e verilen kitle desteği bu militarist siyasi hiziplerin kalıntılarından doğmuştu. Onun iktidara gelmesine yardımcı olan bu aynı gruplar, Kahverengi Gömlekliler'e karşı yapılan darbeyle daha sonra silahsızlandırıldılar. Merkezdeki demokratik iktidarın parça parça dökülmesine vurgu yapan Naziler, devlet başkanının Reichstag'ı, yani halk meclisini baypas ederek yasa çıkarmasına izin veren bir Yetki Yasası çıkardı.[36]

Hitler'in nihayetinde zincirlerinden boşandırdığı Avrupa-içi emperyalizm ile soykırım birleşimi ne kadar özgün olursa olsun, onun iktidara gelmesinin koşulları Weimar demokrasisine özgü başarısızlıkların ya da Almanların otoriter yönetimlere duyduğu özel bir eğilimin zorunlu yansıması değildi. Son bölümün de gösterdiği üzere benzer koşullar örneğin Japonya, İtalya, İspanya ve Latin Amerika'da da mevcuttu. Hatta 1936'dan sonra bir başka ileri demokratik devlet olan Fransa'da bile eski emperyalist, Katolik ve toprak sahibi bir seçkin grubu varlığını koruyordu; bunlar sosyal demokrasiden nefret ediyor, savaşın hemen öncesindeki yılların anti-Dreyfusçularından ve Action Française bağnazlarından türemiş sağcı milliyetçi genç eylemcileri, küçümsedikleri bir müttefik olarak görüyorlardı. Yine de 1940 yılında Almanya Fransa'yı yenilgiye uğratıncaya kadar iktidarı ele geçiremediler.

Rus Devrimi'nin sunduğu örnek, 1920'de Avrupa'nın her yerinde olduğu gibi, kendini açıkça komünist diye adlandıranlar ile André Léon Blum'un önderliğindeki diğer Fransız sosyalistleri arasında bir bölünmeye yol açtı. Sonraki yirmi dokuz yıl boyunca zayıf solcu koalisyonlar ile ortanın sağındaki hükümetler sırayla iktidara gelirken, sol 1929'dan sonra seçmenler tarafından giderek daha fazla tercih edilir oldu. Ancak Katoliklerin, monarşi yanlılarının ve Action Française ile Croix-de-Feu gibi hareketlerde örgütlenen sömürgeci muhafazakarların desteğini alan aşırı sağcı güçlerin kuvveti siyaset sahnesini karmaşık bir hale getiriyordu. Çok sayıda sahte bono satmış olan Yahudi bir işadamının ölü bulunduğu 1934 Stavisky Hadisesi'nden sonra siyasi çekişmeler zirveye çıktı. Tüm Avrupa'ya yayılan antisemitizmin yüreklendirdiği sağ, bunu sosyalist hükümete karşı kitlesel gösteriler örgütlemek için bir bahane olarak kullandı. Komünist Enternasyonal 1935 yılında faşizmin yayılmasından korkarak ulusal partilere ılımlılar ve sosyalistlerle işbirliği yapma talimatı verdi.

36. Evans, *The Coming of the Third Reich*.

Bunun başlıca sonucu, o zamana kadar sosyalistleri desteklemeyi reddetmiş olan güçlü Komünist Parti'nin sosyalistlerle bir araya gelerek kendine İspanya'daki benzer bir solcu anlaşmayı örnek alan Halk Cephesi'ni kurması oldu.[37] Cephe 1936 seçimlerini kazandı ve komünist sendikaların yaptığı bir genel grevin akabinde, toplu sözleşme, işçiler için asgari yıllık izin, asgari ücret zammı da dahil sosyal demokratik hakların genişletilmesi kabul edildi. Fransız yurttaşlığının az sayıda yerli halkı da kapsayacak şekilde genişletilmesi amacıyla, Cezayir ve Senegal'de solcu partiler ile ulusal partilere tavizler verildi ancak Cephe hükümeti bu daha gerçekleştirilemeden düştü. Komünist ve milliyetçi eylemcilerin 1930'daki bir isyanın ardından hapsedilip idam edildiği Çinhindi'nde, Çinhindi Komünist Partisi'nin ve milliyetçi Viet Nam Quoc Den Dang'ın (VNQDD) önderleri serbest bırakıldı ve savaş tekrar başlayıncaya dek yasal olarak faaliyet yürütmelerine izin verildi. Yine de Cephe hükümeti yalnızca on sekiz ay sürdü ve onun Fransız siyasetinde açtığı yarıklar Almanların 1940'ta ülkeyi işgal etmesinin ardından açığa çıktı.

Gelişmekte olan demokrasiler içindeki derin çelişkiler İspanya'da iki katına ulaştı. Önceki bölümde de belirtildiği üzere burada Katolik Kilisesi'nin, büyük toprak sahiplerinin, bölgesel çıkar gruplarının iktidarı, gelişmekte olan bir sosyalist işçi hareketi ve küçük bir orta sınıfla karşı karşıya geldi. Birinci Dünya Savaşı'na girmemiş olan İspanya, görece varlık içinde geçirdiği 1920'lerde Primo de Rivera'nın temsil ettiği, kralın meşrulaştırdığı zayıf bir diktatörlük biçimine tabiydi. Bunalım'ın yarattığı ekonomik sorunlar, de Rivera ile monarşiyi zayıflatmış, 1931 yılından 1939 yılına kadar yürürlükte kalan İkinci Cumhuriyet'in kurulmasıyla sonuçlanmıştı. O yıl, iç savaştan yengiyle çıkan Francisco Franco, 40 yıl sürecek bir diktatörlük daha başlattı. Ne var ki 1931-1933 arasındaki alametler hâlâ olumlu bir yöne işaret ediyordu. Kadınlar oy hakkını kazanmış, çalışma yasaları çıkarılmış, daha yoksul olan güneydeki çiftçiler kendini korumaya almıştı. Ancak artan ekonomik gerilimler, yeni bir muhafazakar-Katolik-iş dünyası koalisyonunun 1933 yılında iktidara gelmesini sağladı. Yeni hükümetin çalışma yasalarını yürürlükten kaldırmasına karşılık olarak Katalonya'daki işçiler 1934 yılında isyana kalkarken, Falanjist, faşist ve anarşist gruplar silahlandı. 1935 yılı sonunda topyekûn bir iç savaş ufukta görünüyordu.[38] İspanya'nın diktatörlükten çok partili demokrasiye, sonra da tekrar diktatörlüğe doğru yalpalaması Batı Avrupa'ya değil, daha ziyade Güney Amerika'ya, özellikle de Meksika ve Arjantine'e özgüydü. Yine de İtalya'daki faşist rejime yakınlığı, Hitler Almanya'sının taşıdığı imaj, İspanya için çok farklı bir uluslararası bağlam yaratırken, diğer tarafta Birleşik Devletler'in Orta ve Güney Amerika'daki tesiri daha farklıydı: Bir örnek oluşturarak desteklediği demokrasiyi, "komünizm"i engellemek için dönemsel olarak zayıflatıyordu.

37. Julian Jackson, *The Popular Front in France: Defending Democracy 1934-38* (Cambridge, 1988).
38. Graham, *The Spanish Republic at War*.

Sonuç: Demokrasi ve Zahmetleri

Önceki bölüm XX. yüzyılın başında dünyadaki otoriterliğe doğru kaymayı inceliyordu. Buradaysa demokrasinin aynı yıllardaki çağdaş başarılarına ve başarısızlıklarına ilişkin kimi nedenler ileri sürüldü. Besbelli ki bir önemli faktör deneyimin kendisiydi. İster Fransa örneğinde olduğu gibi devrimci ve cumhuriyetçi olsunlar, isterse de Britanya, Hollanda ve Nordik ülkelerde olduğu gibi parlamenter ve temsili -en azından 1939'a kadar ayakta kalabilen demokrasiler- genelde temsili hükümet biçimlerine ilişkin insanlarda mevcut olan hafıza üzerinde yükseliyorlardı. Eski egemen sınıf ile daha yeni ve daha demokratik ticari çıkar gruplarının, genişleyen seçmen kitlesinin ve işçi sınıfının taleplerine uyum sağlayabilmek için buldukları yollar da burada kritik önem taşıyordu. Bu sonuç bir yere kadar ekonomik yapıya bağlıydı: "Centilmen kapitalistlerin" ve sınıf atlayan hareketli zanaatçılar ile kırdaki toprak sahiplerinin hâkim olduğu yerlerde, açıktan sosyalist olduğunu söyleyen hükümetlerin iktidara geldiği zamanlarda bile ciddi sınıf çatışmasından kaçınılabildi.

Bununla birlikte, anayasal ve hukuki bağlam da kritik önem taşıyordu. Şayet ordu sivillerin kontrolündeyse, yargı görece bağımsız, sivil toplum örgütleri yeterince kapsayıcı olabiliyor, gelişmekte olan demokratik sistem şiddetli ekonomik ve siyasi fırtınalara dayanabiliyordu. Birleşik Devletler'de federal hükümetin kabul edilemez girişimlerine mani olabilecek, iyice köklenmiş yerel temsiliyet ve demokratik denge biçimleri daima mevcuttu. Aksine, İspanya, Almanya ve Japonya örneklerinde olduğu üzere, bir monarkın ya da bir devlet başkanının ciddi bir takdir yetkisine sahip olduğu yerlerde, güçlü askeri, toprak sahibi çevreler ya da eski ticari çıkar çevreleri tasvip etmedikleri seçilmiş rejimleri daha kolay zayıflatabilecekleri bir pozisyonda oluyorlardı. Bu açıdan 1920 yılında Danimarka'da siyasi bir mutabakatın yaratılarak monarkın bakanları görevden alma yetkisinin kaldırılması dikkat çekicidir. Bu durum Danimarkalı sosyal demokratların 1930'larda, sonra da tekrar 1945'te hâkim olmasının yolunu açtı.

Diğer yerlerde, eski düzenin siyasi kuvvetleri ideolojinin müdahalesiyle güç kazandı. Doğu Avrupa'da Roma Katolik Kilisesi ile daha az ölçüde Ortodoks Kilisesi, Japonya'da da Şinto kültü, himaye ve koruma elde etmek için kaderini tarihsel olarak merkezi hükümetlerle birleştirmiş, onlarla karşılıklı bağımlılık ilişkisi içinde olagelmişti. Aksine resmi kiliseye karşı olan kiliseler ile Protestan kiliseleri ya da hatta Hindistan'daki Arya Samaj ve Teozofi gibi neo-Hindu hareketler, müesses iktidar sahiplerinin ortodoksluklarının tarihsel olarak dışında kalmış, hatta onlara düşman olagelmişti. Dolayısıyla da bunlar otoriterliğe doğru herhangi bir sürükleniş karşısında gözünü dört açmış sivil toplum örgütlerini güçlendirdi. Aynı zamanda hak, ırksal ve dinsel hoşgörü, yurttaşlık fikrini yayan gazetelerin, eğitim kurumlarının ve haberleşme biçimlerinin sık sık kurucu özneleri haline geldiler.

Bununla beraber, bu sayılanların temsili hükümet ile demokrasinin doğuşunun ya da ayakta kalabilmesinin önkoşullarından yalnızca bazıları olduğu

da açıktır. Weimar Cumhuriyeti'nde olduğu gibi, siyasi, askeri ya da ekonomik şoklar bu koşullardan bazılarını ya da tümünü kolaylıkla ortadan kaldırmıştı. Sömürgeleştirilmiş toplumların hafızasında, sivil toplum örgütleri üzerinden girişilen seferberlik ya da sömürgeci iktidara karşı yapılan kitlesel eylemler vardı. Az sayıda sömürge idaresi ya da misyonerlik kurumu kendi uyruklarını eğitim ve hatta sınırlı siyasal temsil yoluyla güçlendirmeye çalıştı ancak burada bile değişim kilidini açan yerli halkın eylemliliğiydi. Ne var ki demokratik, otoriter ya da sömürgeci olsunlar, tüm rejimler şu ya da bu şekilde Büyük Bunalım'dan etkilendi. Bu da sonraki bölümde daha ayrıntılı bir şekilde ele alınıyor.

5
Bunalım: Devlet Müdahalesi ve Halk Direnişi

Bunalım'ın Kökeni ve Yayılması

Hindistan, Avustralya ve Afrika:
Sömürge Bağımlılığının Zorlukları ve Özerkliğin Avantajları

Almanya, Latin Amerika ve Japonya:
Ekonomik Kriz ve Otoriterliğe Doğru Sürüklenme

Birleşik Devletler ve Dünya: Bir Paradigma Kayması mı?

İki Savaş Arasındaki Yıllar:
Tarihçiler, İktisatçılar ve Aralarındaki Farklar

1929-1938 Büyük Bunalım'ı iki dünya savaşı arasında kavramsal bir köprü oluşturur. Savaş zamanının borçları ile savaş tazminatlarının doğru yönetilememesi, 1922'den sonraki hummalı ekonomik büyüme Bunalım'ın koşullarının hazırlanmasına katkı yaptı ve burada anahtar bileşen insan hatasıydı.[1] Almanya ve Avusturya'daki demokratik iktidarın çökmesi, Japon mallarının Doğu ve Güneydoğu Asya'daki sömürge piyasalarından dışlanması da İkinci Dünya Savaşı'na götüren çatışmaları kışkırttı. Siyasetçiler ile kapitalistlerin altın standardına ilişkin yanlış hesapları bir kez daha onların küresel hırsları ile iç içe geçerek yeni bir çatışma dönemini başlattı. Yine de uzun vadeli ekonomik ve siyasal değişimler, özellikle Avrupa ile Birleşik Devletler dışında kalan sanayi üretimindeki yavaş gelişme de Bunalım ile birlikte hızlandı.

Birinci Dünya Savaşı'nda zaten dalgalı olan tarımsal fiyatların bu dönemde çökmesi XX. yüzyılda kır nüfusuna, bilhassa da küçük toprak sahipleri ile kiracı köylülere vurulan en büyük darbe oldu.[2] Doğu Asya'daki eski sömürge toprakları ile komünist devrimlerde yapılan toprak reformuna rağmen, köylülüğün dünyanın her yerinde yaşadığı aşamalı güç kaybı XXI. yüzyıla dek hiç hızını kesmeden devam etti. Bunalım sırasında tahıl ve diğer tarımsal fiyatlarda yaşa-

1. John Maynard Keynes, *The Economic Consequences of the Peace* (Londra, 1919).
2. Dietmar Rothermund, *The Global Impact of the Great Depression, 1929-1939* (Londra, 1996).

nan çöküş, yoksulları şehirlere çekti ve böylece 1930 yılında dünya nüfusunun yaklaşık % 85'ini oluşturan kırsal nüfusu 2014 yılında % 46 civarına gerileten uzun soluklu bir göç başlattı.[3]

Bunalım Avrupa sömürgeleri dışında hükümet müdahalesini öne çıkardı zira siyasetçiler öfkeli bir işgücünün gönlünü almaya çalışıyordu. Birleşik Devletler'deki Tennessee Vadisi'nde olduğu gibi bu harcamanın bir kısmı taşraya giderken çoğu büyük sanayi kentlerine giderek buraların işsiz küçük toprak sahiplerine ya da kır emekçisine daha çekici hale gelmesini sağladı. Son olarak Bunalım'ın tetiklediği ciddi siyasi, entelektüel ve hatta sanatsal değişimler de önemliydi. İktisat teorisi alanında, Keynes ve destekçileri ekonominin zor durumda olduğu bir dönemde yapılan hükümet kesintilerinin ve "kemer sıkmanın" maksada aykırı düştüğüne işaret ediyordu ve teorileri en azından 1970'lere kadar çoğu hükümeti ikna etti.[4] 2008'deki Büyük Durgunluk başladığında bu tartışmalar da yeniden alevlendi.

Bunalım'ın Kökeni ve Yayılması

İktisat tarihçilerinin en ufak ayrıntısına kadar üzerine düşündüğü bir dizi durum bir araya gelerek New York borsasının 1929 Ağustos'undaki çöküşünün arka planını oluşturdu.[5] Birleşik Devletler 1920'lerin ortasından itibaren Avrupa devletlerine ve diğer devletlere verdiği savaş kredilerinin ödenmesi için bastırdı. Fransa da savaş tazminatları için Almanya'ya baskı yapıyordu. Tüm bu koşullar dünya ekonomisinin hayli istikrarsız olduğu bir noktada ciddi deflasyona neden oldu. Bunun üzerine, Avrupa ve Amerika dışında olup da istikrarsızlığı büyüten diğer koşullar eklendi. Örneğin savaş zamanı ve savaşın hemen akabindeki kayıplarını telafi etmeye çalışan toprak sahipleri ile köylüler, teknolojideki çağdaş gelişmelerin de katkısıyla aşırı mahsul üretmişti. Londra ve New York'taki mali yetkililerin yanlış bir karar alarak, 1914 öncesi uluslararası finans sistemine istikrar sağladığı düşünülen altın standardını geri getirmesi de bir o kadar önemliydi. Bu bir felakete yol açtı çünkü Batı ülkeleriyle onların sömürgelerinin para birimlerini sürdürülmesi mümkün olmayan ve nihayetinde çöken sabit bir küresel kura kilitlemiş oluyordu ki bu durum güven krizini uzattı.[6] Sonuçta, dünya borsalarının 1929'da uluslararası bir paniği tetikleyerek çökmesinden beş yıl sonraya dek, ülkeler fiyatları daha da aşağı çeken "komşunun canı çıksın" politikalarına sarıldı. Tüm dünyada pek çok hükümet, özellikle de Avrupa sömürgelerinin otoriteleri, fiyatlardaki düşüşü yavaşlatmak için herhangi bir müdahalede bulunma fikrini ele almayı başlangıçta reddetti. Sonuçta kırdaki

3. Anon, "Datawatch", *Financial Times*, 27 Ekim 2014.
4. Michael Stewart, *Keynes and After* (Londra, 1986).
5. Hâlâ klasik olan anlatım için bkz. Charles P. Kindleberger, *The World in Depression, 1929-39* (Londra, 1973).
6. Michael Kitson, "Britain's Withdrawal from the Gold Standard: The End of an Epoch", Randall Parker and Robert Whaples (Ed.) *Handbook of Major Events in Economic History* (Londra, 2013) içinde, s. 127-137.

üreticiler ödenmeyi bekleyen vergi ve kiralarla mallarının düşen fiyatları arasına sıkıştı. Ekonomideki genel talep düşerek çoğu kişi işten çıkarılınca, kentli emekçiler de dünya çapında rahatsızlık ve sıkıntı yaşadı. Birleşik Krallık'taki en yaşlı nesil, "Amele lazım değildir!" diyen ilan panolarının çoğalışını hatırlar.

Bu kitapta tartışılan diğer küresel konjonktürler gibi Bunalım da bağlantı kuran kuvvetlerce dünyanın her yanına taşındı, hâkim yerel ekonomik sorunlar ve siyasi krizlerin sonucu olarak farklı bağlamlarda kendine has biçimler aldı. Bunalım'ı Birleşik Devletler'den Avrupa'ya taşıyan iki faktör vardı: Birincisi, borsanın çöküşünden önce Amerika'nın kendi ekonomik durgunluğunun ve fonların New York boğa piyasasına yönlendirilmesinin bir sonucu olarak, Amerikan sermayesinin aniden dünya piyasasından çekilmesiydi ki bu durum borsanın çöküşünden önce gerçekleşti. Birleşik Devletler savaştan sonra dünyanın en büyük kredi sağlayıcısı olarak Britanya'nın yerine geçmiş ve sermayenin bu şekilde çekilmesi, özellikle Kanada, Avustralya, orta Avrupa ve ötesindeki hammadde ile tahıl fiyatlarında bir çöküşe yol açmıştı. İkinci olarak, Birleşik Devletler de kendi "komşunun canı çıksın" politikasını, yani 1930 Hawley-Smoot Yasası ile gümrük vergisi korumalarında büyük bir artışı başlatmış, böylece ithal malların vergisini neredeyse % 50 arttırarak diğer gelişmiş ülkelerden de benzer yanıtlar verilmesine yol açmıştı.[7] Sonuçta 1910'lar ile 1920'lerde Birleşik Devletler'den kredi almış ülkeler, Birleşik Devletler'e ihracat yapamadığından borcunu da ödeyemedi ve böylece dünya ekonomisi daha da parçalandı. Avrupa devletlerinin karşılaştığı sorunlar, onları da Britanya'nın 1932 İthalat Vergileri Kanunu gibi benzer tercihli gümrük vergileri getirmeye yöneltti. Bu durum ve ülkenin daha önce altın standardını terk etmiş olması yeni bir deflasyon dalgası daha başlattı.[8]

Bu finansal zorluklara karşı tutarlı bir politika geliştirebilen ülke azdı. Birinci Dünya Savaşı belli bir düzeydeki merkezi devlet planlaması fikrini açığa çıkarmışsa da, çoğu ulusal iktidar hafifletici politikaları sonuna kadar götürebilecek denli büyük ya da uyumlu değildi. Birleşik Devletler'deki federal hükümet İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki haline kıyasla GSYİH'si bakımından hâlâ çok küçüktü. Kriz başladığında bir İşçi Partisi hükümeti tarafından idare edilen Britanya, sermayenin çıkarları ile güçlü işçi sendikaları arasında kutuplaştı. Birleşik Devletler, Fransa ve Japonya hükümeti de dahil pek çok hükümet, çiftçi oylarına bağımlı olmaları nedeniyle yerinden kıpırdayamaz haldeydi ve çiftçiler de mallarının değerini getirilecek gümrük vergileriyle korumaya kararlıydı. 1922'deki büyük enflasyonun sonuçlarının dehşete düşürdüğü Almanya da parasal genişlemeyi göz önünde bulundurmaya isteksizdi. Bunalım'dan ağır darbe almaktan kaçınabilen az sayıdaki demokratik hükümetten ikisi Danimarka ile İsveç'ti. İkisi de 1920'lerde endüstriyel değişimi planlamaya, kimi refah devleti biçimlerini tesis etmeye başlamıştı. Bunalım'ın etkilerini

7. Reynolds, America, 2. 335-58; klasik çözümleme için bkz. J. K. Galbraith, *The Great Crash, 1929* (Londra, 1955) [*Büyük Kriz 1929*, Çev. Özkan Özdem, Elif Nihan Akbaş. Pegasus Yayınları, 2013].
8. Eric Rauchway, *The Great Depression and the New Deal: A Very Short Introduction* (Oxford, 2008).

göğüslemekte en başarılı ve etkin olan devletlerden bazılarının otoriter devletler olması bu nedenle şaşırtıcı değildir: Güney Avrupa'da Mussolini ile Franco iktidarı, giderek militaristleşen Japon rejimi ve elbette, şirketlere büyük krediler açan, devasa bir askeri-sınai genişleme süreci başlatan Almanya'daki Hitler iktidarı. SSCB'de Lenin'in 1921'deki Yeni Ekonomi Politikası'na yön vermiş olan sosyalizmi bireysel girişim ile harmanlama girişimi, 1928 yılında ilk Beş Yıllık Plan'ın başlatılmasıyla terk edildi.

Devletlerin Bunalım'a geç yanıt vermesinin yaptığı en olumsuz etki, üretim alanlarının emperyal yayılma aracılığıyla genişletilmesi çabasıydı özellikle. Korumacılık nedeniyle Asya'daki Avrupa sömürge piyasalarından dışlanmakla karşı karşıya kalan Japonya, stratejik ve siyasal nedenlerle Çin'e yönelik olarak başlattığı müdahalelerini iki misline çıkardı. Ekonomik baskılar İtalyanların Etiyopya'yı işgal etme kararına katkı yaptı; Hitler, kısmen de olsa Orta ve Doğu Avrupa'da bağımlı bir tarım imparatorluğu kurma hayalinin verdiği cesaretle *Drang nach Osten* (Doğu'ya Yöneliş) politikasını kurgulamaya başladı. Bu bölümde şimdi genel argümanı besleyen bir dizi spesifik örnek üzerinden Büyük Bunalım'ın nedenlerini ve sonuçlarını ele alacağız.

Hindistan, Avustralya ve Afrika: Sömürge Bağımlılığının Zorlukları ve Özerkliğin Avantajları

İki savaş arasındaki yıllarda Avustralya, Hindistan ve kolonyal Afrika'nın yaşadığı sorunlar, kendi kendini yöneten bir dominyon ile söz hakkı elinden alınmış sömürgelerin kaderleri arasındaki farkı canlı bir şekilde ortaya koyar. Elbette Avustralya ekonomisi 1920'lerde inişli çıkışlı bir yol izlemiş, 1929 yılında Bunalım'ın başlamasından çok zarar görmüştü. Küresel kriz sırasında yün ve buğday fiyatları çakılmış, Avustralya büyük çoğunluğunu Britanyalı yatırımcılardan aldığı çok yüklü kredilerin faizini ödeyemez olmuştu. Kemer sıkmaya yönelinmiş, maaşlarla birlikte federal bütçe ve devlet bütçesi azaltılmıştı. Aralarında çok sayıda engelli savaş gazisinin de bulunduğu nüfusun % 28'lik büyük bir kesimi işsizdi. Yaşam standartları arasındaki fark 1933 yılıyla birlikte hızla çoğalmış, şehirlerin eteklerinde işsizlerin gecekonduları bitmeye başlamıştı. Avustralyalıların belki de dünyadaki en yüksek yaşam standartlarına sahip olduğu 1890'larda bu durum hayal bile edilemezdi.[9]

Pamuk, hintkeneviri ve çay hammaddelerini ihraç eden Hindistan da bir o kadar sıkıntı çekmişti ancak muazzam büyüklükteki yoksullaştırılmış çiftçi nüfusuna ve büyük bir geçimlik piyasasına sahip ülkede finansal şok başlangıçta görece daha hafif hissedildi. Gerçi yaşam standartlarındaki küçük bir düşüşün bile muazzam bir etkisi vardı. Hindistan bazı yönlerden Bunalım'ın biraz faydasını bile gördü. Maaşlar çok düşük olduğu için fiyatları da düşük

9. Macintyre, *Australia*, s. 178-183.

olan Hintli imalatçılar daha cazip hale geldi. Sömürge idaresi daha 1920'lerin başında, kısmen de savaşın sonundaki mali krize bir yanıt olarak Britanya'dan yapılan pamuk ithalatının gümrük vergisini arttırmıştı. Elbette bu toplumsal açıdan ilerici bir ekonomik gelişme olmayıp, Hindistan maliyesinin idaresine yardımcı olmak için atılmış bir adımdı. Ancak sonuçta Mumbai ve Gucarat'taki pamuk üretimi istikrarlı şekilde çoğaldı ve bu durum 1930'larda da devam etti.

Yine de Hindistan ve Avustralya arasındaki siyasal statü farkı 1930'dan sonra iki ülke arasındaki farkları çoğalttı, Hindistan'ın derinleşen Bunalım'ın etkilerini göğüslemeye yeltenmesi bile son derece zor hale geldi.[10] Britanya 1931 Eylül ayında altın standardını terk ederken, Hindistan hükümetinin Maliye Azası olan Sir George Schuster Londra tarafından birkaç yıl boyunca bir deflasyon politikası uygulamaya zorlanmış, o da rupinin suni olarak değer kazanmasının Hindistan ihracatına zarar vermesi nedeniyle Hint rupisini sterlinden ayırmayı denemişti. Londra buna da izin vermeyi reddedince, deflasyon ve Bunalım bir kısırdöngüye girdi. Avustralya kendi parasının sterlin karşısındaki değerini % 25 azaltabildi. Birleşik Krallık Hazinesi bunu durdurmaya çalıştıysa da, dominyonun ve Avustralya eyaletlerinin göreli özerkliğinin kıymeti bu noktada anlaşıldı; Avustralyalılar Britanya'nın altın standardını terk etmesinden böylece istifade edebildiler. İroniktir, bu durum Hindistan'ın sorunlarını daha katmerli hale getirdi çünkü Avustralya'dan gelen büyük miktarda ucuz buğday ile diğer temel ürünler ülkeye girdi. Hindistan otoriteleri korumacı bir gümrük vergisi koyamayacakları için bu durumu telafi edecek bir şey yine yapamadı. Hint köylüsünün geliri ciddi oranda azaldı, bu da altının kır ekonomisinden ve aslında tümüyle ülkeden çıkmasına yol açtı. Elbette Birleşik Krallık altın standardını terk ettiğinden beri altının fiyatı çok artmıştı. Yine ironiktir, bundan asıl faydalanan da Hindistan halkı değil, Hindistan'daki Britanya idaresi olmuştu çünkü altının ülkeden çıkması, "idare masrafları" olarak bilinen faizlerin ve ödemelerin idare tarafından Hindistan'dan Birleşik Krallık'a kesintisiz bir şekilde aktarılmasını mümkün kıldı. En büyük kaybı kaçınılmaz olarak Hint köylüsü yaşadı.

Avustralya'nın bu yıllarda yaşadığı sıkıntıyı da azımsamamak gerekir. Özellikle kömür ve çelik sektörlerinde işçi grevleri yaygındı. Ancak ülkenin kendi kurunu ve gümrük vergilerini kontrol edebilmesi uğranan zararı azalttı. 1932'den sonra ihracat hızlıca toparlandı ve sermaye beş yıldır durgun olan yerel endüstriyel faaliyetlere akmaya başladı. Avustralya'nın İmparatorluk konseyleri içerisinde göreli bir siyasal ağırlığa sahip oluşu, Britanya'ya ihraç edilen mallara tercihli tarife uygulanması ve kendi çiftçilerinin Britanya pazarına daha iyi erişebilmesi için müzakere edebilmesini mümkün kıldı. Sonuçta Avustralya'nın dış borcu hafifledi. Bu arada Hindistan'ın borcu arttı, ta ki Britanya İkinci Dünya Savaşı'nın yaklaşmasıyla Hint ordusunun yeniden donatılmasını finanse etmek zorunda kalıncaya kadar.[11] İkinci Dünya Savaşı bittiğinde, iki yüz yıldır ilk kez

10. Rothermund, *The Great Depression*, s. 87-97.
11. B. R. Tomlinson, *The Economy Modern India from 1860 to the Twenty-First Century* (Cambridge, 2013).

Britanya'nın Hindistan'a net borcu vardı. Londra'nın 1947 yılında yarımadaya bağımsızlık vermek için bu kadar hızlı davranmasının sebeplerinden birinin de bu olmadığı söylenemez.

Hindistan da, Avustralya da kırdaki ve kentteki işçi sınıflarının siyasal muhalefetiyle karşılaştı. İki devlet de komünist faaliyetlere karşı kesinlikle amansızdı, işçi sendikalarını işe dönmeye zorlamak için çok uğraştılar. Bu durum Hindistan'da Kongre hükümetlerinin 1937'den sonra vilayetlerde sınırlı bir iktidara sahip olduğu zaman bile devam etti. İki ülke de etkin devlet müdahalesiyle huzursuzluğu azaltmak için pek bir şey yapmadı. Avustralyalılar biraz daha iyiydi çünkü 1914'ten önceki hükümetler bir nevi sağlık sigortası başlatmıştı. 1930'ların Britanya'sında terk edilmeye başlansa dahi, serbest piyasa ekonomisi Avustralya'da siyaseten baskın kaldı. Herhangi bir devlet yardımından söz etmenin mümkün olmadığı Hindistan bir kez daha kötü durumdaydı. Nehru'nun sırdaşı G. B. Pant gibi Hint milliyetçileri bunun oldukça farkındaydı. Pant, 1936 yılında Hint hükümetinin Maliye Azası Sir James Grigg ile ateşli bir tartışmaya girmişti. Büyük Britanya'nın serbest piyasadan çoktan uzaklaştığını, konut programlarında Lloyd George, Roosevelt, Keynes ve Harold Laski gibi büyük iktisatçılardan ve politikacılardan etkilendiğini ileri süren Pant, "Nasıl oluyor da Hindistan idaresi hâlâ bu kaba küçük devlet fikrine bağlı kalabiliyor?" diyordu.[12] Hindistan idaresini nihayetinde devlet müdahalesine doğru kaydıran şey, 1939-1945 savaşı sırasındaki planlama ve bağımsızlık oldu. Hemen hemen aynısı Avustralya için de söylenebilir; muhafazakarların daha yüksek vergilere olan düşmanlığı, birlikler 1945 yılında savaştan geri dönünceye kadar ülkede sosyal bir mevzuatın çıkarılmasına engel oldu.

Afrika da birincil ürün ihracatçısı olarak Bunalım sırasında Hindistan kadar rahatsız oldu. Doğu Afrika'nın çay ve kahve, Batı Afrika'nın kauçuk, Güney Afrika'nın yün ve maden ürünlerinin ihracatı ciddi ölçüde azaldı. Tüm bu bölgelerde ücretler düştü, göçmen emeği pek çok şehirdeki pozisyonunu yitirirken kırda yoksulluk çoğaldı. Avustralya'nın durumuyla Güney Afrika'nınki arasında bir ölçüde eşdeğerlik olabilirdi çünkü başbakan Jan Smuts da 1933 yılında sterlini dalgalanmaya bırakmış, ülkeyi altın standardından çıkarmıştı. Ülke 1930'ların sonunda başlıca ihraç ürünlerinden biri olan altının değerinin artmasından da yararlanmıştı. Buna rağmen burada bile kırsal yoksulluk ciddi oranda arttı.

Afrika'nın diğer yerlerinde durum vahimdi. Örneğin Nijerya'nın kuzeyinde sömürge görevlileri çelişkili amaçlar için uğraşıyorlardı.[13] Bir yandan kırsal ekonomileri yeniden bir dengeye kavuşturarak büyütmeye çalışıyorlardı, diğer yandan Londra'dan ve yerel hükümetlerden gelen baskılar, Hintli meslektaşları gibi onları da değerli ihracat ürünlerinin vergisini arttırmaya zorlamıştı. Sonuçta üreticiler fazladan vergiyi karşılayamadığı için bu ürünlerin üretimi

12. M. Chalapathi Rau, *Govind Ballabh Pant: His Life and Times* (Delhi, 1981), s. 140-141.
13. Falola and Heaton, *A History of Nigeria*, s. 118-124.

azaldı, neticede vergi gelirleri de azaldı. Yıllar süren kötü hasat ile sömürgelerin çok zayıf olan altyapısının geliştirilmesinde yaşanan gecikmelerin ağırlaştırdığı bu kısır döngü 1939 yılına kadar sürdü, İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla hem Doğu hem de Batı Afrika ekonomileri askere almalar ve mallara yönelik taleple yapay olarak teşvik edildi. Ne var ki Nijerya'nın kuzeyinde küçük bir umut ışığı vardı.[14] İthal tekstile pek kimsenin gücü yetmediği için insanlar yerel mallara yönelince Sokoto gibi bölgelerde yerel dokuma tezgâhlarındaki dokumacı kadınların işleri hızla arttı. Yine bu da Hindistan'daki gelişmelere paraleldi: Burada da ülkenin ne zamandır zor durumdaki el dokuma endüstrisinin yanı sıra Ahmedabad gibi şehirlerindeki yerel makine imalatına teşvik sağlanmıştı. Gerçekten de bazı bakımlardan, düşen işgücü maliyetleri ve Batı'da yaşanan ekonomik kriz, özellikle pamuk imalatında "küresel kuzeye dönüş"ü başlatmıştı.[15] Bir nesil önce Japonya'da olduğu gibi, Hindistan ve Çin'de, daha sonra Afrika'da sanayi üretimi arttı.

Yine de Britanya'nın Rodezyalar ve Kenya gibi Doğu Afrika sömürgeleri, ihracatlarında benzer bir orta vadeli düşüşten, kırda da yoksulluktan rahatsız oldu ancak durumu etkileyen bir başka faktör daha vardı: Benzerlerine Fransız Cezayir'i ile daha küçük ölçekte Belçika Kongo'sunda rastlanan kalabalık beyaz yerleşimciler. Avrupalıların bu topraklara göçü kırılgan 1920'lerde ciddi boyuttaydı, 1930'larda biraz azaldı.[16] Ancak Avrupalılar buralarda Avrupa'dakinden çok daha iyi bir yaşam tarzını devam ettirebiliyordu. Bunun kayda değer bir örneği Kenya'daki Mutlu Vadi denilen yere yerleşen ikinci kademe Britanyalı aristokratlarla iş insanlarının lüks ve biraz dekadan yaşam tarzıydı. Bununla birlikte, Bunalım'ın burada ve diğer yerlerdeki etkisi, beyaz yerleşimcilerin yerel siyasi güçlerini ve tesirlerini kullanarak Afrikalıların toprağa erişimini engellemesi, onları fiilen "proleterleştirip" çok daha ucuz bir işgücü olarak elde tutması oldu. Fransız Cezayir'indeki duruma benziyordu bu: 1920'lerde ve 1930'larda nüfuz sahibi bir Fransız *kolon* grubu, yerel idarecilerin Arap emeği sömürüsünü hafifletmeye, yerel nüfusa asgari bir temsiliyet sağlamaya yönelik girişimlerini engelleyebilmişti. Cezayir'deki yerleşimcilerin siyasi hareketleri Fransa'daki Croix-de-Feu gibi sağcı örgütlerle yakından ilişkiliydi.[17] Ancak diğer yerlerde olduğu gibi, Bunalım sırasındaki angarya ve artan vergiler dolayısıyla çoğalan huzursuzluk, Ulusal Kurtuluş Cephesi ve Ulusal Cezayir Hareketi gibi sömürgecilik karşıtı hareketlerin yaratılmasıyla sonuçlandı.

Köle ticaretinden ve 1870'ler ile 1880'lerde yaşanan önceki bir bunalım sırasında ticarete getirilen vergilerden sonra Afrika'nın refahına vurulmuş üçüncü büyük darbenin bunalım sırasında izlenen sömürgeci politikalardan geldiği

14. Moses E. Ochonu, *Colonial Meltdown: Northern Nigeria in the Great Depression* (Atina, 2009).
15. Sven Beckert, *Empire of Cotton: A New History of Global Capitalism* (Londra, 2014) [*Pamuk İmparatorluğu*, Çev. Ali Nalbant. Say Yayınları, 2018].
16. I. D. Talbott, *Agricultural Innovation in Colonial Africa: Kenya and the Great Depression*, (Lewiston, 1990).
17. Samuel Kalman, *French Colonial Fascism: The Extreme Right in Algeria, 1919-39* (New York, 2013).

söylenebilir. Öyle ki Afrika'nın yaşam standartları XXI. yüzyıl başına dek dünya ortalamasına yaklaşamayacaktı. Bu dönemde geç sömürgecilik dönemi isyan hareketlerinin temeli de atılıyordu. Köylerini terk ederek etrafa dağılan erkekler isyankar siyasi mesajları birbirine taşıyordu. Angaryaya karşı başlayan yerel Kikuyu direnişi 1930'larda güçlendi; Batı Afrika'da yerel siyasi örgütlenmeler ekonomik yoksulluk meselelerini ele almaya başladı. Union Minière gibi sömürge şirketlerinin kârlı bakır, demir cevheri ve palmiye yağı ihracatına hâkim oldukları Belçika Kongo'sunda fiyatlarda yaşanan çöküş, madencilik yapan nüfusun % 70 azalmasıyla sonuçlandı. Ağır vergilere ve yoksullaştırmaya karşı, "1931 Pende İsyanı" gibi dağınık isyanlar patladı. Bu durum sömürgeyi sarstı ve istikrarın bir nebze olsun yeniden sağlanması, Malaya'nın 1942'de Japonların eline geçmesinin ardından Kongo'nun Müttefikler için ana bakır ve demir kaynağı haline gelmesiyle mümkün oldu.[18]

Güney Afrika'da farklı bir siyasal konjonktür oluştu ve saldırıya geçen beyaz yerleşimci işçiler oldu. Ekonomik zorluklar, özellikle de yoksul beyaz işçilerin yerini daha da ucuz Afrikalı işçilere kaptırması, birliğini yeni sağlamış Ulusal Parti'ye güç verdi ve böylece 1960'larda apartheid devletinin kurulmasıyla doruğuna çıkan ırksal dışlama politikaları ön almaya başladı. Bunalım Avrupa ve Birleşik Devletler'de olduğu gibi, Güney Afrika'da da siyasal ırkçılığı teşvik etti.

Almanya, Latin Amerika ve Japonya: Ekonomik Kriz ve Otoriterliğe Doğru Sürüklenme

Almanya'nın 1922-1923 enflasyonu büyük bir toplumsal huzursuzluk ve uzun soluklu siyasi sonuçlar yaratmıştı. Enflasyon iç borcun çoğunu silmişti ama Almanya'nın Fransa'ya ve Britanya'ya ödemesi gereken savaş tazminatları yerinde duruyordu ki bu kritikti. Eski İtilaf güçleri tazminatların azaltılmasını uygun görmedi çünkü onlar da aynı şekilde savaş zamanı Birleşik Devletler'den aldıkları kredileri geri ödemekle yükümlüydü. Sonuçta Almanya 1920'lerin ortası ve sonu boyunca muhafazakar bir maliye politikası ile korumacılığa mahkûm oldu. Bu politikalar ülke ekonomisini canlandırmadığı gibi, 1926 itibarıyla zaten neredeyse % 23'e ulaşmış olan bir işsizlik krizi yarattı. Almanya'nın sorunları 1928 yılında ucuz Amerikan kredisinin tükenmesiyle ve 1929 yılındaki Wall Street İflası'yla birlikte çoğaldı, kalan mali güven de zarar gördü. İşsizlik daha da çoğaldı, siyasal sistem zayıfladı. 1930 ile 1932 arasında şansölye olan Heinrich Brüning ekonomiyi serbest bırakarak büyütmenin yollarını bulamadı. Bir deflasyon politikası izledi; Britanya bile altın standardını terk etmişken, kuvvetli ithalat kontrolleri ile Almanya'da standardı devam ettirmek için çok uğraştı. Bunun nedeni 1923 enflasyonunun Almanların hatırasında hâlâ canlı olması ve altının görünüşte bir tür mali istikrar sunmasıydı. 1932 yılında Almanya'nın savaş tazminatları temerrüde düştü, aynı şekilde birkaç ay sonra

18. Osumaka Likaka, *Naming Colonialism: History and Collective Memory in the Congo*, 1870-1960 (Madison, 2009)

da Britanya ile Fransa'nın Birleşik Devletler'e olan savaş borçları. Fakat bu noktada kriz artık o kadar derindi ki kimsenin bu gelişmeden sağlayacağı bir ekonomik kazanç kalmamıştı.

Weimar Cumhuriyeti'nin anayasası devlet başkanına hatırı sayılır bir güç veriyor, başkan siyasi kördüğüm zamanlarında meclisi baypas ederek hükümet kurabiliyordu. Üçüncü bölümde de gösterildiği üzere, Hitler ve nasyonal sosyalistler mali krizden ve Brüning'in toprakların kamulaştırılmasını da kapsayan kemer sıkma önlemlerinden zarar görmüş olan gruplardan gevşek, kendi içinde çelişkili bir koalisyon kurmaya başlamıştı. Bu gruplar arasında vergilerin düşürülmesini isteyen sanayiciler, bütçesinin arttırılmasını isteyen ordu, fiyatların çakılmasından ve aşırı üretimden zarar görmüş çiftçiler hatta işçi sınıfının kimi muhafazakar unsurları vardı. Hitler'in 1932'de, sonra tekrar 1933'te seçim sandığında kazandığı zafer Brüning'in ardılı Franz von Papen'i sıkıştırdı. Sanayici ve çiftçi çıkar gruplarınca desteklenen Başkan Hindenburg, daha militan sendikaların neden olduğu solculaşmaya karşı Hitler'in kullanışlı bir araç olabileceği yargısına vararak Hitler'den bir hükümet kurmasını istedi. Alman hükümetleri 1920'lerde katı kur kontrolleri ve dış ticarette yapılan merkantilist düzenlemeler gibi devlete ekonomi üzerinde ciddi güç veren bir dizi tedbir getirmişti. Hitler rejimi, maliye bakanı Hjalmar Schacht'ın kılavuzluğunda bir yandan yavaş yavaş ekonomide reflasyon gerçekleştirirken, bu ekonomik tedbirlerden de hayli faydalandı.[19]

Böyle olunca Naziler daha sonra "devlet kapitalizmi" diye anılacak melez bir sosyoekonomik rejim tipi yarattı. SSCB'deki durumun aksine, özerkliklerini korumaya devam eden sanayicilerle ticari çıkar çevrelerini memnun etmek gibi büyük bir avantajı vardı bunun. Aynı zamanda 1934 yılının sonundan başlayarak işsizliğin yavaş yavaş azalması, tam da Hitler'in sabık komünist düşmanlarını ve sendikaları ezmekte olduğu bir zamanda işçi sınıfının daha ayrıcalıklı üyelerinin pasifize edilmesine yardımcı oldu.[20] Dünyanın çoğu yerinde olduğu gibi, 1935-1936'da yeniden silahlanmanın başlaması da bu süreci perçinledi, öyle ki İkinci Dünya Savaşı koptuğunda Alman ekonomisi hızla büyüyor, tam istihdam bir kez daha gerçekten güvence altına alınıyordu. Öte yandan yeniden silahlanma 1936'dan sonra hız kazanınca, enflasyon tekrar tırmanmaya başladı ve Almanya'nın dış borcu arttı. Artık Hitler'in aklında ekonomik büyümeden ziyade, uzun vadede Avrupa'ya hâkim olmak gibi bir siyasi hedef olduğu ortaya çıkmış, ekonomiyi gerekçe göstererek temkinli olunmasında ısrar eden Schacht ile Reichsbank yönetim kurulu görevden alınmıştı.

Yine üçüncü bölümde sözü edilen, Bunalım'ın bazı devletlerin otoriterliğe kaymasına katkı yaptığı bir başka bağlam da Latin Amerika'ydı.[21] Muhtelif Avrupa sömürgesi toplumlarda olduğu gibi, burada da ekonomiler dış şoklara dayanıksızdı çünkü büyük oranda hammadde ve tarım ürünü ihracatına

19. Harold James, *The German Slump: Politics and Economics*, 1924-36 (Oxford, 1986).
20. Evans, *The Third Reich in Power*.
21. Bakewell, *Latin America*, s. 441-443.

bağımlılardı. Yine burada da kriz en ağır darbeyi yoksul köylü toplulukları ile topraksız emekçilere vurdu. Bununla birlikte bölgedeki devletler bağımlı sömürge devletlerinden daha iyi durumdaydı çünkü Avustralya gibi onlar da daha özerkti. Hızlıca ithal ikamesine yönelip para birimlerinin değerini düşürerek, örneğin Hindistan'ın başaramadığı bir şeyi yapmış ve altın standardını terk edebilmişlerdi. Bu açıdan, Arjantin gibi buğdayda ve kırmızı et ürünlerinde Birleşik Krallık ile yaptığı ticarete, Britanya sermayesinin ithalatına çok bağımlı bir ülkenin görece daha zaaflı bir pozisyonda kalması öğreticidir. 1933 yılında yapılan bir anlaşmayla Arjantin'deki Britanya mallarına seçmeli tarife getirildi. Sonuçta yaşam standardının daha da düşmesi temsili hükümeti zayıflattı, Juan Perón'un 1946'dan sonraki otokrasisinin önünü açtı.

Daha fazla ekonomik istikrara sahip olan Brezilya bir karşı örnek oluşturuyordu ama o da otokratik yönetime yenik düştü. Ülke kahve üretimini kontrol edebiliyordu ve özellikle de tekstilde yerel bir sınai kalkınma programı başlatabilmişti. Aynı zamanda Brezilya para biriminin değer kaybetmesine izin verildi, böylece ihracata ayrı bir teşvik sağlanmış oldu. Sınırlı bir ekonomik otarşiye doğru yaşanan gidişat, diktatör Getúlio Vargas'ın yönetiminde daha da hızlandı. Vargas, eski liberal seçkinleri destekleyen büyük kahve üreticilerinden daha farklı çıkarlara sahip subaylar ve küçük toprak sahipleri tarafından destekleniyordu. Ekonomide yeni bir devlet müdahalesi biçiminin öncülüğünü yapan Vargas, 1930 yılında altın standardını terk etti, yeni bir ithal ikame politikası benimsedi ve aynı zamanda bir Brezilya milliyetçiliği dalgası başlattı.

Kendisi de aynı yıllarda otoriterliğe doğru kayan Japonya'nın durumu Bunalım'ın yarattığı ekonomik etki açısından Almanya ve Brezilya ile bazı benzerlikler taşır.[22] Tıpkı o sene Almanya'da yaşanan enflasyon gibi, 1923 yılındaki büyük Tokyo depremi de Japonya'nın maliyesini istikrarsızlaştırmıştı. Fark şuydu ki Japonya, maliyesini yeniden yapılandırmak için para biriminin değerini düşürmek zorunda kalmış, Britanya'nın 1925 yılında yaptığı gibi yeniden altın standardına geçememişti. Sonuç olarak Japonya'nın özellikle de Birleşik Devletler'e yaptığı ihracat dramatik biçimde arttı, ülke yeni bir sanayileşme ve kentleşme dönemine girdi; süreç ancak 1927 yılındaki enflasyon ve ülkedeki bazı bankaların batmasıyla sekteye uğradı. Bu durum 1929 yılında daha ortodoks bir maliye politikasına ve talihsiz bir zamanlamayla 1930 yılında altın standardına geri dönülmesini getirdi. Paranın değerini düşürmemeye ve altın standardını terk etmemeye kararlı Inouye hükümeti Japon altınının ülkeden kaçmasına, pirinç fiyatlarının düşmesine seyirci kalırken, bunun Asya çapında yankıları oldu.

Nihayetinde hükümet düştü ve 1931 yılında yen % 60 değer kaybetti, ülke bir kez daha altın standardını terk etmek zorunda kaldı. Artık yoksul düşmüş olan köylülük ile büyük işletmeler arasında ciddi bir çıkar çatışması doğdu. Ordu köylülüğü destekliyor, yeni imparator Hirohito'ya seslenirken ülkenin

22. Rothermund, *Great Depression*, s. 110-119.

parçalı siyasi sistemi içerisinde yavaş yavaş iktidarı eline alıyordu. En önemlisi, ordu ve sömürgeci köylüler önce Mançurya'ya, sonra da 1936 yılında tüm Çin'e karşı saldırgan bir yayılmacılık politikası izlenmesinde çıkar birliği yaptı. Takahashi Korekiyo yönetimindeki maliye bakanlığı askeri harcamaları azaltarak ekonomide yavaş yavaş bir reflasyon gerçekleştirdi. Ancak 1936 yılında aşırı milliyetçiler tarafından suikastla öldürüldü. Bütün bunlar uzun İkinci Dünya Savaşı'nın Asya'daki önkoşullarını hazırladı.

Büyük Bunalım bazen kapitalist dünya ile onun bağımlı sömürgelerinin bir krizi olarak görülmekle beraber onun SSCB üzerindeki etkileri dolaylı ancak ciddiydi. Lenin'in 1921'de başlattığı "Yeni Ekonomi Politika"sı Sovyetler Birliği'nin ekonomisini canlandırmaya çalışmış, çiftçilerin bazı mallarını sabit fiyattan piyasada satmasına müsaade ederek kırda yeniden canlanan girişimciliğe ödünler vermişti. Bu sistem 1929 yılında ansızın durdu zira "Yeni Ekonomi Politikası"nın hedefi, yerel sanayileşmeyi ihracat yoluyla finanse etmekti ancak dünya buğday fiyatlarının aniden düşmesi bu imkânı ortadan kaldırdı. Neticede Stalin, 1930 yılının başında, köylüye ait toprakların toplu olarak kamulaştırılıp birleştirilerek devasa kolektiflere dönüştürülmesine karar verdi.[23] Sonuç milyonlarca çiftçinin katledilmesi ya da açlıktan ölmesi, 1928-1932 arasındaki ilk Beş Yıllık Plan döneminde Sovyet milli gelirinin % 20'ye varan oranda azalması oldu. Akılcı bir ekonomik çare olduğu kadar, potansiyel siyasi rakipleri ortadan kaldırma politikası olan bu "Plan"ın kimi yönleri, sonraki nesil boyunca diğer sosyalist ve bağımsızlığını yeni kazanmış "üçüncü dünya" devletleri tarafından benimsendi.

Birleşik Devletler ve Dünya: Bir Paradigma Kayması mı?

Dört agresif otoriter rejime (Almanya, SSCB, Japonya ve İtalya) güç veren Bunalım, bir dünya krizinin yeniden oluşmasının önkoşullarını hazırladı. Aynı zamanda Bunalım'ın en kötü etkilerini savuşturmak için devletin kolu hem diktatörlüklerde hem de demokrasilerde büyük ölçüde uzadı. İster New Deal ile birlikte Birleşik Devletler'de ya da "Beş yıllık Plan" ile birlikte Sovyetler Birliği'nde, isterse de Britanya, Kanada ve Avustralya'da konut inşasını teşvik eden tedbirler biçiminde olsun, yeni bir ekonomik planlama dünyası parça parça oluşturuldu. 1932-1933 yıllarında Birleşik Devletler'de işsizlik artarak toplam işgücünün % 24'üne kadar çıktı; ne önce ne de sonra bir daha bu sayıya ulaşılmadı. Franklin Roosevelt'in New Deal'ı federal hükümetin bir dizi müdahaleci tedbiriyle sonuçlandı ki Avrupa'da hükümetlerin başına gelen türden yakın bir siyasi çöküş tehlikesi olmasa böyle bir şeyin düşünülmesi mümkün olamazdı.[24]

Sorunun kalbini hedef alan Roosevelt, bankaları kurtarmak ve kurtarılması mümkün olmayanları da kapatmak için önlemler tayin etti. 1933 yılının

23. Service, *Stalin*, s. 269-272.
24. Hugh Brogan, "The United States, 1900-45", Howard and Louis, *Oxford History of the Twentieth Century*, içinde s. 136-137.

başında üç günlük bir resmi tatil ilan edildi. Tekrar açıldıklarında bankalara akın edilmesi durumunda ABD Merkez Bankası'na para basma yetkisi verildi. Daha sonra aynı yıl "Glass-Steagall Yasası" ile tasarruf sahipleri ile piyasanın güvenini yeniden kazanabilmek için federal bir banka mevduatı sigortası sistemi kuruldu. Demokrat Parti yönetimi sanayi işletmelerini desteklemek, genç işsizliğini hafifletmek ve ürünlerinin fiyatları değer kaybetmiş çiftçilere yardım sağlamak için kanun teklifleri verdi. Kayda değer bir gelişme, İstihdam Geliştirme İdaresi'nin 1935 yılında işsizlik ödeneği vermek yerine beş milyon insanı inşaat projelerine ve yerel iyileştirme programlarına kaydetmesi oldu.[25] Tennessee Vadisi Otoritesi tarafından yapılanlar ve Columbia Nehri üzerine Coulee Barajı'nın inşa edilmesi gibi kayda değer devasa kalkınma projeleri gerçekleştirildi. En çok istikbal vadedense, ailelerin evlerinde buzdolabı, elektrikli süpürge ve su pompası kullanmasına imkân veren "Kırsal Elektrifikasyon Programı"ydı. Roosevelt'in radyodaki "şömine başı muhabbetleri" süreç boyunca morali yükseltti ve bir birlik duygusu yarattı.

İktisat tarihçileri bu dramatik tedbirlere karşın Roosevelt'in mali ortodoksiye oldukça bağlı kaldığını belirtir. 1929'un etkilerinin İkinci Dünya Savaşı'nın ortasına kadar da gerçekten silinemediği açıktır. 1929 yılında yüz dört milyar dolar olan GSMH 1933 yılında elli altı milyar dolara gerilemiş, Roosevelt'in tedbirleri bireyleri rahatlatmış olsa da GSMH 1941 yılına kadar Bunalım'dan önceki seviyesine ulaşmamış, hatta 1937-1938'deki ikinci durgunlukla tekrar düşmüştü. Benzer şekilde, daha 1942 yılında işsizlik de yeniden eski zirvesine çıkmayı başarmıştı. Yine de federal idare dikkat çekici derecede büyüdü, "1935 Sosyal Güvenlik Yasası" gibi Avrupalı refah devletlerini hatırlatan tedbirler alındı. "Finansal Sistemi Yeniden Yapılandırma Kurumu", "Tarımsal Düzenleme İdaresi" gibi kurumlar, ademi merkeziyetçi bir yönetim biçiminde eşine hiç rastlanmadık bir şekilde tüm ülkede faaliyet yürütüyordu. Birleşik Devletler'de "İç Savaş"ın ardından başlayan modernleşmenin bu ikinci aşaması dünya ekonomisi ve siyaseti üzerinde dönüştürücü bir etki yapacaktı. New Deal, ülkeyi İkinci Dünya Savaşı'na ve 1945'ten sonra yaşanacak tüketim patlamasına hazırladı. Tüm bunlar yüzyılın ikinci yarısındaki Amerikan hegemonyasının temellerini atacaktı.

İki Savaş Arasındaki Yıllar: Tarihçiler, İktisatçılar ve Aralarındaki Farklar

Son üç bölümde ele alınan iki savaş arasındaki yıllar Birinci ve İkinci Dünya Savaşları çalışmaları kadar büyük bir çeşitlilik içermese de tarihçilerden büyük ilgi gördü. Alışılageldik biçimde tarihçilerin yorumları sonraki dönemlerin siyasi ve ekonomik sorunlarını yansıtan aşamalardan geçmiştir. Bunalım sırasındaki ve 1945 sonrasındaki nesil, vurguyu devlet adamlarının 1919'dan sonra

25. Reynolds, *America*, s. 347.

barışı sağlamakta, Nazizmin yükselişini önlemekte ya da ekonomik çöküşün tabiatını doğru bir şekilde anlamakta başarısız olmasına yaptı. Bu durum, altın standardına ilişkin, "irrasyonel seçim teorisi" diyebileceğimiz tehlikeli bir takıntıya yol açtı. Keynes'in ekonomik çöküş dönemlerinde dünya ekonomisine teşvikler sağlanması gerekliliğine ilişkin görüşleri İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra standart hale geldi. 1960'larda ve 1970'lerde krizden ve Nazizmin ilerleyişinden sermayeyi sorumlu tutan neo-Marksist argümanlar da revaçtaydı. Gerçi Hobsbawm, Nazizmin sermayenin bir komplosundan ziyade çok sınıflı bir fenomen olduğunu anlamıştı en azından. 1970'lerde ve 1980'lerde devlet müdahalesinin kazandığı başarı küçülürken, Milton Friedman gibi parasalcı iktisatçılar ile Charles Kindleberger gibiler siyasi yapıları suçlamaya başladı.[26] 2000'lerdeki dünya krizinin bir yansıması olarak, XXI. yüzyılın başında devlet adamlarıyla maliye bakanlarının başarısızlıkları, Keynesçiliğe ve piyasanın ne kadar mükemmel olduğuna ilişkin tartışmayı yeniden başlattı. Paul Krugman gibi iktisatçılar artık köşeye sıkışmış olan parasalcıların görüşlerine hücum ederken yine Bunalım'a işaret ediyorlardı.

Bu son üç bölümde iki şey yapmaya çalışıyorum. Birincisi, *squadristi*'ye, "Kahverengi Gömlekliler"e ve ırk ayrımcılığına rağmen, bu dönemin çoğunda dünyanın her yerinde demokrasiyle temsili hükümete doğru kayda değer adımlar atıldığını ileri sürüyorum. Ki yoksul sömürge topraklarında dahi sömürgecilik karşıtı hareketler kapsayıcı, proto-demokratik bir şekil aldı. İkincisi, Batılı liderlerin verdiği yanlış hükümlerin dünyanın her yerinde, yerel ürünlerin ekonomik olarak korumasız kalması, kur manipülasyonu ya da ithalat-ihracat oranlarında dengesizlik gibi ekonomik eşitsizliklerle dengesizlikleri derinleştirdiğine şüphe yoktur. Ki bazı bağımlı sömürge topraklarında zarar özellikle büyüktü.

Bununla birlikte ve bunlara ek olarak bu bölümlerde Fransız ve Napolyon Savaşları döneminin "imparatorluk zirvesi" ile XIX. yüzyılın yeni emperyalizmini izleyen ve "Üçüncü Emperyalizm Çağı" diye adlandırılabilecek bir çağın varlığını ima ettim. Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki emperyal yayılmanın bir uzantısıydı bu ve Japonya'nın Çin'e yönelik saldırısında, İtalya'nın Doğu Afrika'daki emellerine, Almanya'da Reich'ın Doğu Avrupa'da kendi "imparatorluğunu" kurma kararlılığında yansımasını bulmuştu. Kuzey ve Doğu Afrika'ya, hatta Doğu Hint Adaları'na doğru yeni beyaz yerleşimci dalgalarının gelmesi bu kaymayı daha da derinleştirdi. Bu hareketlere, mevcut Avrupalı emperyal güçlerin kendi imparatorluklarını baskı ve cebir yoluyla ayakta tutmaya yönelik çaresiz girişimleri ile doğu ve güney bölgelerinde filizlenmeye başlayan Sovyet imparatorluğunun Stalin'in iktidarını pekiştirdiği sırada gelişmesi eşlik etti. Bu açıdan İtalya ile Etiyopya'nın, SSCB ile Japonya'nın karşı karşıya gelişi ya da Japonya'nın Mançurya istilası gibi küçük savaşlar dünya krizinin sonraki aşamaya geçtiğini ilan ediyordu.

---

26. Kindleberger, *The World in Depression*, 1929-1939.

6
İkinci Dünya Savaşı ve Sonuçları

Dünya Krizini Yeniden Merkezsizleştirmek: I. Kısım
Avrupa'da ve Asya'da Savaş, 1939-1942: II. Kısım
Dünya Krizinin Zirvesi, 1942-1948: III. Kısım
Derindeki Küçük Savaşlar
Savaşın Daha Genel Sonuçları, I. Kısım: Siyasal
Savaşın Daha Genel Sonuçları, II. Kısım: Ekonomik
Savaşın Daha Genel Sonuçları, III. Kısım: Toplumsal ve Ahlaki

2010'larda Birinci Dünya Savaşı'nın yüzüncü yılının ışığında, savaşın sebepleri ve süreciyle ilgili, özellikle de Batı Cephesi'ndeki kıyıma vakfedilmiş pek çok tarihsel metin üretildi. Birinci bölümde ifade edildiği gibi önemli meselelerden biri Almanya'nın suçlu olup olmadığına ilişkin tartışmaydı. Margaret Macmillan gibi tarihçiler genel anlamıyla bunu kabul etmeye devam ederken, Christopher Clark ile Sean McMeekin[1] savaşın kökenlerine dair çok merkezli bir yorum sunmakta, savaşı kışkırttıkları ya da Clark'ın deyişiyle savaşa doğru "uyurgezer" gibi yürüdükleri için Sırpları, Rusları ve İtilaf devletlerini de suçlamaktadır. Bu tartışma bir bakıma çok daha önceleri, 1960'larda ortaya atılmış meseleleri yeniden gündeme getirmişti. O dönemde Oxfordlu tarihçi A. J. P. Taylor da İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasının sorumluluğunu Hitler ile Nazi Almanya'sının omuzlarından kısmen almak gibi daha tehlikeli bir maceraya girişmişti.[2] Bu konudaki çok merkezli yorumun pek alıcısı olmadı. Almanya iki cephede de çevrelenmiş ve kıstırılmış hissetmeye devam ediyordu şüphesiz ancak Hitler'in Doğu Avrupa'da yeni bir imparatorluk kurma iddiası da göz ardı edilemezdi.[3] Demek ki genel itibariyle İkinci Dünya Savaşı'na ilişkin yapılan

1. Christopher Clark, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914* (Londra, 2012); Sean McMeekin, *July 1914: Countdown to War* (Londra, 2013).
2. A. J. P. Taylor, *The Origins of the Second World War* (Londra, 1961).
3. Wm. Roger Louis (Ed.), *The Origins of the Second World War: A. J. P. Taylor and his critics* (New York, 1972).

en son tartışmalar, savaşın kökeninden ziyade, Roosevelt'in Birleşik Devletler'in savaşa girmesini ne kadar istediği, Richard Overy'nin Britanya'nın sivil hedefleri vurmaya 1940 gibi erken bir tarihte başladığına yönelik iddiası,[4] savaşın askeri idaresi[5] ya da savaşın sonlarına doğru Alman şehirlerindeki kitle imhasının basit bir intikam eylemi olmaktan ziyade bir askeri taktik olarak ne derece inandırıcı olduğuna dair yapılan tartışma gibi diğer meselelere odaklanmıştır.

Bu bölümde, onları tahrik eden korkular, hırslar ne olmuş olursa olsun Alman ve Japon hükümetlerinin savaşın başlamasının en büyük sorumluları olduğu iddiası kabul ediliyor. Bununla birlikte, zamansal ve mekânsal olarak dünya çapındaki toplumsal, ideolojik formlar üzerinde yaptığı etkiler itibarıyla savaş yeniden kavramsallaştırılıyor. Zaman ve coğrafya söz konusu olduğunda, mücadelenin doruğunun Almanya, SSCB ve onların vekilleri arasında 1942'den 1945'e kadar Doğu Cephesi'nde yaşanan çığır açıcı savaş olduğu görüşüne karşı çıkmak mümkün değildir. Yaklaşık yirmi beş milyon asker ile sivili öldüren bu savaş, tarihteki en yıkıcı ve kanlı karşılaşmalardan biriydi kesinlikle. Ölüm oranı açısından XIX. yüzyılda Çin'de gerçekleşen Taiping İsyanı'nı bile gölgede bırakırken, Birinci Dünya Savaşı'ndaki kayıpları aştı. Esasında İkinci Dünya Savaşı küresel bir olay olarak Birinci Dünya Savaşı'na kıyasla daha fazla bölgeye doğrudan dokundu, daha yaygın bir korku ve ideolojik savaş bilinci yarattı.[6] Her şeyden önce savaş "Yahudi Soykırımı" ile, yani Avrupalı Yahudilerin Naziler tarafından kitlesel olarak katledilmesiyle birlikte ilerledi ve bu olay öyle bir canavarlıktı ki on dördüncü bölümün odağını oluşturmaktadır. Öyle ki yıkımın ve can kaybının ulaştığı boyut nükleer silahların 1945 yılında Japonya'ya karşı kullanılmasını kabul edilebilir kılmıştı.

Yine de İkinci Dünya Savaşı'na ilişkin merkezsiz bir görüşü dikkate alarak, savaşı yine Churchill'in terimleriyle yaklaşık 1935'ten 1948'e kadar uzanan ve bu tarihten çok sonra da küçük savaşları tetiklemeye devam etmiş ikinci ama daha da geniş bir dünya krizinin zirvesi olarak görmek yararlıdır. Ağır silahlı ve giderek daha milliyetçi güçler arasında yaşanan çatışma; İtalya'nın 1935 yılında Etiyopya'yı (Habeş'i) işgal etmesiyle, Japonya'nın Çin'e karşı yürüttüğü savaşı 1936 yılında Mançurya sınırlarından Çin anakarasına doğru genişletmesiyle ve İspanya İç Savaşı ile başladı. İkinci dünya krizinin sonraki aşamasında 1940'ta Fransa'nın işgal edilmesiyle birlikte Almanya, Fransa ve Britanya arasındaki savaşa tanık olundu. 1941 sonu ile 1942'de başlayan üçüncü aşamaya, dönemin asıl olayı olan Almanya'nın SSCB'yi işgali, Japonya'nın Pasifik ve Güneydoğu Asya'daki saldırıları ile Birleşik Devletler'in savaşa girişi hâkim oldu. Son aşamada atom bombası atıldı; Amerika Japonya'yı ele geçirirken, Anglo-Amerikalılar da Güneydoğu Asya'yı yeniden zapt etmiş oldu. Bu dönem Sovyetlerin Doğu

4. Richard Overy, *The Bombers and the Bombed: Allied Air War Over Europe, 1940-1945* (Londra, 2013).
5. Jeremy Black, *World War Two: A Military History* (Londra, 2003).
6. Black'in yanısıra, bu bölümde de takip ettiğim en kapsamlı analitik anlatım için bkz. Peter Calvocoressi and Guy Win, *Total War: Causes and Courses of the Second World War* (Londra, 1979); krş. Gerhard Weinberg, *A World at Arms: A Global History of World War II* (Cambridge, 1994).

Avrupa'ya doğru yayılmasını, Yunanistan iç savaşını, Berlin zıtlaşmasını ve Asya ile Ortadoğu'da küçük savaşların kopmasını da kapsıyordu.

Dünya krizinin sonuçlarını inceleyen bu bölümde dönemin teknik gelişmelerinin önemi de vurgulanıyor: Nükleer enerjinin kullanılması; bilgisayarın, jet uçağın ve füzenin doğuşu; tıbbi keşifler. Aynı zamanda bu bölümde oy hakkının kitleselleşmesi, kadınların güçlendirilmesi, Avrupa'da refah devletinin ve devlet müdahalesinin neticeye kavuşturulması gibi ahlaki dönüşümlerin önemi de vurgulanıyor. Savaşın diğer önemli sonuçları arasında faşist sağın komünizm ve sosyalizm tarafından yenilgiye uğratılması ya da en azından geçici olarak itibarsızlaştırılması ile enternasyonalizmin Birleşmiş Milletler biçiminde doğuşu da bulunuyor.

Dünya Krizini Yeniden Merkezsizleştirmek: I. Kısım

1935-1936'nın, dönemi başlatan olayları, Nankin'de Japon ordusunun gerçekleştirdiği büyük ölçekli katliam ve İtalyan uçaklarının Etiyopyalı sivilleri bombalaması bugünden bakıldığında yeni vahşet biçimlerinin habercisi olmuş gibi görünebilir. Yine de bu olaylar bazı bakımlardan Birinci Dünya Savaşı'nın ya da hatta XIX. yüzyıl sonundaki "yeni emperyalizm"in yarım kalmış işlerini de temsil ediyordu. Faşistlerin iktidarı devralmasından önceki İtalya, Adriyatik'teki savaşa girmesinin faydasını görememiş, Libya sömürgesinde etrafı Britanya ve Fransız etkisiyle çevriliyken kendini Kuzey Afrika'da dezavantajlı gibi hissetmişti. İtalya'nın Etiyopya saldırısı, emperyal bir güç olarak pazılarını şişirme, önce D'Annunzio tarafından geliştirilen ve ardından da Mussolini tarafından yeni zirvelere taşınan savaşçı erkeklik ideolojisini eyleme dökme girişimiydi.[7] Almanya'daki Nazi yükselişi, İtalyanlara eski demokrasilerin yok olmakta olduğunun, milliyetçiliğin ve ekonomik kasılmaların baskısı altındaki imparatorluklarının çökmesinin an meselesi olduğunun göstergesi gibi görünmüştü.

Henüz yarı-medeni bir ülke gibi görülen Etiyopya, emperyalizmin bu son aşamasında kolay bir hedefti. Ancak bir yandan da eski bir hedefti çünkü 1895 yılında İtalyanlar Etiyopyalı Menelik krallığını fethetme girişimlerinde başarısız olmuş, verdikleri muazzam kayıplar dönemin İtalya hükümetini devirmişti. Yine de 1935 yılına gelindiğinde İtalya'nın teknik üstünlüğü çok fazlaydı ve modern bombardıman uçaklarının, hatta hardal gazının kullanımını da kapsıyordu. Britanyalı bir subay biraz da halinden memnun bir şekilde "İtalya'nın modern silahların ve güncel ekipmanların savaşta kullanılmasına ilişkin birinci elden deneyim sahibi olmak gibi özgün bir avantajı vardı" diye yazıyordu.[8] Mussolini'nin yakın bir danışmanı olan Pietro Badoglio kendi "irade yürüyüşünü" tamamlamış, İmparator Haile Selassie kaçıp Britanya himayesine sığınmış ve 1936 yılının sonunda, Roma'da zafer kutlamaları yapılırken Mussolini

7. David Nicolle, *The Italian Invasion of Abyssinia, 1935-6* (Londra, 1997).
8. Binbaşı E. W. Polson Newman, *Italy's Conquest of Abyssinia* (Londra, 1937), s. 307.

"nihayet İtalya'nın da bir imparatorluğu var!" diye iddia edebilmişti. Dünyada buna ilişkin görüş ayrılığı vardı; Birleşik Devletler ile Milletler Cemiyeti savaşı lanetlemiş ancak 1935 Hoare-Laval Paktı ile kendi imparatorluk topraklarını sağlama almaya uğraşan Britanya ile Fransa kararsız, sessiz kalmıştı.[9] Yine de yaklaşan savaşın korkusu büyümeye başladı. Britanyalı gazeteci Collin Brooks "İtalya'nın yaşadığı sıkıntıların ardında Almanya ile yaşanan sıkıntılar ve Yakın Doğu'daki sıkıntılar kendini belli belirsiz gösteriyor" diye yazdı.[10]

İtalya'nın Etiyopya işgalini kesin olarak onaylayan bir güç, kendi emperyal hırslarını Milletler Cemiyeti'ni ve Birleşik Devletler'i kaygılandıracak kadar çok öne çıkaran Japon önderliğiydi. Japon imparatoru zaferinden dolayı Mussolini'yi tebrik etti. Bir yıl içinde Japonya'nın kuvvetleri vasal Mançurya devletindeki üslerinden çıkıp Çin sahil şeridine saldırdı ve burayı işgal ederek Çan Kay-şek'in kaçan ordularının peşinden Yangtze Nehri'ne yöneldi.[11] Kore'yi ve Tayvan'ı işgal etmesinin akabinde, Japonya'nın Asya'daki imparatorluğu yüzyılın başından beri genişlemekteydi. Yine de Japonya'nın giderek daha militarist bir hal alan liderliği, tıpkı İtalya gibi Japonya'nın da 1916 yılında İtilaf Devletleri'nin safına geçmesinden yeteri kadar yarar sağlayamadığına inanıyordu. Son bölümde ifade edildiği üzere Bunalım işleri daha da kötüleştirmiş, Batılı ülkelerin dayattığı ticaret sınırlamaları Japonya'nın gelişmekte olan sanayisine zarar vermişti. Japonya'nın Çin'e daha kuvvetli bir şekilde tutunması Çin'in hammadde ve mineral rezervlerinin kullanılmasını mümkün kılacak, Mançurya'da olduğu gibi orta Japonya'nın yoksul bölgelerinden gelen daha fazla sömürgeciyi barındırabilecekti. Yine de bu kapsamlı emellere güç veren şey, yerelleştirilmiş özel bir emperyal yayılma tipiydi. Japon kabine sisteminin zaafı nedeniyle, Kwantung Ordusu Çin'de kendi başına bir kanun haline gelmişti. Yerleşimci Japonların ticari çıkar çevreleri de bir rol oynayarak Çin'de daha saldırgan bir yayılma politikasının izlenmesi için bastırdı. Bölgedeki sayısız küçük Japon şirketini birbirine bağlayan Güney Mançurya Demiryolu Şirketi burada ayrı bir öneme sahipti. Çan Kay Şek'in Kuomintang'ının öne çıkarak Çinli yerel savaş ağalarını Mançurya sınırı boyunda doğmakta olan bir devlet sisteminde bir araya getirmeye başlamasıyla, Japonların bu sömürgeci iddiaları yeni bir aciliyet kazandı. Çan yalnızca Japon saldırganlığına karşı kendini korumaya değil, 1933-1935'teki "Uzun Yürüyüş"ün ardından yeniden bir araya gelen ve giderek daha da güçlenen komünist kuvvetlere karşı kuzeyi güçlendirmeye de çalışıyordu.[12] Ama Japonlar da komünizmden korkuyordu. Çin'e boyun eğdirmeye çalışan bir diplomat "Çin ve Japonya komünizmin yayılmasını önlemek için birlikte etkin tedbirler geliştirmelidir" diyordu.[13]

---

9. Colarizi, *Novecento Italiano*, s. 226-228.
10. Günlük, 12 Ekim 1935, N. J. Crowson (Ed.), *Fleet Street, Press Barons and Politics: The Journals of Collin Brooks 1932-1940* (Cambridge, 1998) içinde, s. 132.
11. Rana Mitter, *China's War with Japan, 1937-1945: The Struggle for Survival* (Londra, 2013).
12. Jay Taylor, *The Generalissimo: Chiang Kai-shek and the Struggle for Modern China* (Londra, 2008).
13. Hirota's "Fundamental Principles", alıntılayan P. H. B. Kent, *The Twentieth Century in the Far East: A Perspective of Events, Cultural Influences and Policies* (Londra, 1937), s. 285.

Japonya tarihsel olarak Çin kültüründen istifade etmişse de Meiji sonrası nesil Çin'i "geri kalmış bir millet" olarak görüyor, kendi modernliğine ve askeri maharetine alkış tutan yerli bir ırk hiyerarşisi kavrayışını öne çıkarıyordu. Japon liderliğini bir arada tutan bir başka unsur da, daha temkinli seleflerine kıyasla askeri maceralara daha düşkün olan İmparator Hirohito'ya hizmet etmeleriydi. Mussolini'nin Etiyopya işgalinde, daha sonra da Nazilerin SSCB'ye akın etmesinde olduğu gibi, 1936 ile 1940 arasındaki Japon işgali açıktan "imha seferi" olarak betimleniyordu. Düşman askerleri ve siviller yargısız infaz edildi, hardal gazıyla diğer kimyasal silahlar konuşlandırıldı. XIX. yüzyılın yeni emperyalizminin son aşaması bu kez de XX. yüzyılın ırkçı militarizmiyle tahkim ediliyordu.

Japon liderler Birinci Dünya Savaşı'nın kanlı yenişemezlik durumunun tekrarından kaçınmak için geliştirilmiş olan Avrupalı hızlı askeri konuşlandırma ya da *blitzkrieg* [*yıldırım savaşı*] doktrinlerinden uzaktan uzağa etkilenmişti. Japonların Çin'in güneyine ve Yangtze vadisine yaptıkları hücumun ardında, ne zamandır Asya'nın kuzeyindeki sınır bölgelerinde bir tehdit olarak görülen Sovyetler Birliği karşısında hissettikleri korku da vardı.[14] Gerçekten de Japonya ve Sovyetler Birliği 1940'ta, dünya krizi derinleşirken şiddetli ve sonuçsuz bir savaşa tutuşacaktı. Ne var ki Japonlar Çan'ı nihayetinde yenilgiye uğratamadı. Çan'ın kuvvetleri ülkenin güneydoğusunda, iç kesimlerde bulunan Çongçing şehrine çekildi ve sonraki sekiz yıl boyunca kendini burada emniyete aldı.

Japonların tam bir zafer kazanmasını engellemek için Britanyalıların ve Amerikalıların bir karar alarak Çinli kuvvetleri yeniden donatması savaşın genel itibarıyla aldığı biçimde etkili oldu. Demek ki tırmanan dünya krizinin ilk aşamasının merkezi Kuzey Afrika ile Doğu Asya'ydı fakat önemi uzun vadede anlaşılacak diğer güncel savaşlar ve isyanlar da söz konusuydu. İslamcı aşiret lideri İpili Fakir'in 1935-1936'da Afganistan'daki ve Britanya Hindistan'ının kuzeydoğu hududundaki ayaklanması tarihçiler tarafından uzun süre 1839, 1879 ve 1919'daki sömürgeci maceralara işaret eden eskide kalmış bir anormallik olarak temsil edilmiştir. Ne var ki Sovyetlerin 1980 yılında Afganistan'ı işgal etmesi ve Taliban'ın yükselmesinden sonra etnik patriarki ile İslamcı ideoloji arasında kurulan bu militan ittifak 2001 yılından sonra dünyayı sarsacak olan tümüyle modern ideolojik çatışmanın habercisi gibi göründü.[15] Yine de 1930'ların ve 1940'ların başındaki bağlam göz önünde bulundurulduğunda bile, Japonların Britanya Güneydoğu Asya'sı hudutlarındaki iddiaları kendini göstermekteyken, binlerce Britanya ve Britanya Hindistan'ı birliğinin Kuzeybatı Cephesi'ne kaydırılmasının büyük bir stratejik önemi olacaktı.

Uzun soluklu öneme sahip bir diğer küçük sömürge savaşı Filistin'de yaşanarak Fransız Suriye'si ile ötesine taştı. Bu savaş Britanya'nın Filistin'deki katı toprak geliri idaresine karşı olduğu kadar, antisemitizmin Almanya ile Avusturya'da yaygınlaşmasıyla bağıntılı olarak bölgeye akan Yahudi yerleşim-

14. Hans J. van de Ven, *War and Nationalism in China*, s. 209-252.
15. Elisabeth Leake, "The Politics of the North-West Frontier of the Indian Subcontinent, c.1936-65", yayımlanmamış doktora tezi, Cambridge Üniversitesi, 2013.

cilere de karşı kopan 1936 Arap isyanıydı. 1926 ile 1932 yılları arasında Yahudilerin Filistin nüfusundaki oranı % 18'den neredeyse yaklaşık % 30'a çıkmış ve yalnızca 1935 yılında altmış iki bin Yahudi mülteci bölgeye gelmişti.[16] Bu göçmen akışına karşı kopan Arap isyanı Filistin'i dönüştürdü. Ulusal grevler ve bağımsızlık talebi şiddete yönelince Arap nüfusun yaklaşık % 10'luk bir kesimi öldürüldü, yaralandı ya da sürüldü.[17] Direniş Arapların sömürgecilik karşıtlığını bölge çapında pekiştirerek Mısırlı, Suriyeli ve Iraklı liderlerin Almanya ile bağlantıya geçmesinin yolunu açtı. Bunlar içinde Kudüs Müftüsü olan Hacı Emin El-Hüseyni, İpili Fakir'e kıyasla çok daha merkezi bir figürdü. Tüm Filistin'i gözetim altında tutan ve Şeriat Konseyi'nde rol oynayan müftülük kurumunu yaratanın Britanyalılar olması ironiktir. Ancak isyanın başarısız olup müftünün önce Suriye'ye ardından da Berlin'e kaçması, çatışmanın taşıdığı ulusötesi önemin altını çiziyordu. Ailelerini ve yerleşimlerini Arap isyancılara karşı koruma ihtiyacı radikal Siyonistlere ideolojik bir avantaj da sunmuş, onların sessiz bir karar alarak hem Britanyalı yetkililere hem de Filistinli Araplara karşı silahlanmasında belirleyici olmuştu. Nihayetinde Britanya ayaklanmaya müdahale etmek için yalnızca Filistin'e yetmiş bin asker ve silahlı polis konuşlandırdı. Afganistan'da olduğu gibi Filistin'deki olaylar da Britanyalıların dikkatini Avrupa'daki Nazi tehdidinden öteye çekmenin yanı sıra, daha sonra Malaya ve Kenya'da görülecek olan vadesini artık doldurmuş bir sömürgeci baskı tipinin başlangıcı oldu.

Yine Churchill'in deyişiyle "yaklaşan fırtına"nın son bir unsuru, Avrupa'daki ideolojik kutuplaşmayı yansıtma tarzıyla da büyük ilgi gören 1936-1940 İspanya İç Savaşı'ydı.[18] 1930 yılında, Bunalım doruğundayken iktidara gelmiş olan Madrid'deki sosyalist hükümeti devirmeye uğraşan Francisco Franco, bu uğurda İtalya ve Almanya'dan askeri destek almayı başarmıştı. Demokratik sosyalistler, anarşistler ve Stalinistler arasında bölünmüş olan sol, aralarında Britanyalı yazar George Orwell gibi figürlerin de bulunduğu Uluslararası Sosyalist Tugaylar'dan amatörce ancak cesur bir destek almıştı. İç savaşın bu bölümdeki argümanları güçlendiren bir yanı da zafer kazanmış kalabalık bir faşist askeri kuvvetin Kuzey Afrika'daki İspanyol sömürge topraklarından ülkeye getirilmiş olmasıydı. Buna "Afrika Ordusu" deniyordu.[19] Bu orduya 1921-1926 "Rif İsyanı"nı bastırırken barbarlık tecrübesi edinmiş subaylar komuta ediyordu. Pablo Picasso tarafından *Guernica* tablosunda canlı bir şekilde anıtlaştırılan mekânize savaşın yolu bir kez daha emperyalizmin Afrika'daki son aşamalarıyla kesişiyordu. Sözde "çevre"nin savaşları bir kez daha merkezi işgal ediyordu. Hannah Arendt sömürgeci şiddet ile "Karanlık Kıta" Avrupa'daki savaşın ve

16. Rashid Khalidi, "The Palestinians and 1948: The Underlying Causes of Failure", Eugene Rogan and Avi Shlaim (Ed.), *The War for Palestine: Rewriting the History of 1948* (Cambridge, 2001) içinde, s. 24.
17. A.g.e., s. 26.
18. Graham, *The Spanish Republic at War*.
19. A.g.e., s. 105, 110.

imhanın yeni barbarlığı arasındaki bağlantıyı belirtmişti.[20] Yine de Orwell'in daha sonra dediği gibi savaş "Londra'da, Paris'te, Roma'da, Berlin'de sonuca bağlandı, kesinlikle İspanya'da değil."

Avrupa'da ve Asya'da Savaş, 1939-1942: II. Kısım

İkinci dünya krizinin çoğu tarihçiyi meşgul etmiş olan sonraki aşaması, XVIII. yüzyılın sonundan XIX. ve XX. yüzyıllara dek uzanan Avrupalı "güçler dengesi" savaşları teranesi gibiydi.[21] Buradaki asıl fark savaşın kökenlerinde değil, getirdiği şiddetin ve katliamın seviyesindeydi. Bu aşamada altta yatan sebep Fransa ile Almanya arasında bulunan ve 1919 barış anlaşmalarıyla pekişen düşmanlıklardı. Hitler'in öncesinde tarafsız bölge haline getirilen Renanya'yı yeniden işgal etmesi uluslararası anlaşmaların çöktüğünün işaretiydi. Britanya ve Fransa, Milletler Cemiyeti ile iş görmeye çalıştı ancak herhangi bir taviz koparmayı başaramayınca bu uluslararası anlaşmalar daha da büyük zarar gördü. Ardından Almanya ve Avusturya onlar için her zaman bir hammadde ve kırsal üretim çevresi olagelmiş Doğu ve Orta Avrupa üzerindeki hâkimiyet iddialarını yenilediler. Almanya'nın Avusturya işgali ve ardından 1938 yılında iki ülkenin birleşmesi, Nazilerin Alman ulusal devletinin ya da daha doğrusu ulusal imparatorluğunun dış sınırlarını çizmeye yönelik girişimlerini, Yahudilere yönelik zulüm de etnik temizliğin iç boyutunu temsil ediyordu.[22]

Hitler, 1938 yılının ilerleyen günlerinde Çekoslovakya'nın Südet bölgesinin -etnik Alman nüfusu gerekçe göstererek- Almanya'ya verilmesini talep etti. Yeni bir dünya savaşı çıkacak korkusuyla ne Britanya ne de Fransa 1919 anlaşmasının böyle şiddetle tahrip edilmesini önleyebildi. Britanya Başbakanı Neville Chamberlain, 1938 sonunda imzalanan Münih Anlaşması ile Hitler'in tüm taleplerinin karşılanması için Çeklere baskı yapılmasında merkezi bir rol oynadı. Şunu da hatırlamak gerekir ki bu dönemde Britanya'nın görüşü Stalin'e naifçe hayran bir sol ile Oswald Mosley'nin "Kara Gömleklileri"nin temsil ettiği, Hitler'i güçlü bir devlet adamı olarak gören, komünizme düşman, Avrupalı imparatorlukları destekleyen sağ arasında bölünmüştü. Üst sınıflar ve antisemit alt orta sınıflarda, yansımasını *Daily Mail* gibi büyük gazetelerde bile bulan yaygın bir Nazi hayranlığı vardı. Britanya'daki savaş korkusu ile yanlış siyasi hesaplara ilişkin argümanların, bunun görülmesini engellememesi gerekir.[23]

Bununla birlikte, Hitler'in 1939 yazında Polonya'ya yaptığı saldırı, dünya kriziņin yeni bir aşamaya geçtiğini haber veren bu gelişme, yeni bir *völkische Reich* [*halk devleti*] kurmaya yönelik önceki ve başarılı girişimlerden farklı bir yapıdaydı. Bir kere 1939 Ağustos'unda imzalanan "Alman-Sovyet Paktı", Hitler'in

20. Richard H. King and Dan Stone (Ed.), *Hannah Arendt and the Uses of History: Imperialism, Nation, Race and Genocide* (New York, 2007).
21. Calvocoressi and Wint, *Total War*.
22. Mazower, *Dark Continent*, s. 141-184.
23. Richard Griffiths, *Fellow Travellers of the Right: British Enthusiasts for Nazi Germany, 1933-39* (Londra, 1980).

elini daha da rahatlatmıştı. Stalin, birliklerinin ne kadar hazırlıksız olduğunun farkındaydı. Almanya kuvvetlerini modernize etmeye, güçlü bir donanma ve hava kuvvetleri inşa etmeye 1933 yılından beri muazzam miktarda para akıtmıştı. Gerçekten de Almanya'yı bunalımdan Roosevelt'in Birleşik Devletler'deki New Deal'ından ya da Stanley Baldwin'in Büyük Britanya'daki konut programından da hızlı bir şekilde çıkaran bu harcama Hitler'in kendi ülkesindeki popülerliğinin teminatıydı. Nazilerin Polonya'ya karşı düşmanlığının görünüşteki nedeni, Polonya'nın 1919 anlaşmalarıyla kendisine bırakılan sınır bölgelerinde yaşayan Alman nüfusu üzerindeki kontrolüydü. Fakat burada daha geniş bir amaç kendini göstermeye başlamıştı. 1918 yılından sonra Afrika imparatorluğundan kovalanmış olan Naziler, Orta ve Doğu Avrupa'da, nihayetinde Sovyetler Birliği'ne doğru genişletilmesi tasarlanan bir Alman imparatorluğu kurmaya niyetlenmişti. Lehler ve diğer "Aryan olmayanlar" Nazi politika yapıcılarının gözünde Britanya, Fransa ve Hollanda imparatorluklarının yerli sakinleriyle karşılaştırılabilecek köle halklardı. Bunlar çiftliklerde işe koşulacak, Büyük Alman ulusuna gıda ya da ulusun sanayisine hammadde sağlayacak işgücü kaynağıydı. Almanya, Birleşik Devletler'in büyüyen gücünü ancak böyle yakalayabilir, Batı Avrupa'nın sömürge imparatorluklarının gerileyen gücüne ancak böyle boyun eğdirebilirdi.

Avrupa'daki güçler dengesine vurulan bu son darbe Britanya ve Fransa hükümetlerini Almanya'ya savaş açmak zorunda bıraktı. Bunun yarattığı sonuç fazlasıyla iyi bilinmektedir. Almanya'nın Fransa'yı ve Aşağı Ülkeler'i 1940 yılında işgal etmesi, ülkenin güneyinde Mareşal Philippe Pétain'in yönetimi altında muhafazakar Katolik bir rejim doğuşuna yol açtı. Bu durum Britanya'da olduğu gibi 1930'ların sonunda Avrupa'da da muhafazakar neo-faşizmin pek çok destekçisinin olduğunu bize bir kez daha hatırlatır. Britanyalılar Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin canla başla savunduğu kendi adalarına çekilmeye zorlandılar. Britanya, Mussolini'nin Hitler'in müttefiki sıfatıyla tüm Kuzey Afrika'ya hâkim olma girişimlerine de başarıyla karşı koydu. Britanya'nın sömürge çevredeki gücü, bu sefer Mısır, Sudan ve Irak örneğinde kendini ilk kez gösterdi. Yine de savaşın ilk dört yılı boyunca Britanya sürekli köşeye sıkışmış durumdaydı. Nazi işgali altındaki İskandinav ülkelerine yardım sağlama girişimleri başarısız oldu. General Erwin Rommel Mussolini'nin birliklerini kurtararak Britanya kuvvetlerini Mısır sınırlarına geri çekilmeye zorladı. Britanya'ya yapılan Amerikan yardımı paha biçilmezdi ancak düzensizdi ve Alman denizaltıları Atlantik boyunca taşınan gıda ve ikmal malzemelerini sürekli olarak tehdit ediyordu. İtilaf devletlerinin ittifakından geriye kalanların Uzakdoğu'ya pek hayrı dokunmuyordu ve burası da kısa zaman içinde Japon askeri liderlerinin yapacağı vahim bir hamleye sahne olacaktı. Japonlar, Almanya'nın Fransa işgaline destek olarak Fransız Çinhindi'ni işgal etti. Çongçing'de üslenen Çan Kay Şek, Britanya Burma'sındaki Lashio sınırı üzerinden Birleşik Devletler ile Britanya tarafından ikmal ediliyordu artık ve Japonlar şimdi onunla olan savaşı bitirmek için uğraşıyordu.

Almanya, Sovyetler Birliği'ni işte bu noktada, 1941 yılının Haziran ayında işgal ederek savaşın tüm doğasını ve yüzyılın tarihini değiştirdi. Anlaşılan Hitler, ABD'nin ödünç verme ve kiralama programıyla desteklenen Britanya ile uzun bir savaşa tutuşması durumunda Stalin'in tarafsız kalacağına ikna olmamıştı. Rusya'nın endüstriyel zenginliğine ve Kafkasların petrolüne doğrudan erişmesi gerektiğine inanıyordu. Bu durum Nazilerin Doğu Avrupa'da devasa bir imparatorluk kurma arzularıyla da örtüşüyordu. Fin direnişi karşısında bir türlü başarı elde edemeyen Sovyet silahlı kuvvetlerinin aşikâr hazırlıksızlığı ve modern gibi görünen Fransız ordusunun çökmesi Hitler'in kibrini beslemişti. Ne var ki Doğu Cephesi'ndeki savaş, tarihin en kanlı mücadelesi oldu; iki tarafta da sivillerin katledilmesi, kıtanın Yahudi nüfusunun çoğunun yok edilmesi savaşa damga vurdu. Sadece Leningrad'daki Alman kuşatması sırasında şehrin nüfusunun üçte biri açlıktan öldü.[24]

Bundan altı ay sonra Japonlar Britanya, Fransa ve Hollanda'nın Güneydoğu Asya'daki imparatorluklarını işgal edip, Pearl Harbor'daki ABD filosuna saldırarak Amerikan müdahalesinin önünü kesmeye çalışınca, felaketle sonuçlanan benzer bir kumar daha oynanmış oldu. Bunun en dolaysız nedeni görünüşe göre daha tehlikeli bir düşman olan SSCB'nin artık tümüyle Batı'daki savaşla meşgul olduğu algısıydı. Fransa ve Hollanda Alman kuvvetlerince işgal edilmiş, Britanya da var olma savaşı veriyordu. Britanyalıların yenilmesi ve Amerikan tehdidinin savuşturulması Çan Key Şek'in nihai yok oluşunu da hızlandıracaktı.

Birleşik Devletler'in Japonya'ya savaş ilan etmesine neden olan bu muazzam yanlış hesap Almanya'yı belki de kaçınılmaz olarak Japonya'nın tarafına çekti. O ana kadar Birleşik Devletler'in Mihver Devletleri'ne karşı savaşa girmesi hiç de kaçınılmaz değildi.[25] Aslında Roosevelt'in 1940'taki ödünç verme ve kiralama programı tüm Amerika'daki ciddi bir savaş karşıtlığına rağmen başlatılmıştı. Orta sınıflardaki ve iş dünyasındaki izolasyonizm, gücünü kısmen Nazi Almanya'sının çok daha tehlikeli bir kuvvet olan Sovyet komünizmine karşı güçlü bir siper teşkil ettiği görüşünden alıyordu. Özellikle Chicago'da, genel olarak da Ortabatı'da güçlü olan Alman topluluğu, tıpkı Doğu Kıyısı'ndaki Britanya karşıtı İrlandalı Katolikler gibi bir savaş daha istemiyordu. Önemli mevkilerdeki Amerikalılar 1939 yılında yaklaşan savaşın bir başka "kötücül emperyalist macera" olacağını ilan etmişti. Birleşik Devletler'deki antisemitizm de hiç göz ardı edilebilir değildi. İşin aslı bizzat Henry Ford Yahudileri aşağılamıştı. Son olarak da Alman sermaye çevreleri büyük ABD firmaları içerisindeki ciddi nüfuzunu koruyordu çünkü Birleşik Devletler, Alman malları için büyük bir piyasa sunuyordu ve yanı sıra ABD'nin uzmanlığı Alman sanayisi için önemliydi. Bu açıdan Japonya'nın savaşın sonucuna yaptığı katkı kritik önem taşımakla birlikte, hiç de arzu ettiği gibi olmadı.

Bununla birlikte, burada işaret edilmesi gereken daha genel bir husus var. Japonya, Birleşik Devletler'e karşı savaşabilme kapasitesi konusunda anlamsız

24. Richard Overy, *Russia's War* (Londra, 1997).
25. David Reynolds, *America*, pp. 358-372.

bir iyimserliğe kapılıp gitmiş değildi. Japonya Çin'e yaptığı saldırıdan sonra bile Asya'da ciddi bir desteğe sahip olduğu yargısına varmıştı ki haklıydı. Çoğu tarihçi, 1945'teki mağlubiyetinin ardından Japonya'nın "Pan-Asyacılığını" -Japon militarizminin diğer Asyalıların zihninde uyandırdığı düşmanlığı göz ardı eden- dehşetli bir yanılgı diye niteleyerek bir kenara atmıştır. Bu Tayvan dışındaki Çinlilerin çoğunluğu için elbette doğrudur ama aslında Japonların pek çok Asya halkı tarafından memnuniyetle karşılanacaklarını düşünmeleri için iyi bir nedeni de vardı. Birmanyalı milliyetçi önder Aung San, bu Britanya sömürgesinde üslenmiş olan Japon ajanlarıyla erkenden bağlantıya geçmişti.[26] Endonezyalı radikal liderler de Japonlarla gizli münasebetler kurmuştu. Hindistan'da bir Avrupalı gücü (Rusya'yı) mağlup eden ilk Asya ulusu olarak Japonlara hayranlık duyuluyordu ve Hintli radikaller Tokyo'da bir üs kurmuştu.

Tıpkı tarihçilerin Almanya ve İtalya dışındaki Avrupa uluslarının faşizme duyduğu çok yaygın sempatiyi azımsama eğiliminde oluşu gibi, Japonya'nın tarihini normalleştirmeye yönelik savaş sonrasında yapılan girişimler de Pan-Asya ideolojisini önemsizleştirmek gibi bir etki yaptı. Japonya'ya verilen yaygın destek Burma, Malaya, Filipinler ve Endonezya'daki vasal rejimlerin oluşumunda kritik bir rol oynadı ve bu ülkeler Müttefikler onların topraklarını yeniden işgal edinceye kadar Japon imparatorluğunun oldukça işine yaradılar. Subhas Chandra Bose'nin Japonlarla birlikte savaşan Hindistan Ulusal Ordusu, pek çok Asyalının Japonya'yı (en azından savaşın son yıllarına kadar) Avrupalılar kadar zulmedici olmayan bir güç olarak gördüğü olgusuna ilişkin bir başka hatırlatıcıdır.

Demek ki başlangıçta Japonlar kendi cesur kararlarını alkışlamış olabilir. Asya sularındaki Britanya filosu batırılmış; önce Singapur ardından Rangoon işgalcilerin eline geçmişti. ABD kuvvetlerinin çoğu Filipinler'i terk ederek Avustralya'ya geri çekilmiş, geride kalanları bilindik Bataan "ölüm yürüyüşü"yle karşı karşıya bırakmıştı. Japon orduları 1942 yılının ortasında onlara açık bir yakınlık gösteren Gandi'nin "Hindistan'ı Terk Et" hareketinin girdabına kapılmış olan Hindistan'ın hudutlarına konuşlanmıştı. Bu ordular güneyde Endonezya'daki Hollanda imparatorluğunun çoğunu ele geçirmiş, Avustralya'ya yönelik giderek büyüyen bir tehdit gibi görülmeye başlanmıştı. Pasifik'te Amerikalıları Hawaii'ye geri çekilmeye zorlamış gibi görünüyorlardı. Ancak iyi bilindiği üzere, bu esasında bir yanılsamaydı. Japonya'nın müttefiki Almanya, Pearl Harbor'dan kısa süre sonra bir Sovyet karşı taarruzuyla zaten savunmaya geçmişti. Birleşik Devletler, kuvvetleri Filipinler'den sürülmüş olmasına rağmen denizde inisiyatifi hızlıca yeniden ele geçirdi. Kısa zaman sonra, Britanya Japon ordusunu Assam tepelerinde durdurdu, Mısır hududundaki El Alameyn'de Rommel'e karşı direndi.

Almanya, İtalya ve Japonya'nın mağlup olmaya başlamasının çok daha temel bir nedeni vardı. Birinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi tüm müttefik ulusların

---

26. Timothy Harper and Christopher Bayly, *Forgotten Armies: The Fall of British Asia, 1941-1945* (Cambridge, Mass., 2005).

derin kaynak üsleri bulunuyordu. Amerikalılar dünyanın yarısına, Atlantik ve Pasifik okyanuslarına hâkimdi. Kalabalık bir nüfus, muazzam petrol, maden ve sanayi kaynaklarıyla Amerikalılar asla mağlup edilemezdi. Amerikalıların siyaseten zaaflı olduğu algısı, ülkedeki tarafsızlığın kuvvetliymiş gibi görünmesinin beslediği bir yanılsamaydı. Aynı şekilde Sovyetler Birliği derin bir nüfus ve kaynak hinterlandına sahipti. Almanlar, Rusya'nın batısının çoğuna hâkim olup burada yaşayanları kıyıma uğrattığında bile Stalin kaynakları Sibirya'ya doğru kaydırabilmiş, insan gücü olarak da doğudaki nüfusa yaslanabilmişti. Elbette Britanya küçük bir adaydı ama imparatorluğu bunlara denk bir derin kaynak üssü sağladı. Britanya dominyonları hem duydukları sadakat hem de kurnaz bir çıkarcılık nedeniyle "anavatan"ı destekledi. Savaştan önce Avustralya'da çıkan bir yayın şöyle bir gözlem yapıyordu: "Eski Dünya'nın siyasetine müdahil olmanın yanında, tehdit eden başka bir tehlike vardır: Yeni pazarlar ve son kalan boş adalar için verilen mücadelede Pasifik'in uyanışı."[27]

Britanya ordularında neredeyse iki milyon Hintli asker yalnızca Japonlara karşı değil, Kuzey Afrika'da ve Avrupa'da da savaştı. Savaşın sonunda Altın Sahili ve Kenya'dan gelen Britanya komutası altındaki iyi eğitimli Afrikalı birlikler Burma'daki savaşa katıldı. Alman denizaltı tehdidinin 1943 yılının ortasından itibaren azalmasıyla birlikte Amerikan ve Britanya gemileri Britanya anakarasındaki nüfusu destekleyebildi. Avustralasya'dan gelen ikmal malzemeleri savaş durumuna geçmiş nüfusu beslemeye devam etti. Sürgündeki Fransız hükümeti Avrupa'da yenilmiş olmasına rağmen Çinhindi ve Batı Afrika'daki kaynaklardan yararlanabildi. Elbette savaşın ilk aşamalarında Almanya, Avrupa'nın çoğuna hâkimdi ancak daha sonra SSCB taarruza kalkıp İtalya da Müttefikler tarafından yeniden ele geçirilince Almanya'nın kaynakları önce yavaş yavaş kesildi, sonra da sistematik olarak yok edildi. Tarih eğitimi ile tarih araştırmasının sorunlu özelliklerinden biri "Avrupa" tarihi, "emperyal" tarih ve "Amerika" tarihi arasında ne zamandır süregelmekte olan ayrımdır. Birinci Dünya Savaşı'nın sonucunu imparatorluğu ve dünyanın genelini hesaba katmadan anlamak mümkün değildir. Bu durum İkinci Dünya Savaşı için daha çok doğrudur.

Dünya Krizinin Zirvesi, 1942-1948: III. Kısım

İkinci Dünya Savaşı'nın son aşamalarının hikâyesi akademi dışında da iyi bilinir ve sürüsüne bereket olan dramatik Hollywood filmleri ile durmadan dönüp duran televizyon programlarının buradaki katkısı hiç de az değildir.[28] Churchill hükümetinin Avrupa'yı kuzeyden işgal etmekten sakınmasının bir sonucu olarak Müttefikler önce Sicilya'ya çıkarma yapmış, savaşarak zar zor İtalyan yarımadasına ulaşmış, Roma'nın güneyindeki Monte Cassino'daki ağır kayıplar nedeniyle gecikmişti. Amerikalılar İngiltere'deki kuvvetlerini takviye ettikten sonra Haziran 1944'te Normandiya'da gerçekleşen devasa amfibi

27. Ion. L. Idriess, *Must Australia Fight?* (Sidney, 1939), s. 8-9.
28. Richard Overy, *Why the Allies Won* (Londra, 1995).

çıkarma, saldırının daha doğudan geleceğine inanan Almanları yanılttı. İşgalden kurtulan sömürgelerdeki Fransız birliklerinin ve 1940 yılında Britanya'da kendisine katılan birkaç kişinin lideri olan Charles de Gaulle'ün desteğini alan Müttefikler yavaş yavaş Fransa'yı geri aldı. Müttefiklerin Eylül ayında nihayet Paris'e girmesi savaşın son aşamasına geçildiğinin işaretiydi. 1944 yılının sonbaharı ve kışında Britanyalı, Amerikalı, Polonyalı ve Fransız birlikler kuzeydoğuya doğru Alman savunmasına yüklendi; saldırı, Ardenler'deki şiddetli Alman savunmasıyla bir kez daha durduruldu. Pek çok Alman şehrinin kesintisiz Müttefik bombardımanıyla yerle bir olduğu ve bu durumun Dresden ile on binlerce sakininin imhasıyla doruğuna çıktığı 1945 yılının başında Müttefikler Almanya sınırına dayanmıştı.[29]

O sırada Doğu Avrupa'da Sovyet-Nazi savaşının mahşeri yaşanıyordu. 1941 Aralık ayı gibi erken bir tarihte (ironiktir, Japonların Pearl Harbor saldırısından yalnızca iki gün sonra) Sovyet ordusu Leningrad yakınlarında bulunan ve o zamana kadar galip gelmiş Almanlara karşı muazzam bir karşı saldırı başlattı. Sonraki yıl boyunca Sovyetler düşmanlarını geri püskürttü ve Stalingrad'daki eşi görülmemiş yenişemezlik durumunun ardından onları aşama aşama yok etti.[30] Sonraki yıl Haziran 1943'te, canlanmış Sovyet Ordusu Ukrayna'daki Kursk Savaşı'nda Alman tank müfrezelerini tarumar ederek Nazilerin bölgenin petrol ve gıda kaynaklarına ulaşımını nihayet kesti. Bundan sonra Sovyet ordusunun Polonya'ya ve doğu Almanya'ya doğru ilerlediği, düşmanlarını acımasızca öldürüp Alman kadınlarına tecavüz ederek önceki üç yıl boyunca kendi yurttaşlarının maruz kaldığı korkunç canavarlıkların intikamını aldığı ölümüne bir savaş yaşandı. Nihayetinde ABD ve Müttefik birlikleri Almanya'nın batısına doğru ilerlerler Ruslar da Berlin'e doğudan yaklaşırken, Hitler ve yardımcıları ya intihar etti ya da kaçtı. Avrupa'daki dünya savaşı bitmişti ama sağda solda küçük savaşlar yaşanacaktı.

Muzaffer Sovyet orduları Doğu Avrupa ile Almanya'ya doğru ilerlerken, Polonya, Çekoslovakya, Macaristan ve Almanya'nın doğusundaki komünist olmayan muhalefet partilerini ve askeri kuvvetleri hızlıca ortadan kaldırmıştı.[31] Ancak önce Yalta sonra da Potsdam'da 1945 yılının Şubat ve Temmuz aylarında Müttefikler arasında yapılan anlaşmalarla Almanya yalnızca dört işgal bölgesine bölünmekle kalmadı, Britanya, Fransa, Birleşik Devletler ve SSCB'ye Berlin'in değişik bölgeleri verildi.[32] Ne var ki Batılı müttefikleri şehirden kovmaya kararlı olan Stalin, 1948 Haziran'ında fiilen bir Berlin kuşatmasına başladı. Dönemin ABD Devlet Başkanı olan Harry Truman taviz vermedi ve Berlin Hava Köprüsü ile neredeyse bir yıl boyunca şehri ikmal etti. Girilen bu açmaz, gelişen nükleer silah teknolojisinin yarattığı korkuyla birlikte, Soğuk Savaş olarak bilinen ve bun-

29. Richard Overy, "Dresden: When moral force was lost amid the brutality of war", *The Times*, 28 Şubat 2015.
30. Antony Beevor, *Stalingrad* (Londra, 1998) [*Stalingrad*, Çev. Nurettin Elhüseyni. Yapı Kredi Yayınları, 2018].
31. Wilfried Loth, *The Division of the World, 1941-1955* (Londra, 1988).
32. David Reynolds, *Summits: Six Meetings that Shaped the Twentieth Century* (Londra, 2007), s. 96-151.

dan sonraki iki bölümde tartışılan süreci ortaya çıkardı. Sovyet bloğu, Amerika ve onun Avrupalı müttefikleri 1962'deki Küba Füze Krizi sırasında savaşmaya vahim derecede yaklaşmışlarsa da, tarihçilerin fikir birliği içinde olduğu bir konu vardır: 1991 yılında Sovyetler Birliği çözülünceye kadar Avrupa'da yaşanabilecek irili ufaklı pek çok savaşı önleyen şey, nükleer savaş korkusu ile hem Batı demokrasilerinde hem de Sovyet bloğundaki göreli siyasi homojenlik olmuştu.

Asya'daki savaşın bitmesi kitaplarda ve sinemada neredeyse Avrupa'daki savaşın bitmesi kadar çok ilgi görmüştür.[33] Amerikan donanmasının Pearl Harbor'dan sonra toparlanması, Japonlara karşı yürütülen ve 1944 Ekim ayındaki Leyte Körfezi Muharebesi ile doruğuna ulaşan deniz seferi, General MacArthur'un Filipinler'e dönüşü ve Guadalcanal'daki destansı savaş durmadan tekrarlanır. Güneydoğu Asya'da yaşanan ve General Stilwell'in Çan Kay Şek'e destek verdiği uzun mücadele, bir Britanya Hint ordusu ile çok sayıda Britanyalı ve Afrikalı birliğin General William Slim'in komutası altında dağda, ormanda verdiği uzun, zorlu savaş ile birlikte Britanyalıların Assam ve Burma'daki askeri iddialarının yeniden canlanması ise bu kadar iyi bilinmez.[34] Çin'in güneyinde Japon birlikleri ile Çan Kay Şek'inkiler arasında 1944 Mayıs ayında Hunan bölgesindeki Çangşa şehrinde yaşanan çatışma Mao'nun ve komünistlerin yolunu açmıştı. Ancak tükenmiş Japon birlikleri sonuna kadar savaşmak için elinden geleni yaptı. 1945 Şubat ayında Manila'da belki de yüz bin insanı katledip Burma'daki Müttefik kuvvetlere karşı inatla direndiler.

Bununla birlikte 1945 yılının ortasına gelindiğinde Müttefikler Burma'yı ele geçirmiş, savaşın Hiroşima ile Nagasaki'ye atom bombalarının atılmasıyla dramatik bir şekilde sonlandırıldığı bir aşamada Malaya'ya doğru ilerliyorlardı. İmparator Hirohito teslim olduğunu ilan etti: "Savaşmaya devam etmemiz Japon ulusunun nihayetinde çökerek tamamen silinmesi neticesini doğurmakla kalmayacak, insanlık medeniyetinin de tümüyle yok olmasına neden olacaktır."[35] Tekrar dirilen komünist kuvvetler ile Kuomintang arasındaki savaş 1945-1948 arasında yoğunlaşır ve Mao'nun birlikleri önceden Japonların hâkim olduğu toprakları ele geçirirken, Amerikalılar da mağlup Japonya'yı işgal ediyordu. Avrupa'da olduğu gibi Doğu Asya'ya da huzursuz bir barış geldi. 1950-1953 Kore Savaşı, 1950-1975 Çinhindi savaşları Asya'da başka ve farklı bir "soğuk savaş"ın olduğunu net bir şekilde gösterir. Küresel ideolojik mücadelenin sömürgesizleşme ve ulus inşası sorunlarıyla iç içe geçmesinin bir sonucuydu bu.[36] Çatışma çeşitli vesilelerle gerçekten de "ısındı" ve Kuzey ile Güney Kore arasında 2013 yılında yaşanan zıtlaşmaya kadar uzanan bir miras bıraktı. Yine de ister Avrupa'da olsun ister Asya'da, bu çatışmaların hiçbiri 1914 ve 1938-1939 krizlerinde olduğu gibi tırmanmadı.

---

33. Harry A. Gailey, *The War in the Pacific: From Pearl Harbor to Tokyo Bay* (Novato, 1995).
34. Louis Allen, *Burma: The Longest War, 1941-1945* (Londra, 1984).
35. "Imperial Rescript", 14 Ağustos 1945, alıntılayan H. T. Cook and T. F. Cook, *Japan at War: An Oral History* (New York, 1992) s. 401.
36. Heonik Kwon, *The Other Cold War* (New York, 2010).

Derindeki Küçük Savaşlar

Dünyayı değiştiren bu olayların bir seviye altında başka küçük savaşlar, siyasal çatışmalar ve uzlaşmalar 1942 ile 1948 arasında gerçekleşti. Bunlar da gelişmekte olan postkolonyal dünya ile yaklaşan "Soğuk Savaşı" derinden şekillendirdi, yeni ulusallık ve kültürel uyum biçimlerini ortaya çıkardı. Bu olayların çözümlemesi sonraki bölümde daha da ileri götürülüyor ancak burada bu çatışmaların kökenlerinden başlayıp savaşın kendisine kadar uzanan izini sürmemiz gerek. Avrupa'da Müttefiklerin Fransa'nın güneyine, İtalya'ya ve Yunanistan'a yaptığı müdahale yerel çatışmayı bastırmış, isyancı komünist partileri geri plana düşürmüştü. Bununla birlikte üç örnek konuyu daha da netleştirecektir. Yugoslavya'da Nazi işgaline karşı daha güçlü olan bir komünist direniş küçük kasabalarda ve kırda gelişmişti. Bu direniş, Müttefiklerin Akdeniz boyunca hareket eden sınırlı miktardaki ikmal malzemelerinden ve isyancıların saldırıya uğradıklarında dağlara çekilebilmelerinden faydalanmıştı. Mahir bir gerilla savaşçısı olan Tito direnişin lideri haline gelmişti.[37] Kendisi SSCB'den görece az bir yardım almış, Stalin'in Polonya'ya ve Almanya'nın doğusuna ilerleyen kuvvetlerinden uzakta kalmıştı. Tito, Stalin'in hırslarından bağımsız bir yol izleme eğiliminde olduğunu erken bir tarihte göstermişti. Daha sonra Oxford St Antony College'ın müdürü olacak olan William Deakin, Churchill'in emriyle Tito'yla buluşmak için 1944 yılında Yugoslavya'ya paraşütle indirilmişti. Bu teması Britanya ve Amerika'nın desteği, sonra da bu ülkelerin özel kuvvetleri izledi. Savaş sona erince Yugoslavya'nın komünist rejimi yeni oluşturulan komünist bloğun diğer devletlerinin çoğundan daha bağımsız kaldı, "Demir Perde"nin öte tarafındaki Batı ile diplomatik bağlarını devam ettirdi. Yugoslavya bir nesil boyunca bütünlüğünü korudu ama eski Avusturya-Macaristan imparatorluğu güneydoğu hududunda, farklı dilsel ve etnik gruplar arasında 1945 yılından önce bile var olan gerilimler ortaya çıktı.

Britanya'ya ait olagelmiş Burma'da uzaktan da olsa Yugoslavya ile mukayese edilebilir bir durum gelişti. Britanya'nın sömürge yönetimine karşı gelişen Burma direnişinin genç lideri Aung San 1939 gibi erken bir tarihte Japonlarla temasa geçmiş ve onlarla omuz omuza savaşmıştı. Ancak 1944 yılına gelindiğinde Japon yönetiminin giderek katılaşan doğası Burma kurtuluş güçlerini Japonlara düşman hale getirmiş ve 1945 yılının başında, tam da Slim'in komutası altındaki Britanya kuvvetleri Assam'dan Burma'nın kuzeyine doğru ilerlerken bu güçler de isyana kalkmıştı.[38] Britanya valisinin eski sömürgeci yönetim tarzına geri dönmeyi denediği 1946 yılında ülkenin çoğunun kontrolü Aung San'ın kuvvetlerindeydi ve Britanyalı komutan Lort Louis Mountbatten sağgörülü bir şekilde Burma'ya daha büyük bir özerklik vermeye karar verdi. Britanya İşçi Partisi hükümeti 1948 yılında Burma'ya tam bağımsızlık verdi.

37. Richard West, *Tito and the Rise and Fall of Yugoslavia* (Londra, 1994).
38. Timothy Harper and Christopher Bayly, *Forgotten Wars: The End of Britain's Asian Empire* (Londra, 2007).

Ancak tıpkı Yugoslavya ile kendini savaşın içinde bulan diğer devletlerde olduğu gibi, etnik ve dilsel gerilimler çabucak merkezi hükümet ile Karen, Kaçin ve Şan etnik grupları arasındaki bir dizi küçük savaşa dönüştü. Bu çatışmalar sonraki asırda da devam etti, Budistler ile Müslümanlar, Birmanyalılar ile Hintliler arasındaki zıtlaşmalar da buna eşlik etti.

Yine Güneydoğu Asya'dan bir başka örnek Çinhindi'yle ilgilidir ve geleceğe ilişkin önemi de büyüktür. Çinhintli komünist hareket 1930'larda, Fransız sömürge yönetimine karşı savaşırken ortaya çıkmıştı. Hareketin önderi Ho Chi Minh Fransa, SSCB ve Çin'den döndükten sonra Japon işgalcilere karşı koymak için 1941 yılında sapa kırlara çekilmiş, hareketinin ismini Viet Minh olarak değiştirerek onu Sovyet ve Çin komünist partileriyle birlikte anılmaktan uzaklaştırmıştı.[39] Burada durum sözü edilen diğer örneklerden ayrılır çünkü bölgedeki Fransız Vichy rejimi Japonların müttefiki olmuştu. Dolayısıyla Ho, savaşın sonlarına doğru Birleşik Devletler ve Britanya'dan yardım aldı. Japon rejimi 1945 Ağustos ayında çökerken, "tarihin hızlanışını" hisseden Ho, Hanoi'deki Fransız opera binasının önündeki büyük meydanda Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'ni hatırlatan, kendi halkını ve dünyanın her yerindeki yeni devrimci nesilleri heyecanlandıran bir konuşmayla Vietnam'ın bağımsızlığını ilan etti.

Ne (sonradan alacağı adla) Kuzey Vietnam'ın bir bölümünü işgal eden Çin milliyetçileri, ne General Douglas Gracey'nin komutası altında güneyi işgal eden Britanyalılar, ne de asıl önemlisi Amiral Thierry d'Argenlieu'nün komutası altında geri dönen Fransızlar bu bağımsızlığı tanıdı. Fransızlar karmaşık siyasi entrikaların ardından 1946 yılında Haipong'daki komünist mevzileri bombalayarak Viet Minh'i tekrar kırsal kuzeybatıya sürdü. İşte Ho 1950'lerin başından itibaren direnişe burada başlayacak, Dien Bien Phu Muharabesi'ni kazanacak ve Batı'nın güneydeki vasal devleti ile onun ABD'li destekçilerini nihayetinde mağlup edecektir. Viet Minh'in hem Çin milliyetçilerine hem de Çinli komünistlere şüphe duymaya devam etmesi anlamlıdır ve Yugoslavya'nın Moskova'ya yabancılaşmasıyla koşutluk taşır. Bu duruş Vietnam'ın kuzeyli komşusunun hâkimiyetine gireceğine dair duyduğu tarihsel korkuları yansıtıyordu.

Japon ve Alman kuvvetlerine meydan okumak için savaşın sonraki evrelerinde ortaya çıkan, ardından da güçten düşmüş sömürgeci güçler ile merkezi hükümetlere karşı savaşmaya devam eden silahlı ulusal gruplaşmalara ya da ideolojik hareketlere ilişkin benzer bir örüntü Avrasya ile Kuzey Afrika'nın çoğunda görüldü. Çan Kay Şek hükümetine yönelik Maoist meydan okuma buna bir örnektir; Keşmir yüzünden çıkan 1948 Hindistan-Pakistan savaşında da Britanya'nın geleneksel askeri emek kaynağı olan Peştunlar arasındaki silahlı gruplaşmaların büyük bir rol oynadığına şahit olundu. Vietnam'ın komünist hareketi, Filipinli ve Endonezyalı radikaller Japonlara karşı savaşmış, ardından da kontrolü geri kazanmaya çalışan sömürgeci güçlere karşı seferber olmuşlardı. Savaş, silahları ve özlemleri yaygınlaştırıp toplumsal iktidarın farklı

39. William J. Duiker, *Ho Chi Minh* (New York, 2000).

seviyelerinde işleyerek bu yıllar boyunca dünya düzenini temelden değiştirmişti. Küresel savaş bombalarla gelen kitlesel imhadan çok farklı bir biçimde, güçlü etnik ya da siyasal ideolojilerle desteklenen gerilla taktiklerinin büyük devletleri mağlup edip parçalayabileceğini göstermişti ki bu sonraki yetmiş yıl boyunca devrimcilere ders oldu.

Savaşın Daha Genel Sonuçları, I. Kısım: Siyasal

İlerleyen kısımlarda İkinci Dünya Savaşı'nın dünya halklarının siyasetlerinde, ekonomilerinde ve özellikle de zihniyetlerinde yaptığı etki göz önünde bulunduruluyor. Belki de en aşikâr değişim, bir ya da daha fazla nesil süresince aşırı sağ politikaların dünya çapında yenilgiye uğraması ve aşırılıkçı milliyetçiliğin durdurulması ya da en azından susturulup dağıtılmasıydı. Faşist partiler yalnızca İspanya'da, Portekiz'de ve Latin Amerika'nın kimi yerlerinde, o da bu bölgeler savaşta yalnızca sınırlı bir rol oynadığından, savaştan sonra da varlığını sürdürdü. "Action Française" bağnazlarının Dördüncü Fransız Cumhuriyeti'nin çöküşünde bir rol oynadığı doğru olmakla birlikte, komünist olmayan bloğa genellikle liberal, demokratik ve sosyalist hükümet biçimleri hâkim oldu. Ne var ki bu hükümetler Bunalım sırasında başlatılmış olan bir politikayı devam ettirerek kendi ekonomilerine doğrudan müdahalede bulunmak zorunda kaldı.[40] Britanya'da ve Batı Avrupa'nın çoğu yerinde kendi halkını doyurmaya, harap olmuş şehirleri yeniden inşa etmeye ve sağlık hizmeti sağlamaya uğraşan hükümetler savaş zamanındaki seferberliği, kaynak kontrolünü ve nüfus hareketini savaştan sonra da devam ettirmeye mecbur kaldı. Örneğin 1945-1951 arasındaki Britanya İşçi Partisi hükümeti, savaş zamanındaki sağlık hizmetinin ve ulusal sigortanın farklı biçimlerdeki devamı olan Ulusal Sağlık Hizmeti'ni inşa etti. Almanya'da Konrad Adenauer gibi muhafazakar siyasetçiler ya da onun İtalya'daki çağdaşı olan Hristiyan Demokrasi, savaşın getirdiği muazzam yıkımı onarmak ve sarsılmış nüfuslarını yeniden eğitmek için farklı devlet müdahaleciliği biçimlerini uygulamaya koymak mecburiyetinde kaldılar.[41]

İngilizce konuşulan dünyanın çoğu yerinde, iktidarda muhafazakar hükümetler varken bile benzer şartlar ortaya çıktı. Avustralya'da Sir Robert Menzies'in savaş sonrasındaki hükümeti bunalım ve savaş zamanında başlatılmış olan devlet hizmetlerini devam ettirdi zira ülke, geri dönüş yapan çok sayıdaki askeri personelini yeniden iskân etmek için uğraşıyordu. Bağımsızlığını yeni kazanan hükümetlerde devlet müdahalesi ihtiyacı daha da belirgindi. Hindistan 1945'ten 1948'e kadar özgürlüğe doğru ilerlerken devlet, savaş zamanında iyice artan insan ve kaynak seferberliğinin ulaştığı kapsamı korudu ve büyük oranda genişletti. Nehru'nun 1947 ile 1964 arasındaki hükümeti çoğunlukla sosyalist bir hükümet olarak değerlendirildi. Hindistan'ın yeni hükümeti kuşkusuz Sovyet

40. Mark Mazower, Jessica Reinisch and David Feldman (Ed.), *Post-War Reconstruction in Europe: International Perspectives, 1945-1949* (Oxford, 2011)
41. Colarizi, *Novecento Italiano*, s. 336-360.

kalkınma modelinin kimi yanlarını benimsemişti ancak biçimi savaş zamanının zorunluluklarını yansıtıyor, demokratik bir anayasa ve özgür bir basın ile sınırlandırılıyordu. Japonya'da işgalci ABD'nin General MacArthur komutası altındaki yetkilileri, kişisel siyasi görüşleri ne olursa olsun mecburen güçlü bir devlet müdahaleciliği politikası izledi. Ülkeye yeni bir demokratik anayasa empoze edildi. İmparator meşruti bir monarka dönüştürüldü ve sahip olduğu varsayılan tanrısallığı istikrarı güçlendirmeye yöneltmeyi kabul etti.[42]

Bu liberal solun zaferi örüntüsünden yegâne sapma belki de Birleşik Devletler'de yaşandı. Burada Roosevelt'in New Deal politikaları savaş yılları boyunca devam etti ve Truman hükümeti geri dönen askerleri yerleştirmek, eğitmek ve ailelerine hizmet sağlamak için çok çalıştı. Ancak başka şartlar altında bir tür Amerikan sosyalizmi olarak görülebilecek bu durumu değiştiren iki gelişme yaşandı. Bunların ilki devlet-dışı kapitalist ekonominin yaşadığı yoğun büyümeydi ve ülke bunalımdan çıkıp dünyanın imalat merkezi haline gelirken gerçekleşmişti. Kılıçlar pulluk demiri oldu, tank ve silah üretimi otomobil, radyo ve buzdolabı imalatına dönüştürüldü. Bu muazzam kalkınmayı fonlayansa devlet desteği değil özel sektörün parasıydı ve nihayetinde bundan siyasi fayda sağlayan da toparlanmakta olan kapitalist, anti-devletçi, muhafazakar Cumhuriyetçi Parti oldu.

İkinci gelişme, savaşın bitip Stalin'in artık nükleer silahlarla donatılmış olan SSCB'si Doğu Avrupa'ya hâkim olmuşken Birleşik Devletleri saran ve büyümekte olan komünizm korkusuydu.[43] Savaş sona erince kimisi sosyalist eğilimlere sahip radikal "New Dealcılar" Washington'da iyi mevkilere gelmiş gibi görünüyorlardı. Ancak Alger Hiss davası gibi, Amerika'nın nükleer know-how'ının Moskova'ya sızdırıldığı casusluk skandalları, sonra da Kore Savaşı ve komünizmin Asya'daki açık zaferi siyasetin rengini kökten değiştirdi. Senatör Joseph McCarthy'nin solculara karşı giriştiği pogrom, Başkan Dwight Eisenhower'ın devlet müdahaleciliğinin kimi yanlarından geri adım atması sağın geri dönüşünü perçinledi. Avrupa'da dahi savaşın getirdiği ekonomik yıkımın yavaş yavaş aşılmasına ve yeni teknik gelişmelere sağın yavaş yavaş yeniden canlanması eşlik etti. Ancak devletin sağladığı sağlık hizmeti ve emekli maaşları yerinde kaldı, öyle ki ABD'li cumhuriyetçiler Avrupa'yı "sosyalist" saymaya devam etti. Radikal milliyetçi ve ırkçı partilerin Avrupa kıtasında yeniden ortaya çıkması ancak 1990'ları bulacaktı. İkinci Dünya Savaşı'nın uzun soluklu etkilerinden biri hiç değilse bu oldu.

Demokratik sosyalizmin bu genel zaferine rağmen, savaşa ancak dolaylı olarak müdahil olmuş Latin Amerika ya da İberya gibi bölgelerde sol pek yol alamadı. Bu yıllarda Ortadoğu da bir başka karmaşık manzara arz ediyordu. Savaş zamanındaki kaynak seferberliği ve buna bağlı kentleşme ılımlı milliyetçilerden oluşan (ve örneğin Mısır'da Vefd tarafından temsil edilen) üst sınıf

42. Seymour Morris Jr., *Supreme Commander: MacArthur's Triumph in Japan* (New York, 2014).
43. Reynolds, *America*.

çevreleri zayıflatmıştı. Daha radikal milliyetçilerden oluşan yeni ve genç bir nesil, Mısır'da Cemal Abdülnasır'ın destekçileri, Irak ve Suriye'deyse Baas partileri biçiminde kendini gösterdi. Britanya ile Fransa'nın savaş sırasındaki zayıflığı ve İtalya'nın çöküşü, başlangıcı 1945 öncesine giden keskin bir sömürgecilik karşıtı enerjiye yol açtı. Ancak bu genç otoriterler SSCB'ye uzaktan uzağa hayran bir sosyalist kalkınma planlaması ile kendi muhafazakar Müslüman toplumları arasında hiç de kolay olmayan bir istikamet tutturmak zorunda kaldı. Mısır'da Müslüman Kardeşler, diğer yerlerde başka İslamcı partiler sömürgeciliğin ve Batılılaşmanın düşmanı olarak 1920'lerde ortaya çıkmıştı. Savaşın hemen ardından gelen yıllarda, Ortadoğu'nun asker kökenli otoriterleri ve tek parti liderleri bunları da hesaba katmak zorunda kaldı; bazen onlarla müzakere etti bazen de Britanya ve Fransa'nın daha önceden yapmış olduğu gibi onları hapsetti. Britanya'nın Mısır ve Suriye üzerindeki tesiri 1948 ile 1952 yılları arasında çok zayıfladı. Fransa'nın Suriye-Lübnan üzerindeki kontrolü savaş sırasında kırılmıştı fakat üç milyon Fransız sömürgecisiyle Paris'in Cezayir üzerinde devam eden denetimi, Afrika'nın kuzeybatısında daimi bir seküler ve dinsel radikalizm kaynağıydı.

Önceden de değinildiği üzere, sağın dünya genelindeki çöküşüne ya da en azından geçici bir süre için gemlenmesine Avrupa sömürgeciliğinin hızlı gerilemesi eşlik etti. Bu durum sömürgeci güçlerin tüm Doğu ve Güneydoğu Asya ile Ortadoğu boyunca mağlup olmasının bir ürünüydü. Gerçi bu bölgelerde daha sonra yeniden boy göstereceklerdi. Hindistan ve Burma'daki Hintli astları Britanyalı yetkililere Japonları kovmak için onlara yardım edeceklerini ancak sonrasında Avrupalı sömürgecilerin gitmesi gerektiğini söylemişlerdi. De Gaulcü Fransız askerler ve idareciler Çinhindi ve Endonezya'ya geri döndüklerinde, hizmetçilerinin ve kafelerdeki garsonların bile onlara düşman kesildiğini, Japonların "Asya Asyalılarındır" haykırışının, her ne kadar Japonya bunu kendine yontmak için söylemişse de, yeni zihniyetler yarattığını görmüştü. Zira bu siyasal olduğu kadar ahlaki bir değişimdi. 1960'larda Allahabad şehrindeki ev sahibim, İmparatorluk'un bittiği günün şehre yeni gelmiş Amerikan birliklerinin 1943 yılında şehrin sokaklarında sarhoş sarhoş yuvarlandığı gün olduğunu söylemişti. Beyazların üstünlüğü mitini nihayet çökerten Birinci Dünya Savaşı'ndan çok ikincisi olmuştu.

Elbette Amerika'nın tesiri yalnızca olumsuz olmadı. Asyalılar ve Afrikalılar Atlantik Şartı'nın yalnızca Avro-Amerikan bir özgürlük ilanı olarak kalmayıp evrensel hale gelmesini talep etti. Amerikan askerleriyle teknik personelinin görece zenginliği ve açıklığı, Amerikan filmleri, otomobilleri, uçakları tebaa halkların büyük bir bakış açısı değişikliği yaşamasına katkıda bulundu. Sonraki bölümlerde de göstereceğim üzere, sömürgeci güçlerin fiili varlığı, sömürgeci yönetimin uzun vadeli sonuçları sonraki üç nesil boyunca da devam etti. Ancak açık ki 1942 ile 1947 arasında sömürgeciliğin ölüm çanları çalıyordu.

Savaşın 15. bölümde daha ayrıntısıyla incelenen üçüncü ahlaki ve siyasi sonucu ulusların bir araya getirilerek yeni küresel savaşları engelleyecek ku-

rumlar oluşturmaya yönelik çabaların iki katına çıkarılması oldu. Denildiği üzere "milliyetçilik çağında enternasyonalizm"i ilerletmek için yapılan bir girişimdi bu.[44] Milletler Cemiyeti'nin Avrupa'daki savaşı önleyememesi daha savaş bitmeden Birleşmiş Milletler'in yaratılmasıyla sonuçlandı. Kısa zaman sonra buna Amerika'nın önderlik ettiği Rockefeller Vakfı gibi uluslararası, gönüllü insani örgütlerin çoğalması eşlik etti. Bağımsızlığını yeni kazanmış Afrikalı ve Asyalı ülkelerdeki milliyetçi liderler, Birleşmiş Milletler ile onun alt örgütlerinde sömürgelerin özgürlüğünü savundu,. Bu gelişmeler Bağlantısızlar Hareketi ile Soğuk Savaş'ın çatışmalarını yatıştırmaya çalışan 1955 tarihli Bandung Konferansı'nı ortaya çıkardı.

Bu hamleler başarısız oldukları zaman bile ulusların inşa edilip uluslararası iletişimin yaygınlaştığı bir çağda ulus devlete ahlaki bir alternatif yarattılar. Öyle ki 1947'den önce Avrupa'da önce ekonomik, sonra da siyasi işbirliği yoluyla bir "Avrupalı uluslar ailesi" ortaya çıkarmak için planlar yapıldı. Milyonlarca savaş mağduruna yardım getiren Amerikan Marshall Planı tüm kıtada faaliyet yürüttü. Savaştan sonra farklı sömürgelerde, eski sömürgelerde ve savaşın harap ettiği ülkelerde yardım için çalışan sivil toplum kuruluşlarının (STK'lar) sayısı arttı. Kızılhaç gibi örgütler XIX. yüzyıldan beri mevcuttu. Ancak Amerikalı ve Avrupalı askerler ile subayların dünya nüfusunun kalabalık kesimlerinin içinde bulunduğu kötü duruma dair yaptığı toplu gözlemler ekonomik yardım ve eğitim fikrine ivedilik kazandırdı. Savaş sırasında gönderildikleri ülkelere geri gelen çok sayıdaki ABD'li yardım görevlisiyle birlikte, önceden çoğunlukla Hıristiyan misyonerlik faaliyetlerine atfedilen ahlaki güç bir bakıma daha seküler bir biçim aldı.

Demokratik sosyalizmin, sömürgecilik karşıtlığının ve enternasyonalizmin genişlemesini dengeleyen unsur, komünizmin savaş sırasında Doğu Avrupa'da, Çin'de ve Güneydoğu Asya'da yükselmesi oldu. Avrupa'daki Sovyet askeri işgalinin ve Mao'nun Japonlar ile Çan Kay Şek milliyetçilerinin Çin'deki çöküşüyle oluşan boşluğu doldurabilme becerisinin açığa çıkardığı büyük güç burada kritik bir rol oynadı. Ancak daha derin ahlaki ve siyasi güçler de işliyordu. Stalin'in düşmanlarına uyguladığı zulüm ve Mao'nun sonra gerçekleştirdiği tasfiyeler ne kadar gaddar olursa olsun, SSCB ve ÇKP komünizminin eşitlik getireceği, işgücünü özgürleştireceği ve yıkılmış savaş ekonomilerinin yeniden inşasına yardım edebileceği beklentisi geçerliliğini koruyordu. Daha sonra Hindistan'ın ikinci devlet başkanı olacak Sarvepalli Radhakrishnan gibi inançlı bir demokrat bile, Moskova'da bir diplomatken 1940'ların sonuyla 1950'lerin başında Doğu Avrupa'daki ve Birleşmiş Milletler Teşkilatı içindeki pek çok sıradan insanın komünizmdeki geleceklerine dair hâlâ iyimserlik taşıdıklarını gözlemlemişti.[45] Bu yeni devlet anlayışı -en azından- sanayileşmenin yararlarını önceleri tarım toplumları olan Doğu Avrupa toplumlarına etkin bir şekilde yaymaya çalışıyor gibi görünüyordu.

---

44. Glenda Sluga, *Internationalism in the Age of Nationalism* (Philadelphia, 2013).
45. Sarvepalli Gopal, Radhakrishnan: *A Biography* (Delhi, 1989).

Benzer şekilde, savaşın son evrelerinde Çinli komünistlerin eline geçen bölgelerde yetkililer başlangıçta orta köylü dedikleri kesimin gücünü kullanmayı denemişti. Kır ve kentteki işgücünün geniş kesimleri daha sonra kooperatiflere sokularak kişisel mülkten ya da malvarlığından yoksun bırakılacaktı. Çinhindi/Vietnam'da küçük işletmeciler sınıf düşmanı olarak horlanmadı, köylü ve işçiyle bir tutuldular. Malaya'da komünistler kendilerini yalnızca birer köle olarak gören plantasyon işçilerine umut verdi. Pek çok yerde komünistler kendi düşüncelerini sosyalist ve modernleştirici bir milliyetçilik biçimiyle iç içe geçirmeyi başardı. Faşizmin kaba kuvvetinin kolektif hafızaya hâkim olmaya devam ettiği bir çağda bu biçim albenisini koruyordu. Hâlâ Soğuk Savaş ideolojilerinin tesiri altında bulunan Batılı ve özellikle de Amerikan tarih yazımının çoğu, komünist hâkimiyetin yalnızca baskıcı yönüne odaklanır. Ancak birkaç nesil boyunca dünya nüfusunun yarısını, her ne kadar içi boş ve çoğunlukla da yozlaşmış bir biçimde bile olsa kontrol etmiş ve bugün hâlâ destekçileri olan bir sistem, bir şiddet ve yıldırma tarihi olarak bir kenara atılamaz.

Savaşın Daha Genel Sonuçları; II. Kısım: Ekonomik

Savaşın ekonomik, teknolojik sonuçları da getirdiği siyasal değişimler kadar dramatikti ve bu durum 1944'ün ortasına gelindiğinde açıkça görülebiliyordu. Kitlesel bombardıman, işgal, ölüm ve açlık Almanya, Japonya, Rusya ve İtalya'nın GSYH'sini % 20 ile % 40 arasında azaltmıştı. Çin'in kıyı kesimleri, Polonya ve hatta Hollanda gibi işgal altında kalan ülkeler de zarar görmüştü. Britanya'da dahi şehirlerin ve endüstrilerin büyük kısımları yıkılmıştı. Bununla birlikte, savaş seferberliğine harcanan çaba Birleşik Devletler'i nihayet Bunalım'ın sonuçlarından kurtarmıştı. Ülkenin 1948 yılında dünya GSYİH'sinin % 40'ını idare ettiği tahmin ediliyordu ki bu ülkeyi tarihin en büyük ekonomik ve siyasi gücü haline getiriyordu. Buna ek olarak Birleşik Devletler, şirketleri ve imalatıyla Kanada ile Orta ve Güney Amerika'ya da hâkimdi. Gerçekten de ekonomik açıdan Birleşik Devletler dünyanın yarısı demekti.

SSCB'nin durumu daha karmaşıktır. Ülke belki de 20 milyon yurttaşını kaybetmiş, Leningrad ve Stalingrad gibi şehirler harap olmuştu. Yine de ikinci büyük güç haline geldiğine şüphe yoktur. Savaş bir tür ikinci sanayi devrimiyle SSCB'nin imalat gücünü Sibirya'ya ve doğuya yaymıştı. Her ne kadar ülkenin yurttaşları savaşın yıkıma uğrattığı Batı Avrupa'ya bile kıyasla görece yoksul olsa da SSCB savaş sırasında kayda değer miktarda teknik bilgi biriktirmişti. Sovyet hidrojen bombasının ve Sputnik uydusunun günleri ufukta görünüyordu. Bu sırada, kısmen Amerikan işgali ile Marshall Planı'ndan alınan yardımın bir sonucu olarak (ki ikisi de komünizme karşı bir hattı müdafaa olarak tasarlanmıştı) mağlup devletler bir ekonomik yeniden silahlanma evresinden geçti.[46] 1950'lerin sonuna gelindiğinde hem Almanya hem Japonya 1939 yılındaki kendi

46. Jeffrey M. Diefendorf, Axel Frohm and Hermann-Josef Rupieper (Ed.), *American Policy and the Reconstruction of West Germany, 1945-1955* (Cambridge, 1993).

GSYİH seviyelerine ulaşmıştı. Ancak Birleşik Devletler'in muazzam liderliği ve buna mukabil Avrupa'nın ekonomik gücünün azalması asla tamamen tersine çevrilmedi.

Dünyanın diğer yerlerinde, Afrika'nın ve Asya'nın kimi kesimlerinde sömürgeci savaş ekonomileri, emperyalistlerin ekonomik olarak yeniden nüfuz etmesine karşı kendini korumaya kararlı, merkezi hükümetlere sahip yeni ulus devletlere dönüştürüldü. Hindistan'da iş dünyasının liderleriyle Hindistan Ulusal Kongresi ekonomik merkezileşme ve kalkınma için Mumbai Planı'nın taslağını zaten 1944 yılında oluşturmuştu. SSCB'nin kazandığı açık başarıyı örnek alan "beş yıllık planlar" 1950'lerin başında uygulanıyordu. Britanya, Fransa ve Hollanda savaş bitince Endonezya, Çinhindi, Mısır gibi sömürge ve yarı-sömürgelerdeki siyasi nüfuzunu korumaya çabalasa da ekonomileri üzerindeki söz hakkını ülkelerin kendisine bıraktı. Siyasal alanda olduğu gibi, burada da dönemin tüm hareketleri ekonomik otarşi ya da kapalı ekonomiye doğru değildi. Amerika'nın Birleşik Krallık'a yaptığı ve Marshall Planı'nın kökeni olan "ödünç verme-kiralama" yardımı ile ABD işgalinin ardından Japonya ve Almanya ile imzalanan iki taraflı anlaşmaların sonucunda kaynaklar paylaşılıp dağıtıldı. Aynı şekilde Avrupa'daki demokratik hükümetler arasında 1945'i izleyen yıllarda gelişen yeni işbirliği, yavaş yavaş 1951-1952 Avrupa Kömür, Demir ve Çelik Anlaşmaları gibi toplu paktlara ve nihayetinde Avrupa Birliği'nin yaratılmasına götürdü. Devlet adamları, öncü iktisatçılar haklı olarak İkinci Dünya Savaşı'nın esas nedeni olarak gördükleri Büyük Bunalım'ın tekrarlanmasını önlemeye kararlıydı.

Yine ve yeniden makroekonomik dünyada gerçekleşen bu çığır açıcı gelişmelere çok önemli yerel teknik gelişmeler eşlik ediyordu. Her ne kadar sık sık istismar ediliyor olsa da savaşın olumlu yanı nükleer enerjinin, jet tahrikinin, radarın, bilgisayarın, örneğin sıtma tedavisi alanındaki başlıca tıbbi ilerlemelerin ve nihayet uzay yolculuğunun geliştirilmesiydi. Çok daha gündelik bir düzeyde birlikler için yapılan seri gıda üretimi konserveleme ve derin dondurma gibi yeni saklama biçimleri ortaya çıkarmış, Lizzie Collingham'ın göstermiş olduğu üzere bunlar kısa süre içinde sivillerin kullanımına uyarlanmıştı.[47] Devletlerin savaş sırasında kendi nüfuslarını besleme zorunluluğu teslimatı hızlandırdı ve tedarik hatlarının daha da mekânize edilmesini sağladı; bu da 1945'ten sonra süpermarketlerin, seri gıda imalatının genişlemesine katkı yaptı. Amerika'nın varlığı burada da hayati önem taşıyordu. Elbette savaşın Avrasya ve Kuzey Afrika'daki gelgitleri köylü tarımını kesintiye uğratıp milyonlarca kır sakinini canından etmişti. Yine de savaş aynı zamanda yoğun gıda tarımını teşvik etmiş, irili ufaklı pek çok yeni alan tarıma açılmıştı. Örneğin savaş zamanında yoğun tarıma ilişkin yaşanan gelişmeler Hindistan'ın 1960'lar ve 1970'lerdeki "Yeşil Devrim"ini besleyen bir sonuç yaratmıştı.

47. Lizzie Collingham, *The Taste of War: World War Two and the Battle for Food* (Londra, 2011).

Savaşın Daha Genel Sonuçları; III. Kısım: Toplumsal ve Ahlaki

Savaşın siyasi ve ekonomik boyutu dünyanın her yerindeki muazzam toplumsal değişimleri hızlandırdı. İkinci Dünya Savaşı sanayileşmenin başlangıcından bu yana direnen ve büyüyen toplumsal hiyerarşileri Birinci Dünya Savaşı'ndan bile daha kapsamlı bir şekilde parçaladı. Batı Avrupa'da savaş zamanındaki zorluklar, nüfus hareketi farklı sınıflardan insanları eşi görülmedik bir biçimde bir araya getirdi. Örneğin Britanya'da Londra'nın ve diğer şehirlerin gecekondularındaki yoksul çocuklar emniyetleri için küçük kasabalara ve taşraya gönderildi. Orta sınıf kadınlar "daha çok gıda üretelim" kampanyalarında bir araya getirilirken, "Gönüllü Ordu"da kentli, taşralı, üst sınıf ve alt sınıf erkekler karışık halde bulunuyordu. Bu mozaik daha sonra *Dad's Army* [*Babamın Ordusu*] adlı televizyon dizisinde anıldı. Kalabalık ABD birlikleriyle havacılarının önce Birleşik Krallık'a, daha sonra Batı Avrupa ile Avrupa imparatorluklarına akın edişinin de benzer sonuçları oldu. Avrupalılar, Afrikalılar, Hintliler; Amerikalıların rahat sosyal tavırları ile görünüşteki kaynaşmışlıklarına, kendi sınıfsal ve ırksal ayrımlarının çoğunu miadını doldurmuş, anlamsız gibi gösteren bu niteliklere hayret ediyordu.

Siyahi askerler de harekatlarda, giderek askeri üslerde beyazlarla kaynaştıkça Amerikalılar da hiyerarşilerin çözülüşünü deneyimlemeye başladı. Siyahi askerler eşitliğe doğru atılan bu sınırlı adımların hatırasını Güney'in taşrasına, orta ve kuzey Amerika'nın şehirlerine taşıdı; sonraki yıllarda siyahilerin sivil haklar için yapacağı baskıyı etkileyen en önemli unsurlardan biri oldu. Benzer şekilde Sahra Çölü'nün güneyinde General de Gaulle'ün ordularında savaşan Cezayirli ve Afrikalı birlikler metropol Fransa'nın ahlaki ve maddi başarısızlıklarına tanık oldu, Fransız kadınlarla arkadaşlık kurdu, kimi zaman evlendi ve hem sömürgeci subayların hem de yerli muhafazakarların titizlikle koruduğu ırk hiyerarşisinde delikler açmaya başladı. Fransa'daki ve Fransız imparatorluğundaki Pétaincı rejimler bile kendi yurttaşları arasında bir toplumsal dayanışma yaratmaya çalıştı, Çinhindi gibi sömürgelerde aşağılayıcı ırkçı dilin kullanılmasını yasakladı.

Toplumsal bölünmelerde yaşanan kısmi çözülme yalnızca Avrupalı ya da Amerikalı toplumları etkileyen bir şey değildi. Hindistan'da Gandi'nin milliyetçi hareketi zirvesindeyken, zaten baskı altında kalmış olan kast hiyerarşisi ile etnik hiyerarşiler savaşta yaşanan gelişmelerle daha da fazla sorgulanır oldu. Asker alımları Pencap'ta ve kuzeyde Hindistan'ın geleneksel "savaşçı ırkları"nın ötesine geçerek Bengalliler ve Madresiler gibi eskiden beri "savaşçı olmayan" hatta efemine olarak görülen (üstelik böyle düşünen yalnızca Britanyalılar da değildi) halklara doğru uzandı. Dalitlerin* ya da dokunulmazların uzak yerlerde çalışmak için seferber edilmesi özgüvenlerini çoğalttı, onları kamusal alanda daha da görünür kıldı. Öncü bir Dalit olan B. R. Ambedkar Çalışma Bakanı oldu, 1946 yılında yeni Hindistan anayasası taslağını yazmaya başladı. Kong-

* Dalitler: Sistemin tümüyle dışında ve altında kabul edilen Hint insan grubu. (y.h.n.)

re hareketinde zaten daha büyük bir rol oynamış olan Hintli kadınlar İkinci Dünya Savaşı'nda daha büyük bir nüfuz kazandı. Kongre 1939 yılında genel oy hakkını kabul etti. Bose'nin Hindistan Ulusal Ordusu'nda adını 1857 isyanının ünlü kadın özgürlük savaşçısı "Jhansili Rani"den alan bir kadın tugayı vardı. Bu yıllarda fabrikalarda ve tarlalarda çalışan kadınların sayısı arttı.[48]

Aslında savaşın genel olarak kadınların statüsü üzerinde kısmen özgürleştirici bir etkisi oldu. Batı Avrupa'da oy hakkının yalnızca erkeklerde olması uygulaması ortadan kalktı. Japonya'da Amerikalılar kadınlara oy hakkını dayattı, kadınların kamusal ve özel hayatta aşağılanmasının önüne geçti. Müslüman dünyada dahi kadınlar savaş zamanında hastanelerde, doktorların ameliyatlarında çalıştırıldı ve en azından bazıları 1945'ten sonra da kariyerlerine devam etti. Batı Avrupa, Avustralasya ve Kuzey Amerika'da erkekler askere alındıkça kadınlar da profesyonel ve bilimsel işlere akın etti. 1918'in aksine, 1945'ten sonra da kadınların istihdamı devam etti çünkü toplumsal yeniden inşanın aciliyeti, kamusal alan ile ev içindeki cinsel işbölümüne ilişkin yaygın fikirleri erozyona uğratmıştı. Komünist toplumlarda da cinsiyet eşitliği ideolojisi devrimci zihniyetin bir parçasıydı çünkü kadınların güçsüz kılınması, en azından teoride bir burjuva ideolojisi olarak görülüyordu. Henüz Marksist olmuş Doğu Avrupa'da, Çin'in, Vietnam'ın "kurtartılmış bölgeleri"nde kadınlardan oluşan askeri teşekküller, işçi taburları ve endüstriyel çalışma grupları yaygınlaştı. Radikal kentli entelektüellerin köylerdeki varlığı buralardaki kadınların kurtuluşunu teşvik etti, gerçi bu entelektüellerin payına düşen de ortalama bir köylünün ya da işçininkinden daha fazla değildi.

İster Güney ve Güneydoğu Asya'nın yaylaları olsun, ister Orta Asya stepleri, isterse de Pasifik Adaları, kabile halkları olarak görülen halkların topraklarının derinlemesine işgal edilmesi belki de savaşın toplumsal hiyerarşi üzerinde yaptığı en dramatik etkiydi. Ovalardaki sömürgeci güçler, misyonerler, tüccarlar ve yerleşimciler ne zamandır bu topluluklara nüfuz ediyor, onları sömürüyordu. Bazen de aksine, yükselen milliyetçiliği dengelemek için sömürgeci güçler bunları moderniteden koruyup yalıtmayı denemişti. Ne var ki 1936 ile 1948 arasında Japon, Britanya, Sovyet ve ABD birliklerinin ardı ardına gelen müdahaleleri bu toplulukları ve sahip oldukları ahlaki temelleri büyük oranda yeni bir kalıba döktü. Kendini savaşın içinde bulan Maoriler ve Kuzey Amerika yerlileri siyasi özsaygılarını yeniden inşa etmeye başladı. Hindistan'ın kuzey doğusunda bulunan Nagalar, Burma'daki Şanlar ve Kaçinler, Çinhindi'ndeki Hmonglar gibi kabilevi gruplar, kimi zaman yeni gelişmekte olan postkolonyal devletlere karşı radikalleşerek silahlandılar. Pasifik adalarında yaşayanlar bazen Hıristiyanlığı ata kültleriyle harmanladıkları yeni dinsel hareketler ortaya çıkararak işgalin yarattığı travmaya yanıt verdiler. Erken modern dönemde başlamış olan "kabilelerin" yerleşik nüfuslarla zorla kaynaştırılması uygulaması büyük bir hız kazandı.

Savaş ve savaşın yarattığı sonuçlar hiyerarşiye yönelik bir saldırı teşkil etmelerinin yanı sıra insanın fiziksel çevresinde de bir devrime yol açtı. Zaten

48. Geraldine Forbes, *Women in Modern India* (Cambridge, 1996), s.189-222.

1948'ten önce şehirlerdeki fiziksel yıkımı onarmak için ilk girişimler yapılırken kentlerin toplumsal bağlamı da esaslı bir şekilde yeni bir kalıba dökülüyordu. Toplumsal hiyerarşinin önceki temsil edilme biçimlerinden aynı şekilde ideolojik olarak kopulduğunu gösterircesine, Avrupa şehirlerinde yeni ultra-modernist ve brütalist denilen mimari formlar ortaya çıkmaya başladı. Neogotik ile neoklasiğe rağbet yoktu. Savaş zamanındaki bombardımanla harap olan işçi sınıfı bölgelerini yeniden inşa etme arzusu, plancılar ile mimarları 1920'ler ile 1930'lardaki Bauhaus geleneğinden devşirilmiş yapı tarzlarını uygulamaya götürdü ancak kaynaklar çoğunlukla sınırlıydı, sonuçta tarz kabalaştırıldı. Sosyalist moderniteyi ilan etme arzusu, örneğin komünist Alman Demokratik Cumhuriyeti'ni (ADC) yeni bir işçi sınıfı şehri modeli olan Stalinstadt'ı kurmaya sevk etti (gerçi şehir 2013 yılına gelindiğinde metruk, yaşlıların yaşadığı bir yere dönüşmüştü).[49] Farklı uygulamalarda yok değildi. Savaşın son evresinde neredeyse tamamen harap olan Varşova artık komünistlerin kontrolü altında olmasına rağmen, özünde ulusun ayakta kalışını kutlamak için aynı neoklasik üslupla yeniden inşa edildi. Hindistan'daysa Nehru, yeni Çandigar şehrini kurarken 1930'lardaki Fransız mimarisinin ultra-modernizmi ile bir deney yaparak Babür ve Britanya sömürgesi geçmişinden koptu.

Japon süfrajetler kadınlara oy hakkı veren yasanın çıkarılmasını talep eden yirmi bin imzayı İmparatorluk Meclisi'ne götürürken, 1920'ler.
George Rinhart/Bettmann/Corbis/Getty Images.

49. Melissa Eddy, "East German model city rusts, quarter-century after Berlin Wall's fall", *The New York Times*, 3 Kasım 2013.

Sanat, sinema ve edebiyat da savaşın dünya çapındaki derin etkisini yansıtıyordu. Tepkilerden biri sanatçının ve seyircinin tarihle arasına koyduğu mesafeyi daha da açmaktı ki bu durum soyut olana 1920'ler ile 1930'lardakinden bile daha fazla vurgu yapılmasına yol açtı. Picasso bu yola son yıllarında girdi ve buna Jackson Pollock'un Amerikan geleneğinde de bilhassa şahit olundu. Ancak toplumsal kaynaşma ve kent-kır ayrımının ortadan kalkması ve radikal milliyetçiler ile komünistlerin köy tasarımlarından, lake tablolardan ve bronzlardan etkilenme durumu Asya'nın çoğu yerinde görüldü. "Halk"ın savaş sırasında keşfedilmesi Britanyalı ressamların çalışmalarına da yansıdı. Savaş zamanının çelişen öncelikleri Ernest Hemingway gibi, statünün ve nazik dil formlarının yok edilmesine sevinmiş gibi görünen yazarlarda ya da Jean-Paul Sartre'ın, Normal Mailer'ın, Primo Levi'nin hiyerarşi karşıtı edebiyatında görülüyordu. Buna karşılık tiranlığın ve zihin kontrolünün doğası Britanyalı yazar George Orwell'i yaralamıştı. Ona göre bu savaşı çıkaran ve savaştan sonra ayakta kalan faşist ve komünist rejimlerin alameti farikasıydı. Orwell'in savaşın son evrelerinde yazdığı *Hayvan Çiftliği*'nin anti-Stalinist olduğu, elzem bir müttefikle olan ilişkileri zedeleyebileceği gerekçesiyle çok sayıda Britanyalı yayıncı tarafından reddedilmiş olması manidardır. Ne var ki o müttefik yeni düşman haline gelmek üzereydi.

Yine de bu düşmanlık atom bombası tarafından 1945 Ağustos'unda kökten dönüştürüldü ve insanın tabiatı Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı ahlaki mahşerden bile daha büyük bir güçle sorgulandı. O andan itibaren savaş artık "başka araçlarla sürdürülen siyaset" olarak değil, insan ırkının kendini tümden yok edebileceği bir araç olarak görülecekti. Bu genel anlatı sonraki bölümde 1950'lerin başına kadar götürülüyor. Ondan sonraki bölümdeyse, Batı'daki Amerikan hâkimiyeti dönemi ve Soğuk Savaş'ın doruğuna çıktığı 1960'larda ve 1970'lerdeki dünya siyaseti ele alınıyor.

7
Çevredeki Çatışmalar ve Eski Rejimlerin Sonu, 1945-1955

Derindeki Küçük Savaşlara Devam, I. Kısım: İsrail ve Arap Dünyası
Derindeki Küçük Savaşlara Devam, II. Kısım: Asya ve Bağımsızlık
Derindeki Küçük Savaşlara Devam, III. Kısım: Afrika ve Ötesi
Büyük Muhariplerin Akıbeti, I. Kısım: Avrupa, 1945-1955
Büyük Muhariplerin Akıbeti, II. Kısım: Amerika Kıtası
Büyük Muhariplerin Akıbeti, III. Kısım: Japonya
Sonuç: Bir Zoraki Taviz Çağı

XX. yüzyılın ilk yarısının son yılları iki kitlesel savaşla geçti: Japonya atom bombasıyla bombalanınca sona eren 1937-1945 büyük Asya savaşı; kıtanın Müttefiklerle Sovyetler Birliği arasında paylaşılmasıyla sonuçlanan 1939-1945 Avrupa ve Atlantik savaşı. Yine de son bölümde gösterildiği üzere bu büyük savaşlar, onların eteklerinde meydana gelen diğer savaşlarla, etnik çatışmalarla ve siyasi anlaşmalarla iç içe geçmişti. Bunlardan bazılarının 1939 öncesine uzanan ayrı kökenleri vardı ve tümü de eski tarz rejimlerin dünyanın her yerinde devrilmesiyle sonuçlandı. Bunlar arasında kökeni Mao Zedung'un Uzun Yürüyüş'ünde bulunan Çin İç Savaşı ve Arap dünyasında eşrafın hâkimiyetindeki eski devletlerin çoğunun kaderini tayin ederek, Siyonist devletin nihai temelini atan 1948 Arap-İsrail Savaşı bulunuyordu. Aynı şekilde iki büyük savaş Avrupalı sömürgeci güçlerin kontrolünü zayıflatmış, Hindistan, Burma ve Altın Sahili bağımsızlaşmış, ardından da Hindistan ile Pakistan arasında Keşmir'de, yerel azınlıklar ile Birmanyalı merkez arasında, Çinhindi ile Fransız sömürgeci gücü arasında çatışmalar başlamıştı.

İki dünya savaşının, özellikle de İkinci Dünya Savaşı'nın çarpıcı bir sonucu dünyanın coğrafi olduğu kadar ideolojik bir mekân haline gelişiydi. Gerçi farklı ulusal ve toplumsal bağlamlarda tümüyle yeniden şekillendiriliyorlardı ama

artık fikirlerin, pratiklerin ve tekniklerin dolaşımı çok daha yoğun, çok daha uzun erimli hale gelmişti. Elbette her şey de birbirine bağlı değildi. Bu bölümde de gösterileceği gibi, ideolojik çatışma ile sömürgesizleşme eski kimliklerin parçalanmasına, ulus devletin kemikleşmesine ve ideolojilerin yerelleşmesine neden oldu. Yine de kapsamlı bir küresel zihniyet ve küresel bir farkındalık oluşturulmuştu ve bir daha da ortadan kaldırılamayacaktı.

Derindeki Küçük Savaşlara Devam, I. Kısım: İsrail ve Arap Dünyası

Sonraki tüm bu küçük savaşlar ve yerleşimler arasında 1948-1949 Arap-İsrail Savaşı, en derin etkilerden bazılarını yaptı. Savaş başka bir dizi çatışmanın daha kıvılcımını çaktı, yüzyılın en ciddi diplomatik kördüğümlerinden birini ortaya çıkardı.[1] İkinci Dünya Savaşı ile Filistin'deki olaylar arasındaki bağlantı açıktı. Avrupalı Yahudilerin uğradığı Holokost'a Yahudi mültecilerin kıtadan ayrılışı eşlik etmiş, bölge içindeki ve dışındaki Yahudi örgütlerindeki militanlaşma fazlasıyla çoğalmıştı. Irgun, Stern Çetesi ve silahlı yeraltı örgütlenmeleri Filistin'deki yerel komutanlarla bağlantı kurarak davaya bir amaç duygusu ve sağlamlık kazandırmıştı ki gelişmekte olan yerleşimci devlete karşı çıkan örgütsüz Arap güçlerinin hiçbirinde bu yoktu. Yine dolaylı olarak İkinci Dünya Savaşı Britanya, Amerika ve hatta Sovyetlerin en azından geçici bir süre için Yahudi halkına ortak bir destek vermesini sağlayarak başarılı bir Yahudi darbesinin şartlarını ortaya çıkarmıştı. Zayıf düşmüş, neredeyse iflas etmiş, Hindistan, Burma, Malaya ve şimdi de Filistin'deki kontrolünü zaten kaybetmekte olan Britanya hükümeti Ürdün, Mısır ya da Suriye'den ziyade yerleşimcilerle işbirliği yapmaya daha çok hazırdı.[2] Britanyalılar "1917 Balfour Deklerasyonu" günlerinden beri parça parça dökülen imparatorluklarının hayati çıkarı olarak algıladıkları Süveyş Kanalı'nın muhafazasında Yahudileri daha tercih edilir müttefikler, modernleşmeciler olarak göregelmişti.

Daha üstünmüş gibi görünen Arap kuvvetlerinin bir Yahudi devleti kurulmasını engelleyememesinin temelinde 1920'ler ve 1930'lardaki çatışmalar vardı. Siyonist yerleşimciler kırsal kooperatiflerde iyi örgütlenmiş, 1930 yılından önce Filistin ticaretiyle tarımında hâkim bir konum kazanmıştı. Ölü Deniz'e elektrik ve su yönetimini getirmişlerdi.[3] 1936'daki Arap isyanları sırasında Britanya Mandası yetkililerine yardım etmiş, onlardan büyük miktarlarda silah, lojistik yardım almışlardı. Buna ek olarak, isyan Britanyalılara bolca paraya ve adama mal olmuşsa da Filistin önderliği yok edilmiş, Arap toplumunun ekonomik canlılığı ortadan kaldırılmıştı. Kilit önem taşıyan ideolojik önder olan Kudüs Müftüsü Filistin'den Beyrut'a kaçmıştı. Müftü 1948-1949'da anti-Siyonist ittifakı

1. Shlaim and Rogan (Ed.), *The War for Palestine.*
2. Wm. Roger Louis, *Ends of British Imperialism, The Scramble for Empire, Suez and Decolonisation* (Londra, 2006), s. 419-451.
3. Ronen Shamir, *Current Flow: The Electrification of Palestine* (Stanford, 2015).

Filistin dışından yönetmeyi bir kez daha denemiş, başarısız olmuştu. O sırada Mısır, Suriye ve Ürdün'ün Arap kuvvetleri birleşik bir Arap davası için birlikte çalışmak yerine kendi çıkarları için savaşıyordu. Hıristiyanlar ve Dürziler tarafsız kaldı hatta Siyonistlerle işbirliği yaptı. Sünniler Şiilere güvenmiyordu, yaşlı Arap eşrafı da genç radikallere. Siyonist rejim, kontrolü altında bulunan Akdeniz kıyısı ile Kudüs şehri arasındaki hayli tahkim edilmiş bölgeyi merkez alarak Arap devletlerinin isteksiz kuvvetlerini şaşırttı, böldü ve bozguna uğrattı.

Arap ordularının görece küçük ancak çok daha etkili bir Yahudi savunma kuvveti tarafından mağlup edilmesinin dolaysız sonuçları oldu. Çok sayıda Filistinli yeni İsrail'deki evlerinden ve topraklarından kaçmak zorunda kaldı. En azından başlangıçta bu Siyonist milislerin yaptığı rasgele saldırıların bir sonucuymuş gibi görünüyor. Ancak daha sonra kasıtlı bir Siyonist nüfus transferi politikası izlendiğine ilişkin kanıtlar vardır. Elbette Osmanlı İmparatorluğu'nun 1918'de dağılması, birkaç sene sonra da Özgür İrlanda Devleti'nin ortaya çıkışıyla birlikte farklı ulusal çıkar çevreleri tarafından benimsenmiş radikal bir teknikti bu. Bunun bilhassa şiddetli bir biçimi en son dönemde Hindistan'da görülmüştü. Ortadoğu'da nüfus transferi Suriye, Lübnan ve diğer muhafazakar Arap devletlerinde İsrail'den intikam alınmasını talep eden daha genç, daha militan Filistinli mülteci gruplarının ortaya çıkışıyla sonuçlandı.

Yöneticilerinin zayıflığı ve etkisizliği karşısında Arap nüfusun yaşadığı derin hayal kırıklığı da bir o kadar önemliydi. 1948-1949'daki mevcut Arap rejimlerinin çoğu birkaç sene içinde yıkılacaktı. Özellikle önemli bir gelişme Britanya'nın Mısır'daki yarı-sömürgeci statüsünü nihayet sona erdirmesi ve Süveyş Kanalı'nın güvenliğine ilişkin korkuları bir kez daha çoğaltan bir askeri darbeyle Mısır rejiminin devrilmesiydi. Bu durum, İngiliz-Fransız ittifakı ile İsrail'in 1956 yılında Mısırlı Cemal Abdülnasır ile onun yeni milliyetçi, militarist Mısır rejimine karşı saldırmasına yol açtı; bunun Avrupa ile Amerikan diplomasisi üzerinde uzun soluklu sonuçları oldu.[4] Ürdün, Suriye, Lübnan ve Irak'ın eski tarz yöneticileri de uzaklaştırıldılar. Bunun asıl nedeni Arap milliyetçiliğini ilerletmekte başarısız olduklarının düşünülmesiydi ama Batılıların nüfuzunu azaltmakta ya da yerel kalkınmayı teşvik etmekte başarısız olmalarının da payı vardı. Suriye 1949'dan sonra bir dizi darbe ve karşı-darbe yaşadı. Resmi bağımsızlıklarını 1930 yılında elde etmiş olmalarına karşın, Iraklılar hâlâ Britanya kuvvetlerinin işgaline uğramış olmanın acısını yaşıyordu. Siyonistlere karşı savaşmak için kalabalık bir grup gönderdiler ama bu grup saldırıya geçemeyince, rejim, İsrail kuvvetlerine saldırmaktan çok Ürdün Kralı Abdullah'ın Arap Filistin'ini ilhak etmesine yardım ettiği suçlamasıyla karşı karşıya kaldı. Nuri Said Paşa hükümetinin sonraki on yıl boyunca uyguladığı sert baskıya rağmen halkın öfkesi büyüdü ve 1958 yılındaki askeri darbeyle patladı. Genç subaylar monarşiyi ve halk tarafından tümüyle yozlaştığı düşünülen merkezi toprak sahibi kliği devirmeye kararlıydı.

4. Louis, *Ends of British Imperialism*, s. 589-689.

İster Mısır'da, Suriye'de olsun, isterse de nihayet Irak'ta, bu eski rejimler yerini eski Arap hanedanlarıyla arasına genel olarak daha büyük bir mesafe koyan bir tüccar orta sınıfın desteklediği daha genç militarist, teknokratik bir önderler kuşağına bıraktı. Ordu kökenli yeni yöneticiler o sıralar şehir yoksulları ve yarı-eğitimli mollalarla ilişkili İslami bir siyaset tarzına yöneldi ancak bunu tümüyle de teşvik etmedi. Yine de bu kent merkezli yeni otoriterlik biçimleri, İsrail devletine meydan okumakta eski hanedanlardan ya da Kudüs Müftüsü'nden çok daha başarılı değildi. İsrail ise bilhassa Amerikalı Yahudiler ile hayırseverlerin fedakarlıklarından yararlanan sağlam bir kalkınmacı devlete dönüştü, ABD siyaseti ile birlikte uluslararası ilişkilerde büyük bir güç haline geldi.

Derindeki Küçük Savaşlara Devam, II. Kısım: Asya ve Bağımsızlık

İkinci Dünya Savaşı'nın açığa çıkardığı uzun soluklu siyasi ve diplomatik kaos kuvvetleri, Güney, Güneydoğu ve Doğu Asya'da da bir o kadar belirgindi. Hindistan ve Burma'daki Britanya sömürgeciliğinin sona ermesi, savaştan sonra Fransız Cezayir'ini ve Çinhindi'ni ya da Hollanda'nın hâkimiyetindeki Doğu Hint Adaları'nı sarsan şiddetli bağımsızlık savaşlarıyla karşı karşıya konur sık sık. Ancak her ne kadar sömürgeci Britanya kendisine karşı çıkan milliyetçi güçlerin ayırdına daha iyi varmış ve mali, askeri aşırı genişleme yüzünden zayıflamış olsa da bağımsızlık Britanyalılar için hiç de acısız değildi. Hintliler içinse çalkantılı ve kanlı oldu. Hindular, Sihler ve Müslümanlar arasında esasen Pencap ve Bengal'de yaşanan dinsel pogromlarda yarım milyondan fazla insan öldürüldü. Hint prensliklerinin terhis ettiği kuvvetler bu katliamda ve ardından yaşanan çatışmalarda önemli bir rol oynadı. Burma cephesinden gelen silahlar da 1945-1946'da Bengal'e aktı. Yüz binlerce insan yerinden edildi.[5]

Ortadoğu'da olduğu gibi uluslararası savaşın sona ermesini ve sömürgesizleşmeyi yerel devletler arasındaki bir dizi küçük savaş izledi. Haydarabad'taki prenslik rejimi 1948 yılında Hindistan'dan bağımsız olmak için Birleşmiş Milletler aracılığıyla müzakere etmeyi denerken, yeni Hindistan hükümeti söz konusu prensliği işgal ederek ordusunu mağlup etti. O sırada komünistlerin önderlik ettiği kabilevi bir köylü ayaklanması olan "Telangana hareketi" başlayınca bağımsız Hindistan'ın kuvvetleri bunu bastırmak için üç yılını harcadı.[6] Yine 1948 yılında Hindistan ve Pakistan, nüfusunun çoğu Müslüman olmasına rağmen hükümdarı Hindistan'a yanaşan Keşmir için silaha sarıldılar. Pakistan'ın Kuzeybatı hududu vilayetinden gelen kabile üyeleri Keşmir'e akın ederek vilayetin batısında kontrolü ele alırken, Hintli ve Pakistanlı komutanlar kırılgan

5. Vazira Zamindar, *The Long Partition and the Making of Modern South Asia: Refugees Boundaries, Histories* (New York, 2007); Yasmin Khan, *The Great Partition: The Making of India and Pakistan* (Londra, 2007).
6. Sunil Purushotham, "Sovereignty, Violence, and the Making of the Postcolonial State in India, 1946-52", yayımlanmamış doktora tezi, Cambridge Üniversitesi, 2013.

bir barış yaptı. Bundan sonra 1950-1952 arasında, sınırdaki Peştunlar arasında gelişen, ayrı bir Peştunistan devleti talep eden yerel bir etnik hareketten Afganistan istifade etmeye çalıştı. Bu durum aşiret liderleri ile hudut üzerindeki kontrolünü devam ettirmek isteyen Pakistan hükümeti arasında düşük seviyeli çarpışmalara yol açtı. Nehru'ya hâkim olan tehlike algısı, hiç istemese de onu Britanya Milletler Topluluğu'nda kalmaya ikna etti. Britanya gerileyen küresel rolünü bu kurum aracılığıyla devam ettirmeyi umuyordu.[7]

Cinnah'ın idaresindeki Pakistan en azından başlangıçta bir tür demokrasi olarak kalmaya devam etti. Ancak Hindistan'la yapılan bir dizi yeni savaş, merkezi hükümetten binlerce mil uzakta bulunan Doğu Pakistan'ı da kapsayan bölgesel ve bölünmeye meyilli bir devleti bir arada tutmanın zorluğu, ordunun ülke siyasetine giderek daha fazla müdahil olmasını getirdi. Askeri liderler Ortadoğu'daki çağdaş rejimleri andırırcasına kendilerini meşrulaştırmak için Sünni İslami ortodoksinin ideolojik kalkanını kullanmaya başladı. Bu sırada Hindistan'ın kuzeyinde ve savaş sırasında Burma cephesine yakın olan Assam'da yine ayrı bir devlet isteyen Naga etnik grubunun üyeleri Hintli yetkililere cephe aldı. Bu ayaklanma hızlıca bastırıldı ama XXI. yüzyılın başına kadar bölgede dağınık isyanlar gerçekleşti.

Japonlar tarafından doğrudan işgal edilen ve 1944-1945'te yeniden Müttefiklerin eline geçen Burma ile Güneydoğu Asya, sürekliliği daha da fazla olan bir dizi savaşa tanık oldu.[8] Başlangıçta Britanya Burma'sı uzun süreli bir postkolonyal savaştan kaçınabilirmiş gibi görünüyordu. Geçen bölümde de ifade edildiği üzere, Burma Bağımsızlık Ordusu'nun lideri Aung San, 1945 yılının başında Japon işgalcilere başkaldırmıştı. Sivil nüfusa uygulanan zulme öfkelenmiş, General Slim komutasındaki Britanyalıların gidici olduğunu anlamaya başlamıştı. Louis Mountbatten Güneydoğu Asya'daki Yüksek Müttefik Komutanı olarak milliyetçilerle yaşanacak -kısa süre içinde Fransa'nın da Çinhindi'nde karışacağı türden- bir çatışmadan kaçınıyordu. O ve daha sonra Clement Attlee'nin İşçi Partisi hükümeti tarafından idare edilen halefleri, bölgede daha fazla askeri sorumluluk almaya isteksiz bir şekilde hızla bağımsızlığa yöneldi.

Aung San önceki otoriter eğilimlerine karşın, yerel etnik önderliklerle, özellikle de güneydeki Karenler ile kuzey hududundaki Şanlar ve Kaçinlerle makul anlaşmalar yaptı. Ne var ki 1948 Ağustos'unda suikasta uğradı. Modernist bir Budist olan U Nu 1948 tarihli Burma anayasasına dayanarak bağımsızlığına yeni kavuşmuş ülkeyi birleştirmeye uğraştı.[9] Yine de 1940'lar ve 1950'ler boyunca komünist hiziplerin, Karenlerin ve Şanların isyanları, Çin'den kaçarak Burma'nın kuzeyine yerleşen Kuomintang kuvvetlerinin muhalefeti gibi bir dizi ayaklanma sivil hükümetin otoritesini temelden sarstı. Bu isyanlar 1950'lerin başında kontrol altına alındı ancak çevre bölgelerde kıpırdanmaya devam ederek

7. Harshan Kumarasingham, *A Political Legacy of the British Empire: Power and the Parliamentary System in Post-Colonial India and Sri Lanka* (Londra, 2013).
8. Bayly and Harper, *Forgotten Wars*.
9. Michael Charney, *A History of Modern Burma* (Cambridge, 2009).

ordunun Yangon'da giderek daha fazla nüfuz sahibi olmasını sağladı. Sonuçta General Ne Win yavaş yavaş kendi iktidarını kurdu, 1958 yılında başbakan oldu ve 1962 yılında bir darbeyle U Nu'yu devirdi. Burada da Burma'daki olaylar yine asker kökenli otokratların eski sömürge dünyasının çoğundaki, özellikle de Ortadoğu ve Afrika'daki yükselişini yankılıyordu.

Daha güneyde Britanya Güneydoğu Asya'sında bir bu kadar şiddetli olan bir dizi ayaklanma, bu kez komünist bir biçime bürünmüş halde Malaya'da gerçekleşti.[10] Burma'dan ya da Hindistan'ın son döneminden farklı olarak bu sömürgede Britanya'nın önemli ekonomik çıkarları bulunuyordu. Ülkenin kauçuğu ve kalayı güçten düşmüş Britanya ekonomisi için önemli bir kaynak sağladığından, Doğu Afrika'da olduğu gibi burada da imparatorluğun belirli bir biçimde devam ettirilmesi Londra'ya uygun göründü. Üstelik komünizmin Çin'de ilerleme kaydediyormuş gibi görünmesiyle, hükümet koloniyi ve Singapur'un hayati önem taşıyan donanma üssünü elde tutmak için uğraşmaya ikna oldu. Britanya komünist gerilla saldırılarına yanıt olarak 1948 yılında olağanüstü hal ilan etti ve isyana karşı açılan savaş 1954 yılına kadar sürdü.[11] Vietnam'daki Fransızların aksine Britanyalılar üstünlüğü ele geçirebildi çünkü Britanyalıların birdenbire gitmesi durumunda Çinlilerin hâkimiyet kurmasından korkan daha muhafazakar Müslüman Malayalı nüfusun desteğini genel olarak almaya devam edebilmişlerdi. Ancak bu savaş, aralarında savaştan önceki Arap isyanının bastırılması, Kenya, Kıbrıs ve Aden'de yaşanan, dönemin Britanya hükümetlerinin hatırasını lekelemeye devam etmiş olan sonraki olayları da kapsayan "sömürgeciliğin nihai savaşları"ndan biriydi.

Fransız Çinhindi, şiddetinin ölçeği ve yaptığı uzun vadeli siyasal etki itibarıyla Malaya hikâyesinden çok daha önemli olduğunu gösterecekti. Japonya'ya karşı verilen savaşın sonunda ülkeyi işgal etmiş olan Fransız ve Müttefik kuvvetler Vietnam'ın bağımsızlığını kabul etmeyince güneydeki Vietnamlı milliyetçiler 1946 yılında yeraltına çekilmişti. Fransızlar kuzeyde geri dönmeye yeltenmişti. Ancak ülkenin iç ve kuzey kesimlerini kontrolü altında tutan Viet Minh "ara bölgeler" olarak bilinen bir özyönetim biçimi tesis etmişti. 1948-1949 boyunca Çin'in güneyini Çan Kay Şek'ten geri alan Çinli komünist güçler Viet Minh'e destek veriyordu. Daha uzakta SSCB de Vietnamlılara hem pratikte hem de uluslararası diplomasi aracılığıyla yardım etti. Birinci Çinhindi Savaşı'nın ya da Vietnamlıların "Fransa Karşıtı Savaş" adını verdiği ama 1950'lerde yavaş yavaş "Amerika Karşıtı Savaş"a dönüşecek olan savaşın sahnesi böylece kurulmuş oluyordu. Milliyetçi koalisyona önderlik edecek olanların Ho Chi Minh'ın önderliğindeki, 1930'lardaki Fransız zulmünü yaşamış olan çok daha motive Vietnamlı komünistler olması kaçınılmazdı.[12]

XX. yüzyılın en başarılı devrimci hareketlerinden biri olan Viet Minh, Fransızlara karşı verdiği uzun savaşına bazı kilit önem taşıyan avantajlarla

10. Barbara Andaya and Leonard Andaya, *A History of Malaysia* (Londra, 1982).
11. Robert Jackson, *The Malayan Emergency: The Commonwealth's Wars, 1948-1966* (Londra, 1991).
12. Pierre Brocheux (Çev. C. Duiker), *Ho Chi Minh: A Biography* (Cambridge, 2007).

başladı.[13] Hareketin Çin ve SSCB tarafından idare edilen bir komplodan başka bir şey olmadığını söyleyen Fransızların, sonra da Amerikalıların iddialarına rağmen, Viet Minh yalnızca Haipong gibi liman şehirlerinin işçi sınıfıyla kırsal plantasyon işçilerinden değil, aralarında pek çok kadının da bulunduğu Fransızca eğitim görmüş orta sınıflardan, doktorlardan, hukukçulardan ve kıdemsiz idarecilerden de büyük bir destek gördü. Ho Chi Minh'in görece kapsayıcı önderliği altında bir ulusal kurtuluş partisi haline geldi. Viet Minh Çin Komünist Partisi'nden farklı olarak, yerel ekonominin ayrılmaz bir unsuru, bir ikmal malzemesi kaynağı olan küçük tüccara düşman değildi. Viet Minh destekçileri 1930'larda Fransızlara, 1942'den sonra da Japonlara karşı gösterilen direnişte ülkenin kırsal kesimine ilişkin derin bir bilgiye sahip olmuş, bu sayede ara bölgeleri gerilla savaşının etkin üslerine dönüştürebilmişlerdi. Viet Minh İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Güneydoğu Asya'ya yığılan silahlardan bazılarını eline geçirmeyi başarınca savaş daha konvansiyonel bir hal aldı. Vietnamlıların 1954 yılında Fransızlar karşısında kazandığı nihai "Dien Bien Phu zaferi"nde Çinliler ile Rusların yardımı hayati bir rol oynamış olsa da Vietnamlıların hareketli kuvvetleri akıllıca konuşlandırmasının ve ülkeyi çok iyi bilmelerinin önemi daha büyüktü.

Vietnamlı isyancılar bir dereceye kadar uluslararası durumdan da faydalandılar. Mao'nun yükselişini takip eden süreçte Amerikan anti-komünist retoriği şiddetini arttırıyor olsa da Güneydoğu Asya'nın bağımsızlığını yeni kazanmış ulusları, 1950'lerin başında kendi bölgelerindeki çatışmayı sınırlandırıp, büyük güçlerin müdahalesini engellemeye çalışmıştı. Bu uğraşlar 1955 Bandung Konferansı ile sonuçlandı. Fransızların mağlubiyetinin büyüklüğü anlaşılınca, Hindistan ve Endonezya müdahil oldu; Fransızlar ile onların Saygon'daki müttefikleri ve ülkenin kuzeyindeki Viet Minh iktidarı arasında bir ateşkes yapılmasını sağladılar. Sonuç, komünist Kuzey Vietnam'ın kendisini ayağa kaldırıp Birleşik Devletler ile olan bir sonraki büyük savaşa ve Güney'in yeniden fethine hazırlanmasına imkân veren bir yenişemezlik durumu oldu.

Hollanda'nın Doğu Hint Adaları, sonra da Endonezya pek çok açıdan Çinhindi/Vietnam ile aynı yoldan ilerledi. Ancak 1960'lara gelindiğinde ortaya çıkan sonuçlar birbirinden çok farklıydı.[14] Kuzey Vietnam komünist olup Güney'i bir Amerikan ittifakından kurtarmak için savaşırken, Endonezya hükümeti sayısı neredeyse bir milyona varan ve bunların önemli bir bölümünün Çin kökenli olduğu komünist muhalifi katletme noktasına geldi. Bu farklılıkların nedeni de hemen savaşı izleyen dönemde yatıyordu. Endonezya milliyetçi hareketi solcu ve İslamcı bileşenlere, şiddetli bir devrimi savunanlar ile ılımlı bir hizbe bölünmüştü ve Japon işgali hareketi daha da parçaladı. 1930'larda Java'da çok sayıda köylü isyanı kopmuş, bunlar sömürgeci güçler tarafından bastırılmıştı. Solcu ve Müslüman devrimci Tan Malaka gibi figürler tüm Asya'da Hollanda

13. W. J. Duiker, *The Communist Road to Power in Vietnam* (Boulder, Col., 1996).
14. Anthony Reid, *The Indonesian National Revolution*, 1945-50 (Hawthorn, 1974).

karşıtı bir yeraltı örgütlenmesi yaratmıştı. Japon işgali sırasında Muhammed Hatta'nın önderlik ettiği bir hizip işgalcilerle işbirliği yaparken, Endonezya'nın müstakbel lideri Sukarno'nun öncülüğünü yaptığı bir başka hizip yeraltına çekildi, Japonların teslim olmasının ardından 1945 yılında tekrar ortaya çıkarak Ho Chi Minh'den bile önce bağımsızlık ilan etti.

Çinhindi'ndeki Fransızlar gibi Hollandalılar da başlangıçta eski sömürgelerini bırakmamaya kararlıydı. Bunun nedeni kısmen Nazi işgalinin utancını bastırmaktı ancak asıl neden, Endonezya'nın yüzyılın başından bu yana Hollanda ekonomisinin ayrılmaz bir parçası olarak görülegelmesiydi. 1960'lar ile 1970'lerin yüksek teknolojili, yüksek eğitimli Hollanda'sı henüz ortalıkta yoktu; ülke doğudaki bu sömürgesinden gelen tarımsal ve maden ihracatlarına hâlâ önemli ölçüde bağımlıydı. Kendisi de bölünmüş olan ve yurtiçinde ekonomik bir kriz yaşayan Hollanda hükümeti, önce 1946 sonra da 1949 yılında Endonezyalı milliyetçilere karşı girişilen ve Fransızların Çinhindi'ndeki hâkimiyetlerini yeniden kazanma çabalarını andıran iki "polis operasyonu"na sesini çıkarmadı. Bu operasyonlar Java ve Sumatra'nın köylerine müstahkem karargâh kurmuş gerilla kuvvetlerinin şiddetli ve örgütlü direnişiyle karşılaştı.

Ne var ki nihayetinde Hollandalılar 1949 yılında, ikinci işgallerinin ardından vazgeçti. Endonezya'nın bağımsızlığı Birleşmiş Millet tarafından tanındı. Hollanda iflas etmiş haldeydi ve belki de daha önemlisi Birleşik Devletler, Endonezya'ya "emperyalizm"in yeniden dayatılmasına göz yummaya hazırlıklı değildi. Aksine Vietnam'daki komünizm hayaletinin yükseldiğini gören Amerikalılar, burada Fransızlara önce örtük destek (ardından da doğrudan askeri destek) verdi. Kuzey Vietnam'daki rejimin radikal tabiatı 1950'lerde oldukça belirginken Endonezya için durum böyle değildi. Burada muhafazakar İslamcılar, Sukarno'nun teşvik ettiği modernleştirilmiş İslamcı milliyetçiliğin seküler bir versiyonu ve takımadadaki pek çok Çinlinin de desteğini arkasına almış daha radikal bir solcu hareket birbiriyle rekabet halinde bulunuyordu.[15] "Müslüman sosyalist" Tan Malaka 1946 yılında öldürüldü ve 1948 yılında Doğu Java'da komünistlerin önderlik ettiği bir ayaklanma yeni milliyetçi hükümet tarafından bastırıldı. Vietnam'daki durumun tam tersine, solcu unsurlar sonraki yirmi yıl boyunca yavaş yavaş marjinalleştirildi.

Savaştan sonra yaşanan, Avrupa ve Sovyetler Birliği'ndeki büyük savaş alanlarının kıyılarına dağılmış bu çatışmalar yığınının pek çok açıdan en önemli olanı 1946-1949 Çin İç Savaşı'ydı. Bu savaş yalnızca Soğuk Savaş'ın kapsamını Asya'ya doğru genişletmekle kalmamış, uluslararası bir çatışma haline gelmesine ramak kalan 1950-1953 Kore Savaşı'na da dolaylı olarak zemin hazırlamıştı. Bu bölümde ele alınan pek çok savaş gibi Çin İç Savaşı'nın kökenlerinin izi de Mao Zedung'un komünist savaşçılarının Çin'in kuzeyindeki kurtarılmış bölgelere (Şensi ve Şansi vilayetlerine) yerleşmeye başladığı 1930'ların ortalarına

15. Rex Mortimer, *Indonesian Communism under Sukarno: Ideology and Politics* (Londra, 1974).

kadar sürülebilir.[16] Çan Kay Şek 1931 yılında Mançurya'yı işgal eden Japonlarla karşılaşmadan evvel komünistleri ezmeyi denemiş ancak kendi birlikleri içinde isyan çıkması nedeniyle bunu başaramamıştı. Çan Kay Şek 1937 yılından sonra kendini iki cephede birden savaşırken buldu: Japonlar Çin kıyılarını kuzeyden ve 1942'den sonra da Burma'dan işgal etmişti. Çan kendi başkentini iyice güneyde bulunan Çonçing'e taşımak zorunda kaldı ve burada onu ikmal eden General Stilwell komutasındaki Müttefik kuvvetlerdi. Bu durum nedeniyle; 1945 yılında Japonlar teslim olduğunda Çin'in kuzeyi fiilen Mao ile onun Sovyet müttefiklerine açılmış oldu, 1940'ların sonunda komünist orduların Mançurya'ya ve kuzeydeki hayati önem taşıyan kıyı şehirlerine hızla girmesi mümkün hale geldi.

Başkan Sukarno ve Marilyn Monroe Beverly Hills Hotel'deki bir partide, 1956. Bettmann/Getty Images.

16. Stuart R. Schram, *Mao Tse-tung* (Londra, 1966).

Mao'nun ordusunun bir köylü kuvveti olduğu, bilhassa da kırdaki imtiyazsız kesimleri kendine çektiği sık sık ileri sürülür. Ancak bu Mao'nun sonraki politikalarından yola çıkarak geriye dönük olarak yapılan bir okumadır. Savaş ağaları ile Çan'ın hükümeti arasındaki biteviye savaştan yorulan, Çan'ın hükümetinin büyük toprak sahipleri ve Amerikalılarla olan bağlantılarından şüphe duyan sıradan tüccarlar ile kentliler de aslında Çin'in kuzeyindeki komünist toprak reformlarını başlangıçta desteklemişti. Komünist ordular kıyı şehirlerine girip iç savaş kopunca, Kuomintang rejiminin pek çok destekçisine genel af, hatta kimi durumlarda zamanında sahip oldukları fabrikalar ile iş yerlerinin yeni yönetiminde temsilcilik görevi önerilmiş ve onlar da taraf değiştirmişti. Enflasyon şahlanmıştı; Çan Kay Şek'in eski hempaları kendi yozlaşmış kontrol biçimlerini yeniden tesis etmeye istekli gibiyken, komünistler en azından hem savaş ağalarının ordularına hem de ülkenin eski emperyalist düşmanlarına karşı Çin'in onurunu kurtarmaya niyetli birleşik bir ulusal hükümet öneriyor görünüyordu. Yine de Kuomintang'ın düşüşüne ilişkin daha dengeli bir okuma, Japonya ile olan savaşın Çin'e ve Çan'ın ordularına getirdiği kitlesel yıkımı da vurgulamaktadır.[17] Bu ordular 1948-1949'da dağıldı, Çan ve yakın çevresi Tayvan'a çekilip 1947 Şubat'ında burada çıkan yerel bir ayaklanmayı hararetle bastırarak kendilerine sağlam bir karargâh kurdular.

1949 Ekim ayında Mao Zedung Çin Halk Cumhuriyeti'ni ilan etti.[18] Komünist hükümet ilk yılında tüm ülkedeki kontrolünü pekiştirdi, bunu da çoğunlukla eski milliyetçi rejimin memurlarını (tabii onları "yeniden eğitim"e tabi tuttuktan sonra) kullanarak yaptı. Cömert miktardaki Sovyet yardımı ülkeye akarken hükümet, toprak sahiplerinden ve artık aralarında küçük tüccarların da bulunduğu işadamlarından zor yoluyla alınan zenginliği kooperatif kredi birlikleri kurmak, altyapıyı iyileştirmek için kullandı. Ne var ki o sırada uluslararası durum değişmişti. Komünist Çin'le ve Doğu Avrupa'daki Sovyet işgaliyle karşılaşan Amerikan başkanı Truman dünya çapında bir komünist komplo sezmeye eğilimliydi.[19] Komünist Kuzey Vietnam müdahaleden kaçabilmişti ancak Kore'de böyle olmadı. Ülkedeki eski sömürgeci güç olan Japonya'nın mağlubiyetinin ardından Kore Amerika'nın işgali altındaki bir Güney ile Çin'in işgali altındaki bir Kuzey arasında bölünmüştü. Ancak Kuzey Kore güçleri 1950 Haziran'ında Güney'i işgal edip, önce General MacArthur komutası altındaki Amerikalılar ile diğer Müttefik güçlerin gerçekleştirdiği topyekun bir işgali, daha sonra da 1951 yılında Çin'in savaş durumundaki komünistleri desteklemek için yaptığı karşı-müdahaleyi tetiklemiş oldu. Japonya ile Malaya, Batı kapitalizminin kaleleri olarak geri dönüş yapınca Mao ABD'li kuvvetlerin kuşatmasından çekinmeye başlamıştı. Kore Savaşı, tüm Soğuk Savaş döneminin en tehlikeli kıvılcımlarını üreten noktalardan biriydi ve 1953'teki tedirgin ateşkes Kore'nin iki yakasının ellerini iki farklı otoriter rejim tarzıyla bağladı.

---

17. Van de Ven, *War and Nationalism*, pp. 293-296.
18. Jonathan Spence, *Mao Zedong* (New York, 1999) [*Mao Zedung*, Çev. Avi Pardo. Turkuvaz Kitap, 2009].
19. Odd Arne Westad, *The Global Cold War: Third World Interventions and the Making of Our Times* (Cambridge, 2007).

Derindeki Küçük Savaşlara Devam, III. Kısım: Afrika ve Ötesi

Afrika'nın Sahra'nın güneyinde kalan kısmı 1914 ile 1918'de olduğu gibi İkinci Dünya Savaşı'ndaki çatışmalardan da doğrudan etkilenmedi ancak savaşın etkileri sonraki on yıl boyunca hissedildi ve farklı bölgelerdeki şiddetin zeminini hazırladı.[20] Britanya Doğu ve Batı Afrika'sından ciddi sayıda asker Burma'da, Malaya'da savaşmış, ülkelerine yeni fikirler, yeni beceriler ile dönmüştü. Bunlardan biri de Güneydoğu Asya'da savaşmış, sonradan Uganda diktatörü olacak olan İdi Amin'di. Fransız Batı Afrika'sından çok sayıda siyahi birlik Batı Avrupa'dan Çinhindi'ne yapılan seferlerde rol oynamıştı. Savaştan sonra Afrika'daki ilk ve en şiddetli patlama 1947-1948'de Madagaskar'da gerçekleşen "Malagasi İsyanı"ydı. Fransa'nın sömürgeci imparatorluğunu "Fransa'nın Denizaşırı Toprakları" olarak yeniden sınıflandırmaya niyetlendiği açığa çıkınca, Atlantik Şartı'nın heyecanlandırdığı Madagaskar milliyetçileri bağımsızlık talep etti. "Angarya'yı kaldıralım!" diye haykıran Malagasiler ayaklanarak adanın önemli bir kısmını işgal etti ancak Fransız Kuzey Afrika'sının birlikleri tarafından bastırıldılar, tahminen yirmi ile otuz bin insan öldürüldü.

Savaş sömürgeci kalkınma ya da daha ziyade sömürü kavramlarını da gündeme soktu. Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında da olduğu gibi fiyatlar yükselip çakıldı. Ancak 1945'ten sonra ciddi ekonomik baskı altında olan Britanya, Afrika'nın tarımsal ihracatını teşvik etti ve böylece sömürgeci devletini çiftçi nüfusları daha fazla sıkıştırmaya zorladı. Sonuç alınamayan "Tanganyika Yerfıstığı Programı"nda da görüldüğü üzere bu başlangıçlar genel itibarıyla başarılı değildi; Britanya Hazinesi'ne sağlanan fayda da komünist ayaklanmaya rağmen kalay ve kauçuk ihracatının arttığı Malaya'dan çok daha azdı. Daha da önemlisi, bunların sonucunda araziler Afrikalı topluluklardan beyaz çiftçilere ve az sayıdaki siyah kırsal girişimci sınıfına aktarılmış oldu. Kenya'da bu durum Kikuyu çiftçilerinin 1952-1960 "Mau Mau İsyanı"na yol açtı ve isyan Britanya hükümeti ile yereldeki beyaz yerleşimciler tarafından şiddet kullanılarak bastırıldı.[21]

Batı Afrika da 1948-1949'da Altın Sahili'ndeki grevlere, gösterilere tanık oldu. Sonuçta Britanya İşçi Partisi hükümeti yerel özyönetimi kısmen genişletti ancak sıcak çatışmaların kapsamı sınırlı kaldı. Güney Afrika'da Afrikanerlerin savaş sırasında Almanya'ya duyduğu yakınlık, Asya'daki sömürgesizleşme hayaleti ve Britanya İşçi Partisi hükümetine karşı duyulan korku 1948 seçimlerinde beyaz Ulusal Parti'ye verilen desteğin tırmanmasına yol açtı. Yeni hükümet, nihayetinde apartheid sisteminin payandası olan ve siyahi Güney Afrikalıların kırk yıllık onur mücadelesini başlatan kısıtlayıcı yasaları çıkarmaya başladı.

Bu bölümün başında; İkinci Dünya Savaşı'nın, onun büyük harp sahaları olan Avrupa ile Sovyetler Birliği'nde yarattığı sonuçlar yerine doğuya ve güneye,

---

20. Oliver and Atmore, *Africa*, s. 265-266, 255-257.
21. Louis, *Ends of British Imperialism*, s. 553-589.

Avrupa ile SSCB, 1948 yılında bir nebze istikrara kavuştuktan sonra bile savaşın uzun vadeli sonuçlarının yankılanmaya devam ettiği yerlere odaklandık. Yine de bu küçük, çevresel çatışmaların ve uzlaşmaların derininde bir dizi daha genel toplumsal, ekonomik ve ideolojik değişim görülebilir. Evvela, bu bölgenin çoğunda resmi sömürgeci yönetimin sona ermesinden sonra eski otorite figürlerinden (hanedanlardan, prenslerden ve kabile ihtiyarlarından) teknokrat, asker ya da çoğunlukla ikisi birden olan yeni adamlara doğru bir kayma söz konusuydu. Bu kişiler modern ideolojilerden, örneğin sosyalizmden, eşitlikçi Hıristiyanlıktan ya da neo-Budizmden etkilenmişti. Avrupalı imparatorlukların biraz daha erken bir tarihte, 1930'larda geriletildiği Ortadoğu'da ve 1948'den sonra Güney ve Güneydoğu Asya ile Afrika'da süreç böyle gelişti. Bu yeni adamlar makineler, özellikle de savaş makineleri konusundaki bilgileri sayesinde memleketlerinin kırsal bölgelerine ve kıyılarına daha çok hâkim olmuştu.

Bunun yanı sıra, o sıralar dinsel değil etnik temelde ele alınan milli irade fikri karizmatik ve kabilevi otoritenin yerine geçmişti. Son olarak, kalkınma düşüncesi, "sosyalist ekümen" [âlem] haline gelen bölgelerin hem içinde hem de dışında yeni devletlerin hâkim ideolojisi haline geldi. İnsanlara, makinelere ve paraya büyük ölçekli bir seferberlik getiren savaşın kendisi de bu değişimi teşvik etmişti. Ulusun ve kalkınmacı devletin böyle öne çıkmasının yerel kimlikleri zayıflatmak yerine güçlendirmeye yönelmesi ironiktir. Bu yerel kimlikler "etnikleşti" ve zaman içerisinde evrenselci dinsel fikirlerle biçim değiştirdi. Örneğin "Hindu-luk" (Hindutva), Kürt Sünni kimliği, Malaya İslami kimliği ve Kikuyu kimliği 1945 sonrasındaki iki nesil içerisinde daha radikal biçimlerde gelişmeye başladı. Dolayısıyla, devlet her yerde daha güçlenirken, onun kontrolüne dair savaşlar, darbeler ve siyasi çatışmalar daha da şiddetli hale geldi. Bağımsızlık sömürgeleştirilmiş halklara muazzam avantajlar, özellikle de yeni bir özsaygı anlayışı kazandırdı. Ancak Avrupa sömürgeciliğinin yalpalayarak çökmesi bu bağımsız halkların siyaseti üzerindeki uluslararası tesirlerin ortadan kalktığı anlamına gelmiyordu. Soğuk Savaş'ın ideolojik çatışmaları neredeyse hemen ortaya çıktı ve yerel çatışmalarla iç içe geçerek tüm dünya toplumları için ciddi sonuçlar yarattı.

Büyük Muhariplerin Akıbeti, I. Kısım: Avrupa, 1945-1955

Stalinist terörün zirvesi olan 1930'larda SSCB entelijansiyası kırımdan geçirilmiş, ülkedeki kulaklar tasfiye edilmiş, daha küçük etnik gruplar kitlesel olarak yerinden edilmişti. Ancak İkinci Dünya Savaşı'nın yaptığı etkiyle kıyaslandığında bu şoklar küçük kalıyordu. Kriz bir bütün halinde toplulukları yaşadıkları çevreden kopardı çünkü fabrikalar savaş bölgesinden doğuya, Nazi işgalinin erişemeyeceği yerlere taşınıyordu. Emek, özellikle de kadın emeği kitlesel ölçekte savaş ekonomisine dahil edildi. Ülkenin batısındaki yıkım ve ölüm şaşkınlık vericiydi. En az on dört milyon Rus ya savaşırken öldürülmüş

ya da açlıktan ölmüştü. Almanlar Stalingrad'daki çığır açıcı mağlubiyetlerinden sonra geri çekilirken binlerce topluluk daha altüst oldu; Naziler yalnızca askeri binaları değil, okulları ve hastaneleri de tahrip etmişti.

Sovyet siyasi sisteminin etkisi de bir o kadar büyüktü. Siyasi muhaliflerini ortadan kaldırdıktan sonra dokunulmaz bir konuma yerleşmiş olan Stalin, ordularının ve halkının zafere götürülmesindeki rolüyle ulusal bir ikona dönüşmüştü. Stalin yalnızca SSCB'nin değil, özellikle de Rus halkının önderi olmakla gurur duyuyor, Yüksek Sovyet'in Nikita Kruşçev, Vyaçeslav Molotov, Lavrenti Beria gibi bakiye liderleriyse onun ölümcül hoşnutsuzluğunun korkusuyla titriyordu. Bu sırada devletin güvenlik teşkilatları SSCB sınırları içinde acımasız bir baskı politikası izliyordu. Yaklaşık üç milyon Kızıl Ordu askeri ülkesine geri döndüğünde sorgudan geçmiş, bunların bir çoğu çalışma kamplarına gönderilmişti.[22] Stalin kendi hâkimiyetini Komünist Parti'nin egemenlik alanının dışına doğru da genişletmeyi başarmıştı. Savaş 1930'lardaki tasfiyelerin ve sürgünlerin yapamadığını yapmıştı. Asker alımları, savaş propagandası, kaynaklara el konulması ve bunların yeniden dağıtılması yoluyla savaş Sovyet devletini her şehre, köye ve bireye daha yakın hale getirmişti. Almanca konuşan, kozmopolit eski entelijansiyanın çoğu 1930'lardaki tasfiyeler sırasında saf dışı edilmişti. Savaş sırasında SSCB'deki Anglo-Amerikanların varlığı Batı'ya doğru sınırlı bir koridoru yeniden açmıştı. Ancak 1945'ten sonra, yalnızca Yahudi entelektüellerle sınırlı olmayan yeni bir "anti-kozmopolitan" kampanya başlatıldı.[23]

Stalin'in diktatörce gaddarlığı 1953 Mart'ındaki ölümüne kadar sürdü. Ancak Sovyet ekonomisiyle toplumunda savaş sonrası dönemin teknoloji ve kalkınmayla ilgili baskılarını yansıtan önemli değişiklikler gerçekleşmekteydi. 1953'te ve sonrasında kolektiflerin liderliği kolektif çiftliklerin üretimini arttırmaya çalıştı, Kazakistan gibi bölgelerde daha fazla toprağı tarıma ayırmaya başladı. Ülkenin her yanında hafif sanayiyi büyütmek için girişimler yapıldı. Nükleer program daha ivedi hale getirildi. Tüm bunlar Soğuk Savaş'ın boyutunu sınırlandırıp Birleşik Devletler ile bir nebze anlaşmak için çaba gösterilen bir bağlamda gerçekleşti. Kruşçev ve yardımcıları iktidarın tepesine yerleşince devletin güvenlik mekânizmasını gevşetmek için pek bir şey yapmadılar. Ancak yaşı çok küçük olduğu için savaşa katılamamış yeni bir nesil olgunlaşıyordu. Uzaktan uzağa Batı'ya merak duyan bu gençler 1950'lerin ortasından başlayarak hem SSCB içinde, hem de onun Soğuk Savaş hasımlarıyla "buzların çözülmesi"ne katkıda bulundu.[24]

Bu sırada kendilerine Sovyet kontrolünün dayatıldığı ya da ulusu ve dini savunmak için bir partizan savaşının verildiği Avrupa'nın doğusu ve güneydoğusu, Ortadoğu ile Asya'dakilerden farklı olmayan çevresel çatışmalardan rahatsızdı. Bu durum Estonya, Letonya, Litvanya, Belarus'un ve Ukrayna'nın batısı gibi savaş

22. Service, *Stalin*, p. 493.
23. Timothy Johnston, *Being Soviet: Identity, Rumour and Everyday Life Under Stalin* (Oxford, 2011).
24. Juliane Furst, *Stalin's Last Generation: Soviet Post-War Youth and the Emergence of Mature Socialism* (Oxford, 2010).

öncesinde SSCB'nin sınırlarında yer alan bölgelerde özellikle yoğundu. Doğu Avrupa'nın çoğunda, Polonya'da, Macaristan'da, Çekoslovakya'da savaştan önce ve Nazi işgali sırasında bastırılmış olan komünist önderlikler liberal ve sosyalist hasımlarını mağlup etmek için Kızıl Ordu'ya bağımlı olduklarını fark ettiler. Bir kere iktidara geldiklerinde, eğer Stalin'in onları neredeyse Sovyetler Birliği'nin emperyal vilayetlerine dönüştürme politikasına direneceklerinin en ufak işaretlerini bile veren olmuşsa, Stalin tarafından ya görevinden uzaklaştırıldı ya da çoğunlukla öldürüldü. Evvela, komünistler savaşın sona ermesiyle birlikte ortaya çıkan koalisyon hükümetlerinin kabinelerindeki kilit pozisyonlara Sovyetler tarafından zorla getirildi. Bu kişiler daha sonra liberal ve sosyalist rakiplerini usandırmaya, seçimleri kendi lehlerine olacak şekilde ayarlamaya başladı. Son olarak Stalin yoluna çıkan komünistleri saf dışı bırakarak kendi suretindeki gaddar dalkavuklardan oluşan rejimler yarattı. Macaristan'da 1945 Kasım ayında yapılan seçimleri Küçük Toprak Sahipleri Partisi'nin öncülüğündeki büyük bir antikomünist çoğunluk kazandı fakat komünistler Kızıl Ordu'nun yardımıyla yine de güvenlik aygıtının kontrolünü ele geçirdi ve sonraki iki yıl boyunca muhaliflerini hizaya getirdi. Macaristan'ın bundan on bir yıl sonra, 1956 yılında Sovyet kontrolüne karşı çıkan ilk büyük ayaklanmaya sahne olması şaşırtıcı değildir.[25]

Ne var ki bu durumu basit bir Sovyet fethi manzarası olarak görmek de yanlış olacaktır. Polonya'da, Doğu-Orta Avrupa'da ve Balkanlarda güçlü toprak sahipleri ile gerici askeri kliklerden oluşan koalisyonlar, çoğunlukla da Katolik ya da Ortodoks hiyerarşilerin desteğini de alarak 1930'lar boyunca iktidarı elinde tutmuş, savaş sırasında da Nazi rejiminin işbirlikçilerine dönüşmüştü. Komünist hükümetin sağladığı düzenin ve görece istikrarın, emekçiler hatta savaşın yaraladığı alt orta sınıflar nezdinde biraz da olsa bir albenisi vardı. Örneğin oldukça büyük bir işçi sınıfına ve Almanya'nın yeniden canlanmasından hâlâ korkan bir nüfusa ev sahipliği yapan Çekoslovakya'da 1946 yılında komünistler, anlaşılan herhangi bir usulsüzlük de olmaksızın oyların % 38'ini alarak en büyük parti olmuştu. İnsanlar daha iyi bir gelecek umut ediyordu. Devlet başkanı Edvard Beneš "Yalnızca kurumları değiştirmiyoruz ... yeni insanı da yaratmalıyız" demişti.[26] Ordu-*Junker* ittifakının Nazi döneminde ve savaş süresince ayakta kaldığı Doğu Almanya'da da komünizmin belirli bir cazibesi vardı. Berlin'de bile Kızıl Ordu'nun intikam için gerçekleştirdiği acımasızlıklar bir kere sona erince emekçiler komünizme ciddi bir destek verdi.[27] Nazizm ile onun yerini alan otoriter sosyalist devletin ideolojisi, uluslararası ilişkilere yaklaşımı ve gelecek vizyonu birbirinden farklıydı. Doğu Almanya'da (Alman Demokratik Cumhuriyeti) antisemit söylem ve olaylar alevlenmeye devam etmişse de, Üçüncü Reich'ı esir almış olan ve cehaletten doğan patolojik "Ya-

25. Brown, *The Rise and Fall*, s. 267-278.
26. Alıntılayan Holly Case, "Reconstruction in East-Central Europe: Clearing the Rubble of Cold War Politics", Mazower, Reinisch and Feldman (Ed.), *Post-War Reconstruction in Europe* içinde, s. 77.
27. Eric D. Weitz, *Creating German Communism, 1890-1990: From Popular Protests to Socialist State* (Princeton, 1997).

hudi komplosu" korkusu ya da "barbar" Çekler ile Polonyalılara karşı duyulan korku yatışmıştı. Üst-orta sınıf seçkinlerden ziyade sıradan insana duyulan kuvvetli bağlılık, çoğu insanda ortaklık hissini yaratan şeydi. Özellikle de Doğu Almanya'da, Stasi gizli polisinin küçük casusluklarına ve müdahalelerine rağmen 1950'lerde, 1960'larda nüfusun büyük bir bölümü hâlâ sisteme inanıyordu.[28] John F. Kennedy'nin "Ich bin ein Berliner!" [Ben bir Berlinliyim!] ifadesinde kendini bulan Batı farkındalığı ancak Marshall Planı parası görünür olup Batı Almanya'nın ekonomik toparlanışı 1950'lerin ortasından sonra güç kazanmaya başlayınca gelişti. Milliyetçiliğin gücünü koruduğu, SSCB'nin pek çokları tarafından işgalci bir güç olarak görüldüğü Polonya, Macaristan ve Çekoslovakya için bu o kadar geçerli değildi.

Önceki bölümde de ifade edildiği üzere, Sovyet iktidarına başarıyla direnen devletlerden biri Yugoslavya'ydı. Burada Tito'nun partizanları Nazi işgalcilerine karşı sürekli ve başarılı bir direniş savaşı sergilemiş, ülkenin kontrolünü 1945 yılında, Kızıl Ordu'dan pek yardım almadan yeniden ele geçirmişti. Yugoslav komünistleri ardından daha ılımlı partilerle yapılan iç savaşı da kazandılar ancak Moskova çizgisini yakından takip etmeye pek niyetli değildiler. Kendi iç sorunlarıyla ve Batı Almanya'daki yıkımla meşgul olan Britanya ile Fransa'nın Sovyetlerin hâkimiyeti altındaki Doğu Avrupa'da çok bir nüfuzu yoktu. Amerikalılar 1947 yılı sonuna kadar Stalin hakkında kötü düşünmemeye devam etti. Batı, yalnızca savaş zamanındaki ittifakların sürdüğü Yugoslavya ile yakın ilişkileri korudu. Eski Müttefiklerin 1946 yılında çıkan iç savaşta komünist olmayan partileri desteklemek için müdahale ettiği yegâne ülke, Churchill'in ne zamandır kritik önem taşıyan bir stratejik nokta olarak gördüğü Yunanistan oldu.

Önce Naziler tarafından istila, ardından da muzaffer Müttefik orduları tarafından işgal edilen Fransa ile İtalya'nın pek çok ortak yanı vardı çünkü iki ülke de üzerlerindeki faşizm ve işbirlikçilik lekesini çıkarmaya uğraşıyordu.[29] Ancak General Charles de Gaulle'ün şahsında Fransa büyük bir ahlaki avantaja sahipti. Özgür Fransız Ordusu görece küçük olmasına rağmen de Gaulle, savaşı kazanan Müttefiklerle yan yana durmayı iş edinmiş, Churchill ile Roosevelt'in saygısını kazanmıştı. İtalyan direnişi dağlık bölgelerde ciddi bir gerilla mücadelesi vermiş, Mussolini'nin işini bitirmiş olsa da de Gaulle ile aynı uluslararası prestiji kazanamadı. Yine de bazı bakımlardan İtalyan siyasi sistemi Fransızlara kıyasla himayeci bir normalliğe daha hızlı geri döndü. Bunun nedeni kısmen İtalyan Komünist Partisi'nin daha ziyade alt-orta sınıf kentliler arasındaki cemaatçi bir gruplaşma olması ve Sovyetler Birliği'nin başarısıyla cesaret bulmuş daha geniş bir proletarya tabanına sahip Fransız eşdeğerinin aksine muhafazakar reformculara ciddi bir tehdit oluşturmaması; kısmen de İtalyan muhafazakarları ile liberallerinin geniş Hıristiyan Demokrasi bayrağı

28. Neal Acherson, "Little People Made Big", Maxim Leo, *Red Love: The Story of an East German Family* (Londra 2013) and Franz Fuhmann, *The Jew Car* (Chicago, 2013) incelemesi, *London Review of Books*, 36, 1 (9 Ocak 2014) içinde, s. 23-24.
29. Alan S. Milward, *The Reconstruction of Western Europe, 1945-51* (Londra, 1984).

altında bir araya gelebilmesiydi.[30] Gerçekten de ılımlı Katoliklik bayrağı, faşizmi defedip Mussolini ile uzlaşan monarşiyi etkisizleştirmekte ve Marksizmi kontrol altında tutmakta başarılı olduğunu gösterdi.

1946 yılında yeni bir anayasa kabul edilirken, Alcide de Gasperi liderliğindeki Hıristiyan Demokratlar -hemen hemen sonraki nesil boyunca- İtalyan siyasetinde belki biraz yozlaşmış ama rahat bir hâkimiyet sürdüler. Son olarak yine Fransa'daki durumdan farklı olarak Hıristiyan Demokratlar bir "sömürge sorunu"nun bulunmayışının da faydasını gördü çünkü Libya ve Etiyopya artık kendi sarsak monarşilerine sahip özgür birer ülkeydi. İki farklı etken daha bu geçişe yardımcı oldu: Birincisi, İtalya'nın küçük, üretken aile şirketleri sektörünün desteklenmesine yardım eden sınırlı bir refah devletinin getirilmesiydi. İtalya 1955 yılıyla birlikte *"il miracolo economico"*yu [*ekonomik mucize*] hissetmeye başlamıştı.[31] İkincisi, İtalya Hıristiyan Demokrasi'nin yanı sıra, birleşik bir Avrupa'ya doğru gidişat biçimini alan, İtalyan devlet adamlarının bütünüyle desteklediği bir ikinci ideolojik yenilenişin de faydasını gördü. Roma Avrupa'nın birleşmesine giden yoldaki ilk ve en önemli anlaşmaya ev sahipliği yapacaktı. Şehrin emperyal faşist karakteri hızla değişerek, yerini Kilise'nin çok daha etkin mevcudiyetine ve zengin tatilci Amerikalılar ile savaş sonrası İtalyan sinemasının prestijinin teşvik ettiği turizme bırakacaktı.

Fransa, Berlin ganimetlerinden aldığı payın ve emperyal rolünü sürdürmek için önce Çinhindi'nde daha sonra da Cezayir'de yaptığı ümitsiz girişimin de gösterdiği üzere, zor durumdaki bir büyük güç olmaya devam etti. Gerçekten de Özgür Fransız Ordusu, daha ziyade Alman hâkimiyetine girmemiş olan Afrika, Asya, Karayipler ve Pasifikten devşirme bir emperyal orduydu. "Hindistan'ı Terk Et" hareketiyle Hindistan Ulusal Ordusu'nu yakından izlemiş olan Britanya'da bulunan gerçekçilikten nasibini almamış olan Fransa'nın sömürgeci ideolojisi, 1946 yılında kurulan Dördüncü Fransız Cumhuriyeti'ne istikrarsızlık getiren kuvvetlerden biriydi. Fransız Komünist Partisi'nin coşkunluğuna denk, aşırı denilebilecek bir prestije sahip olan De Gaulle, 1958 yılında anayasal bir darbeyle yeniden sahneye girinceye kadar pek çok liberal ve sosyalist siyasetçiyi zayıf koalisyonlarda, neredeyse sürekli bir felç durumunda tuttu. Bu zaaf nedeniyle Çinhindi ve Cezayir'deki valiler ile militaristler yereldeki milliyetçilere yönelik saldırılarını devam ettirip yurt içindeki ideolojik bölünmeyi derinleştirdi, Fransa'nın insan gücünü orduya akıtarak tüketti. Gelgelelim, bu topyekun bir akamet çağı da değildi çünkü hükümetin altyapı müdahalesi, sosyal hizmetleri genişletmesi, orta ölçekli kır endüstrisine verdiği dengeli destek Fransa'nın ekonomisiyle yaşam standartlarını iyileştirmişti. Bu standartlar 1955 yılında Britanya'nınkini zaten yakalamıştı ve Avrupa serbest ticaret hareketinin gelişiyle birlikte daha da iyileşecekti.[32]

---

30. Colarizi, *Novecento Italiano*, s. 325-343
31. Michele Salvati, *Economia e politica in Italia dal dopoguerra a oggi* (Milan, 1984).
32. Tony Judt, *Postwar: A History of Europe since 1945* (Londra, 2010), s. 241-353 [*Savaş Sonrası: 1945 Sonrası Avrupa Tarihi*, Çev. Dilek Şendil. Yapı Kredi Yayınları, 2009].

Almanya'nın, etrafını kuşatan düşmanlara karşı neredeyse son ana kadar savaşan Nazilerin egemenliğindeki bir devletten barışçıl bir federal demokrasiye geçişi gerçekten de kayda değerdi.[33] Elbette buradaki kilit unsur, on beş milyon dolarlık "Marshall Planı" yardımının sağladığı ekonomik teşvikti. Avrupa piyasalarındaki komünist yükselişten giderek daha fazla korkuya kapılan Amerika, bu yardımın çoğunu Almanya'ya yönlendirmişti. Almanya'nın dış borcu 1953 yılında silindi. Amerikan birliklerinin, askeri üslerinin mevcudiyeti de çetin bir dönem olan 1940'ların sonu ile 1950'lerin başındaki büyümeyi teşvik etti. Almanya teknik okuryazarlığa sahip, iyi eğitimli bir toplum olmaya devam ettiğinden, mevcut ticari teşebbüsler sermayeyle işgücünü hızla yeniden inşa edebildi. Siyasal ortamdaki değişiklik de yabana atılır gibi değildi. İşgalci güçlerin savaş zamanındaki rejimleri dağıttığı Japonya ve İtalya'da olduğu gibi Almanya'da da devletin üst düzeyi "Nazilerden temizlendi". Ancak bu seviyenin altında devlet aygıtı çoğunlukla olduğu gibi bırakıldı ve sermaye sınıfları üzerlerindeki Nazizm lekesi sessizce çıkarıldı. Mevcut bölgesel birimlere dayalı federal demokratik bir yapı vücuda getirildi. Bu da 1949 yılındaki Alman Federal Cumhuriyeti Anayasası'na kaydedildi.

Yeni anayasa Weimar Almanya'sının yerel yapılarını vurguluyor, devlet başkanına fazlasıyla güçlü şansölye karşısında dengeleyici bir rol de veriyordu. Nazi imparatorluğunun başkenti olmuş, şimdi de dünya güçleri arasında bölünmüş olan Berlin'in başkentliği simgesel olarak sonlandırıldı ve başkent pek de ahım şahım olmayan, kendi bölgesinin merkezi halindeki Bonn'a taşındı. İtalya'da olduğu gibi, burada da hem Katolik Bavyera'nın hem de Protestan kuzeyin güçlü desteğini alan merkezci bir Hıristiyan partinin ortaya çıkışı, sonraki nesil boyunca Alman siyasetine sıkıcı bir istikrar kazandırdı. Doğudaki komünist Alman Demokratik Cumhuriyeti'nin yarattığı daimi tehdit, Hıristiyan Demokratların kendisini Batılı, Hıristiyan bir yaşam tarzının savunucusu, Birleşik Devletler, Britanya ve Fransa'nın da barışçıl ortağı olarak sunmasına yardımcı oldu.

Bir yüzyıldan fazladır Fransa'yla devam eden düşmanlığı ve askeri çatışmayı sonlandırmaktaki kararlılığı Batı Alman önderliğini bir Avrupa Birliği yaratmak için önce ekonomik, sonra da siyasi hamleler yapmaya götürdü. Gerçi iki ülkenin siyasi tarzları birbirinden farklıydı, Fransa de Gaulle'ün siyaset sahnesine tekrar girmesinden bile önce çok daha merkeziydi ancak iki ülkeyi bir araya getiren ekonomilerinin büyümesi oldu. Almanya Federal Cumhuriyeti 1950'den sonra göz alıcı bir GSYİH artışı dönemine girmişken, Fransa da hızla kentleşmiş ve ülkedeki yeni tüketiciler büyük miktarlarda Alman malını satın alır olmuştu. Uzun bir süre şansölyelik yapan Konrad Adenauer (1949-1963) Almanya'yı Nazi ve Wilhelmci seleflerinden ayıran bir temkinlilik, sadelik arz ediyordu. Kendisi inançlı bir Katolik, içten bir demokrat olarak Weimar döneminde Köln Belediye Başkanlığı yapmış ancak Nazi devletiyle yakın temas kurmaktan kaçınmıştı. Şansölyeliğinde Almanya'nın Batı ittifakına tam olarak entegre olmasında,

33. Timothy Garton Ash, *In Europe's Name: Germany and the Divided Continent* (New York, 1993).

sınırlı bir yeniden silahlanmada ısrar etmişti. Ona göre Almanya'nın yeniden birleşmesi ancak Batı Alman demokrasisi ile ekonomisi inkâr edilemez bir güce kavuşup bu mesaj komünist Doğu tarafından anlaşılınca gerçekleşebilirdi.

Savaş her yerde devletin faaliyet alanını daha da genişletti. Aslında Britanya'da bir refah devleti kurmayı ilk planlayanlar muhafazakar bakanlar olmuştu fakat daha sonra bu neredeyse tamamen Attlee'nin savaş sonrasında iktidara gelen İşçi Partisi hükümetiyle ilişkilendirildi.[34] Bunalım dönemindeki Keynesçi genişleme, savaş zamanındaki bombardıman ve akabinde ailelerin yerinin değiştirilmesi yüzünden konut alanında yapılan müdahaleler savaştan sonra da sürdürülerek iç kesimlerdeki şehirlerin durumunun iyileştirilmesi amaçlandı. Savaş zamanındaki gıda ve ilaç tahsisi, savaştan sonraki zorlu dönemde, sellerde, sert kışlarda da devam ettirildi. Savaştan önce çocukların sağlığına yönelik olarak yapılan bazı öjeni yanlısı müdahaleler hastalık olur korkusuyla savaş sırasında devam ettirilmiş, 1940'ların sonuna, 1950'lerin başına kadar da uzatılmıştı. İki farklı siyasi kanadın Maliye Bakanlığı'ndaki şansölyeleri olan Rab Butler ile Hugh Gaitskell'e atıfla sonradan adına "Butskellcilik" denilen ve Toriler ile İşçi Partisi sözcüleri arasında devletin rolüne ilişkin varılan bu genel anlaşmanın kökeni daha önceye, savaşın hemen sonrasına dayanıyordu.

Zamanında radikal bir liberal olan Churchill bile, İmparatorluk özlemi çekmesine rağmen 1951 yılında yeniden iktidara geldiğinde giderek sola kayan bu siyasi uzlaşıya pek meydan okumamıştı. Esasında bu ilerici duyarlılık, demokratik dünyayı 1945'ten sonra bir dereceye kadar birleştirmiş, hatta Birleşik Devletler'de de kimi yankıları olmuştu. Soğuk Savaş, Britanya'da hiçbir zaman Birleşik Devletler'deki kadar endişe yaratmadı, en azından Kennedy dönemine kadar. 1930'lardaki antifaşist hareketlerden beri Britanya iç politikasının ve entelektüel yaşantısının bir boyutunu temsil eden sosyalizm ve komünizm biliniyor ve anlaşılıyordu. Kruşçev Stalin'in cani rejimini 1956 yılında suçlayıncaya dek Stalin'e bir savaş kahramanı olarak saygı duyuluyordu. Mutabakatı bölen şey, devlet müdahalesine ya da Soğuk Savaş'a ilişkin sol ile sağ arasındaki derin ideolojik ayrılıklar değil imparatorluğun kaderiydi. Süveyş tartışması Sovyetlerin 1956'daki Macaristan işgalinden daha sorunlu oldu. Ancak imparatorluk bile hızla bir hatıradan ibaret kaldı.

Büyük Muhariplerin Akıbeti, II. Kısım: Amerika Kıtası

Birleşik Devletler savaştan sonraki on yıl içerisinde Roosevelt ve Truman'ın önderliğindeki Demokrat hükümetler çağından, savaşın son dönemlerinde Müttefik başkomutanı olan Dwight D. Eisenhower'ın önderliğindeki muhafazakar cumhuriyetçi evreye geçiş yapmış gibi görünüyordu. Truman antikomünizm retoriğini güçlendirdi, Britanya'nın küresel hâkimiyetini devam ettiremeyeceği

34. David Kynaston, *Austerity Britain, 1945-51* (Londra, 2007).

anlaşılınca Stalin'in yayılmacılığına karşı Yunanistan ile İran'a müdahale etti. Başkan Sovyetlerin 1948-1949 yıllarında Berlin'in batı kesimlerini açlıkla terbiye etmeye yönelik girişimlerine de büyük bir kararlılıkla müdahale etti. Ardından Kore Savaşı başladı; Douglas MacArthur komünistlere karşı atom bombasının kullanılması için ısrar ediyordu. Senatoda Joseph McCarthy'nin ağzından yerli siyasetçileri ve medya figürlerini hedef alan solculuk karşıtı şiddet dolu sözler dökülüyordu. Silahlı bir Amerikan uçağının SSCB toprağı üzerinde uçuş yaptığı U-2 hadisesi büyük güçleri bir başka savaşın eşiğine getirdi. Okul çağındaki Amerikalı çocuklar nükleer savaş korkusuyla düzenli olarak yeraltı sığınaklarına gönderiliyordu. Güçlü bir solcu düşünüş ve siyasi sendikacılık geleneğinden yoksun olan Birleşik Devletler'de, ülkenin zenginliğine ve ordusunun gücüne rağmen Sovyet komünizmi neredeyse varoluşsal bir korkuyu tetikledi. Savaşın hemen akabinde yaşanan bu gerilimli dönem, Britanyalı ve Amerikalı kuvvetlerin 1956 yılında İran'ın ılımlı devlet başkanı Muhammed Musaddık'ı devirmesiyle sonlandı. Pervasızca yapılan bu emperyalist hamle, ülkenin petrol varlıklarının kontrolünü kendi eline almasını engellemek içindi.

Yine de ABD'nin iç ve dış politikalarında yaşanan ve cumhuriyetçilerin 1952-1953'te yeniden iktidara yükselmesinden sonra bile devam eden bu değişiklikler, yüzyılın sona ermesine yakın hissedilmeye başlanacak neoliberalizm ve "insani müdahale" çağının öncüsü değildi kesinlikle. Aksine ve özellikle de iç politikada devlet hem Truman hem de Eisenhower liderliğinde şaşkınlık verecek denli müdahaleci politikalar izledi, bunlar savaş zamanında inşaat ve kalkınma alanında gerçekleşen hızlı büyümenin devamına katkı yaptı.[35] Dünyadaki daha dobra, ideolojik açıdan da "sosyalistçe" olan refah devleti biçimlerini başlatan ya da geliştiren diğer liberal demokrasilere Birleşik Devletler'in en yaklaştığı yer hiç değilse bu nokta oldu. Gerçekten de orta ölçekli endüstriyel kalkınmaya ve potansiyel tarım arazilerinin muazzam kaynaklarının kullanılmasına yaptığı vurgu açısından Birleşik Devletler'in çağdaşı SSCB'yle bile bir ortak noktası vardı. İki tarafın liderlerinin varlığını hararetle reddettiği bir paralellikti bu.

Enerji fiyatlarının düşük olduğu bu dönemde Batı Avrupa'nın tükenmiş ülkeleri ya da onların yoksullaşmış sömürge toprakları Birleşik Devletler ile rekabet edemiyordu. Ancak etkin devlet müdahalesi, serbest piyasa retoriğinin eşliğinde yapılıyor bile olsa kuvvetli bir teşvik sağlıyordu. "Asker Hakları Beyannamesi" denilen yasa, savaştan dönen askerlere isterlerse tüketici ürünlerine harcayabilecekleri ciddi bir para yardımı ile yeni bir konut patlamasını tetikleyen düşük bedelli konut kredileri sağlıyordu. Bunalım ve savaş sırasında çok az konut inşa edilmişti. Şimdi hem eyaletlerin hem de devletin desteğiyle, savaş sırasında geliştirilmiş seri üretim yöntemlerini kullanan yeni bir genişleme başlıyordu. Hükümet kuruluşları konut maliyetinin esas kısmını sigortalıyor, şirketlerin ucuz meskenler inşa etmek için kredi almasını kolaylaştırıyordu. Bu oldukça büyük ölçekli olan devlet müdahalesi gerçeği özgür bireye yapılan

35. Reynolds, *America*, s. 387-406.

hâkim vurguyla gizleniyordu: Uygun fiyatlı konutların önde gelen savunucularından olan biri "kendi evine ve bahçesine sahip hiçbir adam komünist olamaz. Yapacak çok işi vardır" diyordu.[36] Savaşın ortaya çıkardığı seri üretim teknikleri de otomobil imalatına yönlendirildi zira siyasetçiler ve iktisadi planlamacılar devingenliğin yoksulluğu azaltacağına, ulusal piyasayı konsolide edeceğine inanıyordu. 1950'lerin ortasında Amerikan ailelerinin dörtte üçünün bir arabası vardı; üretim fazlası Avrupa'ya yönlendirilebiliyor, oradaki Batı yaşam tarzı da pekiştiriliyordu.

Evler ve arabalar gibi bebeklerde de bir "patlama" yaşanıyor, tüketici talebi daha da kamçılanıyordu. Bunalım yıllarında yüksek olan yoksulluk seviyesi dramatik bir şekilde azaldı, Amerikan GSYİH'si tırmanışa geçti ve 1950'lerin başında dünyadaki toplam gelirin yaklaşık % 45'ine denk oldu. Güya bir muhafazakar olan Eisenhower'ın Keynes'in gizli bir müridi olduğu ortaya çıktı. "Ike" [Eisenhower'ın lakabı] sosyal güvenliğin kapsamının genişletilmesine başkanlık etti. Eyaletler arası otoban ağının genişletilmesi ve büyük ölçekli sulama çalışmaları için fonlar verdi. Yurtiçi ekonomiyi inşa etme fikri bir kez daha Soğuk Savaş retoriği ve onun yarattığı korku ile iç içe geçti. Otobanların bir amacı da nükleer bir saldırı durumunda nüfusun kaçışını kolaylaştırmaktı. Aynı şekilde Eisenhower ordu ile eyalet okul sisteminde ırk ayrımcılığına son verilmesi için baskı yaptı. Dış politikada dahi Kore Savaşı'nı sonlandırıp MacArthur'u geri çağırmış, Çin ve SSCB ile yaşanan çatışmayı küllemeye uğraşmıştı. Dahası, tüm bunları yaparken bir yandan da dengeli bir bütçe tasarlıyor, altmış yıl sonraki Cumhuriyetçi haleflerinin aksine Kongre'deki siyasi muhalifleriyle uzlaşıyordu. Bu açıdan, söz konusu dönemde Batı Avrupa'nın ya da Kanada'nın "sosyalist" ekonomileri ile Birleşik Devletler arasında uçurum bulunduğunu söylemek hayli abartılı olabilir.[37]

Yine de hızlı büyümeye rağmen söz konusu dönem toplumsal gerilimlerden kesinlikle azade değildi. Siyahi askerlerin orduda görece de olsa kaldırılan ırk ayrımcılığına ilişkin deneyimleriyle birlikte geri dönmesi, Birleşik Devletler'in güney eyaletlerindeki ırk ayrımcılığı konusunu siyasetin gündemine taşıdı. Benzer şekilde milyonlarca siyahinin daha iyi maaşlı işler için ayrışmanın daha az olduğu endüstriyel kuzey şehirlerine göçmesi siyahi politikanın ateşini yükseltti, güneyli siyasetçileri de siyahların özgürleşmesine daha şiddetle karşı durmaya itti çünkü bu durum kırdaki işgücü arzını azaltabilirdi. Yargıtay 1954 yılında okullardaki ırk ayrımına karşı hüküm verdi ancak eyaletler özerk olduğu için bu hükmün yerine getirilmesinin imkânsız olduğu görüldü. Birleşik Devletler bu konuda da göze çarpan ancak tümüyle istisnai olmayan bir toplumdu. Savaştan sonra Avrupa'nın sömürge imparatorluklarındaki kurtuluş hareketlerinin yanı sıra Asyalı, Afrikalı ve Karayipli işçilerin -ekonomisi düzelmekte olan- Batılı ülkelere gelmesi, dünyanın her yerinde ırksal eşitlik meselelerini gündeme

36. Bill Levitt, alıntılayan, a.g.e., s. 388.
37. Jean E. Smith, *Eisenhower in War and Peace* (New York, 2012).

getirdi. Küresel "bağlantı"nın net bir örneğiydi bu. Güney Afrika Ulusal Partisi apartheid'ı getirirken, onların muhalifleri de Birleşik Devletler'deki huzursuz siyahi nüfusla ve eski sömürgelerin solcu önderliğiyle dayanışma yolları arıyordu.

Savaş sırasında ve onu izleyen on yılda artık üstünlüğünü yitirmiş Arjantin dışındaki Latin Amerika ekonomisi de hızla büyüdü. Tarım ürünleriyle kırmızı ete dayalı eski ticaretin yerini bölgenin hızla büyüyen şehirleri için yapılan tüketici malları üretimindeki yükseliş almıştı. Buradaki teşvik unsurlarından biri, bu devletlerin koyduğu hâlâ çok yüksek olan gümrük tarifesi engellerinden kaçabilen Kuzey Amerika sermayesinin doğrudan yatırımlarıydı. Latin Amerika siyasetiyse aksine pek çok açıdan Bunalım ile savaş sırasında çizilen farklı yolu takip etti.[38] Eski toprak sahibi liberal seçkinler ile muhafazakar militaristler iktidarı almak için çekişiyordu. Demokrat ve sosyalist unsurlar kıtanın çoğunda marjinalleştirilmiş, hatta sahici bir devrime ev sahipliği yapmış Meksika sağa kaymıştı. Savaşın sona ermesiyle Almanya'ya desteğini açıklayan ya da kendi faşistlikleriyle açıktan övünen rejimlerin itibar kaybettiği doğrudur. Bununla birlikte daha genç, daha modern subaylarca planlanan askeri darbeler ya da başlangıçta demokratik olan hareketler çoğunlukla otokrat, patronaj temelli rejimler ortaya çıkardı. Bunların en çarpıcı örneği Arjantin'di. 1946-1956 yılları arasında devlet başkanı olan Juan Perón, Franco'nun İspanya'sına hayli benzeyen, eşi Eva'nın kattığı bir nebze romantizmle süslü bir devlet kurdu.

Dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi, Latin Amerika rejimlerinin bu dönemde tekrar otoriterleşmesinin başlıca nedenlerinden biri Soğuk Savaş atmosferiydi. Bu durum Amerika'nın solcu hareketlere duyduğu şüphenin sonucu değildi yalnızca. Bırakalım Pekin'i, Moskova'nın bile doğrudan kontrol sahibi olduğuna ilişkin gerçek bir delil bulunmamakla birlikte, bölgede komünistlere verilen destek Asya'dakine çok benzer kaynaklardan geliyordu: Mahsül ihraç eden toprak sahibi seçkinler tarafından ezilen yoksul çiftçilerden; özellikle And Dağları'ndaki toprağını kaybetmiş "kabile" halklarından ve kentli işçilerden. Patronlar emekçilerin kazancını düşük tutmak hatta daha da azaltmak için çok uğraşıyordu. Gümrük tarifelerinin etkisi hesaba katılsa dahi ülkelere sel gibi akan ABD mallarıyla rekabet edebilmenin tek yolu buydu. Sözde demokratik rejimler, iktidarı yozlaşmış bir kayırmacılıkla ellerinde tutmalarını meşrulaştırmak için sık sık antikomünist retoriği kullandılar. Şili ve Kosta Rika'da komünist partiler yasaklandı, liderleri tasfiye edilip sürgüne gönderildi. Guatemala siyaseti 1944 yılından sonra sola kayıp, toprakların yeniden dağıtılması çeşitli çıkar gruplarının yanı sıra Birleşik Devletler'in United Fruit Şirketi'nin çıkarlarını da tehdit etmeye başlayınca, CIA sessiz sedasız bir darbe örgütleyerek hükümeti tekrar zorla sağa çekti.

Yine de ABD'nin siyasi ve ticari çıkarları ile sağcı diktatörlükler arasındaki bu ittifakın en şerle anılan örneği Küba'daydı. Burada orduda çavuşluk yapan, savaştan önce de ılımlı bir reformist olan Fulgencio Batista 1950'lerde yeni-

38. Knight, "Latin America", Howard and Louis (Ed.), *Twentieth Century* içinde.

den iktidarı aldı, çok uğraşıp yolsuzluk ve şiddet sayesinde bölgede sonradan gelişecek başarılı bir komünist harekete, Fidel Castro'nun hareketine zemin hazırladı. Che Guevara ile Fidel Castro 1950'lerle 1960'ların başında yaptıkları konuşmalar ve yazdıkları yazılarda devlet ile birey arasındaki ilişki meselesine geri döndüler.[39] Guevara bu ayrımı aşmaya, komünizmin bireyselliği yok ettiğini söyleyen "kapitalist" görüşü çürütmeye çalışıp sosyalist öncünün üyelerinin kendilerini daha iyi bir toplum için feda eden aydınlanmış bireyler olduğu fikrini vurguladı. Komünist yönetim bir kere tesis edilince insanlar "özeğitim" yoluyla kendilerini dönüştürecekti. Çalışmak ve mücadele etmek artık topluma olan borçlarıydı.

Büyük Muhariplerin Akıbeti, III. Kısım: Japonya

Japonya, 1945 yılının sonunda Almanya'dan çok daha kapsamlı bir yenilgiye uğramıştı. Mançurya'da, Kore'de, Formosa'da ve Çin kıyılarında daha beş yıl önce işgal altında tuttuğu tüm sömürgeci imparatorluk şimdi düşman güçleri tarafından işgal edilmişti. Japonya anakarası Hiroşima ile Nagasaki'nin yok edilmesinde zirvesine ulaşan bombardımanlarla yıkılmış, nüfusunun neredeyse on beş milyonu öldürülmüştü. Arap dünyasında ve Doğu Avrupa'da monarşiler ortadan kalkarken, Douglas MacArthur komutasındaki Amerikalı işgalciler, Japonya'daki yönetimin en tepesinde, hiç değilse küçük bir devamlılık unsurunu muhafaza etmek için imparatorluk hanedanını -gizeminden arındırarak- yerinde bıraktı. Birleşik Devletler ülkenin savaş sırasında sahip olduğu düzeni ortadan kaldırmak konusunda, kimi bakımlardan Müttefiklerin Fransa, Almanya ya da İtalya'da yaptığından daha bütünlüklü hareket etti.[40] Savaşın bazı büyük liderleri yargılanıp asıldı. Neredeyse iki yüz bin askeri, sivil ve eğitsel personel tasfiye edilip yerlerine mağlup emperyalist düzene kendini daha az borçlu hisseden genç adamlar geçirildi. Ancak Almanya'da olduğu gibi yerel düzeyde yönetim yapısı devam ettirildi. Anayasa yeniden yazıldı. Kadınlara oy hakkı, miras hakkı gibi yeni haklar verildi ve belki de en önemlisi toprak önceden kiracı olan çiftçilere dağıtıldı.

Savaşın sarstığı Japonlar Amerikalılar ile işbirliği yaptı. Ekonomileri kayda değer bir hızla canlanmaya başlayarak 1953-1954'te savaştan önceki üretim seviyelerine erişti.[41] Bunun nedeni kısmen savaştan sonra ayakta kalabilen ticari grupların uyum sağlayabilme becerisi ve feraseti, işgalci güçlerin de yerel altyapıyı ciddi bir şekilde geliştirmesiydi. Ancak bu durum kısmen dış şartların da bir sonucuydu. Çağdaş bir yazar "Son yıllarda ciddi bir refah yaşayan Japonya'daki inanılmaz canlanış, kısmen Birleşik Devletler'in askeri harcamalarıyla Kore Savaşı'nın başlamasını takip eden hızlı ticari büyüme sayesindedir"

39. Che Guevara, "Socialist man in Cuba" and "From Algiers to Marcha, 12 March 1965", David Deutschmann (Ed.), *Che Guevara Reader* (Melbourne, 2003) içinde.
40. John Dower, *Embracing Defeat: Japan in the Aftermath of World War Two* (Londra, 1999).
41. Howard Schonberger, *Aftermath of War: Americans and the Remaking of Japan, 1945-1952* (Londra, 1989).

diye yazıyordu.[42] Japonya 1953 yılına kadar savunma ihtiyaçlarının tümüyle Birleşik Devletler tarafından karşılanıp, sonrasında çok düşük bir düzeyde seyretmesinin de faydasını gördü. Bu durum ülke gelirinin % 60'ının orduya harcandığı 1930'larla keskin bir karşıtlık içindeydi. Japonya'daki savaş sonrası hükümetler Çin komünizminden korkmalarına rağmen Çin ile iki taraflı ticaret düzenlemeleri yaptı, Güney Kore ve Malaya'daki ağır seyreden ekonomik canlanmadan da yararlandı.

Birleşik Devletler işgalini sonlandırıp "1955 Sistemi" adı verilen sisteme onay verince Japon Liberal Demokrat Parti'si de ülke siyasetine istikrar getiren bir kuvvet olarak ortaya çıktı. Bu liberal-muhafazakar gruplaşma ihracat yönelimli bir ekonomi inşa etmeye, tasarrufları teşvik etmeye, kredi faizlerini düşük tutmaya, orta ölçekli ve hafif sanayiyi inşa etmeye yoğunlaştı ki bu politika daha sonra gelişmekte olan pek çok ülke ve son dönemde de Çin tarafından izlendi. Ülkedeki siyasi çatışma sosyal demokratların iktidarda olduğu Batı Avrupa'dan bile az, asgari seviyedeydi. Ulusal politikada Liberal Demokrat Parti'nin muhalifi Sosyalist Parti'ydi ancak o da çok benzer bir orta-sınıf tabanına sahipti ve grevleri, endüstriyel çatışmaları başlatmaya hayli gönülsüzdü. 1860'lardan bu yana kararsız bir şekilde takip ettikleri yolda ilerleyen Japonlar sinemada, sanatta, müzikte ve gençlik kültüründe Batı yaşamının pek çok yönünü benimsedi.

Sonuç: Bir Zoraki Taviz Çağı

Bu bölüm dünya genelinde devam eden "derindeki küçük savaşlar"ın ötesinde, Birleşik Devletler'in Sovyetler Birliği hariç diğer tüm rakiplerinin düşüşe geçmesiyle birlikte hâkim dünya gücü olarak ortaya çıkışının izini sürüyor. Mesele yalnızca karşı konulmaz bir askeri üstünlük meselesi değildi. Batı Avrupa, Japonya ve Güneydoğu Asya'daki halklar on yıllarca süren savaş ve ekonomik bunalımın ardından barışa, düzene hasretti. Çin, Vietnam, Güneydoğu Asya ve Doğu Avrupa'da komünist hareketlerin çoğalması ve yerel başarılar kazanmaları bu güvenlik arzusunu pekiştirdi. Bu bağlam içinde Birleşmiş Milletler ve Uluslararası Para Fonu gibi ulusötesi örgütlerin ortaya çıkışı diplomatik ve ekonomik düzen arzusunu cisimleştirdi. Birleşik Devletler çabucak ikisine de hâkim olup dünya hegemonyasını pekiştirdi. Britanya ve Amerika'daki iktisatçılarla politika yapıcılar, Nazizm ile faşizmin yükselişinin önemli nedenlerinden biri olan bunalımın tekrarlanmaması gayesi taşıyan bir dizi ekonomik anlaşma üzerinden bu kurumu 1941 gibi erken bir tarihte planlamaya başlamıştı. Buradaki anahtar figür Britanyalı iktisatçı Keynes'ti ve *The Economic Consequences of the Peace* [*Barışın Ekonomik Sonuçları*] adlı kitabında önceki on yıllarda yaşanan çalkantıların 1919'daki kötü politikalar yüzünden olduğunu isabetli bir şekilde ileri sürüyordu.

---

42. Jerome B. Cohen, *Japan's Postwar Economy*, (Bloomington, 1958), s. viii.

Yine de 1944 Temmuz ayında yapılan Bretton Woods Konferansı'nda ortaya çıkan iktisadi yönetişim tarzının biçimine karar veren nihayetinde Amerikalılar oldu.[43] 1941 yılından sonra Birleşik Krallığı mali olarak ayakta tutan ödünç verme ve kiralama anlaşmasının sonucu olarak Britanya'nın Birleşik Devletler'e büyük bir borcu vardı. Ülke piyasalarını Amerikan mallarına açmayı kabul etti, İmparatorluk imtiyazı sistemini lağvetti, Britanya İmparatorluğu'nu iktisadi bir güç olarak fiilen ıskartaya çıkardı. Sonraki buluşmaların hedefi döviz kurunu dengeye kavuşturmak, 1929 yılından sonra olan "komşumun canı çıksın" devalüasyonlarından kaçınmaktı. İtibarını yitirmiş olan altın standardına dönme niyetleri yoktu. Britanyalılar ve hatta pek çok Amerikalı bile, yaşam standartlarını yükselterek komünist merkezi planlamanın sahip olduğu belirgin cazibeyi zaman içinde azaltmanın tek yolunun Friedrich Hayek gibi kuramcıların övdüğü ekonomik kemer sıkma politikaları değil, devlet müdahalesi olduğuna inanıyordu.

Keynes, Bretton Woods'ta Amerika'nın ekonomik hâkimiyetini sınırlandırmayı denemiş ancak doların tüm dünyadaki en geçerli ve istikrarlı para birimi oluşu, Keynes'in ölümünden bir yıl önce bunun böyle olacağını kesinleştirmişti. Dolar, fiilen altın ile diğer para birimleri arasındaki ara ölçü haline geldi ve sonuçta dünyanın rezerv para birimi oldu. Bu durumun da katkısıyla ortaya çıkan istikrar hiç şüphesiz en azından 1970'lerin sonuna kadar devam etti, Batı dünyası genelinde kayda değer bir ekonomik büyümenin yaşanmasına yardımcı oldu. Sovyetler ile Çin'in katılmayı reddetmesine, Hindistan gibi bir ülkenin Bretton Woods sistemi ile IMF politikalarının kendisine zarar verdiğini hissetmesine rağmen durum buydu. 8. Bölüm Birleşik Devletler'in mükemmel olmaktan uzak hegemonyasının ve Avrupa ile Japonya'nın yeniden zenginleşmesinin hikâyesini ilerletiyor. Ancak İkinci Dünya Savaşı'nın ardından gelen ilk on yıl bir zoraki taviz çağı olarak görülmelidir. Bu tavize güç veren şey Amerika'nın Avrupa ile Japonya üzerindeki hâkimiyeti ve genel nükleer savaş korkusuydu. Ancak bu nükleer yenişemezlik durumunun derininde Vietnam'dan Filistin'e çok sayıda küçük savaş devam etti. Yüzyılın geri kalanını da bunlar şekillendirecekti.

43. Jamie Martin, "Were We Bullied?", Benn Steill, *The Battle of Bretton Woods: John Maynard Keynes, Harry Dexter White and the Making of a New World Order* (Princeton, 2013) incelemesi, *London Review of Books*, 35, 22 (21 Kasım 2013) içinde, s. 16-18.

8
Amerika'nın Hegemonyası ve Sömürgeciliğin Son Perdesi: 1950'lerin Ortasından 1970'lere

Amerikan Hâkimiyeti
"Dünya Komünizmi" ile Mücadele
Yeni Devletlerdeki "Demokratik Sosyalizm"in Akıbeti: Güney Asya
Afrika: Sömürgeciliğin Sonu ve Ulus Devletlerin Geçtiği Sınamalar
Avrupa'nın Sancıları ve Yeniden Doğuşu
Latin Amerika ve Karayipler: Devrim ve Reaksiyon
Sonuç

1945 yazında Hiroşima ile Nagasaki'ye atılan ve İkinci Dünya Savaşı'nı bitiren atom bombaları yeni bir çağın başladığını tarihte eşi görülmedik bir vahşetle ilan ediyordu. Ancak nükleer reaksiyonun sırları bir kez açığa çıkınca, bu silahlar kısa süre içinde SSCB (1948) ve Britanya'ya da (1950) konuşlandırıldı. 1952 yılında hidrojen bombasının test edilmesiyle nükleer bir savaşın nasıl bir yıkım getirebileceği artık açıktı. Büyük devletlerin askeri bütçeleri giderek nükleer silahlar ile onları taşıyacak füzelerin geliştirilmesine harcanır oldu. Yeni kertelere erişen uluslararası gerilimlere, en somut örneklerini Senatör McCarthy'nin Birleşik Devletler'de yürüttüğü antikomünist soruşturmalar ile MI5'in Birleşik Krallık'ta aralarında Christopher Hill'in, Eric Hobsbawm'ın da bulunduğu önde gelen solcu entelektüellere, hatta tarihçilere yönelik gerçekleştirdiği takiplerin oluşturduğu gizlilik, gözetim ve ihbar rejimleri eşlik etti.[1]

"Bomba", savaştan önce sanatta, mimaride ve edebiyatta halihazırda ilan edilmiş olan yüksek modernizm ideolojisinin karanlık antiteziydi. Yine de nükleer çağ barışçıl bilimsel ilerlemelerde gerçekleşen büyük bir patlamaya da tanık oldu: Nükleer enerji reaktörleri kuruldu, ses bariyerini aşabilen uçaklar üretildi ve 1950'lerin başında DNA'nın sekanslanmasının ardı sıra tıpta ilerle-

1. Cahal Milmo, "Revealed: How MI5 watched the wrong Marxist Oxbridge academics - Christopher Hill and Eric Hobsbawn", *The Independent*, Cuma 24 Ekim 2014.

meler meydana geldi. Soğuk Savaş ve nükleer felaket korkusu dolaylı olarak dünyanın her yerinde eğitimdeki muazzam iyileşmelerin güç kaynağı oldu. Avrupalı devlet adamlarının Avrupa odaklı olarak düşündüğü bu iyileşmeler 1960'ların ortasından itibaren çoğu sömürge halkının nihai kurtuluşuna da katkı yaptı. İletişimde, özellikle de televizyondaki ilerlemeler gençlik kültürünün kapsamını büyüttü, yeni bir demokrasi biçimine güç verdi. Savaş zamanında doğum kontrol yöntemlerinde gerçekleşen ilerlemeler, ardından da "hap"ın yaygınlaşması 1960'lar ve 1970'lerdeki feminist devrimin gelişine yardım etti. Dolayısıyla bu bölümde, 1950'lerin ortasından 1970'lerin sonuna uzanan yılların, halklar için eşi görülmedik bir kurtuluş dönemi de olan yüksek bilimsel modernizm ve dünya genelinde ideolojik çatışma döneminin siyasi paradokslarını ele alıyoruz.

Amerikan Hâkimiyeti

1953 yılında Amerika'nın savaş sonrasındaki hızlı büyümesi tüm hızıyla ilerlemekteyken, askeri bir kördüğüm haline gelmiş Kore Savaşı da sona ermişti. Stalinist dönemin sonuna gelinmiş, Japonya diplomatik olarak yeniden normalleşmiş, Avrupa İkinci Dünya Savaşı'nın yıkıntılarının arasından doğrulmaya başlamıştı. 1979 yılına gelindiğinde Avrupa'nın Afrika'daki emperyal hâkimiyeti nihayet sona ermiş, dünyada İslâm'ın yeniden canlanmaya başlamasının sinyallerini veren İran devrimi gelişmekteydi. Kısa süre içinde bunu Afganistan'daki Sovyet işgali ile komünist sistemin son çırpınışları izleyecekti. Aynı dönemde Çin Maoizmin sancılarını üzerinden atmakta, Batılı demokrasiler ise serbest piyasa sağcılığına doğru ilerlemekteydi. Geriye dönüp bakıldığında, aradaki bu yirmi beş yıllık dönemde Amerika'nın dünya genelindeki ekonomik hegemonyasının doruğuna şahit olunmuş, Amerikan halkının Soğuk Savaş yüzünden durmadan teyakkuza geçirildiği Başkan Kennedy suikastı, siyahların medeni haklarına ilişkin çatışmalar, Vietnam yenilgisi yaşanmış ve başkan Gerald Ford ile Jimmy Carter liderliğindeki Amerika yönünü kaybetmişti.[2] Gerçek anlamıyla gücünün doruğunda olan ülkeye bir gerileme hissi musallat olmuştu. Richard Nixon'ın detant dönemini başlatıp 1970'lerin başında Vietnam'dan çekildiği sırada bile Birleşik Devletler "Watergate skandalı" ile sarsıldı ki bu skandal demokrasinin yozlaşmasının bir işareti gibiydi. Amerika'daki gerileme hissine rağmen, Sovyetlerin Kruşçev yönetiminde yaptığı "atılım"ın altı boştu. Küba ve Vietnam'daki bozgunlar ülke içinde ihtilaf yarattıysa da Birleşik Devletler'in küresel gücüne pek zarar vermedi. Tam aksine, Ronald Reagan ve ardıllarıyla geçen 1979 ile 11 Eylül 2001 arasındaki yıllarda, Amerika'nın küresel üstünlüğünün, SSCB ile Doğu Avrupa'da komünizmin çöküşüyle pekişerek devam ettiği görüldü. Buna rağmen o zaman bile ABD'nin ekonomik hâkimiyetine Batı Avrupa ile Japonya'nın yükselişinin gölgesi çökmüştü.

2. William Chafe, *The Unfinished Journey: America since World War II* (New York, 1991).

Britanya XIX. yüzyılda zirvesindeyken dahi dünyaya bu denli hâkim olmamıştı. Küba ile Vietnam önemli iki istisna olmakla birlikte, 1950'ler ile 1970'lerdeki Amerikan hegemonyası büyük oranda doğrudan askeri müdahale olmaksızın sürdürüldü ancak solcular "Amerikan emperyalizmi"ni kınamaya devam etti. Savaşın sonunda Amerikan askerlerinin geri dönüşüyle başlamış olan muazzam ekonomik büyüme devam ederken, Amerika'nın teknik hâkimiyeti uzaya yapılan yolculuk, bilgisayarın geliştirilmesi ve TV eğlence endüstrisiyle yeniden kendini gösterdi. Bu süpergüç konumunun köklerinin, savaş zamanındaki teknik gelişmelerde, ailelerin 1940-1945 arasında yaptığı birikimlerin piyasaya sürülmesinde yattığı açıktır. Ancak bunu daha derindeki demografik, kültürel ve toplumsal süreçler ayakta tuttu. 1945'ten sonra hız kazanan ve "baby boom" [doğum oranında hızlı artış] denilen süreç, çalışma yaşına gelmiş genç sayısında bir artış yarattı. Bu gençler Amerika'nın sayısı artan kolejleriyle üniversitelerine, sonra da 1950'ler ve 1960'larda nitelikli işlere yerleşti. Güneydeki eyaletlerde ayrımcılığa uğrayan siyah işçiler, başta Meksika olmak üzere daha yoksul ülkelerden gelen yabancı işçiler fabrikaları ve nitelikli teknik pozisyonları doldurdu. Doğum oranındaki artış kendi kendini besleyerek, yerli malına, daha büyük evlere, otomobillere, televizyonlara olan talebi arttırdı. Bunalım'ın ve savaşın ilk aşamalarındaki askeri başarısızlıkların küllendirdiği Amerikan iyimserliği yeniden tutuştu. İşsizlik 1960'ların sonunda dikkat çekici ölçüde düşük seyretti, suç ve boşanma oranı azaldı; Kennedy ile Lyndon B. Johnson'ın sosyal mevzuatını, Güney'in ırkçılığına karşı yapılan hamleleri üreten liberalizmin Amerikan varyantı günün kazananıydı.

Seri üretilen birinci kalite tüketim malları Amerika'nın Avrupa, Güneydoğu Asya ve Japonya'daki denizaşırı piyasalara girmesini teşvik etti. Kendi iç piyasasının çok daha büyük olması sayesinde Birleşik Devletler hiçbir zaman küçük Avrupa devletleri kadar ihracata bağımlı olmamıştı. Yine de Amerikan şirketlerinin ülke dışındaki başarıları, küresel mali hizmet ve tüketim malları piyasasını genişletti. Güney eyaletlerinde tütünün yerini televizyon ve otomobil ihracatı aldı. Bu durum, temeli sermaye birikimine dayanan ancak arzu edilecek yaşam tarzlarının tanıtılmasıyla pekiştirilen yeni bir "yumuşak güç" biçimi yarattı. Örneğin 1969 yılında dünyadaki mainframe [anaçatı] bilgisayarların dörtte üçü IBM tarafından üretiliyordu. On yıl içinde Steve Wozniak ile Steve Jobs Apple'ı, Bill Gates de Microsoft'u kurarak kitleleri bilgisayarlarla buluşturdu.[3] Bu iletişim devrimi tarihteki siyasi bir devrim kadar derinlikli bir etki yaptı. Gates'in deyimiyle, kişisel bilgisayar "bugüne kadar yarattıklarımız içinde imkânları en çok arttıran araç oldu".

Boş vakitlerde kullanılabilecek ürünlere yapılan harcamaların çoğalması ve gençlik kültürü sayesinde hız kazanan Amerikan yaşam tarzı ve onun refahına duyulan imrenme tüm dünyaya yayıldı.[4] Hollywood tüm dünyanın taklit etmek

3. Reynolds, *America*, s. 520-521.
4. James Baughman, *The Republic of Mass Culture: Journalism, Filmmaking and Broadcasting in America since 1941* (Baltimore, 1997).

istediği, büyük gişe rekorları kıran filmler üretiyordu. Örneğin Hindistan'da Mumbai'nin Hollywood'u olan "Bollywood", Amerikan rüyası ile Hint müzikal beden komedisini harmanlayan kendi melezini üretti. Afrikan Amerikan müziği ile country müziğinin verdiği ilham, müzik alanında yeni nesil küresel şöhretleri teşvik etti: Beach Boys, Rolling Stones, Beatles, Michael Jackson. Siyasi tarihçiler nükleer yenişemezlik durumunu ve Sovyetler'in Afganistan işgalini vurgulama eğiliminde olsalar da, Batı dünyasında serbest piyasa muhafazakarlığının yükselip sosyalizmin gerilemesinde Amerikan popüler kültürü ile teknik uzmanlığının etkisi çok büyük oldu. Bunlar uzun vadede komünizmin Rusya ve Doğu Avrupa'da çökmesinin, Çin'de ise reformdan geçirilmesinin kritik arka planını oluşturuyorlardı. Gençler sosyalist mükemmeliyete erişmek uğruna daha keyifli bir yaşam tarzını feda etmek için bir neden göremiyordu ve mesaj sonunda parti patronları tarafından alındı.

Yine de çağdaş gözlemciler bir yandan Amerika'nın üstünlüğünü kabul ederken, ülkenin sergilediği derin ırksal ve toplumsal iç gerilimlere,[5] Küba ile Güneydoğu Asya'da girişilen ve ülkeyi felakete götüren liberal emperyalizm maceralarına da işaret ediyordu. "Sivil Haklar Hareketi" dünya çapındaki çok daha genel kurtuluş hareketleri örüntüsünün bir parçasıydı. Sahra-altı Afrika'sındaki muhtelif uluslar 1950'lerin sonunda, 1960'ların başında bağımsızlığını kazanmıştı. Fransızlar Cezayir'deki mücadeleyle duraklatılmış, Amerika da savaştan sonra Filipinler üzerindeki kontrolünü hafifletmişti. Amerika'nın Güney kesimindeki siyah önderler, özellikle de Martin Luther King, Birleşik Devletler'in ülke dışında görünüşte özgürlüğü savunurken Güney'de kendi siyah nüfusunu temel haklardan hâlâ yoksun bırakarak, göç ettikleri kuzey şehirlerinde ikinci sınıf vatandaş haline getirmesindeki paradoksa sürekli dikkat çekiyordu.[6] King; Gandi örneğini, Hintli "dokunulmazlar"ın akıbetini hatırlatıyordu ki onlar da Wilson, Dewey ve Roosevelt gibi Amerikalı reformcuların örneğinden cesaret almıştı.

1960 yılında Güney Afrika'nın Sharpeville kasabasında siyah protestoculara yönelik olarak gerçekleştirilen katliam, ırk ayrımcılığına karşı verilecek enternasyonal bir mücadele çağrısı gibi görünecekti. Afrika Ulusal Kongresi ve Birleşik Devletler'deki Kara Panterler'in de göstereceği üzere, bu mücadele çabucak şiddetli bir hal alabiliyordu. Barışçıl protestolar 1960'ların başında hızla Güney eyaletlerine yayıldı. Eyalet yönetimlerinin göreli özerkliği John F. Kennedy'nin ırkçı mevzuatı değiştirmesine çok müsaade etmedi. Ancak kendisi de bir Güneyli olan, gizli saklı işler çevirmekte usta siyasetçi Lyndon Johnson söz konusu mevzuatın ortadan kaldırılmasında büyük ilerlemeler kaydetti. Devlet okullarıyla işyerlerinde ayrımcılık yapılmasını yasaklayan "1964 Sivil Haklar Kanunu", kamusal alanda faaliyet gösteren örgütlerin gerçekleştirdiği yaygın seferberliğin de yardımıyla Johnson tarafından Güneyli Demokrat ve

5. Richard Polenberg, *One Nation Divisible: Class, Race and Ethnicity in the United States since 1938* (New York, 1980).
6. Peter B. Levy, *The Civil Rights Movement* (Londra, 1998).

Cumhuriyetçi muhalefete zorla kabul ettirildi.[7] "1965 Oy Hakkı Yasası" Güney'deki siyahlara eşitlik verdi ve siyahların seçmen kütüğüne kaydettirilmesi için büyük çaba harcandı.

Johnson "Büyük Toplum" denilen ve 1930'ların ilerlemelerini gölgede bırakan daha kapsamlı, devlet güdümlü bir sosyal reform programı da başlattı. "Ben Roosevelt'in New Deal'ının yanındayım... Bütçe kesintisi yapanlardan değilim" diyordu.[8] Johnson'ın amacı daha eşit bir toplum ortaya çıkararak hem siyahlar hem de beyazlar arasında gelişmeye başlayan radikal kurtuluş hareketlerinin önünü kesmekti. Yoksullar için verilen Medicare ve Medicaid [tıbbi bakım ve tıbbi yardım] yardımları çoğaltıldı ancak bu konu sonraki elli yıl boyunca bir siyasi gerilim kaynağı olmayı sürdürecekti. Yoksul bölgelerde federal fonlar eğitime ayrıldı. 1964 yılında çıkan Ekonomik Fırsat Yasası bu değişimlerin yönünü işaret ediyordu. Bu reformların başarısı radyo ve televizyonla seferber edilen genç ve orta yaşlı kalabalık bir yurttaş kitlesinin desteğini almasındaydı. 1964 seçimlerinde Demokratlar büyük farkla kazandı. Gençlik kültürü, feminist hareket ve siyah bilinç bu değişim algısına kendi katkısını yaptı. Gerek Protestan gerek Katolik olan radikal ilahiyatçılar kendi cemaatlerini daha liberal pozisyonlara doğru yönlendirdi.

Yine de bu kolay bir geçiş değildi. Suç ve radikal siyaset iç içe geçti. 1967 yılında Detroit'te çıkan isyanlar büyük bir yangına ve çoğu siyah yüzlerce insanın ölümüne sebebiyet verdi. 1968 yılında vuku bulan Martin Luther King suikastı bir dizi başka huzursuzluğa yol açtı. "Kara Panter" örgütünün 1970'lerdeki devamcısı "Siyah Kurtuluş Ordusu" oldu ve ikisi de yaygın ırkçılığa karşı zor kullanmaya hazırdı.[9] Liberalleri de bölen bu huzursuzluklar özellikle Güney'de muhafazakar bir tepki yarattı. Gençlik kültürünün "özgür aşk", alkol, uyuşturucu ve sefih müzik festivalleri gibi aşırılıklarını sosyal istikrara bir tehdit gibi görenler çoktu. Hepsinden öte, askere almalar ve Johnson'ın Vietnam'daki savaşı devam ettirme kararlılığı yüzünden toplum derin bir bölünme içindeydi. Bu konuda tehlikeli bir fikir ayrılığı vardı. Radikal özgürlükçüler ile savaş karşıtı protestocular Johnson'ı suçlarken, pek çok liberal ile muhafazakar da savaşı zorlayıcı ve allahsız komünizme karşı verilen haklı bir mücadele olarak görüyordu.

"Dünya Komünizmi" ile Mücadele

1953 baharı ile 1954 baharı arasındaki yıl, ABD'nin Asya'daki vahim askeri müdahalesi ile Sovyet komünizminin son aşamasının başlangıcına bir arka plan teşkil etti. 1953 Mart ayında Stalin yaşamını yitirdi. Moskova'daki en iyi doktorların tamamının muhaliflik gerekçesiyle hapsedilmiş olması Stalin'in ani

7. Clay Risen, The Bill of the Century: *The Epic Battle for the Civil Rights Act* (New York, 2014).
8. David Runciman, "What if He'd Made It Earlier", Robert Caro, *The Years of Lyndon Johnson*, 4. cilt (Londra, 2014) incelemesi, *London Review of Books*, 34, 13, (5 Temmuz 2012) içinde, s. 18-22.
9. Tim Walker, "Assata Shakur: Black militant, fugitive cop killer, terrorist threat...or escaped slave?" *Independent*, 18 Temmuz 2014.

ölümünün nedenlerinden biri olabilir gibi görünüyor ki bu durum ironiktir.[10] Kore Savaşı Temmuz ayında bir çözümsüzlükle sonuçlandı ve böylece Kuzey'de komünizmin, Güney Kore'de de Amerikan korumasının varlığı garantilendi. 1954 baharında Fransızlar'ın Dien Bien Phu'daki yenilgisi Kuzey Vietnam'da komünist bir devletin doğuşunun işaretini vermiş oldu. Enternasyonal komünizm ilerliyordu ancak SSCB'de siyasal atmosfer ısınıyordu. Zamanında Stalin çevresinin üyesi olmuş biri olarak yavaş yavaş iktidarı eline geçiren Nikita Kruşçev daha açık bir topluma doğru bir dizi ilerleme olacağının işaretini verdi. Bir kurtuluş gibi değildi bu ama en azından zor kullanımı azalacaktı. Bu önemliydi çünkü tüm göstergeler ölümünden hemen önce Stalin'in yeni bir tasfiye ve baskı dönemi planladığını gösteriyordu.

Kruşçev içeride Parti'ye yönelik eleştirilerin çoğalmakta olduğunun son derece farkındaydı. Pek çok sıradan vatandaşın "kulak kampları"na sürülmesi, kaybolması ve ölmesi bir kenara, savaşın sona ermesinden sonra yaşam koşulları iyileşmemiş, pek çok eski asker Almanların, hatta Polonyalıların birkaç yıl önce nasıl daha iyi durumda olduğunu görmüştü. Kruşçev tüketim malları üzerindeki kontrolü aşamalı olarak kaldırdı ancak daha da önemlisi büyük ve yeni bir konut programına yatırım yaptı.[11] Yüz binlerce aile Stalinist dönemdeki komünal konutlardan, büyük şehirlerin etrafında bitmeye başlayan yeni bloklardaki tek tek dairelere taşındı. Bu yalnızca fiziksel bir taşınma değildi çünkü yeni mahremiyet insanların hükümetin tedbirlerini izlenme korkusu olmaksızın tartışmasını, hatta eleştirmesini mümkün kıldı. Komünist Parti dışında sivil toplum kuruluşları büyük oranda yoktu, ülke dışından gelen haberler çok azdı ama sınırlı da olsa bir iç diyalog başlamıştı.

Kruşçev 1953-1954'te Stalin'in daha uzlaşmaz takipçileriyle girdiği uzun iktidar mücadelesini, kısmen Parti'nin Merkez Komitesini genişletip onu Politbüro'ya karşı kullanarak yürüttü. Bu demokrasiye ve halk temsiline doğru bir adım sayılmazdı ancak devleti yeni etkilere, özelikle de biliminsanlarıyla teknisyenlerin etkisine açtı. İktidar mücadelesinin kaybedenleri Stalin zamanındakinin aksine infaz ya da tutsak edilmedi. Romancılarla sanatçılara da sınırlı bir özgürlük tanındı. Yine de en önemlisi, Kruşçev'in cesur bir karar vererek 1956 Parti Kongresi'nde yaptığı "gizli" bir konuşmada "1934 yılındaki On Yedinci Parti Kongresi'nde seçilen Merkez Komite'nin dörtte üçü on yıl içinde vurulmuştu" diyerek, Stalin'i tiranlık ve cinayetle eleştirmesiydi.[12] Bu ifşanın uluslararası yankıları oldu. Naif bir şekilde Stalin'in ilerici bir devlet adamı olduğuna inanan Batı dünyasındaki komünistlerle sosyalistler dehşete düştü. SSCB'nin daha yeni ele geçirdiği Doğu Avrupa'da ciddi bir direniş başladı. Ancak Kruşçev antikomünist güçlerin iktidara geldiği Macaristan'ı 1956 Kasım ayında işgal ederek reformculuğunun sınırlarını da hızla belli etmiş oldu.

10. Brown, *The Rise and Fall*, s. 222.
11. William Taubman, *Khrushchev: The Man and his Era* (Londra, 2003).
12. Brown, *The Rise and Fall*, s. 243.

Sonraki on yıl boyunca SSCB büyük güç olma statüsünü hâlâ koruyor gibi görünüyordu. Hayat standartlarında marjinal bir iyileşme oldu. Doğu Avrupa istikrarlıydı, komünizm dünyanın diğer yerlerinde de ilerliyor gibi görünüyordu. Trabant arabasının 1957 yılında Alman Demokratik Cumhuriyeti'nde piyasaya çıkmasıyla birlikte sınırlı bir ekonomik başarı kaydedilmiş oldu. Tüm komünist blokta satılan bu cüce araç, Batı Almanya'nın Volkswagenlerinin görkemli başarısını en azından yakından takip ediyor gibi görünüyordu. Uzay uydusu Sputnik'in 1957 yılında fırlatılması Sovyet biliminin Birleşik Devletler ile aynı kulvarda yer aldığı gibi bir etki yaratmıştı. Kruşçev'in 1964 yılında iktidardan uzaklaştırılmasından sonra bile tüm blokta belirli bir siyasi istikrar korundu. Yaşlanan liderlik 1970'ler boyunca da kontrolü elinde tuttu. Komünist devletin gözetimi, zirvesine herhalde 1950'lerle 1960'larda Doğu Almanya'da ulaştı. Alman Demokratik Cumhuriyeti önceki Nazizm geçmişi ve Amerika ile diğer Müttefik kuvvetlere yakınlığı nedeniyle SSCB'nin gözünde şüpheliydi. Mao'nun iktidarda olduğu Çin'den, hatta SSCB'nin kimi yerlerinden farklı olarak Doğu Almanya haberleşme ağını hızla inşa etmişti ve aileler içinde, okullarda, işyerlerinde müdahaleci bir casusluk faaliyeti yürütüldüğünün açık kanıtları bulunuyor, muhalifler hapsediliyor ya da işsiz bırakılıyordu.[13]

Ancak Alman Demokratik Cumhuriyeti'ndeki "devlet"in emellerine ulaşmasının sıradan insanlar tarafından mümkün kılındığını akılda tutmak önemlidir.[14] Bunun ilginç bir örneği, bir tür sosyalist Winnie the Pooh [Ayı Winnie] olan Ayı Hector'un serüvenleridir. Çocuklardan bu programı düzenli olarak izlemeleri, Hector, Ukrayna ya da Azerbaycan'daki yoldaş ayılarla temas kurdukça, bu kırmızı atkılı hayvanın serüvenlerini alkışlamaları bekleniyordu. Çocuklar ertesi gün okulda öğretmenleri tarafından sınavdan geçiriliyordu ki ailelerinin onlara yasadışı, "Amerikanlaştırılmış" Batı Alman TV programlarını değil de bu programı izlettiği anlaşılsın. Sınavda başarısız olanlar yaptırıma uğruyordu. Bu komünist rejimlerin kırılganlığının ortaya çıkışı ancak 1970'lerin sonlarına doğru, SSCB'nin Afganistan'ı işgal etme kararıyla, ülke içindeki ekonomik durgunlukla ve Batı'nın yeni medyasındaki haberlerin aşamalı olarak filtreden geçirilip ülkeye girmesi ile birlikte oldu.[15]

SSCB'nin dış politikası da 1950'lerin ortasında yeniden şekillendirildi. Gerçekten de Birleşik Devletler'in dışarıda yaşadığı travmaların arka planında Stalin'in ölümünün ardından Sovyet politikasının girdiği yeni istikamet vardı. Kruşçev, Marshall Yardımı'nın yarattığı uzun vadeli sonuçların, Avrupa ekonomilerinin Birleşik Devletler'in nükleer koruması altında tekrar canlanmasının bu kıtada ilerlemeyi çok zorlaştırdığını çabucak fark etti. Elbette Doğu Avrupa'daki kazanımlarının ciddi olarak tehdit edilmesi halinde Sovyet önderliği askeri müdahalede bulunmaya hazırdı: 1956 yılında Macaristan'da böyle olmuştu. Ancak Kruşçev o sıralar "Üçüncü Dünya" denilen yerlerde ortaya çıkmış olan,

13. Peter Grieder, *The German Democratic Republic* (Basingstoke, 2012).
14. Neal Acherson, "Little People Made Big".
15. Brown, *The Rise and Fall*, s. 398-414.

belli belirsiz bir solcu çizgi benimsemiş, sömürgeciliğe ya da seçkinlere karşı duran hareketlerin, dünya devrimine ya da daha ziyade Sovyet hegemonyasına daha iyi hizmet edeceğine karar vermişti. Amerika merkezli sağcıların 1962 yılında Castro'nun Küba'daki komünist mini-devletini devirme girişimlerinin, ardından Sovyetlerin kalkıştığı ve yalnızca dünya nükleer savaşın eşiğine gelir gibi olunca vazgeçilen müdahalenin arka planında bu vardı. Komünist devlet ayakta kaldı ancak sonraki 50 yıl boyunca Birleşik Devletler'in yaptırımlarıyla iyice ezildi. Kongo'daki Patrice Lumumba yönetiminin 1960-1961 yıllarında yaşadığı değişimler de aynı uluslararası mücadelenin parçasıydı. Birleşik Devletler Nehru'nun 1962 yılında Çin'le yaptığı savaşta Hindistan'la kısmi bir yakınlaşma politikası dahi izlemişti.[16] Ancak Amerika'nın hem dış politikasına hem de iç siyasetine en büyük etkiyi yapan Güneydoğu Asya'daki durum oldu.

Fransızların 1954 yılında Viet Minh tarafından yenilgiye uğratılması, belki Kore'deki yenişememe durumu ile kıyaslanabilecek gerilimli bir barışla sonuçlandı.[17] Ancak 1950'lerin sonundaki Çin-Sovyet ayrılığı ve Kruşçev'in Üçüncü Dünya politikasının bir parçası olarak SSCB'nin Kuzey Vietnamlılarla yakınlaşma çabası durumu değiştirdi. Kuzey ile komünist olmayan Güney arasındaki gerilim 1960'larda artarken, bir "domino etkisi"nden ürken Birleşik Devletler önce Güney'e verdiği teknik yardımı, sonra da askeri desteği arttırdı.[18] Birleşik Devletler güvenilmez bir vekil yönetici olarak gördüğü Başkan Ngo Dinh Diem'i 1963 yılında devirecek kadar ileri gitti. Lyndon Johnson zaman içerisinde ABD birliklerini ülkeye yığdı. Bu durum başarı getiriyormuş gibi göründüyse de, adına "Tet Saldırısı" denilen 1968 yılındaki büyük Kuzey Vietnam karşı taarruzu, Amerika'nın mağlubiyetinin yaklaşmakta olduğu uyarısını yaptı. Yaklaşık altmış bin ABD askerine kıyasla Vietnamlıların belki de üç milyonu bulan muazzam kayıplarına rağmen durum buydu.[19] Gerçekten de Ho Chi Minh'in kehanetindeki gibiydi: "Siz bizden on kişiyi öldürürsünüz, biz sizden bir kişiyi; ama sonunda yorgun düşen siz olacaksınız."[20]

Özünde, Amerikalı siyasetçiler ile ABD genelkurmayı teknolojik üstünlüklerinin gerilla savaşı karşısındaki etkisini abartmışlardı. Yabancı birliklerin ülkeye gelişinin hem Kuzey hem de Güney'deki Vietnamlı nüfusta yarattığı nefreti ve muhalefeti de azımsamışlardı. Ho Chi Minh'in devrimi enternasyonal komünizmi değil milliyetçiliği ağır basan bir hareket olmuştu. Ülkenin Çin, hatta SSCB tarafından kontrol edilmeye gösterdiği direnç bunun örneğiydi. Örneğin Çin ile karşılaştırıldıklarında Vietnamlı komünistler köylüyle işçinin yanı sıra, küçük ölçekli işletme sahibi yerli sınıfı her zaman korumuştu. 1960'larda Parti'nin

16. Benjamin Zachariah, *Nehru* (Londra, 2004), s. 241-250.
17. James M. Carter, *Inventing Vietnam: The United States and State Building, 1954-1968* (Cambridge, 2008).
18. George Herring, *America's Longest War: The United States and Vietnam, 1950-1975* (Philadelphia, 1986).
19. James M. Carter, *Inventing Vietnam*, s. 232-248.
20. Alıntılayan Kim Megson, "Vietnam Dispatch: On the beach where US troops landed 50 years ago, a new Vietnam flourishes", *The Guardian*, 28 Şubat 2015.

Genel Sekterliğini yapan, Ho'nun katı ortağı, daha sonra da devamcısı olacak Le Duan'ın gerçekleştirdiği tasfiyeler sırasında bile izlenen toprak politikası hiçbir zaman Mao'nunkiler kadar baskıcı olmadı. Vietnamlı komünistler ülkenin daha yumuşak başlı Budist kurumlarına da belirli bir koruma sağlıyordu ki bu durum benzer organların Çin'de gördüğü muameleyle keskin bir karşıtlık içindeydi. Soğuk Savaş sırasındaki komünizm ve antikomünizm retoriğinin gerisinde, gerçekte iki tarafın savaşçılarını da etkileyen daha derin ideolojik bağlılıklar söz konusuydu: Birinde ulusal bağımsızlık, diğerinde Hıristiyan liberalizmi. Yine de Birleşik Devletler'in durumunda askere almalara, bu anlamsız savaşa karşı başlayan topyekun isyan, tam da Vietnam'daki mücadele krize girdiği sırada ulusal uzlaşının altını oymaya başlamıştı. 1970 yılında Kent Eyalet Üniversitesi'nde Ulusal Muhafızlar'ın Richard Nixon'ın Kamboçya'daki savaşını protesto eden göstericilere ateş açmasıyla ABD içindeki muhalefetin durumu dramatik bir şekilde gözler önüne serilmiş oldu.

Amerikalı subayların 1975 yılında Saygon'dan helikopterlerle ayrılışı ve Richard Nixon'ın onun öncesinde Çin'i yatıştırmak için yaptığı ziyaretle nihayet gözler önüne serilen Vietnam'daki Amerikan yenilgisinin ABD içerisinde ciddi sonuçları oldu. Pop kültürü ve düzen karşıtı duygularla zaten harekete geçmiş olan Amerikan gençliği "askerden kaçar" ve siyasetçileri alaya alırken, diğer Amerikalılar yüzünü sağa, Hıristiyan uyanışçılığının çeşitli biçimlerine döndü. Ronald Reagan'ın 1981 yılında başkanlığa seçilmesi bu kaymanın ciddi bir belirtisiydi ve Gerald Ford ile Jimmy Carter'ın Beyaz Saray görevi bunu yalnızca geçici bir süre için kesintiye uğratmış oldu. Bu iki lider, İsrail ile Mısır arasında yaşanan kriz gibi uluslararası çatışmaları yatıştırmak için başarılı girişimlerde bulundular ama nihayetinde iç politikada zayıf bir görüntü çizdiler.

Kruşçev SSCB'nin Birleşik Devletler'in sahip olduğu türden bir yüksek teknik modernizmi eşitlikle birleştiren bir sosyalist devlet inşa edeceğine dair boş umutlar içerisindeyken, Mao Zedung 1950'lerin sonunda insanlık tarihindeki en feci toplumsal deneylerden birine, Büyük İleri Atılım'a kalkıştı.[21] Kore Savaşı'ndan sonra, Çin önceki iç savaşın verdiği hasarın çoğunu onarıp modern endüstrinin temellerini atmakta başarılı olmuştu. 1950 yılında nüfusun % 75'i hâlâ kırdaysa da kent nüfusu oldukça hızlı bir şekilde çoğalmıştı. 1956-1957 yıllarında köylü topraklarının kolektifleştirilmesi amacıyla yapılan kısa süreli girişim, yarattığı kaos nedeniyle üretim azalmaya başlayınca terk edilmişti. Ancak Mao ile Merkez Komite Çin'i olabildiğince çabuk bir şekilde bir işçi toplumuna dönüştürmeye kararlıydı. Amaç 1960'lardan evvel sanayi üretiminde Britanya'yı geçmekti; bu politika gelişmekte olan kentli işçi sınıfını beslemek için gıdada büyük bir üretim artışı gerektiriyordu. Kentli işçi sınıfı 1957 ile 1960 arasında neredeyse yetmiş milyon artmıştı. Liderliğin gözünde

21. Yang Jisheng (Çev. Stacy Mosher ve Guo Jian), *Tombstone: The Untold Story of Mao's Great Famine* (Londra, 2012); Frank Dikötter, *Mao's Great Famine: The History of China's most Devastating Catastrophe* (Londra, 2011); James C. Scott'ın incelemesine de bkz. "Tyranny of the ladle", *London Review of Books*, 34, 23 (6 Aralık 2012) içinde, 21-28.

gıda üretimindeki bu ileri atılım ancak Stalinist Beş Yıllık Planların SSCB'de yaptığını düşündükleri gibi, köylülüğün zihniyetini tamamen değiştirerek yapılabilirdi. Devletin müdahalesinin ölçeği muazzam boyutlara ulaşmalıydı, mahsule el konulacak, kır emekçileri kolektif yemekhanelerin, iş dağılımının bulunduğu komünlerde yaşamaya zorlanacaktı. Parti memurları köylünün aileye büyük bağlılık duyduğuna, dolayısıyla da ürettiği mahsulün çoğunu kendine sakladığına inanıyordu. Eğer devlet bu mevcut olduğu varsayılan artığı çekebilir ve bir tarımsal üretici olarak ülke dışına satabilirse, sonuçta yaratılan kaynak endüstriyel kalkınmaya yatırılabilirdi.

Bu politikalar orta Çin'in en tecrit edilmiş bazı kısımlarında yaşanan büyük ölçekli bir açlığa sebebiyet verdi. Memurlar 1958 ve 1959'daki hasadın boyutunu abarttı, mahsulün neredeyse % 40'ına el koydu, yereldeki komünler yiyeceksiz kaldı. Yaşanan ölümlere ilişkin tahminler on yedi ile kırk beş milyon arasında büyük bir değişkenlik gösteriyordu. Daha önce de Çinli bir memur "kayıplar"ın yaşandığını, bunun "ödememiz gereken bedel" olduğunu kabul etmişti.[22] Ölenlerin çoğuna yerel kadroların sözünü dinlemedikleri, "kötü unsurlar" olarak görüldükleri gerekçesiyle tayın verilmemişti. İnsanlar hırsızlık yaparak, yurttaşlarına karşı suç işleyerek ya da devletin koyduğu kuralları ihlal edip komünlerden şehirlere kaçarak hayatta kaldı. Mao az sayıdaki memurunun uyarılarına kulak asmayıp, Çin'in geleceğini görebilen bir kâhin gibi her şeye kadir olduğuna inandı. Mao, kendisi de kır kökenli olmasına rağmen köylülüğe güvenmiyor, köylünün mahsulü gizlediğine inanıyordu. Bir tarihçinin deyimiyle bir "yankı odasında" yaşıyordu. Bu felakete ancak 1960 yılında, kırda yaşanan karmaşa yüzünden artık şehirler de gıdasız kalmaya başlayınca bir son verildi. Merkez Komite nihayet durumu kabullenebilecek cesareti bulabildi ve Zhou Enlai açlık çeken vilayetlere gıda sevk etmeye başladı.

Birkaç senelik bir molanın ardından, "Kültür Devrimi" adı altında yeni bir zorlu girişimle, Çin nüfusu bir kez daha sosyalist moderniteye sürüklendi.[23] Ne var ki bu kez ÇKP kadrolarının başlıca hedefi köylülük değil entelektüeller ve kentli nüfustu. İroniktir, bu "burjuva" sınıf (çoğu iç savaştan ve devrimden sağ kurtulan eski seçkinlerin üyesi olduğu için böyle adlandırılıyorlardı), Parti'nin başlattığı baş döndürücü kentleşmenin sonucu olarak doğmuş ya da daha doğrusu yeniden ortaya çıkmıştı. Büyük İleri Atılım'ın yaşadığı başarısızlık (köylüleri bir gecede çelik üreticisine dönüştürmenin imkânsızlığı) Mao'nun etkisini birkaç yıllığına azaltmıştı. Ancak 1966 yılında Mao ve kliği iktidarı yeniden ele geçirerek Parti'ye sızdığı iddia edilen "revizyonistleri ve burjuva unsurları" suçlamaya başladı.

Yerel Parti birimlerinde, fabrikalarda, eğitim kurumlarında ve Halk Kurtuluş Ordusu'nda iktidar mücadelesini tetikleyen bir Kızıl Muhafızlar müfrezesi oluşturuldu. "Siyasi sapma taşıyanlar" kitlesel olarak hapsedildi. Rejime yönelik şüpheler taşıyan pek çok kişi yerel çatışmalarda katledildi ancak

22. Chen Yi, Çin Dışişleri Bakanı, alıntılayan Dikötter, *Great Famine*, s. 70.
23. Paul Clark, *The Chinese Cultural Revolution: A History* (Cambridge, 2008).

Büyük İleri Atılım'ın yarattığı açlık dönemindekine kıyasla ölümlerin ölçeği küçüktü. "Kıra Dönüş" hareketiyle eğitimli insanlar ve entelektüeller şehirlerden çıkmaya zorlandı. Kızıl Muhafızlar'ın gerçekleştirdiği pogromların hızı, yaratılan karmaşanın ve ekonomik zayıflığın ulaştığı boyut nedeniyle 1971 yılında bir kez daha kesilinceye dek kitle eylemleri devam etti. Sonrasında ÇKP sağ ve sol unsurlar arasındaki tipik rekabetle sarsıldı ve bu süreç ancak Mao'nun 1976 Eylül ayında yaşamını yitirmesiyle birlikte sona erdi. Solcuların ideolojik hâkimiyetinin ülkenin bütünlüğünü tehlikeye atacağından endişe eden askeri liderliğin de yardımıyla Deng Xiaoping ve destekçileri Dörtlü Çete'ye karşı bir darbe gerçekleştirdi. Deng 1978 yılında Parti Kongresi'nde "düşünce özgürlüğü" çağrısı yapıyordu. Bu kabul görmedi. Ancak Çin'in bir tür devlet kapitalizmine doğru sonraki nesil boyunca yapacağı hareket artık şekillenmeye başlamıştı.

Kültür Devrimi ve sonrasında yaşananların kısmen arka plandaki uluslararası gelişmelerle birlikte ele alınması gerekir. Mao'nun gözünde Kruşçev'in revizyonizmi ve zora dayanan Stalinist planlamadan sapması uzun zamandır bir kaygı sebebiydi. Ancak Kruşçev'in 1964 yılında iktidardan indirilmesi, Mao'ya göre sosyalist devletin halkın hoşnutsuzluğu ve Amerika'nın ticari başarısı karşısında nasıl parçalanabileceğinin daha tehlikeli bir kanıtıydı. Aynı şekilde Deng Xiapoing'le birlikte Çin'in pragmatizme yönelmesi, Afganistan ve Güneydoğu Asya'da kendini gösteren SSCB dış politikasının yarattığı korkular bağlamında ele alınabilir. Hem Fransa hem de Amerikalılara karşı muzaffer olan Vietnam, Çin'den ziyade SSCB'nin vekili gibi görünüyordu. Vietnam'ın 1978 yılında Kamboçya'yı işgal etmesi Çin ve Vietnam arasında bir savaşa neden oldu. Vietnam ordusu çok daha büyük olan Halk Kurtuluş Ordusu karşısında kesin bir zafer kazanınca, Kültür Devrimi'nin Çin'in canlılığını köreltmiş olmasından korkan Mao sonrası önderlik, ekonomik ve siyasi pragmatizmi teşvik etmişti.

İdeolojik olarak birbirinden apayrı ve aslında birbiriyle çelişkili bir "kültür devrimleri" serisi sonraki yarım yüzyıla damgasını vuracaktı. İran'daki Ayetullahların takipçileri kısa zaman içinde Şah'ın sanat eserlerini yok edip, kütüphaneleri yıkmaya, onun ilk mahsul kırmızı şaraplarını dökmeye başladı. Ardından zamanında Kızıl Muhafızlar'ın Çin'deki Budaları parçalaması gibi, Afgan Taliban'ı da Bamiyan'dakileri parçaladı. Macaristan'da komünizmden sonra kurulan yeni-Hıristiyan rejim, kendi seleflerinin arşiv kayıtlarını yaktı. Bunun yakın dönemdeki bir tecellisi IŞİD'in paha biçilmez Asur anıtlarını imha etmesiydi. Tüm bu örneklerde, ister radyo ya da basın, isterse de sinema biçiminde olsun yeni medya kullanılmış, öfkeli gençlik işe koşulmuştu. Bu 1789, 1773 ya da hatta 1642'den beri devrimlerin bir yanı olagelmişti. Halk kitlelerinin haberleşmesi, Marksist-Leninist altyapıcılıktan ideolojik olarak uzaklaşılması bunu daha da belirgin hale getirdi. Yine de bu siyasal ayaklanma yeni, dinsel bir renk kazanmadan evvel komünist şiddet son bir çıkış daha

yaptı. Kızıl Kmerler'in 1975 yılında, Vietnam'ın yeniden birleşmesinin hemen ardından Kamboçya'da iktidarı alması, Mao dönemindeki Çin'de bile görülmeyen yerelleşmiş, orantısız çaptaki bir kitle katliamına yol açtı. Bu küçük ülkede belki de iki milyon insan katledildi.[24] Kızıl Kmerler'in diktatörü Pol Pot, anlaşılan Mao'nun Kültür Devrimi'nin yeteri kadar ileri gidemediğine, şehirlerdeki entelektüeller ile gizli kapitalistler bütünüyle ortadan kaldırılsa sosyalizme nihayet ulaşılabileceğine inanıyordu. Katliamın daha büyük boyutlara ulaşmasını ancak Vietnam'ın 1978 yılında Kamboçya'yı işgal etmesi engelledi.[25]

Yogyakarta, Endonezya, 1948. Charles Breijer/Hollanda Fotoğraf Müzesi.

24. Brown, *The Rise and Fall*, s. 347-349.
25. Grant Evans and Kelvin Rowley, *Red Brotherhood at War: Vietnam, Cambodia and Laos since 1975* (Londra, 1990).

Bu kanlı infilakların bir diğeri 1965-1966 yıllarında Endonezya'da gerçekleşti ve Endonezya ordusu, Başkan Sukarno hükümetine karşı yapılan başarısız darbenin ardından neredeyse bir milyon komünist, sendikacı ve entelektüeli katletti. Ancak etnisitenin ve dinin de izlerini taşıyan, komünist olmayan bu darbe 1979'dan sonra İran'da gerçekleşecek olayların açık bir işaretiydi. Hollandalılara karşı yapılan Endonezya devriminden bu yana ülkenin liderleri komünizm ile İslam, Malay dili ile Çince arasında istikrarsız bir denge tutturmaya çalışıyordu. Mao örneğinden cesaret alan EKP'nin (Endonezya Komünist Partisi) artan radikalizmi Sukarno'nun denge politikasına noktayı koydu. Komünist bir darbe girişimi sırasında subayların öldürülmesi ordunun acımasız tepkisiyle karşılaşarak Çinli karşıtı bir pogromu tetikledi.[26] Yeni devlet başkanı Suharto'nun kurduğu "Yeni Düzen" adı verilen düzende Çincenin ve Çinli isimlerinin kullanımı yasaklandı. "Soğuk Savaş" sırasında Asya ve Afrika'daki diğer örneklerde de olduğu gibi ideolojik çatışmalar etnik temizlik biçimine dönüşüyordu. Birleşik Devletler ve Britanya bu gelişmeler karşısında herhangi bir protestoda bulunamadı; biri halihazırda Vietnam'daki komünistlerle savaş halindeydi; diğeri ise yüzünü Batı'ya dönmüş ve artık bağımsız olan Malezya ile istikrarsız Endonezya arasında yaşanacak bir *Konfrontasi*'den ("cepheleşmeden") kaygılanıyordu.[27]

Yeni Devletlerdeki "Demokratik Sosyalizm"in Akıbeti: Güney Asya

Bu bölüm Kore Savaşı'nın bitiminden 1979'da İran Devrimi'nin başlamasına kadar geçen süreçte dünyanın çoğuna hâkim olan merkezi planlama, halk seferberliği ve kurtuluş hareketlerini kapsayan yüksek modernist dönemi ele alıyor. İlgili dönemin bu yanları en belirgin halleriyle Mao döneminde Çin'de görüldü. Ancak dünyanın hâkimi olan, "sosyalizm"e istisnai bir düşmanlık besleyen Birleşik Devletler'de dahi, hem içeride askerlere yönelik tasarılar ve Johnson'ın sosyal kanunlarıyla, hem de dışarıda dış yardımlar üzerinden belirli bir devlet müdahalesine tanık olundu. Bu özellikler daha yumuşak ve elden geçirilmiş biçimleriyle bağımsız Hindistan'da da belirgindi. Hindistan Ulusal Kongresi 1938 gibi erken bir tarihte, ülkenin bağımsızlığa kavuştuktan sonra kabul edeceği anayasa üzerine düşünmeye başlamanın yanı sıra, Sovyetlerin merkezi sözde demokrasisini değilse de merkezi planlamasını model alan bir Planlama Komisyonu kurmuştu. Ağır endüstrinin kurulmasını, devasa baraj ve yol inşaatlarını, devletin sağlanacak kredilere müdahale etmesini öngören İlk Beş Yıllık Plan 1950 yılında ülkede uygulamaya konuldu. 1949-1951 yıllarında çıkarılan "Zemindar (Toprak Sahibi) Fesih Yasaları" da Rus ve Çin devrimlerinin hemen ardından gerçekleşen zoraki toprak bölüşümünü yüzeysel olarak andırıyordu. Nehru'nun en yakın danışmanlarından biri olan, istatistikçi ve tepeden inme plan yanlısı P. C. Mahalanobis "köylü alışkanlıklarını ve psikolojisini"

26. Robert Elson, Suharto: *A Political Biography* (Cambridge, 2001).
27. Michael R. R. Vatikiotis, *Indonesian Politics under Suharto: The Rise and Fall of the New Order* (Londra, 1993).

yeni bir kalıba dökmek, "alete, edevata ve yeni icatlara ilgi duyan endüstriyel bir bakışı" onlara zorla kazandırmak istiyordu.[28]

Kast ve din bağlarını koparmaya yönelik bu niyet, bir anlamda Mao'nun Büyük İleri Atılımı'nı taklit ediyor gibi görünüyordu. Ancak çok temel bir fark vardı: Kongre Partisi tüm Hindistan'a seslenen bir partiydi ama Sovyet ya da Çin komünist partilerinden çok farklı olarak bir devlet kontrol organı değildi. Nehru'nun kendisi de daha sosyalist politikalar benimsemek istediğini ilan etmiş ancak Hintlilerin çoğunun sosyalist olmadığından, bu yüzden de politikaları uygulayamadığından yakınmıştı. Ülkedeki pek çok siyasetçinin endişelerine karşın, bağımsızlıktan hemen sonra genel oy hakkı ile temsili demokrasi kurumsallaştırılmıştı ve Nehru'nun sözleri her ne kadar bir eleştiri gibi görünse de, demokrasinin Hindistan'da aldığı biçimle birlikte sahip olduğu avantajlara ilişkin bir iltifattı. Britanyalı yöneticilerin istemeyerek de olsa getirdiği oy verme pratiğine duyulan büyük saygının yanı sıra, sömürgeci yönetime karşı başlayan hareket sırasında somutluk kazanan halka ait hakların varlığı, Hindistan'daki sıradan insanların ne kadar yoksul olurlarsa olsunlar demokratik sürece sahiden inanması anlamına geliyordu. Hindistan'ın sayısız ve karmaşık sivil toplum örgütünü miras alması demokrasisini daha da güçlendirdi. İndira Gandi'nin kısa zaman içinde keşfedeceği, siyasetçilerin de iyice kavradığı bir başka nokta daha vardı: Güçlü bir merkezi hükümet gerekli olmasına rağmen, ülkenin muazzam dilsel, dinsel ve toplumsal çeşitliliği, böyle bir merkezin yapacağı otokratik yönetim girişimlerini çabucak amaca aykırı düşer hale getirirdi.[29]

Ne var ki Hindistan toplumu yoksul, eşitsiz olmaya devam etti. Bu durum solcu hareketlerin ortaya çıkışını, eşitsizliğe karşı çıkmak için yapılan girişimleri beraberinde getirdi. Bunalım'ın ve İkinci Dünya Savaşı'nın ardından gelen toparlanma, Britanya otoritelerinin yapmamaya yeminli olduğu devlet müdahaleleriyle birleşince, 1950'lerde ülkenin çoğu yerinde orta sınıf yavaş yavaş büyüdü ve görece hali vakti yerinde bir kırsal nüfus oluştu. Açlığın yerini, 1960'ların ortasında Hindistan'ın kuzeyinde yaşanan türden bir "kıtlık" aldı. Ancak hükümetin tarihsel sebeplerle yabancı yatırımı benimsemeyişi ve bürokrasi büyümeye gem vurdu. "Ruhsat krallığı", "Hindu hızıyla büyümek" gibi deyimler 1970'lerde yaygın bir hal aldı. İktisadi ilerlemenin yavaşlığı, bölgeler arasındaki farklar özellikle Kerala ve Bengal'de komünist partilerin başarı kazanmasına yol açtı. Ne var ki bu partiler genel itibarıyla hâlâ demokratikti ve diğer siyasi partilere karşı çıkmadı. Memurluklar için oluşturulan kast kotası kurumunun Dalitlerin ("dokunulmazlar") çok işine yaramaması, liderleri B. R. Ambedkar'ın Hindu çoğunluğa karşı örgütlenmiş bir neo-Budist harekete pek çok Dalit çekmesine neden oldu. Latin Amerika ile Güneydoğu Asya'nın kimi yerlerindeki hızlı büyümeye kıyasla Hindistan'ın kalkınması yavaş seyretti.

---

28. Alıntılayan Khilnani, *Idea of India*, s. 87; ayrıca bkz. Ashok Rudra, Prasanta Chandra Mahalanobis: *A Biography* (Delhi, 1996).
29. Khilnani, *Idea of India*; Ramachandra Guha, *India after Gandhi: The History of the World's Largest Democracy* (Londra, 2008).

Nehru'nun kızı İndira Gandi babasının modernist ve sosyalist politikalarını daha da ileri taşıdı. 1966 yılında iktidara gelen Gandi, daha bilimsel bir tarımsal kalkınma yoluyla besin ürünlerinin üretimini arttırmak için tasarlanmış "Yeşil Devrim"i başlattı.[30] Mütevazı bir başarı kazanıldı ve Hindistan ithal mallara daha az bağımlı hale gelirken kentli yoksulların refahı da ciddi oranda arttı. Ne var ki bu merkeziyetçi bir projeydi ve 1969 yılında bankaların kamulaştırılıp SSCB ile olan ekonomik, siyasal ilişkilerin yeniden canlandırılmasıyla bir bütün oluşturuyordu. 1971 yılındaki Bangladeş bağımsızlık savaşında Hindistan'ın Pakistan'ı yenilgiye uğratmasının ardından daha da çok oy kazanmasıyla birlikte Gandi'nin politikaları daha da katı merkeziyetçi hale geldi. Kongre'nin yalnızca eyaletlerdeki düşmanlarından değil, gözüne fazla güçlü görünen eyalet başkanlarından da kurtulmaya çalıştı. Bu nokta babasının politikalarından ciddi bir kopuştu. 1970'lerin başında yoksulluğa karşı açılan savaş ("Garibi Hatao!", "Yoksulluğa Son!") merkezden kontrol edilen sosyal yardım programlarını ülke çapında yaygınlaştırdı. Hindistan'ın kendini modern, bilimsel bir güç haline getirme arzusu, 1967 yılında başlayan ve atom bombasının 1974 yılında başarıyla test edilmesiyle sonuçlanan nükleer politikasında da yansımasını buldu. Amerika'nın Çinhindi'nde izlediği politikalara Hindistan'ın gösterdiği husumetle birlikte bu durum Birleşik Devletler ile olan ilişkileri daha da kötüleştirip, SSCB ile olan bağları kuvvetlendirdi.

İndira Gandi'nin sosyal politikaları sermaye sınıfının ve zengin çiftçilerin kimi kesimlerini yabancılaştırırken, kendisi de 1975-1977 Olağanüstü Hal'i sırasında otoriter yönetime doğru kaydı. Bunun nedeni Hindistan mahkemelerinin onu seçim yolsuzluğundan dolayı makûm ederek bilfiil görevden alan bir dizi yerel hüküm vermesiydi.[31] Devlet başkanının ulusal "olağanüstü hâl" sırasındaki yönetimine dair bir anayasa hükmünü kullanan Gandi kendisine karşı gösteriler örgütleyen siyasi muhaliflerini hapsetti, basını susturdu ve oğlu Sanjay'a geniş yetkiler tanıdı. Sanjay gecekondu mülküne el konulup yıkılmasını ve Hindistan'ın tırmanan doğum oranını azaltma amacı güden zorla kısırlaştırmaları da kapsayan toplumsal programları kararlı bir şekilde uygulamaya koydu.

Yorumcular, Gandi'nin 1977 yılında olağanüstü hâli neden kaldırdığı konusunda anlaşmazlık halindedir. Zira Gandi olağanüstü hâlin kaldırılmasını izleyen genel seçimlerde, Janata Partisi'nin başını çektiği merkez ve sağ koalisyonu karşısında büyük bir yenilgi aldı. Belki de sıradan halk arasındaki popüleritesinin sandığı kadar çok olduğuna inanıyordu. Ayrıca hâlâ taşıdığı demokratik duyarlılıklar onu kendi eylemlerini halkın gözünde meşrulaştırmaya zorlamış olabilirdi. Açık olan şu ki sıradan insanlar çok partili demokratik sisteme Gandi'nin danışmanlarının sandığından daha bağlıydı. Gandi 1980 yılında yeniden iktidara geldi ama bu olaylar ve onlara verilen tepki, Hindis-

30. Paul Brass, *The Politics of India since Independence* (Cambridge, 1994).
31. Francine Frankel, *India's Political Economy 1947-77: The Gradual Revolution* (Princeton, 1978).

tan Ulusal Kongresi'nin büründüğü sosyalist kisvenin yavaş yavaş sonunu getirmeye başlamıştı. Sonraki on yıl boyunca giderek daha fazla iktisatçı ve kamusal figür serbest piyasa ekonomisine geçilmesi çağrısı yaptı; bu açıdan önce dünyanın çoğu yerindeki, nihayetinde de SSCB ve Çin'deki görüşlerle birlik içindeydiler. Olağanüstü hâlin önemli sonuçlarından biri Hindu sağına ve Pencap'taki Sih eylemcilerine kazandırdığı yeni şevkti; bu da sonraki yarım yüzyıl boyunca hız kazanacak küresel bir fenomen olan dini siyasetin ağır ağır yükselişini yankılıyordu.

Afrika: Sömürgeciliğin Sonu ve Ulus Devletlerin Geçtiği Sınamalar

Modernizm, merkezileşme ve demokrasi 1955 ile 1979 yılları arasının hâkim temaları olmayı sürdürdü. Aralarındaki denge dünyanın her yerinde büyük çeşitlilik gösterse de, her biri farklı yanlarıyla tüm toplumlarda ortaya çıktı. Afrika bunların tümünü şaşırtıcı bir sırayla takip etti. 1950'lerin başında Avrupa'nın sömürgeci yönetiminden bağımsızlık talep eden halk hareketlerinin sayısında keskin bir artış oldu.[32] Hindistan'ın bağımsızlığının çizdiği imaj, Fransa'nın Çinhindi'ndeki yenilgisi ve SSCB ile daha kararsız bir şekilde Birleşik Devletler'in verdiği teşviklerin bir bileşkesi kıtadaki milliyetçi önderlikleri harekete geçirdi. Britanya, Fransa ve Hollanda savaştan sonra Afrika ile Asya'nın bazı kesimlerinde sömürgeci kontrolü yeniden sağlamaya çalışmıştı. Hollandalılar ABD'nin desteğinden yoksundu ve 1950'de Doğu Hint Adaları'ndan fiilen kovuldular. Amerikan yönetimlerinin gözünde Sukarno kontrolündeki İslam-sosyalizm harmanı olan zayıf bir bölgesel liderlik, yerli Çin nüfus arasında güç kazanmakta olan komünizme yeğdi. Buna karşın komünist tehdidin o kadar da acil görülmediği Afrika, genel olarak Amerikan dış politikasının ilgisini çekmiyordu.

Çinhindi'nde tükenmenin eşiğine gelmiş Fransız hükümetleri, isyan halindeki Cezayirli milliyetçilerle anlaşma havasında değildi. Cezayir'in Fransa'nın ayrılmaz parçası olduğunda ısrar eden Fransız yerleşimci nüfustan (*kolonlar* ya da *pied-noirlar/kara ayaklardan*) gördükleri destek bunda özellikle etkili oldu.[33] Sonuçta dönemin en vahşi sömürgecilik karşıtı savaşlarından biri başladı: İkinci Dünya Savaşı ve Çinhindi savaşında pişmiş Fransız birlikler, SSCB ve bağımsız Arap devletlerinden, örneğin 1956 yılında Britanya, Fransa ve İsrail ile yaşadığı çekişmeden muzaffer bir şekilde çıkmış olan Mısırlı Cemal Abdülnasır'dan destek alan silahlı gerilla birliklerine karşı savaştı. Çeşitli unsurlar bir araya gelerek savaşın şiddetini arttırdı ve savaş Charles de Gaulle'ün yeniden iktidara gelerek, nihayetinde yalnızca militarist bir milliyetçinin yapabileceği siyasi bir anlaşmaya varmaya çalıştığı 1958 yılına kadar sürdü.[34]

32. Oliver and Atmore (Ed.) *Africa*, s. 226-302.
33. John Ruedy, *Modern Algeria: The Origins and Development of a Nation* (Bloomington, 1992); ayrıca bkz. Charles Robert Ageron (Çev. Michael Brett), *Modern Algeria: A History from 1830 to the Present* (Londra, 1991).
34. Julian Jackson, *Charles de Gaulle* (Londra, 2003).

Cezayir savaşı neden bu kadar şiddetli oldu? Öncelikle kısmen Fransız, kısmen de Maltalı, Yahudi, İtalyan ve İspanyol olan *kolon* nüfus, sayısı bir milyona ulaşmasına karşın bağımsız Cezayir'de kendine bir yer bulamayacağını düşünüyordu. İkincisi, sonradan Avrupa'nın bütünleşmesinden çok yarar sağlayacak olsa da, bu süreç daha henüz başlamışken Fransa'nın uluslararası nüfuzunu hızla kaybettiği hissi ülkenin inatçılığını güçlendirdi. Şiddetin dozunu arttıran bir başka unsur, bunun sömürgecilik karşıtı bir mücadele olduğu kadar, Vietnam'dakinden çok daha kapsamlı bir iç savaş olduğu gerçeğiydi. Fransız kuvvetleri iki yüz bin Cezayirli savaşçıyı ve sivili öldürdü, binlercesine işkence yaptı. Ancak Fransızları destekleyen ve sayısı yüz elli bini bulan *harkiler* de hem savaş sırasında hem de savaştan sonra katledildi, *kolonların* çoğu da Fransa'ya kaçtı.

Gelgelelim, Fransız emperyalizminin son demleri hep bu kadar şiddetli olmadı. Fransızlar XXI. yüzyılın başına kadar Batı Afrika'daki nüfuzunu korudu ve bu durum Kongo'daki Belçika hâkimiyetinin sonunda yaşanan şiddetle keskin bir çelişki oluşturuyordu. Bu görece barışçıl sonuca ulaşılmasına katkı yapan unsurlar neredeyse Cezayir'dekinin tam tersiydi. Çoğu öğretmen, teknik uzman ve esnaf olan Batı Afrika'daki Fransız sömürgecilerinin sayısı çok daha azdı. Cezayirli *kolonların* aksine büyük kasabalara hâkim değildiler. Batı Afrikalılardan oluşan küçük gruplar, özellikle de Fransızca konuşan Hıristiyanlar ilk zamanlardan beri Fransız Meclisi'ne gönderilecek vekiller için oy veriyor, sınırlı da olsa bir siyasi katılım hissini devam ettiriyorlardı. Bir o kadar önemlisi, SSCB'nin örtük desteğiyle Cezayirli devrimcileri destekleyen Nasır'da cisimleşen Arap sömürgecilik karşıtlığı Batı Afrika'yı çok daha az etkilemişti.

Bu sırada Britanyalılar Doğu Afrika'da, Kenya'da büyük bir isyanla, "1952-1960 Mau Mau İsyanı"yla karşı karşıyaydı. Hindistan'daki imparatorluklarının 1947 yılında sonlanmasının ardından Britanyalılar İkinci Dünya Savaşı'nın ve kendi ülkelerindeki refah devletinin maliyetlerini Malezya ve Afrika'daki imparatorluğa ödetmeye odaklanmıştı. Malaya'da Müslüman malay toprak sahipleri ve sermaye gruplarının desteğini alan Britanyalılar, çoğunlukla Çinlilerden oluşan bir komünist hareketi bastırmakta görece başarılı olmuştu. Kenya da ise, çoğunlukla Kikuyu etnik grubuna tabi olan küçük toprak sahiplerinin başlattığı milliyetçi bir hareketi şiddet kullanarak bastırma yoluna gitti.[35]

Britanya idaresi burada da beyazların sahip olduğu kazançlı çiftlikleri ve 1940'tan beri geliştirilmekte olan yeni tarım arazilerini korumayı istemiş ancak Malaya'daki kadar başarılı olamamıştı. Britanya 1952'den 1959'a kadar sürecek bir olağanüstü hal ilan etti ve bu süreçte pek çok savaşçı öldürüldü, yüz binlerce yoksul Kikuyu yerinden edildi, kimi zaman da sömürge askerlerinin, polisinin gadrine uğradı. Az sayıda beyaz yerleşimcinin öldürülmesi hem Kenya'da hem de Britanya'da histeriye yol açtı. Ancak çoğu zaman iki tarafta da ölen Afrikalıların sayısı beyazlardan çoktu. Tahminlere göre kırk yerleşimci ve belki de neredeyse yüz bin Afrikalı öldürülmüştü. Öldürülenlerin binden fazlası yetkililer

35. Bruce Berman and John Lonsdale, *Unhappy Valley*, 2. cilt, s. 316-458.

tarafından şüpheli yargılama şartları içerisinde asılmıştı. Yine de Mau Mau bir yoksul çiftçi hareketinden fazlasıydı. İsyan aynı zamanda yeni ve tartışmalı bir halk ahlakı tipini temsil ediyordu. Yalnızca beyaz çiftçilere ve sömürge yetkililerine duyulan düşmanlıktan değil, halkın topraklarını satan zengin, yozlaşmış Kikuyulara duyulan düşmanlıktan da çıkmıştı. İsyanın taşıdığı genç, illegal, sert nitelik, düpedüz milliyetçi olmaması, çabucak modernist ya da "yerlici" diye sınıflandırılamaması bakımından Rus anarşistlerinden Ghadar'a, 1990'lardaki El Kaide hareketine dek yüzyıl boyunca ortaya çıkan pek çok benzer hareketi yankılıyordu. Nihayetinde Afrika'nın çoğu yerinde olduğu gibi burada da Britanya, daha fazla can ve para kaybetmekten vaz geçerek ılımlı milliyetçilerle, yani Mau Mau isyancılarıyla kararsız ilişkiler kurmuş bir Kikuyu önderi olan Jomo Kenyatta ile anlaşmaya vardı.

Doğu ve Batı Afrika'nın çoğu yerinde sömürgeci güçlerle benzer boğuşmalar yaşandı ancak Cezayir savaşı hariç, bu boğuşmalar Mau Mau isyanı ve onun bastırılışı kadar şiddetli olmadı. Batıda buna ilişkin klasik örnek, Afrika sömürgelerinin en sofistikesi olduğu söylenebilecek, kalabalık ve eğitimli bir kentli nüfusa sahip Gana'ydı. Sömürgeci devletin savaş sonrasında yaptığı müdahaleler 1949 yılında barışçıl kitle gösterileri ve sendika grevleri ile karşılaşmış, İşçi Partisi hükümeti halka sınırlı bir siyasal temsil vermeye zorlanmıştı. Başka tavizler de yoldaydı ama milliyetçi partiler 1954 genel seçimlerinin akabinde etnik, bölgesel ve ideolojik ayrışmalar yaşadı. Britanya'da eğitim görmüş genç bir sosyalist modernleştirici olan (ki bu dönemde her yerde rastlanan tipik özelliklerdi bunlar) Kwame Nkrumah, nihayetinde iktidarını sağlamlaştırdı ve Gana 1957 yılında tam bağımsızlığını ilk kazanan sömürgelerden biri haline gelince devlet başkanı oldu.[36]

Britanya'nın Afrika'daki diğer sömürgelerinin çoğu 1960 ile 1964 arasında bağımsızlığını kazandı. Aynı dönemde yeniden iktidara gelen Charles de Gaule Fransızları Cezayir'den çıkmaya ikna etti. Tam da ülke liderliğinin Avrupa'nın birleşmesinin ortaya çıkaracağı potansiyeli fark etmeye başladığı sırada ülkeyi tüketmekte olan savaş, Fransız toplumunda ciddi bölünmelere neden oluyordu. Sömürgedeki savaşın hemen yanı başındaki Soğuk Savaş'a odaklanılmasını engellediği de düşünüldü. Fransızlar Cezayir'de arkalarında sosyalist ve düşman olmasına rağmen, yer yer de istikrarlı bir milliyetçi FLN rejimi bırakabildi. Ne var ki Belçika Kongo'sunda durum daha da kaotikti ve uzaktan uzağa Endonezya'daki olayları andırıyordu. Madenlere ve kauçuğa olan talep savaş sırasında çok artmış ancak elli yıl boyunca iktidarda kalacak askeri hükümetlerin ülkeyi hızlıca ele geçirmesiyle bu fırsat kaçırılmıştı.[37] Kabile gruplarıyla gevşek bağları olan milliyetçi çeteler Belçikalı işgalcilere karşı isyanlar gerçekleştirdi. Bu isyanlar, Fransızların elindeki Batı Afrika da dahil kıtanın diğer kesimlerinin bağımsızlığa kavuştuğu 1959 yılında doruğuna ulaştı.

---

36. David Birmingham, *Kwame Nkrumah: Father of African Nationalism* (Athens, 1998).
37. Van Reybrouck, *Congo*.

Daha çok beyaz yurttaşını ve askerini kaybedeceğinden korkan, mali olarak da darboğazda bulunan Belçika hükümeti Kongo'ya 1960 yılında alelacele bağımsızlık verdi. O sırada güvenilir olan tek lider solcu Patrice Lumumba'ydı ancak o da kamulaştırma politikasını dayatınca kabilelerdeki rakiplerinin, Katanga'daki ayrılıkçı bir hareketin ve buradaki Batılı madenci çıkar gruplarının şiddetli direnişiyle karşılaştı. Birleşmiş Milletler'in vereceği destekten ümidini kesen Lumumba, Sovyet birliklerini ülkeye davet edince, ABD ile Britanya'nın desteklediği bir askeri darbeyle devrilip katledildi ve böylelikle ertesi yıl aynısını Küba'da yapmaya yönelik başarısız bir girişime de örnek teşkil etti. Bundan sonra Kongo düzenli olarak askeri yönetimler ile kabile temelli demokratik hareketler arasında gidip geldi. En az bu kadar yıkıcı bir başka postkolonyal açmaz, 1967 ile 1970 yılları arasında Nijerya'da, güney vilayetlerinde ayrı bir etnik kimliğe sahip İgboların bağımsız Biafra devletini ilan etmesiyle yaşandı. Tahminlere göre nihayetinde yaşanan savaşta bir ile üç milyon arasında insan ya öldürüldü ya da açlıktan öldü. Sömürgeleri yüzünden dünya çapında önem kazanmış bir güç olan Portekiz, Mozambik ve Angola'yı ancak 1970'lerin ortasına kadar elinde tutabildi .

Avrupa'nın bu kadar hızla sömürgesizleşmesinin (ve çoğunlukla da ardından kopan bütünleştirme ve parçalanma savaşlarının) başlıca nedeni, SSCB ile yaşanan açmazın ulusal bütçeleri tükettiği bir dönemde sömürgelerdeki isyancıları, hatta barışçıl milliyetçileri bastırmanın yarattığı maliyetti. Bir diğer neden Birleşik Devletler'in ve Birleşmiş Milletler'deki bağlantısızlar bloğunun bunu doğru bulmamasıydı. Çinhindi'nde yaşandığı gibi milliyetçi hareketleri komünist ayaklanmanın kucağına itme riskini almaktansa, ılımlı sosyalistlerle uzlaşmak daha iyi göründü. Sömürgelerin ürettiği malların değerinin düşmesiyle birlikte ekonomik artığın yavaş yavaş azalması da bu maliyet-fayda analizinde etkili oldu. Savaş zamanındaki tasarruf politikalarının ve Kore Savaşı'nın bitmesiyle birlikte dünyada hızlı bir ekonomik büyüme yaşanınca palmiye yağı, kahve ve maden gibi emtianın fiyatları düşmüştü. 1950'lerin sonuna gelindiğinde sömürgelerin genel olarak Avrupa ekonomilerine getirisinden çok götürüsü vardı. Hindistan örneğinin de zamanında gösterdiği gibi, Batı Avrupa denizaşırı şirketler aracılığıyla dolaylı ekonomik kontrol uygulayarak hâlâ fayda sağlayabiliyordu. Son olarak, örneğin Britanya Başbakanı Harold Macmillan'ın 1960 yılında Güney Afrika'da yaptığı konuşmada ifadesini bulan örtük bir ideolojik kayma vardı. Kendisi "bu kıtada esen değişim rüzgârları… ulusal bilinçteki bu artış siyasi bir olgudur" demişti. Birleşik Devletler ile SSCB uzay araştırmalarının başını çektiği bir gelişim seyri içinde Avrupa Birliği, ASEAN ve Amerikan Devletler Birliği emperyalist zorun yerini alırken, sömürgecilik eski moda ve anlamsız görünüyordu. Ne var ki Afrika'da sömürgecilik karşıtı mücadeleden türeyen küçük birleşme ve bölünme savaşları devam etti, çoğu zaman da küresel çatışmalarla iç içe geçti. Bunun tipik bir örneği Uganda'da 1976 yılında bir Fransız uçağını kaçırarak uçağın müretteabatıyla Yahudi yolcularını öldürmekle tehdit eden Filistinli militanlara İsrail Savunma Kuvvetleri'nce düzenlenen Entebbe baskınıydı.

Ancak Batı dünyası içinde bulunup, kurtuluşa ve hak kazanımlarına ilişkin hâkim örüntünün tersine çevrildiği yerlerden biri Güney Afrika'ydı. "Küresel ırk ayrımı"nın genişlemesiyle birlikte 1880'ler ile 1930'lar arasında dünyanın Avustralya, Yeni Zelanda ve hatta Kanada gibi yerlerinde yerli halklar seçmen kütüklerinden silindiler. Ne var ki 1940'lara gelindiğinde Milletler Cemiyeti ve ardılı BM'nin etkisiyle ve komünizm korkusu sayesinde bu sürecin genel olarak önü kesildi. Halkın İkinci Dünya Savaşı'na asker olarak katılımı da Britanya dominyonlarındaki sömürge yöneticilerini ve beyaz azınlıkları hedeflerini yeniden değerlendirmeye sevk etti. Bu süreç Birleşik Devletler'de sivil hakların aralıklarla genişletilmesini yankılıyordu.

Güney Afrika'da böyle olmadı.[38] Burada beyazların genel oy hakkı, hatta kadınların oy hakları 1930 gibi görece erken bir tarihte tanındı. Ancak bu özellikle beyazların hâkimiyet alanı demek olan "laager"in güçlendirilmesinin bir yönüydü. Güney Afrika'nın iki savaş arasındaki başbakanı ve Birleşmiş Milletler'in de kurucularından biri olan Smuts, haklar ayrımına inanıyordu yalnızca. Siyahlar Güney Afrika'nın şehirlerinde emekçi olarak bulunabilir, hatta sağlık yardımı ve sosyal yardımlardan faydalanabilirdi fakat siyasal olarak eşit değildiler. 1948 yılında iktidara gelen Afrikaner milliyetçisi hükümet daha da katıydı ve Afrikalılar ile Asyalıları "Bantustan" denilen özel bölgelere, bakiye Afrika krallıklarına naklederek beyazlara münhasır yerler oluşturmaya kararlıydı. Güney Afrika'daki ırkçı radikalizm katı bir Kalvenizm ve Afrikaner tarihselciliğiyle pekiştirilmiş olsa da etnik grupların fiziksel olarak birbirinden ayrı tutulması fikri yalnızca Afrika'nın güneyiyle sınırlı değildi. Bu fikir Siyonist ideolojiyle, Birleşik Devletler'in güneyindeki beyazların tutumlarıyla açıkça ilişkiliydi ve hatta Faisal Devji'nin "Müslüman Kudüs" fikriyle, yani Pakistan ile de uzaktan uzağa bağlantılıydı.

Ne var ki Güney Afrika devleti, Afrika Ulusal Kongresi'nin kurtuluşçu oklarıyla karşı karşıya kaldı. Beyaz liberalleri, Hintlileri, karma ırktan insanları ve milliyetçi, komünist Afrikalıları bir araya getiren örgüt genişleyerek 1930'larda milli bir ittifak haline geldi. Açık ki Afrika Ulusal Kongresi de Gana ve Kenya'da çok sık rastlanan temalara benzeyen bilhassa Afrika'ya özgü temalara yaslanıyordu. Ancak yine bu bölgelerdeki Afrikalı önderlikler gibi onları da harekete geçiren şey Atlantik Şartı'nın, BM'nin haberleri, Gandici Hintliler ve ABD Sivil Haklar Hareketiyle kurulan temaslar olmuştu. 1950'lerin sonunda apartheid politikası daha müdahaleci hale geldikçe, işçi hareketleri, grevler ve mitingler de daha sert hale geldi. Bununla beraber, Sharpeville'de siyasi eylemcilerin ve grevdeki emekçilerin 1960 yılında toplu olarak katledilmesi Afrika Ulusal Kongresi'nin geniş kesimlerini radikalleştirip, onları komünizme ve devrimci şiddete yöneltti.[39] Afrikalı liderler ortak bir Güney Afrika yurttaşlığı yerine, giderek beyaz iktidarına ve mülkiyetine tam

38. William Beinart, *Twentieth Century South Africa* (Oxford, 1994).
39. Tom Lodge, *Sharpeville: An Apartheid Massacre and its Consequences* (Oxford, 2011).

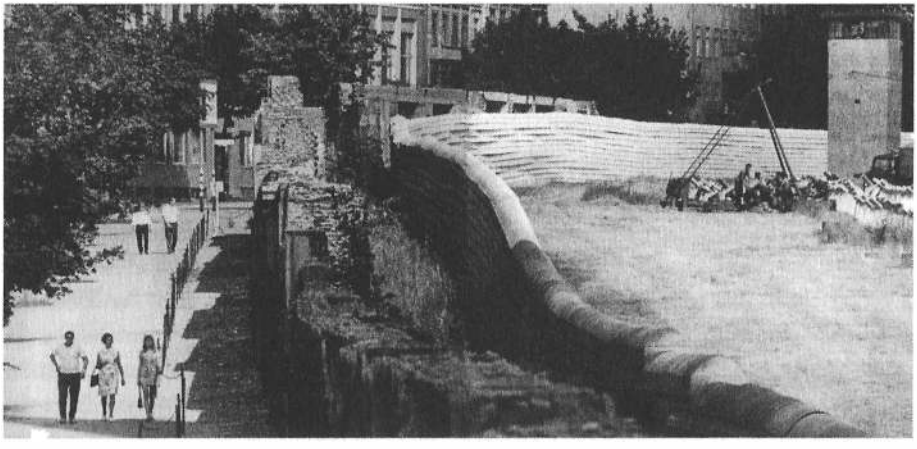
bir son verilmesini talep eder oldu. Kitlesel tutuklamalar, sınır dışı etmeler ve infazlar 1970'lerde olağan hale geldi. Komünist olan olmayan uluslararası kurtuluş hareketleri güç kazandıkça Güney Afrika üzerindeki baskı da arttı. Ancak Soğuk Savaş'ın sonuna yaklaşılırken dahi Birleşik Devletler'de Ronald Reagan'ın, Britanya'da Margaret Thatcher'ınki gibi muhafazakar hükümetler Güney Afrika hükümetinin istikametini değiştirmeye yönelik yeni girişimler yapmaktan kaçındı. Apartheid'ı 1990'ların başındaki nihai çöküşüne götüren yegâne şey, bir yandan modern, küresel bir ticari toplumu sürdürürken, diğer yandan da apartheid'ı devam ettirmenin imkânsızlığı oldu.

Avrupa'nın Sancıları ve Yeniden Doğuşu

Soğuk Savaş korkusu 1945'ten sonra da uzun yıllar boyunca Batı Avrupa'ya egemen oldu. 1948-1949 Berlin Ablukası ile azıcık yatışmaya başlayan bu korku 1961'de Berlin Duvarı'nın inşası ve 1962'deki Küba füze krizi ile yeniden canlandı. Uluslararası ideolojik savaş pek çok ülkede kendi yerel yankılarını yarattı. Komünistten ziyade anarşist bir hareket olan Kızıl Tugaylar 1970'lerde İtalya'da devleti dehşete düşürdü. Batı Almanya'da 1950'lerin başında Müttefiklerin kontrolünün sona erdirilmesinin ardından Federal Cumhuriyet'in hâkim kılmaya çalıştığı rahatlık duygusu, şiddet kullanan benzer anarşist gruplar tarafından sarsıldı. Pek çok Avrupa ulusu da aynı dönemde önceden sözü edilen sömürgesizleşme savaşlarıyla örselenmişti. Fransa'nın Cezayir'deki kanlı savaşı 1960'a kadar sürdü. Britanya Mau Mau isyanıyla, dermansız Güney Afrika sorunuyla karşı karşıyaydı. Hollanda dahi Endonezya'daki iddialarından 1949 yılında nihayet vazgeçmişti. İspanya ve Portekiz'deki otoriter rejimlerde içteki muhalefet ile sömürgelerde devam eden iktidar arasındaki bağlantı 1970'lerin sonuna kadar korundu. Burada da sömürgelerdeki sorunların yurtiçindeki istikrara bir etkisi oldu.

Yerinden edilmiş Cezayirli *pieds noirs* ile Algérie Française hareketinin Fransa'ya gelmesi Cumhuriyet'i istikrarsızlaştırdı ve 1962 yılındaki bir olayda de Gaulle'ü neredeyse suikastle öldürmeye yaklaştılar. Franco'nun ve António de Oliveira Salazar'ın İberya yarımadasındaki otoriter rejimlerini ayakta tutanlar, yerinden edilmiş sömürgecilerin taşıdığı öfke ve Katolik Kilisesi'nin devam etmekte olan nüfuzu oldu. Gelgelelim Britanya sömürgesizleşmenin yarattığı iç sorunlardan genel olarak kaçındı. Bunun nedeni Britanya dominyonlarının kendi yerli halkları üzerinde baskı kurmuş, hatta onları tümüyle yok etmiş olması ya da Hindistan örneğinde olduğu gibi buralarda yerleşimci kolonilerinin kurulmasının Britanya tarafından hiç teşvik edilmemiş olmasıydı. Yine de 1950'lerin sonuyla 1960'ların başında ülke içinde kimi siyasi gerilimler mevcuttu. Süveyş bozgunuyla birlikte Birleşik Devletler Britanya'yla Fransa'nın İsrail'i de yanlarına alarak Mısır'da Nasır'ı devirme çabalarına verdiği desteği çekmiş, küresel emperyalizmin sonunu haber vermişti. Ardından güvenlik teşkilatıyla İmparatorluğun sağcı sözcüleri, Britanya'nın 1960'larda

(daha sonra Zimbabwe olacak) Güney Rodezya'da "beyaz iktidarı" kurmaktan caymasına hayıflanıp, komünizmin uşağı olarak gördükleri başbakan Harold Wilson'a karşı amatörce bir komplo çevirdi. En azından sömürgesel denilebilecek bir sorun olan İrlanda'daki milliyetçi kriz ve "Sıkıntı Yılları" da Britanya'yı sürekli sarstı.

Berlin Duvarı'nın yanında yürüyüş yapan insanlar,
Bernauer Strasse, Berlin, 1969.
Ullsteinbild/TopFoto.

Yine de Avrupa 1950'lerin sonundan 1970'lerin ortasına kadar toparlanmayı ve hiç değilse orta vadede Birleşik Devletler ile hâlâ istikrarlı gibi görünen komünist bloğun yanı sıra dünyanın üç hâkim siyasal ve ekonomik biriminden biri olarak pozisyonunu geri kazanmayı başardı.[40] Bunun en açık nedeni, Birleşik Devletler'in etnik yakınlık, demokrasiye verdiği destek ve SSCB korkusu nedeniyle Avrupa'ya tuttuğu askeri ve mali kalkandı. Avrupa'nın ekonomilerini dengelemek ve buralara sermaye getirmek için girişilen Marshall Planı, 1950'lerin ortasında ciddi bir etki yapmaya başlamıştı. Yeni kurulmuş Federal Almanya Cumhuriyeti, faşizm sonrası İtalya'sı ve ABD hâkimiyetine durmadan muhalefet etmesine rağmen Fransız cumhuriyetleri önce Avrupa, sonra da Cezayir'deki savaşın ardından toparlanırken ABD'nin sunduğu askeri destek onlara güven veriyordu. Amerikan birlikleriyle uçaklarının Britanya'ya, Almanya'ya ve İtalya'ya konuşlandırılması, 1960'ların başında kişi başına düşen GSYİH bakımından Birleşik Devletler'i yakalamaya başlayan bu toparlanma dönemindeki ekonomilere dolaylı bir teşvik de sağladı. Örneğin Harold Macmillan "halkın çoğu hiç bu kadar iyi durumda olmadı" diyecekti.

Bu dış ekonomik teşvik daha sonra iç ekonomik ve toplumsal değişimle pekiştirildi. Fransa, Almanya ve İtalya'da bulunan ve çoğunlukla Katolik siyasetçilerden oluşan bir grup, yeni savaşların getireceği felaketlerden kaçınmaya

40. Mazower, *Dark Continent*, s. 290-332.

kararlı bir halde Avrupa devletlerinin hem siyaseten hem de ekonomik olarak yeniden bir araya gelmesi için bastırdı.[41] Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun (AET), Avrupa Adalet Divanı'nın kurulup kıta çapında pek çok diğer ilişkinin kurulması, Avrupa uluslarının bir araya gelerek Birleşik Devletler ile SSCB'nin hâkim gücünü dengelemeye çalıştığını gösteriyordu. Ne var ki daha baştan AET'nin doğasına ilişkin ciddi görüş ayrılıkları doğdu. İlkin öncelikle Fransa, zamanında tekdir edilmiş olsa da artık ekonomik olarak güçlü olan Almanya'yı AET aracılığıyla dümen suyuna çekip kendi siyasi önemini arttırabileceğini düşünüyordu. De Gaulle'ün 1960'larda Britanya'nın AET üyeliğini iki kez veto etmesinin nedeni buydu. Ancak ikincisi, bu ülkelerin çıkarları arasında büyük ayrılıklar vardı. Özellikle Britanya Avrupa entegrasyonunu serbest ticaret yapan bir iktisadi blok oluşturmanın aracı olarak görüyor, siyasi entegrasyon talep edenler ise Brüksel'de yoğunlaşıyordu. Bu ihtilaflar iki nesil boyunca devam edecekti.

Yine de bu bir uluslararası siyaset meselesinden ibaret değildi. Savaş ve ardından yaşananlar, 1950'lerin sonunda kendini göstermeye başlayıp 1960'larda iyice hâkim hale gelen yeni bir imkân duygusunu kışkırtmıştı.[42] Yeni tüketim ekonomisinin ve uluslararası medyanın ortaya çıkışının etkisiyle sınıfa, toplumsal cinsiyete hatta ırka ilişkin hiyerarşiler aşınmaya başlayınca, daha önce Amerika'da gelişmiş olan toplumsal kurtuluş hissini Avrupa da deneyimlemeye başladı. Yine Amerika'daki gibi bu her zaman sorunsuz bir süreç olmuyordu. Vietnam Savaşı için yapılan askere almalara duyulan düşmanlığın bir sonucu olarak 1969 yılında Kaliforniya'da yaşanan isyanların akabinde gençlik isyanları tüm dünyaya yayıldı. ABD'deki isyanların 1968 Mayıs'ında Fransa'daki *les évènements* (Paris'te ve diğer şehirlerde yaşanan isyanlar ve karışıklıklar) üzerinde yaptığı etki bilhassa ciddiydi. Sendikaların yarattığı gerginlik öğrencilerin ve gençliğin yaptığı kitle gösterileriyle birleşerek de Gaulle hükümetini düşürme noktasını geldi. Yunanistan'da 1968 yılında iktidarı ele geçirerek genel kurtuluşçu eğilimleri altüst ettiği düşünülen Albaylar Cuntası'na karşı 1970 yılında Cambridge Garden House'da çıkan isyan, genel olarak istikrarını koruyan Britanya'da bile bir dizi genç öğrencinin haksız yere hapsedilmesine neden olmuştu.

Tüm bu hızlı dönüşüm içinde "baby boomer" neslinin sonraki üyelerine imkân duygusunu aşılayan şey, yalnızca halk hareketleri değil hükümetlerin eylemleriydi aynı zamanda. Yüksek öğretim Avrupa genelinde hızla yaygınlaştı. 1950 yılında Britanya nüfusunun yalnızca % 11'i üniversiteye gitmişti. 1969 yılında bu oran % 40'ı bulmuş, çok sayıda yeni üniversite kurulmuştu. Federal Almanya Cumhuriyeti, devletin bilgiye yönelik olarak giriştiği ve hem Nazi geçmişini karartan, hem de Doğu Almanya'daki eski yurttaşlarının ilerlemesini engelleyen müdahalelerden kaçınmak için bilinçli olarak yapılandırılmış bir

41. Anne Deighton, "The Remaking of Europe: 1945-1989", Howard and Louis (Ed.), *Twentieth Century* içinde, s. 190-203; Milward, *The Reconstruction of Western Europe.*
42. Judt, *Postwar*, s. 390-421.

eğitim sisteminden daha da fazla sayıda öğrenci mezun etti. Mesele salt kurumsal değişim meselesi de değildi. Siyaset, felsefe ve sosyal bilimler alanında çok parlak ve özgürlükçü olduğuna inanılan bir dizi düşünür, Avrupalının ve Amerikalının anlama yetisine [*intellect*] meydan okudu. 1950'lerde Jean-Paul Sartre, ardından Jürgen Habermas, 1970'ler ve 1980'lerde Michel Foucault ve Jacques Derrida bu isimler arasındaydı. Bu figürler Soğuk Savaş sırasında ortaya çıkan ve zora dayalı siyasi yapılar olarak gördükleri unsurlara karşı çıkan eğitimli, solcu gençliğin ikonları haline geldi.

Latin Amerika ve Karayipler: Devrim ve Reaksiyon

1950'lerle 1970'ler arasında Latin Amerika da Soğuk Savaş'ın etkisini uzaktan uzağa akut bir şekilde hissetti ancak onun buna verdiği yanıt, XX. yüzyılın başından beri aşikâr hale gelmiş olan kendi iç evriminin özellikleriyle belirlendi. Diğer dünya devrimlerini önceleyen Meksika devriminden bu yana kıtada her zaman kuvvetli bir radikal gelenek olmuş, bu da SSCB ve daha sonra da Çin komünizmi ile gelgitli bir ilişki içerisinde gelişerek, yüzünü kimi zaman parti-devlet sosyalizmine kimi zaman da anarşizme dönmüştü. Ayrıcalıklı toprak sahibi ve ticari seçkinlerin iktidarını ellerinden alıp temel işçi haklarını genişletmek, çoğu zaman yerli kökenli insanlar olan kır emekçileri ile kentli entelektüellerin ve küçük tüccarın ortak arzusu olmuştu. Seçkinlerse destek için yüzünü Birleşik Devletler'e dönüyor, çoğunlukla da bu ülkede ticari ve ailevi çıkarlar besliyorlardı. Siyaset sık sık orta-sınıfın ve ordunun desteğini alan otokratların hâkim olduğu dönemler ile solcu reformizm dönemleri arasında gidip geliyordu. Bu iki unsur Perón döneminde Arjantin'de kurulan popülist diktatörlükte de bir araya geldi.

Pek çok diğer Latin Amerika ülkesinde sosyalistler ile sağcı askeri unsurlar arasında yaşanan ve yüzyılın sonunda başlayan "Pembe Dalga" adlı demokratik reformlara kadar çözülmeden kalan benzer açmazlar vardı. Brezilya'da 1964 ile 1985 arasında iktidarda askeri bir rejim varken, aynı dönemde benzer bir rejim bu kez Uruguay'da iktidarı aldı. 1970 yılında Salvador Allende'nin devlet başkanı seçilerek Sovyetlerin örtük desteğiyle kurumsallaştırılan kamulaştırma ve toprak politikalarını uyguladığı Şili, sol reformizmin her türlüsünün ne kadar kırılgan olduğuna güçlü bir örnek teşkil etti.[43] Augusto Pinochet 1973 yılında Allende'yi devirdi ve 1990 yılına kadar iktidarda kalarak Şili'ye kendi şahsi yönetimini dayattı. Richard Nixon ve Henry Kissenger yönetimindeki Amerikan hükümetinin ve CIA'nin darbeyi mali ve diplomatik olarak desteklediğine şüphe yoktur. Ülkede neredeyse bir milyar dolara ulaşan ticari varlığı bulunan Birleşik Devletler bunların güvenliğinden kaygı duyuyordu. Ancak Latin Amerika'nın diğer yerlerinde olduğu gibi Şili'de de Allende'nin düşüşüne zemin hazırlayan şey ordudaki, iş dünyasındaki, yargıdaki ve parlamentodaki yerel muhafazakar

43. Nathaniel Davis, *The Last Two Years of Salvador Allende* (Ithaca, 1985).

kuvvetlerin seferber olması oldu.[44] Arjantin'de 1966 yılında bir askeri darbe iki yüzlü bir şekilde "Arjantin ihtilali" olarak adlandırılan bir süreç başlatmıştı zaten. Arjantinli yöneticiler önceki darbelerin liderlerinin yaptığı gibi sonradan sivil bir rejime yol vermek yerine, işleyen bir askeri bürokrasi tesis etmeye çalışıp, grev hakkını engelledi, üniversitelerdeki solcu grupları baskıladı. Yaşlı Perón'un yeniden iktidara geldiği kısa bir dönem hariç, sağcı militaristler Arjantin'in 1982 yılında Falkland Savaşı'nda Birleşik Krallık'a yenilmesine kadar iktidarda kaldı.

Latin Amerika'daki siyasi mücadelelerde, Amerika'nın diktatörlüklere bu denli katı bir destek vermesini açıklayan bir başka unsur daha vardır, o da kökenlerini Meksika devriminde bulan solcu silahlı devrim damarıdır. Burada kilit önem taşıyan olay, Fidel Castro ile Che Guevara'nın yaptığı, 1956 ile 1959 yılları arasında gerçekleşen, hem dünyadaki silahlı devrimlerden etkilenmiş hem de onları etkilemiş olan Küba devrimiydi.[45] Castro, 1962 yılında "devrim gelecek ile geçmiş arasındaki bir ölüm kalım mücadelesidir" demişti. Castro bir grup devrimciyle birlikte 1957 yılında anavatanındaki Sierre Maestra'ya konuşlanmadan önce, Dominik Cumhuriyeti ve Kolombiya'daki devrimci hareketlerde yer almıştı. Amerika'nın desteklediği diktatör Fulgencio Batista'yı deviren Castro, Küba'nın önce başbakanı sonra da cumhurbaşkanı (1976-2008) oldu. Bankaları kamulaştırdı, Coca-Cola gibi büyük Amerikan şirketlerine el koydu ve iddialı bir toprak reformu programı uyguladı. Castro'nun 1961 yılındaki "Domuzlar Körfezi" olayında Amerika'nın desteklediği işgalcilere karşı kazandığı zafer, 1962 yılında Küba Füze Krizi'nde yaşanan açmaz ve Filistin ile Angola'daki solcu isyancılara sunduğu destek ona dünya çapında ün kazandırdı. Ancak Birleşik Devletler'in uyguladığı ekonomik abluka ülkeyi siyaseten SSCB'ye iyice bağımlı hale getirdi ve bunun bir hata olduğu ancak SSCB'nin 1991 yılında çökmesiyle anlaşıldı.[46]

1950'lerle başlayıp 1970'lere uzanan yıllarda liberal, sosyalist ve hatta Hıristiyan hareketler Güney Amerika toplumlarını yeniden bir nebze demokratikleştirmeye uğraştı. Küba'yı model alan silahlı isyancılar pek çok ülkedeki askeri yöneticilere karşı savaş verdi. Yine de bu kıta çapında 1990'lara kadar devam eden bir otokratik tepki dönemiydi. Daha sonra ortaya çıkan kanıtlar, Arjantin, Paraguay, Uruguay ve Şili'deki diktatörlüklerin sınırlarını geçen muhalifleri tutuklayıp katletmekte işbirliği içinde hareket ettiğini gösterdi. Brezilya ve Bolivya hükümetleri bu politikanın farkındaydı, ABD'nin Merkezi İstihbarat Teşkilatı da bunu biliyordu. Amerikan siyasetinin ve Soğuk Savaş'ın etkisi Latin Amerika'da otuz yıl boyunca Batı Avrupa tarzı bir halk demokrasisinin ortaya çıkamamasının nedenlerinden biriydi şüphesiz. Ancak toprak ve sermaye sahibi muhafazakar grupların Katolik Kilisesi'yle birlikte bölgenin işçi sınıfıyla

---

44. Alain Rouqie, "The Military in Latin American Politics since 1930", Leslie Bethell (Ed.), *Latin America: Politics and Society since 1930* (Cambridge, 1998) içinde, s. 145-219.
45. Jules R. Benjamin, *The United States and the Origins of the Cuban Revolution: An Empire of Liberty in an Age of National Revolution* (Princeton, 1990).
46. Leslie Bethell, *Cuba: A Short History* (Cambridge, 1993).

kentli entelektüellerine görece güçlü bir karşı-kuvvet teşkil ettiği de doğruydu. Sürekli grevler ve ekonomik altüst oluşlarla karşılaşan halk, durmadan "geri dönen askerler"e sesini çıkarmadı.

Sonuç

1950'lerin sonuyla, 1960'ların ve 1970'lerin dünyasında devletin piyasaya müdahale etmesi gerektiğine duyulan yaygın inanç hâlâ bakiyse de, bir dizi keskin karşıtlık kendini gösteriyordu. Batı Avrupa ile Kuzey Amerika 1914 ile 1945 arasında yaşanan çifte dünya krizinin ekonomik ve siyasi etkilerini nihayet üzerinden atmıştı. Endüstri toparlanır, tüketim toplumu serpilirken Avrupa ağır ağır ekonomik ve siyasi birliğe doğru ilerliyordu. Sermaye savaş ve ağır endüstri finansmanından toplumun maddi ihtiyaçlarını karşılamaya geçmişti. En azından Batı Avrupa iki yüz yıldır ilk kez kendini silahlı çatışmayla tüketmiyordu. Aynı dönemde Vietnam travmasına ve Küba krizine rağmen, Birleşik Devletler "özgür dünyanın lideri" olarak rakipsiz bir ekonomik ve siyasal üstünlük elde etmiş, ülkenin siyasetçileri büyük bir iç sorun olan siyahların ikinci sınıf sayılması sorununu ele almaya başlamıştı. Bilimsel ilerlemeler gümbür gümbür geliyor, her ne kadar büyük ve hantal olsa da kişisel bilgisayar 1970 yılında piyasaya giriyordu. Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda gibi eski Britanya dominyonları cömert refah devleti yardımlarını daha da geliştiriyor, Asyalılar ile Afrikalılara getirdiği göç sınırlamalarını gevşetiyordu. Komünist dünyadaki durum ise bunun tam tersiydi. Stalin'in ölümünün ardından SSCB'deki siyasi kontrol gevşemişse de bu devletler 1956 yılında Macaristan'da olduğu gibi muhalefeti canla başla bastırıyor, Mao döneminde Çin'de, Kamboçya ve Kuzey Kore'de olduğu gibi kendi içlerinde büyük ölçekli tasfiyelere, sosyal eşitlik programlarına devam ediyorlardı.

Eski sömürge dünyasında (Asya, Afrika ve Latin Amerika'da) rejimler demokratik reform ile otoriter ve askeri yönetimlerin farklı tipleri arasında gidip geldi. Bunun nedenlerinden biri ordunun bu toplumların çoğunda üstün bir örgütlenişe ve disipline sahip olmasıydı. İkinci Dünya Savaşı'nın ve küçük kurtuluş savaşlarının üzerinden henüz çok geçmemişti, özel çıkarların egemen olduğu sivil siyasi partiler parçalıydı ve devletin kapsamıyla amaçları konusunda fikir birliğine ulaşamıyorlardı. Yüzyılın ilk yarısında sınırlı kimi yerel temsiliyet biçimleri gelince, sömürgeciliğin mirası olan etnik, dinsel ve dilsel farklılıklar daha da belirginleşerek bu parçalanmışlığı derinleştirdi. Sömürgecilik karşıtı ittifaklar elbette farklı grupları bir araya getirmişti ancak iş bağımsızlığın toplumsal ve ekonomik meyvelerini toplamaya gelince; gerek Malaya ve Endonezya'da Çinliler ile Müslümanlar arasında yaşanan çatışmalar biçiminde olsun, gerekse de Kongo ve Katanga'da çeşitli etnik gruplar arasındaki çatışmalar biçiminde olsun, söz konusu bölünmeler yeniden ortaya çıkarak intikamını aldı. Etnik, kastsal ve dinsel çatışmaların en büyük postkolonyal demokrasi olan Hindistan'da çatışmacı [agonistic] bir temsil siyaseti formuna

tahvil edilmesiyle, bu ideoloji ve çıkar çatışmalarının güç bela yönetilebilmesi mümkün oldu. Ancak bunun da bedeli Keşmir'in ve ülkenin kuzeydoğusunun Pakistan ile daimi bir çatışmaya sürüklenmesi oldu. Elbette Latin Amerika XIX. yüzyılın başından beri resmi sömürgecilikle muhatap değildi. Ancak buralarda da ordunun üstün örgütlenişi sayesinde askeri yöneticiler kendi toplumlarındaki sınıfsal, bölgesel ve etnik bölünmeleri bastırmak için müdahale edebildiler.

1970'lerin sonunda çok farklı bir geleceği işaret eden şartlardan biri haberleşmenin daha da yaygınlaşmasıydı. Seri basımın ve radyo yayınlarının artması, televizyonun yaygınlaşması küreselleşme sürecini ileri taşıdı. Doğu Almanya'daki halk Batı'nın artan zenginliğini görebiliyor; Japon ekonomisinin kazandığı başarı Çin'deki kamuoyunu alttan alta etkiliyordu. Dünyada yankı bulan şey yalnızca maddi rahatlık vizyonu değildi. Ulaşım ve haberleşmedeki ilerlemelere dayanarak kendini halkın hizmetkarı gibi sunabilen Müslüman, Hindu ve Hıristiyan din örgütleri, kısa süre içinde ayrıcalıklara ve yozlaşmaya karşı başlatılan haklı isyanın önderleri haline gelerek komünist hareketlerin yerine geçecekti. Yerkürenin komünist yarısı dramatik bir şekilde istikamet değiştirirken, dünya da "kritik eşik"e yaklaşıyor, muhafazakar din ve serbest piyasa siyaseti bir zamanlar sekülerlik ve devlet öncülüğünde kalkınma çağı olarak selamlanan bir çağda yeniden boy gösteriyordu.

9
"Kritik Eşik": Dünya Siyaseti ve "Uzun 1980'ler"in Yarattığı Şok

Sovyetler Birliği'nin ve Komünist Doğu Avrupa'nın Çöküşü
İslami Canlanış ve Mezhep Çatışması
Çin ve Doğu Asya: Zapt Edilen Devrim
Hindistan: Merkezi Ekonominin Gerilemesi
Amerika Kıtası, Avrupa ve Güney Afrika: Kurtuluş mu yoksa Toplumsal Eşitsizliğin Meşrulaştırılması mı?
Sonuç

Atom bombasının atılmasından Çin devrimine, Kore Savaşı'nın başlamasına XX. yüzyılın ilk yarısı neredeyse sürekli bir siyasi, ekonomik ve kültürel krize tanık oldu. Yüzyılın ikinci yarısıysa aksine, ABD-Vietnam Savaşı ve Çin'deki Kültür Devrimi gibi büyük patlamalara rağmen 2008 yılına kadar bir göreli istikrar dönemi gibi göründü. İroniktir, Soğuk Savaş'ın ve nükleer imha korkusunun getirdiği tehlikelerin uluslararası siyasette görece bir durgunluk yaratmış olması bunun nedenlerinden biriydi. Aynı şekilde, yaşam standartlarının Batı Avrupa ile Amerika kıtasında durmaksızın iyileşerek 1960'tan sonra da yer yer Avrupa'nın dışındaki orta sınıflara uzanması, bir büyük bunalım yaşanacağı ve beraberinde demokrasinin krize gireceği korkularını en azından 2007 yılına kadar büyük ölçüde ortadan kaldırmış gibi görünüyordu.

Ne var ki tüm bu yıllar içinde dünyanın pek çok yerinde ciddi siyasi ve ekonomik değişimin yaşandığı, XXI. yüzyıla da yankısını bırakacak on yıllık bir dönem vardı. 1978 ile 1992 arasındaki yıllarda, çoğunlukla da standart uluslararası çalışmaların çevre ülkeler olarak gördüğü yerlerde, birbiriyle etkileşim halinde olan bir dizi keskin siyasal değişim meydana geldi. On yılın en çarpıcı olayı besbelli ki komünizmin ve "Demir Perde"nin "çöküşü"ydü ve tüm dünyada yankısını buldu. Ancak 1979 yılında Şah'a karşı yapılan "İran devrimi" de bir o kadar önemliydi. Geriye dönüp bakıldığında, İran devrimi yarı-Batılılaşmış

otokratlara karşı kopacak, yüzyılın başlarına dek de devam edecek bir dizi İslami ayaklanmanın ilkiydi. Aynı şekilde Rusya ve Doğu Avrupa'da sosyalizmin çöküşüne, dünyanın en kalabalık iki toplumu olan Hindistan ve Çin'de piyasaların serbestleştirilmesi eşlik etti. Gerçi bu on yılda Çin'de olup bitenleri, Komünist Parti'nin kendisi girişimci bir oyuncu haline geldi diyerek anlatmak daha doğru olur. Avrupa ve Amerika'da ekonomiye yönelik önceki devlet müdahalesi biçimlerinden geriye ne kaldıysa, neoliberal iktisadın zaferiyle bunlardan da keskin bir şekilde kopuldu. Son olarak 1990 yılında, Güney Afrika hükümetinin nihayet apartheid'ı terk etmeye zorlanmasıyla sömürgesizleşmenin son aşamasına erişildi. Hobsbawm'ın kabaca aynı dönemi kastederek "heyelan" adını verdiği bu yıllara biraz daha iyimser olan "kritik eşik" adını verdim.

"Uzun 1980'ler"de yaşanan bu değişimler kısmen sermayenin, üretimin ve tüketim biçimlerinin dünyanın her yerine yayılmasının bir yansımasıydı fakat daha sonra kendisi de bu yayılmayı teşvik eder oldu. Bu durum, Britanya'da Margaret Thatcher, Birleşik Devletler'deyse Ronald Reagan gibi serbest piyasa siyasetçilerinin ideolojileriyle tamamen uyumluydu. Bu, "kıta" Avrupa'sında önce tek bir piyasanın, sonra da tek bir para biriminin oluşturulmasına yönelik ciddi gelişmelerin yaşandığı bir dönemdi aynı zamanda. Bu hamleler zaman zaman tüm kıta geneline yayılan bir tür korumacılıkla sonuçlansa ve hizmetler sıkı bir kontrol altında tutulmaya devam edilse bile, mal ticareti daha serbest hale geldi. Bu siyasal ve ekonomik kaymalar Milton Friedman'ın öncülüğündeki bir grup serbest piyasa iktisatçısı ve siyaset düşünürü tarafından meşrulaştırıldı. F. A. Hayek geleneğinden gelen Friedman, Keynesçi iktisadı ve devletin ekonomiye sistematik olarak müdahale etmesi fikrini reddediyordu. Aynı dönemde İslamcılığın yükselmesiyle serbest piyasanın ilerleyişi aslında birbiriyle ilişkili görüngülerdi zira sosyalizmin dünya genelindeki gerileyişi ve çöküşü hem yeni bir "mülkiyetçi bireycilik" biçiminin dirilmesine, hem de çeşitli Müslüman, Hindu milliyetçisi, Hıristiyan ve hatta neo-Budist, yarı-dinsel kurtuluş ideolojilerine yer açtı.

Kısmen bu yıllarda meydana gelen gelişmelerin bir sonucu olarak zenginler, orta sınıflar ve yoksullar arasındaki ekonomik farkların açılmadığı yalnızca birkaç toplum kaldı.[1] İster Batı'daki finans hizmetlerinin bir patlama yaşaması, isterse de eski sosyalist ülkelerdeki girişimcilik fırsatları sayesinde olsun yeni yaratılan zenginlik, eşitsizliğin çoğalmasının kısmi nedeniydi. Ancak bir diğer neden de 1950'den sonraki yıllarda yaşanan savaş sonrası hızlı ekonomik büyümenin tavsamasıyla birlikte piyasaların serbestleştirilmeye başlamasıydı. Yine de bu bölümde gösterildiği üzere, ekonomik özgürlük siyasi özgürlüğe bağlanan sağlam bir köprü olmadı asla.

Ne var ki daha da önemlisi 1980'lerde yaşanan bu genel dönüşümlerin getirdiği sonuçların, çevre toplumu olduğu düşünülen toplumlarda birikip, ilerleyen yıllarda gerilim ve çatışma alanları yaratması oldu. Örneğin 1979 İran

1. Piketty, *Capital*.

devrimi, Irak ile iki rejimi de zayıflatan sekiz yıllık bir savaşa yol açtığı gibi, "Şii Hilali"nin doğuşunu da haber vermiş, İslam'ın iki kolu arasındaki çatışmayı yoğunlaştırmıştı. Bu sırada Irak diktatörü Saddam Hüseyin güneydeki inatçı Kuveyt krallığını işgal ederek kendi kırılgan sınırlarını kuvvetlendirmeye soyunmuştu. Petrol tedarikini ve Basra Körfezi'ne olan erişimini korumak isteyen Birleşik Devletler ise Britanya'nın, Fransa'nın ve kimi Körfez ülkelerinin desteğiyle Kuveyt'i işgal etti, Irak kuvvetlerini geri püskürttü ve 1991 yılındaki Birinci Körfez Savaşı'nda Saddam'ı devirme noktasına kadar gelip durdu.

Bu çatışmaların ahlaki, ekonomik ve diplomatik sonuçları kapsamlıydı, Arap ve Müslüman dünyasında XXI. yüzyıla dek sürecek gerilimler yarattı. Sovyet Birliği'nin çöküşü dahi kısmen SSCB'nin 1979'dan sonra Afganistan'daki İslamcı isyancılara karşı yaptığı askeri müdahalenin başarısız olması nedeniyleydi. Ancak bu da zamanında Afgan solculara ve onların Sovyet destekçilerine karşı Birleşik Devletler tarafından silahlandırılmış olan İslamcı Taliban radikallerinin yükselişine yol açtı. Avrupa ve Amerika kıtasında piyasaların serbestleştirilmesine kendini adamış hükümetlerin iktidara gelmesi, nihayetinde 1990'lar ile 2000'lerin başında sürdürülemez bir hızlı ekonomik büyümeye neden olmuş, bu da bir kez daha hükümetlerin çöküşü ve İslamcılığın tüm dünyada yükselişe geçmesiyle üst üste binmişti.

Sovyetler Birliği'nin ve Komünist Doğu Avrupa'nın Çöküşü

Söz konusu on yılın en yankı yaratan gelişmesi açık ki Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve eski Sovyet cumhuriyetleri ile Doğu Avrupa'nın komünizm dışı bir yola girmesiydi.[2] Bu kritik eşiğin ekseni Polonya'daki "Dayanışma"nın genel seçimleri kazandığı, Macaristan'daki gösterilerin ülkedeki komünizmin sonunu haber verdiği, Çekoslovakya'daki "Kadife Devrim"in komünizmi yıktığı ve Romanya'daki Nikolay Çavuşesku rejiminin çöktüğü 1989 yılıydı. Bu sırada "Berlin Duvarı" yıkıldı ve SSCB'deki Sovyet rejimi de parçalanmaya başladı.[3] Doğu Avrupa, para birimlerini rubleye sabitlemeyi hızla bıraktı. Bu girdabın dünyanın her yerinde yankıları oldu.

Pek çok büyük krizde olduğu gibi, liderlerin belli hesapları ve yanlış hesapları alttaki yapısal sorunlarla bir araya gelerek kritik bir kopuş ortaya çıkardı. Bu örnekte de Sovyet lideri Mihail Gorbaçov'un 1987 ile 1991 arasında Komünist Parti'nin Sovyet toplumu üzerindeki kontrolünü ortadan kaldırma değilse bile hafifletme kararlılığı ve ortodoks komünist generallerin 1991 Ağustos ayında bu hamleye gösterdiği tepki taşları yerinden oynattı. Önceki on yılda yaşanan çeşitli gelişmeler bu krizi hazırlamaktaydı: Özellikle ABD Başkanı Ronald Reagan'ın Amerika'nın füze savunma sistemleri bakımından SSCB'ye kıyasla

2. Brown, *The Rise and Fall*, s. 481-522.
3. Steve Crashaw, "Fall of the Berlin Wall: A people's uprising that grew until it remade Europe", *Independent*, 28 Ekim 2014.

sahip olduğu muazzam üstünlükten istifade etme kararı, düşmekte olan petrol fiyatları yüzünden de zor durumda olan Sovyetler'in iflasını hızlandırmıştı. Yaşlı Sovyet liderliğinin inatçı ve giderek de İslamcılaşan bir Afganistan'a komünizmi dayatan geç emperyalist tasarıları, yabancı kuvvetlerin bu ülkede uğradığı sayısız yenilgiden birisiyle sonuçlandı. Son olarak, Ruslara ve özellikle de Doğu Almanlara Batı'nın giderek daha zengin hale geldiğini gösteren haberleşmenin, radyonun, televizyonun ve örneğin kaçak yollarla sokulan Alman gazetelerinin artan gücü söz konusuydu. Komünist toplumlardaki yaşam standardınınsa aksine en fazla durgun olduğu söylenebilirdi. Ruslar söz konusu olduğundaysa, ortalama yaşam süreleri alkolizm ve kötümserlik nedeniyle Batılı ülkelere kıyasla on yıl üzeri daha kısaydı. Suudi petrolünün 1980'lerde piyasaya giderek daha fazla miktarlarda girmesiyle birlikte SSCB'nin kilit önem taşıyan ihraç mallarından biri de değerini yitiriyordu.

Yine de uzun XX. yüzyıl tarihinin perspektifinden bakıldığında komünizmin çöküşü o kadar şaşırtıcı değildir.[4] Merkezi Sovyet yönetimi ve her şeyden öte Stalinizm, uluslararası savaş ve bunalım sırasında konsolide edilmişti. Onu Soğuk Savaş'ın gerilimleri ayakta tutmuştu, yani "İkinci Dünya"nın sıradan insanları nihai koruyucu, hatta gıda ve konut sağlayıcı olarak hâlâ devlete tutunmaktaydı. Bu SSCB ve Doğu Avrupa için olduğu kadar Çin, Kuzey Kore ve Vietnam için de doğrudur. Ancak İkinci Dünya Savaşı ve Soğuk Savaş, sadece komünizmin pratik ve teorik dezavantajlarının üzerini örtmüştü. Avrupa ve Birleşik Devletler savaş sonrasında çok hızlı bir ekonomik büyümeye atılmışken, birleşik bir proletarya teorisi, devlet yönetiminde merkezileşme pratiği ve ekonomik görevlerin bürokratik olarak tayin edilmesi giderek lüzumsuz hale gelmişti. Hizmetlerin ve tüketim ihtiyaçlarının karşılanması, yüksek vasıflı ademi merkeziyetçi sınai üretim ve kentli sosyalizm Avrupa'da daha cazip görünüyor; düşük vergilendirme ve bireysel girişim Birleşik Devletler'de büyüyordu. İkisinin de komünist merkezileşmeden üstün olduğu açıktı. Sermayenin ihtiyaçları ile kişisel tatmin örtüşüyor gibi görünüyordu.

Kentli kuzey İtalya'daki, Macaristan'daki ve Polonya'daki komünist partiler bunu hızlıca kavramış, sonuç olarak da SSCB ile Doğu Avrupa'daki daha katı kuzenlerine kıyasla uzun ömürlü olmuşlardı.[5] 1980'lere gelindiğinde Çin'in ve Vietnam'ın muzaffer komünist partileri dahi bunu kavramaya başlamıştı. Geç dönem Maoist politikalar Çin'in refahını arttırmamış; daha ziyade milyonların açlık yüzünden ölmesine neden olmuştu. Aksine, Singapur, Hong Kong ve Güney Kore'de uygulanan liberal ekonomi politikaları ve sessiz otoriterlik, kapitalist kalkınmanın talimatçı yönetim tarzıyla nasıl bir araya getirilebileceğini göstermiş gibiydi. Bu siyasi liderlerin alacağı önemli bir dersti.

Tarihçiler arasındaki yaygın kabul, diğer Politbüro üyelerinin çoğundan bir hayli genç olan Mihail Gorbaçev'in ekonomik ve toplumsal bir reform gerekti-

4. Judt, *Postwar*, özellikle s. 585-633.
5. Brown, *The Rise and Fall*, s. 522-548.

ğine ikna olup perestroika fikrine tutunduğudur.[6] Gorbaçev Sovyet sisteminin düşmanı değildi ve kendi rolünün Lenin'in 1920'lerdeki Yeni Ekonomi Politikası ya da Kruşçev'in 1950'lerde Stalinizmden uzaklaşması gibi bir şeyi uygulamak olduğunu düşünüyordu. Bu çelişki onun "daha fazla sosyalizm, gündelik hayatta daha fazla demokrasi, açıklık ve kolektivizm demektir" sözünde özetlenmişti. 1988 yılıyla birlikte çok partili seçimlere izin veren, ağır devlet sansürünü hafifleten, Stalin döneminden kalma yasaları değiştiren reformlar yapmaya başladı. Gorbaçov'un amacı, SSCB siyasetinin geleceği için en iyi tercih olduğuna hâlâ inandığı Komünist Parti'yi canlandırmaktı. Ancak hep olduğu gibi, siyasal değişim dalgası liderlik tarafından kontrol edilemedi. 1989 Mart ayında yapılan seçimler komünist olmayan çeşitli üyeleri, Kafkaslar'dan Baltık'a Rus uyruğuna mensup olmayan temsilcileri iktidara getirdi. Ardından daha radikal bir siyasetçi olan Boris Yeltsin daha geniş bir siyasal çoğulculuk talep etmeye başladı.[7] Liberal gibi görünen bu devrim, daha sonra muhafazakar askeri liderlerden gelen ve eski rejimin akıbetini tayin eden siyasi bir yanıtı tetikledi. Bir milliyetçi, "Gorbaçov'un tarihsel olarak Varşova Paktı'nın faaliyetlerine son verme hakkı yoktu, Sovyetler Birliği'ni parçaladığı için Yeltsin'i perişan etmeliydi" diyecekti.[8]

Gorbaçov'un müdahalesinden sonraki birkaç yıl içinde dahi SSCB'den kolay kolay yeni bir demokratik devlet çıkmayacağı belli olmuştu. Eski seçkinler ve bürokratik sermaye çevreleri ülkenin pek çok yerinde iktidara geldi. Eski komünist patronlar özellikle Moskova ve St. Petersburg dışında siyasi kontrollerini devam ettirdi. Ekonomiyi esas olarak ayakta tutan şey, 1990'larda Avrupa'da yaşanan hızlı ekonomik büyümeye de dayanak oluşturan ham petrol üretimiydi. Ne var ki perestroika'nın zaferinin en önemli neticesi, kenar bölgelerde ve esasında eski Sovyetler Birliği'nin dışında kendini gösterdi. Sovyetler Birliği'nin çöküşü Birleşik Devletler ile Batı Avrupa'nın neoliberal siyasetçilerine zafer kazandırmış gibi görünüyordu. Söz konusu gelişmeleri Latin Amerika'daki otokratik rejimlerin sonlanmasıyla birlikte ele alan büyük siyaset teorisyenleri, bu vesileyle (Francis Fukuyama'nın deyişiyle) "tarihin sonu"nu, demokrasinin ve ekonomik liberalizmin nihai zaferini ilan ediyordu.[9]

Yine de uzun soluklu neticelerin kendini en çok gösterdiği yerler Rusya'yı çevreleyen bölgeler ve ülkeler oldu. Gorbaçov daha gevşek, federal bir SSCB çağrısı yapmasına karşın, sonuçta eski Sovyetler Birliği'nden büyük parçalar koptu -ki bu bir dereceye kadar Avrupa'nın sömürgesizleşmesinin son anlarından biri olarak görülebilir. Kafkaslardaki cumhuriyetler fiili bağımsızlıklarını kazandı, sonraki yirmi yıl boyunca da Rusya'yla gevşek bir ittifak kurmuş diktatörler ile dirilen İslamcılık arasında bir mücadele yaşandı. Ukrayna, Özbe-

6. Archie Brown, *The Gorbachev Factor* (Oxford, 1996).
7. Roy Medvedev (Çev. George Shriver), *Post-Soviet Russia: A Journey Through the Yeltsin Era* (New York, 2002).
8. Aleksandr Dugin, 2005, alıntılayan Brown, *The Rise and Fall*, p. 563.
9. Fukuyama, *The End of History*.

kistan ve doğudaki Sovyet cumhuriyetleri geniş bir bağımsızlık kazandı ancak nüfuslarının bir bölümü Rus vatandaşıydı. Bu durum, örneğin Doğu ve Güney Afrika'daki gelişmelerle ilginç bir paralellik arz eder zira buralarda da önceki yerleşimci sömürgeci gruplar sallantılı da olsa bir zemini elinde tutabilmişti. Ukrayna'nın bu Milletler Topluluğu benzeri yeni gevşek federasyondan ayrılma oyu kullanması SSCB'nin çöküşünde belirleyiciydi.

Rusların gururuna büyük bir darbe indirmiş olsa da SSCB'nin çöküşünün belirli bazı iyi yanları da vardı. Pek çok imparatorluk sisteminden farklı olarak, merkezi cumhuriyet (yani Rusya'nın kendisi) Birlik'in en zengin parçası olmamasına rağmen genel maliyetlerinin ciddi bir bölümünü, özellikle de savunma maliyetlerini üstlenmek durumunda kalmıştı. Dolayısıyla SSCB'nin batı kesimlerinin dağılması, Rus vergi mükelleflerinin sırtındaki ciddi bir yükü almıştı. Ancak açık ara en önemli değişimler, bir zamanlar komünist olan Doğu Avrupa'da yaşandı. Gorbaçov ile Yeltsin'in politikaları Doğu Almanya'nın, Polonya'nın, Macaristan'ın ya da Çekoslovakya'nın Rus bloğundan kopuşunu kolaylaştırsın diye tasarlanmamıştı ama yine de olan buydu. Yugoslavya örneğinde kanlı kopuş 1991 yılında başladı; Rusya Sırpları desteklerken, Batı Hırvatları ve Boşnakları destekledi. Komünist partiler yavaş yavaş bu toplumların kıyısına itilirken, farklı farklı antikomünist, Hıristiyan ve etnik milliyetçiler iktidara geldi.

Bu dönüşümün iyi bir örneği olan Polonya, yerel ideolojilerin ve toplumsal formların kopuşun ön şartı olduğunu, SSCB'nin çöküşünün yalnızca bir kırılma noktası olduğunu gösterir. Polonya'nın şehirleri, özellikle de bir kıyı kenti olan Gdansk şehrinin tersaneleri diğer Katolik ülkelerdeki ve Batı Almanya'daki iyileşen yaşam standartlarının farkında olan Katolik bir işgücüne ev sahipliği yapıyordu. Lech Wałęsa ve Tadeusz Mazowiecki 1980 Ağustos'unda "Dayanışma Sendikası"nın kurulmasına yardımcı oldu. Doğrudan Komünist Parti tarafından kontrol edilmeyen sendika çoğunlukla da onu eleştiren tartışmaları ve analizleri besliyordu.[10] Çiftçilerin yoksulluğu, kentli ruhban ve tüccar sınıflardaki artan memnuniyetsizlikler Parti'nin meşruluğunu baltalıyordu. SSCB'deki komünist iktidar çözülmeye başlamışken, Polonyalı bir piskopos olan Karol Wojtyła şans eseri 1978 yılında Papa II. John Paul olmuştu. Bu durumdan cesaret bulan Doğu Avrupa'daki Katolikler yeni bir ayrılıkçı milliyetçiliğin güç kazanmasına yardımcı oldu. Gorbaçov Rusya'sında olduğu gibi bu da çoğunlukçu demokrasiye ve kapitalizme doğru yapılmış kaçınılmaz bir sıçrama değildi. Bilhassa Mazowiecki sosyalizmin adalet ve eşitlik unsurlarını ete kemiğe büründürdüğünü, sadece içeriden Hıristiyanlaştırılması gerektiğini düşünen Katolik bir filozoftu.[11] Mazowiecki Polonya'nın Doğu Bloku'ndan çıkış müzakerelerini izleyen süreçte 1989 yılında ülkenin başbakanı oldu. Ancak nihayetinde ne Polonya'da, Çekoslovakya'da ne de Macaristan'da komünizm ile ekonomik liberalizm arasın-

10. Alain Touraine, *Solidarity: The Analysis of a Social Movement: Poland, 1980-1981* (Cambridge, 1983).
11. Piotr H. Kosicki, "After 1989: The life and death of the Catholic third way", *Times Literary Supplement*, 13 Aralık 2013, s. 13-15.

da bir "üçüncü yol" bulunamadı. Birkaç ay içinde Doğu Almanya Batı Almanya ile birleşti, üstelik yüzyıldır savaştıkları Alman hâkimiyetinin kıtada yeniden ortaya çıkacağından korkan pek çok Avrupalı siyasetçinin çekincelerine rağmen. Fransa Cumhurbaşkanı François Mitterand'ın "Almanya'yı o kadar seviyorum ki ondan iki tane olmasını tercih ederim" dediği rivayet edilir.

İslami Canlanış ve Mezhep Çatışması

Avrupa komünist dünyasındaki bu sancıların, Müslüman dünyanın sözde seküler olan sabık askeri aristokrasilerine ve Batı'nın kültürel, ekonomik hâkimiyetine meydan okuyan yeni İslami siyaset biçimlerinin doğuşuyla aynı dönemde yaşanması son derece önemliydi. SSCB ve Doğu Avrupa örneğinde olduğu gibi burada da gizlenen dinsel kimliklerin canlanması, kentleşme, gençliğin bıkkınlıkları ve halkın kurtuluşu fikirlerinin dünya genelinde yaygınlaşması bir araya geldi. Ancak ilk deprem Sünni Arap dünyasını değil Şii İran'ı sarsacaktı. 1980'de doruğuna ulaşan İran devrimi, kökeni itibariyle Şah otokrasisini geriletmek ve onun Batılı destekçilerinin nüfuzunu kırmak için tasarlanmış bir liberal hareketti. Hareket 1950 yılında Batılı petrol üreticilerinin varlıklarının bazılarına el koymaya çalışmış olan Muhammed Musaddık'ın az biraz sosyalist ve anti-emperyalist olan ideolojisinin mirasçısıydı. Musaddık Britanya'nın desteklediği bir Amerikan müdahalesiyle 1953 yılında devrilmişti. Artan petrol fiyatları sonraki nesil boyunca İran'ın ekonomisinin istikrarsız bir şekilde büyümesini, özellikle de Tahran ile ülkenin doğusundaki kent nüfusunun çok hızlı bir şekilde artmasını mümkün kılmıştı. Şah'ın müsrif hayat tarzı ve artan eşitsizlik, 1978-1979 yıllarında SSCB tarafından da uzaktan uzağa desteklenen büyük bir sivil itaatsizlik hareketini tetikledi.

Ne var ki Şah yönetiminin hızlıca dağılmasından istifade edenler solcular değil, Ayetullah Ruhullah Humeyni önderliğindeki Şii ruhban liderliği oldu.[12] Mübarek Kum şehrinde üslenen Şii önderliği uzunca zamandır siyasi iktidara mesafeliydi ve hem İran'da hem de komşusu Irak'ta sömürgecilik karşıtı hareketlerin canlandırılmasına yardımcı olmuştu. Hem taşrada, hem de medreselerin az sayıdaki temel eğitim imkânından birini sağladığı kentlerde yaşayan sosyal haklardan yoksun gençler arasında, ruhban sınıfın oynadığı rol onun meşruluğunu güçlendiriyordu. 1979 yılının ortasında Şah ülkeden kaçınca Fransa'daki sürgünden dönen Humeyni, seküler liderliği başarılı bir hamleyle saf dışı bırakmış, "Milliyetçilikten, demokrasiden ve böyle şeylerden söz edenlerin zehirli kalemlerini kıracağız" demişti.[13] İlk modern İslami devlet haline gelen İran'da ruhban yetkililer hükümetin çoğu kurumuna hâkim oldu. Doruğuna 1992 büyükelçilik kuşatması ve Ronald Reagan'ın müdahalesiyle ulaşan Birleşik Devletler düşmanlığı Ayetullahların iktidarını pekiştirdi.

---

12. Baqer Moin, *Khomeini: The Life of the Ayatollah* (Londra, 2009) [*Son Devrimci: Ayetullah Humeyni*, Çev. Osman Cem Önertoy. Elips Kitap, 2005].
13. Kum'da öğrencilere söylev, 13 Mart 1979, alıntılayan *Time*, 7 Ocak 1980.

Irak'ta Sünni, Şii ve Kürt liderliğini satın alıp muhalefeti acımasızca bastıran Saddam Hüseyin, 1991 yılındaki Birinci Körfez Savaşı'nda mağlup oluncaya kadar seküler bir diktatör olarak kaldı. Yine de Hüseyin'in Şii İslam'la olan ilişkileri kötüleşirken Irak'taki mezhep gerilimleri çoğaldı ve uzun süren, sonuca ulaşmayan bir savaşla noktalandı. Müslüman dünyanın diğer yerlerinde olduğu gibi, burada da mezhepçi gruplar geleneksel savaş yüzünden dağıtılan silahlardan faydalandı. 1990'ların başında Pakistan'da da böyle oldu.[14] Pakistan devlet başkanı General Ziya ül-Hak, 1979 yılında İran devrimine dikkat kesilmiş halde kanunların ve eğitimin İslamlaştırılması üzerine kafa yormaya başladı. Cinnah'ın ve varislerinin iktidarında "Müslümanlar için bir ülke" olmuş olan Pakistan, artık İslami bir devlet görüntüsü kazanmaya başlıyordu. Ziya bu hamleyle ordunun egemen mütedeyyin çevreler ile kentli alt sınıfların gözündeki meşruluğunu pekiştireceğine, seküler üst sınıflar ile yargıdan gelen muhalefeti bitireceğine inanıyordu. Ancak bunun uzun vadeli sonucu mezhepçi bölünmelerin alevlenmesi oldu. Sünniler azınlık Şiilere karşı seferber olmaya başladı; gerçi başlangıçta hedef tahtasına oturtulanlar sömürgecilik döneminde din değiştiren alt kast mensuplarının neslinden gelen Hıristiyanlar ile kafir olmakla suçlanan Ahmedilerdi. Bu mezhepçi cani saldırılar 2000'lerin başında kısa bir soluk aldıktan sonra, Afganistan ve kuzeybatı hududundaki savaşla yoğunluk kazanarak 2015 yılında kaldığı yerden devam etti.

Şiiler İslam'ın azınlıklarıydı ve sonuçta kopan İran-Irak savaşı ile Körfez Savaşları iki mezhep arasındaki çatışmayı daha da alevlendirmişti; ancak İran devrimi ile onun Arap ve Güney Asyalı komşularında yarattığı çalkantıya sebep olan temel değişiklikler Müslüman dünyanın diğer pek çok yerinde görülebiliyordu. Hayal kırıklığına uğramış kentli genç erkek nüfus ve Müslüman siyasi önderlik, pek çok ruhbanın allahsızlıkla suçladığı, giderek gözden düşen Marksizm'e kıyasla radikal İslamcılığın farklı biçimlerinin çok daha onlara uygun ideolojiler olduğunu fark etti. "Kilise ile devlet" arasında yapılan türden katı bir ayrımın yokluğu Taliban ve Müslüman Kardeşler gibi hareketlerin iktidara gelmesini kolaylaştırdı. Batılı Hıristiyanların zenginliği karşısında aşağılanmış ve Birleşik Devletler, müttefikleri ve İsrail devletinin dönemsel silahlı müdahaleleriyle küçük düşürülmüş hisseden Müslümanlar, bu duygularının güçlü panzehirini nihayetinde İslamcılıkta buldu.

Çin ve Doğu Asya: Zapt Edilen Devrim

Dönemin uzun vadede en önemli gelişmesi belki de Deng Xiaoping'in Çin'in ekonomik sistemini açmasıydı. Ekonomi üzerindeki devlet kontrolünün dünyanın her yerinde genel olarak gerilemesinin görünümlerinden biriydi bu gelişme ancak ödün verilerek yeni bir sivil toplum modeline geçilmesi söz konusu olmadı.[15] Deng, Maoizm döneminin sonunu ve "Dörtlü Çete"yi atlatabilmişti. Usta

14. Ian Talbot, *Pakistan: A Modern History* (Londra, 1998).
15. David Shambaugh (Ed.), *Deng Xiaoping: Portrait of a Chinese Statesman* (Oxford, 1995).

bir pragmatist ve ideolojik saflık kaygısı taşımayan bir politikacı olan Deng, 1979 yılında Çin'in ekonomisinin kağnı hızında gelişmekte olduğunun hayli farkındaydı. Buradaki kilit önem taşıyan dış gelişmeler kapitalist dünyanın serbest piyasa ekonomisine geçmesi ya da Sovyetler Birliği'nin yavaş yavaş gerileyip nihayetinde çökmesi değil, Güneydoğu ve Doğu Asya ekonomilerinin, özellikle de Japonya, Singapur, Malezya, Tayvan, Güney Kore ve hatta Tayland'ın açık başarısıydı. 1997 yılında Çin Komünist Partisi'ne teslim edilinceye kadar Britanya'nın kontrolünde kalacak olan Hong Kong'daki hızlı ekonomik büyüme Çin'in ekonomik başarısının daha yakın bir örneğiydi. Tüm bu bölgelerin Çin'e olan yakınlığı, denizaşırı ülkelerde yaşayan Çinlilerin ticarette ve yatırımda bu denli önemli bir rol oynadığı gerçeği, onları Pekin'in gözünde birer ibret vesikasına dönüştürüyordu. Ancak daha da önemlisi Çin'in kendi kırsal kalkınmasında yaşadığı açık başarısızlıktı.

Deng adım atarak, devletin çok sayıdaki orta düzey işyeri üzerinde uyguladığı ekonomik kontrollere son verdi. Devletin sahip olduğu büyük şirketlere dokunulmadı çünkü buralar muazzam büyüklükte istihdam yaratıyordu ve Deng işçilerin yol açacağı büyük bir huzursuzluğu kaldıramazdı. Ancak bu kutsal dairenin dışında kalan işyerlerinin daha verimli hale getirilmesinin teşvik edilmesi Çin'in ihraç patlamasının ilk aşamalarının başlıca özelliğiydi ve bir yere kadar Japonya'nın 1960'lar ile 1970'lerdeki ekonomik başarılarını örnek alıyordu. İhracata yoğunlaşılması sonraki on yıllar boyunca Çin ekonomisini yeniden canlandırdığı kadar onu dengesiz hale getirdi. Bu süreç kısmen eski ÇKP yetkilisi, kısmen de yerel kapitalist olan yerel patronların özellikle kıyı bölgelerinde ama Guangzhou gibi Pekin'den uzak iç merkezlerde de yükselişe geçmesiyle sonuçlandı.

Merkez Komite'nin böyle çark etmesi, siyasi katılığın Gorbaçov'un SSCB'si ile Doğu Avrupa'da tehdit altında olduğu bilgisi öğrencilere ve kentli orta sınıfın üyelerine rejime meydan okuma cesaretini verdi. Binlerce göstericinin demokratik değişim talebiyle Pekin'in meydanlarından birini işgal ettiği 1989 Tiananmen Meydanı olayı bu yeni siyasi gücün en dramatik nümayişiydi. Ancak ülkenin 1920'ler ve 1930'larda yaşadığı parçalanmayı, SSCB'deki çalkantıları daima akılda tutan Deng orduyu göstericilere karşı acımadan harekete geçirdi. "Demokrasi hareketinden ya da şehirdeki koşullardan bihaber olan" askerler binlerce insan öldürdü.[16] Böylelikle Çin 1990'ların başında bir devlet kapitalizmi biçimine geçiş yaptı. Köylü topraklarına el konuldu ya da satışa çıkarıldı, kentli yeni orta sınıf ihracat ekonomisinden fayda sağladı ve nüfusun farklı kesimleri ile farklı bölgeler arasında büyük gelir farklılıkları oluştu. Bu durum başından böyle olmaya yazgılı değildi. Hem Güney Kore'de hem de Tayvan'da on yıllar süren antikomünist otokrasiler aynı yıllarda çökmüş ve iki ülkede de yeni demokratik sistemler ortaya çıkmıştı. Ancak Çin'de seçkinler hâlâ iç savaş ve dış müdahale korkusu içindeydi. Gerçi bu aşamada artık ne

16. Timothy Brook ile söyleşi, *Frontline*, 11 Nisan 2006.

Birleşik Devletler, ne Japonlar ne de eski SSCB Çin'in bütünlüğüne yönelik dış tehdit oluşturuyordu.

Doğu Asya'nın bir başka yerinde Vietnam 1980'lerde benzer nedenlerle Çin'in yürüdüğü yola girdi. Ülkenin 1975 yılında yeniden birleşmesinin ardından daha zengin ve eski "kapitalist" olan Güney, merkezî devlet kontrolüne tabi kılınmış, büyük topraklar bölünmüştü. Ancak Ho Chi Minh'in halefi Le Duan iktidarında bile ülke katı bir Maoist modele yönelmedi. Kısmen Fransızca (daha sonra da Rusça konuşan) entelijansiyası sayesinde Vietnam Komünist Partisi tartışmaya ve fikir ayrılığına görece daha açıktı.[17] Yine de 1970'lerde ekonomi durgun, komşu devletlerin gerisinde kalıyor gibi görünüyordu. 1979 yılından sonra sermaye ve emek üzerindeki kontrolleri sessizce hafifleten ülke, Komünist Parti'nin kontrolü altında resmen 1986 yılında ilan edilen *Doi Moi* ("ıslah") politikası ile bir tür serbestleşmeye yöneldi. Özel şirketlerin iş yapmasına izin verildi ve sonraki on yıl boyunca binlercesi kuruldu. Sonuç olarak yaşam standartlarında mütevazı bir iyileşme oldu. Ardından Filipinler'de Ferdinand Marcos'un uzun diktatörlüğü 1986 yılında sona erdi. Artık komünizmden ve oradaki büyük donanma üssünü kaybetmekten o kadar korkmayan Birleşik Devletler Marcos'a verdiği desteği çekti, ülkede ürkek bir demokrasi ortaya çıktı.

Japonya da bu Asya toplumlarına uzaktan uzağa bir ekonomik büyüme modeli teşkil etmişti. Hem Kore hem de Vietnam savaşları sırasında Amerikan birliklerini ikmal etmek amacıyla yapılan hızlı yatırımı, Güneydoğu Asya ile Batı'daki ihracat piyasalarının istikrarlı büyümesi takip etti. Japonya tekstil ve oyuncak gibi temel tüketim mallarında fiyat rekabeti yapmaktan vazgeçerek 1980 yılında yüksek teknolojili üretime büyük bir yatırım yaptı. Ülke ABD'nin onu askeri harcama yükünden kurtaran sürekli korumasından faydalanırken, içerde Liberal Demokrat Parti iktidarını korudu, beraberinde istikrarla birlikte bir dereceye kadar yolsuzluk da getirdi. Siyasi seçkinler savaş sonundaki yoksulluk günlerinde Japon halkını tasarruf yapmaya teşvik ederek bankaları büyük sermaye rezervleriyle doldurmuştu. Bu da büyük miktarlarda paranın büyük şehirlerde emlak yatırımına dönüştürüldüğü 1980'lerde kredi balonu denilen duruma sebep oldu. Yen değer kazandı, yaşam standartları görünüşe göre o kadar hızlı yükseldi ki dönemin pek çok yorumcusu, Japonya'nın dünyanın en büyük ekonomisi olarak Birleşik Devletler'i geçeceği öngörüsünde bulunur oldu. Ancak balon 1990'ların başında patladı. Sonradan anlaşıldı ki bu durum 1997'de Doğu Asya'daki çeşitli ekonomilerin başına gelecek olanların ve çok daha ileri bir tarihte, 2007'den sonra Amerika ve Avrupa ekonomilerinde yaşanacak çöküşün habercisiydi. İktisatçı Paul Krugman ülke nüfusunun çok fazla tasarruf edip çok az harcaması nedeniyle Japonya'nın bu krizi yaşadığını ileri sürdü: "1990-2000 arası gerçekten kayıp bir on yıldı: Japonya'nın potansiyel işçi başına çıktısı ABD'ye göre çok azaldı." Gerçi sonuçlar 2010-2012 yıllarında Batı'da olduğu kadar kötü değildi.[18]

17. Susan Bayly, *Asian Voices in a Post-Colonial Age: Vietnam, India and Beyond* (Cambridge, 2007).
18. Paul Krugman, *The New York Times*, 9 Ocak 2012; karş. Krugman, *The Return of Depression Economics and the Crisis of 2008* (New York, 2009).

Hindistan: Merkezi Ekonominin Gerilemesi

Bir tarihçi 1960'ların Hindistan'ın "en tehlikeli on yılı" olduğunu yazmıştı ancak besbelli ki bu unvan 1979-1991 arasındaki kritik eşiğe daha çok yakışır.[19] Hindistan Ulusal Kongresi'nin (çoğunlukla "Kongre" denir) otoritesi bu yıllarda geriledi, kimlik siyaseti bölünmeler yarattı ve ekonomi on yılın sonlarında krize girmeye başladı. Hindistan hem serbest piyasanın hem de dinsel ideolojilerin dünya çapındaki canlanışını yansıtıyordu. Yine de siyasal ve mezhepsel çalkantılara rağmen Hindistan'ın seçim sistemi ve demokrasisi hayatta kalmayı başardı. Kimi açılardan bu durum İndira Gandi'nin 1976-1977 arasındaki "Olağanüstü Hâl"inin olumlu sonuçlarından biriydi çünkü nihayetinde Gandi siyasetten uzaklaştırılmış, canlı bir parti siyaseti yeniden ortaya çıkmıştı. Gandi 1979 yılında siyasete geri döndükten sonra bile, hegemonyası yavaş yavaş un ufak olan Kongre, ciddi ve örgütlü bir muhalefetle karşılaştı. Bharatiya Janata Partisi (BJP), ilhamını yüzyılın başında yaşamış V. D. Savarkar ve K. B. Hedgewar gibi ideologlardan alan, yeni bir sağcı Hindu siyasal duyarlılık hattını temsil ediyordu. 1980'lerin sonunda BJP üyesi L. K. Advani, Hindistan genelinde bir dizi yürüyüş düzenleyerek ülkenin temelde bir Hindu toplumu olduğu fikrini öne çıkardı. Ayodhya şehrinde bir caminin yıkılması ve 1992 yılında ülkenin her yerinde kopan İslam karşıtı yırtıcı bir dizi ayaklanmanın da gösterdiği üzere, bu durum yereldeki Müslüman kimliğine bir tehdit oluşturuyordu. Ancak Hindutva liderleri iktidara geldikleri yerlerde, Kongre'nin de daha önce yapmış olduğu gibi diğer siyasi aktörlerle pazarlık yapıp ödün vermek zorunda kaldı.

Diğer kimlik siyaseti biçimleri de 1980'ler boyunca önem kazandı. Dalit (dokunulmaz) liderleri memuriyette ve eğitim kurumlarında daha fazla imtiyaz talep etti. Bu durum "Diğer Geri Kastlar" denilen grupların da benzer talepler ileri sürmesini getirdi. Hindistan demokrasisini daha fazla kast-temelli seferberliğe iten "Mandal Komisyonu" bu pozitif ayrımcılık sistemine yeni bir biçim kazandırdı. Mandal Komisyonu'nu kuran kişi, hali vakti yerinde olan köylüyü güçlendirerek Kongre'yi yeniden toparlamayı uman İndira Gandi'ydi ancak 1980'ler boyunca bu konuda başka bir şey yapılmadı. Kongre'nin hâkimiyeti daha da zayıflayınca, B. P. Singh'nin azınlık hükümeti bunu kanunlaştırdı. 1990'dan sonra tüm memuriyetlerin % 55'i farklı grupların "rezervasyon"una tabi kılındı ve siyaset giderek kast-temelli hale geldi.

Gelgelelim, kimlik siyasetinin en dramatik örneği 1980'lerin başında ortaya çıkan ve 1984 İndira Gandi suikastına sebep olan Sih hareketiydi.[20] Sihler 1920'lerden beri Pencap'ta belirli bir yerel özerklik talep edegelmişti. İndira Gandi'nin büyük güç sahibi olan eyalet başkanlarına karşı harekete geçmesiyle, özellikle de "Yeşil Devrim" denilen yoğun tarım uygulamalarının eyaletlerindeki gelişiminden yararlanamamış Sih köylülerini kapsayan yerel politika daha kırılgan hale geldi. Jarnail Singh Bhindranwale'nin liderliğinde başlayan ka-

19. Martha C. Nussbaum, *Democracy, Religious Violence and the Future of India* (Cambridge, 2007).
20. Kapila, *Violence and the Indian Political.*

rışıklıklarda çeşitli gruplardan oluşan gevşek bir şebeke 1984 yılında Sihlerin kutsal mekânı olan Amritsar Altın Tapınağı'nı işgal etti. İndira Gandi bölgeye Hint ordusunu gönderdi, Bhindranwale ile çok sayıda destekçisi öldürüldü. İndira Gandi'nin intikam isteyen Sih muhafızları da Gandi'yi öldürünce Kongre destekçilerinin Delhi ile diğer şehirlerde giriştiği kitlesel Sih katliamı başladı. Bu açıdan en uç noktadaki şiddet ile demokrasi Hindistan'da el ele ilerledi. Bu olgunun bir diğer örneği, "Birlik" hükümetinin başta Müslüman Keşmir'de ve ülkenin kuzeydoğusundaki "kabilevi" bölgelerde yaşanan merkezden uzaktaki hareketleri bastırmak için silahlı kuvvetleri kullanmasıydı. Shruti Kapila, Pencap'taki olayların "postkolonyal Hindistan"ın sonunu temsil ettiğini, 1947'deki Bölünme'nin artık yeni sonuçlar doğurmayacağını ileri sürdü.

Hindistan'ın dünyanın diğer yerlerindeki benzer hamleleri örnek alarak 1991 yılında neoliberal iktisadı uygulamaya başlaması, ülkenin ciddi ödemeler dengesi sorunlarıyla karşılaştığı, dünya piyasasından para bulamaz hale geldiği bir zamanda gerçekleşti.[21] Dolayısıyla bu neoliberal hamleler Nehru döneminden kalmış, bürokrasi ve yavaş büyüme hızı ile ilişkilendirilir hale gelmiş olan merkezi ekonomik sistemi nihayet tasfiye etti. Birlik'in maliye bakanı Manmohan Singh hem Kongre'nin hem de diğer partilerin büyük muhalefetine rağmen 1990'ların başında hızlı bir ekonomik değişimi zorladı. Hindu milliyetçiliği ile piyasa reformunun hâkim olduğu, 2014 yılında muzaffer olacak yeni Hindistan'a giden yol böylece açılmış oldu.

Amerika Kıtası, Avrupa ve Güney Afrika: Kurtuluş mu yoksa Toplumsal Eşitsizliğin Meşrulaştırılması mı?

Dünyayı serbest piyasa iktisadına ve yeni-muhafazakarlığa doğru iten en büyük güç elbette Birleşik Devletler'di. Nixon ve ardılları ülkeyi dışarıdaki savaşlardan çıkarmış, ekonomi 1970'lerin ortasındaki sıkıntılı kısa dönemin ardından yeniden hızlıca büyümekteyse de 1980 yılında başkan seçilen Ronald Reagan artık tükenmiş görünen bir siyasi sistem devralmıştı. Bu seçimler ABD siyasetinin ve toplumunun temelinde bir kayma olduğunu haber veriyordu.[22] Piyasanın serbestliğine verdiği önem nedeniyle o zamanlar "neoliberalizm" olarak tanımlanan bu yerel muhafazakarlık, genel itibarıyla köktenci olan ve yavaş seyreden bir Hıristiyan canlanış ile yollarını birleştirmeye başlıyordu. Bu durum hem Hıristiyanları hem de İrlanda ve İtalya kökenli Katolikleri etkiliyor, nesiller boyu Demokratları desteklemiş olan bu kesimler şimdi durumları iyileştikçe giderek sağa kaymaya başlıyordu. Johnson döneminde neredeyse sosyalizme vardığını düşündüğü uygulamalarla arasına mesafe koyan Reagan, "hükümetin ilk görevi halkı korumaktır, halkın yaşamını idare etmek değil" diyecekti.

---

21. Robert Stern, *Changing India: Bourgeois Revolution on the Subcontinent* (Cambridge, 2003).
22. Reynolds, *America*, s. 507-537.

Bu antikomünizm, ekonomik liberalizm ve din kombinasyonunun Başkan George Bush ve oğlu George W. Bush ile birlikte Amerikan siyasetini XXI. yüzyılın başlarına dek götürecek sağlam bir kuvvet olduğu anlaşıldı. Sovyetlerin Amerikan teknolojik hâkimiyetiyle, özellikle de askeri teknolojisiyle boy ölçüşmesi zaten uzun zamandır mümkün değildi, Reagan da bunu nihayet gözler önüne sermiş oldu. Önceden de belirtildiği gibi Sovyetlerin ekonomik olarak güçten düşmesi, Sovyet sisteminin Mihail Gorbaçov'la birlikte en temelden başlayarak elden geçirilmesini teşvik etmişti. Reagan benzer şekilde Afganistan'daki İslamcı radikalleri, yani Taliban'ı silahlandırarak SSCB'yi engellemiş, bunun beklenmedik uzun soluklu sonuçları olmuştu. İran-Kontra Skandalı'nın da gösterdiği üzere, Reagan'ın dış politikası hep başarılı olmadı. Ancak Reagan'ın görev süresinin ortalarına doğru Birleşik Devletler'in kalan tek süpergüç olduğu artık açıktı.

Reagan iç politikada girişimciliği teşvik etmek, Avrupa Birliği'nin ekonomik başarısını yakalamak için tasarlanmış bir hamle yaparak zenginlerden alınacak vergilerin oranlarını azalttı. Kaldı ki 1970'lerin sonunda kendini göstermeye başlamış olan enflasyon ve görece düşük büyüme hızı kombinasyonundan, yani stagflasyondan da endişeliydi. Reagan'ın desteklediği ABD Merkez Bankası Başkanı Paul Volcker hızlı fiyat enflasyonuna karşı gerekeni yaparak faiz oranlarını yükseltti. Reagan 1981 yılında Beyaz Saray'a geldiğinde gelir vergisinin en üst vergi oranını % 70'ten % 50'ye çekti. Johnson ve Carter zamanında çıkarılmış olan sosyal refah tasarılarını tırpanladı. Bu durum devletin yoksul yurttaşlarına ne kadar yardım sağlaması gerektiğine ilişkin, sonraki nesil boyunca da devam edecek uzun bir siyasi tartışmayı başlattı. Piketty'nin de daha sonra ileri sürdüğü üzere, 2010 yılına gelindiğinde orta sınıfın ve yoksulların gelirleri göreli olarak hemen hemen hiç iyileşmemişken, zenginlerin serveti ziyadesiyle artmıştı.[23] Devletin sağladığı yardımlarda kesintiler yapılmasına rağmen savunma bütçesi yılda % 10 arttırıldı. Sahiden de sözde Reagan devrimi New Deal'ın neredeyse antitezi gibi görünüyordu. Reagan emeklilere ve engellilere verilen desteği sonlandırmak için harekete geçince, bu kesimlerin oylarına ihtiyaç duyan hem Demokratlar hem de Cumhuriyetçiler ona karşı çıkmıştı. Ne var ki yapısal değişimler ve daha sonra da bilgi teknolojisi endüstrilerinin yükselişi sayesinde ekonomi gelişmeye devam etti. Microsoft gibi şirketler dizüstü bilgisayarların ve cep telefonlarının hızla tüm dünyaya yayıldığı yeni bir ekonomik çağ açmış oldu.

Yine de Asya'da ve Latin Amerika'da, hatta Birleşik Devletler'de dahi ekonomik özgürlüğün sosyal demokrasiyle her zaman yan yana ilerlemediği ileri sürülebilir. İncelikli önseçim sisteminin, Kongre'nin iki kamarası arasındaki kuvvetler ayrılığının ve diğer denetim ve denge unsurlarının varlığına rağmen, ülkedeki büyüyen zenginlik farkları nedeniyle vergilendirme konusunda çok daha şiddetli bir anlaşmazlık yaşanmaya başladı. Eyalet ve başkanlık seçimlerindeki

23. Piketty, *Capital*.

adayların tanıtımının yapılmasında şirketlerin lobi grupları ve diğer özel çıkar çevreleri giderek daha etkin bir rol oynar oldu. Örneğin hayli muhafazakar bir kuruluş olan "Ulusal Silah Birliği" 1981'de Reagan'ın seçilmesini doğrudan destekledi. Benzer şekilde "liberal" Kaliforniya ve New England, ülkenin orta ve güney kesimlerindeki daha muhafazakar ve mütedeyyin kesimlerle giderek daha fazla karşı karşıya getirilir oldu.[24] Bu sırada, öğrencilerin kabiliyetlerine ilişkin yapılan ölçümler üzerinden yeni bir ayrımcılık biçiminin ortaya çıktığını iddia eden siyahların başlattığı "1989 Alabama okulları" tartışması gibi olaylar, ırk ayrımcılığının gölgesinin uzun olduğunu gösterdi.

1980'lerin sonunda muhafazakar gruplar arasında "devletçilik karşıtı" diye ifade edilebilecek örtük bir ittifak vücut buldu. Mütedeyyin muhafazakarlar, Yüksek Mahkeme'nin okullarda dua etme yasağından ve kürtaj uygulamasını azaltmaya karşı çıkmasından hiç hoşlanmadı. Sermaye çevreleri ve zenginler ABD Gelir İdaresi'ne şüpheyle yaklaşıyor, vergilerin daha da azaltılmasını talep ediyordu. Reagan ve onun dışişleri danışmanları, Orta Amerika'daki ve ülke çözülmeye yaklaştıkça din özgürlüğünün bir mesele haline geldiği SSCB'deki "Allahsız komünizme" karşı çıkıyordu. Reagan iktisadi liberterler ya da ateşli Hıristiyanlık savunucuları için o kadar çok şey yapmayı başaramadı ama destekçilerinin gözünde Bill Clinton kılığında beliren seçenekten daha iyiydi. Reagan dış politikada önce 1980-1983 arasında işleri neredeyse silahlı çatışma noktasına kadar getirdi. Ardından yumuşadı ve Gorbaçov'un 1985 yılında Komünist Parti Genel Sekreteri seçilmesinin ardından onunla çalışmaya başladı. Bu iki hamlenin de Sovyetler Birliği'ni zayıflatmak gibi beklenmedik bir sonucu oldu.

Avrupa'da Reagan tarzı iktisada en çok yaklaşan politikalar Britanya başbakanı Margaret Thatcher'ın 1979 ile 1990 arasında izlediği politikalar oldu.[25] Ancak bunların bağlamı oldukça farklıydı. Birleşik Krallık 1950'lerden beri güçlü ve köklü bir işçi hareketine, çok maliyetli ancak bu aşamada genel olarak hâlâ etkili olan bir refah sistemine sahipti ve bunların ölçeği gelenek itibarıyla liberter olan Amerika'dan çok farklıydı. Reagan devletin rolünü bir derece azaltırken, Thatcher, üstelik tam aksini yaptığını iddia etmesine rağmen, merkezi devleti genişletip yerel yönetimi küçülttü. Ne var ki bu dönemde hem ABD hem de Birleşik Krallık hükümetleri Friedman ve ondan önceki Hayek gibi iktisatçıların öğretilerini takip ederek "arz tarafı" reformlarına yöneldi. Enflasyonun kontrol altına alınmasına büyük önem veren Thatcher işsizliği doruğuna çıkarıp 1984 yılında yaklaşık üç buçuk milyona ulaştıran ciddi bir bunalıma sebep oldu. Ardından kendisinin ve ekonomi bakanı Keith Joseph'in "fazla güçlü" olduğuna inandığı sendikalara karşı harekete geçerek 1984-1985 madenci grevini bastırdı, Sanayi Devrimi'nden bu yana Britanya'daki -özellikle de Galler- İngiltere'nin kuzeyi ve İskoçya'daki ekonomik büyümenin itici gücü olmuş madencilik endüstrisini fiilen yok etti. Kamu iktisadi teşekküllerinin

24. William Martin, *With God on Our Side: The Rise of the Religious Right in America* (New York, 1996).
25. Hugo Young, *One of Us: A Biography of Margaret Thatcher* (Londra, 1991).

özelleştirilmesi bu ekonomik programın önemli bir maddesiydi ve ilk hedefi Britanya Demiryolları oldu.

Reagan özellikle SSCB'nin katı siyaseti ve dış politikası bağlamında dünyadaki en yakın ekonomik ve siyasi müttefikinin Thatcher olduğunu düşünüyordu. Sonuçta, Arjantin 1982 yılında Falkland Adaları'nı işgal edince, Reagan istemeden de olsa Britanya'yı Arjantin'e karşı açtığı maliyetli ve riskli savaşta destekledi. Britanya kuvvetleri ülkenin bir dünya gücü olduğunu tasdik edercesine adayı birkaç ay içinde yeniden ele geçirdi. Ancak Margaret Thatcher ihtilaflı bir figürdü. İzlediği politikalar Avustralya ve Yeni Zelanda gibi İngilizce konuşulan, kendileri de sendikalar ve çoğalan sosyal harcamalarla boğuşan diğer ülkelerde yankı buldu. Thatcher bir serbest ticaret bölgesi olarak Avrupa Birliği'nin vizyonunu onaylıyor ancak Fransa, Almanya ve İtalya hükümetlerinin devletçi politikalarına karşı çıkıyordu. Güney Afrika'daki ırkçı bölünme nihayetinde beyaz Güney Afrikalılar da dahil dünyadaki çoğu kişinin gözüne giderek çirkin ve sürdürülemez görünmeye başlamasına rağmen, Thatcher ülkedeki apartheid yönetimine karşı harekete geçmek konusunda belirgin bir isteksizlik gösterdi. Thatcher hükümeti gelir eşitsizliklerini ve çocuk yoksulluğunu arttıran politikalar izledi ve sonraki İşçi Partisi hükümetleri dahi bu politikalara göz yumdu.

Ülkenin zengin güneyi ile gerileyen endüstriyel kuzeyi arasındaki farkı açan bu durumun, IRA'nın bomba etkisi yaratan savaşına bir son verilmesine de pek katkısı olmadı. Ancak Thatcher 1970'lerde hâkim hale gelen Britanya'nın topyekûn gerilemesinin kaçınılmaz olduğu hissini kesin bir şekilde akıllardan uzaklaştırdı. Dolayısıyla kritik eşik, İngilizce konuşulan ülkelerde devletin sosyal yardım bağlamında kaçınılmaz bir rol oynadığına ilişkin 1945'ten beri süregelen oybirliğinin bozulmasını temsil ediyordu. Gerçi bu değişim uzun süredir neoliberalizmin farklı versiyonlarını desteklemiş olan ABD'ye kıyasla Britanya, Avustralya ve Kanada'da daha büyüktü.

Fransa ve Almanya'nın ekonomileri görünüşe göre bu dönemde daha farklı yönlere ilerliyordu.[26] Sosyalist Parti'nin 1981 yılında kazandığı açık zaferle François Mitterrand iktidara gelmiş, hatta koalisyonuna küçük ortak olarak komünistleri getirmişti. Çeşitli kamulaştırma tedbirlerini zorlamış, Britanya ve Birleşik Devletler'deki gelişmeler ile büyük karşıtlık oluşturan hamleler yaparak vergileri arttırmıştı. Bu açıdan Batı Almanya'da anti-Keynesçi tedbirler getiren, sosyal refah programlarını tırpanlayıp özelleştirmeye yönelen Helmut Schmidt'in politikalarıyla dahi çelişme oluşturuyordu. Ancak Mitterrand ekonomik kriz ve dünya piyasalarının yaşadığı güven kaybı karşısında 1983-1984'te politikalarını tersine çevirip, Fransa'yı iktisadi politikalar bakımından dönemin yükselen Batılı normunu andıran bir yola yeniden soktu. Bu çeşitli siyasal krizlerin ve yön değiştirmelerin siyaseten o kadar sarsıcı olmamasının temel nedeni, Avrupa Ekonomik Topluluğu kurallarının ticareti serbestleştirmesiyle

26. Judt, *Postwar*.

birlikte genişleyen piyasa sayesinde Avrupa kıtasında ekonominin genel olarak zenginleşmeye devam etmesiydi. Örneğin İtalya'nın siyasi liderleri artık birleşmiş olan Almanya ve artık güçlenen Fransa ile kurulacak yakın bağların kendi siyasal ve ekonomik krizlerini de savuşturacağı konusunda netti.[27] Yavaş yavaş kıtanın kentlerine gelen ve hâlâ kalabalık olan kırsal nüfus sayesinde ücretler görece düşük kaldı ama örneğin İtalya'nın orta ölçekli uzmanlaşmış girişimleri, artan tüketici talebinin karşılanmasına yardımcı oldu. Başlıca Avrupa ülkeleri bu başarıyı da arkalarına alarak 1992 Maastricht Anlaşması ile ekonomik, siyasal birliklerini pekiştirmeye yöneldiler ve on yıl sonra oluşturulacak tek para biriminin yolunu açmış oldular.[28]

Bu yıllarda gerçekleşen en dramatik birleşme elbette Doğu ile Batı Almanya'nın (ADC ile AFC) 1990 yılında birleşmesi oldu. Willy Brandt'ın 1970'lerdeki *Ostpolitik*'i (Doğu-Batı arasına köprü kurma politikası) ile birlikte iki Almanya arasındaki gerilimler azalmıştı. Reagan ile Gorbaçov'un 1980'lerin ortasında iş birliği yapmaya başlamasıyla birlikte Doğu Almanya'daki komünist yönetimin pozisyonu savunulamaz hale geldi. Komünizm 1987-1988'de Doğu Avrupa'da çökünce Macaristan kendi sınırlarını açtı; televizyon, radyo ve kaçak gazeteler sayesinde giderek daha çok gördükleri daha iyi bir yaşamın çekimine kapılan binlerce Doğu Alman, Batı Almanya'ya aktı. Doğu Almanya'da varlığına izin verilen az sayıdaki sivil toplum örgütlerinden olan Protestan ve Katolik kiliselerince desteklenen 1989'daki barışçıl gösterilerin akabinde ADC çöktü ve iki devletin hükümetlerini birleştirmek için yeni tedbirler alındı. ADC hükümeti kapsamlı bir baskı yapmak ile ödün vermek arasında bir tercihte bulunmak zorundaydı. Parti yönetiminin ideolojik iflası ve daha iyi bir yaşam hayali, Çin'deki durumun aksine Parti'nin iktidara tutunma arzusuna üstün gelmiş gibi görünüyordu. Bu sırada "Berlin Duvarı" ülke çapındaki muazzam kutlamalarla yıkıldı.[29]

1970'lerin sonuyla 1980'lerin başında yaşanan ve dünyanın çoğu yerine de sıçrayan bu serbest piyasa ekonomisine doğru kaymanın her zaman demokratik kurumların güç kazanmasıyla yakından ilişkili olduğunu söylemek zordur. Demokratik canlanışın kimi görkemli örnekleri vardı: Şili'de General Pinochet'nin diktatörlüğünün devrilmesini temsili hükümeti yeniden tesis eden bir referandum izledi. Benzer şekilde Arjantin'in 1982'deki Falkland Savaşı'nda yenilmesi, ülkede çok partili demokrasiye geri dönülmesiyle sonuçlandı. Ancak 1990'lardaki ekonomik büyüme ve komünizm korkusunun azalmasıyla demokratik hesap verilebilirliğe doğru bir yönelim ortaya çıkıncaya dek Latin Amerika'nın pek çok yerinde otoriter rejimler iktidarda kaldı.

Diğer yerlerde, Tiananmen Meydanı olayları ya da sermaye lobileriyle zenginlerin Batı dünyasının seçim siyasetindeki nüfuzunun artması bu fikirle

27. Colarizi, *Novecento*, s. 494-498.
28. Judt, *Postwar*, s. 526-534.
29. Charles S. Maier, *Dissolution: The Crisis of Communism and the End of East Germany* (Princeton, 1997).

çelişiyor gibi görünmektedir. Bu yıllarda Rusya ve Doğu Avrupa'da bir kurtulmuşluk duygusu ve temsili kurumlara doğru bir yönelim sahiden vardı. Yine de bağımsızlığını önceki nesilde kazanmış eski sömürgelerin barındırdığı derin toplumsal ihtilaflar, etnik farklılıklar ve gelir eşitsizlikleri pek çok ülkedeki demokrat hareketlerin yılgınlığa kapılmasına neden oldu. Örneğin Afrika'nın Sahra'nın güneyinde kalan kesimlerinin manzarası 1980'lerde çok karışıktı.[30] Güney Afrika'daki apartheid rejimi için bu dönemin bir kritik eşik olduğu açıktır ancak diğer yerlerde otoriter komuta ekonomileri varlığını devam ettirdi. Rodezya'daki beyaz iktidarı çöktü ancak Robert Mugabe'nin tesis ettiği merkezi otoriter yönetim tarzı yaşam standartlarını pek iyileştirmedi. Nijerya'da 1980'lerde iktidara gelen son derece yolsuz bir dizi askeri rejim ancak 1998 yılında demokrasiye dönülmesiyle son buldu.[31] Sivil toplum örgütlerinin var olmaya devam ettiği, hatta devlet zulmüne tepki olarak genişledikleri doğrudur: Özellikle federe kuzeyde Müslüman örgütleri, güneyde karizmatik Hıristiyan kiliseleri ve ülkenin her yerinde yeraltında işçi hareketleri mevcuttu. Ancak bu durum çoğunlukla etnik ve dinsel gerilimleri arttırmaya hizmet etti. Askeri diktatörlüklerden tutalım etnik temelli demokratik hükümetlere değin geniş bir rejimler yelpazesi kıtanın geri kalanında iktidarı elinde tuttu. Kötü idare ve yolsuzluk çoğu rejimin başına belaydı. Ne var ki temelde ana ürün ihracatçısı olan bu rejimler etkili ithal ikame programları tesis etmekte zorlandılar çünkü 1970'ler ile 1980'lerde dünyanın her yerinde yaşanan ani ekonomik yükseliş ve düşüşlerden etkileniyorlardı.

Yine de siyah Güney Afrika'nın apartheid rejiminden kurtuluşu büyük simgesel önem taşıyordu. Ülkedeki siyasal dinamikler Doğu Avrupa ile SSCB'nin yaşadığı dönüşümle kimi ortak özelliklere sahipti. Bir anlamda beyaz sömürgeciliğinin dünyadaki nihai sonunu imliyordu. Ulusal Parti 1948 yılındaki seçim zaferinden bu yana kendi ırk ayrımı politikasını titizlikle ve çoğu zaman da şiddet kullanarak, hem de yalnızca siyahlara karşı değil, Güney Afrika'daki Hintlilere ve diğer "renkli halklara" da dayatmıştı. Ordu ve polis üzerindeki kontrol, Avrupa ve Amerika'daki hızlı ekonomik büyüme sırasında madencilikten elde edilen gelirin çoğalması, Batılı hükümetlerin Soğuk Savaş sırasında "komünist" görünen Afrika Ulusal Kongresi'ni desteklemekteki isteksizliği: Tüm bu faktörler 1945'ten sonra can bulan insani enternasyonalizmin her bir normunu ihlâl eden bir rejimin devam etmesinde rol oynadı. Siyahların Oliver Tambo ve Nelson Mandela gibi sözcüleri 1960'larda "fitneci faaliyetleri" nedeniyle tutuklanmış, Soweto gibi ırk ayrımına tabi şehirlerde bulunan yoksul ve işsiz insanların dönem dönem başlattığı isyanlar, göz yaşartıcı gaz ve gerçek mermilerle karşılanmıştı. Ülkeyi Milletler Topluluğu'ndan çıkarıp ANC'yi yasaklayan Devlet Başkanı Hendrik Verwoerd 1966 yılında suikasta uğradı. Bunu şüpheli siyah eylemcilere yönelik yeni tutuklamalar, hapsetmeler ve işkence

30. Frederick Cooper, *Africa since 1940: The Past of the Present* (Cambridge, 2002); Paul Nugent, *Africa since Independence: A Comparative History* (Londra, 2012).
31. Falola and Heaton, *A History of Nigeria*, s. 209-242.

izledi. Dahası siyah Güney Afrikalıların 1940'lar ile 1950'lerdeki küçük siyasi kazanımları sistematik olarak yok edildi ve beyaz diktatörlüğü Başkan P. W. Botha'nın 1980'lerdeki yönetimi sırasında doruğuna ulaştı.

Mandela ve arkadaşlarının hapishaneden tahliye edildiği, Başkan F. W. de Klerk'in yeni bir eşit haklar rejimini ilan ettiği 1990 yılında gerçekleşen ani değişimi getiren önkoşullar Avrupa'nın komünist devletlerindekinden farklı değildi.[32] ANC 1987'den sonra şehirlerde, hatta Transkei Bantustan'ında gizli faaliyet yürütmeyi sürdürdü.[33] Kısmen Batı ekonomilerinin ateşinin düşmesiyle birlikte madencilik sektöründeki hızlı büyüme sona erdiği için Güney Afrika ekonomisi geriliyordu. Ülkeye yönelik ekonomik, siyasal ve sportif boykotlar beyazların gelirini azaltıp moralini bozmaya başlamıştı. Dış dünyadan gelen, en ayrık tutulan kasabalara dahi damla damla ulaşan bilgi, genç siyah nüfusun başlatacağı çok daha şiddetli bir kabarmayı haber veriyordu. Ekonomik çıkarlar kısa bir süreliğine halkın sosyal liberalizm arzusuyla buluştu. Ancak Gorbaçov, Mazowiecki ya da hatta Deng örneğinde olduğu gibi, burada da siyasetçilerin duruşu kritik önem taşıyordu. Meşhur bir demecinde 27 yıllık tutsaklığından önce savunageldiği şiddetten vazgeçen Mandela yeni bir ırksal uyum çağrısı yaptı ve 1994 yılında Güney Afrika'nın ilk siyah devlet başkanı oldu. De Klerk beyaz nüfus içerisindeki inatçı unsurları marjinalleştirip ANC ile "özünde sosyalistçe" dediği bir anlaşma için bastırarak önemli bir rol oynadı. Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu'nun apartheid dönemi boyunca siyah eylemcileri kovuşturup katledenleri tespit etmek ve kovuşturmak konusunda çok az şey yaptığı doğrudur. Bir zamanlar sömürgesizleşmenin başını çeken Hindistan Ulusal Kongresi ve ÇKP gibi ANC de hızlıca kayırmacılığın kurbanı oldu. Ne var ki Güney Afrika ırklar arasında yaşanacak bir iç savaştan kaçındı ve 1990'larda küçük de olsa yeni bir siyah orta sınıf ortaya çıktı.

Sonuç

Bu kadar çok esaslı toplumsal ve siyasal dönüşüm neden aşağı yukarı bu on yıl içinde meydana gelmişti? Açıktır ki İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen sermayenin küreselleşmesi önemli bir rol oynadı. Bu durum zengin bir Batı ile dünyanın geri kalan kısmı arasındaki gelir ve yaşam memnuniyeti farklarını büyüttü. Haberleşme alanındaki üstel büyüme ile birleşince rejimler kendilerini dışarıdaki gelişmelerden artık yalıtamaz oldu. Güney Afrika hem Afrika'nın geri kalanıyla, Avrupa'yla ve Amerika'yla ekonomik ilişkilerini devam ettirip hem de buralardaki insanların ve hükümetlerin iğrenç bulduğu bir sistemi koruyamazdı. Halkı çaresiz bir yoksulluğun içindeyken ve dünyanın her yerindeki Müslümanlar kurtuluşu takva siyasetinde görmeye başlamışken İran Şah'ı Château Lafite Rothschild'ini yudumlayıp iktidarını sürdüremezdi. Avrupalı liberal ve sosyalist

32. S. Terreblanche, *A History of Inequality in South Africa, 1652-2002* (Pietermaritzburg, 2002).
33. Timothy Gibbs, *Mandela's Kinsmen: Nationalist Elites and Apartheid's First Bantustan* (Woodbridge, 2014).

partiler dahi komünizmin çöküşünden ya da savaştan sonraki hızlı ekonomik büyümenin 1970'lerde sonlanmasıyla birlikte kişisel gelirlerde meydana gelen yavaş ve göreli azalmadan ayrı tutulamazdı.

Tüm bunların zemininde, iyi bir hayatın ve kişisel özsaygının niteliğine dair yerel kavrayışlarla harmanlanan Hıristiyan, Müslüman ya da seküler kurtuluşçu halk kurtuluş ideolojilerinin yaygınlaşması vardı. Fikirlerin, ekonomik ve siyasal biçimlerin küresel yayılışının önemini reddetmek de, bu gelişmelerin farklı toplumlardaki çeşitli sahiplenilme biçimlerini ya da toplumların bunları "kendine mal etme" [cannibalise] şekillerini göz ardı etmek de mümkün değildir. Ne var ki bu bölümde ele alınan örneklerin hiçbirinde değişim hareketleri iyi bir hayata duyulan o özlemleri zahmetsiz ve mesut bir şekilde gideremedi. Etnik çatışma, dini ya da seküler tiranlık, bölgeler arası büyüyen zenginlik farkları, devlet baskısının yerelleşmiş biçimleri varlığını korudu. Uluslararası sermaye küreselleşmişti ve yalnızca SSCB'deki sosyalizmin altını oymakla kalmayıp, 1990'ların başında Avrupa ile komünist olmayan Asya'nın çoğunda sendikaların gücünü kırmıştı. Görünüşe göre bireyci tüketimcilik sosyal radikalizme galip gelmişti. Öte yandan yine Gibbon'ın deyişiyle, tarih "örnek teşkil ederek öğreten felsefe" olmaya devam etti ve demokrasi düzensiz büyümesini sürdürdüğüne göre verdiği derslerden en azından bazıları ilericiydi. Bu nedenle, her ne kadar sonraki yirmi yıl gerçekten de 9/11'in terörünü ve 2008 ekonomik durgunluğunu beraberinde getirmişse de yüzyılın sonunu yalnızca bir dizi siyasal ve ekonomik krizden ibaret görmek yanlış olacaktır.

10
İnsana Dair Bilgilerin Çoğalması: XX. Yüzyılda Kişi ve Toplum

Fen Bilimleri ve Evrenin Yeniden Ele Alınışı
Tarih, Arkeoloji ve İnsanın Hayal Gücü
Bilgi ve Kişi: Antropoloji
Ekonomi ve Sosyoloji

Önümüzdeki altı bölüm, önceki analitik anlatı yaklaşımından uzaklaşıp yüzyıla temelden şekil vermiş kavramların, özellikle de insan, demografi ve din kavramlarının irdelenmesine ayrıldı. Bu ve bundan sonraki bölümler, şaşkınlık verici seviyelere ulaşan şiddetin yanı sıra bilgi ile hayal gücünün de katlanarak genişlediği bir dönemde "insan"ın kavranma ve şekillenme tarzlarıyla ilgilidir. Pek çok genel tarih çalışması bilimsel ve beşeri bilgiye ilişkin tartışmayı toplumsal, siyasal değişimden ayrı bir kategoriye koyar. Bu türden çalışmalar da sık sık önceliği demografiye ya da ekonomiye verir. Oysa büyük keşiflerin, sanatsal deneylerin, hatta akademik tartışmaların bile XX. ve XXI. yüzyıllarda insanların yaşama biçimleri üzerinde ciddi bir etkisi olmuştu. Bunlar da başlı başına güçlü ve üretken güçler olarak ele alınmayı hak ediyor. Bilgi birikimindeki bu atılımlar önceki bölümlerin odağında olan sermayenin, devletin, iletişimin iç içe girmiş dünyalarını yeni bir kalıba döktü, onlara yeni bir yön verdi. İnsanın hayal gücü ikinci bir "bilişsel devrim" yaşadı, deneyimleme ve öğrenme süreçlerini dünya çapında, hatta kozmik düzeyde bütünleştiren bir beklenti ve iletişim gelişimiydi bu.[1]

Örneğin bu başlık Einstein, Fermi ile diğer fizikçilerin çalışmalarına, bunların nihai ürünleri olan hidrojen bombası ve nükleer santrale kısaca değiniyor. Aynı şekilde, 1950'lerde DNA haritasının çıkarılmasının toplumsal sonuçlar yaratması zaman aldı. Yine de bunun uzun vadeli sonucu, emniyet güçlerinden

1. Don LePan'a göre ilk "bilişsel devrim" Rönesans'ta gerçekleşti: *The Cognitive Revolution in Western Culture, 1. cilt: The Birth of Expectation* (Basingstoke, 1989). Jean Piaget'nin çalışması bunu küresel düzeye çıkaracaktır.

paleontologlara varıncaya dek kurumların nüfusları genetik olarak sınıflandırması ve profillemesi oldu. Kimya alanındaki ilerlemeler, tıbbi keşifler üzerinden çiçek, sıtma ve çocuk felci gibi hastalıklara karşı başlatılan güçlü bir mücadeleye öncülük yaptı. Aynı dönemde yeni ilaçlar, beslenmenin daha iyi anlaşılması ve röntgen bir araya gelerek yüzyıl içerisinde insanın ortalama yaşam süresini % 25 daha da çoğalttı.

Ne var ki bu bölüm sosyal ve beşeri bilimlerin "insan"ın anlaşılmasındaki, gelişimindeki etkilerini de ele almakta, yüzyıl boyunca insan ırkının evriminin tarihlendirilmesi, haritasının çıkarılması alanındaki büyük atılımlarla başlamaktadır. Bu türden keşifler atomun parçalanması ya da DNA haritasının çıkarılmasıyla aynı toplumsal sonuçları doğurmadı. Ancak insanların kendisini daha farklı bir şekilde düşünmesine, çoğunlukla da daha farklı hareket etmesine neden oldular. Söz konusu ilerlemeler ille de (13. Bölümün konusu olan) dine bir şüphe gölgesi düşürmedi. Yine de bunlar Max Weber'in kastettiği anlamda bilginin daha geniş ölçekte "büyüsünün bozulması" için bir temel sağladı, siyasal ve etik tartışmalarda büyük sonuçlar doğurdu. Bu çığır açıcı değişimlerin temelinde bilginin gazeteler ve daha sonra radyo, televizyon, internet ile dünyanın her yanına yayılmasıydı. Yayınevleri ve yayıncılar insanlığın bilgisini arttırmak, olası geleceklere (aynı zamanda tehlikelere) ilişkin küresel bir farkındalık yaratmak için bilim insanları ve hümanist akademisyenlerle birlikte çalıştı.

Fen Bilimleri ve Evrenin Yeniden Ele Alınışı

Esasen miras alınan özelliklerin araştırılması demek olan genetik, yüzyılın ilk otuz yılında hızla gelişerek kişiye, kişinin toplumdaki pozisyonuna ilişkin görüşleri derinden şekillendirdi. Columbia Üniversitesi'nden T. H. Morgan, yaşam formlarının özelliklerinin insan kromozomunun belli bazı noktalarındaki genler tarafından belirlendiğini gösterdi. 1930'larda Birleşik Devletler ve Britanya'daki bilim insanları Darwinci doğal seçilim teorisinde ciddi ilerlemeler kaydetmeyi başarmıştı: "Doğal seçilimin bireylerin hayatta kalmasını etkilemekle birlikte evrim sürecinde değişenin bireyin ait olduğu popülasyonun genetik yapısı olduğu anlaşıldı."[2] SSCB Komünist Partisi bu fikre derin bir güvensizlik duyuyordu çünkü bu fikir Marksist bilimin temel ilkesini, sınıf mücadelesinin insanın mükemmelleştirilmesine giden yol olduğu fikrini sorgulama eğilimdeydi. Sovyet bilim insanlarının T. D. Lisenko'dan başlayarak genetik değil, Marksizm'le daha uyumlu çevresel bir evrim teorisi önerme girişimleri güvenilirlik kazanamadı. Uzun vadede komünizmin entelektüel ve ahlaki temelinin zayıflamasının sebeplerinden biri de buydu. Öte yandan, kişiye ve topluma ilişkin salt genetik bir kavrayış, İkinci Dünya Savaşı'ndan önceki Nazi deneyleri, ırkçı kategorileştirmeler ile birlikte hayli sorunlu bir görüntü ortaya koymuştu. Ancak 1945 yılından sonra bilimsel bilgi ilerledikçe, genetik mirasın bireylerin zekasını ve yeteneğini ne derece belirlediği yeniden siyasal bir tartışma konusu haline geldi. Sol hâlâ

2. John Maddox, "The expansion of knowledge", Howard and Louis (Ed.), *The Oxford History of the Twentieth Century* (Oxford, 1998) içinde, s. 36.

çocuğun becerilerini toplumsal koşulların belirlediğini iddia etme eğilimindeydi ve farklı eğitim türlerine kimlerin kabul edileceğine karar verilirken herhangi bir zeka testinin yapılmasına karşı çıkıyordu. Muhafazakarlar bunun aksi bir bakışı benimseme eğiliminde oldu, kimisi tek önemli şeyin genetik yapı olduğunu iddia etti. Liberaller orta yolu savundu, hem yetişme tarzına hem de miras alınan zekaya değişen oranlarda ağırlık atfettiler.

Genetik testler ile DNA analizi sayesinde aile mirası profillemesi, suç mahallerinin çözümlenmesi ve doğmamış çocukların cinsiyetinin belirlenmesinde uzun soluklu ilerlemeler mümkün oldu. Doğmamış çocukların cinsiyetinin belirlenmesi daha zengin Asya ülkelerinde doğmamış kız çocuklarının acımasızca aldırılmasına yol açtı ki bunun XXI. yüzyılda dramatik toplumsal içerimleri olacaktı. Daha sonra tartışılacak yeni üreme teknolojileriyle birlikte bu keşifler gerçekten de ailenin doğasını değiştirmeye başladı. Ortaya çıkan bir diğer sonuç hastalıkların genetik profillemesiydi; böylece erken teşhis ve tedavinin önü açıldı, yaşam süresinin hızla artmasına katkıda bulunuldu. Suudi Arabistan'ın 2013 yılında tıbbi tedavide paradan tasarruf etme çabasıyla yüz bin bin yurttaşının genom dizilemesini gerçekleştireceğini ilan etmesiyle geleceğe giden yol belli oldu; onu hemen sonra İngiltere izledi.[3] Kimliği bilinmeyen cesetlerin genetik profilini hayattaki akrabalarıyla eşleştirmek de mümkün hale geldi. Ne var ki bu konuda kampanya yürütenlerden bazıları tıpkı elektronik ortamların izlenmesinde olduğu gibi bu durumun da bireyi kötü niyetli hükümetler karşısında riske atabileceğinden kaygılanıyordu.

1890'dan sonra gerçekleşen kilit önemdeki bir diğer bilimsel değişim, elektriğin hem kamusal hem de evsel alanlarda güç üretimi için kullanılmasıydı.[4] Albert Einstein'ın 1905 yılında elektriğin kökenine ilişkin getirdiği formül insanlığı 1930'ların başında radyo alıcılarının, 1947 yılında da transistorun geliştirilmesine götürdü. Bununla bağlantılı bir konu olan atom fiziğinin doğuşu, yeni bilimsel bilginin toplumsal, siyasal faydalar kadar tehlikeler de barındırdığını özellikle gösterdi.[5] Birleşik Krallık'taki Paul Dirac ve Patrick Blackett, Kıta Avrupa'sı ve Birleşik Devletler'deki Max Born, Enrico Fermi ve Werner Heisenberg gibi ilk öncüler atomik parçacıkların hareketini haritalandırıp öngörebilmişti. Bu bilgi İkinci Dünya Savaşı sırasındaki Manhattan Projesi'nde yüz milyonlarca voltluk enerjinin zincirleme reaksiyonunu başlatabilen silahların geliştirilmesinde kullanıldı.[6] Müttefikler ile Nazi bilim insanları arasındaki gizli yarış, Robert Oppenheimer'ın liderlik ettiği ekibin ilk atom bombasını geliştirmesiyle sonuçlandı. Ardından 1945 Ağustos'unda Hiroşima ve Nagazaki'nin yok edilmesi Pasifik Savaşı'nı bitirdi ama insanlığın geleceğine dair büyük sorular ortaya attı. Soğuk Savaş nesli uysal bir korku atmosferinde büyüdü. 1962 yılındaki Küba Füze Krizi'nin doruğuna tırmandığı bir sabah babamın beni uyandırıp

3. "NHS mission to map DNA of entire British population", *The i*, 1 Ağustos 2014.
4. T. P. Hughes, *Networks of Power: Electrification in Western Society, 1880-1930* (Baltimore, 1983)
5. Steven Weinberg, "The Great REduction: Physics in the Twentieth Century", Howard and Louis (Ed.) *Oxford History* içinde, s. 22-34.
6. Richard Rhodes, *The Making of the Atomic Bomb* (Londra, 1988)

ertesi güne çıkamayacağımızı söylediğini hatırlıyorum. Yine de nükleer gücün barışçıl kullanımları, milyonların yoksulluktan kurtarılabileceği umudunu vaat ediyordu. SSCB ve Nehru'nun Hindistan'ında açılan bilimsel fuarlar ya da Britanya'daki 1951 Festivali, bu korku atmosferini insanlığın büyük bir potansiyele sahip olduğu hissiyle karşıladı.

Elektronik haberleşmede olduğu gibi hava ulaşımındaki gelişmeler de XX. yüzyılın kişiye dair anlayışını etkiledi. Guglielmo Marconi'nin elektrikli telgrafı icadı, Louis Blériot'nun ilk uçuşları, SSCB'nin 1957 yılında fırlattığı sputnik uydusu neredeyse sınırsız ilerleme vizyonları açarken, gelecekte yaşanacak çatışmalara dair yeni sezgiler ortaya çıkardı. Uzayın derinliklerindeki insan yapımı bir platformdan küçük ve uzaklardaki bir küre olarak görünen dünyanın görüntüsü insanlarda bir huşu ve umut hissi doğurdu. Ancak amansızca gelişen karaya konuşlandırılmış teknolojiler devletlerin bu "kaygı çağı"ndaki askeri rekabetini daha da kızıştırdı. Bu kapsamda bilginin, fiziğin, kimyanın, biyolojinin gelişmesi 2015 yılı itibarıyla kişi ve dolayısıyla da dünya toplumu kavramını yeniden, derinlemesine biçimlendirdi.

Ancak belki de en önemli ama aynı zamanda da en olağan gelişme, karayolu taşımacılığı alanında gerçekleşti; dünya çapında ekonomileri devrimcileştirmenin yanında, yalnız ya da ailesiyle birlikte seyahat edenlerin demiryolunun sıkıdüzeninden kurtarıldığı bir dönemi başlattı.[7] Burada savaş zamanında petrolle çalışan araçlara ilişkin kaydedilen gelişmeler kadar 1918 yılından sonra zenginler için hızlı otomobiller üretme arzusu da bir rol oynadı. 1900'den sonra hızla büyüyen şehirlerin sokaklarındaki at pisliklerinin ve idrarın yarattığı halk sağlığı risklerinin azaltılması ihtiyacı da önemsiz değildi. Ancak 1920'ler ve 1930'larda Chrysler, Ford, Volkswagen ve Leyland gibi şirketler sıradan aileler için otomobil üretmeye başladı.[8] Bunalım ve İkinci Dünya Savaşı sırasında insanları, malları ve hükümet kurumlarını karada hızlıca hareket ettirme ihtiyacıyla birlikte talep de arttı. Talep 1945 ile 1970'li yıllar arasında ekonomide yaşanan hızlı büyüme ile daha da genişledi. Motorlu araç yeni bir ailevi, kişisel ve mekânsal özgürlük hissi üretti ki bu his Batılı bireyci, ticari toplumun zaferi için çok önemliydi. Bu motor rüyası gelişmekte olan yoksul toplumlara sinema aracılığıyla sokuldu. Komünist toplumlar yetişmek için acele etti. Trafik kaosu ve kirlilik nedeniyle demiryoluna geri dönüş ancak 2000'den sonra tavsiye edilir oldu.

Yüzyılın sonlarına doğru bilim ve teknolojideki bir başka esaslı atılım insanı baştan yaratmaya başladı. İnternet'in, mobil telefonun ve diğer elektronik ortamların yaygınlaşmasıydı bu. 1990'larda Birleşik Devletler'de görece kısa süren bir dönem hariç, bunun ekonomik üretkenliğe yaptığı etki, 1945'ten sonra haberleşme ve altyapıdaki büyük genişlemenin yaptığı etkiden daha azdı.[9] Ancak sonraki bölümde de ileri sürüldüğü üzere, insanların sosyalleşmesinde doğurduğu sonuçlar ve getirdiği ekonomik, siyasal hatta cinsel fırsat hissi çok büyüktü.

---

7. T. C. Barker, "The International History of Motor Transport", *Journal of Contemporary History*, 20, 1 (Ocak 1985), s. 3-19.
8. Michael L. Berger, *The Automobile in American History and Culture: A Reference Guide* (Westport, 2001).
9. Claire Guélaud, "Le manqué d'innovation menace la croissance", *Le Monde*, 2 Eylül 2014.

Tarih, Arkeoloji ve İnsanın Hayal Gücü

Sosyal bilimlerde yüzyıl boyunca yaşanan gelişmeler özellikle bu bilimsel gelişmelerle iç içe geçerek daha örtük, daha dolaylı bir insan tasarısına yol açtı. İnsanın kökenine, uygarlığa ve toplumun doğasına ilişkin akademik tartışmalar siyasetin üzerinde süzülen hipotezlerden ibaret değildi, siyaseti derinden etkiledi. Öncelikle arkeolojik keşifler ile kimyasal ve biyolojik antropoloji bir araya gelerek insan ırkının yaşını XIX. yüzyıl sonundaki tahminlerden yaklaşık üç milyon yıl daha geriye itti ve insan ırkının evriminin diğer türlerinkiyle ilişkisine dair bambaşka bir manzara çizdi. Leakey ailesinin üyeleri olan Louis, Mary ve Richard'ın 1940'lar ile 1970'ler arasında Doğu Afrika'daki Zambezi havzasında yaptıkları eski insan kafatası keşifleri burada kritik bir rol oynadı.[10] Çok sonra, ilk insan kalıntılarının DNA analizleri insanlığa hominid yaşamının çeşitlilikleri hakkında çok daha karmaşık bir manzara sunarak, Neandertal insanı ile diğer insanlar arasındaki bağlantıya dair 2015 yılında hâlâ çözülmemiş olan bir tartışmayı başlattı. Bu sırada, deniz arkeologları tüm hayvan beyinlerinin altı yüz milyon yıl gibi erken bir tarihte yaşamış olan deniz canlılarının "soyundan geldiğini" öne sürdü.[11]

İnsanın fiziksel evrimine ilişkin tartışmalar insan zihninin gelişimiyle ilgili temel sorularla birlikte ilerledi. 1930'larda Fransa, Lascaux'da taş devrinden kalma mağara resimlerinin keşfedilmesi sanat ve hayal gücünün başlangıcına dair spekülasyonları başlattı. Tartışmalar devam etti ve 2010'larda kimi akademisyenler bu resimlerin erkekleri avlanmaya giden kadınların eseri olduğunu ileri sürdü. Bu argüman dönemin toplumsal cinsiyet eşitliğine yaptığı vurguyla da uyumluydu. Zaman içerisinde insan kalıntılarıyla mevcut dünya nüfusundan alınan DNA örnekleri, insan ırkının Afrika'da ortaya çıkıp diğer kıtalara yayıldığını söyleyen uzmanların iddialarını güçlendirdi.[12] Bir kez daha, bu düşünce zinciri Afrika'yı geri kalmış bir bölge olarak görüp bir kenara atan XIX. yüzyılın biyolojik ırkçılığından net bir şekilde ayrılıyordu.

Diğer arkeolojik ve tarihsel keşifler ulusal, etnik siyaset üzerinde, insanların kendi geçmişleriyle şimdilerini görme biçimlerinde örtük etkiler yaptı. Yurtiçindeki ve yurtdışındaki "miras"ın keşfi ve muhafazası, gelişmekte olan milliyetçilikler için kilit önem taşıyan bir kaynak haline geldi.[13] XIX. yüzyıldan başlayarak Almanya'nın Ortadoğu'da sahip olduğu siyasal bağlantılarla kültürel itibarı, ülkenin Asur ve proto-Yunan uygarlığı çalışmalarındaki dilbilimsel, arkeolojik maharetiyle perçinlendi. Ulusal itibar ve İncil, Kutsal Topraklar'daki Alman kazılarının itici gücüydü. Bu kazılarsa Kayzer'in Osmanlı hükümetiyle kurdu-

---

10. Virginia Morell, *Ancestral Passions. Leakey Family and the Quest for Humankind's Beginnings* (New York, 1995).
11. Jonathan Lake, "We're all intellectual shrimps", *The Sunday Times*, 8 Mart 2015.
12. Robin McKie and Chris Stringer, *African Exodus: The Origins of Modern Humanity* (Londra, 1997).
13. Paul Betts and Corey Ross (Ed.) *Heritage in the Modern World: Historical Preservation in International Perspective* (Oxford, 2015).

ğu siyasal bağlar sayesinde kolaylaşıp olanaklı hale gelmişti.[14] Kuomintang'ın uluslararası tanınma peşinde olduğu 1920'lerde Çin'deki antik sahalarda yapılan kazılar, ilk ileri uygarlığın Çinliler tarafından inşa edildiği görüşünü pekiştirdi. Çin'in 1980'den sonra küresel bir güç olarak yeniden ortaya çıkıp ünlü antik Terrakotta Savaşçıları'nın dünyanın dört bir yanında sergilenmesiyle bu fikir yeniden canlandı. Benzer şekilde, antik şehir Mohenjo-daro'nun 1922 yılında kuzeybatı Pakistan'da keşfedilmesi, şehrin orta Asya'daki "Aryanlar"dan mı geldiği, yoksa uzun zamandır yerleşik olan "Aryan olmayan" Hint uygarlığının bir görüntüsü mü olduğuna ilişkin hararetli bir tartışmaya yol açtı; bu da Hindistan'daki Dravidianizm, Aryanizm tartışmasını etkiledi. Böylece XIX. yüzyılın etnik, ırksal çatışmaları XX. yüzyıldaki bilimsel keşiflerle yeniden ateşlendi, Hindu sağcılarla onların solcu eleştirmenleri tarafından cephane olarak kullanıldı.

Singapur Limanı'nda Fiat otomobiller. Singapore Press Holdings Ltd.

14. Neil A. Silberman, *Digging for God and Country: Exploration, Archaeology and the Secret Struggle fort he Holy Land, 1799-1917* (New York, 1982).

Öncesinde Sir Arthur Evans'ın Girit, Knossos'ta yaptığı keşifler, Aydınlanma'dan bu yana Avrupa'nın kültürel, ırksal üstünlüğü duygusunun temelinde yer almış klasik Yunan uygarlığına ilişkin manzarayı kökünden değiştirmişti. 1950'lerde Cambridge akademisyenlerinin keşfettiği üzere, bu erken dönem Helenistik uygarlığın Yunancayı kullanması ancak Mısır ve Kuzey Afrika ile kültürel bağlantılara da sahipmiş gibi görünmesi, Avrupa imparatorluklarının hızlı düşüş yaşadığı bir dönemde antik uygarlık çalışmalarını hep karşılaştırmalı bir tarz benimsemeye yöneltti. Bu algı kayması, Batı uygarlığının Afrikalı kökenlerini tespit etmeye çalışan Martin Bernal'in *Black Athena* (*Kara Athena*, 1987) kitabıyla doruğuna çıktı.[15] O zamana dek Avrupalıların, özellikle de sözde Aryan olanların tarih boyunca biyolojik ve kültürel açıdan üstün olduğunu kanıtlamaya yönelik, zirvesine Nazi Almanya'sında ulaşmış uzun soluklu çaba büyük oranda çökmüştü. Yine de milliyetçilik, din ya da kültürel görececilik "miras" ile perçinlenirken, onun yok edilmesi de bazı çok çarpıcı örneklerde aynı sonuca yol açtı. Çin'deki Kültür Devrimi sırasında tapınakların ya da 1980'den sonra Afganistan'da, Suriye'de ve Irak'ta köktenci taşkınlıklar sırasında "İslam dışı" anıtların yakılıp yıkılması bunun örneğiydi.

Ortaçağ tarihinin ya da modern tarihin çok fazla toplumsal etkisi yokmuş gibi görünebilirse de bunlar olasılıkla tüm disiplinler içinde en siyasallaşmış, siyasal açıdan en etkili disiplinlerdir. Kaba "Cermenizm"; Kelt, Roma ve Cermen kültürlerini bir araya getiren sözüm ona Galik özgünlüğü; Sakson İngiltere'sinde ya da antik Hindistan'da "demokrasi" arayışı; tarihçilerin yaptığı tüm bu tartışmalar, özellikle 1920'ler ve 1930'larda yaşanan ciddi siyasal tartışmaların hem bir yansıması oldu hem de onları perçinledi. Yüzyıl boyunca genel eğilim, yayılmacı bir kültürel değişim anlayışından, farklı toplumların sahip olduğu içkin yaratıcı kapasiteyi vurgulayan bir anlayışa doğru yönelmek oldu ki bu kayma, kendini ispatlamak isteyen milliyetçi, etnik hareketlerin küresel düzeyde yükselmesine katkıda bulundu. Örneğin 1930'larda Sapir-Whorf adıyla bilinen tez, bilincin dili değil, dilin bilinci belirlediğini ileri sürüyordu. Kuzey Amerika Hopileri gibi halkların "geri kalmış" ya da "ilkel" olduğu görüşü böylece temelden yoksun bırakılıyordu, aslında dünyayı daha farklı görüyorlardı yalnızca.[16]

Batı Afrika'da da akademisyenler Benin bronzlarının Avrupalı orijinallerinin bir kopyası değil Afrika'ya ait kültürel eserler olduğunu kanıtlamak için "Avrupa merkezciliğe" karşı zorlu bir savaş verdi. Hintli Müslüman akademisyenler, özellikle de Hindistan Ulusal Kongresi'yle birlikte çalışanlar yarımadadaki İslam'ın "Hintliliği"ne vurgu yaptı. Sovyet tarih yazımı ile sosyal bilimleri siyasal sansür ile hayli sınırlandırılmıştı. Ancak doğu araştırmacılığı iki savaş arası dönemde bir dereceye kadar canlılığını devam ettirdi. Ortaçağ Arap ve

15. Martin Bernal, *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilisation, 1. cilt: The Fabrication of Ancient Greece, 1785-1985* (Londra, 1987) [*Kara Atena*, Çev. Özcan Buze. Kaynak Yayınları, 2016].
16. Cf. John H. McWhorter, *The Language Hoax: Why the World Looks the Same in Any Language* (Oxford, 2014).

Fars toplumu üzerine yazan Wilhelm (Vasily) Barthold, bu toplumların komüniter oybirliğine bir ölçüde önem verdiğini ima ederek komünist orta Asya'nın gelişimini öngörüyordu.[17] İngilizce konuşulan dünyada Arnold Toynbee'nin *A Study of History* [*Bir Tarih Çalışması*] adlı hacimli kitabı, XIX. yüzyıl idealizmini dünya medeniyetlerinin evrimine yapılan vurguyla bir araya getirerek, Avrupa ile Hıristiyan medeniyetlerini, ulus devleti göreceleştiriyordu.[18]

Bununla birlikte Avrupa imparatorluğu kalkınma ve ırk konularını bünyesinde taşıması bakımından yüzyıl boyunca sürekli bir ihtilaf kaynağı olduğunu gösterdi. 1920'lerde Britanya İmparatorluğu'nu bölgesel milliyetçiliğe ve Avrupalı rakiplerine karşı birleştirme çabaları, kapsamlı bir popüler edebiyat ve çocuk edebiyatı ortaya çıkardı. Örneğin *The Wonder Book of Empire for Boys and Girls* [*Oğlan ve Kız Çocukları için İmparatorluğun Harikaları Kitabı*] "O pek güzel tarifiyle 'Bizim Şanlı Mirasımız'a karşı yepyeni bir alaka, kıvanç duygusu" mevcut olduğunu ilan ediyordu.[19] Hindistan'da 1920'lerde yazan Sir Jadunath Sarkar, Babür İmparatorluğu'na liberal bir gözle bakarak[20] Nehru'nun daha enerjik olan milliyetçi bakışını yankılıyor ve destekliyordu. 1960'lara gelindiğinde Hindistan'da solun entelektüel hâkimiyetini yansıtan kararlı bir Marksist pozisyon ikisinin de yerini almıştı. O da postmodern ve postkolonyal eleştirilerin etkisiyle güçten düştü. Gerçi eski nesil, emperyalist hâkimiyetin hatırasını canla başla savunuyordu ama 1960'larda ve 1970'lerde bu hâkimiyetin milliyetçi ve Marksist eleştirileri Avrupa'da bile baskın hale gelmişti. Belki Fransa'da durum biraz farklıydı. Cezayir'deki bağımsızlık savaşının şiddeti nedeniyle Akademi'nin ve halkın gözünde Fransız imparatorluk tarihi marjinalleşti. Devrimci Fransa'ya ilişkin çalışmalar ile Fernand Braudel'in tarımsal, ticari örüntüleri çözümleyerek Marksist ve milliyetçi retorikten kaçınan yapısalcılığı Fransız akademik tarihçiliğine hâkim oldu.[21]

Yüzyılın sonlarına doğru kimi neoliberal tarihçilerin bir kez daha Avrupa uygarlığının emsalsiz olduğunu, özellikle de Britanya İmparatorluğu'nun serbest ticaret ile bireyin özgürlüğünü güya teşvik etme tarzının kendine özgü olduğunu ileri sürmesiyle tartışma bir kez daha yön değiştirdi. Çoğu ABD tarihçisi "Amerika hiçbir zaman bir imparatorluk olmadı" diyen yaygın görüşe uyarak ülkenin hem Avrupa imparatorluklarına hem de Sovyet komünizmine düşman olduğu bir manzara çizdi. Ancak örneğin Michael Mann bu görüşe karşı çıktı. Tarih yazımının ve tarih eğitiminin pek fazla toplumsal sonuç yaratmadığı, XXI. yüzyılın ilk yıllarında araçsal bilimsel bilgiye, ekonomik bilgiye doğru bir geri dönüş yaşanmasının da bunun ispatı gibi göründüğü düşünülebilir. Yine de tarihsel temalar ısrarla ulusal ve kişisel özbilince sızdı. Örneğin kitaplarda, filmlerde, televizyon programlarında Müttefiklerin Nazi Almanya'sına karşı

17. Örneğin bkz. V. V. Barthold (Çev. Shahid Suhrawardy), *Mussulman Culture* (Kalküta, 1934).
18. Krishan Kumar, "Civilized Value: The Return of Arnold Toynbee", *TLS*, 24 Ekim 2014, s. 16-17.
19. Harry Golding (Ed.), *The Wonder Book of Empire for Boys and Girls* (Londra, 1920), s. 8.
20. Dipesh Chakrabarty, *The Calling of History: Sir Jadunath Sarkar and His Empire of Truth* (Chicago, 2015).
21. Fernand Braudel (Çev. Sian Reynolds), *Civilisation and Capitalism, 15th-18th Century*, 3 cilt (Londra, 1979).

verdiği mücadelenin ne kadar ahlaklı ve insani olduğunun sürekli tekrarlanması, Britanya ile Fransa'nın 1956'daki Süveyş macerasından, Amerika'nın Vietnam'daki savaşına, daha sonra Sırbistan, Irak ve Afganistan'a yaptığı askeri müdahalelere değin, dünya siyasetini değiştiren farklı tipteki insani müdahalelere destek bulmak isteyen siyasetçilerin çabalarını derinden şekillendirmiş olması açısından son derece önemlidir.

Bilgi ve Kişi: Antropoloji

Sömürgecilik aşınır ve gerilerken, gelişmekte olan antropoloji disiplini de Avrupalı olmayan halklara ilişkin yeni bir anlayış tarzı sunulmasında kayda değer bir rol oynadı.[22] Britanya ile Amerikan antropolojisinin yolları 1920'lerde ayrıldı ancak ikisi de Fransız ve Alman sosyologları Émile Durkehim'ın, Max Weber'in çalışmalarıyla diyalog içindeydi. Alman-Yahudi sürgün ve kültür teorisyeni Franz Boas'tan etkilenen Amerikalılar üstün ve aşağı toplumsal gruplar sınıflandırmasından uzaklaşmıştı.[23] Boas evrimci bir kültür ve ırk kavramını reddetmiş, bunun yerine toplumun örgütlenişinin bireysel ihtiyaçlara hizmet edişini vurgulamış ve böylece Amerikan kültür antropolojisinin temellerini atmıştı. Birleşik Devletler'deki milliyetçiliği ve ırkçılığı, sonrasında da Nazi ırk teorisini suçluyordu.

Aynı dönemde Britanyalılar da evrimci ırkçılığı reddediyor, bir açıdan biyoloji ve mühendislikteki gelişmeleri uzaktan yankılayan, vurguyu toplumsal yapıyla işleve yapan yeni bir sosyal antropoloji alanı yaratıyordu. Sömürgeci yönetimlerin bilgiye duyduğu ihtiyaç burada belirleyici oldu. Ancak bu araştırmacılar ileri ve geri toplumlar arasında bir hiyerarşi bulunduğunu söyleyen önceki fikre giderek daha fazla karşı çıkmış, böylelikle de sonraki sömürge milliyetçiliği nesline ilham vermişti. James Frazer 1880'ler gibi erken bir tarihte mitolojileri bağımsız olarak ele almaya başlamıştı. Bir sonraki dönüm noktası A. C. Haddon'ın 1898'deki Torres Boğazı gezisi oldu ve burada bölge halkının toplumsal örgütlenmesiyle ideolojilerine ilişkin net veriler toplandı.[24] W. H. R. Rivers 1906 yılında Hindistan'ın güneyindeki Toda halkına ilişkin ayrıntılı ve tarafsız bir çalışma yayımladı. 1920'lerde Bronisław Malinowski'nin Pasifik Okyanusu'ndaki Trobriand Adası sakinlerine ilişkin çalışması da dilbilimsel çalışmaların ve psikoloji çalışmalarının etkisiyle ırkçı evrimciliği reddediyordu. Yine Malinowski sözde ilkel denilen halkların diğer insanlarla aynı zihinsel kabiliyetlere sahip olduğunu ancak bu kabiliyetleri farklı bir şekilde kullandığını ileri sürüyordu.[25] Kendi deyişiyle, hedefinde kısmen "politika yapıcıları etki-

22. Bkz. Robert Layton, *An Introduction to Theory in Anthropology* (Cambridge, 1997).
23. Herbert S. Lewis, *In Defense of Anthropology: An Investigation of the Critique of Anthropology* (New Brunswick, 2014, s. 123-185.
24. Keith Hart, "The Cambridge Torres Strait Expedition and British social anthropology", blog gönderisi, 6 Kasım 2009. Erişim: memorybank.co.uk.
25. Raymond Firth (Ed.), *Man and Nature: An Evaluation of the Work of Bronislaw Malinowski* (Londra, 1957).

lemek" de vardı. Malinowski'nin öğrencileri A. A. Radcliffe-Brown, Raymond Firth ve E. E. Evans-Pritchard soydaşlığı temel insani evrensel unsur olarak çözümlemeyi sürdürdüler.

Malinowski ile meslektaşı G. C. Seligman'ın 1930'larda Londra Ekonomi Okulu'nda [LSE] geçirdiği günler, yeni ulus devletlerin gelişmekte olduğu bu kritik aşamada küresel entelektüel seçkinleri etkileyen bir sosyal antropolojinin geliştirilmesi bakımından son derece üretkendi. Örneğin LSE'nin eski araştırmacısı Çinli Fei Xiaotong ülkesinin etnik azınlıkları konusunda bir uzman haline gelmiş, daha sonra okulun Milletler Merkezi'nin yöneticisi ve nihayet Kültür Devrimi sırasında zorla çalıştırıldığı bir dönemin ardından antropoloji mesleğinden gelme yaşlı bir devlet adamı olmuştu. Benzer şekilde Jomo Kenyatta LSE'deki tezine dayanan *Facing Mount Kenya* [*Kenya Dağına Bakarken*, 1938) kitabıyla Malinowski ile Londra'da yaşayan siyah eylemci George Padmore'un fikirlerini dönüştürerek onları bir Kenya devleti ideolojisine yakınlaştırdı. Kenyatta'nın Kikuyu halkının soydaşlık ve toplumsal ağlarına ilişkin bilgisi, daha sonra bağımsız Kenya'nın ilk devlet başkanı olduğunda izlediği etnik politikaların arka planını oluşturdu. Önce Londra'da, sonra da Sydney'de yaşayan Raymond Firth, Maori kültürünün yeniden değerlendirilmesinin ve Solomon Adası halkının haysiyet hareketinin entelektüel temelini attı.

Aynı dönemde Chicago'daki Amerikalı antropologlar Boas'ın, Malinowski'nin düşüncelerinden bazılarını Durkheim'ın ortaya attığı teorik fikirlerle birleştirmişti. Sonuçta başta Ruth Benedict ve Margaret Mead olmak üzere büyük bir Amerikan antropologlar kuşağı ortaya çıktı ve dünya çapında gerçekleştirdikleri saha çalışmaları Amerika'nın bir dünya gücü olmasına eşlik edip katkı sundu.[26] Bu tür bir psikoloji ve ahlak antropolojisi, ulusların davranışını anlamayı ve düzeltmeyi hedefliyordu. Örneğin Benedict, Hirohito'nun 1945'ten sonra Japon İmparatoru olarak kalması kararının meşrulaştırılmasına yardımcı olmuş, hanedana duyulan "yoğun kabilevi hissiyatın" ülkedeki "bağlılığı ve tutarlılığı devam ettirme işlevi gördüğünü" gerekçe göstermişti.[27] Bu kişiler Birleşik Devletler'deki ırk ayrımcılığına da kuvvetle karşı çıkmış, 1950'lerdeki ve 1960'lardaki Sivil Haklar Hareketi'ne entelektüel destek sunmuştu. 2003 yılındaki Irak işgalinin ardından, Birleşik Devletler'in bu ülkenin kültürünü anlamak için "yeni Ruth Benedict'ler" bulması çağrıları yapanlar oldu.

Bununla birlikte, yüzyılı bir bütün olarak ele aldığımızda en ciddi etkiyi dünyanın her yerindeki sosyal antropologların önce Marksizmi ardından da ona yönelik tepkiyi benimsemesi yapmıştı. Marx'ın kendisi de sonraki yıllarında sınıflı toplumun gelişimine ilişkin materyalist bir anlayışa yaptığı katı vurgudan uzaklaşarak kültürün önemli olduğu algısına yönelmişti. 1870'lerde

26. Peter Mandler, *Return from the Natives: How Margaret Mead Won the Second World War but Lost the Cold War* (Newhaven, 2013).
27. Ruth Benedict, *The Chrysanthemum and the Sword: Patterns of Japanese Culture* (Boston, 1946) [Krizantem ve Kılıç, Çev. Türkan Turgut. İş Bankası Kültür Yayınları, 2019]; Elson Boles, "Ruth Benedict's Japan: The Benedictions of Imperialism", *Dialectical Anthropology*, 30, 1-2, (Ocak 2006), s. 27-70.

köy topluluğunda bulunduğunu düşündüğü demokratik formu yeniden takdir ediyordu.[28] İlk Sovyet antropologlar ve onların Batı Avrupa, Hindistan ve Latin Amerika'daki Marksist meslektaşları toplumsal örgütlerin "yapı"sına ilişkin bir tartışma ortaya atmış, bu durum disiplinin katı Marksist yorumlarına karşı çıkan sonraki antropologları etkilemişti. Özellikle Claude Lévi-Strauss'un Brezilya'daki Amerika yerli toplumlarına ilişkin incelemesi yapısalcı bir toplumsal örgütlenme modeli ileri sürmüş ve bu 1990'lara kadar etkili olmuştu. Ne var ki Lévi-Strauss'un "yapı"sı sınıfla ve tarihsel materyalizmle ilişkili olmayıp, zamanının matematikteki ve dilbilimdeki gelişmelerinden etkilenmiş mantıksal diyalektik bir çerçeveydi.[29] Yine de Lévi-Strauss "yaban düşünce"nin "ileri düşünce" ile aynı mantık yapısına sahip olduğunu, iki durumda da kişinin tüm ilişkiler ağını zihinsel kategorilere ayırmasıyla insan toplumlarını inşa ettiğini etkili bir şekilde ileri sürmüştü. Marksist yapısalcılık ile zihinsel-dilsel yapısalcılık arasındaki temel fark, varoluşçu olduğunu beyan etmesine rağmen siyaseten Marksist kalan Jean-Paul Sartre ile bu iki pozisyonun tamamıyla bağdaşmaz olduğunu ileri süren Lévi-Strauss arasında 1950'lerde yaşanan ateşli tartışmada kendini gösterdi.

Antropoloji deneyimi ya da teorisi ile küresel toplumsal ve siyasal gelişmeler arasındaki örtük ilişki, İkinci Dünya Savaşı ile onu izleyen sivil toplum örgütlenmesi (STÖ) faaliyeti aşamasında açıkça ortaya çıktı. Başlıca savaş bölgelerinde görev yapan antropologlar karşılarına çıkan yeni araştırma fırsatlarını yakaladılar. Lévi-Strauss Nazilerin kovuşturmasından kaçmak için Avrupa'dan ayrıldı ve Amerikalı antropologlarla yakın temas kurdu. Britanyalı antropolog Edmund Leach de soydaşlık, sembol ve yerel iktidar yapıları arasındaki ilişkiye dair teorilerini Burma cephesinde, Britanya ordusunun Japonya ile olan savaşında Lashio'dan Çin'in güneyine uzanan yolda geliştirmeye başladı. STÖ'ler çağında, antropolog Bernard Cohn Hindistan'ın kuzeyinde "Barış Gönüllüleri" ile birlikte çalışmış, Hint köy topluluğunu yeniden kavramsallaştırmaya koyulmuştu. Yüzyılın ikinci yarısında sembolik antropolojinin en önemli savunucusu olarak görülen Clifford Geertz savaş sırasında ABD donanmasında görev yapmış, sonra da Ford Vakfı ile birlikte Java'ya gitmişti. Kendisinin Javalıların horoz dövüşü üzerine yaptığı ünlü çalışma, ritüel sırasındaki toplumsal etkileşimin biçimine ve zihniyetlerine yakından bakmanın, antropoloğun tüm bir toplumu yeniden kavramsallaştırmasına nasıl katkı sağlayabileceğini gösterdi. Jack Goody, Ernest Gellner ve James C. Scott, 1980'lerde kendi disiplinlerindeki katı işlevselcilik ve yapısalcılık çağı artık sonuna gelmişken, tarih ile antropoloji arasında kısmi bir uzlaşı sağlamaya başladı.[30] Bu entelektüel gelişmeler en geniş anlamıyla insan toplumlarının canlılığının, farklılığının ve sahip olduğu yara-

28. Gareth Stedman Jones (Ed.) *Karl Marx and Friedrich Engels: The Communist Manifesto*, "Giriş" bölümü, (Londra, 2002).
29. Marcel Henaff (Çev. Mary Baker), *Claude Lévi-Strauss and the Making of Structural Anthropology* (Minnneapolis, 1998).
30. Henrika Kuklick (Ed.), *A New History of Anthropology* (Oxford, 2008).

tıcı potansiyelin altını bir kez daha çizmeye yöneldi ve bunu tam da Birleşmiş Milletler ve UNESCO gibi ulusötesi organlar dünya sahnesine çıkarken yaptı.

Antropolojinin başlangıçta ağırlıklı olarak Avrupalı ve Kuzey Amerikalı bir disiplin olduğuna şüphe yoktur. Antropoloji sömürgesizleşme savaşları ile sömürgesizleşme döneminin deneyimlerinden derin bir şekilde etkilenmiş ve gerçekten de onları etkilemişti. Ancak pek çoğu Avrupa ile Amerika'da eğitim görmüş Afrikalılar, Asyalılar ve Latin Amerikalılar, kendi toplumlarına ilişkin yapılan tartışmalarda kendi sözlerini söylemek için XX. yüzyılın hemen başlarında antropoloji disiplinine yüzlerini dönmüşlerdi. Örneğin Hintliler köyü yeniden kavramsallaştırmış ama özellikle kast sistemine ilişkin yeni bir görüş geliştirmişti. Pek çok Britanyalı subay, misyoner ve antropolog sömürgeci yönetimin doğurduğu sonuçları övmek için kast sisteminin katı yapısını vurgularken, Hintliler onun değişkenliğine ve akışkanlığına dikkat çekiyordu.[31] Evans-Pritchard'ın talebesi olan M. N. Srinivas, orta ve alt kastların kendi geleneksel statülerini nasıl yükselttiklerini betimlerken Sanskritleştirme terimini kullanıyordu ki onun çalışmalarıyla bu eğilim doruğuna çıktı. Srinivas'ın çalışmaları, kast sistemine ilişkin sofistike bir geç-yapısalcı anlatım ortaya çıkaran Fransız antropolog Louis Dumont'unkilerle çelişir. Öte yandan, dokunulmazlar ile alt kastların Hintlilerin zihniyetinde insani bir yer işgal etmesini sağlamak için devletin kararlı bir faaliyet yürütmesi gerektiğini söyleyen politikacılara güçlü entelektüel kaynaklar sağlayanlar da bu yazarlardı.

Aynı dönemde Lévi-Strauss'un Brezilya ve Latin Amerika'nın diğer yerlerindeki antropolojiye verdiği teşvik, buralarda disipline dair yaratıcı bir geleneği başlattı ve özellikle Amazon'daki kabile toplumlarına ilişkin çalışmalar Avrupalı ve Amerikalı akademisyenlerin elinden alınarak yerlileştirildi. Bu gelişmeler sömürgesizleşmenin ve milliyetçiliğin yükselişinin doğrudan bir sonucu olmamakla birlikte, daha genel bir zihinsel değişimi, hayatın pek çok yerinde görünür hale gelmiş olan yeni bir insan inşasının yansımasıydılar. Diğer beşeri ve sosyal bilimlerin postkolonyal çalışmalar ile "maduniyet çalışmaları"na yönelmesiyle birlikte, antropoloji de XX. yüzyılın sonuna doğru daha da politikleşti. Edward Said'in Avrupalı ve Amerikan sosyal bilimlerindeki "Oryantalizm"e karşı başlattığı mücadele, Talal Asad ve Achille Mbembe gibi, Arap ve Afrika toplumlarının genel olarak stereoriptleştirilme tarzına hücum eden akademisyenler tarafından yankılandı.[32]

Teorik düzeyde, beşeri bilimlere yönelik postmodernist eleştiri ve bu eleştirinin büyük teoriyi görelileştirip parçalama eğilimi, antropoloji içinde de kendine taraftar buldu. Sanılanın aksine, postmodernizm siyasal ve toplumsal süreçlere ilişkin bir gevşeme, aynı zamanda bir küresel hareket ve akışkanlık anlayışından doğdu. Bu aykırı bir fikir gibi görünebilir zira postmodernizm ve

31. C. A. Bayly, *Recovering Liberties: Indian Thought in the Age of Liberalism and Empire* (Cambridge, 2012).
32. Talal Asad (Ed.), *Anthropology and the Colonial Encounter* (Londra, 1973); Achille Mbembe, *De la postcolonie: Essai sur l'imagination politique dans l'Afrique contemporaine* (Paris, 2000).

postkolonyalizm kendilerinin radikal düşünce sistemleri olduğunu söylüyordu. Yine de, 1960'lar ile 2008 arasındaki görece barış ve büyüme dönemi boyunca, gerek iktisadi, gerek toplumsal afet alanlarından uzaktaki zengin Batı üniversitelerindeyken söylemin yazarsız tabiatından ya da madunun iktidar yapılarına meydan okumasından dem vurmak daha kolaydı. Bu dönemde iktisat tarihi ile birlikte iktisat çalışmaları gerilerken, iktisadın kendisi de sık sık "piyasanın kusursuzluğundan" bahseden, matematiksel ve kestirimci bir safhaya çekildi. Yine de 1920'lerde olduğu gibi 2008 yılından sonra ciddi bir ekonomik ve toplumsal krizin patlamasıyla uzmanların şaşmazlığı yıkıldı, antropoloji de dahil sosyal bilgi yeniden kamusal tartışma konusu oldu.

Ekonomi ve Sosyoloji

Tüm sosyal ve beşeri bilimler disiplinleri içinde iktisat, iktisat tarihi ve sosyoloji XX. yüzyıl siyasi, sosyal yaşamına ve bireysel motivasyonun anlaşılmasına en açık etkiyi yapan disiplinler oldu. Yüzyılın en meşhur iktisatçılarından biri olan J. M. Keynes günün politikalarının çoğunlukla birkaç yıl önceki bir "akademik yazar bozuntusunun" görüşlerinden devşirildiğini söylemişti. Öte yandan yazar bozuntularının görüşleri de dünya savaşları, komünizmin etkisi, büyük bunalım, sömürgeciliğin sonuçları ve ABD ekonomisinin dünyaya hâkim olması gibi kitlesel olayların bağlamında şekilleniyordu. Yüzyıl boyunca iktisat düşüncesinde meydana gelen büyük gelişmeler, nihayetinde insanların iktisadi davranışlarını öngörerek risklerden kaçınmak için üretilmiş matematiksel modellerin sonucuydu. Bu durum, 1900'den önce Adam Smith'ten John Stuart Mill'e, David Ricardo'dan William Stanley Jevons'a kadar teorisyenleri meşgul etmiş olan piyasa ve toplumsal örgütlenme çözümlemelerine bir titizlik katıyordu.[33]

Daha da büyük pratik öneme sahip ikinci husus, iktisatçılar ile politika yapıcıların giderek büyüyen devletin piyasanın düzenlenmesinde ve kontrolünde oynadığı role dair yaptığı tartışmaydı. Bu münakaşanın bir ucunda, üretim araçlarının ve tarzlarının devletin mülkiyetinde olması gerektiğini savunan, iki savaş arası yıllarda Almanya ile SSCB'de, sonra da Çin'de ve Doğu Avrupa'da bulunan Marksist iktisatçılar vardı. Burada Rudolf Hilferding göze çarpar; işadamlarının siyasete hâkim hale gelmesiyle "sosyalleşen sermaye"nin sosyalist ekonomik planlamanın benimsenmesini aslında daha kolaylaştırdığını ileri sürüyordu. Diğer uçta Avusturya doğumlu iktisatçı F. A. Hayek, sonra da başta Milton Friedman olmak üzere ABD'li iktisatçılar gibi serbest piyasa savunucuları vardı. Friedman piyasanın değeri etkin bir şekilde tayin eden akılcı bir biçim olduğu, piyasanın işleyişine müdahale etmenin muhtemelen ters tepeceği görüşüne yakındı.

Keynes ile talebeleri bu taban tabana farklı pozisyonların arasında duruyor, savaş ile hatalı politikalardan doğan ticari krizleri hafifletmek için devletin

33. Mark Blaug, *Economic Theory in Retrospect* (Cambridge, 1985) [*İktisat Kuramının Geçmişine Bakış*, Çev. Alper Birdal ve Fulya Güle. Efil Yayınevi, 2014).

kuvvetli bir müdahalede bulunması gerektiğini savunuyordu. Devletin yurttaşı korumak için önceki yüzyıla hâkim olmuş serbest piyasa ideolojisinden zaman zaman ayrılması, döviz kurunu değiştirmek için harekete geçmesi, parasal teşvik ya da konut inşa etmek gibi pratik teşvikler sağlaması, hatta mali kurumların kontrolünü eline alması gerekiyordu. Gerçi çoğu iktisat tarihi çalışmasında üzerinde pek durulmaz ama serbest piyasacılık sömürge idarecileri arasındaki hâkimiyetini sürdürmesine rağmen, Hintli, Afrikalı ve Çinli iktisatçılar da istikrarlı bir şekilde doğmakta olan sanayilerinin korunması gerektiğini ileri sürmüştü. Misal Hindistan'da XIX. yüzyıl sonundan başlayarak, benim istatistiki liberaller dediğim K. T. Telang, Dadabhai Naoroji ve daha sonra da D. R. Gaddiel gibi şahsiyetler sömürge etnolojilerini, nüfus sayımlarını, istatistiklerini kullanarak tembel ve verimsiz köylülük stereoitipine karşı çıkıyordu.[34] Bu kişiler Batılı fikirleri yayan iletim kanalları olmak şöyle dursun, serbest piyasa iktisadının pek çok Avrupalı ve Amerikalı eleştirmeninden de önce davrandı. Hindistan Ulusal Kongresi 1938 yılında bir Ulusal Ekonomik Planlama Komitesi kurarak iktisatçıları, siyasetçileri ve iş insanlarını bir araya getirdi. Benzer şekilde Çin'de erken milliyetçi dönemde, Marksist iktisat ülkede hâkim hale gelmeden çok önce Liang Qichao, devleti sınai kalkınmayı teşvik etmeye çağırmıştı.[35]

Dolayısıyla ister liberal, isterse de solcu ya da muhafazakar olsun, yüzyılın iktisadi düşüncesinin çıkış noktası, halkçı hükümetlerin hâkim hale geldiği bir zamanda halkın yaşam koşullarının iyileştirilmesi kaygısıydı. Matematiksel modellerle birlikte arz, talep, marjinal fayda, azalan getiriler kavramlarını geliştiren öncü Britanyalı iktisatçı Alfred Marshall (1842-1924) da yenilikçi bir arka plana sahipti ve işçi sınıfının yoksulluğunu azaltmak için bir yol bulmaya kararlıydı.[36] Marshall'ın pek çok fikrini devralan ve geliştiren Keynes, 1919 yılında mağlup devletlere dayatılan ekonomik koşulların dünya ekonomisini nasıl çarpıttığını, Britanya ile diğer Batı ülkelerinin altın standardına gösterdiği katı sadakatin yalnızca ülke ekonomisini değil, özellikle sömürgeleri yoksullaştırdığını gösterdi.

Keynes'in artan enflasyona rağmen devletin büyümeyi teşvik için müdahale etmesi gerektiğini savunması çok etkili oldu ancak kuvvetli bir eleştiriyi de beraberinde getirdi. Keynes'in eski bir destekçisi onun "hala inandığım ortodoks iktisat teorisinin büyük bölümünü ıskartaya çıkardı"ğını yazdı.[37] Alçakgönüllülükten nasibini aldığı pek söylenemeyecek bir aydın olan filozof Bertrand Russell, "yıkıcı iddialar onun ağzından bir engereğin kıvrak dili misali çıkardı" diyecekti.[38] Ancak Keynes'in iddialarının Avrupa'nın sömürgelerinde pek alıcısı yoktu, buralardaki hükümetler İkinci Dünya Savaşı boyunca serbest piyasa po-

34. Bayly, *Recovering Liberties*.
35. Xiaobing Tang, *Global Space and the Nationalist Discourse of Modernity: The Historical Thought of Liang Qichao* (Stanford, 1996).
36. Stewart, Keynes and After.
37. 2 Mayıs 1936 tarihli ders. Henry Clay (Ed.), *The Inter-War Years and Other Papers: A Selection from the Writings of Hubert Douglas Henderson* (Oxford, 1955) içinde, s. 160.
38. Richard Davenport-Hines, *Universal Man: The Seven Lives of John Maynard Keynes* (Londra, 2015).

litikalarına sadık kaldı. Ancak görmüş olduğumuz gibi, 1945'ten sonra Keynes ve diğer öncü iktisatçılar uluslararası döviz işlemlerini istikrara kavuşturmak, kurdaki büyük artışlarla düşüşleri engellemek için Bretton Woods anlaşmalarına girişti. Uluslararası Para Fonu'nun, Dünya Bankası'nın kurulması ve Avrupa'da Avrupa Birliği'ni önceleyen çeşitli ekonomik anlaşmaların yapılması da savaş sonrasındaki bu düzenleme döneminin ürünleriydi. Yüksek vergiler, sanayinin her alanına yapılan devlet yatırımları, devletlerin eğitim fırsatlarını arttırmak konusundaki kararlılığı, savaş sonrası dönemin, gelir eşitsizliğinin azaltıldığı bir dönem olduğu anlamına geliyordu. Asya ve Afrika'nın henüz bağımsızlığını kazanmış devletlerinde, çoğu hükümet merkezi planlamaya ve ithal ikameci politikalara yöneldi. Bu politikalar Cambridge'de ya da Londra Ekonomi Okulu'nda eğitim görmüş, Keynes'in talebesi olan Joan Robinson gibi solcu iktisatçılarca meşrulaştırıldı.[39] Bu ülkelerin beş yıllık planları komünist ülkelerinkini taklit ediyordu, gerçi savundukları sistemde mülkiyete ve sermayeye el konulması genelde o kadar ciddi boyutlara ulaşmıyordu.

1970'ler ve 1980'lerde iktisadi düşünce dengesi, reel ekonomideki gelişmeleri yansıtır bir şekilde bir kez daha değişti. Bu da sırası geldiğinde politikaları ve bunların toplumsal sonuçlarını etkiledi. Kendini klasik bir liberal olarak adlandıran F. A. Hayek 1930'lar ve 1940'larda dahi, özellikle de 1944 tarihli çalışması *The Road to Serfdom*'da [*Kölelik Yolu*] devletin ekonomi üzerindeki kontrolünün tiranlığa yol açtığını ileri sürüyordu.[40] İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki hızlı ekonomik büyüme sona erip, enflasyonun düşük büyüme oranıyla bir araya gelmesi ("stagflasyon") pek çok ülkede bir sorun olmaya başlayınca, en genel anlamıyla F. A. Hayek geleneğindeki iktisatçılar piyasanın serbest bırakılması, devlet müdahalesinin sınırlandırılması için sıkıştırmaya başladı. F. A. Hayek ile seleflerinin çözümlediği bir sorun, devletlerin "para basması" ya da yatırım hacmini fazla çoğaltması durumunda, tek tek işadamlarının ya da esnafın bunu öngörerek fiyatları arttıracağı, böylece de teşvikin amacına ulaşmasını engelleyeceğiydi. Hayek'in talebesi, Başkan Nixon'ın da ekonomi danışmanı olan Milton Friedman "naif Keynesçiliğe" karşı çıkmış, katı bir para politikası ile devletin ekonomiye müdahalesinin asgaride tutulmasına ihtiyaç duyulduğunu vurgulamıştı.[41]

Bu yeni akademik ortodoksi, harcamaları azaltmaya çalışan devlet liderlerine çok cazip geldi; Margaret Thatcher, George Bush ve George W. Bush'un politikalarının meşrulaştırılmasına destek verdi. Sonuç, çoğu Batı demokrasisinde devlet harcamalarının azaltılmaya başlanması ve zaman içinde eşitsizliklerin daha da çoğaldığı bir döneme girilmesi oldu.[42] Bu sırada Sovyetler Birliği'nin

---

39. Nahid Aslanbeigui and Guy Oakes, The Provocative Joan Robinson: *The Making of a Cambridge Economist* (Durham, 2009).
40. Bkz. Bruce Caldwell, "Introduction", F. A. Hayek, *The Road to Serfdom: Text and Documents* (Chicago, 2007) içinde, s. 1-22 [*Kölelik Yolu*, Çev. Atilla Yayla ve Yıldıray Arsan. Liberte Yayınları, 2018].
41. Milton Friedman, *Capitalism and Freedom* (Chicago, 1962) [*Kapitalizm ve Özgürlük*, Çev. Doğan Erberk ve Nilgün Himmetoğlu. Eksi Kitaplar, 2017]; William Ruger, *Milton Friedman* (Londra, 2011).
42. Piketty, *Capital*.

çökmesi merkezi devlet kontrolünün Rusya ile Doğu Avrupa'da dramatik bir şekilde gevşemesine yol açtı. Bunu gözlemleyen Çin de duruma ayak uydurarak ekonomisini açtı, aynı şeyi *Doi Moi* (yenileme/liberalleşme) denilen dönemde Vietnam da yaptı. Dramatik bir ödemeler dengesi krizi yaşayan Hindistan'da neo-Keynesçi maliye bakanı ve iktisatçı Manmohan Singh devletin sanayi üzerindeki kontrolünü azaltıp belirli yabancı sermaye yatırımlarının ülkeye yapılmasına izin vermeye başlayarak Nehru dönemine dayanan politikayı tersine çevirmiş oldu. Neoliberal sağa ve Hindistan sermayesine yakın bir Hintli iktisatçı olan Jagdish Bhagwati de serbest ticaretin önemini vurgulayarak daha sonra bu pozisyona büyük destek verdi. Tam tersine, XX. yüzyılda Hindistan'ın önde gelen iktisatçısı olan Amartya Sen, son neo-Keynesçilerden biri olmaya devam etti ve ülkenin hâlâ devam eden gelir eşitsizliklerinin devlet müdahalesiyle hafifletilmesi fikrine bağlı kaldı.[43]

Devletin eski komünist toplumlardaki gerileyişi çoğunlukla serbest bir piyasaya değil, eski devlet idarecilerinin ve parti görevlilerinin belirli işlere ve sanayilere hâkim "oligarklar" haline geldiği bir duruma yol açtı. Ancak bu yeni ortodoksinin uygulamaya konulması Batı ülkelerinde de dramatik sorunlara yol açtı. "Piyasa en iyisini bilir", "milyonlarca bireyin akılcı hesaplamasına dayanan akılcı bir aktördür" diyen ısrarcılık evrensel kabul görmedi. Öncü işadamı ve iktisat düşünürü George Soros, tam tersine piyasaların düzenli aralıklarla esasen akıldışı olduğuna inanıyordu. Gayrimenkul fiyatları şişip bankalar fahiş ve sürdürülmesi mümkün olmayan krediler verince şüphecilerin haklı olduğu anlaşıldı. 2008 yılında Amerikan firması Lehman Brothers'ın iflasıyla birlikte neoliberal dünya ekonomisinin tüm yapısı çöktü, "Büyük Durgunluk" başladı.

Sermayenin ve üretimin küreselleşmesi demek, bu Amerikan krizinin dünyaya hızlıca yayılması, devletleri iflas ettirmesi, Avrupa Birliği politikalarının altını oyması, daha yoksul ülkelerdeki yaşam standartlarını daha da kötüleştirmesi demekti. Kendine "Yeni Keynesçi" diyen ve refah devletini savunan iktisatçı Paul Krugman, ekonomik kriz dönemlerinde devletin müdahale etmesi gerektiği argümanını coşkulu bir şekilde diriltti.[44] Devleti refah koşullarını yeniden sağlamak için yatırım yapıp para basmaya çağıran Neo-Keynesçiler ile refahın yalnızca "hesapların dengelenmesi" ile geri geleceğine inanan kemer sıkma yanlıları arasında yeni bir savaş başladı. Euro bölgesinde hâlâ 1920'lerdeki enflasyonun gölgesinde yaşayan Alman kemer sıkma yanlıları ile deflasyonu ve işsizliğin büyümesini engellemek için devlet müdahalesi talep edenler arasında benzer bir entelektüel çekişme vardı. Daha sonra yaşanan bir gelişme, iktisadın kendi doğasını sorgulattı: Risk mefhumunun yalnızca "duygu" konusuna dair bir çalışma üzerinden ele alınabileceği iddia ediliyordu. Psikoloji ve antropoloji ile bir araya getirilmediğinde iktisat kendi başına anlamsız bir disiplindi. Gerçekten de yüzyıl boyunca iktisat üzerine yazan yazar bozuntuları sadece

43. Nupur Acharya, "The Friday Briefing: Battle of the Economists", *The Wall Street Journal India*, 25 Temmuz 2013.
44. Paul Krugman, *The Return of the Depression Economics*.

küresel düzeyde gerçekleşen büyük değişime tepki vermekle kalmamış, aynı zamanda onun yaratıcıları olmuşlardı.

XX. yüzyıl süresince sosyolojinin toplumsal ve siyasal eylem üzerindeki etkisi iktisada kıyasla daha belirsizdir. Bunun nedeni sosyolojinin tarih ile iktisat arasındaki geniş bir disiplin yelpazesini kat ederek tümünü de etkilemesiydi. Modern toplumların kendi iç tutarlılıklarını hukuk ile dindeki kolektif yatkınlıklar üzerinden devam ettirdiğini vurgulayan Emile Durkheim'ın çalışması tüm beşeri bilimleri besledi. Aynı şekilde Max Weber'in piyasayı ve Protestanlığı ilişkilendirmesi, dünyanın büyüsünün kaybolduğu fikri yüzyıl boyunca tarihsel çalışmalara hâkim oldu. Amerikalı sosyolog Talcott Parsons gibi yazarların daha sonra ortaya attığı işlevselci argümanlar merkezi bir rol oynadı.[45] Bu modele göre toplumlar bütünsel yapılar olup, bünyelerindeki tüm toplumsal süreçlerin ve formların bütünü belirleyen ve inşa eden bir işlevi vardı. Aynı dönemde antropoloji ve iktisatta da göze çarpan bir olguydu bu. Ne var ki sosyologların kilit önem taşıyan müdahalesi belki de teoride değil, sıradan insanların yaşam fırsatlarını ampirik olarak araştırıp istatistiksel olarak değerlendirmesindeydi. Özellikle de 1950'lerde ve 1960'larda pek çok çalışma siyasetçileri eğitim kurumlarını iyileştirmeye, toplumsal hiyerarşilerin kırılmasına yardımcı olmaya teşvik etti. Sosyoloji 1970'lerden sonra işlevselcilikten uzaklaşarak çatışmaya vurgu yapar oldu; daha sonra da tarihçiler, antropologlar ve iktisatçılar gibi o da parçalı ideolojiler, yazarsız söylemler üzerine postmodern çalışmalar yapmaya yöneldi.

Piyasanın ve toplumsal örgütlenmenin tabiatına ilişkin süregiden tartışmaların altında, daha derin ahlaki bir seviyede, siyasal süreçleri büken, toplumu bir kalıba sokan bir insan fikrinin doğuşu gözlemlenebilir. Marx'tan başlayıp Mills'e varıncaya kadar düşünürler piyasaya bir yer açmışsa da XIX. yüzyılın ideolojileri en genel anlamıyla ırksal ve kültürel evrimi vurgulamıştı. XX. yüzyılın ikinci yarısında, ister işbirliği içinde çalışsın isterse de bireyci bir kâr maksimizasyonu peşinde koşuyor olsun, insanın ekonomik bir hayvan olduğu olgusu yükselişteydi ve hatta 1990'dan sonra SSCB'de başarılı olmuştu. Biyolojik ya da sosyal olarak en iyi uyum sağlayanın hayatta kalması fikri, ekonomik olarak en iyi uyum sağlayanın hayatta kalması haline gelmişti artık.[46] İktidar ve bilgi, ekonomik iktidar ve bilgiye dönüştü. Dinsel inanç bile ekonomik araçsalcılığın istilasına maruz kaldı. Öyle ki Birleşik Devletler'de XXI. yüzyılda siyaset sahnesine çıkan Hıristiyan eylemciler hem bireyci dindarlardı, hem de devletin büyümesine karşı çıkan neoliberal muhalifler. Yine de bu pozisyonlara sürekli meydan okundu; hem yalnızca Marksistler ya da son dönem demokratik sosyalist düşünürler tarafından değil, aynı zamanda insanı ekonomik bireyciliğin sınırlarından kurtarmaya çalışan liberaller, idealistler ve filozoflar tarafından da. Bu ikinci düşünce damarı sonraki bölümde ele alınıyor.

---

45. Heinz Maus, *A Short History of Sociology* (Londra, 1962).
46. Craig Calhoun (Ed.), *Sociology in America: A History* (Chicago, 2007).

11
Benlik ve İnsan Toplumu

Benliğin Dünya Çapındaki Kaynakları
XX. Yüzyılda Zihin Bilimleri
Toplum İçin İnsanı Kalıba Dökmek: Toplumsal Cinsiyet ve Cinsellik
Toplum İçin Kişiyi Eğitmek ve Disipline Etmek
Spor: XX. Yüzyıla Açılan Bir Pencere mi?
Sosyallik, İletişim ve Sahip Olma Çılgınlığı
Sonuç: XX. Yüzyıl Kişisi

Şimdiye dek sözünü ettiğimiz gelişen bilgi sistemlerinin yalnızca insanın anlaşılıp temsil edilme biçimlerinde değil, onun kendini ve kendi hayatını anlama biçimleri üzerinde derin ancak dolaylı bir etkisi oldu. Yüzyıl boyunca ortaya çıkan psikoloji bilimleri ve benliğe yönelik felsefi yaklaşımlar doğrudan bu meseleleri ele aldı ve özellikle Birleşik Devletler ile Batı Avrupa'da milyonlarca bireyin benlik algısını bir kalıba döktü. On birinci bölümün konusu da bu olacak.

Benliğin Dünya Çapındaki Kaynakları

Modern kimliğin oluşumunu açıklamaya yönelik büyük bir felsefi girişimi, Charles Taylor'un *Benliğin Kaynakları* çalışmasını burada ele almak yararlı olacaktır.[1] XX. yüzyıldaki Avrupa-Amerikan modernitesini tartışan Taylor modern benliğin oluşturulmasında teknik değişimin, savaşın ve haberleşmenin önemini kabul etmiş ancak hem bu perspektiflere güç veren hem de onlar üzerine düşünen ahlaki değişimleri, iyi bir yaşama dair farklı biçim arayışlarını öne çıkarmıştı. Taylor Aydınlanma akılcılığının, Viktorya dönemi romantizminin ve doğa arayışının nasıl yeni bir kişi anlayışı yarattığını ve bu kişinin, verili bir ilahi varoluş düzeninde değil, "içimizdeki doğal duygularla [sentiments] iliş-

1. Charles Taylor, *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity* (Cambridge, 1989) [*Benliğin Kaynakları: Modern Kimliğin İnşası*, Çev. Selma Aygül Baş ve Bilal Baş. Küre Yayınları, 2018.]

kilendirilen", içe dönük, öznel hakların peşine düşmüş bir keşif yolculuğunda anlam aradığını gösterdi.[2] Bu durum, en azından Batı'da kabaca "sekülerizm" denilen inançsızlığın ve faydacılığın yükselişinin yanı sıra "parçalı bir ahlak ufku"nun ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Bu pozisyon, medeni geleneklerin, ahlakın ve otoriteye duyulan saygının yok olmasına hayıflanan Michael Oakeshott ve Leo Strauss gibi önceki Britanyalı ve Amerikalı muhafazakar yazarların metinleriyle ortak özellikler taşıyordu.[3]

Taylor da onlar gibi, Nietzsche ve daha sonra Foucault düşüncesinden doğduğu düşünülen türde nihilist ya da araçsalcı bir benlik varyantını reddediyor, XX. yüzyıl sonundaki insanların kişisel özerklik, hayat arkadaşlığı, aile, siyasal ve ekonomik özgürlük biçimlerinde hâlâ iyiyi aradığını iddia ediyordu. Kendisi de inançlı biri olan Taylor'ın görece daha az sözünü ettiği bir konu, dışlayıcı, saldırgan ve cani biçimler alan dinlerin, özellikle de Hıristiyanlığın yüzyıllar boyunca ilahilik hissini, bu bütünlüğünü yitirmiş anlamıyla dahi nasıl kendine mal ettiğidir. Üstelik hadsiz bir umutla "Sufilerin hâkim olduğu büyük İslam kemeri"nden söz etmesi, tam da Sünni aşırıcılığın o İslam'ı ortadan kaldırmakta olduğu zamanda gerçekleşti.[4] Yine de diğer filozoflarla birlikte Taylor insanın gelişip serpilmesi düşüncesini basit ekonomik özgürlüğün ötesine doğru genişletmişti ki bu söz konusu dönemin hâkim bir temasıydı.

Taylor'ın çizdiği genel manzara Avrupa'nın, Amerika'nın, dünyadaki diğer Avrupalı ve evvelden beri Hıristiyan olan toplumların çoğu için akla yatkındır. Peki diğer dünya uygarlıklarıyla ne kadar ilişkiliydi? Şüphesiz, cisimleşmiş [embodied] dinsel inanca değil de akla müracaat etmek, bilim ve teknoloji ile uzlaşmaya, kendi modernliğini ilan etmeye çalışan tüm toplumların ve dinlerin özelliği olagelmiştir. Hinduizm'deki "çoktanrıcılığa" yapılan eleştiri (Brahmo Samaj ve Arya Samaj hareketleri) bunun bir örneğiydi. Vehhabiliğin uç noktasına taşıdığı, İslam'daki Sufi maneviyatçılığına mesafe konulması da öyledir. Binyılcılığından arındırılmış olan modernleşmiş Budizm, Asya'daki post-komünist toplumlarda devletleri kuvvetlendirme işini görmüş ve akılsal bir maneviyatçılığa önayak olmuştu. Tüm bunlar yalnızca aklı yüceltmekle kalmadı, iyi toplumu yaratmak için din hiyerarşisinden çok bireyi güçlendirmeye çalıştı.

Bu fikirler tüm dünyaya yayıldı ve ihtiyaca göre yeniden biçimlendirildi. Böylelikle Muhammed İkbal, Müslümanların benliğinin daha sağlam olması gerektiğini söylerken Britanya'daki cemaatçi liberalizm ile Alman idealizmini değiştiriyordu.[5] Diğer taraftan, Gandici şiddet reddi ve kendini feda etme anlayışı Birleşik Devletler'in koşullarına uyarlandı, nihayetinde de Güney Afrika'ya geri döndü. Aynı şekilde, Batılı Hıristiyan ülkelerde Tanrı inancı, 1900

2. Ayrıca bkz. Georges Vigarello, *Le sentiment de soi: Histoire de la perception du corps, XVIe-XXe Siècle* (Paris, 2014) [*Bedenin Tarihi*, 3 cilt, Çev. Saadet Özen ve Orçun Türkay. Yapı Kredi Yayınları, 2008].
3. Robert Devigne, *Recasting Conservatism: Oakeshott, Strauss, and the Response to Postmodernism* (New Haven, 1996).
4. Ben Rogers and Charles Taylor, "Charles Taylor interviewed", *Prospect Magazine*, Şubat 2008.
5. Javed Majeed, *Muhammad Iqbal: Islam, Aesthetics and Postcolonialism* (Londra, 2007).

yılında % 90'dan, Britanya, Fransa ve Doğu Almanya[6] gibi daha seküler olan Avrupa toplumlarında 2010 yılında % 50'nin de altına inerken, Asya, Ortadoğu ve Afrika'nın meslek erbabı ve biliminsanı seçkinlerinde de daha küçük ancak yine de anlamlı bir azalma kaydedildi. Yine burada içteki, doğal anlama yönelik bir arayışın, hayat arkadaşlığına, toplumsal başarıya ve elbette bilhassa ticari başarıya yapılan vurguyla birlikte iyi yaşamın amacı haline getirildiği açıktı.

Kişiye ve topluma dair sosyalist, komünist algıların etkisinin de hafife alınmaması gerekir. Bir uçta, sosyalist insan ilerici bir topluluğun çıkarları uğruna mülkiyetçi bireyciliği ortadan kaldırmaya yönelik bir çabayı temsil ediyordu. Stalin'in "Terör"ünün, Mao'nun "Kültür Devrimi"nin, hatta Pol Pot'un köyde ilkel bir eşitliği yeniden yaratmaya yönelik cani girişiminin amacı buydu. Bu son fikrin kökleri, önceki bölümde de sözü edildiği üzere geç dönem Marx'ın kapitalist bir toplum aşaması öngören evrimci tarihsel materyalizmden vazgeçmesinde bulunuyordu. Sosyalizmin daha ılımlı versiyonları, hatta "Yeni Ekonomi Politika"sı sırasında Lenin'in benimsediği pozisyon, benliğin bir fail oluşuna ilişkin binyılcı fikri doğrularcasına bireysel eyleme, sosyalist öncünün rolüne yer veriyordu. Yine de nihayetinde sosyalizm bu amaç sahibi benliği eşit ve üretken bir toplumun inşasıyla buluşturmayı başaramadı.[7] Taylor'ın pozisyonunu desteklercesine, yüzyılın sonuna gelindiğinde Asya'daki hâlâ sosyalist olan ülkelerde bile bireyciliğin bir versiyonunun, yani komünal bir paylaşımdan ziyade evlilik ve aile gibi alanlarda kişisel tatmin arayışının, mevcut cemaatçi ideolojiler karışımının yerini almaya başladığına dair kanıtlar vardı.

ABD'deki "Ahlaki Çoğunluk"a, Darwincilik karşıtı Amerikalı Hristiyanlar'a ya da Doğu ve Batı Afrika'nın eşcinsellik karşıtı köktenci Hıristiyanlarına paralel olarak, iki bin yılıyla birlikte radikal dinsel hareketlerin yeniden doğuşu on üçüncü bölümde ele alınıyor. Taliban ya da Hindu RSS gibi ekstrem biçimler, iyinin niteliğine ilişkin cemaatçi kavramlara geri dönen daha genel bir hareketin yansıması gibi görünmektedir. Ancak bu biçimler dahi, önceki deistik ontolojik hiyerarşiler tarafından yaratılmış duyarlılıklardan ayrı kalmaya devam etmişti ve varlıkları hâlâ seküler modernlik olarak görülebilecek şeyin yansımalarıydı.[8] Bu ahlaki hareketlerde de benlik bireyselleşmişti ancak yine de ötekine ve içteki benliğin tehlikeli eğilimlerine duyulan korkuyu yansıtan toplumsal normlarla sınırlandırılmıştı. Dolayısıyla Mısırlı Hasan el-Benna'nın anladığı haliyle demokrasi; Suudi Arabistan'da kadınların araba kullanması; ya da Pakistan'ın kuzeybatısında kızların eğitim alması kaçınılması gereken kötülükler olarak görüldü. Her ne kadar Allah'a ya da Peygamber'e atıf yapılarak argümanlara kadim bir görüntü kazandırılıyorduysa da esas mesele bunların bireyci bir erkek eliti tehdit etmesiydi. Liberal eleştirmenlerin bu hareketleri "karanlık çağlara" bir dönüş olarak suçlaması anlaşılırdır. Ancak esasında

6. David Charter, "God and socialism still divide Germany", *The Times*, 4 Kasım 2014.
7. John Dunn, *The Politics of Socialism: An Essay in Political Theory* (Cambridge, 1984).
8. Humeira Iqtidar, *Secularizing Islamists? Jama'at-e-Islami and Jama'at-ud-Da'wa in Urban Pakistan* (Chicago, 2011).

bunlar modernitenin yarattığı karşı-modernist hareketlerdi ve ilahiyatla ya da geçmişe ilişkin ilahi manevi bir düzen anlayışıyla olan bağlantıları yalnızca dolaylıydı. Tıpkı kapitalist girişimci benlik ya da tüketen benlik gibi köktenci benlik de modern bir yaratımdı.

XX. Yüzyılda Zihin Bilimleri

Yüzyıl boyunca, bu değişen felsefi ve yeni-dinsel benlik anlayışının yanı sıra, insana dair özellikle bilimsel ve tıbbi değerlendirmeler de yapıldı. Bunlar, eşi benzeri görülmedik bir toplumsal ve siyasal değişimle karşılaşan insanların kaygılarını yatıştırabileceği umulan seküler tedavi biçimlerine işaret ediyordu. Bunlar benlik felsefeleriyle karmaşık şekillerde etkileşime girdi.[9]

Besbelli ki Sigmund Freud'un kariyeri burada temel önemdedir. Önce Viyana'da, ardından da antisemitizmin yükselişiyle birlikte Londra'da çalışan Freud'un, insan davranışını bilincin farklı düzeyleri olan İd ve Ego arasında bir ayrım yaparak açıklayabileceğine inandığı iyi bilinir. Akılcı olanın derinliklerinde, farkında olunmayan arzulardan, özellikle de cinsel arzu ile onunla ilişkili erken çocukluk travmalarından türeyen dürtüsel bir insan davranışı düzeyi olduğunu ileri sürmüştü. Bu arzuları keşfetmek için bir usul olan psikanaliz, onların davranışlar üzerindeki tesirini azaltabilirdi. Bir başka Avusturyalı olan Carl Jung daha Nietzscheci bir argümanı izleyerek insandaki iktidar istencini vurguladı. Ne var ki özellikle Hindistan ve Çin'de etkili olan Jung bu yeni zihin bilimlerine Tanrı ile bir olma düşüncesini yeniden getirdi. Yüzyılın ilerleyen yıllarında, Jacques Lacan, Freud'dan farklı olarak bilinçdışının ilkel bir varoluş düzeyi değil, karmaşık bir dil formu olduğunu iddia etti. Foucault da cinselliğin bastırılmak bir yana, tartışılmasının ve çözümlenmesinin modern kişinin yaratılmasında temel bir rol oynadığını iddia etti.[10] Bu "zihin bilimciler" tümü de zengin Batılılara seslenen ve 1945'ten sonraki ahlaki çalkantı çağında çok etkili olan psikiyatrik uygulama ekolleri kurdu. İnsanı toplumsal eylem için yeniden şekillendirme yöntemi olarak, bir anlamda kapatma, şeytan çıkarma ve günah çıkarmanın yerini aldılar. Aynı şekilde tümü sanatı ve edebiyatı da etkiledi. Delilik fikrini reddedişleriyle, XIX. yüzyılda sosyal bilimlere ve beşeri bilimlere hâkim olmuş evrimci akılcılıktan bir kopuşu temsil ediyorlardı.

1960'lara gelindiğinde bazı yorumcular bireyden ziyade toplumun "deli" olduğunu iddia ediyordu. Ancak bu terapi biçimlerinin yanı sıra ruhsal bozukluğu tıbbileştirmeye meyleden, pratisyenlerinin farklı ilaçlar reçete ettiği ve bu bozukluğun sebeplerini bedenin kimyasında bulmaya yoğunlaştığı bir başka psikoloji bilimi kolu da vardı.[11] Bunun taraftarları yüzyılın ikinci yarısında

9. Thomas Hardy Leahey, *A History of Psychology: Main Currents in Psychological Thought* (Londra, 1985).
10. Michel Foucault (Çev. Robert Hurley), *History of Sexuality*, 3 vols (Londra, 1979-1984) [*Cinselliğin Tarihi*, Çev. Hülya Uğur Tanrıöver. Ayrıntı Yayınları, 2020].
11. Edward Shorter, *A History of Psychiatry: From the Era of the Asylum to the Age of Prozac* (New York, 1997).

hâkim hale geldi. Psikoterapiyi, özellikle de psikanalizi ciddiye almıyorlardı. Kimi gözlemciler büyük ilaç şirketlerinin kendi ürünlerini satmak için yaptığı baskı nedeniyle odağın böyle değiştiğini ileri sürdü. Bu kısmen doğru olmakla birlikte, yaşanan kayma yüzyılın sonlarına doğru kişiye yönelik tutumların genel itibariyle daha teknik hale gelmesinin bir yansımasıydı. Aynı şekilde estetik ameliyatların ve keyif için alınan uyuşturucuların çoğalması da bunun bir kanıtıydı. Akıl sağlığına ilişkin dengeli bir yorumu savunanlar kişilik bozukluklarının hem varoluşsal hem de fiziksel kökenleri olduğunu iddia etti. Bunlar birbiriyle etkileşim halindeydi, dolayısıyla Kartezyen zihin-beden ikiliği bir kurguydu.

Amerika ve Avrupa fikriyatındaki bu hareketler sık sık bağımsız, bilimsel bir kategoriye sığdırılmaya çalışılmıştır. Ancak bu çevreler tarafından geliştirilen yeni insan düşüncesinin, kendileri de birer felsefe olan dünya dinlerinin modernleşmiş biçimleri bağlamına yerleştirilmesi gerektiği de söylenebilir. Bunlar arasında Tolstoy'un ve Gandi'nin ruhun gücü kavramları, neo-Budist derin manevi terbiye kavrayışları, hatta Martin Heidegger ve Edmund Husserl gibi düşünürlerle ilişkilendirilen geç dönem Hıristiyan özbilgi anlayışının çeşitli biçimleri vardı. *Varlık ve Zaman*'da ifade etmiş olduğu üzere, özellikle Heidegger yüzeydeki akılcı sorgulamanın ardında "kendimizi bulmak" fikrinden etkilenmişti.[12] Hem Aziz Augustinus gibi erken dönem Hıristiyanlığın yazarlarından hem de doğu dinlerinden etkilenmişti. Afrikalı siyasi ve dini önderler, hayırsever kabile reisine ilişkin yerel fikirler ile Hıristiyanlık ile Batı siyasetinden alınma manevi özgürlük kavramlarını bir araya getirdi. Bhagwan Das gibi bir Hintli idealist ve milliyetçi ise, kendisinin hem bir Hindu teozof hem de bir sosyalist olduğunu ilan ediyordu.[13]

Kişi anlayışına ilişkin tıbbi, felsefi ve dinsel fikirlerin küresel düzeyde böyle iç içe geçmesi, iletişimin XX. yüzyılda kültürel sınırları alaşağı edişini göstermesi açısından tipikti. Aynı zamanda mükemmel insan arayışı yeni iktidar ve dışlama ideolojilerine de güç katabiliyordu. Heidegger Nazizmin felsefi bir versiyonuyla kısa süreliğine oyalanmıştı. Mao'nun Kültür Devrimi'nin sahip olduğu cebri güç, siyasi bir hâkimiyet biçimi olduğu kadar kusursuz sosyalist insan arayışını da içeriyordu. İdealist Siyonizmin yeni bir toprak ve kırsal topluluk arayışı olan "kibbutz" kadar yeni bir insan arayışında da olması, bu inanca özgü mükemmeliyet fikri nedeniyle Filistinli Arapları dışlar hale geldi.

Bununla birlikte, kişiye ilişkin olarak XX. yüzyılda formüle edilen bu eklektik fikirler bütünü yalnızca bireylerin kendilerine ilişkin anlayışları ya da sosyal politika üzerinde değil, bilim, sanat ve kendini ifade etme biçimleri üzerinde de derin bir etki yaptı.[14] Sonraki bölümde de ileri sürüleceği gibi, psikoloji bilimleri nasıl akılcılıktan koptuysa, resim ve heykel de önceki dönemin hü-

12. Charles B. Guignon (Ed.), *The Cambridge Companion to Heidegger* (Cambridge, 2006), giriş, s. 1-42.
13. D. P. S. Khanna, *Dr Bhagwan Das as a Social Thinker* (Delhi 1983).
14. Darrin M. McMahon and Samuel Moyn, *Rethinking Modern European Intellectual History* (Oxford, 2014).

manist formalizminden koptu. XX. yüzyıl insanlığın hem en iyi hem de en kötü yüzyılı olarak görülüyor, formel felsefenin başına gelenler bu paradoksu somutlaştırmış gibi görünüyordu. Örneğin Bertrand Russel ile John Dewey'nin temsil ettiği yüzyılın başındaki İngiliz-Amerikan felsefesi,[15] en iyi pragmatik idealizm olarak tanımlanabilirdi ve çağdaşı olan Alman idealizminden daha muğlak bir pozisyondaydı. En önde gelen temsilcisinin Ludwig Wittgenstein olduğu dilbilimsel felsefe, 1920'ler ve 1930'larda felsefeye -döneme uygun düşen- bilimsel bir paye kazandırmış, bunu üniversitelerin çoğaldığı savaş sonrası yıllarda da devam ettirmiş ve Sartre ile Avrupalı çağdaşlarının Marksist idealizminin karşısına konulmuştu.

Ne var ki felsefenin liberal hiper-ahlak olarak İngilizce konuşulan dünyaya geri dönüşü, yansımasını Robert Nozick, Richard Rorty ve John Rawls'ın eserlerinde[16], hatta Taylor'ın[17] kendisinde buluyordu. Bu düşünürlerin insani iyilik arayışına yaptığı vurgu, BM, UNESCO ve Avrupa Birliği'nde somutlaşan daha iyi bir dünya düzenine ulaşma umudunu yankılıyor ve destekliyor gibi görünüyordu. Ancak realizm ile idealizm arasındaki (çoğunlukla da Hobbes ile Rousseau arasındaki farkla temsil edilen) kadim karşıtlığın önüne geçilemedi. Robert Nozick gibi bir filozof, ardından da Raymond Geuss, Lenin ve Nietzsche'ye dayanarak XXI. yüzyılın başında "reel politika"yı eski konumuna iade etti.[18] İnsanlar iyilik, büyük idealler temenni edebilirdi ancak siyaset pratiği ve dolayısıyla ona dair düşünceler olumsal, tarihsel zamandaki istikrarsız ideoloji unsurlarının bir harmanını temsil ederdi. Geuss'un 2008 yılında çıkan kitabının kapağı bunu görselleştiriyordu. Silahlı bir adam, muhtemelen bir partizan bir başkasının cesedi üzerinde durmaktadır. Fransız siyaset felsefecisi Pierre Rosanvallon da benzer bir noktaya değinmiş, halkın demokratik temsilcilere duyduğu güvensizliğin dünya çapında artmasının genel bir siyasal umursamazlığın işareti olmadığını söylemişti.[19] "Yeşil" çevre eylemciliğinden Birleşik Devletler'de siyahların polis tarafından öldürülmesine karşı çıkan isyanlara, Delhi'de kadınlara yönelik cinsel şiddete karşı yapılan gösterilere kadar sayısız kitle protestosu, kişinin sürekli kötü niyetli politikalar karşısında tetikte olmasını gerektiren bir parçalı egemenlik ve "güvenlik çağı"nda, demokratik eylemin yeni bir biçim aldığını gösteriyordu. Söz konusu dönemece bu parçalı özlemlerin insanlar ve devlet tarafından giderek daha fazla gözetim altına alınması eşlik ediyordu. Yeni elektronik medya bunların ideolojilerini ve pratiklerini yaygınlaştırıyordu.

---

15. Alan Ryan, "Staunchly Modern, Non-Bourgeois Liberalism", Avital Simhony and David Weinstein (Ed.), *The New Liberalism. Reconciling Liberty and Community* (Cambridge, 2001) içinde, s. 184-204.
16. Chandran Kukathas and Philip Pettit, *Rawls: A Theory of Justice and its Critics* (Stanford, 1990).
17. Ellen Frankel Paul, Fred D. Miller Jnr and Jeffrey Paul (Ed.), *Liberalism: Old and New* (Cambridge, 2007).
18. Raymond Geuss, *Philosophy and Real Politics* (Princeton, 2008).
19. Pierre Rosanvallon (Çev. Arthur Goldhammer), *Counter-Democracy: Politics in an Age of Distrust* (Cambridge, 2008).

Toplum İçin İnsanı Kalıba Dökmek: Toplumsal Cinsiyet ve Cinsellik

1960'lar ve 1970'lerdeki cinsel devrim denilen dönemin yaygın temalarından biri, XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başında dine ve milliyetçiliğe yapılan vurgunun, XX. yüzyılın sonunda cinsellik ve eğlenceye duyulan ilgiyle kıyaslanmasıydı. Kuşak farkına ilişkin bu karikatür, en azından Batı toplumları ile bazı Batılı olmayan seçkinlerde meydana gelen kimi ciddi değişimlere işaret ediyordu. İşyerindeki kadınların sayısı çok arttı. Evlilik 1960'tan sonra popülerliğini yitirdi, Batı'nın büyük kesimlerinde eşcinsellik toplumsal olarak kabul edilebilir hale geldi; öyle ki XXI. yüzyılın başında Amerika'daki çeşitli eyaletler ve Avrupa demokrasileri eşcinsel evliliklerini yasallaştırmıştı. Bu değişimlerin hiçbiri evrensel değildi. Radikaller genellikle tutucuydu. Örneğin Che Guevara tüm eşcinselleri çalışma kamplarına göndermek istiyordu. Cinselliğin tüm biçimleri üzerindeki ciddi sınırlandırmalar Müslüman toplumlar ile daha az ölçüde Hindu toplumlarında ve hâlâ sosyalist olan ülkelerde varlığını korudu. Batı'da veliler cep telefonlarıyla açık saçık mesajlar ve fotoğraflar göndermek demek olan "seksting" yüzünden kaygılıydı. Yine de insani cinsel dışavurumun gündelik biçimlerinde yaşanan değişimler göz önündeydi, ataerkil, otoriter toplumlara da bulaşmaya başlamışlardı, çoğunlukla da meseleyi ahlakileştiren bir tepki yaratıyorlardı.

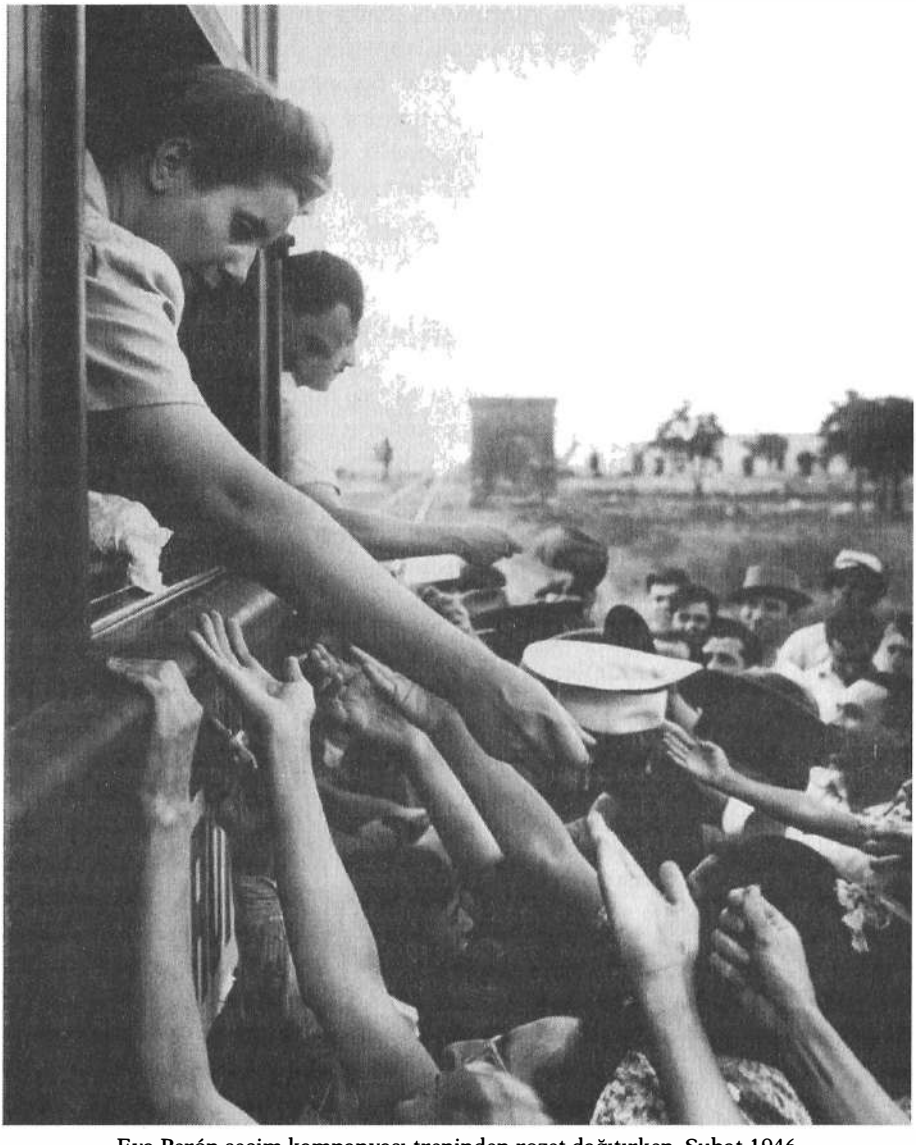
Toplumsal cinsiyet eşitliği örneğinde, 1900 yılındaki durum erken modern dönemden pek farklı değildi. Kraliçe Viktorya ya da Hollanda Kraliçesi Wilhelmina örneğinde olduğu üzere kadınlar nadiren hükümdar oluyordu. Kadınlar öğretmen, sekreter, zaman zaman da saygın bir edebi figür ya da biliminsanıydı. Ancak Avustralya ve Yeni Zelanda hariç oy hakkından yoksun bırakılmışlardı. Mahalli konularda kimi mülk sahibi kadınların oy vermesine izin veriliyordu. Latin Amerika'da XIX. yüzyıl başındaki devrimlerin ardından *mestizo* kadınlar şehir meclisi seçimlerinde oy kullanma hakkını kazanmıştı. Mumbai'de bile eve kapatılmış [*purdah*] kadınlar Portekiz dönemi gibi erken bir tarihte oy hakkını elde etmişti. Ancak ironiktir, Britanyalı yetkililer 1880'lerde hile olmaması için kadınların seçim sandığına bizzat gelmesinde ısrar edince, bu durum pek çok kadını oy vermekten caydırmıştı. Kadınlar miras örneğinde olduğu gibi hukuken de sık sık ayrımcılık mağduru oluyor, ev içi şiddete karşı da çoğunlukla korunmasız kalıyorlardı. Evlenmemiş annelerin çocukları istenmeyen insan muamelesi görüyor, genellikle de günahkar anne babalarının "ahlaki zayıflığı" onlara geçmiştir diye kimse onları normal bir şekilde yetiştirmeye yanaşmıyordu.[20]

Britanyalı süfrajetler gibi radikal kadın grupları yüzyılın başından itibaren oy hakkı için seslerini güçlü bir şekilde duyurdukları kampanyalar gerçekleştirmişti ancak ataerkil uzlaşıda büyük ve toplumsal bir kopuşu başlatan şey Birinci Dünya Savaşı oldu.[21] Görmüş olduğumuz üzere, erkeklerin sayısının

20. Jane Robinson, *In the Family Way: Illegitimacy between the Great War and the Swinging Sixties* (Londra, 2015).
21. Jane Purvis (Ed.), *Women's History: Britain 1850-1945* (Londra, 1995).

azalması nedeniyle kadınlar işyerlerinde vazgeçilmez olmuştu. Savaşın sonunda muhafazakarlardan tepki geldi ama 1925'e gelindiğinde otuz yaşın üzerindeki kadınlar hem Birleşik Devletler'de, hem de çoğu Avrupa ülkesinde oy hakkını elde etmişti. Aslında Weimar Cumhuriyeti yirmi beş yaş üzeri kadınlara 1924 yılında oy hakkı vermişti. Neredeyse tüm Batılı demokrasilerde yetişkin kadınların oy hakkına sahip hale geldiği 1945 sonrasına kadar ilerleme sağlanmaya devam edildi. SSCB'de de kadınlar iyi yapılandırılmış Parti komitelerinde önemli bir rol oynadı. Bolşevik broşürler ve gazeteler bunu bağıra bağıra ilan ediyordu ama taşrada durumun ne kadar değiştiği net değildir. Britanya'nın sömürge topraklarında yerel seçimler ve vilayet seçimlerinde zaten çok az sayıda erkek oy kullanıyordu ve ilerleme kağnı hızındaydı. Afrika'da aileleri etki altına almayı uman Hıristiyan kiliseleri kadınları kilise konseylerinde yetkili konumlara getirdi. Ancak çok daha önemlisi, sömürgeci iktidara karşı çıkan milliyetçi hareketlerde rol oynayan hem Avrupalı hem de Avrupalı olmayan kadınların oluşturduğu örnekti. Hindistan'da değişimi başlatan İrlandalı radikal ve teozof Annie Besant oldu. Nehru ailesinin kadınları ise 1914 öncesinde bile siyasi protestolara katılıyordu.

Kamusal iletişim kanallarının ve basının yüzyılın ilk yarısı boyunca büyük ölçüde yaygınlaşması bu değişimleri ileri taşıdı. Kadınlardan oluşan yeni seçmenleri ikna etmek için giderek daha güçlü liderlere ihtiyaç duyuluyordu. Bu durum ataerkinin yeni bir biçimi olarak işlev görmüşse de insanların dikkatini kadınların neyi yapabileceğine çekmişti. Madam Çan Kay-şek, ardından İndira Gandi ve Golda Meir birer siyasi ikon haline gelerek Eleanor Roosevelt ve Eva Perón ile kıyaslanır oldular. Hannah Arendt gibi kadın yazarlar cinsiyet eşitliği konusunu ırk ve kendini ifade edebilme meselelerine bağladı; İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında bu radyo ve televizyonda tartışma konusu oldu. Birleşik Devletler'de savaş öncesindeki parti ortamlarının "flapperları" gibi figürler ya da savaş sırasında Britanya'daki "Toprak Ordusu" kadınları, aynı anda hem ihlalci hem de "toplumun direkleri" olan kadın ikonları olarak işlev gördü. Savaş sonrasının psikologlarının, sosyologlarının, Sylvia Plath ile Anne Sexton gibi kadın yazar ve şairlerin seksi ve cinselliği açık açık tartışmasıyla cinsel arzunun açıkça ifade edilmesi, saklanmaması ya da inkâr edilmemesi gerektiği kavramı gündeme geldi; öyle ki yalnızca daha zengin Batılı toplumlarla sınırlı kalsa da kadınların erkeklere yaklaşma ve onları etkileme hakları yavaş yavaş teslim edildi. 1960'lar ve 1970'lerde dünya çapında yaşanan değişimler eğitimli ya da "ünlü" kadının toplumdaki yerini pekiştirdi. Dönemin ABD'li feminist hareketi kadının yeni ve özgürleştirici bir siyasi güç olduğu fikrinin ete kemiğe bürünmüş haliydi. Uzaklarda, Vietnam'da "kahraman anne" ve gönüllü asker olan kadınlar Amerikan emperyalizmine karşı ulusal direnişin bir simgesi haline geldi. Binlerce kadın bu dönemde Birleşik Devletler'deki savaş karşıtı protestolara katılırken, Amerikalı aktris Jane Fonda'nın kendi yurttaşlarına karşı Vietnamlıların kararlığını güçlendirmek için Hanoi'ye gitmesiyle bu iki hat bir araya geldi.

Eva Perón seçim kampanyası treninden rozet dağıtırken, Şubat 1946.
Arka planda Juan Perón görülüyor.
Thomas D. McAvoy/LIFE Fotoğraf Koleksiyonu/Getty Images.

Eşit toplumsal cinsiyet hakları kavramını güçlendiren kritik bir dönüm noktası, yeni doğum kontrol biçimleriyle diğer üreme teknolojilerinin 1960'larda ve 1970'lerde özellikle Batı'da herkesçe erişilebilir hale gelmesiydi. Bu durum kişisel yakınlık ile cinsel zevk arasında olduğu kadar doğum yapma konusunda da radikal bir ayrım yaratmaya başladı. Yüzyılın ilk yarısında Freud'den Wilhelm Reich'a ve Herbert Marcuse'a kadar yazarlar cinsellik etrafında inşa edilen

disiplin ve kontrol biçimlerini vurgulamış, hatta görünüşe göre Foucault bu fikirlerden bazılarına hak vermişti. Ancak "altmışlar"dan sonra yalnızca gençler değil, toplumu yorumlayanlar da "yakınlığın demokratikleşmesi", "plastik cinsellik" ve kadının tercihi konularını deneyimlemeye, bunlar hakkında yazmaya başlamıştı.[22] Tüpte dölleme ve taşıyıcı annelik cinselliğin doğasını, çekirdek ailenin biçimini daha da değiştirdi. 1970'lere gelindiğinde bu komünist Doğu Avrupa'ya da sıçramış, parti disiplininin gevşemesinin yolunu açmıştı.[23]

Yüzyıl biterken kuramcılar en azından eğitimli Batılı kadınlar arasında eski ataerkil ailenin ve tutumlarının ortadan kalktığını iddia ediyordu. Evlenmemiş, çocuksuz kadın sayısı artmış; çocuk sahibi olanlar, artan sayıda erkeğin yaptığı gibi artık evden çalışabiliyordu. Bu dönemde dünyanın olasılıkla en başarılı şirketi olan Facebook'un baş operasyon direktörü Sheryl Sandberg 2012 yılında bu yönde konuşuyordu.[24] Yine de büyük şirketlerin baş yöneticileri arasında ve en üst düzey ulusal siyasi kurumlarda kadınlar hâlâ görece çok az temsil ediliyordu. Manzaranın o kadar tozpembe olmadığını gösteren başka göstergeler de vardı. Aslında 1980'den sonra yaşanan ekonomik gerilemeler, boşanmalardaki artış, İnternet'teki pornografi gerçekten de tecavüzü ve cinsel istismarı arttırmıştı. BM'nin bir raporu İtalya'da 16-75 arasındaki kadınların % 37'sinin önceki yirmi yılda istismara uğradığına dikkat çekiyor ve 2006 yılındaki bir araştırmaya göre erkeklerin faili olduğu ölümler ve ev içi şiddet artıyordu.[25] Kadınların kamusal alanda daha rahat hareket etmesi "stalklama"nın artmasına neden olurken, göçmen ve yerel etnik gruplardaki namus düşüncesinin birbirinden farklı oluşu Britanya'da bir dizi istismara hazırlık ve istismar vakasına neden oldu. 2013 yılında hem Britanya hem de İtalya hükümetleri bu istismarlara yasal anlamda daha ciddi cezalar getirmeye hazırlanıyordu.[26] 2008 sonrasındaki mali kriz de kadınların emek piyasasına erişimini azalttı.

Çin ve Hindistan'da gelişmekte olan tüketim toplumlarındaki orta sınıf kadınlar 1980 sonrasında kadınların hem lehine hem aleyhine olan bu trendlerin çoğunu takip etti ancak bu toplumların yoksul kesimlerinde ve Müslüman dünya ile Afrika'nın çoğu yerinde durum çok farklıydı. Mirasın en büyük erkek evlada bırakılmasından [male primogeniture] tutalım Güney Afrika örf hukukuna kadar pek çok hukuk sisteminde kadınlar hem bu yüzyılda hem de sonrasında cezalandırıldı. Muhammed Ali Cinnah, kadınları miras davalarında daha güçlü hale getirmek için Şeriat hukukuna başvurmayı denedi ancak yerel hukuk sistemlerinin kadının miras hakkına karşı beslediği önyargıyı aşmayı başaramadı. "Çeyiz" uygulamasına benzer uygulamalar kız çocuk sahibi olmaktan caydıran

22. Anthony Giddens, *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies* (Stanford, 1992) [*Mahremiyetin Dönüşümü: Modern Toplumlarda Cinsellik, Aşk ve Erotizm*, Çev. İdris Şahin. Ayrıntı Yayınları, 2014.]
23. Roger Boyes, "I had a snog - not enough for a Stasi file. That came later", *The Times*, 4 Kasım 2014.
24. Paul Seabright, "Sexual distinctions", *TLS*, 28 Haziran 2013, s. 3-5.
25. "Femminicidio, pene piu severe", *Il Gazzettino*, 9 Ağustos 2013.
26. Elisabetta Povoledo, "Growing perils for women in Italy", *New York Herald Tribune*, 19 Ağustos 2013.

unsurlar olarak bu toplumların pek çoğunda varlığını devam ettirdi. Kız çocuklarının doğar doğmaz aleni olarak öldürülmesi uygulamaları Hindistan'daki Britanya yönetimi ve onun bağımsız devamcısı tarafından engelleniyordu ancak 1990'lara gelindiğinde yeni ultrason tarama biçimleri dişi fetüslerin kürtajla alınmasını mümkün kıldı. Bunu izleyen süreçte yeni doğan oğlanların kızlara oranının dramatik bir artış göstermesi, Çin'in 1970'lerden 2000'lere kadar devam eden "Tek Çocuk Politikası"nın yarattığından da ciddi, uzun vadeli bir toplumsal sorunu haber veriyordu.

Kadına yönelik şiddetin pek çok toplumda artması, kadınlara ve genç kızlara yönelik istismarların, kadın sünnetinin özellikle Afrika'da devam etmesiyle bir araya gelince, pek çok insan 1900'den beri toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda en fazla kısmi bir iyileşme sağlandığı sonucuna vardı. Gerçekten de bazı Müslüman toplumlarda kadınların eğitimi konusunda kaydedilen ilerlemeler gerisin geri çevrildi. Pakistan'ın kuzeybatısı, Afganistan, Çeçenistan, Mısır'ın kimi yerleri, Suudi Arabistan ve Sudan gibi bölgelerde kamusal mekânlara erişim, yükselen köktenci hareketler ve muhafazakar rejimler tarafından sınırlandırıldı. Jacqueline Kennedy 1960'larda Pakistan'ı ziyaret ettiğinde, fotoğraflarda onu sokaklarda karşılayan çok sayıda peçesiz kadın görülüyordu. 2000'lerde askeri yöneticiler muhafazakar ruhbanın ve yayılan Suudi etkisinin sempatisini kazanmaya uğraşırken "burka" da popülerlik kazanıyordu. Genç erkekler ile kadınların çevrimiçi ortamda sohbet etmesini engellemek için İnternet hizmetleri düzenlendi.[27] Pakistan'da Taliban, Irak'ta IŞİD ve Afrika'da Boko Haram gibi radikal hareketler daha da ileri giderek kadınların okullarını yıktı, kız öğrencileri kaçırdı ya da Pakistan'da Malala Yousafzai'nin başına geldiği gibi bu genç eğitim sözcüsünü öldürmeye teşebbüs etti. Yine de burkaya verilen destek evrensel değildi. Müslüman toplumlarda 2014 yılında yapılan bir araştırma, Suudi Arabistan'daki katılımcıların % 74'ünün, Pakistan'daki katılımcıların % 35'inin nikap ya da burka yanlısı olduğunu ancak tüm katılımcıların % 44'ünün sıkıca bağlanmış bir başörtüsünün yeterli olduğunu, yüzün açıkta kalması gerektiğini düşündüğünü tespit etti. Lübnan'da ise -hemen hemen- çoğunluk başın örtülmemesinden yanaydı.[28]

Buradan da anlaşılabileceği üzere, kadınların Batı'da yaşadığı yarı-kurtuluş, doğum kontrolü hapı ve kondom biçimindeki maddi değişim ile İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra evrenselleşen demokratik haklar düşüncesinin bir bileşkesinden doğdu. İnsan hakları kavramına cinsel çeşitlilik (eşcinsellik, transcinsiyet ve metroseksüellik) bağlamında da sık sık başvurulur oldu. Ancak Hıristiyanlığın ve onun doğal hukuk kavrayışının gerilemesinin yanı sıra, seyahat ve haberleşmenin iyileşmesi de bunda rol oynadı. Sonuçta Batı'da 1950'lerle 1980'ler arasında eşcinsellik suç olmaktan çoğunlukla çıkarıldı, ardından da eşcinsel evliliğine izin verildi. Yüzyıl Oscar Wilde'ın Britanya'da eşcinsellik yüzünden

27. Faiza Zerouala, "Curriculum voilée", *Le Monde*, 10 Eylül 2014.
28. Lizzie Dearden and Ian Johnstone, "Full face veils find little support across the Middle East, survey shows", *The i*, 10 Ocak 2014.

yargılanmasıyla başladı, Kaliforniya'daki toplu eşcinsel evlilikleriyle bitti. Bu ikisi arasında William Burroughs gibi yazarlar eşcinselliği alenen savunmaya başlamış, siyahi şarkıcı Sylvester (cemaatinden kovulduğu) Pentakostalist kilisenin "soul" temalarını eşcinsel şarkı sözlerine dönüştürmüştü.

Pakistan Devlet Başkanı Muhammed Eyüp Han Jackie Kennedy ile birlikte.
Pakistan Turu, 1962.
Art Rickerby/LIFE Fotoğraf Koleksiyonu/Getty Images.

Elbette yüzyılın başlarındaki çoğu sosyo-dinsel sistemin eşcinselliğin önüne yasal engeller çıkarıyor oluşu, insanları bu türden ilişkilere girmekten tamamen alıkoymuyordu. Batı Avrupa ve Amerika'daki okullarda, kolejlerde ve askeri birliklerdeki genç ve elit erkek grupları arasında tarih boyunca olmuş bir şeydi bu. Ronald Hyam eşcinsel ilişkilerin sömürgelerdeki genç subaylar arasında ne denli yaygın olduğunu göstermişti.[29] Subayların yollandığı bu toplumlar, İslam'ın, püriten Hinduizm'in ve Budizm'in belirli formlarının yanı sıra bazı ataerkil Afrika toplumlarının geleneklerine de içkin olan şiddetli eşcinsellik tahkirine rağmen, cinselliğe ilişkin farklı tutumlara sahipti. Çoğu bölgede örtük bir cinsel çeşitlilik vardı ve belirli grupların ya da hatta kastların bazen arkadaşlık için, bazen davranışlar üzerindeki kontrollerin gevşediği festivallerde, bazen de para için böyle ilişkilere girdiği biliniyordu. Hindu toplumunda "Hicralar" denilen ve kadının cinsel rolünü üstlenen transcinsiyet erkeklerden

29. Ronald Hyam, *Empire and Sexuality: The British Experience* (Manchester, 1990).

oluşan yarı-kast grup varlığını devam ettirdi. Antropolog Tom Boellstorff'un *The Gay Archipelago*[30] [*Eşcinsel Takımada*] çalışması Endonezya'daki durumu tartışıyordu. Buradà yüzyılın sonuna kadar eşcinsellik ve lezbiyenlik söylemi, kabul ettiği eski kültürel formları ulusal hoşgörü fikirleriyle harmanlıyordu. Yine Çin'de, eşcinsellik yalnızca Batılı gözlemciler değil, önce Konfüçyüsçü alimler, sonra da Çin milliyetçileri tarafından tartışıldı. Tüm bu örtük ve hiyerarşik çeşitlilik biçimleri, İngiliz devlet okullarında, Fransız Kuzey Afrika *qasbas*'larında ve Amerikan yaz kamplarında kurulan yasak ilişkileri uzaktan uzağa andırıyordu.

Ne var ki 1930'lar ile 1980'ler arasındaki büyük fark, haklar söyleminin cinsel ilişkilere sirayet etmesinde ve bazı davranış biçimlerinin doğal olmadığı fikrinin düşüşe geçmesindeydi. Avrupa ve Amerika'da kadınların kısmen güçlenmesi, 1945 yılından sonra siyahların da sivil haklara sahip olduğu düşüncesiyle birleşerek kentli erkek eşcinsellere, ardından da lezbiyen kadınlara sivil toplum örgütleri kurarak ayrımcılığa karşı çıkma cesaretini verdi. Tıbbi ve felsefi görüş eşcinselliğin anormal olduğu ve "iyileştirilebileceği" fikrini terk etti. Onları huzursuz etse de, kayda değer sayıda ruhbanın sexually ambivalent olduğunu bilen kiliseler dahi bu hak iddialarının farkına varmaya başladı. Bu yeni ahlaki göreliliğin tek istisnası çocuklarla kurulan cinsel ilişkilerdi. Çeşitlilik tercihi yetişkinlerin akılcı edimiydi; pedofili ise suç teşkil eden bir zor kullanma. Aslında yüzyılın sonuna doğru yetişkin eşcinselliğine yönelik hukukta ve kamusal tavırda gerçekleşen değişimler, pedofiliye dair bir ahlaki panik yaşanma sıklığını arttırmış gibi görünüyordu. Bu durumun dünyadaki en muhafazakar kurumlardan ikisini, yani Roma Katolik Kilisesi ile Britanya "müesses nizamını" etkilemiş olması manidardır.

Eşcinselliğin ve özgür heteroseksüel ilişkilerin daha yaygın bir kabul görmesinin önündeki belki de yegâne engel, erkek eşcinsellerde özellikle yaygın olan öldürücü HIV/AIDS hastalığının 1980'lerde dünyaya yayılmasıydı. Hastalık ilk kez 1981 yılında Uganda'da keşfedildi ve görünüşe göre maymunlardan ya da diğer primatlardan geçmişti.[31] Sonrasında hızla Güney Asya, Avrupa, Karayipler ve Birleşik Devletler'in de bulunduğu büyük nüfus merkezlerine yayıldı. Büyük göç ve ticari değişim yolları boyunca, özellikle de yoksulluğun vurduğu çevrelerdeki büyük fahişe topluluklarında yaygın olduğu belliydi. 1981 ile 2010 yılları arasında otuz milyondan fazla ölüm kaydedildi. İlk yıllarında ölüm oranı vakaların % 80'i civarında olan hastalık, Londra, Paris, New York ve San Francisco gibi şehirlerde bulunan özgürlüğünü yeni kazanmış eşcinsel toplulukları kırıp geçirdi. Fuhuş ve rastgele cinsel ilişkiler hastalığı heteroseksüel dünyaya da bulaştırmıştı, bulaştırmaya da devam etti. Bu durum şaşırtıcı değildi. Örneğin 2013 yılında yalnızca Nairobi'de kırk beş bin seks işçisinin olduğu tahmin ediliyordu.[32]

30. Tom Boellstorff, *The Gay Archipelago: Sexuality and Nation in Indonesia* (Princeton, 2005).
31. John Iliffe, *The African AIDS Epidemic: A History* (Atina, 2006).
32. Jeremy Laurance, "A journey to the heart of Africa's AIDS epidemic", *The i*, 18 Kasım 2013.

Kişinin varlığına yönelik bu tehdit evrensel değildi belki ama Soğuk Savaş'ın doruğunda olduğu zamanlardaki nükleer savaş korkusu kadar ciddiydi. Bu durum bazı Afrika toplumlarında topluluğun iyiliğine, topluluğun yardımına duyulan ihtiyaca vurgu yapan yeni bir bekaret Püritenliğini ve din değiştirmeyi teşvik etti. Hasta sayısının yüzyılın sonunda 1,2 milyona ulaştığı Birleşik Devletler'de vurgu temel olarak hastaların bireysel insan haklarına odaklandı. Diğer yerlerde, özellikle de muhafazakar Katolik ve Müslüman ülkelerde bu durum eşcinsellere yönelik saldırılara, eşcinsellerin yirmi yıldır yararlanmakta olduğu görece hoşgörünün sona ermesine neden oldu. Hastalığın etkisini hafifleten retroviral ilaçların keşfi 1990'larda ölümleri durdurdu. Pek çok eşcinsel hakları eylemcisi hastalığın pençesindeki kişilere ilişkin farkındalık yaratmak ve tıbbi destek verilmesini sağlamak için çalışmaya başladı. Ancak genel olarak öldürücü olmasa da AIDS Afrika'nın güneyindeki kimi yerlerde, dünyada da fahişeler ve eşcinseller arasında yaygın olarak görülmeye devam etti. 2000'lerde bazı bölgelerde hâlâ yayılıyor ve hastalığı taşıyan bebekler doğmaya devam ediyordu.

Cinselliğe ilişkin kapsamlı yeniden değerlendirmeler sürekliydi ve yaygındı ancak kesinlikle evrensel değildi. Erdemli aile reisi kavramı ile Hıristiyan Püritenliğinden etkilenen Afrikalı toplumlar eşcinselliği yasaklamaya, sertçe cezalandırmaya devam etti. Endonezya gibi önceden hoşgörüyle yaklaşılan yerlerde bile İslami itirazlara, farklı cinselliklerin ulusun "erkekliğine" yönelik bir saldırı olduğuna yönelik, giderek büyüyen bir anlayış da eklendi.[33] Rusya'da 1990'dan sonra, hem yeniden canlandırılan Ortodoks Kilisesi dikkate alınarak hem de Kremlin'in o sıralar mücadele etmekte olduğu ultra-demokrasinin bir yüzü oldukları için eşcinsel haklarına düşmanca yaklaşıldı. ABD'deki muhafazakarlar dini "vicdan" üzerinden eşcinsel haklarını tırpanladı.

Toplum için Kişiyi Eğitmek ve Disipline Etmek

Asrın en büyük değişimlerinden biri 1900 yılında belki % 20 olan okur yazarlığın yaygınlaşarak 2000 yılında % 70'e ulaşmasıydı. Yeni kişi eğitimli bir kişi olmalıydı. Bu büyük artışı 1917 devriminden sonra yaşayan Rusya'da 1940'lara gelindiğinde okuryazar olmayan hemen hemen kalmamıştı. Bununla birlikte Hindistan'da, Britanya'nın hâkimiyetinde ilerleme fevkalade yavaştı. 1940'larda % 25'e, 2000 yılında belki % 60'a erişilmiş ancak kadınlar arasında bu oran ciddi ölçüde daha geride kalmıştı. Elbette sağlıktan dinsel inanca ve siyasete kadar kişisel ya da sosyal yaşantının hiçbir alanı yoktu ki okuryazarlık oranı orada bir etki yapmıyor olsun. Eğitimin ideolojiyle derinden derine bağlı olduğu da bir o kadar aşikârdır. Eğitim matematikte, teknik konularda beceri kazandırmak ve genel ulusal kültürlere ilişkin bilgi vermek kadar ideal kişiyi yaratmakla da ilgiliydi. Eğitim aracılığıyla çok çeşitli siyasal formlar da desteklenmiş ve desteklenen her zaman liberal siyaset olmamıştı.

33. Tom Boellstorff, "The Emergence of Political Homophobia in Indonesia: Masculinity and National Belonging", *Ethnos*, 69, 4, (2004), s. 465-486.

Çok genel anlamıyla yüzyıl boyunca eğitim ideolojisinin başlıca çatışmaları, 1917'den sonra sahaya bilhassa militan bir sekülerlik biçiminin girmesiyle de birlikte din ile sekülerlik arasında yaşandı. Katolik Kilisesi ile seküler eğitim taraftarları arasındaki mücadele Latin Amerika'dan Avrupa'nın doğusuna ve Filipinler'e kadar tüm dünyaya yayıldı. Ancak bu mücadele Fransa ve sömürgelerinde özellikle şiddetliydi. Fransa'da XIX. yüzyıl sonunda, Üçüncü Cumhuriyet Fransa-Prusya Savaşı'nın yarattığı hasarı onarmaya çalışırken, devrimci sekülerlik yeniden ortaya çıktı. Pek çok Fransız cumhuriyetçisi teknik anlamda kendilerinden daha üstün olan Almanlara mağlup olmalarının sorumlusunun liyakatsiz ve inanç temelli Katolik okulları olduğuna, Katolik tarikatların işlettiği okulların cumhuriyet karşıtı duyguları beslediğine inanıyordu. 1881 yılında Jules Ferry kanunlarından sonra okullar önce ücretsiz, sonra zorunlu, en sonunda da seküler hale geldi. Seküler eğitim 1920 yılında resmi nikahın, yasal boşanmanın getirilmesi, papazların askeri alaylardan uzaklaştırılmasıyla tamamlanırken, Katolik sağ tüm bu tedbirlere karşı çıktı.[34] Din eğitimi fiilen ev içinde verilen özel bir eğitim haline geldi. Diğer Katolik ülkeler bu örüntüyü çok geriden takip etti. Gerçi İspanya cumhuriyeti, Franco'nun 1938 yılındaki zaferinden önceki kısa iktidar döneminde seküler eğitimi getirmeye çalışmıştı ama Katolik hiyerarşisinin desteğini almak isteyen Franco, tarikat okullarına geri döndü.

Kayda değer bir Protestan Hıristiyan nüfusu olan ülkelerde manzara karışıktı. Britanya'da okulların ve diğer kurumların büyük çoğunluğu resmen İngiliz Kilisesi okullarıydı.[35] Ancak din eğitimi zayıftı ve Protestan olmayanlara sabah ibadetlerine katılmama izni verilmişti. Devlet okullarının ve örnek Anglikan okullarının başarısız olduğu düşüncesi, 2013 yılında hükümeti bazıları açıkça dini, hatta köktenci hedeflere sahip "akademiler"in kurulmasına izin vermeye sevk etti. İrlanda'da ve Birleşik Devletler'in kimi yerlerinde mezhep çatışmaları şiddetliydi. İrlanda 1922'den sonra zorunlu Katolik eğitimi getirdi, Boston'da ise kilise okulları meselesi yerel siyasette önemli bir rol oynadı.[36] Sekülerlik ile din arasındaki savaşın bilhassa şiddetli olduğu bölgelerde mesele yalnızca İncil okuma gerekliliği değildi. İdeolojinin gücü tarihi, siyaseti ve hatta literatürü bile bir yöne çekti. Hıristiyan köktenciliğin Birleşik Devletler'de varlığını devam ettirmesi nedeniyle, özellikle güney eyaletlerinde 1930'ların "Maymun Davaları"ndan 2000'lere kadar evrimin okullarda öğretilmesi şiddetli bir çatışma kaynağı oldu. Mesele insanın doğasına, geçmişine ve geleceğine ilişkindi. Hıristiyan bir toplum düzenli ibadetle, kutsal metinleri okuyarak ve toplumsal vazifeler anlaşılarak yaratılabilirdi. Seküler ideolojilere göreyse aksine akılcı, modern bir toplumu yaratacak olan şey ilerleme anlayışı, geçmişin hurafelerine meydan okuyacak demokratik biçimlerin ortaya çıkışıydı.

---

34. W. D. Halls, *Education, Culture and Politics in Modern France* (Oxford, 1976).
35. William Boyd, *The History of Western Education* (Londra, 1954).
36. James Hennesey, *American Catholics: A History of the Roman Catholic Community in the United States* (New York, 1983).

Okullaşma savaşları SSCB'de 1917 yılından sonra, Doğu Avrupa, Çin ve Vietnam'da 1945 yılından sonra doruğuna çıktı. Lenin daha 1919 gibi erken bir tarihte "cehaletin tasfiyesi"ne duyulan ihtiyacı ilan etmiş, Eğitim Komiserliği'ni kurmuştu. Okullaşma zorunlu hale getirildi ve "Genç Komünist Öncüler" okuma yazma bilmeyenleri eğitmek için uzak bölgelere seyahat etti. Bu kısmen teknik, bilimsel ve askeri becerileri geliştirme çabasıydı. Ancak Parti propagandası eğitimin ayrılmaz bir unsuruydu. Tarih ve siyaset tartışmaları üzerinden çocuklara Leninist ideoloji aşılanıyordu. Din dersliklerden uzaklaştırılmış, materyalist ilerleme düşüncesine aykırı bir sapkınlık olarak görülen genetik, okullarda ve üniversitelerde yasaklanmış ancak 1970'ten sonra yeniden öğretilmeye başlanmıştı. Çin'de komünist ideolojiyi dayatma, Konfüçyüsçülüğü, Budizmi ve Hıristiyanlığı kovma çabası "Büyük İleri Atılım" ve "Kültür Devrimi" sırasında daha da şiddetlendi. Burada kişiyi yeniden yaratma çabası, mücadeleyle ve eleştiri oturumları yaparak, gençleri etkin bir şekilde tapınakları ve kiliseleri yok etmeye teşvik ederek pratiğe döküldü. İleriki bir bölümde de değinildiği üzere, Çin ile Vietnam piyasa sosyalizmine doğru ilerlerken, halkın büyüye ve falcılık pratiklerine sığınmasını engellemek için resmi Konfüçyüsçülüğün ve Budizmin iyi ahlakın ve bir millet olmanın simgeleri olarak yeniden tesis edilmesi dikkat çekicidir. Pratikte hep böyle olmadıysa da teoride bunlar halkı yeniden canlanıp serpilmekte olan jeomantik, astrolojik ve fal temelli bilgiden belli bir mesafede tutacaktı.

Avrupa'nın sömürge imparatorluklarına tümüyle seküler bir eğitim ancak büyük bir sakınmayla getirildi. Bu durum yurtiçindeki sekülerlik vurgusundan bambaşka bir politika izleyen Fransa toprakları için bilhassa doğruydu.[37] Sahra'nın güneyindeki Fransız kontrolü altında bulunan Afrika'nın çoğunda ve Belçika Kongo'sunda Katolik okullar bir normdu. Fransız ve Hıristiyan "uygarlaştırma misyonu" buralarda hâkimdi. Milletler Cemiyeti'ne göre manda olan Suriye ve Lübnan'da yetkililer Katolik tarikatların işlettiği okulların gelişmesine izin verdi. Fransız idaresi için bilhassa değerli olan ve Fransız yetkililere bilgi sağlayan tarikatlardan bazıları Katolikti, hatta kralcıydı. Fransızların Haçlı Seferleri zamanından beri bölgeyle kurduğu ilişkiler bazen bu politikaları meşrulaştırmak için kanıt olarak kullanılıyordu. İster Cizvit okulları olsun isterse de Mission laïque okulları, önemli nokta, öğretmenlerin Fransız yurtseverleri olup, mümkün olduğunca Fransız dilinde eğitim verme zorunluluğuydu. Britanya mandası olan Filistin'de olduğu gibi, Suriye ve Lübnan'da da Müslüman ve Yahudi kurumlarına büyük bir bağımsızlık verilmişti. Benzer bir durum Cezayir için de geçerliydi ancak buradaki Fransız ve Akdenizli büyük yerleşimci nüfus ile toprağın teknik olarak anakara Fransa'sına bağlı oluşu Fransızcanın ve Fransız kültürünün daha büyük bir şevkle öne çıkarılması anlamına geliyordu.[38] XVII.

37. Gail P. Kelly (Ed. David Kelly), *French Colonial Education: Essays on Vietnam and West Africa* (New York, 1998).
38. Martin Thomas, *The French Empire Between the Wars: Imperialism, Politics and Society* (Manchester, 2005).

yüzyıldan beri ciddi bir Hıristiyan nüfusun var olduğu Çinhindi'nde de durum benzerdi. Fransız yerleşimci çocuklar ile Çinhintliler arasında ayrım yapıyor olsalar da bazı seküler liseler kurulmuştu. Viet Minh ve Kmer devrimcileri hem liselerde hem de Katolik okullarında eğitim görmüştü. Örneğin adı kötülükle anılan Kızıl Kmer lideri Pol Pot hayatına bir Cizvit okulunda Paul Pot olarak başlamıştı.

Hindistan'da Britanyalılar 1857'ye kadar misyonerlik faaliyetlerine düşmanca yaklaşmıştı. Sonra çok sayıda güney Avrupalı Katolik topluluğu okullar kurdu, XX. yüzyıldaysa Amerikan, Britanyalı ve Alman Protestanlar giderek daha etkin hale geldi. Hindistan'daki Britanyalı yetkililer seküler ilk ve ortaokul eğitimini teşvik etmek için pek çaba harcamadılarsa da Mumbai, Kalküta ve Madras üniversiteleri yüzyıl süresince beşeri bilimler ve fen alanında büyük bir itibar kazandı. Resmi makamların bu ilgisizliği ve maddi destek vermeyişi Hintli liderleri kendi kendilerine eğitim kolejleri kurmaya sevk etti. Sonradan Aligarh İslam Üniversitesi adını alacak olan ve Avrupa tarzı öğrenimi İslami öğrenimin modernleşmiş bir versiyonuyla harmanlamaya çalışan Muhammedi İngiliz-Doğu Koleji[39] dikkate değerdir. Ona 1910 yılında kurulan Benares Hindu Üniversitesi eşlik ediyordu. Bu iki kurum da tutumları itibarıyla birer "özgür düşünce platformu" idiler. Ancak Deoband'daki Darül İlim[40] gibi güçlü neo-muhafazakar medrese tipi kurumlar da gelişti; rasyonalist Arya Samaj Pencap'ta okullar kurdu. Gandici hareketin doruğunda olduğu dönemde sömürgeci yönetime mesafe koymaya çalışan Hintli liderler de bağımsızlıktan sonra önemli bir eğitsel rol oynayan ulusal okullar ve kolejler kurdu. Hinduizm, İslam ve Sihizm öğretimi, okullarda hangi alfabenin kullanılacağı, çocukların kast statüsü konuları 1947 yılından beri Hindistan'da, Pakistan'da ve Bangladeş'te eğitime damgasını vuran anlaşmazlık konuları oldu. Bağımsızlıktan on yıllar sonra özel Katolik okulları sivrilmeye devam ederken, yüksek eğitim Britanya ve Amerikan modelleri arasında, beşeri ve sosyal bilimlere yapılan vurgu ile gelişmekte olan bir toplumda yalnızca teknoloji öğretiminin değerli olduğuna yönelik ısrar arasında gergin bir denge tutturuldu.

Yüzyıl süresince genç insanın kalıba dökülmesi işi yalnızca dini ya da seküler okullarda verilen örgün eğitimle ya da derslikle sınırlı değildi. İngilizce konuşulan dünyada spor kulüpleri ve okul sporları da sağlam kafaları bulundurabilecek sağlam vücutların yaratılması için hayati önem taşıyan alanlar olarak görüldü. İngiliz devlet okullarında (yani elit özel okullarda) neredeyse dini bir statü kazanan spora kişisel ahlakı iyileştirmek gibi gerçekleştirilmesi pek mümkün görünmeyen bir görev verildi. Bu ideoloji yüzyılın başında gelişen "Erkek ve Kız İzcilik Dernekleri"ne de sirayet etti. Britanya ve sömürgelerindeki seçkinler, gençlik gruplarını arazide kendi başının çaresine bakabilme ya da sosyal hizmet konularında eğitmenin ahlaksızlığı engelleyeceğine ve topluma hizmetin böylece

39. David Lelyveld, *Aligarh's First Generation: Muslim Solidarity and English Education in Northern India, 1875-1900* (Chicago, 1975).
40. Barbara Metcalf, *Islamic Revival in British India: Deoband, 1860-1900* (Princeton, 1982).

teşvik edileceğine inanıyordu. Faşist İtalya ve Nazi Almanya'sındaki açıktan siyasi olan gençlik hareketleri, bu örtük sosyal projeyle aynı çizgideydi. Genç Japonlar imparatorun hizmetine adanmış "Şinto" kültlerine sokuldular. SSCB ve Çin'de "Genç Öncüler" ve "Kızıl Muhafızlar" gençliğe radikal komünizmi aşıladı. Demokratik Birleşik Devletler'de bile simgesel hale gelen yaz kampları ve çeşitli gençlik birliklerinin gençler arasında kamu ahlakını geliştireceğine inanılıyordu.

Tüm bu eğitsel biçimler ve öğretim kurumları yüzyılın ikinci yarısına kadar varlığını korudu ancak içinde iş gördükleri toplumsal ve ideolojik bağlam ciddi oranda değişti. Soğuk Savaş'ın başlaması ve nükleer felaket korkusu elbette devletlerin kişiye kendi ideolojilerini telkin etmeyi sürdürmesine imkân vermişti. Yine de dünyanın çoğu yerinde 1945'ten sonra başlayan barış çağı bu pedagojik "disipline etme ve cezalandırma" biçimlerinin çoğunu gereksiz kılmış gibi görünüyordu. Örneğin çocukların kırbaçlanması ya da sopayla dövülmesi büyük oranda terk edilmiş, pek çok toplumda aile içinde bile yasadışı hale getirilmişti. Tüm gün süren televizyon ve radyo yayınlarının gelmesi eğitim bağlamını değiştirmiş, kitaptan öğrenmeyi ve yayıncılığı geri plana düşürmüştü. Bazı batılı ülkelerde dinin ve dinle ilişkili sosyalliğin düşüşe geçmesiyle toplumsal yaşam parçalanma eğilimine girmiş, sanal kamusal alan karşısında gerçeği küçülmüştü. 1960'lar ve 1970'lerin gençlik devrimi, yaşlıların gözünde bir parodi ve saygısızlık, gençlere göreyse bir özgürlük kültürü yaratmıştı. Önceki bölümde sözü edilen cinsel serbestlik, doğum kontrolünün erişilebilirliği toplumsal cinsiyet farkındalığını değiştirmiş, fiziksel olgunluk yaşını geriye, okulun ilk günlerine götürmüştü. Gençler arasında uyuşturucu ve alkol kullanımı çok artarken, hem ekonomik hem de kültürel nedenlerle pek çok okulda spor geriledi. Kişinin tavrındaki bu değişikliklerin siyasi anlamı büyüktü. 1968 yılında Paris'teki tarihi olaylar [*événements*] ve Birleşik Devletler'deki Vietnam savaşı protestoları bunun kanıtıydı.

Bu değişimler yine yaygındı ama kesinlikle evrensel değildi. İfade edildiği üzere pek çok toplumda gençler arasındaki cinselliği sınırlamaya çalışan, bazı Müslüman uluslarda da kadınların eğitimini engellemeye uğraşan kuvvetli dini ve muhafazakar güçler bu gelişmelere karşı koydu. 1981 Tiananmen Meydanı katliamının akabinde Çin'deki muhalefet baskılanıp, bireysel siyasi ve sanatsal özgürlüklerin ifadesi ciddi anlamda engellendi. Savaş tamamen ortadan kalkmamıştı. Etnik ve sınıfsal çatışmaların ya da yerel ayaklanmaların varlığını devam ettirmesi nedeniyle çatışma bölgelerinde "çocuk asker" fenomenine rastlanıyordu. Orta Afrika Cumhuriyeti ve Bolivya'da henüz on yaşında olan çocukların bile silahlı çetelere girmeye zorlanmasında görünüşe göre hem devletin hem de isyancı güçlerin parmağı vardı. Çin, Hindistan ve Rusya gibi orta sınıf toplumların zenginliğinin artması Batılı parti yapma, içme, dans etme ve mesajlaşma beğenilerinin tüm dünyaya yayılmasına neden olmuştu. Üstelik Koreli "K-pop" dans stilinde de tanık olunduğu üzere bu Batılı bir beğeni olma-

nın ötesine geçti. Toplumsal disiplinin böyle gevşemesine paralel olarak, seks amacıyla ya da ev içi emek tedariki için çocukların uzak mesafeler kat edilerek kaçırılması organize suçun bir özelliği haline geldi.

Cezalandırma eğitimin ve sosyal disiplini sağlamanın kısmen negatif bir biçimidir. Michel Foucault'nun kişiyi disipline etmeye çalışan modern devletin, hak edilmiş gibi görünen aleni idamlardan ve diğer cezalandırmalardan vazgeçerek "panoptik" hapishanede hapsetmeye yöneldiğini iddia ettiği herkesçe bilinir. Aile, cemaat ve din tarafından uygulanan yaptırımlar etkisini yitirir, insanlar daha hareketli hale gelirken hapishane nüfusu da şüphesiz çok arttı. Birleşik Devletler'in yüzyıl süresince dünyadaki en kalabalık hapishane nüfuslarından birine sahip olması çarpıcıdır.[41] Mahkûmların büyük bir bölümü suç, uyuşturucu ve silah kültürünün eline düşmüş, temel imkânlardan yoksun kentli geri plana sahip genç siyah erkeklerden oluşuyordu. Pek çok Batılı toplumda da devletin disipline edici iktidarını hissedenler göçmenler, dinsel ya da etnik azınlık statüsünde olanlar, yine esas olarak genç siyah ve son zamanlarda da Müslüman erkekler oldu. Ancak siyasi farklılıklar da kişinin disipline edilmesi için güçlü bir nedendi. Sovyetler Birliği'nde 1919 yılıyla birlikte yaygınlaşan "kulak sistemi"yle yüz binlerce insan Sibirya'ya ve ülkenin diğer ücra köşelerine gönderildi. Komünist Çin'de "yeniden eğitim" çalışma kampları 1957 yılında kuruldu. Parti'nin siyasi düşmanları ya da burjuva muhalifler yıllar boyunca herhangi bir suçlama ya da yargılama olmaksızın buralarda tutuldu ve bu pratik farklı bir şekilde sonraki yüzyılda da varlığını korudu. Vietnam, Doğu Almanya ve en kötüsü Kuzey Kore gibi diğer komünist devletlerde de benzer kurumlar yaratıldı. Sömürge devletler de benzer toplu tutuklama, sınır dışı etme ve gözaltı uygulamalarına başvurdu. Gelişmekte olan demokrasiler genellikle bireyleri cezalandırırken, sömürge rejimleri sık sık tüm toplulukları yaptırıma tabi tutma yoluna başvurdu.

Spor: XX. Yüzyıla Açılan Bir Pencere mi?

Bu başlıkla birlikte aynı anda hem bir eğitim ve disipline etme biçimi, hem de bir kişisel tatmin alanı olarak ortaya çıkan sporun modern toplumdaki rolüne geçiyoruz. Pek çok dünya tarihçisi böyle bir tartışmayı ihmal eder, hatta spora referans bile vermez. Örneğin *Modern Dünyanın Doğuşu*'nda ben de böyle yapmış ve eleştirilmiştim. Bu ihmaller bir yere kadar sporun iktisat ya da siyaset kadar ciddi olmadığı anlayışını yansıtıyor. Ancak bu kesinlikle yanlıştır çünkü spor yüzyılın sonundan beri muazzam bir uluslararası sektörü temsil etmektedir. Aynı zamanda toplum içindeki bireyi yüceltmesiyle hayli siyasi bir etkiye de sahiptir.[42] 1936 Berlin Olimpiyatları'nda siyah bir atlet madalya kazanınca Hitler'in nasıl hışımla ayrıldığını ya da Güney Afrika'nın

41. David Garland (Ed.), *Mass Imprisonment: Social Causes and Consequences* (Londra, 2001).
42. Chris Nawrat, Steve Hutchings *and* Greg Struthers, *The Sunday Times Illustrated History of Twentieth Century Sport* (Londra, 1997).

1990'a kadar spor etkinliklerinden nasıl dışlandığını hatırlamak yeterlidir. Kaldı ki spor, yüzyıl süresince kişiye ve topluma ilişkin fikirlerde daha üstü kapalı olarak gerçekleşen değişimleri de yansıtıyordu.

Örgütlü sporun XIX. yüzyılda ortaya çıkışı sınıf, ayrıcalık ve hak algısı ile hayli iç içe geçmiş bir haldeydi. Sadece Avrupa'da değil, Asya'nın ve Afrika'nın çoğu yerinde de at sırtında avlanmak besbelli ki zenginlerin, özellikle de toprak sahibi seçkinlerin sporu olagelmişti. "Centilmen kapitalistler" Avrupa toplumlarında hâkim hale geldikçe yükselen kentli seçkinler kırda yapılan yarış buluşmalarına kendini dahil etti. Çoğunlukla orta sınıf geri planından gelen sömürge yetkilileri zaman geçtikçe Hindistan ve Afrika'daki soylu ve seçkin ailelerin saflarına zorla dahil oldu. Bugün artık tüyleri diken diken eden fotoğraflarda, Hindistan Naibi Lord Curzon ve Cape Kolonisi'nin valileri, çevreleri katledilmiş kaplanlar ve öteki hayvanlarla çevrili haldeyken görülür. Atın hâlâ başlıca aristokrasi simgesi olmaya devam ettiği Babür ve Mançu oyunlarından gelişmiş "polo oyunu" bu seçkin hoyratlığının genel itibariyle ölümcül olmayan bir görüntüsünü oluşturuyordu.[43]

Seçkin sporlar Avrupa, Amerika ve diğer kıtalardaki sömürge karakollarındaki özel okullarda da gelişti. Geç dönem Batılı Hıristiyan toplumunda öjenik fikirler ve cinsel "sapkınlık" korkusu yaygın hale gelirken, "sağlam kafalı ve sağlam vücutlu" gençlik düşüncesi yerleşti. Gençlik enerjisinin güvenli aktivitelerle atılması gerekiyordu ve bu durum rugby, kriket, tenis ve rekabetçi yüzme gibi oyunların resmileştirilmesine yol açtı. Ancak sporun 1880'ler ile 1940'lar arasında kitlelere yayılmasının iki dünya savaşının gölgesinde gerçekleşmiş olması çarpıcıdır. Acemi askerlerden oluşan orduların devamı için zindelik temel önemdeydi. Rugby sahasında oynanan oyunlara, tüfeklerle yapılan nişancılığın Avrupa ve Amerika'daki okul çocukları için bir spora dönüştürmesi eşlik etti. Sömürge yetkililerinin genç Hintli erkeklere benzer imkânlar sunmayı reddetmesi milliyetçi bir öfkeyi tetikledi.

Gelgelelim, resmiyet kazanmış spor faaliyetlerinin yaygınlaşması, siyasetin demokratikleşmesinin, hatta çağın alameti farikası olan ve sesi giderek daha çok çıkan bağımsızlık taleplerinin bir yansımasıydı aynı zamanda. Seçkinlere özgü olmayan oyunlar XIX. yüzyılda, işçilerin fabrika dışındaki ya da sendika toplantılarındaki gayriresmî buluşmalarında ortaya çıkmıştı. Savaş için yapılan kitle seferberlikleri de popüler oyunların, özellikle de futbol ve Amerikan futbolunun gelişimi üzerinde etkili oldu. İzinli askerlerin oyalanması, onlara bir tür eğlence sunulması gerekmişti. Yine de 1950'lere gelindiğinde futbol ve diğer popüler sporlar demokratik bir biçim kazanmış, bir anlamda oy hakkının kitleselleşmesinin bir eşdeğeri yaşanmıştı. Bunlara çok para akıtıldı ve seçkin bir arka plan ya da seçkin bir eğitim gerektirmedikleri için dezavantajlı gruplardan gelen bireyler, son dönemde de kadınlar için hızlı bir toplumsal sınıf atlama yolu haline geldiler. Muhammed Ali, Joe Frazier ve George Foreman arasındaki

43. Allen Guttmann, *Games and Empires: Modern Sports and Cultural Imperialism* (New York, 1994).

efsanevi boks maçlarının 1970'lerde televizyondan yayımlanmasıyla örneğin, Birleşik Devletler'de siyahların toplumdaki görünürlüğü arttı.[44]

Birleşik Devletler'de büyük üniversiteler de bağış toplamak ve üstünlüklerini kayda geçirmek için kaynaklarını spora akıttılar. Siyah oyuncular futbolun ve basketbolun her seviyesinde orantısız bir temsiliyete sahipti. Spor zengini Donald Sterling 2014 yılında siyah oyuncularla ilgili saygısız sözler söylediğinde ırkçı tutumların yarattığı bir mağduriyetler seli boşandı. Avrupa, Latin Amerika, Asya ve Afrika'da işçi sınıfından gelen oyuncular ünlü oldu, radyoya çıkmaları, televizyonda ve sinemada görünmeleri sporu kritik önem taşıyan bir popüler faaliyet olarak daha da öne çıkardı. Kadınlar futbol ve rugby gibi bir zamanlar erkek sporu olarak görülen sporlarda giderek daha fazla boy gösterdi. Birleşik Krallık'ta 2013 yılında yapılan bir Twitter araştırması düzenli olarak gönderilen elektronik mesajların çoğunluğunun futbol maçları ve ünlülerle ilgili olduğunu gösterdi. Spor insanı hoşnut eden bir sosyalleşme biçimi haline gelerek öjenik vücut ve zihin inşası meselesinden koptu zira çoğu katılımcı "masabaşı" sporcusu olarak katılıyordu. Gerçekten de pek çok Batı ülkesinde sporun medyayı bu kadar işgal etmesi paradoksal biçimde spora fiziksel katılımın düşüşe geçmesiyle bağlantılıydı.

Başka bazı yerlerde spor daha da derinlemesine demokratikleşti. Avustralya, Yeni Zelanda ve Güney Afrika'da kriket önce taşrada oynanan bir oyun, ardından ulusal bir meşgale haline geldi.[45] Kriket onu Hindistan'da "ılık birayla aylak yaz öğleden sonralarının" oyunu gibi gösteren İngiliz imajından sıyrıldı.[46] "Her görevin adamı" Sachin Tendulkar, kimilerinin Mahatma Gandi ile kıyasladığı ulusal bir ikon haline geldi.[47] Ancak aynı dönemde uluslararası spor örgütlerinin, liglerin kurulması ve sıralamaların oluşturulması, 1890'lardan bu yana sporu etkileyen ulusal rekabet hissini hayatta tutmaya da hizmet etti. Brezilya 2010'larda siyasi prestij amacıyla Dünya Kupası'na ev sahipliği yapmayı kabul etti ancak büyük çaplı isyanlar patlak verdi, göstericiler bunun büyük servet eşitsizliklerinin bulunduğu bir ülkeye getireceği maliyete dikkat çekiyordu. Rusya Kış Olimpiyatları'nı düzenlemeyi kabul etti ancak eşcinsel hakları grupları buna karşı çıktı. Almanya şansölyesi, Rus hükümetinin homofobik oluşu nedeniyle ama aynı zamanda Ukrayna'nın geleceğine ilişkin Avrupa Birliği ile Rusya arasındaki çekişmeler yüzünden oyunları boykot edeceğini açıkladı. Uluslararası sporun, insan haklarının ve ulusal gururun iç içe geçmiş olduğu daha 1920'ler gibi erken bir tarihte aşikârken, yüzyıl sonra yeni bir zirveye çıkılmış oldu. Yine de bu siyasi, ahlaki ve öjenik meseleler bir kenara, sporun dünyanın her yerindeki milyonlar için bu cemaatçi boyutlardan uzak bir kişisel kendini gerçekleştirme biçimi olmaya devam ettiği olgusunu da gözden kaçırmamak gerekiyor. Sporun uluslararası hale gelmesi, onu ulusların kendi üstünlüklerini

44. Richard Hoffer, *Bouts of Mania: Ali, Frazier, Foreman and an America on the Ropes* (Londra, 2014).
45. Bkz. Richie Benaud, *Anything but an Autobiography* (Londra, 1999).
46. James H. Mills (Ed.), *Subaltern Sports: Politics and Sport in South Asia* (Londra, 2005).
47. Sachin Tendulkar, *Playing It My Way: My Autobiography* (Londra, 2014).

ileri sürebilecekleri bir sahaya dönüştürebildiği gibi, bazen de ulusal sınırları aşan bir dostluk ruhunun ortaya çıkmasına yol açıyordu.

Sosyallik, İletişim ve Sahip Olma Çılgınlığı

Son iki bölümde toplumsal ve bilimsel bilginin, felsefe algılarının, zihnin, cinselliğin ve düzgün eğitimin XX. yüzyılda kişiyi nasıl şekillendirdiği, toplumu, siyaseti ve ekonomiyi nasıl etkilediği ele alındı. Ne var ki 1980'lerden sonra insanlar arası sanal iletişimin yeni biçimleri, en başta da İnternet, mobil telefon ve Facebook ile Twitter gibi ilgili sosyal medya uygulamaları insanların birbiriyle ilişkilenme biçimleri üzerinde kuvvetli bir etki bırakmaya başlayarak, bazı kuramcılara göre insan toplumunun tabiatında bir devrime yol açtı. Devletler bu muazzam bilgi akışını, teknik gelişmelerin ürünü olan ekonomik faaliyetleri ve sivil toplum faaliyetlerini hem teşvik etti hem de kontrol altına almaya çalıştı.

1989 yılında Tim Berners-Lee tarafından icat edilen İnternet, ulusal sınırlar ile diller içinde ve arasında gerçekleşen alışıldık iletişime büyük bir hız kazandırdı. 2015 yılında siyasetten Müslüman radikalizmine, spordan ticari reklamlara ve çöpçatanlık hizmetlerine kadar her şeyle ilgili yarım milyar kayıtlı internet sitesi vardı. Cep telefonu ve onunla bağlantılı gelişmeler olan iPad ve Blackberry, yeni bireylik ve sosyallik biçimlerine can vermeleri bakımından İnternet'ten bile daha önemliydi. Dünyada cep telefonu sayıları 1990'ların ortalarından başlayarak katlanarak arttı, fiyatı da öyle dramatik bir şekilde düştü ki çok yoksul insanlar için bile erişebilir oldu.[48] 2012 yılında dört yüz milyon ve küresel olarak belki iki milyar cep telefonu kullanımdaydı. Bu durumun yaptığı en aşikâr etki ekonomik etkiydi. İskandinavya, Japonya ve Birleşik Devletler'de tümüyle yeni endüstriler çıktı, pazarlarda ve küçük kasabalarda muazzam sayıda insan bunları satarak, tamir ederek geçinmeye başladı. Küçük çiftçiler ve zanaatçılar piyasa talebini öngörerek sonuçta daha verimli çalışabildi.

Bunun yol açtığı toplumsal ve siyasal etkiler de hiç yabana atılır değildi. Kimi bakımlardan mobil telefonların özgürleştirici olduğu açıktı. İnsanlar birbirleriyle yeni kişisel bağlantılar kurabildi. Evlerine kapatılmış kadınlar akrabalarına ve arkadaşlarına telefon edebildi. Tıpkı bilgisayarda olduğu gibi çocuklar üzerindeki ebeveyn kontrolü biraz daha azaldı. Mobil telefon bir simge, bir mükafattı. Hindistan ve Bangladeş'te çekici genç kız *maubile-wali* ("mobil telefonlu kız"), bir özgürleşme simgesi oldu. Mobil mesajlarla yeni siyasi hareketler yaratıldı ve yaygınlaştırıldı. Örneğin Vladimir Putin'in Rusya'da iktidarı bırakmayışına ya da Güney Afrika ile Çin'deki yolsuzluklara karşı çıkan yarı-demokratik hareketler veya 2012'deki "Arap Baharı" olarak adlandırılan başarısız toplumsal parlamalar mobil telefonları, sosyal medyayı kullanan eylemciler tarafından örgütlenmişti. Birleşik Devletler'de mobil telefonlar "Çay Partisi Hareketi"ne ve diğer taban hareketlerine yeniden can verdi. Dünyanın

48. Jon Agar, *Constant Touch: A Global History of the Mobile Phone* (Cambridge, 2004).

her yerinde bu ultra-demokratik iletişim biçimi devlet gözetimini aşmak için kullanıldığı gibi, özgürce haberleşen yeni tür bir bireyin var olduğu hissiyatının yaratılmasına yardımcı oldu.[49]

Ancak demiryolundan radyo ve telefona yeni teknoloji biçimlerinin topluma mal olduğu çoğu seferde olduğu gibi burada da meydana gelen etki ikircikli ve tartışmalıydı. Gandi (kendisinin ısrarla kullanmasına rağmen) demiryoluyla yayılan açgözlü ticaret ve yozlaşma şeytanını suçluyordu. Gandi'nin Hindistan'daki halefleri, kadınların cinselliğinin çığırından çıkıp kast sınırlarının yıkılacağı, tanrıların resimlerinin din adamlarının aracılığı olmaksızın iPadlere yükleneceği o *Kaliyuga* kıyametinin gelişinin mobil telefonlara serbest erişim yüzünden hızlanacağından korkuyordu. İslam dünyasında din alimlerinin ya da devletin müdahalesi olmaksızın yeni radikal hareketler ortaya çıkabiliyordu. El Kaide ve IŞİD kendi mesajlarını İnternet ve mobil telefon aracılığıyla yaymakta ustaydı. Diğer uçta, suç çeteleri ve yağmacılar bu araçlarla kargaşa yaratabiliyordu. 2012 Londra isyanlarında ve 2014 yılında ABD'nin Ferguson kasabasında yaşananlarda bu özellikle dikkat çekiyordu. Mobil telefon kimi şartlarda bireyleri güçlendirmişse de aynı zamanda Çin'deki muhaliflerin, Müslüman dünyada uygunsuz davranan kadınların, izinsiz gazetecilerin takip edilip yakalanması ya da Batılı ülkelerde çocuklar tarafından pornografiye erişim amacıyla da kullanılabildi. Nihayetinde bu yeni iletişim biçimlerinin zaten var olan bir hareketlilik ve değişim hissini (ya da bu değişimlerin yarattığı korkuyu) aslında yalnızca büyüttüğü mü yoksa bambaşka bir insan duyarlılığı biçimini mi var ettiği sorusu yanıtlanmadan kaldı. Elbette iletişimin hacmi ve yeni biçimlerine erişilmesi aile ve grup içindeki ilişkileri değiştirdi, iş ve serbest zaman, kamusal ile özel arasındaki ayrımı ortadan kaldırdı ve siyasetin yelpazesini genişletti. Diğer yandan, Wikileaks tartışmasının da gösterdiği üzere bunlar devlet gözetimine yeni kaynaklar sağladı.

Pek çok sosyolog zihinsel yaşam ile maddi yaşam, iletişim ve sahip olunanlar arasında alışılmış bir ayrım ortaya koyarlar. Ancak bu yüzyıl süresince nesneler ve onların mülkiyeti, önceki yüzyıllarda hiç olmadığı kadar kuvvetli bir bireysellik göstergesine ve statü teminatına dönüştü.[50] Son dönemde Twitter ve Facebook üzerinden yapılan reklamın gücü küçük çocuklar üzerinde dahi etkili oldu. Maddi birikim farklı toplumlarda farklı biçimler aldı. Örneğin Britanya'da ev sahipliği olmazsa olmazdı, bu yüzden nihayetinde ülke ekonomisi çarpıklaştı. Almanya'da ise ev kiralama çok daha yaygındı. Motorlu bir araca sahip olmak 1939'dan önce Afrikalı şefler ve Hint prensleri de dahil zenginler için bir statü sembolüydü. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Lambrettalara ve diğer motosikletlere yönelik talep İtalyan ekonomisini canlandırırken, bunu hızla zenginleşen Batılı ekonomilerindeki kitlesel araba, radyo ve televizyon satışları izledi. Şebeke suyuna erişim buzdolaplarına ve çamaşır makinelerine yönelik talebi arttırdı.

---

49. Howard Gardner *and* Katie Davis, *The App Generation: How Today's Youth Navigate Identity, Intimacy and Imagination in a Digital World* (New Haven, 2014); Lynn Schofield Clark, *The Parent App: Understanding Families in the Digital Age* (Oxford, 2013).
50. John Brewer *and* Frank Trentmann (Ed.), *Consuming Cultures, Global Perspectives: Historical Trajectories, Transnational Exchanges* (Oxford, 2006).

Batı dışında gösterişçi sahiplenmecilik 1980'lerden önce parti görevlileri, zengin işadamları, ordu ve varlığını devam ettiren toprak sahipleri ile sınırlıydı. Ancak iletişimin çoğalmasıyla bu sahip olma ekonomisi yayılmaya devam ederek SSCB ve Doğu Avrupa'da komünizmin çöküşünde, Çin ekonomisinin serbestleştirilmesinde önemli bir rol oynadı çünkü bu devletlerin egemenliğindeki halklar kendi kişisel yoksulluklarının farkına varmaya başladı. Bir zamanlar çevre ülke olan ülkelerin ekonomilerinin 1990'dan sonra hızla büyümesiyle, kişisel mülk edinmenin seçkinlere özgü biçimleri Asya, Afrika ve Latin Amerika'ya yayıldı. Çin'deki yeni orta sınıf, fil dişi gibi klasik ve karizmatik malzemelere ek olarak, Prada ya da Burberry tarafından imal edilen pahalı kıyafetler ve aksesuarlar talep ediyordu. Bir zamanlar eski Avrupalı ve Amerikalı av düşkünü sınıfların ayrıcalığı olan köpek sahipliği Asya ve Afrika'da yaygın hale geldi. Birleşik Devletler'de uzun zamandır yaygın olan silah sahipliği neredeyse evrensel hale geldi ve ülke, dünyadaki tüm silahların % 60'ını bulundurur hale geldi. Bu durum bireysel statünün olduğu kadar giderek artan güvensizlik hissinin de bir işaretiydi.

Yüzyılın başında giyinme (ve soyunma) adetleri bir hayli değişkendi. Örneğin kırsalda ve yaylada yaşayan pek çok Afrikalı, Hindistan'daki Naga halkı, Papua Yeni Gine sakinleri statülerini beden süslemeleri ve yarı-çıplaklık üzerinden sergiliyorlardı. Japon Ainu halkı ya da Kanada Arktik Adaları'nın sakinleri belirgin etnik kıyafetler giyiyordu. Yüzyılın sonunda bu çeşitlilik neredeyse her yerde yerini tişörte ve kot pantolona ya da daha resmi durumlarda ceketle kravata bıraktı. Etnik kıyafetler yalnızca dini törenlerde ya da festival zamanlarında kullanılır oldu. Mobil telefonların, iPad'lerin ve diğer haberleşme araçlarının yayılmasıyla birlikte, bu gelişmeler insanlığın geniş kesimlerinde kişinin homojenleştiği ve toplumsal olarak yeknesak biçimlerde iletişim kurduğu anlamına geliyordu. Yine de paradoksal bir şekilde bu durum bireye önceki hiyerarşik toplumlarda mümkün olmayan bir güç kazandırdı.

Sonuç: XX. Yüzyıl Kişisi

Gençlik devriminin ekstrem özgürlükçülüğünden, 1970'lerin Hindu guru kültlerine, bir tarafta sosyalist insanı yaratmaya yönelik ödünsüz çabalardan diğer tarafta korkusuz ticari girişimciyi desteklemeye yönelik çok çeşitli ideolojiler, yüzyılın toplumlarını bir kalıba döktü ve onlar tarafından kalıba döküldü. Dünya savaşlarının sonucu olarak doğan ideolojiler eski sınıf, ırk, kabile ve kast hiyerarşilerini çözündürme ya da en azından yeni bir kalıba dökme eğilimindeydi. Örneğin faşizm, Bolşevizm, Gandicilik ve toplumsal kalkınmacılık bunlardan bazılarıydı. Bu düşünce hatları, XIX. yüzyılda hâkim olan tarihselci ideolojilerden farklı olarak, geçmişten kopma, yeni bir kişilik tarzını güçlü bir kolektif topluluk içinde geliştirme çağrısı yapmaları bakımından genel olarak modernistti. Sol ve sağ arasında 1945'ten sonra yaşanan mücadele daha sonra postmodernizm ve postkolonyalizm denilecek fikriyata bir bağlam oluşturdu.

Dilin sınırlayıcı gücünü, kişinin cinselliğe ilişkin adetlere ve genel olarak da kapitalizme dair çoklu söylemler aracılığıyla inşa edilişini vurgulayan bu kuşağın yazarları ve yayıncıları, Batılı toplumların sözde özgür halklarını ve yeni ulusları, hâlâ "epistemolojik uyruk statüsü"nde olmaya devam ettikleri konusunda uyarmaya çalıştı. Yine de insanlar tüketmeye ve kendilerini mülkiyetçi bireyciler olarak görmeye devam etti.

Bu ideolojik hamlelere karşı çıkan ve özgürleşmeyi ancak bu kez kolektivizmden özgürleşmeyi vurgulayan bir teori külliyatına göreyse, kolektifin sınırlamalarından azade olan güçlü yurttaş kusursuz bir küresel piyasada çalışıp aile kurabilecekti. On sekizinci bölümün konusu olan ve XXI. yüzyıl başında meydana gelen küçük bölünme savaşları ile hakkında hayli söz söylenen ekolojik kriz, kimi zaman "posthümanizm" ya da "antroposen" denilen ayrı bir düşünce hattı daha yarattı. Kişinin hayvanlar, bitkiler ve nesnelerden oluşan daha geniş çevresiyle kuracağı empatiye dayalı ilişkiye vurgu yapacak radikal bir değişimi savunan bu düşünce hattı, Batılı ya da modernist olmayan "animizim"den yararlanıyordu. Bireyler arasındaki büyüyen servet uçurumlarının iletişim alanında sahip olunan uzmanlıkla, ticari ve teknik bilgiler ya da siyasi bağlantılar ile meşrulaştırıldığı küreselleşmiş bir dünyada bu fikirlerin ilgi görüp görmeyeceğini zaman gösterecek.

12
Sanat, Edebiyat, Eğlence: Kriz ve Toparlanma

Savaşın Terörü ve Barışın Yaratıcılığı
Sanat ve Edebiyat Yoluyla "Yeni İnsan"ı Yaratmak
Savaştan Sonra Batı: Deney ve Klasiğin Yeniden Yapılandırılması
Popüler Müzik ve Gençliğin Yükselişi
XXI. Yüzyılın Eşiğinde

Önceki iki bölümde tartışılan resmi ideolojilere ve eğitim pratiklerine kıyasla, sanat ve edebiyat XX. yüzyıl kişisinin bir kalıba dökülmesine onlar kadar güçlü ancak onlardan daha örtük bir destek sundu. Siyasi müdahalenin, küreselleşmenin, iletişim güçlerinin böyle geniş bir üslup yelpazesini yan yana istiflediği bir başka dönem olmamıştı. Pek çok sanatçı ve yazar XIX. yüzyıldan itibaren "burjuva normları"na saldırmak için tasarlanmış ezber bozan bir bireyselci üslup şekillendirmeye başlamıştı. Ancak sanat, yüzyıl boyunca değişimin iki kilit motoru olan devlete ve kapitalizme karşı silahlanmış bir kale olmaktan uzaktı. Aksine hem komünist hem de faşist devlet, "dejenerasyon" tehdidi altındaki kuvvetli ahlaki güçler olarak gördüğü sanat ve edebiyata yeni konformist ortodoksiler dayatmaya çalıştı. Batılı kapitalist toplumlar siyasi mesajları sanat ve eğlence formları üzerinden daha da incelikli bir biçimde sessizce yaygınlaştırdı. Batılı devletlerde ve 1990'dan sonra da Hindistan ile Çin'de sanat piyasası miras alınan zenginliklerin daha da büyütülmesinin kudretli bir lokomotifi haline geldi. Sanatçılar ve yazarlar "burjuva karşıtı", devlet karşıtı ve temsil karşıtı olmaya çalıştıkça onların eserlerinin halk nezdindeki etkisinin azalması belki de ironikti. Böyle eserler sanat piyasasına, çeşitli vesilelerle sergilenen resmi performanslara ya da uzman elit tüketiciye sunulmuş niş bir ürün haline geldi. Onların bıraktığı alanı popüler müzik, sinema, televizyon ve dans doldurdu.

Birinci bölümde de işaret edildiği üzere, Birinci Dünya Savaşı'nın uzun gölgesi savaştan hemen sonra siyasette, iletişimde ve duyarlılıklarda yaşanan büyük değişimleri belirsizleştirme eğiliminde olmuştu. Savaş kopmamış olsa 1914'ten önceki on yıl insan hayatının pek çok alanında bir devrimci değişim çağı olarak

bilinecekti. Sanat, edebiyat ve eğlence için özellikle doğrudur bu: Söz konusu yıllarda geçmişten ciddi kopuşlara şahit olunmuş, bunlardan bazıları, izi Rönesans'a ya da Avrupa dışındaki diğer klasik geleneklere dek sürülebilecek temsilci biçim metotlarının toptan bir reddine varmıştı. Bu sanatsal devrim, çağdaşı olan siyasi değişimleri, iletişim alanındaki değişimleri hem beslemiş hem de onların bir yansıması olmuştu. Kübizm ile diğer "geometrik soyutlama" biçimlerinde temsil edilen avangard, eski düzeni yıkmaya kararlı siyasi öncünün estetikteki yansıması olarak başlamıştı. Bir anlamda sanatçılar estetik siyasetçiler olmuştu.

Resimde Paul Cézanne'ın *Les Grandes Baigneuses* [*Yıkananlar*, 1894-1905) adlı, doğalcı bir idealizm ile klasik temsilin tümden reddini birleştiren tablosu yeni bir çağın başladığını ilan ediyordu.[1] Picasso'nun ilk eserleri, Henri Gaudier-Brzeska'nın *Güreşçiler*'i (1914), Amedeo Modigliani'nin imgeleri, Fütüristlerin "ölü dünya" dedikleri genel karmaşa hali, sanatta nesillerdir hüküm süren uzlaşımlarda meydana gelen hem de en keskininden bir değişimi haber veriyordu. Picasso'nun *Les Demoiselles d'Avignon*'u [Avignonlu Kızlar, 1907] geçmişten daha da radikal bir kopuşu başlattı.[2] Perspektifin, klasik biçimlerin sınırlamalarının, zamanın katı çerçevesinin önceki çağlarda yaratıcılığı engellediğini hisseden sanatçılar bunlardan kurtulmayı kafaya takmıştı. F. T. Marinetti'nin *Fütürizm Manifestosu* zamanın öldüğünü, yerini "sonsuz, daima var olan hız"ın aldığını ilan ediyordu. Bu sırada müzik dünyası da klasik melodi biçimlerini reddeden hareketler tarafından kökten değişiyordu. Igor Stravinsky'nin düşsel bir paganizme uzanan ve saldırgan ritimlerle, uyumsuzluklarla dolu *Bahar Ayini* (1913) bunun bir örneğiydi. Edebiyatta Marcel Proust'un *À la recherche du temps perdu* [*Kayıp Zamanın İzinde*, 1913) eseri zamanın ve bireysel deneyimin esnekliğine yaptığı vurguyla savaştan önce yazıldı.

Bu sanatsal hareketler insanların ilahi ve siyasi olanı, insanlığın kendi tabiatını anlama şekillerinde gerçekleşen radikal bir değişimi yansıtıyordu. Başta Wassily Kandinsky[3] olmak üzere bu yeni soyut sanatçı neslinin pek çok üyesi, evrensel ve bilimsel olma iddiası taşıyan, XIX. yüzyıl tarihselciliğini tersine çevirerek Batıyı değil Doğuyu maneviyatın zirvesine yerleştiren yeni bir din olan teozofiden etkilendi. Sanatçılar, özellikle Paul Gauguin Afrikalı maskları ve yontularından, Pasifik ile ilişkili temalardan da ilham aldı. Kandinsky modernist besteci Arnold Schoenberg ve daha sonra Almanya'daki sanat ve mimari hareketi Bauhaus ile ilişkiliydi. Fransa'daki yeni seküler çağ ve 1905 yılındaki ilk Rus Devrimi, romancıların, müzisyenlerin, sanatçıların önceki klasik ve Hıristiyan erdemleri, onların temsilini reddettiği siyasi bağlamı teşkil ediyordu. Stravinsky'de Hıristiyan müzik geleneğine dair hiçbir ipucu yoktu, Proust'un hümanist düşüncelerinde Tanrı pek rol oynamıyordu.

Benzer şekilde Avrupa ve Birleşik Devletler dışında da yazarlar ve sanatçılar kendilerine büyük oranda sömürgecilik tarafından dayatılmış olan klasik ve

1. Paul Cézanne, *Les Grandes Baigneuses*, Ulusal Galeri, Londra.
2. Sue Roe, *In Montmartre: Picasso, Matisse and the Birth of Modernist Art* (Londra, 2014).
3. Hartwig Fischer *and* Sean Rainbird (Ed.), *Kandinsky: The Path to Abstraction* (Londra, 2006).

Avrupalı geçmişin biçimlerinden koptu. Yine de bunu başlangıçta soyuta ya da hatta modernist politik sanata yönelerek değil, yerli idealizmi yeniden keşfedip yeni bir kalıba dökerek yaptılar. Japon sanatçı ve alim Okakuro Kakuzo, Batı kültürünün üstün olduğunu reddetti ki *Doğunun İdealleri* (1903)[4] çalışmasında Hindistan'daki kadim Ajanta Mağaraları'ndaki resimlerde rastladığı manevi sanat geleneğini övmüştü. Kitap sansasyon yarattı çünkü tam da Japonların Tsushima'da Rus donanmasını batırdığı sıralarda okunuyordu. Seylan'ı da dahil ettiği Hint kültürünün özünü yakalamak isteyen İngiliz-Seylanlı yazar ve sanatçı Ananda Coomaraswamy de bu hareketi benimsedi. "Okuma yazma bilmeyen ama bilge köylüleri, Puranalar'a ilişkin bilgisini tilavet dinleyerek, okuyarak, tapınakları ziyaret ederek … ya da halk türkülerinden, dini piyeslerden edinmiş kadınları da dahil ettiğim her bir eğitimli Hintlinin" hikâyelerini kayda geçirmeyi arzuluyordu.[5]

Hindistan'daki *Swadeshi* "memleket" ideolojisi yerli olana dönüşü teşvik etti. Bu çağrı Annie Besant gibi teozoflar ve Rahibe Nivedita gibi Hindu reformcular tarafından benimsendi. Rabindranath Tagore "yeni kan asrı" hakkında kuvvetli metinler kaleme alıyor, Abanindranath Tagore modernizmi değilse bile moderni teşvik eden Kalküta Sanat Okulu'nu kuruyordu. Birinci Dünya Savaşı öncesindeki Hint sanatında Raja Ravi Varma, Hindistan minyatürünün formlarını incelikle uyarlayıp genişleterek, modern bir üslupla Hindistan'ın bugününe dair destansı bir tasavvur ortaya koyuyordu. 1911 Çin devriminin neredeyse hemen akabinde, eski seçkinlerin etkisi ortadan kalkmışken Batılı ve Japon sanat, edebiyat üslupları, Avrupalıların hâkimiyeti altında bulunan ve mevzi belledikleri liman şehirlerinin ötesine yayılıyordu. Ancak en kudretli çağrı, Şangay Ekolü'nün klasik resme yeni bir akışkanlık kazandırmasıyla eş zamanlı olarak yapılan yerli geleneğin yeniden yaratılması çağrısıydı.

Sanatsal modernitenin bu biçimi, yani coşkun yerli öznenin yeniden konu edilmesi yalnızca "Doğulu" bir görüngü değildi. Britanya'da Viktorya döneminde başlamış olan "Sanat ve Zanaat Hareketi" basit ve kırsal olana ricat etmek üzerinden kentli moderniteye verilmiş bir yanıtı temsil ediyordu. 1920'ler ve 1930'larda önemini korudu. Almanya'da *völkisch* sanatçılarla yazarlar Almanya'nın kadim manevi geçmişini yüceltiyordu. Rusya'da 1905 yılında gerçekleşen ilk devrim ile bağlantılı olan *narodniki* ("anavatan") radikalleri, romanlarında ve hikâyelerinde benzer bir taşralı kooperatif geçmişi yeniden icat etti. Meksika'da 1913 devrimiyle bağlantılı sanatçılar, "burjuva medeniliği"ni reddederek sömürgecilik öncesi ve sömürgeciliğin ilk dönemindeki köylünün yaşamına geri döndü.

Bu sayısız farklı hareket ve eğilim göze çelişkili görünebilir. Fütürizm ve Kübizm insanlığı bekleyen uzak bir geleceğe işaret ediyordu. Avusturyalı Yahudi yazar Franz Kafka durmadan yabancılaşmayla sefaleti ele alıyordu.[6] Freud'un

---

4. Okakura Kakuzo, *The Ideals of the East with Special Reference to the Art of Japan* (Londra, 1903) Rahibe Nivedita'nın sunuş yazısıyla birlikte.
5. A. Coomaraswamy *and* Sister Nivedita, *Myths of the Hindus and Buddhists* (Londra, 1913), s. vi.
6. Stanley Corngold, *Lambent Traces: Franz Kafka* (Princeton, 2004).

gelişmekte olan psikanalizinde de rastlanan bu tema, onun yok olma tehdidiyle karşı karşıya olan cemaatinde yaşanan olağandışı sanatsal ve entelektüel yaratıcılık patlamasının ortasında pek çok farklı biçimler aldı. Aniden iğrenç bir haşereye dönüşen sıradan bir pazarlamacıyı resmeden *Dönüşüm* (1912) bu mecazlı anlatımın sembolü oldu. Yerliliğin en ateşli savunucuları dahi (*völkisch* ve *Swadeshi* yazarlar ile *narodniki*'ler) şimdiden radikal bir şekilde kopmayı, çoğunlukla da bunu zaman içinde parlak bir geleceğe dönüşecek uzak bir geçmişe ricat ederek yapmayı hayal ediyordu.

Savaşın Terörü Barışın Yaratıcılığı

Birinci Dünya Savaşı Bolşevik ve Spartakist devrimlerle, Çin'in, Osmanlı İmparatorluğu'nun küçük düşürülmesiyle ve Afrika'daki bir dizi şiddetli küçük savaşla iç içe geçmiş, 1920'ler ve 1930'larda bu [sanatsal] eğilimleri daha da uç biçimler almaya zorlamıştı. Savaşın en net sanatsal sonucu İngilizce, Fransızca, Almanca, Rusça, Türkçe ve Hindustânî metinlerin sayısındaki patlama oldu ki bu da bireyin, insanın en aşırı risk, ölüm ve öldürme durumlarında yaşadığı krizi yansıtıyordu.[7] Söz konusu şiirler, hatıratlar ve romanlar dehşetten söz ediyor ama aynı zamanda bu kitle katliamına yol açan kurumlarla ideolojileri derinden sorguluyordu. Wilfred Owen ve Siegfried Sassoon herhalde İngiliz savaş şairleri içinde savaştan sonra en iyi bilinenler oldular. Owen 1918 yılındaki ateşkesten yalnızca bir hafta önce öldürüldü. Yok yere yaşanan kayıplarla fedakarlıklar hakkında yazmış, manidar bir dizesinde "nadiren aklına gelen Almanlar"dan, onların işlediği suçları ve yaşadıkları acıları umursamadığından söz etmişti. Robert Graves'in savaş zamanında yazdığı şiirlerinden biri "Ben öldürülünce" diye başlar ancak *Goodbye to All That* [*Hepsine Elveda*, 1929] adlı anılarında, yaşadıklarını özetleyerek, ateizmin, sosyalizmin, pasifizmin ve feminizmin vatanseverlik karşısında nasıl galip gelip onun yerine geçtiğine dikkat çeker. T. S. Eliot'ın şiiri *The Waste Land* [*Çorak Ülke*, 1922] Avrupa kültürünün parçalanışını, savaşın nihilizmini yansıtır gibi görünmekteydi. İtalya cephesinde savaşan Giuseppe Ungaretti, savaş zamanının korkuları ve yoldaşlığıyla ilgili dokunaklı şiirler yazmıştı. Alman savaş gazilerinin en ünlüsü olan Erich Maria Remarque'nün metinlerinde de benzer temalar kendini gösteriyordu. *Batı Cephesinde Yeni Bir Şey Yok* ya da *Im Westen nichts Neues* (1929) romanı savaştan dönen askerlerin sivil toplumda hissettiği derin yarılma ve yabancılaşmadan söz ediyordu. Kitabın filmi 1930 yılında çıktı ve Weimar Cumhuriyeti'nin geç dönemine özgü gerçekçi, düzen karşıtı sanat biçimlerinin zirvesi haline geldi. Buna paralel olarak, Avusturya doğumlu sinemacı Fritz Lang şiddeti, ahlaki ikircikliliği ve dehşet hissini bir araya getiren "dışavurumcu" eserler üretti.

Almanya'da 1919'dan sonra yaşanan başarısız komünist ayaklanmalar, tipik örneğini Otto Griebel'in SSCB'deki Bolşevik sanatla aynı doğrultuda ilerleyen

7. Vincent Sherry (Ed.), *The Cambridge Companion to the Literature of the First World War* (Cambridge, 2005).

resimlerinin oluşturduğu "devrimci işçi sanatı" biçimini meydana getirdi. Bunlar savaşa verilmiş son derece ciddi yanıtlardı. Ancak 1916 yılında İsviçre'deki Fransız mülteciler tarafından başlatılan Dada hareketinin eserlerinde bambaşka bir ruh hali vardı.[8] Bu sanatçılar ya da kendilerine verdikleri adla "gayrisanatçılar", savaşa yol açan ve aralarında geleneksel sanatın da bulunduğu burjuva ideallerine burun kıvırarak savaşın dehşetini yaşamayı reddediyordu. "Bıyıklı Mona Lisa" ve "Çeşme" kılığına girmiş pisuar tipik eserleriydi. 1920'lerde bu güldürülü tepkinin yerini alan bilinçdışı vurgusunun, Freud'un artık ünlü olmuş eserine bilinçli bir referansla yapılması ironikti. Louis Aragon ve André Breton gibi yazarlar iki savaş arasında Fransız sosyalistleri ve komünistleri için sanatsal bir düstur haline gelen Gerçeküstücü hareketi yarattı. Sanatsal anarşizmin bu biçimleri konsolide olmakta olan faşist ve Nazi rejimlerine bir tehdit oluşturuyordu. Buralarda devlet otoritesi Kübizmi ve Gerçeküstücülüğü reddetti, gençliğin ve milletin zaferini ilan ederek figüratif üslupları yeniden canlandırmaya çalıştı. Sonuç basit ve sıradandı. Örneğin Mussolini hükümeti tasarımı vurguladı ve Mostra del Cinema'yı (Venedik Film Festivali) kurdu.[9] Naziler 1937 yılında bugün hayırla anılmayan Dejenere Sanat Sergisi'ni açtı ve Kandinsky, Picasso, Henri Matisse, Otto Dix'in eserlerine yer veren sergi büyük kalabalıkları kendine çekti.[10]

Savaş ile savaşın hatırası Avrupa toplumunu ve sanatını yaralarken, 1920'ler ve 1930'lar boyunca dünyanın özalgısını etkileyen bir diğer kuvvetli unsur, romanları, resmi ve her şeyden öte sinemasıyla Amerikan kültürü oldu.[11] İyimserliği, ilerlemesi ve teknik becerileriyle Amerika'nın sahip olduğu ün savaştan bir yara almadan çıktı. Ülkedeki popüler ve seçkin sanat, edebiyat, drama ayrımının, Avrupa'da olduğu gibi hiyerarşik ve sınıfsal değil, birbirini tamamlar nitelikte olduğu düşünülüyordu. Pek çoğu Yahudi olan Avrupa kökenli yaratıcı sanatçılarla dolan Hollywood, Josef von Sternberg'in *Underworld*'ü [*Yeraltı Dünyası*, 1927] gibi toplumsal ve siyasal meselelerle ilgili özenli filmlerin yanı sıra, Walt Disney'in Micky Mouse'u (ilk kez 1928 yılında gösterildi), *Jazz Singer* [*Caz Şarkıcısı*, 1927] gibi eğlencelik popüler gişe filmleri ve sayısız kovboy filmi üretti. 1930'larda etkileyici Technicolor'un ve "konuşmalı filmlerin" gelişi yalnızca tüm sanat biçimleri üzerinde değil, siyasetin ve toplumsal eleştirinin temsili üzerinde de derin bir etki yaptı. Çoğu Hollywood filminin sahip olmakla övündüğü kuvvetli bireycilik, doruğuna Ayn Rand'in *The Fountainhead* [*Hayatın Kaynağı*, 1943] kitabının 1949 yılındaki sinema versiyonuyla ulaştı. Diğer taraftan örtük bir sosyalist mesaj içeren filmlere nadiren rastlanıyordu ve 1945 sonrasındaki McCarthy tasfiyesi bu sanatçıları tehdit altında bıraktı.

Mesele sinemanın alttan alta siyasi mesajlar veren bir sanat ve eğlence biçimi haline getirilmesi olunca Amerika yalnız değildi. Alman, Fransız dışa-

8. M. Biro, *The Dada Cyborg: Visions of the New Human in Weimar Berlin* (Minneapolis, 2009).
9. Colarizi, Novecento Italiano, s.178-183.
10. Richard J. Evans, "Artists Under Hitler", Jonathan Petropoulos, *Artists under Hitler: Collaboration and Survival in Nazi Germany* (New Haven, 2014) incelemesi, *The Sunday Times* içinde, 1 Şubat 2015.
11. Kristin Thompson *and* David Bordwell, *Film History: An Introduction* (Londra, 2003).

vurumcu ve gerçekçi filmleri de savaş sonrası yaratıcılıkta yeni bir sayfa açtı. SSCB'de Eisenstein, enternasyonal sosyalizmden "tek ülkede sosyalizm"e doğru yaşanan güncel kaymayı hem yansıtan hem de destekleyen bir şekilde sosyalizmin zaferlerini dramatize ediyor, Rusya'nın geçmişine ilişkin yeni bir tahayyül sunuyordu.[12] Filmdeki hızlı popülizmin edebiyatı da derinden etkilediği ileri sürülebilir. Örneğin Britanyalı Bloomsburry grubu romancılarının seçkin sayıklamaları daha sonra ciddi bir gerçekçiliğe, Ernest Hemingway gibi yazarların İngilizcede giriştiği türden radikal bir sadeleştirmeye yol verdi. Charlie Chaplin'in kazandığı üne koşut olarak, farklı yerlerde farklı nedenlerle de olsa dünya sıradan insanı keşfetti. Birleşik Devletler'de Sinclair Lewis ve John Steinbeck gibi yazarlar cefakeş bir bireyciliği övüyordu.

Savaş ve Bunalım birer dünya kriziydi ve Avrupa ile sınırlı değildi. Mezopotamya ile Batı Cephesindeki Hintli askerler, memleketlerine yazdıkları ve Britanyalı yetkililerce alıkonulan mektuplarda deneyimlerini kaydediyordu ve bazı mektuplar pasifist edebi temalar içeriyordu. 1916-1917'de Birleşik Devletler'de bulunan Rabindranath Tagore, savaşın getirdiği yıkıma bir tepki olduğunu belli ederek milliyetçilik fikrini kıyasıya eleştiriyordu.[13] "Milletin kendini put yapıp azgınca tapınması"na, "kötürüm edilmiş insanlığa ne zamandır musallat" olmuş "korkunç absürtlüğe" karşı çıktı. Munshi Premchand gibi Hintçe eser veren yazarlar "feodal unsurlar"dan ve Urduca kelimelerden arındırılmış yeni, modern bir Hintçe yarattı.[14] Bu sırada Çin'deki 1911 devrimi, ülkenin hem Batılı güçler hem de Japonya tarafından 1919 yılında küçük düşürülmesi ve akabindeki "4 Mayıs Hareketi", Çin edebiyatı, şiiri ve dramındaki bazı köklü değişikliklerle çakışıp bunlara katkıda bulundu. Bunların en önemlisi, klasik Çincenin çoğu yerde terk edilerek yerini günlük dile ve modern yazım tarzlarına bırakmasıydı. İngiltere'de yaşamış, Bertrand Russell, Roger Fry ve Katherine Mansfield ile tanışmış olan Xu Zhimo bir yeni edebiyat topluluğu kurmuştu.[15] 1920'lerdeki Çin ziyareti sırasında Tagore'un tercümanlığını Xu'nun yapmış olması anlamlıdır.

Bu yeni edebi figürler ölü bir dilden canlı ve çağdaş bir sanatın çıkmayacağını iddia ediyordu. Kadın yazarların sayısı çok arttı. Daha sonraları SSCB'deki hareketlere benzeyen "Solcu Yazarlar Birliği" ve Hindistan'da da "İlerici Yazarlar Hareketi" ortaya çıktı. Ba Jin 1930'larda Konfüçyüsçü aile sistemini ulusu geri bırakan bir anakronizm olmakla itham eden romanlar yazdı. Yine Pekin Operası, kökleri geç Çing dönemine dek uzanan popüler bir biçimdi. Ancak 1911 devriminin yol açtığı önemli bir başka değişim kadınların dans topluluklarına resmen kabul edilmesi oldu. Milliyetçi Kuomintang partisi ertesi yıl Pekin Operası'nın ana salonunda kurulmuş, opera, 1949 yılında ÇKP'nin sözcüsü haline gelmeden evvel performanslarda modernist temalar kendini göstermeye başlamıştı.

12. Ronald Bergan, Eisenstein: *A Life in Conflict* (Londra, 1999).
13. Rabindranath Tagore, *Nationalism* (Londra, 1918) [*Milliyetçilik*, Çev. Murat Çiftkaya. Kaknüs Yayınları, 2003].
14. Munshi Premchand, *Premchand ki Sarwashrest Kahaniyan* (Allahabad, Uttar Pradesh, 1960).
15. Xu Zhimo, *Encyclopaedia Britannica*. Accessed: www.britannica.com/biography/Xu-Zhimo.

Şeftali Yetiştiren Kız, 1931. Ryan Lingyu ve Jin Yan. Liana Film Co/REX/Shutterstock.

Bu sırada Çin sanatı Batılı etkilere ve Japon etkilerine açık hale geldi. Ancak 1920'lerin sonunda ve 1930'larda peyzaj resminin daha geleneksel biçimleri bir Rönesans yaşıyordu ("Guohua canlanışı"). Çing üslubunu andıran ve Fu Baoshi'nin eserlerinin tipik örneği olduğu bu tarz, sarp tepeleri, sık ormanları konu ediniyordu. Eski seçkinler kovulmuş ve sanat popüler bir uğraş haline gelmişse de sanat tarihçisi Michael Sullivan'ın iddia ettiği gibi ulusal mirasın yüceltilmesi Kuomintang döneminde önem kazandı.[16] 1920'ler ve 1930'larda

16. Michael Sullivan, *Art and Artists of Twentieth-century China* (Berkeley, 1996).

Japonya'da da ulusun sanatsal mirasını korumaya uğraşan benzer bir harekete şahit olundu. Adını hakkaklığa düşkün bir XVII. yüzyıl keşişinden alan "Mokujiki Hareketi" geleneksel seramikleri, metal işlemeciliğini ve dokumacılığı canlandırmaya çalıştı ki bu özelliğiyle Japonya'da taklit edilen modern Batılı biçimlere yurtsever bir alternatif sağlıyordu.[17] "İngiliz Sanat ve Zanaat Hareketi"yle kimi benzerlikler taşıyan söz konusu hareket, 1930'lardaki yeni Japon milliyetçiliğini besledi.

Bununla birlikte sinemanın gelişinin iki anlamda da devrimci etkileri oldu. İlk çekilen film (1905 tarihliydi) eski bir imparatorun geçtiği yolları yansıtan "yerli" bir filmdi. Ancak 1920'lerin sonu ve 1930'ların başıyla birlikte çoğunlukla kadınları merkezine alan acımasız bir gerçekçi film janrı yerleşik hale geldi. Batı, *Shangai Express*'teki Marlene Dietrich'in "Oryantalizmi" ile eğlenirken, Çinli sinemacılar *The Peach Girl* [*Şeftali Yetiştiren Kız*, 1931) ve *Street Angel*'ı (*Sokak Meleği*, 1937) çekiyordu. Bu filmler Bunalım ve Japon işgaliyle sarsılan Çin'in şehirlerindeki marjinal insanların korkunç yaşamlarını resmediyordu. Prodüktörlerin çoğu yeni palazlanan ÇKP'nin üyeleriydi ve Alman gerçekçi filmleri ile Stalinizmin soğuğu sökün etmeden önceki ilk dönem Sovyet sinemasını model alıyorlardı.

Sanat ve Edebiyat Yoluyla "Yeni İnsan"ı Yaratmak

XIX. yüzyıl sonunun resimsel biçimleriyle ve anlatısal edebiyatıyla görünüşte kararlı bir kopuş yaşayan formlardan biri Sovyetler Birliği'nin yeni sanatıydı. Amacı etki altında bırakarak, sıradan işçinin ya da köylünün duygularını daha iyi bir topluma ulaşmak için harekete geçirerek seferber etmekti. Sanat Leninist çevrelerde yeni insanın, yeni sosyalist devletin ve proletaryanın dünya çapındaki ittifakının ayrılmaz bir unsuruydu. 1920'lerde resimsel sanat, heykel, edebiyat yeni bir çağın şafağını muştularcasına büyük bir yükselişteydi. Troçki *Edebiyat ve Devrim*'de (1924) "Yalnızca sanat ve sanayi değil, aynı zamanda sanat ve tabiat arasındaki duvar da yıkılacaktır" diye yazdı.[18] Kazimir Malevich ve El Lissitzky gibi ressamlar halkın duygularının gücünü resmetmekte ve sosyalist bir avangard yaratma çabasında Eisenstein gibi sinemacılara katıldı.

Bu yaratıcılık patlaması on yıl sonra Stalinist tek biçimlilik tarafından bastırıldı. Merkez Komite 1932 Nisan'ında bağımsız sanatsal grupları dağıtarak ressamları, yazarları ve entelektüelleri partinin egemenliğindeki sendikalara kaydetti. Politikleştirilmiş figüratif sanata böyle geri dönülmesiyle birlikte yenilikçi sanat önce tökezledi sonra da çöktü. Örneğin Kazimir Malevich figüratif resme geri döndü.[19] Pek çok sanat tarihçisi, çoğunlukla Stalin'i merkeze alarak işçi kahramanlığından söz eden bu tek biçimli ve basit siyasi imgelerin dayatılmasını filistinizme bir kaçış olarak gördü. Daha sonra Birleşik Devletler'de

17. Alice Rawsthorn, "'Mokujiki Fever' Endures", *The New York Times*, 24-25 Aralık 2013.
18. L. Trotsky (Çev. Rose Strunsky), *Literature and Revolution* (Chicago, 2005), s. 13 [*Edebiyat ve Devrim*, Çev. Hüsen Portakal. Kabalcı Yayınları, 1989].
19. Tony Wood, "At Tate Modern", *London Review of Books* (21 Ağustos 2014), s. 13.

ders veren Rus yazar Boris Groys müstesnaydı. Groys Stalinist sanatı Batı'nın güya yavan ve para güdümlü sanatına bir meydan okuma olarak selamladı.[20] Bu pozisyon Slavoj Zižek ile Alain Badiou gibi, Stalinist dönem konusunda daha ikircikli olmakla birlikte modern Avrupa ve Amerikan sanatını "kapitalist hayvansallığın" ifadeleri olarak gören teorisyenler tarafından desteklendi. Sanatın komünist ya da faşist iktidarın iradesine boyun eğmediği yegâne alan belki de müzik alemiydi. Antony Copley bestecilerin müzikal kompozisyon aracılığıyla derindeki maneviyatı ifade edebildiklerini ileri sürdü. Gerçekten de Sergei Prokofiev Hıristiyan Bilim cemaatinin üyesiydi, Alexander Scriabin ise bir teozoftu. Pek çok diğer besteci de Hint spiritüelliğinden etkilenmişti.[21]

Faşist ya da komünist sıradanlığın ezemediği bir sosyalist hareket, Diego Rivera ile Frida Kahlo'nun temsil ettiği Meksika geleneğiydi. Rivera Kübizme ilk başlarda -1914 civarında- duyduğu ilgiden uzaklaşarak figüratif sanata yöneldi, Kızılderili ve Meksikalı popülizmini sergiler oldu. Eşi Kahlo da benzer temalar sundu ancak akıldan çıkmayan portreleriyle tanındı daha çok. Diğer yerlerde sosyalizmin özgürlükçü yönü ile parti ortodoksisi arasındaki mücadele SSCB'dekine benzer bir yol izledi. Çin'de Maoist sanat, özellikle de Kültür Devrimi'nin ardından Stalinist atalarına benzer bir dönemeçten geçti. Afişler mutlu köylülerle işçileri siyasi liderleri selamlarken gösteriyordu. Bunun bir örneği, Zhou Enlai'ı üzerinde "halka hizmet et" yazılı bir Mao rozeti takmış halde gösteren "Başbakan Zhou'nun yanında" tablosuydu.[22] Kültür Devrimi boyunca Mao'nun portreleri rozetlerin ve posta pullarının üzerinden hiç inmedi. Mao "şiiri" ve devrimci şarkıları tüm ülke çapında desteklendi. Bu sırada feodal olduğu gerekçesiyle 1960'larda muazzam miktarda klasik materyal imha edilirken, 1930'ların ve 1940'ların Batı tesiri altındaki sanatı da burjuva bulunarak sahiplenilmedi. Çok sayıda sanatçı tasfiye edilip çalışma kamplarına gönderildi. Ancak Deng'in devlet kontrolünde bir kapitalizme yönelerek dış etkiler karşısında "açık kapı politikası" izleneceğini ilan etmesinden sonra Batı ilhamlı üsluplar tekrar ortaya çıkmaya başladı. Sonraları Qiu Zhijie gibi sanatçılar, kahraman işçi tasvirlerinin yanı sıra eski imparatorluğun ve milliyetçi dönemin (bir zamanlar kitlesel vandalizmin hedefi olmuş) narin, doğalcı imgelerini usulca yeniden akla getiren mitolojik hayvan ve kültür haritası imgelerini kullanmaya başladı.[23] Çin'deki sanat piyasası -özellikle de 1600'den önce yapılmış parçaların satışı- 1990'dan sonra tırmanışa geçti.

Hemen hemen aynısı Vietnam'da da yaşandı. Çin alfabesi zaten bırakılmıştı. Fransızlara karşı verilen savaş sırasında Paris kökenli üsluplar terk edilmiş, cephedeki yazarlarla sanatçılara radikal anti-figüratif biçimlerden kaçınmaları ve köylülerin zanaat ürünlerine, kırdaki gündelik yaşam öykülerine duyarlı ol-

20. Boris Groys (Çev. David Fernbach), *Introduction to Antiphilosophy* (Londra, 2012).
21. Antony Copley, *Music and the Spiritual: Composers and Politics in the 20th Century* (Delhi, 2013).
22. Helen Wang, *Chairman Mao Badges: Symbols and Slogans of the Cultural Revolution* (Londra, 2008), s. 82.
23. Qiu Zhijie, "The Unicorn and the Dragon", Fondazione Querini Stampalia, Venedik, Mayıs-Ağustos 2013.

maları tembihlenmişti. Bac Ho'nun (Ho Amca) etrafını sarmış mutlu köylü ve işçi imgeleri daha sonra Birleşik Devletler'e karşı verilen savaşta öne çıkarıldı. Ne var ki *Doi Moi*'den (yenilenme/serbestleşme) sonra Fransız yüksek sanatının kimi yönleriyle "modernite" tasvirleri sunma gayreti kabul edilebilir hale geldi. Siyasi afişler sokakları donatmaya devam ederken bile Vietnamlılar ulusal bilinci yaratanın imgelerden ziyade kelimeler olduğunu ileri sürüyordu.[24] 1960 ile 2010 arasında okur yazar nüfusun oranını yaklaşık % 15'ten % 60'a çıkaran başarılı kitlesel okur yazarlık kampanyası popüler edebiyata yönelik talebi çoğalttı. Çin'den geç Castro dönemi Küba'sına kadar hâlâ biçimsel olarak komünist olan dünyada entelektüeller bu siyasi nasihat verme biçimlerinin gerçek bir sanat mı yoksa bir tasarımdan ibaret mi olduğunu tartışıyordu.[25]

Meksika'ya gelen Lev Troçki ve eşi, Frida Kahlo ve diğerleriyle birlikte, 1937.
OFF/Agence France-Presse/Getty Images.

Dini nesnelerin ve kült nesnelerinin üretiminden doğan Afrika yerli sanatı da yüzyıl boyunca serpildi. Diğer yerlere kıyasla burada kırsal sanatsal üretimin devamlılığı Avrupalı üsluplardan belki de daha az etkilendi. Yine de bu eserler giderek kıtanın içindeki ya da dışındaki Avrupalı alıcıların eline geçmeye yazgılıydı. Güney Afrikalı sanatçılar 1950'lerde yerli temaları çağdaş modernist temalarla bir araya getiren eserler üretmeye başladı.[26] 1990'larda pek çok bağımsız Afrika ülkesinin başkentinde sanat galerileri açıldı ve yerli Afrikalı sanatçılar

24. Susan Bayly, "Beyond 'propaganda': Images and the Moral Citizen in Late-Socialist Vietnam", yakında yayımlanacak makale.
25. Benjamin Kunkel, "Just Don't Think about it", Boris Groys, *Introduction to Antiphilosophy* (Londra, 2012) incelemesi, *London Review of Books* (8 August 2013) içinde, s. 33-37.
26. Monica Visona vd., *A History of Art in Africa* (Upper Saddle River, 2001).

buralarda sergilenmek üzere benzer melez ürünler üretmeye başladı. Bunlar çoğunlukla Afrika kostümü içindeki dansçıları, yerli masklarını ya da yerel hayvanları temel alan portreleri resmediyordu. Uganda'daki Makerere Üniversitesi ve Kenya'daki Kenyatta Üniversitesi başarılı sanat bölümleri çıkardı, Avrupalı ve Amerikalı koleksiyonerler onların ürünlerini satın almaya başladı. Böylece modern Afrika sanatı, dünyanın her yerinde olduğu gibi geçmişten üslupsal olarak kopuyor ancak onun temalarını kendine mal ediyordu.

Savaştan Sonra Batı: Deney ve Klasiğin Yeniden Yapılandırılması

Avrupa ve Amerika kıtasında savaştan sonra yaşanan hızlı ekonomik büyüme, geleneğe karşı yüzyılın başında başlamış olan isyanı büyüttü. En azından son yıllarına kadar eserlerinin çoğu giderek daha soyut hale gelen Picasso bu hareketin ikonuydu. Salvador Dalí gibi figürler bu sanatsal dönemece provokatif, tuhaf bir biçim kazandırmıştı. Kuzey Amerika'da Jackson Pollock, Andy Warhol ve takipçileri doğalcılığı bütünüyle silen, rengi ve geometriyi Kandinsky ile onun neslinden çok daha keskin bir şekilde vurgulayan eserlerle halkın hayal gücünü ele geçirdi. Mark Rothko ile Barnett Newman saf bir soyutlama sanatı, bir "karşı sanat" üretti. Özellikle New York ile Kaliforniya'daki zengin alıcıların, dönemin mimari alanındaki yeniliklerine at başı giden ultra-modern eserler talep etmesiyle hareketli sanat piyasası daha da canlandı. Bu sanatçılar aynı zamanda siyasi bir eleştiri de sunuyordu. Warhol'un istiflenmiş ürün kutuları kapitalizme dair bir yorum olarak görülebilirdi; Robert Rauschenberg'in avcı Amerikan kartalı imgesi onun daha sonra ABD-Vietnam Savaşı'na karşı giriştiği eylemciliği haber veriyordu belki de.[27] Çağrışım yüklü bir sanattı bu fakat popüler olduğu söylenemezdi.

Avrupa'daki pek çok sanatçı bu örüntüyü takip ettiyse de doğalcılık burada uzun bir süre daha, hatta radikal bir dönüşümden geçirilmiş biçimiyle devam etti. Örneğin Britanya'da Francis Bacon ve Lucian Freud en güzel karşı-klasik diye tarif edilebilecek bir üslup yarattı. İkisi de portre ya da sözde-portre yapıyordu ancak biri boyayla lekeleyip hicvederek (örneğin Bacon'ın *Seated Figure (Red Cardinal)* çalışması), diğeriyse sanki insan formunun güzelliğini ve çirkinliğini birlikte vurgularcasına tene takıntılı bir şekilde odaklanarak bu portreleri bozuyordu. David Hockney Kaliforniya'da kalmış olmasına karşın, benzer şekilde üslubunda klasiği yeniden keşfediyor ancak bunu orta sınıfların gündelik yaşamına uyguluyordu. L. S. Lowry'ye ait olan ve sakinlerinin çöp adamı andıran şekillere indirgendiği kasvetli kuzey şehirlerinin sokak manzaralarını resmeden tablolar, savaş sonrası dönemde Britanya'yı kuşatan biteviye sınıf tartışmalarını derinleştiriyor gibiydi. Benzer şekilde Henry Moore da heykelde klasiği radikal bir şekilde yeniden icat etmeye girişti. Ancak onun

27. İki eser de Venedik'teki Pesaro Palace'da, 2014 yazında sergilenmiştir.

kuş gagalarıyla dekore edilmiş, kimi zaman da bir soyutlama formuna yönelen heykelsi figürleri -Rönesans bahçelerinde bulunan eserler gibi- eserlerin acayip karikatürleri gibi görünüyordu çoğunlukla. Bu üslup yüzyılın sonuna ve sonrasına kadar, özellikle Grayson Perry gibi heykeltıraşların eserlerinde varlığını korudu. Müzikte bile Benjamin Britten gibi bir besteci klasik temaları modernist bir dille yeniden üretebiliyordu.

Kimi sanat eleştirmenleri, Amerikalı sanatçıların abartılı soyutlamacılığı ile Britanyalı ve Avrupalı ressamlarla heykeltıraşların karşı-klasisizmi arasındaki farkın sanat okullarında süregiden muhafazakarlığa yorulabileceğini, bunun sınıf, statü ve imparatorluk bağlarından ancak kısmen kurtulabilmiş bir toplumdaki daha genel muhafazakarlığın bir yansıması olduğunu ileri sürmüştür. Bunda doğruluk payı vardır ancak İngiliz klasik sanatının ağır topları olan Anthony van Dyck ya da Joshua Reynolds gibi figürlerin genç sanatçılar üzerinde disipline edici bir etkisi de olmuştu aynı zamanda. Aynı fenomene İspanyol, Latin Amerikalı ya da İtalyan ustalarından etkilenen XX. yüzyıl ortası sanatçılarının eserlerinde de rastlanabilir. İtalya'da 1970'ler ve 1980'lerdeki sözde Transavangard hareketi kavramsal sanatı reddederek duyguyu, sembolizmi ve figüratif sanatı yeniden gündeme taşıdı. Bu ulusötesi bir hareket, yüzyıl ortasının siyasi ve estetik şoklarının ardından geleneğe kısmi bir geri dönüştü. Yukarıda dikkat çekildiği gibi bu, Çin'in sanatsal geçmişine sessizce geri dönmesinde de yansımasını buldu. İspanya ile Portekiz'de Katolik Kilisesi'nin de desteğiyle Franco ve Salazar yıllarının muhafazakar içgüdüleri, önceki faşist rejimlerin dejenere saydığı sanatın kapsamını sınırladı.

Fransa ve Almanya biraz farklıydı. Fransa'da Marc Chagall, Matisse ve diğerleri yüzyılın ilk bölümünde sanat ortamını halihazırda devrimcileştirmişti. Klasik biçimselliğin tezahürlerinden arındırılmış olarak sıradan olanın resmedilmesi hâkim bir izlekti. Edebiyatta Albert Camus ile Jean-Paul Sartre'ın varoluşçuluğu -ki tipik bir geçmiş reddi ile "an"a yoğunlaşmayı temsil ediyordu- 1950'lerde egemendi ve çağdaş sol siyasetteki yükselişin sanatla bütünleşmesinin bir biçimini sunuyordu. Stalin SSCB'sinin siyasi mezalimleri ayyuka çıktıktan sonra bile Sartre'ın onu övmeye devam edişi meşhurdu ancak hikâye bundan ibaret değildi. Michel Déon gibi yazarlar sosyal romanlar yazmayı sürdürdü (Déon örneğinde bu romanlar iki savaş arasındaki Fransız halkının yaşamını analiz ediyordu). Bu da bir yandan Varoluşçuluğun daha soyut eğilimleriyle ters düşüyordu zira Varoluşçuluk "Halk"ın tarihin öznesi olduğunu iddia ederken, diğer yandan ontolojik ve metafizik genellemeler lehine halkın özneliğini azımsama eğilimindeydi. Sartre *Varlık ve Hiçlik*'te hayatın genel olarak anlamsız ve absürd olduğunu varsayarken, Michel Déon ve onun "Les Hussards" (Süvariler) hareketi içindeki akranları gündelik varoluş ve çatışma ile mücadele halindeki insanların gerçek yaşamları hakkında yazdı. Fransa'nın Vietnam ve Cezayir'de savaşa kalkıştığı 1950'ler ve 1960'larda bunun anlamı açıktı.[28] Bu sanatsal ger-

28. Marc Dambre (Ed.), *Les Hussards: Une génération litteraire* (Paris, 2000).

çekçilik sağ siyasete ve antikomünizme duyulan bağlılıkla yakından ilişkiliydi. Bu gruplaşmanın pek çok üyesi Action Française'e, monarşist ve sömürgecilik yanlısı gruplara yakınlık göstermişti.

Ancak yüzyılın ilk yarısında hem radikaller hem de milliyetçiler sıradan insanı keşfetmişken, ikinci yarıda öznenin tabiatına meydan okumak için çok fazla edebi emek harcandı. Bu durum post-yapısalcılık mesajı vererek birey fikrini parçalamaya uğraşan Derrida ve Foucault'nun felsefi hareketiyle aynı doğrultudaydı. Sönük, dalgın karakterleriyle İrlandalı oyun yazarı Samuel Beckett burada önemli bir figürdü. Eğilimin varlığı açıktı ama kesinlikle evrensel değildi. 1960'larda edebiyatın daha klasik biçimlerinde ya da bunun çeşitlemelerinde yeniden bir canlanış vardı. Jorge Luis Borges Avrupalı ve Amerikalı edebiyat kanonuna yapılan atıfları karmaşık detektif hikâyeleri ve bilim kurguyla birleştirerek dünyaca ünlü bir romancı haline geldi. Önce Mario Vargas Llosa ve Gabriel García Márquez gibi Güney Amerikalı figürler sonra da Hindistan doğumlu yazar Salman Rushdie onu izledi.

Farklı zaman çerçevesi ve serencamıyla mimari de benzer bir yol takip etti. Birinci Dünya Savaşı neo-gotik ve neo-klasik formlara yönelik tarihselci nostaljiyi nihayet sona erdirdi. 1920'ler ve 1930'larda yeni üsluplar doğdu. Ancak radikal modernizm İkinci Dünya Savaşı'nın ve özbilinçli bir üslupsal kopuş arayışının bir sonucuydu. Fransız öncü Le Corbusier gibi mimarlar için binalar "içinde yaşanacak makineler"di.[29] Bu yapıların keskin hatları, kale burcu gibi yükselen ve bazen insanın gözünü korkutan beton yığınları doğalcılıktan arınmış bir matematiksel kesinlik arzusunu yansıtıyordu ki buna kavramsal sanat tabloları ve fotoğrafçılıkta da rastlanıyordu. 1918'den sonra üretilen anti-klasik sanata kıyasla bu hareket geçmişle olan bağını koparmaktan söz ederken daha coşkuluydu.

Brütalist olarak bilinen mimarinin yayılması, Amerika'nın dünya çapındaki etkisi kadar mimari olarak birbirine benzeyen binalar tasarlamakta ticari çıkarı bulunan büyük inşaat şirketlerinin ortaya çıkışını yansıtıyordu aynı zamanda. Manhattan'daki ilk gökdelenler 1890'dan sonra genişleyen New York şehrindeki kentsel alan yokluğuna verilmiş bir yanıt olmuştu. Bu gökdelenler büyük ve geometrikti ancak yine de dekorasyon unsurları, bir şahsiyet taşıyorlardı. Ne var ki 1945'ten sonra eşbiçimlilik başladı ve Chicago, Buenos Aires, Hong Kong ve Londra gibi birbirinden çok ayrı şehirlere ultra-modernizm, çoğunlukla da onun ikinci sınıf bir formu dayatıldı. Ultra-modernizme yönelik tepki görsel sanatlar alanında da olduğu gibi geç bir tarihte, 1980'den sonra geldi. Neo-gelenekçilik ile modernist üslupların ölçeğini küçültüp, rengi ve tuğlayı geri getirerek onları daha insanileştirmeye çalışan girişimler arasında gidip gelen dağınık bir tepkiydi bu. Bunun çarpıcı bir örneği Singapur'da görülecekti. Şehrin ticari modernizmini ve sömürgeci yönetimden kurtuluşunu öne çıkarmak için Raffles Karaya Çıkış Noktası'nı çevreleyen sömürgecilik dönemi binalarının çoğu 1960'lar ve

29. William J. R. Curtis, *Le Corbusier: Ideas and Forms* (Londra, 1986); fotoğrafın modernizmle olan bağlantısı için bkz. Peter Galassi (Ed.), *Henri Cartier Bresson: The Modern Century* (Londra, 2010).

1970'lerde yıkılmıştı. Ancak yetkililer 1990'larda turistlerin daha geleneksel yerlere akın ettiğini fark etti. Böylelikle, bir gelenek hissini yeniden yaratmak için geleneksel Çin tarzı dükkan-evlerin kötü kopyaları inşa edildi. Geçmişi kurtarmak için yapılan mimari savaşlar dünyanın her yerindeydi: Londra'daki Gotik St. Pancras İstasyonu, 1980'lerde şair John Betjeman'ın örgütlediği bir kampanya sonrasında korunurken, Yangon'da Thant Myint-U ve diğerleri 2010'larda şehrin klasik binalarını yıkılmaktan korumak için bir hareket başlattı.

Popüler Müzik ve Gençliğin Yükselişi

Görsel sanatlar ve edebiyat her ne kadar modernleşmek için gayret sarf etmiş ve halkı kapsama niyetlerini belli etmişlerse de tabiatları itibarıyla seçkinci tasarımlar olarak kaldılar. Hatta aksine "ciddi" müzik yüzyıl süresince daha az kapsayıcı hale geldi. Anton Webern, Igor Stravinsky ve Alban Berg önceki armoni anlayışını kesin olarak terk etti. Ancak Maria Callas gibi büyük icracıların konserleri ve operaları popülerleştirmesiyle birlikte klasik müzik giderek daha fazla dinleyiciyi kendine çekti. Sinema, radyo ve televizyon tarafından yaygınlaştırılan popüler müzik söz konusu olduğunda bu daha çok geçerliydi. Uzaktan uzağa köle plantasyonlarının bir ürünü olan Siyahi Amerikalı soul şarkıcılığı 1950'lerde küresel bir fenomen haline geldi. ABD'deki siyahi kültürün bir diğer ürünü olan caz ise hâlâ uzman işi olan bir armoni biçimini korudu ancak daha geniş bir dinleyici kitlesine de açık olmayı sürdürdü. Önceleri ağırbaşlı bir tarza sahip olan Britanya müziği, daha cazın İkinci Dünya Savaşı sırasında ülkeyi fethetmesinden de önce, Amerikan müziğinden aldığı temaları yerelleştiren çok sayıdaki yeni dans grubu tarafından dönüştürüldü. ABD ordusunun 1942'den sonra dünyaya dağılması, albüm ve film üretimindeki patlama bunu daha da kolaylaştırdı.[30] Beatles ve Rolling Stones gibi pop grupları bir anlamda bu siyah gruplarının "beyazlatılmış" ve onlar kadar radikal olmayan versiyonlarıydı. Rock müzik ABD'deki müzikal tarzların daha da radikalleşmesini temsil ediyordu. Popüler müzik dünyanın her yanındaki bu etkileri özümsedi. Edith Piaf'ın tanıttığı romantik Fransız balatlarında ve örneğin, rock müziği Japon temalarıyla bir araya getiren Happy End grubunun temsil ettiği savaş sonrası Japon popüler müziğinde durum buydu. Benzer şekilde Hintli Bollywood film müzikleri de kısmen eski *qawwali* biçimlerinden devşirilmiş ancak Amerikan tarzı film temalarıyla modernize edilmişti.

Bu popüler müzik dalgalarının belirgin bir toplumsal bağlamı vardı. Bu müzikler 1950'lerde hâlâ gücünü koruyan ya da hatta kendini yeniden dayatan muhafazakar değerlere karşı bir isyanı temsil ediyordu çoğu kez. Gençler barlarda ve gece kulüplerinde bir araya gelerek büyükler karşısında kendi ahlaki ve kimi zaman da siyasi bağımsızlıklarını ifade ediyorlardı. Hâlâ yasaklı olan psikodelik uyuşturucular yeni bir hummalı müzik tarzı ortaya çıkardı. Şiir ve edebiyat radikalleşti, Allen Ginsberg gibi figürler eşcinsel olduğunu herkese

30. Gary Giddins, *Visions of Jazz: The First Century* (New York, 1998).

ilan ediyor, kadın yazarlar "aile değerleri"ni reddediyordu.[31] Uzunçalar plağın icadı pop güftelerle yeni bir anlatım üslubunu yarattı. Britanya'da 1950'lerin sonundaki Teddy Boy çılgınlığında ve onun son moda İtalyan tarzını taklit edişinde olduğu gibi, önceki normlara yönelik reddiye yansımasını kıyafetlerle saç stillerinde buluyordu. Birleşik Devletler'de Bob Dylan ve en önemlisi Elvis Presley gibi şarkıcılar savaş yıllarının muhafazakarlığına, siyahi gettodaki eşitsizliğe, gençlerin Vietnam'daki savaşa karşı giriştiği seferberliğe verilmiş müzikal ve siyasal yanıtların somut örneğiydi. Düzen karşıtı şiddetli şarkı sözlerini kısa, saldırgan müzikal çıkışlarla birleştiren ve artık düzenin bir parçası olarak görülen rock müzik kadar, eski kuşağın duyarlılıklarını da hedefine oturtan 1970'lerin punk rock gruplarıyla birlikte bu gençlik isyanı doruğuna erişti. Bu müziğin en şaşkınlık verici derecede saldırgan olan kimi örnekleri eşcinsel gece kulüpleri ve barlarla ilişkiliydi.

Beatles, 1967. "All you need is love". Getty Images.

Popüler gençlik müziği ve dansı yüzyıl boyunca muhafazakar güçleri, anne ve babaları kaygılandırmaya devam etti. Bu durum otoriter yönetimler için özellikle daha geçerliydi. Örneğin Güney Kore savaştan sonra yeni-Konfüçyüsçü bir toplum olmayı sürdürdü, kuzeyli komşusunun kavgacılığı nedeniyle huzursuzdu. Amerikan güçlerinin buradaki varlığı aşamalı bir dönüşümü başlattı ve 1990'larda Kore pop müziği Amerikalı temaları yerel romantik şiir ve dansla birleştiren kendine

31. "Great Poets in their Own Words", BBC Four, 20 Ağustos 2014.

özgü bir üslup edindi. K-pop on yıl içinde yalnızca Kore'de değil tüm Asya'da bir çılgınlığa dönüştü.[32] 2012 yılında Psy adlı bir Koreli şarkıcı, ismini Seul'ün bir banliyösünden alan "Gangnam tarzı"nda icra ettiği bir "hep şarkı, hep dans" videosu yayımladı. Video zamane deyimiyle viral oldu. Tüm dünyada izlendi ve YouTube'da iki milyar izlenen ilk video haline geldi. Aynı dönemde gençlere pop müzik eğitimi vermek için tüm Kore'de okullar açılırken, tüm Asya'daki hayranlar müziği çevrimiçi takibe aldı. Ergen oğlanlar ve kızlardan kurulu gruplar kimi zaman cinsel açıdan her yere çekilebilecek bir görüntü sunuyordu ve bu kitlesel müzik hareketi, Vietnam gibi uzaktaki ülkelerde bulunan ebeveynleri korkuttu zira bunun çocuklarını eğitimde başarı kazanmaktan alıkoyacağından ya da onları ahlaken olumsuz etkileyeceğinden kaygılanıyorlardı.

Gerçekten de pop müziğin ezber bozan, anarşist personası yüzyılın ikinci yarısında otoritede bir korku uyandırdı. Rock müzik 1970'lere kadar Rusya'da yasaklandı ve nihayetinde ülkeye girişi *ancien régime*'in [eski rejim] zayıfladığının bir işareti oldu. Siyasi direnişin alışıldık biçimleri büyük oranda gerilerken, kültürel direniş daha da yaygın hale geldi. Kültürel gençlik hareketlerinin yükselişinden eskiden beri devasa faydalar sağlayanların, Beatles ve Bob Dylan örneğinde bu HMV, K-pop örneğinde Hyundai gibi büyük ticari müzik ve iletişim grupları oluşu ironiktir.[33] Ne var ki devletin ya da muhafazakar seçkinlerin sanat ve eğlence yoluyla duyguları kontrol etme gücünü tümüyle kaybettiklerini düşünmek, Batılı toplumlar için bile doğru olmaz. İkinci Dünya Savaşı propaganda filmlerini Soğuk Savaş'ı[34] ve Amerika'nın Vietnam'daki savaşını destekleyen ya da açıklayan filmler, kitaplar ve televizyon programları izledi.[35] Muazzam bir popülerlik kazanan ve genel olarak herhangi bir fikir barındırmayan Rambo filmleri dahi siyasete girdi ve sonradan yaşanan olaylar ışığında bakılınca ironiktir, "Afganistan'ın cesur halkına" adanmış bir filmde Sylvester Stallone ülkedeki Sovyet işgalini güya yenilgiye uğratıyordu.[36]

XXI. Yüzyılın Eşiğinde

Demek ki sanat yüzyıl boyunca muhafazakar hükümetleri telaşlandırmaya devam etti çünkü onların yorumlamakta zorlanacağı ince, genel siyasi mesajlar verebiliyordu. Solcu İlerici Yazarlar Hareketi'nin ortaya çıktığı 1930'larda *müşaireler* ya da şiir yarışmalarındaki siyasi imalar Hindistan'daki Britanya yetkililerini kaygılandırıyordu.[37] Hitler rejimi "dejenere sanat"a el koyup yok

32. Sun Jung, *Korean Masculinities and Transcultural Consumption: Yonsama, Rain, Oldboy, K-Pop Idols* (Hong Kong, 2011).
33. Choe Sang-Hun, "Cramming for stardom at Korea's K-Pop schools", *The New York Times*, 9 Ağustos 2013.
34. Örneğin, *The Third Man*, *Dr. Zhivago*'nun sinema filmi ya da John le Carré'ın casusluk gerilim romanları.
35. Örneğin, *Miss Saigon* ya da Oliver Stone *Heaven & Earth* (1993) filmini de içeren üçlemesi.
36. *Rambo III* (1988). Bu cesur direnişçilerin gerçek hayattaki eşdeğerinin Birleşik Devletler'in en azılı düşmanı Taliban haline gelecek olması ironiktir.
37. Muhammad Amir Ahmad Khan, "Rhetorics and Spaces of Belonging among North Indian Muslims 1850-1950", yayımlanmamış doktora tezi, Cambridge Üniversitesi, 2015.

etti çünkü yeni Alman'ı etki altında bırakabilirdi. Boris Pasternak'ın *Doktor Jivago*'su SSCB'de yasaklandı çünkü Bolşevik devrimini ikircikli bir şekilde tasvir ediyordu. Yüzyılın ileriki yıllarında öncü Hint ressam M. F. Husain "Hindistan Ana"yı stilize bir harita şeklinde çıplak olarak resmettiği için sağcı partiler kendisini tahkir edince gönüllü sürgüne giderek Hindistan'dan ayrıldı. Bu durum daha da ironikti çünkü klasik Hindu heykelciliği kadın çıplaklığına hürmet ederdi. Söz konusu tepki Hindu sağının İslamileşmesinin bir biçimini temsil ediyor gibi görünmekteydi.

Ancak sanatsal direnişin demokratikleşmesi hem de devlet baskısı 2013 yılındaki Venedik Bienali sanat festivalinde pek güzel temsil edildi. Bangladeşli bir sanatçı ülkesini Pakistan'dan ayıran 1971 savaşı sırasındaki pogromların kurbanlarını anmak için kadın saçı tutamlarından oluşan devasa bir yığını resmeden bir enstalasyon sunmuştu. Olayın üzerinden kırk yıldan fazla bir zaman geçmişken bu şiddetin İslamcı faillerinden biri söz konusu suçlar nedeniyle idam edildi. Aynı festivalde uzayın derinliklerinden bakarak dünyayı resmeden ve Çin devletinin kabul edilebilir bulduğu bir sanat eseri bir Çin uzay aracı aya iniş yapmadan birkaç ay önce sergilendi. Ne var ki muhalif üslubu nedeniyle ülkeden kovulmuş olan Çinli sanatçı Ai Weiwei bundan hemen yarım mil uzakta kendisinin yetkililerce hapsedilip sorgulanmasını temsil eden bir enstalasyon inşa etmişti. Savaşın yıkıma uğrattığı toplumların temsilcileri pişmanlıklarını ve özlemlerini bazen hâlâ sanatçılar ifade edebiliyordu. Iraklı sanatçı Besim el-Şakir'in güney Irak'taki Bataklık Araplarının gündelik yaşantısına ilişkin bir dizi insancıl tasvirine de Bienal evsahipliği yapıyordu. Bu bölge Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Britanyalıların saldırı düzenlediği, Saddam Hüseyin'in katliamlar gerçekleştirdiği, 2003 yılındaki Müttefik işgalinden sonra da daha büyük yıkım görmüş bir bölgeydi.

Batı Avrupa, Japonya ve Amerika kıtasında sanatçılarla yazarlar kamunun kendi üzerine düşünmesine vesile olduklarına inanıyorlardı ama elit müzik ve edebiyat örneğinde görüldüğü üzere sahip oldukları dinleyici/okur kitlesi ufacıktı, hele ki bir araya gelerek bileşik fakat ihtilaflı bir görsel kültür oluşturan popüler müziğin, polisiye romanların, reklamların, afişlerin, televizyonların kitlesine kıyasla. Özellikle de 1950'lerdeki kara filmle birlikte topluma dair söz söylemenin bir aracı olmuş sinemada dahi, tantanalı fantezi ve bilim kurgu gösterileri egemen oldu. Yine de Bollywood ile Nijerya'daki "Nollywood" film stüdyoları canlı ve müzikli toplumsal dramalar çekmeye devam etti. Elbette Boris Groys elit sanat ve edebiyatın Batıda var olmaya devam ettiği ölçüde kapitalizmin ihtiyaçlarıyla tamamen bütünleşmiş olduğuna kaniydi. Ancak para kazandıran enstalasyon sanatı ile Marcel Duchamp, Yayoi Kusama, Tracey Emin ve Demien Hirst gibi metropol ünlüsü figürler gözlemciyi gündelik olanın tuhaflığını, makinenin hâkimiyetini dikkate almaya zorluyordu. 1980'den sonra güçlü bir çıkış gerçekleştiren enstalasyon sanatı 2000 yılıyla birlikte müzelerde ve galerilerde büyük bir sanat formu haline geldi. Sinemanın ve fotoğrafın doğalcı

sanatı ve portreciliği gereksiz kıldığı izlenimi bir kere oluşunca, enstalasyon sanatı yeni bir şeyler bulma arzusunu yansıtan varoluşsal bir beyan olmuştu.

Sanatla edebiyat yüzyıl boyunca toplumun, siyasetin ve onları yeniden üretmeye yönelen biçimlerin radikal ve varoluşçu eleştirileri arasında bir denge tutturdu. Groys Batılı, hatta gelişmekte olan ülkelerde dahi sanatın büyük oranda siyasetten arındırıldığını ileri sürmekte haklı olabilirdi. Bu trend dünyanın her yerinde insanların resmi siyasetten genel olarak el çekmekte oluşunun bir yansımasıydı. Elektronik medyanın güç verdiği yeni, parçalı yaratıcılık biçimleri 2010 yılıyla birlikte elit sanatı, edebiyatı ve siyaseti güçten düşürmüş gibi görünüyor, neticede seçimlere katılma oranındaki düşüş yansımasını kitabın, müzenin ve kütüphanenin gerilemesinde buluyordu. Batıda devletin kültürü kontrol altına alma girişimi büyük oranda başarısız oldu ve sanatın biçiminde söz sahibi ticaret olduysa da en azından belirleyici olan artık bireysel zevklerdi. Dilin, edebiyatın ve resmin klasik biçimleri parçalanırken XXI. yüzyılın yeni estetiği dolaysızlığı, eklektizmi ve geçiciliği yansıtıyordu. Önceki yüzyıllara ait klasik sanat formları silsilesi yok oldu ve kimi uzmanlar insan beyninin kendisinin, görsel ve işitsel niteliklerinin yeni yönlere doğru evrimleştiğini ileri sürdü. Yine de ekonomik küreselleşme, demokratikleşme ve fikirlerin iletim hızındaki artış yüzyılın hâkim özellikleriydi ve sanatla edebiyat insanın yeni bir kalıba dökülmesine apaçık bir katkı yapmıştı.

13
Din: Çekişme ve Diriliş

"Dünya Dinleri"nin Yayılması
Dine İtiraz: Kültlerin Filizlenişi ve Komünizm Tehdidi
Hıristiyanlık Sınanıyor, 1900 ile 1970 arası
"Körü Körüne": XX. Yüzyıl Sonu ve XXI. Yüzyıl

XX. yüzyılda dine ilişkin anlatımların çoğu, büyük "dünya dinleri"ndeki, yani İslam, Hıristiyanlık, Hinduizm, Budizm'deki değişimlerle ve onların ister yerli olsun ister sömürgeci, gelişmekte olan devletle kurdukları çatışmalı ama bir o kadar yakın ilişkiyle başlar. Fakat yüzyıl boyunca "dünya dini" ya da devlet, insan nüfusunun (sayısı giderek azalan) hatırı sayılır bir kesimine şöyle bir dokunup geçmişti yalnızca. Gerçekten de "din" kavramının kendisi, öznenin zihninde illa birbirine bağlı olmayan tüm bir gündelik pratikler ve varsayımlar yelpazesini özsel hale getirmektedir. Pasifik'te, güney Afrika'nın çoğu yerinde, Sibirya'nın ovalarından, Mançurya'ya ve Kuzey Kutbu'na kadar büyük oranda devletin ve hâkim dinlerin dışında kalan göçebe topluluklar, birbirine bağlı köylerden ve hareketli gruplardan oluşan nüfuslar vardı. Özellikle Avustralya, Yeni Zelanda ve Amerika'nın Batısında bu nüfuslardan bazıları XIX. yüzyılın başlarında toplu katliama varan çatışmalar, tehcirler ve zulümler yaşamıştı. Aynı şekilde devletin ve dinin kalbinde bile, aile liderleriyle birbirine gevşek bağlarla bağlanmış, yaşayanlar ile ölüler arasındaki çeşitli manevi bağları üreten yerel rahipler, şamanlar ve kahinlerin hizmet ettiği kabilevi denilen topluluklar varlığını korudu. Söz konusu uzmanlar genel göksel güç bağlamında ataların ruhunun üstün önemini, erginleme yoluyla gruba girmenin önemini, iyinin ve kötünün yansız güçleri karşısında hayatta doğru tercihleri yapmayı vurguluyordu.

Bu toplulukların etik kuralları, aile ve klan içerisinde benimsenecek doğru davranışlardan ve ruhlarla kurulacak birlikten çıkıyordu.[1] Onların kişisel ve manevi hayatları hakkında bilgi sahibi olunmasının nedeni, dünya dinleri adına

1. Klasik çalışmalar içinde şunlar vardır: Fredrik Barth, *Ritual and Knowledge among the Baktaman of New Guinea* (New Haven, 1975) and I. M. Lewis, *Ecstatic Religion: An Anthropological Study of Spirit Possession and Shamanism* (Harmondsworth, 1978).

misyonerlik yapanların din değiştirtme çabasıyla bu toplulukları kayda geçirmesi ya da XX. yüzyılda serpilen antropoloji disiplini sayesindeydi.[2] Yerkürenin çok farklı yerlerine yayılmış bu insanları aynılaştırmaktan ya da daha beteri, dönemin "uygarlaştırıcı" misyonerlerinin yaptığı gibi onları bir şekilde ilkel ya da arkaik olarak görmekten kaçınmak önemlidir. Fransız antropolog Claude Lévi-Strauss'un Amazon havzasındaki kabilevi gruplara ilişkin (pek de uzun olmadığını kendisinin de kabul ettiği) doğrudan gözlemlerini aktardığı kitaplarında da belirttiği gibi, bunların inanç sistemleri karmaşıktı, sofistikeydi ve evrimleşiyordu.[3] Yeni Zelanda'daki Maori örneğinin de ortaya koymuş olduğu gibi, içteki siyasal ve ekonomik gelişmenin bir sonucu olarak ritüellerin, ruh çağırmaların, kahinlere başvurmanın oynadığı rol ne zamandır biçimsel bir değişim geçirmekteydi. Sudan'daki Dinkalar gibi halklar, kişisel ruhlarla bir araya gelmeyi daha geniş bir gök kubbe kavramıyla birleştirdi.[4] Tekrar etmek gerekirse, kendileri de yalnızca zamanla içsel olarak daha tutarlı hale gelmiş sözde dünya dinleri ile manevi yaşamın bu daha dağınık biçimleri arasındaki fark abartılmamalıdır. Hinduizm, Budizm ve Hıristiyanlık ruhlara, ataların gücüne ve şamanların rolüne ilişkin inançları her zaman kendi bünyesine katmamışsa da, onlarla yan yana var olmuştu. Yine, din değiştirdiği söylenen pek çok kişinin gözünde İsa ve Peygamber bu esrik ve Şamanist inanç biçimleriyle bütünleşmişti yalnızca.

Bununla beraber, en azından XVI. yüzyıldan itibaren bu topluluklara devletin ya da dünya dinlerinin eli hiç değmemiş değildi. Özellikle Latin Amerika'da kabilevi toplulukların fethedilip katledilerek İber Yarımadası Hıristiyanlığı himayesine alınmasının bağlamını oluşturan, Avrupalı yerleşimciler ve ekolojik değişim olmuştu.[5] Kuzey ve Batı Afrika'da ve Sudan'da, Osmanlı İmparatorluğu'nun kıyısındaki Müslüman devlet inşası XX. yüzyıla dek ulaşabilmiş cihat yönetimi denilen yönetimler ortaya çıkarmıştı.[6] Burada din hocaları ya da kimi zaman Sufi mutasavvıflar İslam'ın ilkelerini yaymaya başlamıştı. Yerleşik tarım Asya'da yayıldıkça Hindu, Budist ve daha sonra da Hıristiyan dini düzenler kuzeydoğu Hindistan'daki Nagaların, kuzey Çinhindi'ndeki Moilerin ve Mançurya'nın kabile halklarının yerel ruhani sistemleriyle kaynaşmıştı.

"Dünya Dinleri"nin Yayılması

Demek ki din işleri kolaylaştırdığı için tercih edilen bir terimdi. Ancak yaklaşık 1880'den sonra yaşanan iki gelişme dini daha tutarlı bir kategori haline getirdi. Evvela dine yönelik kamusal ve akademik anlayış hızla gelişti. Antropologlar ve

2. Antonia Mills and Richard Slobodin (Ed.), *Amerindian Rebirth: Reincarnation and Belief among North American Indians and Inuit* (Toronto, 1994).
3. Edmund Leach, *Lévi-Strauss* (Londra, 1970).
4. Hâlâ klasik olan anlatım için, Godfrey Lienhardt, *Divinity and Experience: The Religion of the Dinka* (Oxford, 1961).
5. Örneğin, Gabriela Ramos, *Death and Conversion in the Andes. Lima and Cuzco, 1532-1670* (Notre Dame, 2010).
6. Amira K. Bennison, "Dynamics of Rule and Opposition in Nineteenth Century North Africa", *The Journal of North African Studies*, 1, 1 (1996), s. 1-24.

daha ferasetli misyonerler bir düzeyde "kabilevi" inançları ilkel diye sınıflandırmak yerine kendi içinde çözümlemeye başlamıştı. Bir başka düzeydeyse, dünya dinlerinin doğası yepyeni bir özenle incelenir oldu. Özellikle de 1893 yılında Chicago'da yapılan ve "Hinduizm" adına Swami Vivekananda ile "Budizm" adına Anagarika Dharmapala'nın da katıldığı Dünya Dinler Parlamentosu'nda yaşanan gelişmelerden sonra meydana gelmişti bu inceleme.[7] XIX. yüzyıl sonundaki araştırmacılar ve yayıncılar Budizm'i yeniden değerlendirmeye ve onu Hıristiyanlığın yanına fakat altına yerleştirmeye çoktan başlamıştı. Hinduizme yönelik daha dengeli bir bakış onu çoktanrıcılığın geri kalmış ve yozlaşmış bir biçiminden ziyade "çokbiçimli tektanrıcılığın" bir biçimi olarak kavramıştı. Özellikle Max Weber'in dinsel pratiği toplumsal ve ekonomik alanla sıkı sıkıya ilişkilendiren çalışmalarıyla birlikte bu yeniden değerlendirme 1900'den sonra da devam etti.[8] Bu entelektüel değişimler Avrupa'yı entelektüel ve kültürel hegemonya iddialarından vazgeçirmediyse de Hıristiyanların Müslümanlar, Hindular ve Budistlere yönelik uygarlaştırma misyonunun hız kaybetmekte olduğunu gösteriyordu. Aynı dönemde bu inançların daha akılcı ve kutsal metinlere dayalı yorumları ortaya çıktı ve ortaya attıkları hayırsever tasarılarla Hıristiyan misyonları ile boy ölçüşmeye, onların sözde ahlaki üstünlüğünü reddetmeye başladılar.[9]

Bu türden gelişmeler yerel nüfusların Hıristiyan inançlarını ve törenlerini daha büyük bir hızla sahiplenmesine yardımcı oldu. Bu durum dönemin yeni emperyalizminin de desteğiyle Sahra altı Afrika'sının çoğu yerinde meydana geldi. Kuzey Afrika'da, Hollanda egemenliğindeki Doğu Hint Adaları'nda ve Güneydoğu Asya'nın diğer kesimlerinde Müslüman pratiklerin genişlemesi de bununla başa baş ilerledi. Afrika'nın güneyinde ve güneydoğusunda yerleşimci/sömürgeci devlet, Afrikalı işbirlikçilerini "Hıristiyan olmaya" teşvik etti ama yerel yöneticiler yeni kurulan kiliselere gidiyor olsa dahi kimi mevcut ritüellerin hâlâ devam ettirildiği Buganda gibi bir bölgede bu değişimin ne kadar köklü yaşandığı belirsizdir. Misyonerlik faaliyetinin rekabetçi bir şekilde yaygınlaşması (örneğin Güney Afrika'da Alman Lütherciler ve Britanyalı nonkonformistler, Kongo'da Belçikalı Katolikler vardı), kiliseler para toplayıp sömürgeci yönetimlerin desteğini aldıkça ve yeni haberleşme yöntemlerini, tıbbi keşifleri kullandıkça daha da hızlandı.[10] Yine de her yerde bu sürecin asıl failleri yerli halkın kendisiydi ve kendi yerelliklerinin ötesine uzanan yeni sosyalleşme biçimleri, ekonomik bağlantılar ve siyasi pratik biçimleriyle cesaret buluyorlardı. Sonuçta bu evrimleşmiş dinsel faaliyet melez bir odağa sahip oluyor ve kimi bakımlardan Batı Avrupa ve ABD'deki Hıristiyanlıktan ayrılıyordu. Genel itibarıyla örneğin Afrikalı ve Polinezyalı Hıristiyanlar ilk günah ve İsa'nın dirilişi temalarına daha az önem veriyordu. Adil bir yasa koyucu olarak Tanrı kavramı ve karizmatik bir önder olarak İsa, çoğu Avrupa kilisesindekinden daha büyük

7. Julius Lipner, "The rise of 'Hinduism,' or How to Invent a World Religion with Only Moderate Success", sunum, Gandhi Center, James Madison University, 13 October 2005.
8. Frank Parkin, Max Weber (Londra, 2002).
9. John L. Esposito, Darrell J. Fasching *and* Todd Lewis, *World Religions Today* (Oxford, 2005).
10. Oliver and Atmore, *Africa*, s. 164-167.

bir rol oynuyordu. Müslümanlığın yayılma biçimi de bunlara paraleldi. Burada inanca anlam katan şey şeriatın hükümlerine genel bir teslim oluştan ziyade, çoğunlukla "Sufi erenler" denilen sokak öğretmenleriydi. Genel olarak bu dönemde dünya dinlerine "ihtida edilmesi" yeni bir iktidar odağının (askeri, idari ve özellikle de iletişimsel iktidarın) ortaya çıkışıyla yakından ilişkiliydi ki bu durum yeni bir yüzyılın şafağına işaret ediyordu.

Dine İtiraz: Kültlerin Filizlenişi ve Komünizm Tehdidi

Kutsal metinlerde temsil edilen formel dini pratik ile etik arasında bağlantı kurmak yeni Hıristiyanlık, Budizm, Vedantik Hinduizm ve Marshall Hodgson'ın deyişiyle "Şeriat görüşlü" İslam'ın[11] ortak özelliği olsa da bu durum dinin her yerde formel, metin temelli bir görüntüye büründüğü anlamına gelmiyordu. Afrika'nın kimi yerlerinde maneviyatın rol oynadığı hayvan kurban etme salgınları devam etti. XIX. yüzyılın ortasındaki Taiping isyanı ölçeğine ulaşmasa da, hâlâ mesihçi dinler üzerinden dramatik bir şekilde dünyanın sonunu haber verenler vardı. Bunların en çarpıcısı, 1930'lardan itibaren Mikronezya ve Polinezya'da gelişen, yarı-Hıristiyan topluluklardaki inançlıların bile eşya versin diye tanrılara dua ettiği kargo kültü denilen kültlerin ortaya çıkışıydı.[12] Bunlar bölgeden bölgeye değişiyordu ve antropologlar anlamlarının ne olduğu konusunda büyük fikir ayrılıkları yaşıyordu. Bu durum kapitalizmin gelişimini mi işaret ediyordu, değişim düşüncesinin bir ifadesi miydi, yoksa esasında bunlarla hiçbir alakası olmayan ama antropoloji söylemiyle bir araya getirilmiş halkçı mesihçiliğin ve kozmik bir iyiye duyulan inancın dışavurumları mıydı?

Herhangi bir yapılandırma sürecinden geçmemiş böyle maneviyat dışavurumları, örgütlü dinlerin ve mağrur devletin şaşkın bakışları altında XX. yüzyılın ortasına ve sonuna dek varlığını korudu. Bu manevi kabarışların yanı sıra yeni dini mezhepler de ortaya çıkmaya devam etti. Hindu ve Budist inancını Batı maneviyatçılığı ile harmanlayan teozofiyi "New Age" dininin farklı yorumları izledi. Para-Hıristiyanlığın Mormonluk ya da Hıristiyan Bilim gibi mevcut biçimlerine 1960'larda bilimi, mistisizmi ve mesihçiliği harmanlayan ve böyle pek çok mezhepte olduğu gibi zengin müritlerden gelen bağışlar üzerine inşa edilmiş "Scientology" kültü eklendi. Müslümanlar arasında da Ahmediye hareketi Muhammed'in son peygamber olduğu fikrine meydan okudu ve ortodokslar tarafından sapkınlık olarak sınıflandırıldı. Vietnam'da Caȯ Dai mezhebi [Kaodaizm] neo-Budizm ile Jeanne d'Arc ve Victor Hugo gibi büyük Frankofon liderlere duyulan hürmetin bir bileşkesi olarak ortaya çıktı.[13]

---

11. Marshall G. S. Hodgson, *Rethinking World History: Essays on Europe, Islam and World History* (Cambridge, 1993) [*Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, Çev. Ahmet Kanlıdere, Ahmet Aydoğan. Vadi Yayınları, 2018].
12. P. Worsley, *The Trumpet Shall Sound: A Study of "Cargo" Cults in Melanesia* (Londra, 1957); karş. Martha Kaplan, *Neither Cargo nor Cult: Ritual Politics and the Colonial Imagination in Fiji* (Durham, 1995).
13. Pierre Rondot, *Caodai Spiritism: A Study of Religion in Vietnamese Society* (Leiden, 1976).

Fransız yetkililerce hem himaye edildi hem de bastırıldı. Sonrasında da içerdiği Fransız unsurları terk ettiği anlaşılarak Kuzey ve Güney Vietnam'da iktidara gelen komünist yönetimlerce az çok hoşgörüldü. Tam tersine Çin'de 1990'larda ortaya çıkan "Falun Gong" kültü açık bir siyasi mesaj taşımamasına rağmen devlet tarafından yasaklandı. İlginçtir, *Star Wars* bilim kurgu filmlerine dayalı Jedi-izm denilen ve tümüyle kurgusal olan bir "din" Britanya'daki 2001 nüfus sayımına göre dört yüz bin takipçiye sahipti.[14]

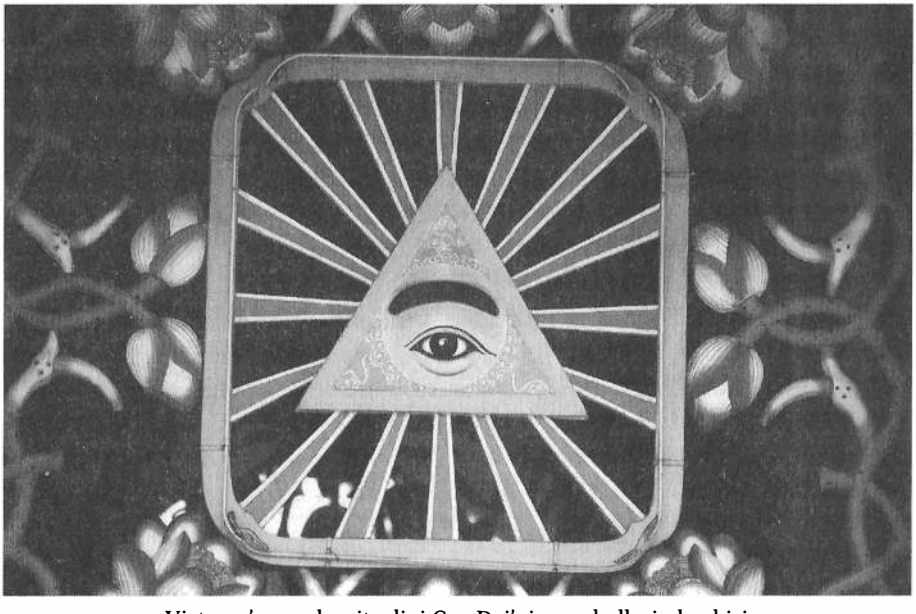
Kültler, örgütlü din ve devlet arasındaki bu çekişmeler ve kabullenişler daha da anlamlı hale gelmekteydi çünkü yüzyıl boyunca üçü de etki alanını genişletiyordu. En geniş anlamıyla devletin dünya çapındaki büyümesinin üzerinde önceki sayfalarda iyice duruldu ve buna sık sık da gönderme yapıldı. Ancak dini otoriteler ve örgütler, kısmen devlete bir yanıt olarak, kısmen de ondan koparak önceden dokunulmadan bırakılmış alanlara yöneldi. Örneğin İspanya ve Latin Amerika'da 1890'lardan başlayarak Katolik Kilisesi'nin kurduğu ve yoksul toplulukların ekonomik sorunlarını çözmeye çalışan tasarruf bankaları (*cajas*) ile dayanışma topluluklarının sayısı arttı. Roma Katolik eğitim kurumları Fransız devletinin laikleştirmeci reformlarıyla rekabete girerek müfredatlarını ihraç etmeye başladı. Hindistan'da radikal neo-Hindu mezhebi Arya Samaj da benzer şekilde devlet örgütleriyle rekabete girerek okullar ve kolejler kurdu. Aynı şekilde Müslüman medreseleri, dayanışma toplulukları ve gazetelerinin de sayısı arttı, etki alanı genişledi. Hicaz'a ve Mezopotamya'daki kutsal Şii türbelerine giden yeni buharlı gemi rotalarının ortaya çıkardığı hac patlaması da bunu teşvik etti.[15]

John Frum müritleri, Vanuatu. Thierry Falise/LightRocket/Getty Images.

14. Beth Singler, "Return of the New Gods: Jedis, Auras and Online Witch Schools", blog gönderisi, 24 Ekim 2014. Erişim: http://www.cam.ac.uk/research/features/return-of-the-new-gods-jedis-auras-and-online-witch-schools.
15. John Slight, *The British Empire and the Hajj, 1865-1956* (Cambridge, 2015).

Ne var ki dünya dinlerinin otoritelerine hatta bizzat varlıklarına yönelen meydan okumalar XIX. yüzyıldakilere kıyasla daha derin ve doğrudandı. Dinler bu meydan okumaların üstesinden seküler otoritelerinkini aşan bir tedbirlilik ve dayanıklılıkla geldi; bazen onlara meydan okusalar da çoğunlukla onlardan güç aldılar. XIX. yüzyılda inancın ve ibadetin yavaş yavaş formel hale gelmesinden sonra bile, din halkın duygularının ve hassasiyetlerinin bir yığını olarak kaldı ve kendini bu işe adamış din ehlinin, ulemanın, ruhbanın ya da Brahman otoritelerinin ahlaki kodları ve öğretileri buna ancak şöyle bir dokunabildi. Gücünün çoğu da zaten burada, yani dinin sıradan insanların özlemlerine ve yaşamdaki krizlerine seslenme tarzındaydı. Fakat aynı zamanda dini önderler şifacı, savaş ve felaket zamanlarının rehberi olarak yeni bir güç elde etti ve bunu da her şeyden evvel yeni medya sayesinde, yaygınlaşan basın, daha sonra da radyo, televizyon ve İnternet sayesinde yaptı.

Vietnam'ın modernite dini Cao Dai'nin sembollerinden biri.
Xavier Rossi/StockPhoto/Getty Images.

En geniş anlamıyla dine yönelik en büyük meydan okuma, başlarda dinsel inancı feodal ya da kapitalist yönetici sınıfların desteklediği bir toplumsal baskı biçimi olarak görüp açıktan reddeden Doğu Avrupa, SSCB ve Doğu Asya'nın komünist rejimlerinden geldi. "Halkın afyonu"na ilişkin ifadesi nedeniyle çoğunlukla karikatürize edilen Marx, aslında dini kötü bir şey olmaktan çok toplumsal yabancılaşmaya iyi gelen deva olarak gördüğü bir pozisyondaydı. Ancak yine de kapitalist ve feodal toplum çözülüp, toplumsal cinsiyetin ve sınıfsız bir yaşamın var olduğu o ilk köy yeniden kurulduğunda dinin kendiliğinden kaybolacağını düşünmüştü. Lenin ve Bolşevikler Hıristiyanlığa karşı daha düşmanca yaklaşıyor

ve 1905 devrimindeki Papaz Gapon gibi rahiplerden Parti'nin potansiyel rakibi oldukları için korkuyordu. Yine de dinin tüm biçimlerinin komünist devletin doğrudan düşmanı olarak suçlanması yalnızca 1920'lerde ve 1930'larda Stalin yönetiminde gerçekleşti.[16] Bu değişimin nedeni, yaklaşan toprak reformlarına karşı Ortodoks rahiplerin yaygın biçimde kulaklar ya da zengin köylülerle birlikte saf tutması ve ulemanın, Sufilerin ve şamanların Kafkaslar, Kazakistan ve Moğolistan'daki kabile ve azınlık isyanlarına destek olmasıydı. Nihayetinde SSCB'nin geniş kesimlerinde rahipler ve din ehli katledilirken, kiliseler ya kapatıldı ya da yıkıldı. Bu tasfiyeye, dinî "hurafeler"i hedefleyen, kutsallıktan tümüyle bağımsız bir aile ve siyaset etiği öneren entelektüel bir saldırı eşlik etti.

Çin'de, Mao Zedung yönetimi giderek daha baskıcı hale geldikçe dine yönelik benzer bir saldırı yaşandı. Çan ve diğer milliyetçi liderler ile savaş ağaları bir Konfüçyüsçü Budist-Daoist milliyetçilik biçimi benimseyerek halk desteğini kazanmaya çalışmıştı. Çin geleneğini ve dindarlığını canlandıran bu biçim, merkezi yönetimin otoritesinin azalmasına rağmen gücünü korumuş olan üst sınıfın zengin köylü liderlerine de göz kırpıyordu. Dahası din, dindarlık ve atalara saygı toplumsal istikrarın da teminatıydı. Nihayetinde 1950'lerdeki toprak reformu hareketleriyle birlikte ÇKP köydeki liderlere karşı topyekûn bir taarruz başlatınca yereldeki dinsel kurumlar da kaçınılmaz olarak saldırı altında kaldı.[17] Kültür Devrimi bu taarruzu pekiştirdi. Din yeraltına itildi ve kapsamlı bir tapınak yıkımı gerçekleşti. Bir Parti eylemcisi "Geceleri gidip mezarlıkları yok etmemiz ve buraları tarlaya çevirmemiz emrediliyordu" diye hatırlıyordu.[18] Seküler bir sosyalist devlet dininin halk dininin yerine geçirilmesi amaçlanıyordu.

En sert komünist devletlerde, SSCB'de, 1949'dan sonra birliğine yeni kavuşmuş olan Çin'de ve Kuzey Kore'de, halk komiteleri kamusal (Hıristiyan, Konfüçyüsçü ve Budist) ibadeti bir süreliğine azaltmakta oldukça başarılı olmuştu. Gerçi aileler özel sunakları ve ibadet biçimlerini sessizce muhafaza etmişti. Doğu Avrupa, Çinhindi ve Güneydoğu Asya'da tavır biraz daha belirsizdi. Örneğin Komünist Parti'nin iktidara tam olarak ancak 1949 yılında gelebildiği Polonya'da güçlü Katolik Kilisesi, sahip olduğu büyük nüfuzu korudu ve kamusal ibadete devam etti. Bunda Polonyalı Katoliklerin tahsil, eğitim ve literatür için ülke dışına, Vatikan'a ve Avrupa'nın güneyine yüzünü dönebilmesinin payı büyüktü. Eski sivil toplumun ayakta kalmış az sayıdaki unsurundan biri olan işçi sendikalarında da Katoliklik rol oynamaya devam etti. Bu durum uzun vadede Dayanışma sendikasının ortaya çıkmasını teşvik etti ve dokuzuncu bölümde de değinildiği üzere sendika ülkede komünizmin nihai çöküşünde kilit bir rol oynadı.

Doğru Avrupa'daki farklı farklı komünistlerin, özellikle de köylü bir tabana sahip olanların fark ettirmeden teşvik ettiği milliyetçiliğin kalıntıları Doğu Av-

16. Service, *Stalin*, s. 267-268.
17. Frank Dikötter, *Mao's Great Famine: The History of China's Most Devastating Catastrophe* (Londra, 2010), s. 167, 267, 268.
18. A.g.e., s. 172.

rupa Hıristiyanlığını canlı tutan bir etmendi. Almanlar tarafından neredeyse tamamen yıkılan Varşova, sosyalist modernitenin şehri olarak değil, XVIII. ve XIX. yüzyıllara ait ulusal bir simge olarak yeniden inşa edildi. Dolayısıyla kilise binalarının ve yerel Katolik hiyerarşisinin bunda bir rol oynaması normaldi. Komünistlerin 1949 yılında kuzeyde zafer kazanmasının akabinde Vietnam'da da benzer bir durum gelişti. Ho Chi Minh Konfüçyüs'ün özdeyişlerini sosyalizme uygun hale getirebilmek için yeniden yazdı. Çin'deki Kültür Devrimi sırasında pek çok Konfüçyüsçü ve Budist mekân yıkılmış olsa da, Hanoi'deki Konfüçyüsçü 'Edebiyat Tapınağı' yıkılmadı. Onun yerine burası eğitimli sosyalist gençliğin kilit erdemlerinden biri olan "öğrenme aşkı"nı yücelten kutsal bir ulusal türbe haline geldi. Gerçekten de Güneydoğu Asya'nın her yerinde radikal partiler etnik milliyetçilikten çok etkilenmişti, bu nedenle de yaygın bir "bizim dinimiz" duygusu içindeydiler.

Japonya çok daha farklı bir örnek oluşturuyordu. Burada ataerkil Şinto dininin ve asker samurayların *bushido* kültü biçiminde kendini gösteren milliyetçi imparator tapınımının, bir yandaşın ifadesiyle "Japonya'nın geleneksel yaşam gücü"nün[19] Japonların askeri yayılmacılığının hizmetine koşulabileceği anlaşıldı. Aynı şey "kudretli Budizm"in bir biçimi için de geçerliydi. MacArthur 1945 yılında Şinto'yu ulusal bir din olmaktan çıkarmak için harekete geçti ancak Şinto aile ortamındaki gücünü korudu. Britanyalı siyaset bilimci G. D. H. Cole savaş sırasında Japonya'nın komünizme yönelebileceği öngörüsünde bulunmuştu ama Amerika'nın işgali bu potansiyeli ortadan kaldırdı. 1950'den sonra ülkede liberal bir demokrasi şekillenirken yeni ticari ve profesyonel seçkinler Şinto'nun, *bushido*'nun, Budist inancın ve Katolik Hıristiyanlığın daha barışçıl biçimlerinin işlerine yarayabileceğini gördü. Hatta Japon liderliğinin 1990'dan sonra daha özgüvenli hale gelmesiyle milliyetçi Şinto'nun başka bir versiyonu canlandı. Tokyo'daki Yasukuni Türbesi'nde yapılan bir dini tören bunu çarpıcı bir şekilde göstermiş, Japonya'nın kimisi Müttefikler tarafından idam edilmiş olan savaş zamanı liderleri Çinli, Koreli, Batılı yorumcuları şaşkınlığa uğratarak hürmetle anılmıştı.

Dini örgütlenmeler ve ideoloji, kolonyal dünyanın çoğu yerinde hem yerel komünist partilerin hem de zor elde edilen sömürgecilik karşıtı fikir birliğinin din tarafından parçalanmaması gerektiğini düşünen sekülerlik yanlılarının ciddi meydan okumasıyla karşılaştı. Diğer yerlerde olduğu gibi burada da egemenler ve ideologlar dini devlet için devralıp sahiplenerek ya da tam tersini yaparak buna yanıt verdi. Durum Hindistan'da özellikle karmaşıktı. Gandi "ezeli ve ebedi din"e (*sanatan dharma*) inandığını ilan ederek kendi manevi güç (*satyagraha*) kavramına geleneksel Hindu inançlarının değiştirilmiş biçimlerini kattı.[20] Bununla birlikte Gandi, Britanya karşıtı mücadeleyi Müslümanların Halife'yi koruma kampanyasıyla da irtibatlandırdı, 1924 yılında Atatürk'ün halifeliği

19. Oleg Benesch, *Inventing the Way of the Samurai: Nationalism, Internationalism and Bushido in Modern Japan* (Oxford, 2014), s. 182.
20. Devji, *Impossible Indian*.

kaldırmasından sonra bile Müslümanları ve Müslüman siyasetçileri komşu, kardeş olarak gördüğünü ifade etti. Eski bir teozof ve bir bilimsel modernite tutkunu olan Cevahirlal Nehru, geleceğin bağımsız Hindistan'ının seküler bir anayasası olması gerektiğini söylemiş, Hindular ile Müslümanlar arasında yaşanan bölünmelerin orta sınıflar arasındaki yeni bir gelişme olduğunda, nüfusun tamamına yansımadığında ısrarcı olmuştu.

Yine de Hindistan Ulusal Kongresi'nin inşa ettiği, sekülerliği ve kapsayıcılığı muğlak olan devlet, bazı Müslümanları, özellikle de ülkenin kuzeybatısı ile doğusundaki Müslüman çoğunluk bölgelerinin liderlerini dinin siyasetin dışında tutulması gerektiğine ikna etmedi. Britanya'nın hukuk sistemi hem Müslüman hukuku (Şeriat) hem de Hindu hukuk metinlerini ötekileştirmişti. Ne var ki müstakbel Pakistan'ın ideoloğu olacak Muhammed İkbal, Hindistan'da Müslümanların Şeriata göre yaşayabileceği bir yer istemişti. Onun takipçileriyle diğer çağdaşlarının asıl ihtiyaç duyulanın ayrı bir devlet olduğunu ileri sürmeye başlaması daha sonra gerçekleşti. Aksine, radikal Hinduizm henüz kendini göstermemiş ve Hindistan'ın bölünmesi sırasında yaşanan katliamları güdüleyen şey dinsel ideolojiden ziyade siyasi ve ekonomik korkular olmuş olsa da, kimi Hindu liderler geleceğin Büyük Hindistan'ının bir Hindu devleti olması gerektiğinde ısrarcıydı. Bunların başını Hindutva taraftarı V. D. Savarkar çekiyordu.[21] Savarkar'ın vizyonu dinsel olduğu kadar etnik ve bölgeseldi ancak yüzyılın ilerleyen yıllarında güçlü bir düstura dönüştü. 1946-1948 Kurucu Meclis tartışmalarından çıkan Hindistan anayasası gerçekten de geniş ölçüde seküler ve kapsayıcıydı ancak hükümler içinde Hindu ve Müslüman aile hukuku ya da dini kurumlara verilecek merkezi ve yerel hükümet desteği için yeterli manevra alanı da bırakılıyordu çünkü bağımsız ve seküler Hindistan siyaseti dinsel çatışma meseleleriyle sürekli yaralanacaktı. Dahası, Hindular, Müslümanlar, Sihlerce benimsenen ve sonraki bir bölümde de ileri sürüleceği üzere, haberleşme sayesinde yavaş yavaş değişmekte olan tüm bir özel dini inançlar ve pratikler yelpazesi, siyasi din ile birlikte var oldu. Görünüşte Hindu olan Dalitlerin ("dokunulmazlar") lideri B. R. Ambedkar'ın 1950'lerde sekülerlikten umudunu kesmiş ve topluluğun uğradığı zulme bir çare arar halde, eşitlikçi bir inanç olarak gördüğü Budizme yönelmeye başlaması çarpıcı bir gelişmeydi.

Kısmen sömürgeleştirilmiş, kısmen bağımsız olan Ortadoğu'da Müslüman ve diğer inanç sistemleri hem siyasi iktidarlardan gelen hem de inanç topluluklarının içinden yükselen meydan okumalarla karşılaştı. Bunlar modern dünyada dinin yeni bir kalıba dökülmesinde kritik rol oynadı. İslam'ın toplum içinde oynadığı role yönelik en net karşı çıkış Türkiye'de yaşandı ve Kemal Atatürk hükümeti 1924 yılında Hilafeti kaldırdı, seküler okullar kurdu, Şeriatı Britanya'nın egemenliği altındaki Hindistan'da olduğundan çok daha etraflı bir şekilde yargı alanının kenarına itti.[22] Bu hamlelerin Arap dünyasında ciddiye

21. V. D. Savarkar, *Hindutva: Who is a Hindu?* (Delhi, 2003); Dhananjay Keer, *Savarkar and his Times* (Bombay, 1966).
22. Ahmed, *The Making of Modern Turkey.*

alınmaya değer bir eşdeğeri yoktu ve bu biraz açıklama gerektiren bir görüngüdür. Osmanlı İmparatorluğu'nda dini kurumlar her zaman ciddi oranda devletin kontrolü altında olagelmişti (bu açıdan, örneğin Şii İran'dan farklıydı). Kimilerinin izini Bizans dönemine dek sürdüğü imparator kanunu, özellikle de gayrimüslimlerin imparatorlukta oynadığı rol açısından düşünüldüğünde hep bir işlev görmüştü. XIX. yüzyıldaki modernleşme reformlarıyla (*Tanzimât*) kamusal ve yasamaya ilişkin tartışmalara alan açılmış ve bunlar bir kez daha dini otoritelerin yetki alanının dışında kalmıştı.[23] Nihayetinde, yeni cumhuriyet Avrupalıların akınlarını ve Peygamber'in salahiyetine sahip olduğunu iddia eden Arap isyancıları savuşturup, kendini Arap Ortadoğu'nun dışında, modernleşmeye adanmış etnik ve dilsel anlamda Türk bir oluşum olarak resmetmeye çalışınca, din de zorlu bir alan haline geldi.

İslam ile araya böyle bir mesafe koyulmasının çarpıcı bir yönü, bunun bağımsız ve formel olarak Müslüman bir siyasi yapıda meydana gelmiş olmasıydı. Lübnan, Suriye, Filistin, Irak ve daha çapraşık biçimde Mısır'daysa bu sekülerleştirici kuvvetler, aksine manda sistemiyle birlikte 1922'den sonra kurulan sömürgeci yönetimler tarafından epeyce geliştirilmişti. Britanya Hindistan'ında Şeriat ve İslami yargı sistemlerinin muhafaza edildiği ancak yeni hukuk mahkemelerinin kurulmasıyla bunların da kenara itildiği bir örüntü vardı ve Irak ile Filistin'deki Britanya yönetimi de bunu takip etti. Neredeyse bir asırdır Cezayir'de işlemekte olan Fransız *laïcité* (laiklik) anlayışının elden geçirilmiş bir yorumu, Lübnan ve Suriye'de varlığını devam ettiren Müslüman mahkemeler ve eğitim kurumlarıyla yan yana yürürlükte kaldı.

Nüfusu en büyük olan Arap ülkesi Mısır bu eğilimlerden bazılarını sergiliyordu. Mehmet Ali ve halefleri kendi *Tanzimât*'larını başlatarak Hidiv'in (yönetici) dini mahkemeler ve dini mülkler üzerinde daha fazla kontrol sahibi olmasını sağlamıştı. 1882'den sonraki Britanya işgaliyle ulemanın dışarıda tutulduğu mahkemeler ve diğer kurumlar genişledi. Ancak İslami ideolojinin ve pratiğin ruhunu ve otoritesini korumaya yönelen iki boyut vardı. İlkin Mısır milliyetçiliği 1870'lerden başlayarak ve özellikle de 1919 yılında Britanyalılara karşı kopan büyük isyanlar sırasında gücünün bir kısmını kendine özgü bir İslami ideolojiden alıyordu: "İslam tehlikede" fikri, "Mısır Mısırlılarındır" haykırışıyla Türkiye'de olmadığı denli bir araya gelmişti. Kahire'deki Müslüman El-Ezher Üniversitesi'nin büyük prestiji ve gücü kritik önemdeydi. İkincisi, Mısırlı entelektüeller sekülerliği benimsemek şöyle dursun, modern formları Şeriata ve nübüvvetin sona ermesine duyulan hürmetle birleştirmeye çalışmıştı. Rashid Rida gibi modernleştiriciler bile, Batılı bilimsel moderniteyi ancak Peygamber'in öğretileriyle uyumlu olduğu ölçüde kabul etmeye hazırdı.

Vefd Partisi'nde bir araya gelen müsamahakar toprak sahibi yönetici seçkinler, 1920'ler ve 1930'larda gerileme dönemindeki Britanya iktidarıyla bir kavgalı

23. Murat Siviloglu, "The Emergence of Public Opinion in the Ottoman Empire, 1826-1876", yayımlanmamış doktora tezi, University of Cambridge, 2015.

bir barışıktı. Ancak Müslüman Kardeşler'in yükselişiyle birlikte bu dönemde İslami entelektüel püritenlik yavàş yavaş güç kazandı.[24] XIX. yüzyıldan beri devam eden "modernleşmeci" reformun etkileri Mısır toplumunda derinden derine kendini göstermeye başlamış, 1939 ile 1948 arasında çok önemli hale gelen önce uzman ve daha sonra da subay sınıf büyümüştü. Bu adamlar Nasır'ın 1954 yılındaki devrimiyle nihayet iktidara geldi, Britanya ve Fransa ile 1954 yılında yaşanan Süveyş macerasıyla üne kavuştu. Ancak kendilerini modernleştirici olarak görseler de bir Atatürk değildiler. Nasır "sosyalizm"i İslami ideolojiye ve ulemanın rolüne uyarladı. Müslüman Kardeşler kovuşturuldu ancak sayısı artan kent yoksulları içinde, kırsalda güçlü ve nüfuzlu olmaya devam etti. Nihayetinde XXI. yüzyılın başında kısa süreliğine iktidara geri dönüş yaptı.

Batı'da İtalya'nın işgali altındaki Libya'dan, Fransız sömürgesi Cezayir'e, doğuda Etiyopya ve Sudan'a, kırsaldaki sosyal muhafazakarların desteğini alan dini kurumlarla görece seküler modernleştiriciler arasında benzer çatışmalar yaşandı. İtalyanlar, tıpkı Fransızların Cezayir'de yaptığı gibi Libya'da bir kentli orta sınıfın oluşmasını teşvik etti, İtalyan yerleşimciler getirdi ve neo-İslami kurumlar yarattı. Ancak gücünü kısmen İslami ideolojinin hem püriten hem de Sufi çeşitlemelerinden alan kırsal isyanlar kopmaya devam etti. İkinci Dünya Savaşı durumu dönüştürmeye başladı. Daha önceden de işaret edildiği üzere, Mısır'daki savaş seferberliği en azından bir süreliğine modernleştirici uzmanlara avantaj sağlamışken, başka yerlerde tam tersi oldu. Libya'da ülkenin 1942 yılında işgal edilmesinin ardından Trablus'taki kentli nüfusa güvenmeyen Britanyalılar, doğu ve güneydeki "aşiretlere" avantaj sağlayarak onlara Sudan'daki gibi bir rol verdi. Aynı şekilde, Cezayir'i işgal eden İngiliz-Amerikalılar, Vichy yanlısı seçkinlerin gücünü kırma arzusuyla 1942'den sonra daha muhafazakar ve kırsal kuvvetleri desteklemeye yöneldi.

Ancak bunu yalnızca Müslümanlara yönelik uygulanan bir politika olarak görmemek lazımdır. Sicilya'yı ve İtalya'nın güneyini işgal eden ABD de benzer şekilde faşist düzenin yarı-modernleştirici kesimini iktidardan uzaklaştırdı ve Katolik muhafazakarlığın önünü açtı. Bu durum bir yere kadar güney Avrupa'nın Yunanistan ve Fransa'nın güneyi gibi diğer kesimleri için de geçerliydi. Burada Mihver ülkeleri ile işbirliği yapılmasını destekleyen kuvvetlere en az Avrupa'nın Müttefiklerce ele geçirilmesinin ardından yeniden ortaya çıkan komünistler kadar düşmanca yaklaşıldı. Bir zamanlar hâkim konumda bulunan faşistler ve modernleştirici seçkinler İtalya'nın her yerinde bir yana atılınca halk, kültürünü ve özerkliğini sahiplenmenin bir yolu olarak tekrar dini sembollere sarıldı.

İslam'ın merkezi olan topraklarda yaşanacak ve özellikle yüzyılın ikinci yarısında yankı bulacak olan bir diğer önemli olayı, Abdülvehhab'ın mezhebinin Mehmet Ali'nin orduları ve Mısırlı kuvvetler tarafından neredeyse tümüyle ortadan kaldırılmasından yüzyılı aşkın bir süre sonra Selefi bir krallığın orta Arabistan'da yeniden doğuşuydu. İbn Suud'un 1926 yılında Mekke ve Medine'yi

24. Richard P. Mitchell, *The Society of the Muslim Brothers* (Londra, 1969).

almasından sonra, halefleri pek çok türbeyi ve Osmanlı yapısını yıkmıştı çünkü Vehhabiler bunları velileri putlaştırmanın ve çoktanrıcılığın sembolleri olarak görüyordu ve bu süreç sonraki doksan yıl boyunca sürdü.[25] Yine de o kadar püriten olmayan Müslüman nüfuslarla bir tür geçici anlaşmaya varıldı ve böylece Güney, Güneydoğu Asyalı, Sudanlı ve Batı Afrikalı müminlerin kalabalıklar halinde hacca gelmesine imkân sağlandı. Suudi Arabistan 1960'tan sonra petrol gelirlerinin hızla artmasından faydalandıkça, İslam'ın daha katı bir yorumunun propagandasını yapmayı tasarlayarak diğer İslami toplumlardaki eğitim ve ordu kurumlarını fonladı. Kentli Müslüman gençlik bunu cazip buldu çünkü eski dinî ve toprak sahibi egemen çevrelere, 1940'lar ve 1950'lerde Müslüman dünyanın her yerinde iktidarı ele geçirmiş otoriter modernleştiricilere olan inançlarını yitirmişlerdi.

Hıristiyanlık Sınanıyor, 1900 ile 1970 arası

Dinsel inanç ve pratiklerdeki bu değişimlerin içsel anlamına dönmeden evvel, bu bölümde Hıristiyan ya da post-Hıristiyan Batı ve onun bağlı devletlerindeki gelişmeler ele alınıyor. Diğer dinî sistemlerde gözlemlenen koşulların pek çoğu burada da geçerlidir: Sosyalizm ve komünizm, başlangıçta "halkın afyonu"na bir seçenek sunmuş gibi görünüyordu; devlet kendisiyle kilise arasına değişen düzeylerde bir ayrım koydu; Katolik ve Protestan Hıristiyanlık zaten akılcılığın yayılmasıyla birlikte ciddi bir dönüşümden geçmişken, kentleşme ve yeni yaşam tarzları onlarla ilişkilendirilen dini törenlerle dogmaların altını oydu. İdeolojik düzeyde sosyalist olmayan entelektüeller bile dinsel inancı kenarından aşındırdı. Aslında Hindulara, Budistlere ya da Müslümanlara kıyasla Hıristiyan kiliseler için Darwinciliğe ve bilime yönelik bir inancın gelişmesi yutulması daha zor bir lokmaydı. Hindu düşünürler modern bilimin Vedalarla mükemmelen uyumlu olduğunu ilan ediyordu sık sık. Müslümanlar içinse Peygamber her ne kadar ilahi bir mesajın elçisi olsa da kendisi ilahi bir varlık değildi, bir ilahın müdahalesi olmaksızın gerçekleşen evrim son derece kabul edilebilirdi. Gerçi bazı düşünürler daha sonra bu görüşü reddetmeye başladı.

1920'lerdeki Amerikalı ünlü "Maymun Davası"nın da gösterdiği üzere, Birleşik Devletler gibi sosyalizmden etkilenmeyen ileri bir toplumda dahi Hıristiyanlar için bilimi ve dini dengelemesi zordu. Devletin ve dinin kurucu babalar tarafından birbirinden ayrıldığı düşünülen Birleşik Devletler'de, yereldeki inançlı kesimlerin Protestan olsun, Katolik olsun yüzyıl boyunca canlı ve siyaseten güçlü kalmış olması paradoksaldı. Kiliseler bir tür toplumsal sınıf atlama imkânı ve toplumsal saygınlık sunuyordu. Güçlü sosyalist partilerin yokluğunda, siyahi kiliseler son derece dezavantajlı kesimlerin sivil haklara duyduğu özlemi tüm ulus çapında temsil ediyordu. Hem Protestan hem de Katolik Amerikan misyonerlik faaliyetleri iki savaş arasında çok yaygın hale

25. Madawi al-Rasheed, *A History of Saudi Arabia* (Cambridge, 2002).

geldi. 1919'dan sonra uluslararası diplomatik örgütlerden çekilmiş olan Birleşik Devletler, Avrupalı imparatorlukların kabuğu içinde XIX. yüzyıldaki manevi Katolik imparatorluğundan hiç de geri kalmayan bir "manevi imparatorluk" yarattı. Amerikalı misyonerler 1920'ler ve 1930'larda Britanya İmparatorluğu'nun her yerinde öğretmen ve eğitmen olarak ortaya çıktı. Haberleşmenin gelişmesiyle birlikte Protestan mezhepler filizlendi. Vaizler motorlu araçlarla seyahat ediyordu ve dini basılı eserde bir patlama yaşandı. Bunalım ve New Deal bazı işçi sınıfı gruplarını güçlendirdi ve Amerika'daki İrlandalı Katolikleri toplumsal yaşamda, denizaşırı görevlerde anakımın bir parçası haline getirdi. Hem Protestan hem Katolik Amerikan misyonları Çin'de etkindi ve burada Kuomintang'ın önemli figürlerini, daha sonra Tayvanlı seçkinleri, hatta birkaç komünisti yetiştirmişti. Bu misyonerlerin işgal ettiği nazik pozisyon Pearl S. Buck'ın metinlerinde takdirle anılır.[26] Gerçekten de sekülerizm Avrupa'ya kıyasla Birleşik Devletler'de daha az ilerleme kaydetti. 1980'lerde Ronald Reagan'ın neoliberal çağının başlamasıyla birlikte, bu durum, özellikle Ortabatıda ve Güneyde Amerikan Hıristiyan kiliselerinin güçlü siyasi rol oynamaya müsait bir pozisyonda bulunduğu anlamına geliyordu.

Batı Avrupa'da sekülerizmin, bilimin ve dini törenlerden uzaklaşma sürecinin etki hızı, Protestan uluslar ile Avrupa kıtasının büyük oranda Katolik ya da Ortodoks olan güneyi arasında büyük değişiklik gösteriyordu. Ne kadar ılımlı olduğu düşünülürse düşünülsün, Britanya'da ulusal bir kilisenin varlığı Birleşik Devletler'in aksine seküler bilinemezciliğin büyümesine katkı sundu. Okullarda dini törenlere ve din derslerine katılmaya zorlanan çocukların inançlı kalma ihtimali daha azdı. Yükselişteki İşçi Partisi'nin Hıristiyan sosyalizmi cılız bir güçtü. Seçkin kesimin kimi üyeleri, Birinci Dünya Savaşı'nın cani ahlaksızlığına, kentsel bölgelerde bulunduğunu düşündükleri edepsizliğe, "komünizm canavarı"na karşı bir tepki olarak "Ahlaki Silahlanma Hareketi"ni ortaya çıkardı. Din, yalnızca radikal Protestan İskoçya'nın bazı yerlerinde, daha da ziyade İrlanda Cumhuriyeti ile Ulster'da büyük bir siyasi güç olarak kaldı. İrlanda Cumhuriyeti'nde din, Britanya zulmüne karşı sergilenen milliyetçi direnişin bir simgesi haline geldi. Britanya karşıtı duruşu nedeniyle İkinci Dünya Savaşı sırasında iyice çığırından çıkarak Mihver güçlerine yaklaşan Éamon de Valera'nın başbakanlığı döneminde Katolik Kilisesi'nin ruhbanı ile İrlanda devleti birbirine özellikle yaklaştı.

İrlanda'daki durum İspanya, Portekiz ve İtalya'daki gelişmelerle kimi benzerlikler taşıyordu. Tüm bu örneklerde seküler modernleşmecilerin hücumuna rağmen, 1939 yılından önce Katolik Kilisesi ile otoriter devlet arasında bir yere kadar uzlaşma sağlanmıştı. İtalya'da Vatikan yeni birleşik devletin meşruluğunu tanımayı reddetmiş, bu durum yeni İtalya'da özellikle de evlilik ve kilise mülkü konularında sürekli bir hukuki anlaşmazlığa yol açmıştı.[27] Ne var ki komünist

26. Peter J. Conn, Pearl S. Buck: *A Cultural Biography* (Cambridge, 1996).
27. John Pollard, *Catholicism in Modern Italy: Religion, Politics and Society since 1861* (Londra, 2008).

sendikaların yükselişinden korkan kilisenin aklı çelinmiş ve 1930'ların başında faşist rejimle ahlaken hayli kuşkulu bir sözleşme yapmıştı. Katolik liderlerin İkinci Dünya Savaşı sırasında faşizmle, hatta Nazizm ile etkin bir şekilde işbirliği yapmasına karşın, Müttefiklerin ele geçirdiği İtalya'da Katolik siyasetçiler ve kurumların 1945'ten sonra yeniden tesis edilmesi, bu iş Hıristiyan Demokrasi adı altında gerçekleşmiş olsa da ironikti. Anarşi tehdidi ve ülkede komünizmin hem küçük kasabalarda hem de kırda sahip olduğu büyük etki düşünüldüğünde, yeni gelmiş Müttefikler ile geri dönen ılımlı siyasetçilerin elinde pek seçenek yoktu.

İber Yarımadası'nda muhafazakar Katolik ve radikal sosyalist düşünce ile pratik arasında da benzer ama çok daha şiddetli bir kapışma yaşanıyordu. Radikallerin ve sosyalistlerin 1930'ların başında İspanyol seçimlerinde kazandığı zafer, gücünü özellikle Katalonya'daki kentli işçilerin, sosyalist ideologların ve kentli sendikacıların taleplerinden alıyordu. Katolik Kilisesi'ni hedefleyen ve 1918'den beri gelen muhafazakar yönetimlerle bağlantılı büyük bir saldırı başladı ve onun tetiklediği tepki tırmanarak 1936-1939 İspanya İç Savaşı'na dönüştü. General Francisco Franco Nazi Almanya'sı ile faşist İtalya'nın yardımıyla, Kilise'yi, Fas'taki sömürgeci yönetimi, toprak sahiplerini ve ticaretle uğraşan orta sınıfı "sosyalizme" karşı savaşmak için bir araya getirdi.[28] Franco'nun 1945 yılında "Katolik kilisesinin evladı Hitler, Hıristiyanlığı savunurken öldü" dediği söylenir.

Latin Amerika'da benzer uzlaşılar muhafazakar hükümetleri ayakta tuttu. Öte yandan yalnızca Castro'nun Küba'sında, Castro Batista diktatörlüğünün yakın bir müttefiki olan Kilise'yi 1959 yılında etkisizleştirince, radikal bir ruhban karşıtı ve komünist bir ateizm zafer kazanmış oldu. Meksika'da seküler ve sosyalist saldırı daha önce, Birinci Dünya Savaşı'ndan da önce Meksika devrimiyle birlikte geldi. Devrimin liderleri 1920 ile 1934 arasındaki bir reform döneminde hızla Kilise'nin ayrıcalıklarını tırpanlamaya yöneldi. Muhafazakar ve Katolik güçler İspanya'da olduğu gibi bu saldırıya yanıt verince, 1926 ile 1930 arasında neredeyse bir iç savaş başlıyordu. 1934 yılından sonra kırılgan bir toplumsal barış egemen oldu ve devlet-merkezli sosyal refah politikalarını Kilise ile bir yakınlaşma politikasıyla birleştiren devlet başkanları iktidara geldi. Güney konisinde de (Şili ve Peru) benzer bir şey oldu ve Latin Amerika Franco İspanya'sı kadar katı olmayan, kimi Latin Amerika sosyalizmi temalarını din ve toplumsal muhafazakarlık ile harmanlayan bir otokrat askeri yönetimler dönemine girdi. İspanya'da Franco'nun otokrasisinin çöktüğü 1970'lerde Latin Amerika'nınkilerinin de çökmeye başlaması anlamlıdır. Hızlı demokratikleşme, haberleşme ve demokratik Batı imajı: Tüm bunlar bir araya gelerek dini muhafazakarların lüzumsuz gibi görünmesine sebep oldu. Ne var ki Kilise'nin kendi sosyal politikalarının değişmeye başlaması önem taşıyordu: Yoksullar ve dezavantajlı gruplar içinde faaliyet yürüten Katolik radikaller ortaya çıktı. Eski muhafazakarlara yaşatılan bu şok, yalnızca devletin ya da Katolik "kurtuluş

28. Graham, *The Spanish Republic at War*, s. 4-6, 27-31, 340-341, 386.

teolojisi ilahiyatçılarının"[29] işi olmayıp, Kuzey Amerika'dan Orta ve Güney Amerika'ya gelen evanjelik Protestan misyonerlerinin ortaya çıkışıyla da ilgiliydi.

Son olarak; devlet ile din arasındaki mücadele ve uzlaşım Avrupa'nın kuzeyiyle Doğu Avrupa'yı etkiledi. Fransa'da sekülerizm ve din kurumu arasındaki çatışma, daha erken bir tarihte, Birinci Dünya Savaşı'ndan da önce özgür düşünürlerden, Protestanlardan ve hatta maneviyatçılardan oluşan 1905'teki radikal hükümet "toplumu laikleştirmeye" çalıştığında başlamıştı. Dreyfus Olayı sağcı düşüncenin kilit bir unsuruna işaret ediyordu: Antisemitizm. Fransa'daki çatışma 1920'lerde ve 1930'ların başında inişli çıkışlı bir seyir izledi ve 1936 yılında Halk Cephesi'nin kurulmasıyla sosyalist sol tarafından kesin şekilde kazanıldı. Bu zaferin Afrika ve Çinhindi'ndeki Fransız İmparatorluğu'nda yankıları oldu. Laikleşme süreci İkinci Dünya Savaşı ile ansızın kesintiye uğratılıncaya kadar süratle devam etti. Fransa'nın mağlubiyeti, "*La France aux Français*" [Fransa Fransızlarındır] görüşünün temsilcisi olan, koyu Katolik Marshal Pétain'in Vichy rejimiyle birlikte toplumsal muhafazakarlığın bir geri dönüş yapmasına imkân sağladı. Fransa'nın savaştan hemen sonra yaşadığı siyasi istikrarsızlık, solun yeniden yükselişi kadar Charles de Gaulle destekçisi pek çok insanın, kimi Fransız sömürge ordularından kalma kuvvetli bir arka plana sahip görece muhafazakar Katolikler olmasının bir sonucuydu aynı zamanda.

Bu bağlamda 1920 ile 1944 arasında Macaristan Naibi olmuş Miklós Horthy örneği ilginç bir paralellik sunar. Macaristan'ı Pan-Slavik Avrupa'dan ayrı, Asyalı güçler ve Hunlarla aynı soydan gelme bir ülke olarak gören ideologlarla saf tutan Horthy, bir "*La Hongrie Profonde*" kavramı ortaya attı. Ne var ki Horthy aynı zamanda inançlı bir Katolik'ti ve bu kisve altında Birinci Dünya Savaşı sonrası Avrupa'sındaki ilk antisemit faaliyetlerden birini başlattı. 1914 öncesindeki Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun bir aksisedasıydı bu. Macaristan kendi üniversitelerindeki Yahudi öğrenci nüfusunu saydı. Macaristan'ın 1945 yılında Stalin tarafından ele geçirilmesi Pan-Turancılığı ve Kilise'nin etkisini birdenbire sona erdirdi (gerçi onda da bir antisemitizm unsuru vardı). Bu temalar ancak 1990'dan sonra, Macaristan'ın sağcı, post-komünist hükümetlerinin söyleminde tekrar ortaya çıkacaktı.

Almanya'da ve İskandinav devletlerinde dinlere yönelik düşmanlık ve Protestanlar ile Katoliklerin buna yönelik tepkisi 1919'dan sonra siyasetteki etkisini yitirdi. Karl Barth gibi kimi ilahiyatçılar Nazizm'in gelişine şiddetle karşı çıktı. Ancak diğer Protestanlar ve Katolikler Nazizm'in atavik Aryanizmini tahammül edilebilir buluyordu çünkü Nazizm'in liderleri kiliseleri yabancılaştıracak pek bir şey yapmamıştı. Ne var ki Almanya ve Orta Avrupa 1945'ten sonra ABD vesayeti altında tekrar inşa edilirken bir kez daha canlanan demokrat ve büyük oranda Katolik olan bir Hıristiyanlık, Konrad Adenauer'in liderliğinde yeniden ortaya çıktı. Bu kez hedefi ulusal yeniden inşa ve yeni, barışçıl bir Avrupa yaratmaktı

29. Phillip Berryman, *Liberation Theology: Essential Facts about the Revolutionary Movement in Latin America and Beyond* (New York, 1987).

ki bu onu Fransa ve İtalya'daki benzer politikalarla buluşturuyordu. İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen 20 yılda barışçıl bir siyasal din ile sekülerleşme kol kola ilerledi. Kuzey Avrupa'nın çoğu yerinde kiliselere gidenlerin sayısında keskin bir düşüş yaşanırken içi boşaltılmış resmi bir Hıristiyanlık varlığını korudu. 1960'lar ile 1970'lerdeki gençlik devrimi, kadınların cinsel ve toplumsal özgürleşmesi bunda önemli bir rol oynadı.[30] Komünizmin dünyanın çoğu yerinde yaptığı etkiyle de birleşince 1960'lar ve 1970'lerde dini inanç dibe vurmuş gibi görünüyordu. Ancak yüzyıl biterken Batı Avrupa'nın genel küresel trendlere bir istisna teşkil ettiği anlaşıldı.

"Körü Körüne": XX. Yüzyıl Sonu ve XXI. Yüzyıl

Dinin 1990 ile 2015 arasında siyasette yeniden ortaya çıkması konusuna bu kitabın sonundaki anlatı bölümlerinde değinildi ancak bunun arka planından söz etmek şart. Müslüman dünyada bu sürece damga vuranlar Şii İran'da 1979'dan sonraki ruhban devrimi; Mısır'da Müslüman Kardeşler'in yükselişi ve çöküşü; Suudi Vehhabiliğin etkisi ve radikal İslam'ın El-Kaide, Irak'ta IŞİD ve Batılı göreneklere düşman Nijeryalı bir terörist grup olan Boko Haram ile yayılmasıydı. Hindistan'da temsilciliğini Bharatiya Janata Parti'nin (BJP) yaptığı ve Rashtriya Swayamsevak Sangh (RSS) tarafından desteklenen kudretli bir Hindutva formu 1980 ile 1990 arasında güçlenip zayıfladı ama 2010'dan sonra tekrar yükselişe geçti. Çin, Vietnam, Kamboçya ve Laos katı komünizmden uzaklaştıkça Budizm eski statüsünü yeniden kazandı ve bu akılcı inanç biçimi hem bir ulusal miras olarak hem de azınlık dinlerine, yereldeki kahinlere karşı bir tedbir olarak görüldü. Rusya ile Doğu Avrupa'daki Hıristiyan kurumlarının ve savunucularının başına da hemen hemen aynı şey geldi. Birleşik Devletler'de ise sağcı siyaset "ahlaki çoğunluğu" teşkil eden çeşitli Hıristiyan uyanışçılık biçimleriyle sıkı bir ittifak halindeydi. Papa Francis 2013 yılında Roma Katolik Kilisesi'nin lideri olunca, muhafazakar kuvvetler burada da gerilemekteymiş gibi bir izlenim oluştu ve Kilise'nin halkın gözündeki yeri sağlamlaştı.

Dinin böyle yeniden ortaya çıkmasının altında yatan daha genel değişiklikler neydi? Olumsuz tarafıyla komünizmin çöküşü, askeri ve teknokrat seçkinlerin dünyanın her yerinde yaşadığı başarısızlık, geride bir ideolojik boşluk ve gençlerle yoksullar arasında derin bir hayal kırıklığı duygusu bırakmıştı. Küreselleşmeyle birlikte insanların hareketi sık sık bir ahlaki boşluk da yaratıyordu. Müslüman, Sih ve Hindu göçmenlerin Batı Avrupa, Birleşik Devletler, Kanada ve Avustralasya'daki çocukları, yaşadıkları toplumlar onlara umursamaz, hatta ırkçı geldiğinde din kurumlarını güçlendirmeye sarıldı. Modern eğitimin ve adetlerin Afrika, Ortadoğu ve Asya'nın güneyindeki muhafazakar yerli toplumlara sürekli olarak yayılması yerli dinin daha katı biçimlerini sahiplenen

30. Örneğin, Callum G. Brown, "Gendering secularisation: locating women in the transformation of British Christianity in the 1960s", Ira Katznelson *and* Gareth Steman Jones (Ed.), *Religion and the Political Imagination* (Cambridge, 2010) içinde, s. 275-295.

bir tepki üretti. Bilimsel eğitim, eşcinsel hakları ya da kamusal alanda alkol içilmesi söz konusu olduğunda bile "Batılı yozlaşma"dan söz etmek bir tema halini aldı. Amerikalı radikal cumhuriyetçilerden Recep Tayyip Erdoğan'ın Türkiye'deki İslamcı destekçilerine varıncaya dek her türden siyasi parti bu korkuları istismar etti, daha da büyüttü.

Ne var ki bu ahlaki değişimin olumlu bir yönü de vardı. Modernleştirici devletin başarısız olduğu toplumlarda eğitim ve sosyal destek sağlanmasına, bir topluluk hissinin yaratılmasına sık sık dini gruplar öncülük yapar oldu. Mısır'da Müslüman Kardeşler kırdaki ve kentteki yoksul insanlara mali destek sağlamıştı. Gazze Şeridi, Batı Şeria ve Lübnan'da radikal Sünni grup Hamas aynısını yaptı. Siyahi Amerikan topluluklarında, Batı Afrika boyunca ve hatta Güney Kore'de dahi Pentakostalist Hıristiyan topluluklar temel eğitim ve tıbbi yardım sunmuştu. Hindistan'da Hindu milliyetçiliğinin başarısı; Hindu dini ile kapitalizmin yükselişi arasında varılan, alt-orta sınıf esnafı da büyük sermayedarı da kapsayan bir "Weberci anlaşma" yaratmasındaydı. Narendra Modi ile Erdoğan'ın 2014 yılında kazandığı ezici seçim zaferlerinde bu üstü kapalı anlaşma büyük bir faktördü. Popülizmin kimi yönleri modernleştirici dinle iç içe geçti.[31] İsrail'de de göçmen Yahudiler ile siyasi bir tehlike karşısındaki dayanışma hissi 1980'den sonra ortodoks ve milliyetçi Yahudilik biçimlerini güçlendirdi. Dinsel pratiğin genel olarak gerilemeye devam ettiği Batı Avrupa'da dahi kiliseler ekonomik zorluk zamanlarında yoksullar için "aşevleri" açtı ve pek çok insan, özellikle de kadınlar Tanrı'ya ve ölümden sonraki yaşama belli belirsiz inanmaya devam etti.

Ancak dinsel inancın bu içedönüklüğü 2000'lerde nasıl değişmişti? Kabile halklarının ve "zomia" (yerleşik yönetimin erişemeyeceği bölgelerin) sakinlerinin Hıristiyanlığa, İslamiyete ya da diğer dünya dinlerine yönelmesi, atalara hürmetin hâlâ devam ettiği örneklerde dahi ahlaki bir kopuştu.[32] Toplu ibadet, giyimde ve törende doğru·tavır, belki de yeni bir sevap ve günah kavramı: Tüm bunlar inancın ve pratiğin yeni özellikleriydi. Bununla birlikte sufi gizemciliğin Sünni İslami dünyada yaygın olarak gerilemeye başlaması, ulema tarafından gerçekleştirilen metne dayalı öğretimin, formel, disiplinli pratiğin giderek artan gücü de bir o kadar dramatikti. Bir anlamda din faydacı hale gelmişti. Çoğunlukla öğretilerini sıkı sıkıya Kuran'a ve hadise dayandıran radikal reformistler olan yerel ulemanın liderliği, Hilafetin kaldırılması ve Hac üzerinden Selefilikle kurulan bağlantı sayesinde güçlendi. Ayetullahlar Şii İslam'da siyasi güç elde edince din bir biçimde burada da siyasileşti, öyle ki siyasi ve dini muhalefet küfrün iki başlı bir biçimi haline geldi. Aynı şekilde radikal siyasi faaliyet, hatta terörizm böyle bağlamlarda haklılaştırıldı.

Belki Hıristiyan tinselliğinin daha karmaşık bir hikâyesi olmuştu. Kimi özgür düşünce grupları ilk yaradılış ve ministry of Jesus konseptini muhafaza ederken,

---

31. Humeira Iqtidar, "Colonial secularism and the genesis of Islamism in North India", Katznelson *and* Stedman-Jones, *Religion and the Political Imagination* (Cambridge, 2010) içinde, s. 235-253.
32. James C. Scott, *The Art of Not Being Governed: An Anarchist History of Upland Southeast Asia* (New Haven, 2009).

yine de evrime bir alan bırakarak seküler bilgiye uyum sağladı. Komünist saldırı sırasında bile, örneğin Doğu Avrupa'daki Hıristiyan gruplar inancın eşitleştirici boyutunu vurgulayabilmiş, onu cemaatçi sosyalizm ile örtüştürebilmişti. Roma Katolik hiyerarşisinde ya da radikal Protestan zümrelerde illa ki böyle bir uyum söz konusu değildi. Katolik ruhbanı, Kilise'nin yanılmazlığı meselesi şöyle dursun, yüzyıl boyunca seküler otoritelerle, hatta kendi takipçileriyle bile doğum kontrol, kürtaj, pedofili ve eşcinsellik gibi meselelerde çatışma halinde oldu. Bu ihtilaflar Papa VI. Paul'ün önderliğinde 1960'larla 1970'lerde biraz azaldı; 2013'ten sonra ise Papa Francis eşcinsellere yönelik daha hoşgörülü bir tutum gösteriyor, 1970'lerin Hıristiyan radikalizmine dönüyor gibi görünüyordu. Birleşik Devletler'in güneyinde olsun, Afrika'da olsun, ruhbana mensup olmayan müminlerin kontrolü altındaki yerel Protestan kiliseler de modern bilime ve seküler etiğe kimi tavizler verdi. Eskiye kıyasla dünyanın sonuna dair binyılcı temaların alıcısı azaldı. Yine de bu karizmatik topluluklar Tanrı ile yakın kişisel bağ kurmayı talep ediyordu ve Kitab-ı Mukaddes'i değişmez bir hakikat olarak kabul etmeyi sürdürdüler. Yine de tüm bu bağlamlarda Tanrı da evcilleştirildi ve tarih boyunca hep yapıldığı gibi insanın kendi amaçlarına ulaşmak için verdiği savaşın neferi haline getirildi.

Hıristiyan rahipler, Pentakostalist vaizler, Budist keşişler ya da Müslüman alimler olsun, tüm dini önderlikler medya ve yeni iletişim biçimleriyle aksine daha da kuvvetlenen güçlerini ve nüfuzlarını korudular. Ancak bunları tekelleştiremediler. Yeni yüzyılın başıyla birlikte, bu dini otoriteler karmaşık biçimlerde bölündü ve takipçileriyle, cemaatleriyle farklı ilişkiler kurdu. İnançlı kişi daha bağımsız hale gelerek cemaat tarafından şekillendirildiği kadar kendisi de onu şekillendirir oldu. Gençler İnternet aracılığıyla endoktrine edildi, dinini yaymak, ibadet etmek ya da bir din savaşına katılmak için kendi iradeleriyle uzak seyahatler gerçekleştirdiler. Din hem demokrasileri hem de otoriter devletleri aynı şekilde istila eder ve reformdan geçirirken, kendisi de daha popülist ve demokratik bir forma büründü.

14
Bir Katliam Yüzyılı ve Bir Suç Yüzyılı

Yahudi Soykırımı'ndan Önce "Etnik Temizlik"
Yahudi Soykırımı ve Hatırası
Katliam, Etnik Temizlik ve Yeni Devletler
1990'lar Nesli ve İnsani Müdahale(sizlik)
Katliamın "Ufalması" ve Küçük Bölünme Savaşları
Bir Suç ve Cinayet Asrı

XX. yüzyılın aydınlık yüzünde uluslararası bir düzen kurma çabası, milyonların sömürgecilikten kurtulması ve ardından bu nüfusların kimi kesimlerinin yoksulluğunun sona erdirilmesi var idiyse, karanlık yüzünde XX. yüzyılda dramatik bir şekilde gerçekleşen ve XXI. yüzyılda da çok sınırlı yatışma alametleri gösteren soykırım, toplu katliam olayları vardı. En geniş anlamıyla suç da bu on yıllar boyunca yeni, yaygın ve çok daha kötücül biçimler aldı.

Toplu katliam dinle, emperyalizmle ve devrimle bağlantılı olarak insanlık tarihinde sık görülmüştü. Avrupa'daki din savaşları, Francisco Goya'nın İspanyol savaşları sırasındaki infazları gösteren tasvirleri, Lort Wellesley'nin savaş meydanında yaralı Hintli birlikleri katledişi, 1848'de yaşanan korkunçluklar, tümü de iyice belgelenmiştir. Fakat XX. yüzyılın toplu katliamlarının ölçeği, yoğunluğu ve bunları tetikleyen ideolojiler çoğu tarihçiyi yeni bir şeyler olduğuna ikna etti. Bu yeniliğin çeşitli yönleri ayırt edilebilir. Evvela en basitinden katliam silahları, önceki dönemlerin kılıçlarına ve dolma tüfeklerine nazaran daha sofistike ve yıkıcı hale gelmişti. Makineli tüfekler ve gaz saldırılarıyla daha fazla insan daha hızlı öldürüldü. İkinci Dünya Savaşı sırasında Avrupa'daki "halı bombardımanı" ile yüz binlerce insan öldürüldü. Yahudi Soykırımı'nın endüstriyel olarak üretilmiş gaz odaları soykırımı bilimsel bir zirveye taşıdı. Nasıl gerekçelendirildiği bir yana, Hiroşima ve Nagazaki'ye atılan atom bombaları tüm bir nüfusun yok edilmesi işini yeni bir seviyeye çıkardı.

Ne var ki sivil ve askeri liderlerin düşman gördüklerini öldürme kapasitesi kendi başına yeterli bir açıklama değildir. Bir zihniyet değişikliği de söz

konusuydu. XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başındaki hiper milliyetçilik ve soykırımcı demokrasi burada kısmi bir rol oynamıştı.[1] Yeni ve daha güçlü bir devlet üst-tanımının bir görüntüsü olduğu kadar, Michael Mann'ın sözleriyle "demokrasinin karanlık yüzü"ydü bu. Şu mübarek milletin iç düşmanlarından arındırılması, ardından dış düşmanlarını yok etmek için kararlılıkla kendini feda etmesi gerekiyordu. Yüzyılın esas soykırımı olan Şoah* ya da Yahudi Soykırımı bunun en büyük ve belirgin örneğiydi. Ancak kendine özgü ve bütünleşmiş siyasal düzenler yaratma girişimi, sosyal Darwinizm okumaları ve ırksal hiyerarşi kavramlarıyla da mahmuzlanınca bu zihniyet daha da yayıldı. Çok sayıda örneği vardır: Britanyalılara karşı Mau Mau isyanının "dejenere" Kikuyuları, Hıristiyan Sırplara karşı "yozlaşmış" Müslüman Boşnaklar, Hindulara karşı Müslüman "işgalciler". Tüm bunlar etnik devletin nasıl çekilip çevrileceğine, nasıl tanımlanacağına ilişkin olmanın yanında, halka özgü önyargıları söylentiler, gazeteler, sonrasında radyo, televizyon, İnternet ve mobil telefonla besleyerek mevcut durumun nasıl devam ettirildiğine dair göstergelerdi aynı zamanda.

Demek ki toplu katliamın araçları ve ideolojilerinin yanı sıra yüzyılı diğerlerinden ayıran son bir boyut da nefretin iletilmesiyle ilgiliydi. İnsanlar nakliye yolları boyunca, havaalanları üzerinden, motorlu araçlarla kalabalıklar halinde hareket ediyor, yerli nüfuslar tarafından bir tehdit olarak algılanmaya başlıyordu. Hele ki yüzyıl boyunca Yahudilerle birlikte katledilen ve kovuşturulan Avrupalı Romanlar ya da çingeneler gibi, tüm yaşam tarzları harekete dayanan insanlar için bu durum özellikle geçerliydi. Yahudiler de yerleştikleri ve toplu kıyıma uğramadan önceki yüzyıllar içerisinde giderek daha fazla bağ kurdukları ev sahibi toplumlarda dahi diasporal ve köksüz bir topluluk olarak görülüyordu. Ermeniler, Yahudiler, Müslümanlar, Sihler, Tutsiler ve diğer iç düşmanlar tarafından çevrilen sözde komplolar, geçimlerinden ve statülerinden endişe duyan milyonlarca insana neşredildi. Sonuçta ortaçağ ya da erken modern toplumlarda gerçekleşmiş olanlardan çok daha geniş ölçekli ve yıkıcı pogromlar çıktı ortaya. "Düşman" hep eşikte olagelmişti ama yüzlerce, hatta binlerce kilometre ötedeki yurttaşın, kast yoldaşının, aşiret üyesinin eşiğindeydi artık. Öz savunma ya da kendi toplumunu arındırma amacı güden bu komplolar, yeni kitle iletişim araçları kullanılarak gerçekleştiriliyordu.

Toplu katliamın tabiatı tarihçiler ve özellikle de siyasetçiler tarafından tartışılagelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin 1916 ile 1922 yılları arasında yok edilmesi Avrupalı Yahudilerin uğradığı soykırım ile karşılaştırılabilir miydi? 1943 Bengal Kıtlığı sırasında üç milyon Hintlinin ölmesi, onlara gıda vermeyi reddeden, onları Almanlardan "sonraki en berbat halk" diye niteleyen Churchill tarafından gerçekleştirilmiş kasıtlı bir soykırım mıydı? Fransızların

1. İfade Michael Mann'a aittir. *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing* (Cambridge, 2005) adlı kitabı bu konuya ilişkin kilit çalışma olmaya devam ediyor [*Demokrasinin Karanlık Yüzü: Etnik Temizliği Açıklamak*, Çev. Bülent Doğan. İthaki Yayınları, 2012].

* İbranice'de Holokost, "Şoah" adıyla tanımlanır. Büyük ve korkunç rüzgâr anlamına gelen "Şoah", Naziler tarafından gerçekleştirilen Yahudi Soykırımı'nı anlatmak için kullanılan bir kavramlaştırmadır. (y.h.n.)

Cezayirli muhaliflere karşı 1950'lerde giriştiği harekatlar ya da Amerikalıların 1960'larda Vietnam şehirlerini bombalaması bir soykırım biçimi miydi? Tüm bu pozisyonlar siyaset ve duygular tarafından belirleniyormuş gibi görünüyor. Daha da önemlisi bunların nasıl bağlamsallaştırıldığıdır: İdeoloji, kapasite ve halk desteği bir araya gelerek nefreti nasıl toplu katliama dönüştürmüştür? İzleyen kısımlarda bu olaylardan bazılarına ilişkin karşılaştırmalı bir geri plan sağlamaya çalışıyoruz.

Yahudi Soykırımı'ndan Önce "Etnik Temizlik"

Birinci Dünya Savaşı'nın Doğu, Batı ve Osmanlı cephelerinde yaşanan toplu katliamlar, 2014 yılındaki yüzyıl anmaları sırasında neredeyse ifrata varacak denli bütünlüklü bir şekilde belgelendi. Savaş sırasında en az kırk milyon yaralanmış ve bunların on yedi milyonu yaşamını yitirmişti. Gerçi altmış milyondan fazla insanın öldürüldüğü İkinci Dünya Savaşı'ndan farklı olarak ölenlerin çoğunluğu askeri personeldi. Ancak 1914-1918 arasında ve savaştan hemen sonra sivil nüfuslara yönelik toplumun tabiatını değiştiren bir dizi imha başlamış ve bu durum 1935 ile 1970'ler arasında zirveye tırmanmıştı. Örneğin, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce, savaş sırasında ve sonrasında, Osmanlı İmparatorluğu'nun sekiz yüz elli bin Ermeni sakinini hedef alan ve Ermeni soykırımı olarak adlandırılan bir toplu katliam gerçekleşmişti. Bunun soykırım olarak tarif edilişi (ki özellikle Yahudi Soykırımı'nın akabinde Birleşik Devletler'deki Ermeniler tarafından tasdiklenmişti), 2012 yılında Fransız Meclisi'nde ve daha sonra da Papa Francis'in sözlerinde yankılanmış, bu durum Türk hükümetini öfkelendirmişti. Sık sık bu imha kampanyasının Yahudi Soykırımı'ndaki gibi merkezi idarenin izlediği acımasız siyasetin bir sonucu olarak gerçekleştirilmediği, bunu teşvik edenin çoğunlukla yerel milisler, Müslüman liderler ve sıradan insanlar olduğu ileri sürülür. Ne var ki Türk ve Alman kaynaklarından elde edilen yeni kanıtlar, aslında yerel valiler ile polis şeflerinin katliamı bile isteye başlattığına işaret etmektedir.[2] Ancak adlandırma sorunu bir yana, asıl soru bunun neden olduğu, giderek daha yıkıcı hale gelen bu olayların Batı Avrupalı ulus devletlerin sınırlarında yaşanmış olmasının ne anlama geldiğidir.

Yukarıda sözü edilen üç nedensel etmen kesinlikle devreye girmişti.[3] 1912-1913 Balkan Savaşları'na katılmış ve yakın zamanda Almanya tarafından yeniden silahlandırılmış olan Osmanlı ordusu ve milisleri iyi donanımlıydı. Devletin tabiatındaki değişim de aşikârdı: 1908 yılındaki Jön Türk devrimi ülkenin ve dilinin "Türkleştirilmesi"nden yanaydı ve önceki sultanların daha kapsayıcı siyasetinden uzaklaşmıştı. Rusya ve Balkanlardaki Hıristiyan güçler ile iki nesildir devam eden savaşın yarattığı bağlam, çoğu da entelektüel olan Ermenileri ve Süryani Hıristiyanları potansiyel tehlike arz eden "ötekiler"

2. Eugene Rogan, *The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East, 1914-1920.*
3. Raymond H. Kévorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History* (Londra, 2011) [*Ermeni Soykırımı*, Çev. Ayşen Ekmekçi. İletişim Yayınları, 2015].

haline getirmişti. İletişim de önemliydi. Birinci Dünya Savaşı "içimizdeki tehdit" kavramını genele yaymış ve Rusya, Türkiye'nin bir düşmanı olmasına rağmen, savaş öncesi nesil boyunca yine pek çoğu entelektüel olan Yahudilerin yurttaşlık haklarını inkâr etme politikasına soyunmuştu. Katliamlardaki halk müdahalesi boyutu "İslam tehlikede!" haykırışıyla da tahkim ediliyordu. Bu haykırış Hilafet hareketini ayakta tutmuş, o dönem savaştan sonra Mısır ve Hindistan'da yaşanan milliyetçi isyanlara sıçramış, Kıpti Hıristiyanlar saldırı altında kalırken, Hindu-Müslüman isyanlar devam etmişti.

Birinci Dünya Savaşı emperyal genişlemenin ve emperyal zorun son aşamasını başlatmış ve bu bağlam içerisinde iki savaş arası yıllarda toplu katliamlar görülmeye devam etmişti. Yüz binlerce Türk 1919-1922 Yunan-Türk Savaşı'nı izleyen süreçte Selanik şehrinden sürülmüş ve pek çoğu hayatta kalamamıştı. Türkiye'deki Rumların ölüm oranı da çok yüksekti.[4] Fas'taki Rif isyanı Fransız ve İspanyol askerlerin sömürgeci yönetime karşı çıkan isyancıları katletmesiyle sonuçlandı. Bu mezalimi gerçekleştiren subaylardan bazıları daha sonra İspanya İç Savaşı sırasında yaşanan vahşi baskıya iştirak etti. Sömürgelerde gerçekleştirilen mezalimin yurtiçindeki devlete böyle "sirayet edişi" Hannah Arendt'i akla getirmektedir çünkü o da Alman askerlerinin Birinci Dünya Savaşı'ndan önce ve savaş sırasında Almanya hâkimiyetindeki Güney-Batı Afrika'da gerçekleştirdiği imha kampanyalarının, devletin toplu katliam gerçekleştirebileceği fikrine açık sivil ve askeri bir zihniyet yarattığına inanıyordu.

İkinci Dünya Savaşı yaklaşırken, 6. Bölüm'de sözü edilen üç büyük gelişme toplu katliamın gelecekte daha da artacağını gösteriyordu. Bunların ilki Habeşistan'daki vahşi İtalyan seferiydi. İkincisi, Japonların Çin'de yaptığı zulümlerden biri olan 1937 Nankin katliamıydı. Belki üç yüz bin Çinli yurttaş Japon birlikleri tarafından öldürülmüş ve bu durum o zamandan başlayarak iki devlet arasındaki ilişkileri zehirlemişti.[5] Çan'ın kuvvetlerinin şehir savunması çökünce Japon askerleri zıvanadan çıkmış, görünüşte kaçak Çinli asker olduklarından şüphelendikleri binlerce sivili katletmişlerdi. İşgalin yalnızca ilk ayında en az yirmi bin tecavüz gerçekleşti. Besbelli ki Japon askerleri Çinlilerin direnişinin bu kadar şevkli olmasına öfkelenmişti. Ancak burada rekabetçi milliyetçilik meselesi de vardı. Japonya'nın harp okullarında Japonlara özgü bir ırk hiyerarşisi yorumu getiriliyor ve bu da Çinlileri geri kalmış, Japonların korumasına muhtaç irrasyonel insanlar olarak gösteriyordu.

Savaş öncesindeki üçüncü büyük toplu katliam sağanağı Stalin'in komünist devleti tarafından başlatılmış, yalnızca içteki muhalifleri değil, inatçı zengin köylüler olduğu düşünülen kulakları, Orta ve Doğu Asya'daki etnik grupları da hedeflemişti. Tarihçiler ve yorumcuları bu mezalimin nihai nedeni konusunda derin fikir ayrılıkları yaşamaktadır. Örneğin Michael Mann, Stalin'in terörü-

4. Mark Mazower, *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews, 1430-1950* (Londra, 2004) [*Selanik, Hayaletler Şehri: Hıristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler, 1430-1950*, Çev. Gül Çağalı Güven. Alfa Yayınları, 2013].
5. Mitter, *China's War with Japan*, s. 117-138.

nü Parti'nin halkın yanılmaz sesi, tarihsel hakikatin aracı olduğuna yapılan Bolşevik vurgunun uzun vadeli bir sonucu olarak gördü. Eğer devrim ayakta kalacaksa "sınıf düşmanları"nın ortadan kaldırılması gerekiyordu. Ancak diğer pek çok toplu katliam örneklerinde de olduğu gibi, devlet iktidarı pek çok yerel kan davasının da açığa çıkmasına vesile olarak ölü sayısını olağanüstü biçimde arttırdı.[6] Bununla birlikte, Marksist tarihçiler terörü Stalin'in kişisel programı olarak görüp, onu ardından gelen Nazi soykırımından ayırmak için çok uğraştı. Nazi ideolojisi ile komünist ideolojinin kimi temel noktalarda farklılaştığını kabul etmek gerekir ancak ikisi de liberal hümanizmi hor görüyor ve ona başkaldırıyordu. Yine, yaklaşan dünya savaşı bu iç düşman korkusunun arka planını teşkil etti. İspanya'da Franco'nun işbirlikçilerinden biri 1936 yılında "terörize etmeli, bizim gibi düşünmeyenleri süratle ve acımasızca ortadan kaldırarak kontrolün bizde olduğunu göstermeliyiz" diye yazıyordu.[7]

Yahudi Soykırımı ve Hatırası

Yahudileri hedef alan Nazi soykırımı ya da İsrail devletinin ifadesiyle "Şoah", şüphesiz büyüklüğü itibarıyla bu önceki olaylardan tümüyle farklı, benimsediği endüstriyel katletme biçimiyle de korkunçtu.[8] XIX. yüzyıl sonu ulus devletlerinde, özellikle de 1914 öncesinde Avusturya-Macaristan örneğinde olduğu gibi devletlerin kendi çoklu kimliklerinden şüpheye düştüğü yerlerde antisemitizm ideolojisi bir dönüşüm geçirmişti. Yine de Birinci Dünya Savaşı ve İttifak devletlerinin mağlubiyeti onu daha da dönüştürdü. Almanya ile Avusturya'nın hem içinde hem dışında, bu ülkelerin güçlü savaş makinesinin çökmesinden, Kaiser Wilhelm'in ileri sürmüş olduğu gibi Birleşik Devletler'in İtilaf devletlerinin yanında savaşa girmesinden "Yahudi komplosu" sorumlu tutulabilirdi. Asker eskisi SA ya da SS üyeleri mağlubiyete derin bir hınç besliyordu. Yahudiler önceki iki nesil süresince giderek daha fazla Alman toplumunun bir parçası haline gelmiş, pek çoğu da burada yüzyıllardır yaşamış olmasına rağmen, bu hıncı kullanan Hitler onları nefret edilen "öteki" olarak sunabilmişti.[9] Aynı şekilde Rosa Luxemburg gibi Yahudilerin savaştan sonraki komünist ayaklanmalarda oynadığı rol Alman ulusunu hedef alan ırkçı bir saldırı gibi resmedilebildi. Naziler 1933 ile 1939 yılları arasında Yahudileri yavaş yavaş yurttaşlıktan çıkaran bir dizi kanun çıkardı.

Altı milyon Yahudinin 1942 ile 1945 yılları arasında soykırıma uğratılmasının dolaysız bağlamını elbette İkinci Dünya Savaşı'nın, Doğu Cephesi'nde belki yirmi milyon insanın katledildiği, İttifak devletlerinin bombardımanlarıyla tüm şehirlerin yerle bir edildiği bu savaşın kendi barbarlığı oluşturuyordu. İmha ideolojisi hâkim olmuş, Arendt'in deyişiyle kötülük gündelik, sıradan

6. Mann, *Dark Side of Democracy*, s. 326-330.
7. General Emilio Mola, alıntılayan Helen Graham, *The Spanish Republic at War*, s. 117.
8. Inga Clendinnen, *Reading the Holocaust* (Cambridge, 1999).
9. Mazower, *Dark Continent*, s. 161-184.

bir mesele haline gelmişti. Heinrich Himmler'in sakince ifade ettiği gibi, "Bu halkı yeryüzünden silmek gibi zor bir kararın alınması gerekmişti."[10] Şoah, Hiroşima ve Nagazaki'nin bombalanmasıyla beraber haklı olarak XX. yüzyılın en önemli olayı olarak görüldü, 1943 kıtlığı sırasında üç milyon Bengallinin ölümünü ya da 1960'lardaki Maoist terörü gölgede bıraktı. Yahudi Soykırımı mekânizması yalnızca Almanlarla sınırlı değildi. Bilakis, Fransa'daki Vichy rejimi yetkilileri,[11] Leh ve diğer Doğu Avrupa nüfuslarının geniş kesimleri Yahudilerin derdest edilip toplama kamplarına gönderilmesine hevesle iştirak etti. Nazi ırk teorisi, partinin ilk günlerinden beri mevcuttu. Hitler Avrupa'da Aryan Almanların hâkim olduğu bir "imparatorluk" kurmaya kararlıydı. Kendisinin zaman zaman Britanya'nın Hindistan İmparatorluğu'ndan saygıyla söz etmesi çok şey anlatır. Ukrayna onun "yeni Hint İmparatorluğu" olacaktı.[12] Ancak böyle hedefi net bir soykırımı güdüleyen şey, savaşın şiddeti, bu imparatorluğa birliğini sağlamış bir Alman merkez yaratma hedefi ve itaatkar bir sömürgeci emek gücünü terbiye etme arzusu olmuştu. Auschwitz'in komutan yardımcısı tüyler ürperten bir "hoşgeldiniz konuşması"nda kurbanlarına şöyle diyordu: "Burası bir sanatoryum değil, burası bir Alman toplama kampı ve üç ay yaşamayı ümit edebilirsiniz ... Buradan tek çıkış var o da ölülerin yakıldığı yerin bacasıdır."[13]

Savaşın sonunda komünist ve antikomünist kuvvetlerin katliamlarına, karşı-katliamlarına tanık olundu. Stalin'in kuvvetlerinin antikomünist Leh savaş esirlerine karşı 1945 yılında gerçekleştirdiği "Katyn katliamı" iyi bilinir. Ancak çöken faşist rejimlerin ve güçlenen komünizmin bulunduğu her yerde benzer mezalim gerçekleşti. İşgalci Sovyet kuvvetleri yüz binlerce Alman kadına tecavüz edip erkekleri oracıkta öldürdü. Slovenyalı komünistler mağlup İtalyan faşist birlikleri Fiume civarında katletti. Aynı anda Yunanistan'da antikomünist kuvvetler İngilizlerin ve Amerikalıların örtük desteğiyle komünistleri ortadan kaldırıp sürerek Arnavutluk sınırına geri püskürttü. Avrupa'nın her yerinde savaşın son saatlerine kadar dahi Yahudilerin katledilmesi devam etti.

Yahudilere yönelik soykırımın yarattığı sonuçlar kimi bakımlardan neredeyse en az olayların kendisi kadar önemliydi. Yahudi Soykırımı etrafındaki "sessizlik efsanesi"nin aksine, ölü sayılarına ilişkin ciddi araştırmalar ve kayıt altına almalar neredeyse savaştan hemen sonra, önce Yiddiş dil çevreleriyle Yahudi devletinde, kısa bir süre sonra da Batı Avrupa ile Birleşik Devletler'de başladı. François Azouvi'nin göşterdiği üzere,[14] sinemacılar, edebiyatçılar ve diğer kesimler neredeyse 1945'in hemen ardından tartışmaya dahil oldu. Gerçi dünyanın farklı yerlerindeki hayatta kalan Yahudi toplulukları Yahudi Soykırımı'nı anma

10. *Gauleiter'e nutuk*, Polonya, 6 Kasım 1943, Griffin, *Fascism* içinde, s. 162.
11. Robert Gildea, *Marianne in Chains: In Search of the German Occupation, 1940-1945* (Londra, 2002), s. 272-280.
12. Mazower, *Dark Continent*, s. 150.
13. Karl Fritzch, alıntılayan kampların canlı bir tanığı olan Josef Paczynski, Tony Paterson, "Auschwitz survivors remember the horror of the camp 70 years on", *The Independent*, 25 Ocak 2015.
14. François Azouvi, *Le Mythe du Grand Silence: Auschwitz, les Français, le Mémoir* (Paris, 2012).

işinin ne kadar ileri götürüleceği konusunda fikir ayrılıkları yaşıyordu. 1950'lerin başında BBC'deki bir televizyon programının toplu mezarlara yığılan rahatsız edici ceset fotoğraflarını gösterdiğini, ebeveynlerimin genç oğullarının böyle görüntüleri görmesinin doğru olup olmayacağını tartıştıklarını çok net hatırlıyorum. Ancak Yahudi Soykırımı'nı araştırmak, Soykırım hatırası oluşturmak anlamına gelmiyordu. Tony Judt'un ileri sürmüş olduğu gibi,[15] Avrupa'da, hatta Birleşik Krallık'ta siyasetçiler ve kamusal figürler soykırımın ırksal boyutuna girmekten çoğunlukla kaçınıyordu. Nürnberg savaş suçları yargılamaları, daha sonra 1962 yılında Adolf Eichmann'ın yargılanması kamusal farkındalığı arttırdı. Ancak faillerin çoğu ya çoktan Güney Amerika'daki otoriter ülkelere kaçarak adaletin elinden kurtulmuştu ya da savaşın galipleri için yargı karşısına çıkarılamayacak kadar kıymetli hale gelmişti. Aynı şekilde savaşın Uzak Doğu cephesinde hem Kuomintang hem de komünistlerin Japon savaş suçlularını, Nanjing katliamının sorumlularını dahi kovuşturma tarzı oldukça dengesizdi. "Asya Asyalılarındır" fikri hâlâ biraz karşılık buluyor, komünistlerse kendilerini intikam değil adalet arayan, meşru fakat aynı zamanda daha üstün bir halk iktidarı olarak öne çıkarmak istiyordu.[16]

Judt'a göre Yahudi Soykırımı'na, onun bir daha yaşanmamasına ilişkin çözümleme ve tartışmalar savaş sonrası dönemdeki Avrupa medeniyetinin en önemli başarısıydı ve hatta Avrupa Birliği'nin oluşumundan bile daha önemliydi.[17] İsrail devleti ve özellikle de onun Birleşik Devletler'deki destekçileri içinse, aksine bu, devletin bekasının temel teminatı haline geldi. Mezalim modern insan hakları bilincine sirayet etti. Öte yandan savaş sonrası yılların önemli bir boyutu da bu bilincin sömürgecilik bağlamındaki şiddet ve toplu katliama yönelik tutumları etkilemekte yetersiz kalışıydı. Fransız liberaller 1950'lerde Cezayir'deki korkunç zulüm örnekleri karşısında çoğunlukla sessiz kalırken, pek çok Britanyalı liberal de Malaya ve Kenya'daki komünist ve Mau Mau ayaklanmaları sırasında yaşanan olaylar konusunda sessiz kalıyordu. Sömürgeciliğin bu son savaşlarında yüz binlerce insan öldürüldü. Binlerce insan asılır ya da hapiste ölürken, Britanya kuvvetlerinin Mau Mau savaşçısı olduğu düşünülen çok sayıda insanı toplu cezalandırma yaparak yargısız infaz ettiğini düşünmek için geçerli sebepler vardır.[18]

Aynı şekilde solcular da Çin'in Büyük İleri Atılım'ı ve Kültür Devrimi sırasında yaşanan toplu katliamlar ve açlık ya da komünist Kuzey Vietnam'da kapsamı daha sınırlı tutulan tasfiyeler konusunda sessizdir. Onların gözünde Kuzey Vietnam'daki ABD saldırısı Pol Pot rejiminin 1970'lerde Kamboçya'da gerçekleştirdiği katliamları gölgede bırakmaktaydı. Gerçi Hanoi'de sivilleri hedef alan bombardımanlar sahiden de İkinci Dünya Savaşı sırasında Alman şehirlerinin

15. Judt, *Postwar*, s. 803-822.
16. Barak Kushner, "Pawns of Empire: Postwar Taiwan, Japan and the Dilemma of War Crimes", Adam Culow (Ed.), *Statecraft and Spectacle in East Asia* (Londra, 2010) içinde, s. 108-130.
17. Judt, *Postwar*, s. 803-822.
18. David Anderson, *Histories of the Hanged: Britain's Dirty War in Kenya and the End of Empire* (Londra, 2005); Caroline Elkins, *Britain's Gulag: The Brutal End of Empire in Kenya* (Londra, 2005).

maruz kaldığı toplu ve yoğun bombardımanı andırıyordu. Birleşik Devletler ve müttefiklerinin saldırıları sonucunda iki milyon Vietnamlı yaşamını yitirdi. Toplu katliam nesnesi olan Yahudiler dünya vatandaşı statüsünü kazanırken, beyaz olmayan halklar daha uzun bir süre bekledi. Ancak demokratik İsrail devletinin Filistinli vatandaşlarıyla komşularına karşı takındığı ödün vermez tavır ve zaman zaman gerçekleştirdiği acımasız eylemler, sık sık meşruiyetini Yahudi halkın geçmişte yaşadığı eziyetten alıyormuş gibi görünüyordu. Gerçekten de beyazların bağımlı dünyayı "uygarlaştırma görevi" varlığını korumuş, Avrupa tarihinin dehşetinden nasibini almamıştı.

Katliam, Etnik Temizlik ve Yeni Devletler

Ne var ki toplu katliam savaşın Avrupa cephesiyle ya da duvara sırtını vermiş sömürgeci güçlerin doğrudan eylemiyle sınırlı da değildi. Hindistan'ın bölündüğü 1946 ile 1948 yılları arasında belki de bir buçuk milyon insan öldürüldü. 1948 ile 1952 arasında ve yine 1971 Bangladeş Savaşı sırasında daha fazlası öldürüldü. İndira Gandi'nin katledilmesinin ardından başlayan 1984 toplu Sih katliamı da bu dramın son perdesi olarak görülebilir.[19] Yukarıda sayılan önkoşullar Hindistan'ın bölünmesi sırasında bir kez daha açıkça görülebiliyordu. Katliam büyük bir savaşın ardından başladı. Silah boldu ve silahlı milisler (bu örnekte prensliklerin birlikleri, Sih ve Müslüman gaziler ile militan siyasi grupların mensupları) Hint Yarımadası'nın her yerine yayılmıştı. Japonya'ya karşı verilen savaşın Doğu Cephesi'nden Bengal'e gelen silahlar, Kalküta ve Hindistan'ın doğusunda 1946 yılının yazında ve sonbahar başında yaşanan katliamlarda bilhassa önemli bir rol oynayarak trajediyi başlatmış gibi görünüyor. Gyanendra Pandey gibi tarihçiler, demiryolları doğu Bengal ile batı Pencap'tan gelen trenleri Hindistan ovalarına taşıdıkça, mezalim söylentilerinin yeni mezalimleri nasıl tetiklediğini gösterdi.[20]

Öte yandan, başarısız sömürge devleti toplu katliam karşısında pasif kalır, Hintli sözcüler Mountbatten için gıyabi yargılama çağrısı yapmaya devam ederken, bu olayların aynı zamanda demokrasinin karanlık yüzünü temsil ettiğine şüphe yoktur. Nehru'nun daha sonra bir Müslüman milliyetçiliği türüne dönüşecek olan şeyin gücünü kavrayamaması; 1946 Büyük Kalküta Katliamı'nın başlamasında Cinnah'ın oynadığı rol ve zamanında kendisinin "güvelerin kemirdiği Pakistan" dediği şeye muhtaç hale gelişi; militan Hindu örgütü Rashtriya Swayamsevak Sangh (RSS) gibi illegal siyasi örgütlerin sahip olduğu kötücül nüfuz: Hepsinin de şiddetin bu aşamaya ulaşmasında katkısı vardı. Yeni Hint hükümeti Hindistan cumhuriyetini konsolide etmek için 1948 yılında eski Haydarabat prensliğini fiilen işgal edince, "Rızakarlar" denilen gruplar Hin-

19. Shruti Kapila, "1984: Sacred violence and Militant Sikhism", yayımlanmamış çalıştay metni, Cambridge, 2012.
20. Gyanendra Pandey, *Remembering Partition: Violence, Nationalism and History in India* (Londra, 2001).

duları ve olasılıkla aşırı milliyetçi RSS'nin tesiriyle kurulmuş çeteleri öldürdü ve geride en az otuz bin ölü kaldı. Ardından solcu Telangana isyanı binlerce yeni kayba yol açtı.[21]

Savaşın psikolojisi de ilgiyi hak ediyor. Önceki neslin benimsediği siyasi retorik Hinduları, Müslümanları ve Sihleri dost, komşu hatta kardeş olarak tanımlayagelmişti. Gandi burada en ön saftaydı. Shruti Kapila sonradan gerçekleşen katliamların çoğunun "kardeşler arasında" yaşandığını söyler çünkü nesillerdir birlikte yaşamış insanlar bir diğerinden -mahremine girip onu öldürerek- intikam alıyordu ki bu *Bhagavad Gita*'daki kardeş katlinin uzak bir yankısıydı.[22] Ne var ki ahlaki amneziye başvurmak da bir o kadar kolaydı: İnsanlar öldürdü ve bunun hatırasını ve suçluluk duygusunu zihinlerinden silip hayatlarına devam etti. Hintli mi yoksa Pakistanlı mı olduğunu bilemeyen Urdu yazar Saadat Hasan Manto bu katliamları edebi üslupla kayda geçirmişti. 1950 yılında yazdığı öykü *Thanda Gosht* ("Soğuk Et") Sihler ve Müslümanlar arasında geçen bir tecavüz ve cinayet hikâyesidir. Başkahramanı "Saldırdığım ev ... altı kişi yaşıyordu orada ... altısını da kestim ... bir kız vardı çok güzel ... onu da tuttum götürdüm" der.[23]

Yahudi Soykırımı'nda olduğu gibi Hindistan'ın bölünmesi sırasında yapılan katliamın, en azından kamusal olarak uzun bir süre boyunca bastırılan hatırasının esaslı siyasal ve kişisel sonuçları olmuştu. Hindular ve Sihler Pakistan'dan, sonra da Bangladeş'ten sürüldü, demokratik Hindistan'daki Müslümanların durumuysa daha iyiydi. Gelgelelim, Müslüman çoğunluğun görüşüne göre Pakistan'ın bir parçası olmuş olması gereken Keşmir'e ilişkin sürekli çatışma Hindistan yarımadasındaki hayatı çarpıtmaya devam etti. Keşmirli militanlar 2008 gibi geç bir tarihte, olasılıkla Pakistan güvenlik teşkilatındaki kimi unsurların da dahil olmasıyla Mumbai'ye öldürücü saldırılar düzenledi.

Seylan/Sri Lanka'da çatışmanın tırmanması da yarımadanın güvenliği için iyi olmadı. Hindistan'a kıyasla Sri Lanka 1948 yılında sömürgecilikten barışçıl bir şekilde kurtulmuştu. Ne var ki giderek daha da militan hale gelen Tamil azınlık ile Singala çoğunluk arasında yaşanan ve kökenleri sömürgeci döneme dayanan istihdam, siyasi otorite ve ekonomik kaynak rekabeti 1970'ler ile 1980'lerde şiddetli biçimler aldı. Daha iyi eğitimli ve ayrıcalıklı bir grup olan Tamillerin bu pozisyonunu devam ettirmek amacındaki "Tamil Kaplanları" (TEKK) Tamillerin ayrı bir kimlik olduğunu savunan sert bir retorik geliştirerek adanın kuzeyinde kendine bir devlet kurmaya çalıştı.[24] Rajiv Gandhi'nin Tamil bir intihar bombacısı tarafından, güya Hindistan'ın uzaktaki Tamil soydaşına yardım etmemesi nedeniyle öldürülmesinin ardından şiddet Hindistan'a

21. Sunil Purushotham, "Destroying Hyderabad and making the nation", A. G. Noorani, *The Destruction of Hyderabad* (Delhi, 2013) kitap incelemesi, *Economic and Political Weekly*, XLIX, 22 (31 May 2014) içinde, s. 28-33.
22. Shruti Kapila, "A History of Violence", *Modern Intellectual History*, 7, 2 (Ağustos 2010), 437-457.
23. Sayyid Hussein Manto (Çev. Nasreen Rehman), *Thanda Gosht* (1950), s. 7; tercümanda bulunan kopyadan.
24. Jonathan Spencer (Ed.), *Sri Lanka: History and the Roots of Conflict* (Londra, 1990).

sıçradı. Çinlilerin Sri Lanka hükümetinden yana bir müdahalede bulunacağı kuşkusu Hindistan'ın neden temkinli davrandığını açıklıyordu. Bu açmaz ancak 2010'larda, Sri Lanka hükümeti Tamil Kaplanları'nı ezip, binlerce savaşçısını infaz ve pek çok yorumcuya göre de savaş hukukunu ihlal ettiği zaman son buldu. Bu iç savaşta 1983 ile 2009 yılları arasında belki de en az kırk bin sivil öldürülmüştü. Bu olayların önemli bir özelliği, söz konusu katliamın meşrulaştırılması için "etnik şeytanlaştırma"nın bir biçiminin kullanılma şeklidir. Bu popülist retoriğe göre Tamiller her zaman "işgalci" olagelmişti; oysa aslında XVIII. yüzyıldaki Kandy krallığı bir Tamil hanedanı tarafından yönetiliyordu ve kültürü bir Hindu-Budist meleziydi.

Kamboçya'da Kızıl Kmerlerin 1960'ların sonunda belki de iki milyon "sınıf düşmanı"nı katletmesi radikal bir komünist devletin doğrudan öncülüğünde işlenmiş bir mezalimken, bundan birkaç sene önce Endonezya'da olaylar tam tersi yönde gelişmişti.[25] 8. Bölüm'de de tartışıldığı üzere, burada İslamcı bir postkolonyal hükümet yerel liderlerle milislere, çoğu da Çinli sivil olan bir milyon "komünist"in ortadan kaldırılmasının bir ulusal öncelik olduğu mesajını vermişti. Bu olay Soğuk Savaş'ın dorukta olduğu bir zamanda, Vietnam'daki savaşın başında gerçekleşti. 1948'den sonra İsrail, Arap düşmanlarına karşı üç büyük savaş verirken Ortadoğu da şiddet olaylarına sahne oldu. Tüm bunlarda mağdur olanlar sivillerdi. Örneğin İsrail 1982 yılında Başbakan Ariel Sharon'la birlikte Lübnan'da saldırı savaşından savunma savaşına geçerken, Hıristiyan milisler binden fazla Filistinli mülteciyi katletti.

1990'lar Kuşağı ve İnsani Müdahale(sizlik)

Afrika da Birinci Dünya Savaşı'ndan beri toplu katliamlara sahne olmuştu. Belki de yarım milyon Ugandalı, Mau Mau ayaklanmasından çok farklı bir şekilde, İdi Amin'in 1971-1979 arasındaki zalim yönetimi sırasında yaşamını yitirdi. Ancak özellikle Orta Batı Afrika yüzyılın çoğunda sefil ve çalkantılı bir tarihe sahip olmuştu. Kongo'daki Belçika yönetimi kıyıcı, sömürücü ve uzun ömürlüydü. Komünist bağımsızlık önderi Patrice Lumumba, Soğuk Savaş'ın yarattığı bağlamda 1971 yılında yapılan şiddetli bir darbeyle devrildi. Kongo 2015 yılına kadar yoksul ve etnik çatışmaya meyilli kaldı. 1967-1970 Nijerya iç savaşında bir milyondan fazla insan açlığın ve doğrudan işlenen cinayetlerin sonucu olarak katledilmiş olabilirdi.[26] Yine burada da yerel düşmanlıklar uluslararası Soğuk Savaş politikasıyla alevlenmişti. Apartheid'a karşı verilen mücadele sırasında Güney Afrika'nın Natal bölgesi önemli şiddet olaylarıyla karşı karşıya kaldı.

Ancak postkolonyal dönemin en şerle anılan soykırımlarından biri Kongo'nun komşusu Ruanda'da gerçekleşti.[27] Burada da sebep, başlıca iki kabile grup-

25. Adrian Vickers, *A History of Modern Indonesia* (Cambridge, 2005) [*Endonezya: Komünistlerden İslamcılara Bir 20. Yüzyıl Tarihi*, Çev. Attila Tuygan. Ayrıntı Yayınları, 2013].
26. Falola and Heaton, *A History of Nigeria*, s. 175-180.
27. Mann, *Dark Side of Democracy*, s. 428-473.

laşması olan ve iktidar ile kaynaklar için rekabet halinde bulunan Tutsiler ile Hutular arasındaki etnik çekişmeydi. 1994 yılında silahlı Hutu milisleri Tutsileri sistematik bir şekilde katletmeye başlayarak toplamda tahminen sekiz yüz bin kişi öldürdü. "Uluslararası toplum" durmuş izlerken köyler yeryüzünden silindi. Nihayetinde Tutsiler de silahlandı, inisiyatifi yeniden ele alıp ülkenin kontrolünü ele geçirdi, soykırım faili pek çok Hutuyu Kongo'ya sürdü, binlercesini de öldürdü. Bu çatışmanın yerel yankıları sürdü. Ruanda ciddi bir ekonomik ilerleme kaydederken, bunda suçluluk hisseden Batılı güçlerin ülkeye döktüğü yardımın payı hiç de az değildi. 2010'larda ortalama bir Ruandalının ömrü yirmi yıl uzamıştı. Ülke yabancı yatırımcılar tarafından yeğlenen bir yer haline geldi. Ancak Hutu-Tutsi çatışması kendisi de bir Tutsi olan Başkan Paul Kagame'nin rejiminde alttan alta sürdü, bu sırada Ruanda ordusu Kongo'daki sabık düşmanlarının geri dönebileceği korkusuyla ülkeye müdahale edip burada çatışmalar çıkarmaya devam etti.[28]

Ruanda'daki çatışmanın bu kadar şiddetli hale gelmesinde sömürgeciliğin mirasının önemli bir rolü vardı. Belçikalıların madenler ve diğer kaynaklar üzerindeki kontrollerini korumak için oynadığı böl ve yönet oyunu, Britanyalılar ile Fransızların Irak ve Suriye'de yaptığından bile daha belirgindi. Aynı zamanda iki grubun benzer büyüklükte olmasının ve sıkıntılı bir bölgede silaha erişimlerinin bulunmasının da etkisi oldu. Son olarak, yabancı güçlerin Ermeni ve Yahudi soykırımlarında olduğu gibi eylemsiz ve aciz kalışı da önemliydi.

Katliamı hazırlayan önkoşulların böyle bir araya gelmesinin bir diğer örneği Sierra Leone'deki isyancıların 1990'larda yaptığı toplu katliamdı. Liberya devlet başkanı Charles Taylor düzensiz birliklerden oluşan güruhları hududun ötesine yollamış ve elli binden fazla köylü katledilmişti. Taylor'un 2012 yılında insanlığa karşı işlenen suçlardan kovuşturulup hapse mahkûm edilen ilk devlet başkanı olması çarpıcıdır. Taylor her ne kadar suçlu olursa olsun, olan bitenler Avrupalıların, Amerikalıların ve Asyalıların da kesinlikle bir yere kadar nisyanla malul olduğunu gösteriyor. Ancak Başkan George W. Bush'u ve Başbakan Tony Blair'i müdahale etmeye ikna eden şey de Ruanda soykırımı ile Boşnak Müslümanların hemen hemen aynı dönemde Sırplar tarafından katledilmesi olmuştu. Bunun da 2001'deki gelişmelerin ardından Afganistan'ın, peşinden de 2003 yılında Irak'ın işgal edilmesi kararının verilmesinde ciddi bir etkisi oldu. Irak'ta Saddam Hüseyin "Bataklık Arapları" ve çeşitli Şii gruplara yapılan saldırıları takip eden Kürt azınlığa karşı bir toplu katliam başlatmıştı. Katliam ve karşı-katliamlar, Sünni militanlardan oluşan cani IŞİD hareketinin ortaya çıktığı 2015 yılında da devam etti.

28. David Kampf, "How Rwanda Threatens its Future", *The International Herald Tribune*, 17 Ağustos 2013.

Katliamın "Ufalması" ve Küçük Bölünme Savaşları

Toplu katliamların XX. yüzyılın sonunda ve XXI. yüzyılda, örneğin Ruanda, Sırbistan, Suriye ve Irak'ta sürüyor oluşu karşısında duyulan dehşet, bizi 1945'ten ve hele de 1980'lerden beri gerçekleşen çok önemli değişiklikleri görmekten alıkoymamalıdır. Antisemitizmin 2000'den beri Fransa, Macaristan ve Ukrayna'daki canlanışı sahiden de ürkütücüdür. Bu canlanış, gücünü Müslümanlar arasındaki İsrail karşıtı duygular kadar, bir dünya gücüyken yaşanan gerileme sebebiyle ya da komünizmin çöküşüyle şaşkınlığa kapılmış ulusları birleştirmek için girişilen onulmaz bir arayıştan alıyordu. Ancak toplu kıyıma doğru genel bir yönelim yaşanması pek mümkün görünmüyordu.

Önceki dönemlerdeki toplu kıyımları hazırlayan şey, yeni haberleşme yöntemlerinin, hararetli ve çoğunlukla da uğursuz devlet ideolojilerinin ve bunların yeni savaş yöntemleriyle hayata geçirilmesinin eş zamanlı olarak gerçekleşmesiydi. Ne var ki 1980'lerden sonra katliamın doğası değişti. Bu tarihten sonraki toplam ölü sayısı, 1914 ile 1970 arasındaki iki dünya savaşının, devrimlerin ve otoriter devletlerin işlediği soykırımların ortaya çıkardığı bilançonun yanına yaklaşamazdı.[29] Devletlerarası katliamlar ve etnik temizlik elbette hız kesmeden devam etti ancak artık bunlar yekdiğerine karşı ileri sürülen hak ve hakikat iddiaları arasındaki kapsamı sınırlı çatışmalara bölünmüş halde yaşanıyordu: Ortadoğu ve Kuzeybatı Afrika'daki etnik ayrımlara dayalı olarak yerel Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasında yaşanan çatışmalar; 2012'den sonra Güney Sudan'da artık iyice pekişmiş kategoriler olan Nuerler ve Dinkalar arasında yaşanan türden kabileler arası savaşlar; Myanmar/Burma'da olduğu gibi Budistler ile Müslümanlar arasında yaşanan pogromlar; Pakistan[30] ve Irak'ta olduğu gibi yerel Sünni-Şii çatışmaları ve Sri Lanka'daki gibi Tamil-Sinhala çatışmaları. Bu dönem tüm Ortadoğu'da yaşanan başarısız "Arap Baharı"nın ortaya çıkardığı şiddetle sona erdi.

Bu gelişmeler pek çok açıdan hâlâ demokrasinin karanlık yüzünü yansıtıyordu ama aynı şekilde ulus devletin morfolojisi ve parçalanışı sayısız yerel milise de güç kazandırdı ve bunlar devlet şiddetinden istifade etmek yerine, nefretin ve katliamın hedefine çoğunlukla diğer grupları oturttu. Achille Mbembe'nin "nekropolitika" kavramı burada faydalıdır. Foucault'nun "biyopolitika"sının (üretimin vs. toplumsal kontrolü) karşısına konan nekropolitika, ahlaki ve coğrafi olarak, ayrım gütmeyen bir öldürme ve feda (İHA saldırıları ve intihar bombacıları) ile tanımlanıyor, giderek de daha görünür hale geliyordu.[31]

---

29. Cinayetlerin uzun vadede azalmakta olduğuna ilişkin argüman hâlâ şüphelidir; bkz. Victor David Hanson, "The Aztec Road", Ian Morris'in *War! What is it Good For? The Role of Conflict in Civilisation from Primates to Robots* (Londra, 2014) kitap incelemesi, *TLS*, 26 Eylül 2014 içinde, s. 9-10.
30. Ahmed Rashid, *Descent into Chaos: How the War against Islamic Extremism is being Lost in Pakistan, Afghanistan and Central Asia* (Londra, 2008).
31. Achille Mbembe, "Necropolitics", *Public Culture*, 15, 1 (Kış 2003), s. 11-40.

Örneğin 2001'den sonra Irak'ta Sünniler, farklı Şii grupları ve Kürtler arasında neredeyse sürekli bir çatışma vardı. Katliam kurbanlarıysa artık bölünmüş ve zayıflamış devletin kurbanları değil, çoğunlukla tesadüfen yanlış bir zamanda markette ya da camide olup intihar bombalarına yakalanan insanlardı. 2011'den 2015'e kadar Suriye ve Irak'ta yaşanan savaş gibi büyük çatışmalarda dahi katliam, ağırlıklı olarak yerel milisler tarafından gerçekleştirildi. İslamcılar, Sünniler, Kürtler ve kalan Hıristiyanlar birbiriyle savaştı. Yerel halka yönelik bu tür bir şiddetin önsemesi 1980'ler ve 1990'larda Kuzey İrlanda ve Britanya anakarasında yapılmış, İrlandalı milliyetçi radikaller ile onların düşmanları, devlet görevlilerini değil de gündelik yaşamlarına devam eden sıradan insanları öldürmek için bombaları kullanmıştı. Şimdi artık şiddetin kendisi de bölünmüş, El-Kaide, Boko Haram, IŞİD ve Eş-Şebab gibi gruplar devlet politikalarının intikamını almak için sivilleri hedefler olmuştu. Bu bir açıdan 1890'lar ve 1900'lerin anarşist katliamlarını hatırlatıyordu fakat hedef önceki dönemdeki gibi siyasi liderlerden daha ziyade sıradan sivillerdi. Dindar bağnaz gençlik, dinî ya da siyasi önderlik tarafından değil, İnternet üzerinden devşirilip savaş bölgelerinde bir araya getirildikçe katliam da demokratikleşip uluslararası bir hal aldı.

Bu dağınık katliam biçimlerini besleyip onlara temel oluşturan ideolojileri bir kez daha göz önünde bulundurmak önemlidir. Besbelli ki intikam, altta yatan "bizim haklarımız" talebiyle birleşerek burada bir rol oynadı. Aynı zamanda intihar bombacısı "karşılıklı feda" diyebileceğimiz ("ben seni öldürebilirim çünkü kendim ölmeye hazırım") bir jestte bulunuyordu ki bu önceki dönemin toplumsallaşmış etnik imhalarından farklıydı ve yeni dinin toplu katliam üzerindeki yeni etkisini yansıtıyordu. Dini savunanların iyilik ve ahlak üzerine verdiği mütedeyyin vaazlara rağmen, elbette dışlama ve katliam sık sık din ile meşrulaştırıldı. Ancak XX. yüzyıl sonuyla XXI. yüzyıl başındaki bölünmüş dini arzularla birlikte onun da mantığı alttan alta değişti. Aynı zamanda bazen geliri olmayan, evlenemeyen, şerefi yok sayılan ve anlamlı bir hayat süremeyen, İnternette dolaşan radikal ideologların merhametine kalmış çağdaş gençliğin yaşadığı derin ahlaki sefaletin de rolü vardı.

Devletin katliam ideolojileri ve pratikleri de alttan alta değişti. 1940'lardaki kitlesel bombalamalar devletler arasındaki kontrolsüz savaşla ve "halkın iradesi" kavramlarıyla meşrulaştırılıyordu. 2000'lere gelindiğinde İHA'ların hedef gözeterek gerçekleştirdiği katliamlara ve diğer hedef gözeten saldırılara yardım ve yataklık suçu eşlik ediyordu. Akıl yürütme aşağı yukarı şöyleydi: "Eğer teröristlerin yakınındaysan, gazeteci yahut bir düğünde misafir bile olsan ölmeyi hak ediyorsun." Sömürgeci dönemden kalma bu toplu cezalandırmalara böyle geri dönülebilmesi, bir kez daha silahlardaki teknik ilerlemelerle mümkün oldu. Füzesavar hava araçları ile uzaktan kontrol edilebilen uçaklar Hitler'in 1945'teki V2 roketlerinden beri savaşta kullanılagelmişti. 2000'den sonra yeni bir gelişme, düşman olduğu düşünülenleri insan müdahalesi olmadan elektronik

olarak hedefleyecek robotik "İHA"ların yapılmasıydı ki bu hamlenin kitle imha silahlarına ilişkin BM sözleşmelerinin amaçlarına aykırı olduğuna inanan çoktu.

İlla ki belirli bir felsefenin ya da dini önderliğin telkinine dayalı olmayan bir çaresizlik hissi, öfkeyle, farklı olunduğu anlayışıyla, popülist mesajlarla körüklenerek güya modern olan yerleşik toplumlardaki katliamları bir o kadar etkiledi. Birleşik Devletler için bu özellikle doğrudur çünkü diğer gelişmiş toplumlardaki ortalamaya kıyasla burada cinayet oranı en az üç kat, 2014 yılında silahla adam öldürme oranı ise on kat daha fazlaydı ki bu durum çete kimliğine ve ırklar arası nefrete dayalı bir tür iç savaşa işaret etmektedir. Bu görüngü, suça ilişkin sonraki kısma da bir bağlantı sağlar.

Bir Suç ve Cinayet Yüzyılı

Bu bölümde şimdi adli cinayet, sonra da yüzyıl boyunca suçun doğası meselesine giriyoruz. Aile cinayetlerinde ya da suç kartelleri arasındaki çatışmalarda on milyonlarca insan öldürüldü. Yüzyılın sonunda Latin Amerika ile Birleşik Devletler arasındaki uyuşturucu ticareti iyice çığırından çıkınca, Meksika ve Peru'da adli cinayet küçük bir savaş boyutuna ulaşmıştı. Savaşın yarattığı can kaybıyla kıyaslandığında, suçun yüzyıl boyunca yarattığı kaybın ölçeği daha küçüktü. Ne var ki suçun şekli irdelendiğine ortaya hukuk, hesap verilebilirlik, insan zihni ve iktidarın tatbikiyle ilgili önemli sorular çıkmaktadır. Suçun oluş sıklığı ve gelişimi, böyle bir irdeleme için temel olagelmiş çeşitli etmenlerin etkisi altındadır: Kentleşme, nüfus hareketliliği, değerin nasıl saklandığı, imparatorluğun ticareti ve savaşın sıklığı. Yüzyıl boyunca suçun küreselleşme eğilimi göstermesi, ona karşı harcanan çabanın da uluslararası hale gelmesiyle sonuçlandı. Uluslararası Kriminal Polis Komisyonu (1923) genişletildi ve adı 1956 yılında İnterpol olarak değiştirildi.[32]

Bununla birlikte, suç tanımının kendisi de yalnızca devletler, mağdurlar ya da failler tarafından değil, antropologlar ve sosyologlar tarafından da hayli tartışıldı. Yüzyılın başında, kent nüfusu görece küçük ve kır nüfusu da hâlâ görece özerk yerleşimlere dağılmış haldeyken, suç çoğunlukla usulle tanımlanıyordu. Gerçekten de ihtiyar heyetinin, toprak ağalarının ya da gezici yargı görevlisi seçkinlerin önüne gelen davaları suçtan ziyade çoğunlukla "ihlal" [transgression] olarak görmek daha doğru olur. Yalnızca devletin yasal yönetimselliğinin yerel liderler tarafından önceden kararlaştırılmış usule uygun ihlaller yelpazesiyle örtüştüğü ve onu kendi kapsamına dahil ettiği yerlerde suç kavramının yaygınlaşmış olduğu görülebilir.[33] Yüzyıl boyunca bu farklı özneler arasında ciddi yorum tartışmaları da yaşandı. Örneğin Çin ve Japonya'da yükselen milliyetçi hukuk sistemlerinin yanı sıra Afrika ve Asya'daki sömürgeci yönetim de yeni

32. Fenton S. Bresler, *Interpol* (Londra, 1993).
33. İster istemez Michel Foucault'nun (Çev. Alan Sheridan), *Discipline and Punish: The Birth of the Prison* (Londra, 1977) çalışması akla geliyor [*Hapishanenin Doğuşu*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay. İmge Yayınları, 2019].

doğan bebeğin katledilmesini bir suç olarak sınıflandırmaya başlamışken, çoğu olagelmiş uygulama bunu kabul hatta tasdik ediyordu. Yönetimselliğin yaygınlaşması bu uygulamayı, özellikle de kız bebeklerin öldürülmesi ile kadın sünnetini 1950'lerden itibaren sınırlandırmış görünüyor. Ancak bunun yerine daha sonra yeni koşullar geçti. Çin'de Maoist ve post-Maoist "Tek Çocuk Politikası" bebeklerin gizli olarak katledilmesini teşvik etti.[34] Yine 1980'lerden sonra doğmamış çocukların cinsiyetlerini tespit etmek için yapılan klinik testlerin ortaya çıkması özellikle Hindistan'da kürtajın çok artmasına neden oldu.[35] Eğilim erkek çocuğa duyulan ihtiyacı vurgularken, devlet kürtajın diğer biçimlerini yasal hale getirse bile belirli bir cinsiyeti hedefleyen kürtaja karşı çıktı.

Pek çok Hindu, Müslüman ve hatta Budist toplumda tecavüzle ilgili olarak da çok benzer bir durum hâkim oldu. Kabilenin yaşlıları ve yerel hâkimler şayet tecavüze uğradığı düşünülüyorsa gençlerin aile üyeleri tarafından öldürülmesini görmezden geliyordu. Aynı şekilde sözde küfre sapma durumlarında işlenen cinayetler ya da yapılan saldırılar, yerleşik suç anlayışları ile genişleyen devletin suç anlayışı arasındaki net farkı gösteriyordu. Yüzyılın sonuna doğru, geleneksel olduğu düşünülen Müslüman toplumlardaki "karşı-modernite" dediğim şey, yasak cinsel ilişkilere girmiş, hatta Pakistan ve Nijerya örneklerinde yerel eğitimden faydalanmış kadınların öldürülmesiyle sonuçlandı. Aynı zamanda yoksul işsiz erkeklerin giderek büyüyen kent merkezlerinde başıboş bir halde dolanması, Hindistan'da ve diğer ülkelerde savunmasız kadınların tecavüze uğrayıp öldürülmelerine yol açtı.

Bu açıdan modern devletin akılcılığın egemenliğindeki bir alan olduğu varsayılmamalıdır elbette. Sömürge ya da yarı-sömürge toplumlardaki yönetimler de kendi memurlarına yapılan saldırıların intikamını almak için şiddet içeren toplu cezalandırmaları sık sık kullandı. Bunun bilhassa şerle anılan bir örneği Hindistan'daki Britanya yönetimi tarafından Kuzeybatı Hudut Vilayeti'nde işe koşulan ve daha sonra Pakistan hükümeti tarafından genişletilen 1867 tarihli Murderous Outrages Act [Canice İşlenen Suçlar Yasası] idi.[36] Bu yasayla birlikte hükümet güçleri ve polis, işlenen suçların intikamını almak için itaatsizlik eden köylerde toplu tutuklama, infaz ve hava bombardımanı yapma gücüne hukuken kavuşmuş oluyordu. Benzer cezalandırma biçimleri Irak'ta ve Sudan'da da kullanıldı. Cinsellik söz konusu olduğunda bile, Batılı ve Batılı olmayan devletler eşcinselliği suç saymaya devam etti. Britanya eşcinselliği suç olmaktan 1960'lara kadar çıkarmadı. Rusya ve Hindistan, pek çok Afrika ülkesinin peşi sıra 2010'larda eşcinselliği yeniden suç haline getirdi. Rachel Leow'un göstermiş olduğu üzere, Britanya Malaya'sındaki sömürge yetkilileri, Çin'deki imparatorluk dönemi yetkilileri ve sonrasında milliyetçi yetkililer, genç kızların

34. Elisabeth Croll, Delia Davin and Penny Crane (Ed.), *China's One-Child Family Policy* (Londra, 1985).
35. L. S. Vishwanath, *Female Infanticide and Social Structure: A Socio-Historical Study in Western and Northern India* (Delhi, 2000).
36. Mark Condos, "License to Kill: The Murderous Outrages Act and the Rule of Law in Colonial India, 1867-1925", *Modern Asian Studies*, yakında çıkacak.

kuma ve çoğu zaman da fahişe olarak Çin'in güneyinden Malaya'ya getirildiği *mui tsai* uygulamasına müdahale etmeye yanaşmadı. Bu bir suç muydu yoksa eskiden beri olan kabul edilmiş bir kültürel form mu?[37] Kadın sünneti suç muydu? Daha genel bakıldığında, devlet ne denli bir ahlaki özneydi, ahlaka dayanarak bireyin cinsel özgürlüğüne nereye kadar sınırlamalar getirmeliydi? Bu türden fiillerde adı geçenlerin çoğunlukla düzenin zengin mensupları ya da daha sonra savunmasız etnik topluluklar olduğu gerçeği, sorunu daha da içinden çıkılmaz hale getiriyordu. Fahişeliğin bir suça ve fuhuş yapmak isteyen erkeklerin bir suçluya dönüştürülmesi gerekip gerekmediğine ilişkin tartışma yüzyıl boyunca çeşitli Batı ülkelerinde, hatta Henri de Toulouse-Lautrec'ten bu yana randevuevlerinin en azından bazı kimselerce bir kültür mekânı olarak görülegeldiği Fransa'da dahi canlılığını korudu.

Uyuşturucu ticareti yüzyıl boyunca yaşanan değişimin kilit önemdeki vaka örneklerinden birini teşkil eder. Carl Trocki'nin ileri sürmüş olduğu üzere, uyuşturucu tacirleri imparatorluğun ve ekonomik küreselleşmenin temel görüntülerinden biriydi: Modern ticareti inşa eden afyon, alkol, çay ve kahve olmuş, finans ve sömürgeci iktidar, kendi yurttaşlarına reva görülen ölümü ve sefaleti durdurmaya çalışan yerli devletleri zorlamak, cezalandırmak için bunları kullanmıştı.[38] Ne var ki insani baskının, öjenik fikirlerin yükselişinin bir sonucu olarak, XX. yüzyılın başıyla birlikte çoğu Batı ülkesinde afyon ve diğer uyuşturucuların satışı yasaklandı. Hindistan'daki Britanya yönetimi gibi sömürgeci yönetimler ile Boğazlar Yerleşimleri'ndeki yönetim 1909'dan sonra afyon çiftliklerini kapattı. Gelgelelim, talep asla ortadan kaldırılamayacağı için uyuşturucu ticareti devam etmeye yazgılıydı ve eroin, daha sonra da kimyasal ajanlar özellikle de gençler arasında rahatlamanın ve zevk almanın temel unsuru gibi görülür oldu.

Devlet uyuşturucu ticaretini suç sınıfına sokup bu alandan çekildi ama devletin kimi unsurları onun devam etmesine gizliden gizliye göz yumdu. Örneğin CIA Kore ve Vietnam'daki antikomünist "uyuşturucu baronları"nı, sonra da bunların Güney Amerika ve Afganistan'daki solculara karşı olanlarını destekledi. Bazısı devletle bağlantılı olan orta-sınıf meslek sahipleri uyuşturucu kullanımını ya görmezden geldi ya da kendisi kullandı. Aynı şekilde, ister Bolivya'da olsun isterse de Afganistan'da, uyuşturucu yetiştiren yerel topluluklar uyuşturucu yetiştiriciliğini hayatta kalmalarını sağlayan doğal bir hak olarak gördü. Yüzyılın ikinci yarısında dünyada işlenen cinayet, hırsızlık ve saldırı suçlarının büyük bir kısmı uyuşturucu ticaretinin sonucuydu. Yalnızca Meksika'da 2006 ile 2012 arasındaki uyuşturucu savaşlarında altmış bin insanın öldürüldüğü tahmin ediliyordu ve 2008 durgunluğunun ardından çoğu Avrupa ülkesinde suç tekrar yükselişe geçti.

---

37. Rachel Leow, "Do you Own Non-Chinese Mui Tsai? Re-Examining Race and Female Servitude in Malaya and Hong Kong", *Modern Asian Studies*, 46, 6, (Kasım 2012), s. 1736-1763.
38. Carl A. Trocki, *Opium, Empire and the Global Political Economy: A Study of the Asian Opium Trade, 1750-1950* (Londra, 1999).

Suçun, bireysel ya da yerel hak iddialarının niteliğine ilişkin devlet kavramları ile devletlerarası kavramlar arasındaki fark korsanlık örneğinde de belirgindir. "Deniz hukuku"na ilişkin anlaşmalarla taçlandırılan korsanlık karşıtı oydaşma, evrensel yargı fikrinin ilk örneklerinden biriydi. Besbelli ki Batılı devletlerin ve imparatorlukların ticaret yollarını ve ticari kazançlarını koruma ihtiyacından doğmuştu. Ancak Simon Layton'ın gösterdiği üzere, korsanlık kavramı XIX. yüzyıldan başlayarak kendi egemenliklerini ve deniz trafiğini vergilendirme haklarını savunan küçük devletlere karşı giderek daha fazla kullanılır oldu.[39] Malakka Boğazı, Güney Çin Denizi, Nijer Deltası ve Aden muhiti gibi bölgeler "korsanlığı" suç sayan emperyal devletlerle, özellikle Vehhabi Arabistan ve Sumatra sultanlığı gibi deniz vergisi getirmeye çalışan küçük krallıklar arasında ciddi çatışmalara sahne olmuştu. Bu bölgelerdeki çatışma XX. yüzyıla kadar devam etti ve korsanlık eylemlerinden ya da onun yerine meşru vergilendirmeden elde edilen kazanç petrol gelirleriyle daha da büyüdü. 2008 ile 2013 arasında Somalili korsanlar geçen gemilerden doğrudan hırsızlık, rehin alma ve cinayet yoluyla yılda yüz yirmi milyon sterline el koydu. Batılı hükümetler ve taşımacılık şirketleri kargolarını ve personelini korumak için özel şirketler tutarken, Somalili çeteler denizlerin kendilerine ait olduğunu iddia ediyordu. Aynı dönemde Kuzey Kutbu'ndaki kaynaklar üzerindeki iddiasını savunmaya kararlı olan Rus yönetimi, hak iddia ettiği sulara giren Greenpeace çevre eylemcilerini korsan olarak tanımlamayı seçti. Aynı şekilde Japon hükümeti de balina avcılığı gemilerini engellemeye çalışan av karşıtı eylemcileri korsanlar diyerek kınadı.

Suçun tanımı ne kadar zorlu, devletler, yereldeki özneler ve gelenek arasında ne kadar tartışmalı bir konu olursa olsun, basit cinayet ile hırsızlığın suç olarak görülmesi gerektiğinde çoğu yorumcu anlaşıyordu. Bu bölümün başında işaret edilen noktaya bir kez daha dönecek olursak, bu türden suçların biçimi ve meydana geldiği yerler yüzyıl boyunca kayda değer oranda değişmişti. Kentli nüfusun çoğalması açık bir etkendi. Suç giderek daha şehir merkezli ve daha iyi fonlanır oldu. İşin aslı, suç sermayenin evrimini taklit ederken sermayeye de ortaklık etti; suç gelirleri çoğunlukla meşru işlere yatırılırken polis yetkililerinin onun izini sürmesi daha da zorlaştı.

Aynı zamanda korku salarak sadakati sağlama, patronaj ve aile bağlantıları gibi daha eski pratikler de varlığını korudu. Dolayısıyla, neredeyse feodal olduğu söylenebilecek, kırsala özgü bağlılık ve intikam yemini etme pratiklerinin yalnızca Mafya ya da Sicilya ve güney İtalya kökenli diğer suç çeteleri örneğinde değil, Japon Yakuza'sı ve komünizm sonrası Rusya'da ün kazanan Çeçen suçlular için de değerli olduğu görüldü. Yakuza grupları para, grup dayanışması ve sermaye havuzu oluşturulması arasındaki bağın çarpıcı bir örneğidir.[40] Bu gruplar görünüşe göre XVII. yüzyıl ya da XVIII. yüzyılın başında bir Şinto

39. Simon Layton, "Discourses of Piracy in the Age of Revolutions", *Itinerario*, 35, 2, (Ağustos 2011), s. 81-97.
40. David E. Kaplan and Alec Dubro, *Yakuza: Japan's Criminal Underworld* (Londra, 2003).

festivalinden diğerine giden, daha sonra da şehirlerdeki kumar cemiyetleriyle bir araya gelmiş olan seyyar esnaf birliklerinden doğmuştu. 1865 yılından evvelki dönemde Edo devleti tarafından varlıkları tanınan bu gruplar daha sonra Japon devleti ve polis tarafından bir organize suç çetesi olarak görülmüşse de kendilerine "Fedai Örgütleri" diyorlardı. Japonya dışında Hawaii, Filipinler ve Doğu Avrupa'ya da yayılarak fuhuş amacıyla insan kaçakçılığına yöneldiler. Bunların örgütlü suç ile sivil toplum taklitçiliği arasında gidip gelen belirsiz durumu, 2011 Tohoku depreminde yıkılan bölgelere Yakuza'nın gıda yardımı ve diğer yardımlar yapmasında kendini gösteriyordu.

Etnik grupların gerçekleştirdiği uluslararası göç suçun yayılmasında kilit bir rol oynadı. Bunun en açık örneği elbette 1920'lerde Chicago'da yaşanan Mafya çeteleri savaşıdır. Her zaman Al Capone ve diğer İtalyan göçmenlerle ilişkilendirilen bu savaş, 1918'den sonra Amerika'da ortaya çıkan kendine özgü temperans [ölçülü içme] hareketinden güç alıyordu. Suçun yaygınlaşmasında savaşın da bir rolü vardı. 1944 yılında Sicilya'yı ve İtalya'nın güneyini işgal eden Müttefik birlikler bazen devlet karşıtı unsurlarla ve onların zengin destekçileriyle birlikte çalışmak durumunda kaldı çünkü Mussolini'nin faşistleri ülkede hâlâ belirli bir destek görüyordu.[41] 1930'larda faşistler tarafından köşeye sıkıştırılan Mafya'ya ve 'Ndrangheta'ya yeni bir soluk verilmiş oldu. Yine 1974-1975'te Güney Vietnam'ın düşmesinin ardından, Tay korsanlar, rejimin üyelerinin komutasındaki kaçan gemileri ve komünist güçlerin intikamından korkan etnik Çinlileri yağmalayarak bir servet kazandı. Ancak savaş suçlusu olduğu sabit insanlar da dahil suçluların hareketi, 1945'ten sonra Latin Amerika ülkelerinin görece gevşek yargı sistemlerinden ve bu insanların yerel polis sistemlerinin yetki alanının dışına çıkmasını sağlayan uluslararası turizmin yükselişinden de istifade etti. Buna karşılık İnterpol ile Avrupa Adalet Divanı'nın kurulması böyle hareketleri kontrol altına almak için yapılmış bir girişimdi.

Pek çok konuda olduğu gibi toplumun bu yönüne dair yüzyılın ikinci yarısında yaşanan belki de en büyük gelişme, elektronik medya ile iletişimin, özellikle de "çevrimiçi" bankacılığın ulusötesi büyümesiydi. Bu durum suçluların banka hesaplarını "kırarak" buralara erişmesini ve para çalmasını, aynı zamanda bir siteden diğerine elektronik olarak para aktarmasını mümkün kıldı. Polis yetkilileri çoğu kez muazzam boyutlara ulaşan bu kimlik ve değer hırsızlıklarını engellemek için gözetimi arttırma yoluna gitti. Suç ve terörizm eylemlerine yönelik devlet istihbaratının gelişmesi zaman içerisinde bu gözetimin yasallığına ilişkin soru işaretleri yarattı: Ya devletin kendisi suç teşkil eden bir tarzda davranıyorduysa?

Bu büyük ölçekli hatta göz kamaştırıcı bile denilebilecek, popüler kitaplar, filmler ve televizyon dizileri tarafından utangaç bir şekilde övülen suç biçimlerinin ötesinde tüm bir sıradan cinayet, hırsızlık ve adi suçlar yelpazesi uza-

41. William Balsamo and George Carpozi Jr., *The Mafia: The First Hundred Years* (Londra, 2009) [*Mafyanın 100 Yıllık Tarihi*, Çev. Mehmet Harmancı. Pegasus Yayınları, 2006].

nıyordu ki bunlar insanlık tarihi boyunca uzun bir soykütüğü oluşturmuştu. Yüzyıl boyunca gündelik suçlarda toplu bir artış olup olmadığını kesin olarak söylemek zordur. Elbette bazı büyük toplumsal değişimler bunu çok daha açık, belki de daha yaygın hale getirmişti.

Polislik faaliyetleri ve devlet iktidarının çok daha uzaktaki kırsal topluluklara ve ailelere dek uzanması elbette suça dair bilgiyi arttırmış ve onun yaygın olduğu hissini arttırmıştı. Aile içindeki cinsel ve fiziksel istismar devletin ahlaki iktidarının ve kamusal bir tepkinin hedefi haline geldi. Aynı şekilde birleşik aile sistemlerinin parçalanması ve en azından Batılı toplumlarda cinsel sınırlamaların gevşemesi "tutku cinayetleri"nde bir artışa sebep olmuş olabilir. Ebeveynlerin kontrolü zayıflayıp, uyumsuz yaşam tarzları İnternet ve medya tarafından neşredildikçe gençlik suçları da çoğalmış gibi göründü. Mega şehirlerdeki bölgeler ve topluluklar arasındaki büyük farklılıklar da adi hırsızlığın sıklığını olasılıkla çoğaltmıştı.

Nihayet, suç istatistiklerinin daha görünür hale gelmesiyle birlikte psikoloji bilimi ve sosyal bilimler ihlal gerçekleştiren bir özne olarak suçlunun tanımını hem genişletti hem de daralttı. Tanım genişledi çünkü suçlu olmak yalnızca bir yasallık ya da kötülüğe teslim olma meselesi değil, toplumun kendisinin bir ürünüydü artık. İlk İtalyan psikiyatristlerinden olan Cesare Lombroso 1876 yılında *L'uomo delinquente*'yi (*Suçlu*) yazdığında suça yatkınlığın kalıtsal olduğunu ileri sürüyordu. Uzun bir süre boyunca suçun çevreyle ilişkili olduğunu savunan yorumlarca küçümsenen bu indirgemeci genetiğin XX. yüzyılın sonunda yeniden canlanması Lombroso'nun teorisinin hiç de ölü olmadığını gösteriyordu.[42] Suçlu davranışının bir nedeni olarak çocukluk travmasını ve yetiştirilmeyi vurgulayan argümanlara kriminal psikoloji ve kriminal psikiyatrinin gelişiminde daha sık rastlanıyor, bunlar Freudcu, Jungcu ve Lacancı ruh bilimin temalarını yankılıyordu. Dünyanın her yerindeki yargı sistemleri bu teorileri dikkate aldı.

Delilik mazereti cezaların azaltılması ya da tasarlayarak işlenen suçları akli dengesizliğin sebep olduklarından ayırmak için kullanıldı. Kötülük ve intikam kavramlarından yavaş yavaş geri çekilinmesi ölüm cezasının da terk edilmesini getirdi. Bu gelişme Britanya ile diğer Avrupa ülkelerinde 1960'larda meydana geldi ve uluslararası standartlara kıyasla çok yüksek bir cinayet oranının ülkenin başına musallat olduğu Birleşik Devletler'de dahi 2000'den sonra idamların sayısı hızla azaldı. Devletler, silahlı gruplar ve suçlular tarafından işlenen cinayetlerin geride bıraktığımız elli yıl içinde toplam nüfusa oranla azalmış olabileceğini bilmek, terörizmin ve uyuşturucu kaçakçılığının hücumu altında bulunan XXI. yüzyılın onlu yıllarında yaşayan gözlemcilere belki bir avuntu olabilir.

42. Mary Gibson, *Born to Crime: Cesare Lombroso and the Origins of Biological Criminology* (Londra, 2002).

15
Teoride ve Pratikte Enternasyonalizm ve Ulusötesicilik

Alternatif Enternasyonalizmler

1945'ten sonra Enternasyonalizm ve Kişi Hakları

Yıkıcı toplu katliam deneyimi, önce devletler arasındaki iş birliğine, çok daha sonra da bireysel özgürlüğü teşvik etmeye niyetlenen çok sayıda uluslararası örgütün kurulmasına hız kazandırdı. Bunun en erken örneği olan Milletler Cemiyeti'ydi ve bir çatı örgütü olarak "Uluslararası Çalışma Örgütü" ile "Uluslararası Sürekli Adalet Divanı" gibi muhtelif çalışma, polis ve kalkınma teşkilatlarını bir araya getiriyordu. 1945'ten sonra Birleşmiş Milletler Örgütü (BMÖ) enternasyonalizmin daha sağlam ve kapsayıcı bir biçimini sundu. Bu liberal ve sosyalist organlara paralel ve kısmen de bir tepki olan Moskova merkezli Komintern, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki aynı ulusötesi hareket, neşriyat ve ideolojik çatışma bağlamında gelişti.

Savaşın yaptığı etkinin ve neticede yüzyılın savaşlarından doğan yeni devletlerin sınırlarının belirlenmesi ihtiyacının yanı sıra, bu enternasyonalist hissiyatın yükselmesine yardımcı olan iki husus daha vardı. Bunlardan ilki sömürgecilik karşıtlığıydı. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki manda sistemi sömürgecilikten kurtuluşa dair bir jest olmanın ötesine geçmediyse de BMÖ ve yeni ulusların 1945'ten sonra gerçekleştirdiği çağdaş buluşmalar sömürgeciliğin sona erdirilmesi meselesini tüm devletlerin gündemine soktu. Bir ikinci teşvik unsuru kaynağını dolaylı olarak göçün hız kazanmasından ve göçmenlerin hakları meselesinden aldı. Ele alınan dönemin tamamında Yahudi diasporası, daha sonra Filistinlilerin zorunlu göçü, eski sömürge ya da yarı-sömürge rejimlerden zengin Batı ülkelerine doğru insanların göçü, yerel savaşların mağdurlarının sürekli kaçışı, tüm bu sorunlar uluslararası düzeyde çözümler gerektiriyordu. Son olarak bu göçlerle artan küresel hastalıklar ve suç da uluslararası çözümlere duyulan ihtiyacın zeminini oluşturdu.

Bu enternasyonalist özlemlere dair kimi saikler Birinci Dünya Savaşı'ndan önce, devlet adamlarının ve kamusal figürlerin ulus-devletin tehditkâr dik ka-

falılığı karşısında endişeye kapılmasıyla birlikte gelişmişti. Gerçekten de Kızıl Haç XIX. yüzyıl ortasındaki savaşlardan kalmaydı ve Japonya'daki şubeleri 1914'ten önce kurulmuş, örgüt Boer Savaşı sırasında da seferber edilmişti. Pan-İslamizm ve Hilafetin akıbeti buna paralel bir Kızılay Derneği'ne hayat verdi ve o da Hindistan'da, Ortadoğu'da, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı sırasında faaliyet yürüttü. Çoğu liberal ve sosyalist partinin ulusötesi bir duyarlılığı beslemeye ayrılmış birimleri vardı ve bu türden muhtelif sivil toplum organları Avrupa ile Kuzey Amerika'nın sınırlarını aşarak ortaya çıktı. Parlamentolararası Birlik (1889-1914) pek çok açıdan Milletler Cemiyeti'nin öncüsüydü. Aynı şekilde, silah harcamalarının giderek çoğalması meselesini ele almak için 1899 ve 1907 Lahey Barış Konferansları toplandı.[1]

Gerçi Başkan Woodrow Wilson ve onun sağ kolu Albay Edward M. House enternasyonalizmin kurucuları değildiler ve pek çok açıdan "epeyce muhafazakar"dılar[2] ama yine de On Dört İlke'yle ve 1918'den sonra gerçekleştirdikleri dünya seyahatleriyle ulusötesi düşünceye muazzam bir ivme kazandırdılar. Ne var ki uluslararası iş birliğine ilişkin ilk umutlar Birleşik Devletler'in Milletler Cemiyeti'ne katılmayı reddetmesi, barış konferanslarının küstah çıkarcılığı ve dünyanın her yerinde yükselen ırksal gerilimler nedeniyle hızlıca söndü. Bu yüzden uluslararası organlara Avrupalıların ulusal çıkarları hâkim olmaya devam etti. Glenda Sluga "enternasyonal dönüş"ü ayrıntılı olarak çözümlemiş, ulusal çıkarların yeni uluslararası organizasyonlara nasıl sirayet ettiğini göstermişti.[3] Eski Mihver Devletleri'nin Afrika, Asya, Ortadoğu ve Pasifik'teki sömürgelerindeki manda topraklarından resmen sorumlu olan Milletler Cemiyeti, varlığını devam ettiren emperyal güçlerin bir tür konseyi haline geldi. Ulusal kurtuluş hareketi cemiyetin odalarında ya da ona tabii organlarda seslerini duyurmakta zorlandı. Manda altındaki ülkeler uygun "gelişmişlik düzeyine" ulaştıklarında güya resmen bağımsız hale gelecek ve Milletler Cemiyeti'ne katılacaktı ama bunu tek yapabilen 1932 yılında Irak Krallığı oldu. Orada bile Britanya'nın büyük bir gücü vardı. Belli belirsiz de olsa sık sık dünya çapında ırksal eşitlik talebinde bulunan Japonya, Milletler Cemiyeti'nden 1933 yılında çekilmişti. Gerçi bunun sebebi Batılı güçlerin Japonya'nın Mançurya'daki yayılmacılığına itiraz etmesiydi. Avrupa'da da savaş öncesi dönemin gölgesi kalkmadı. Almanların tüm Yukarı Silezya üzerindeki hak iddiaları görmezden gelinerek Alman kamuoyunu öfkelendiren bir kararla bölgenin zengin madencilik alanları 1922 yılında Polonya'ya verildi.

Komünist enternasyonalizmden endişelenen bir dünyada daha da önemlisi -belki de- Uluslararası Çalışma Örgütü'nün savaş öncesi dönemdeki ulusal, ırksal ve cinsel tutumların hâkimiyetinde kalmaya devam etmesi oldu. 1919 yılında kaleme alınan Uluslararası Çalışma Şartı "İklim, alışkanlık ve adetlerdeki,

1. Adam Roberts, "Towards a World Community? The United Nations and International Law", Howard and Louis (Ed.), *Twentieth Century* içinde, s. 305-318.
2. Tooze, *The Deluge*, s. 516.
3. Sluga, *Internationalism in the Age of Nationalism*.

ekonomik fırsatlar ve sanayi geleneklerindeki farklılıklar çalışma koşullarında katı bir eşbiçimliliğin kısa vadede sağlanmasını zorlaştırıyor" diyordu.[4] Yani sömürgeleştirilmiş halklar, yerli halklar ve Birleşik Devletler'deki siyahiler kendi ücretlerini, çalışma koşullarını beyaz Avrupalıların ve Amerikalıların seviyesine getirmek için "adalet ve insanlık" retoriğine sığınmayı umut dahi edemezdi. Benzer şekilde uluslararası kadın örgütlerinin kadın haklarını uluslararası bir tartışma konusu haline getirme talebi de görmezden gelindi. Beklendiği gibi, 1919 Barış Konferansı'nda Bikaner Mihracesi ile Japonya delegeleri kadın haklarını ulusların kendi kaderini tayin hakkına tabi gören Woodrow Wilson'ın görüşünü destekledi ki bunun anlamı farklı toplumlardaki toplumsal cinsiyete ilişkin önyargıların dokunulmadan kalacağıydı.

Bu uluslararası organların yanı sıra, çıkarlarının ortak olduğunu varsayan ulusların meydana getirdiği bloklar da iki savaş arasındaki yıllarda gelişti. Britanya Milletler Topluluğu fikrinin bu sömürgeci gücü daha temsiliyetçi bir biçime doğru sevk ettiği düşünülüyordu. Bunalım sırasında Afrikalı sömürgelerdeki çatışmayı önlemek ve ekonomik büyümeyi teşvik etmek amacıyla 1926 yılında bir Pan-Avrupa Birliği kuruldu. Yine de bu Fransız-Alman ekseni, Britanya ile Birleşik Devletler'e şüpheyle bakıyor ve Üçüncü Reich'ın politikalarının önsemesini yaparcasına Doğu Avrupa ve SSCB'deki müstakbel iç sömürgelerine dair tasarılar geliştiriyorlardı. Bu sırada Mussolini İtalya'sı Milletler Cemiyeti'nin uluslararası çatışmaların görüşülmesine dair çağrılarını yok saymakta başı çekti. İtalya 1923 yılında bir Yunan adası olan Corfu'yu ele geçirince, iktidarlar bundan sonra rutin olarak Milletler Cemiyeti'nin normlarını ihlal eder oldu: Japonya Mançurya'da, Hitler Renanya'da, İtalya bir kez daha 1935 yılında Abyssinia'da. Milletler Cemiyeti'nin yapısı neyin saldırganlık olduğu konusunda bir fikir birliğine varmayı imkânsız hale getiriyordu.[5]

Böyle aşikâr başarısızlıklara rağmen Milletler Cemiyeti ve onun alt kuruluşları güçlü bir özendirici etki yapıyordu. Enternasyonalizmin alternatif versiyonları yeni bir kurumsal biçim bulmuş oldu: W. E. B. Dubois'nın 1919 yılında Paris'te toplanan Pan-Afrika Kongresi bu kurumlardan biriydi ve Edward Blyden'ın düşüncesi üzerine inşa edilmişti.[6] Milletler Cemiyeti'nin ve Uluslararası Çalışma Örgütü'nün Cenevre'den çıkarak tüm dünyayı dolaşan yetkilileri savaşı, ırkçılığı ve milliyetçi saldırganlığı hedef alan insani bir söylemi canlı tuttu. Farklı ülkelerde bulunan çok sayıdaki Milletler Cemiyeti dernekleri ve onunla bağlantılı sivil toplum kuruluşları, örneğin uluslararası telgraf ve telefon altyapısına, sevkiyat düzenlemelerine nezaret etti ve hava sahasını kontrol altında tuttu. Haitili Dubois, Dantès Bellegarde ve Karayip, Afrika, Asya kökenli figürler, 1920'lerde ve 1930'larda dünyadaki ırksal adaletsizlikleri vurgulamak için Milletler Cemiyeti'ndeki bağlantılarını kullandı.

---

4. A.g.e., p. 50.
5. Roberts, "Towards a World Community", s. 308; F. S. Northedge, *The League of Nations: Its Life and Times*, 1920-1946 (Leicester, 1986).
6. Joseph DeMarco, *The Social Thought of W. E. Dubois* (Lanham, 1983).

Alternatif Enternasyonalizmler

1919-1943 arasındaki Üçüncü Komünist Enternasyonal (Komintern) ilk bakışta bütünüyle farklı bir ulusötesi kuvvet türü olarak görünür ve Milletler Cemiyeti ya da Uluslararası Çalışma Örgütü ile birlikte nadiren incelenmiştir. Aslında o da daha liberal olan eşdeğerleri ile bir dizi ortak özelliği paylaşıyordu. Resmi olarak kapitalizm ile emperyalizmin devrilmesine ve dünya çapında bir Sovyet cumhuriyetinin yaratılmasına adanmış olan Komintern, hızla SSCB'deki Stalinist ve Troçkist fraksiyonlar arasındaki çatışmalara saplandı.[7] Tıpkı az sayıdaki güçlü ulusun Milletler Cemiyeti ile diğer liberal enternasyonalist organlara hâkim olması gibi, Komintern'e hâkim olan da fiilen SSCB'nin bir dış politika aracı haline getirilmekti. Komintern, Fransızların hâkimiyetinde bulunan Çinhindi, Hollandalıların hâkimiyetinde bulunan Endonezya ya da Britanya'nın hâkimiyetinde bulunan Güney ve Güneydoğu Asya'daki Asyalı komünist hareketlere yalnızca tutarsız ve kısmi bir destek sundu. Sovyetlerdeki iç çekişmeler nedeniyle Komintern 1926 yılında Çinli komünistlerin Kuomintang'dan ayrılmasını savundu ki bu durum neredeyse bir felaketle sonuçlandı. Ancak aynı şekilde Komintern'in hatalı politikalarında basit çıkarcılık kadar Batı dışındaki koşullara ilişkin bilgisizliğin de rolü vardı. Moskova'daki eylemcilerin çoğu Marx'ın burjuva kapitalizmden komünizme doğru gerçekleşecek olan evrim aşamalarının Asya'da ya da Afrika'da işleyemeyeceğini çünkü bu ülkelerdeki sanayi proletaryasının çok küçük olduğunu göremeyecek durumdaydı.

Ne var ki Komintern sömürgelerdeki kurtuluş hareketleriyle Avrupalı ve Amerikalı solculara fasılalı bir manevi destek sundu. Örgütün yaptığı yayınlar, özellikle de *Uluslararası Basın Kalemi* (İngilizcede ve Almancada *Inprecor* olarak biliniyordu) geniş bir dağıtıma sahipti. Yaptığı propaganda *Milletler Cemiyeti Resmi Dergisi* ile birlikte uluslararası bir mantalitenin oluşturulmasına yardımcı oldu. Bir dizi göçmen siyasi entelektüelden oluşan Komintern ajanları bazen Moskova'nın yanında dursalar da özellikle Lev Troçki'nin gözden düşerek ülkeden kaçmasının ardından çoğunlukla tutum değiştirdiler. Bunun bir örneği Hollandalı bir komünist olan Henk Sneevliet'ti. Kendisi 1913 ile 1918 arasında Hollanda'nın egemenliğindeki Doğu Hint Adaları'nda ikamet ederken Endonezya bağımsızlık hareketiyle bağlantı kurdu. Ardından Moskova'ya geldi, Çinli komünistlere felaketle sonuçlanan bir çağrı yaparak Kuomintang ile ittifak kurmalarını söyledi ve nihayetinde Nazilere karşı direniş örgütlediği için 1942 yılında bir toplama kampında katledildi.[8] Bengalli Marksist radikal M. N. Roy da benzer bir göçmen figürdü. Meksika Komünist Partisi'ni kurmuş, Hindistan ile olan ilişkilerinde Komintern'e danışmanlık yapmış ancak nihayetinde kendini Hint yarımadasındaki bir Britanya hapishanesinde bulmuştu.[9] Roy

7. Kevin McDermott and Jeremy Agnew, *The Comintern: A History of International Communism from Lenin to Stalin* (Basingstoke, 1996).
8. Tony Saich, *The Origins of the First United Front in China: The Role of Sneevliet (alias Maring)* (Leiden, 1991).
9. Kris Manjapra, M. N. Roy: *Marxism and Colonial Cosmopolitanism* (Delhi, 2010).

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Marksizmi terk etti ve bir "radikal hümanist" oldu. Yine 7. Bölümde adı anılan Endonezyalı radikal Tan Malaka kalıplaşmış Marksist-Leninist ilkeleri, İslamlaşmış bir köylülüğün sömürgeciliğe karşı hâkim kuvvet olduğu kendi anavatanındaki duruma uyarlamaya çalıştı. Malaka Hollanda, Moskova, Güney Çin ve Endonezya arasında mekik dokudu ve nihayetinde 1946-1948 isyanı sırasında bu sonuncu ülkede katledildi.[10] Son olarak Nguyen Ai Quoc ya da Ho Chi Minh herhalde Komintern ile ilintili tüm solcu entelektüel kozmopolitler içinde en önemlisiydi. Londra, Paris, Moskova ve Güney Çin'e gitti. Ülkesi Vietnam'a ancak 55 yaşındayken, buradaki devrimin öncülüğünü yapmak için 1945 yılında gelerek yerleşti.[11]

Vatanlarından uzaktaki hapishanelerde yaşadıkları deneyimler bu seyyah solcu aydınların çoğu için kişiliklerini şekillendiren bir deneyim oldu. Bu durum onları otoriter devletin zulmüyle yüz yüze getirdi, bazılarını kendi devrim teorilerini yeniden ele almaya teşvik etti. Avrupa bağlamında Antonio Gramsci'nin Mussolini hapishanelerindeki düşünceleri sonradan dünyanın her yerindeki Marksistler için ikonik bir metin haline geldi. Aynı şekilde Tan Malaka'nın *Hapishane Günlükleri* de Endonezya tarzı devrimin klasikleşmiş bir ifadesi haline geldi. Ho Chi Minh de Fransızlara iade edilip onlar tarafından idam edilmekten zar zor kurtulduğu Britanya hâkimiyetindeki Hong Kong'da hapisteyken benzer yazılar kaleme almıştı. Bu deneyimler yalnızca radikal sola özgü de değildi. Örneğin V. D. Savarkar'ın Andaman Adaları'ndaki bir Britanya hapishanesinde yazılan *Hindutva: Who is a Hindu?* [*Hindutva: Hindu Kimdir?*] kitabı, Hindistan'ın içinde ve dışında sağcı Hindu milliyetçiliğinin kurucu metni haline geldi. Bununla birlikte hapisliğin en aşikâr sonucu, söz konusu entelektüellerin ününe ün katması ve yereldeki gardiyanların, doktorların ve bunun gibilerin imalarıyla, dedikodularıyla birlikte mücadelelerini kendi vatanlarının dışına taşımasıydı. Peter Zinoman'ın iddia ettiği gibi hapishane duvarları hep gevrek olmuştu.[12]

Ho Chi Minh ve Mao Zedung Marksizm-Leninizm'e bir olumsallık ve yerellik anlayışı katma çabaları bakımından Komintern'in bu göçmen entelektüelleriyle pek çok ortak noktayı paylaşıyordu. Mao bir seyyah değildi ancak Ho, 1945 yılında sömürgecilik karşıtı mücadelenin kritik aşamasında Viet Minh'in önderliğini ele almadan önce Paris ve Londra'da çalışmış, Moskova ve Çin'e seyahat etmişti. Tüm bu radikallerin başarısı ve başarısızlığı kendi vatanlarının İkinci Dünya Savaşı'nın sonundaki özgün koşulları kadar, sahip oldukları uluslararası desteğin ve uluslararası ideolojilerin gücüne de bağlıydı. Malezyalı komünist Chin Peng, 1942 ve 1945 yılları arasında Japonlara karşı savaşmış olan Malay Çin gerillaları arasında güçlü bir konuma sahipti. Gelgelelim kendisi Malay

10. Bayly and Harper, *Forgotten Wars*, s. 166-7, 181; Tim Harper, *The Imperial Underground: World Revolution and the Rise of Asia*, yakında çıkacak.
11. Brocheux, *Ho Chi Minh*.
12. Peter Zinoman, *The Colonial Bastille: A History of Imprisonment in Vietnam, 1862-1940* (Berkeley, 2001).

Müslüman topluluğundan pek destek görmemiş ve geri dönen Britanya ve Hindistan birlikleri karşısında gizli kuvvetlerini geri çekmesi gerektiğine ikna olmuştu.[13]

Son olarak, bu "yerelleşen enternasyonalizm" biçimi dinsel enternasyonalizme kadar genişletilebilir çünkü o da kimi durumlarda hem liberal emperyalist hem de sosyalist eşdeğerleriyle etkileşim halindeydi. Yeni savaşların yaşanacağı korkusu "Ahlaki Yeniden Silahlanma" gibi Hıristiyan toplulukları içindeki ve bu toplulukların ötesindeki insanları birbirine bağlamaya çalışan hareketlere zemin hazırladı.[14] Amerikan misyonerleri 1930'da tüm Asya ve Afrika'da Hıristiyan derneklerinden oluşan geniş ağlar kurmuştu. Opus Dei ve Katolik uyanışçı örgütler müminleri ulus devletin sınırlarını aşarak bir araya getirmeye çalıştı. Hilafetin kaldırılması Müslüman *ümmet* için ciddi bir darbe oldu ama "Müslüman Kardeşler" ya da "Tebliğ Cemaati" gibi popülist ve uluslararası düşünmeyi bilen örgütler hızlıca bu boşluğu doldurdu. Cenevre merkezli örgütlerde olduğu gibi tüm bu dernekler Büyük Bunalım ile 1930'lardaki yerel savaşlar sırasında eğitim ve yardım sunmaya çalıştı. Yine onlar gibi bu dernekler de basılı eserlerin, neşriyatın ve uluslararası seyahat imkânlarının çoğalması sayesinde gelişebildi.

1945'ten Sonra Enternasyonalizm ve Kişi Hakları

1945 ile 1955 arası yıllar enternasyonal özlemlerin tüm yüzyıl içerisindeki doruğu gibi görülür haklı olarak. En başta Jan Smuts ile sömürgelerine tutunmaya çalışan Fransız ve Hollandalı liderlerin temsil ettiği eski beyaz sömürgeci çıkar çevrelerinin inatçılığına rağmen, BM Antlaşması ve UNESCO'nun kuruluş ilkeleriyle birlikte çok ırklı, kapsayıcı bir uluslararası örgütlenme biçimi galip gelmiş gibi görünüyordu.[15] Milletler Cemiyeti'ne kıyasla bu hareketin önemli bir yönü devlet hakları kadar kişi haklarına yaptığı vurguydu. 1945 Sözleşmesi "temel insan haklarına ... erkeklerle kadınların ve büyük uluslarla küçük ulusların hak eşitliğine olan inancı" teyit ediyordu.[16] Doğrudur, Milletler Cemiyeti'nin eşitlik arayışına zarar veren kimi istisnalar 1950'lere kadar sürmüş, beyaz Avrupalılar ile Amerikalılar Güvenlik Konseyi'ni ve UNESCO'yu ellerinde tutmaya devam etmişti. Doğu Afrika ile Haiti'deki eğitsel projelerin ancak sınırlı sonuçları olmuş, israf ve yolsuzluk başlarına bela olmuştu. Ancak diğer taraftan, Afrikalı-Amerikalı eylemci Ralph Bunche, Nehru'nun kızkardeşi Vijaya Lakshmi Pandit de dahil bağımsızlığını yeni kazanmış Hindistan'ın temsilcileri kendi sömürgecilik ve ırkçılık karşıtı gündemlerini daha etkili bir şekilde gündeme getirebilmişti. Bu durum 1948'deki İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ile

13. Bayly and Harper, *Forgotten Wars*.
14. Tom Driberg, *The Mystery of Moral Re-Armament: A Study of Frank Buchman and his Movement* (Londra, 1964).
15. Mark Mazower, *No Enchanted Palace: The End of Empire and the Ideological Origins of the United Nations* (Princeton, 2009) [*Büyülü Saray Yok*, Çev. Nilüfer İ. Elçioğlu. Alfa Yayınları, 2013].
16. Giriş, Birleşmiş Milletler Antlaşması (San Francisco, 1945).

doruğuna çıktı. Yeni "dünya kamuoyu"nun gösterdiği hoşnutsuzluk, Afrika'daki sömürgeci hâkimiyetin sonunun gelişini hızlandırmakta bir rol oynadıysa da Güney Afrika'ya kırk sene boyunca yapılan baskı apartheid'ı bitirememiş, Ulusal Parti'nin 1948 yılındaki seçim zaferinden sonra ironik bir şekilde apartheid daha da pekişmişti. 1920'lerde ve 1930'larda olduğu gibi, kapsayıcı bir uluslararası iş birliğine gitmek için yapılan baskıya hakları fiiliyata dökmek için gelişen ulusötesi ancak daha yerelleşmiş hareketler eşlik ediyordu. 1955 Bandung Paktı'nın Afrika ve Asya'daki tarafsız postkolonyal toplumları bir araya getirmesi amaçlanıyordu. Sömürgeciliği ortadan kaldırmak ve kalkınmayı teşvik etmek için 1963 yılında Afrika Birliği Örgütü kuruldu ama örgüt farklı birlik vizyonları arasında hızlıca kutuplaştı. 1967 yılında Güneydoğu Asya Ulusları Birliği'nin kuruluşuna şahit olundu. Bu sırada Britanya ile Fransa'nın sömürgeci gücü sırasıyla Milletler Topluluğu'na ve Frankofoni'ye dönüştü.

Bundan sonra Birleşmiş Milletler'in ilk yıllarının iyimserliği, tıpkı ondan önceki Milletler Cemiyeti'nin yarattığı umutlar gibi kayboldu.[17] Faşist güçlerle Japonya'nın 1930'larda Milletler Cemiyeti'nden ayrılması onun elini kolunu nasıl bağladıysa, Soğuk Savaş'ın başlamasıyla BM'nin kuruluşlarının da başına aynı şey geldi. SSCB başından beri UNESCO'ya şüpheyle bakıyordu ve örgüte ancak Stalin'in ölümünden sonra 1953 yılında katıldı. Ancak aynı dönemde Birleşik Devletler'i de komünizm korkusu sarmış, McCarthy ülkeyi esir etmişti. UNESCO için çalışan ABD yurttaşlarının sadakatinin sorgulanmasıyla birlikte Başkan Truman'ın örgüt içinde gerçekleştirdiği "tasfiye" örgüte zarar vermişti. 1970'lerde ve 1980'lerde verilen uluslararası eylem sinyalleri karışıktı. Sivil toplum kuruluşlarının eğitim, sağlık, kalkınma ve hakkaniyet faaliyetleri BM tarafından tanındı. Ancak örgüte katılan eski sömürge devletlerinin sayısı artıp bunlar New York'ta sesini duyurdukça, Batılı ülkeler -özellikle de Reagan ve Thatcher ile ilişkilendirilen muhafazakar hükümetler döneminde- örgütle arasına mesafe koymaya başladı. 1961'de Viyana'da ya da 1985'te Cenevre'de yapılanlar gibi, Batılı ve komünist liderler arasında yapılan "zirveler" ya da yüz yüze buluşmalar, uluslararası bir anlaşmaya kavuşmaya ilişkin BM'yi saran özlemin son kalıntılarını temsil ediyordu.[18]

1989'dan sonra komünist enternasyonalizmin çöküşü, Almanya'nın birleşmesi ve Avrupa Birliği'nin gelişmesi yüzyılın sonuna doğru yeni bir çağın haberini veriyormuş gibi görünüyordu. Amerika kıtasında, Avrupa'da ve Güneydoğu Asya'daki yeni, bölgesel ulusötesicilik biçimlerinin hâlâ daha alt düzeydeki ulusötesi bağları geliştirmesi umuluyordu. Soğuk Savaş'ın sona ermesinin BM'nin dünyadaki yerel çatışmalarla ilgilenme kabiliyetini arttırması bekleniyordu ki bir dereceye kadar öyle oldu.[19] Yine de uluslararası siyasetteki yeni değişimler bu umutların çoğunu bir kez daha boşa çıkardı. Öncelikle Batılı güçler ve özellikle de Birleşik Devletler, Britanya, Fransa, 1992'den sonra Ortadoğu'daki

17. Clive Archer, *International Organisations* (Londra, 1992).
18. Reynolds, *Summits*.
19. United Nations, *The Blue Helmets: A Review of United Nations Peace-Keeping* (New York, 1996).

çatışmalarda BM Güvenlik Konseyi'nin faaliyetlerini önemsizleştiren, baypas eden ya da gereksiz hale getiren bir "insani müdahale" ve "teröre karşı savaş" kavramını dile getirmeye başladılar. Sonra, pek çok durumda özellikle 2012'den sonra Suriye'deki savaşta Konsey'in kendisinin de eli kolu bağlandı. Milletler Cemiyeti'nde yaşanan sorunları ya da Soğuk Savaş sırasındaki çözümsüzlükleri akla getiren bir şekilde, yeniden yükselen Rusya ile Çin'in BM'nin Güney Çin Denizi'ndeki gerilimlere müdahil olmasını veto etmesi de bunun örneğiydi. Aynı şekilde, Birleşik Devletler'in İsrail'in muhafazakar yönetimine verdiği inatçı destek de İsrailli ve Filistinli gruplar arasındaki görüşmeleri zorlaştırdı.

1980'den sonraki küçük bölünme savaşlarına önemli bir ideolojik değişim de eşlik etti. Artık solcudan çok İslamcı olan isyancı radikal gruplar, ulus devletlerin meşruluğunu ya da evrensel bir insan hakları kavramını kabul etmiyordu. 1990'lar ve 2000'lerdeki hızlı ekonomik gelişmenin Batı ile gelişmekte olan dünya arasındaki gelir eşitsizliklerini azaltmaya başlamasıyla birlikte BM ve UNESCO'nun önemi biraz azalmış gibi görünüyordu. Sahra altı Afrika'da BM'nin eğitsel ve yoksullukla mücadele programları vasat bir başarıyla devam etti fakat bölge nüfusunu yoksulluktan çıkaran şey özellikle Çin'den gelen petrol ve hammadde talebiydi.

Gerçekten de XXI. yüzyılın ilk yirmi yılında enternasyonalizm dünya çapındaki örgütlerin önemini yitirdiği yeni bir biçim almış gibi görünüyordu. Çin ve Rusya'nın duruşu nedeniyle BM felç olmuş, 9/11'den sonraki çatışmalarda ya da küresel salgınlarda kararlı bir şekilde hareket edememişse de IMF ve Dünya Bankası gelişmekte olan ekonomilerde yoksulluğun azaltılmasında rol oynamaya devam etmişti. Ancak 2008'den sonra dünya ekonomik krizi başlayınca izleyip tavsiye vermekten başka yapabilecekleri bir şey yoktu. Benzer şekilde Dünya Sağlık Örgütü'nün Batı Afrika'daki 2014-2015 Ebola salgınına yanıt vermesini dünya kamuoyundaki farklılıklar engelledi. Aynı dönemde AB, Amerikan Devletleri Örgütü ve Güneydoğu Asya'daki nüfusların hızlı bölgesel hareketi aynı anda hem daha geniş toplumsal ilişkiler yaratıyor hem de hınç, milliyetçi tepki uyandırıyordu. Hindistan nüfusunun Birleşik Devletler'e yayılması geri dönüp Bangalor'daki teknik endüstrilerin gelişmesini besledi. Hıristiyan kiliseleri ve İslami örgütler yeni ulusötesi bağlar inşa ediyordu. Asya, Afrika ve Latin Amerika'da yeni kampüsler kuran Batılı üniversiteler küresel hale geliyordu. Nüfusları birbiriyle temasa geçiren uydu televizyonu ve İnternet, hem diller ve giyinme tarzları açısından olsun, hem de gençlerin tavrı bağlamında, yerli olanın korunmasına yönelik girişimleri boşa çıkardı. Hem bir vaat hem de ulusal hükümetlere ve etnik gruplara bir tehdit olması bakımından küreselleşme bir anlamda enternasyonalizmin yerine geçti.

16
Modern Dünyadaki İmparatorluk Gölgesi

İmparatorluk, Avrupa Dünyası ve Irkın Yeniden Tanımlanışı

Dildeki Sömürgecilik Bakiyesi

Siyasi Temsil ve Dinsel, Etnik Farkın Konsolide Oluşu

Ekonomi ve Sosyal Kontrol Alanında Sömürgecilik Gölgesi

İktisat ve İmparatorluk

Bu bölümde sömürgeci yönetimin son döneminin dünyanın postkolonyal toplumlarında bıraktığı miras ele alınıyor. Bu izlek önceki bölümlerde kendini göstermiş olsa da daha derli toplu değerlendirilmesi gerekli.[1] Bu konuya ilişkin en kapsamlı ve bütünlüklü soruşturma, dünya-sistemleri teorisi bağlamında "azgelişmişliğin gelişmesi"ni tartışan iktisat tarihçileri tarafından gerçekleştirilmişti.[2] Bu tarihçiler yurtiçindeki harcamalar ile borçları karşılayabilmek için sömürge toplumlarının sahip olduğu zenginliklerin sömürüldüğünü, ilaveten sömürgeci serbest piyasa ideolojileri ve köylülüğün ağır şekilde vergilendirilmesi yoluyla erken sanayileşmenin engellendiğini, bunun da Batılı olmayan dünyanın çoğu yerindeki zenginlik ve fırsat eşitsizliklerine katkıda bulunduğunu ileri sürdü. Bu küresel çarpıklıklar daha ancak XXI. yüzyılın başına gelindiğinde azalmaya başlamıştı.[3] Bununla birlikte, kimi tarihçiler sömürgeci imparatorlukların dünya ticaretini büyüterek, ticarete ve bilimsel bilgiye olumlu yaklaşan görece güçlü bir devlet sağlayarak en azından kısmi ekonomik avantajlar sağladığının altını çizdi.[4] 1990'lardaki "küreselleşme dönemeci" sırasında hâkim hale

1. Britanya emperyalizminin kapsamlı bir incelemesi için bkz. Bernard Porter, *The Lion's Share: A Short History of British Imperialism, 1850 to the Present* (Harlow, 2012); Fransa vs. için, bkz. Marc Ferro, *Colonization: A Global History* (Londra, 1997) [*Sömürgecilik Tarihi*, Çev. Muna Cedden. İmge Kitabevi, 2017]; imparatorluğa ve kimliğe ilişkin daha genel ancak titiz bir çalışma için, bkz. Frederick Cooper, *Colonialism in Question: Theory, Knowledge, History* (Berkeley, 2005).
2. André Gunder Frank, *On Capitalist Underdevelopment* (Mumbai, 1975); Immanuel Wallerstein, *The Capitalist World Economy* (Cambridge, 1979).
3. İyi bir özet için bkz. B. R. Tomlinson, "Imperialism and After: The Economy of the Empire on the Periphery", Brown and Louis (Ed.) *The Oxford History of the British Empire*, 4. cilt (Oxford, 1999), s. 357-378.
4. Özellikle, Niall Ferguson, *Empire: How Britain Made the Modern World* (Londra, 2003) [*İmparatorluk: Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirişi*, Çev. Nurettin Elhüseyni. Yapı Kredi Yayınları, 2019].

gelen konuyla ilgili bir diğer izlek, emperyal ticaretin sonucunda Asyalıların ve Afrikalıların dünyanın her yerine göç etmesi oldu. Batı Hindistan'ın Parsileri Aden'e; Gucaratlar Doğu Afrika ve Avrupa'ya; Güney Hintliler Malaya ve Fiji'ye; Çinliler Malaya ve Endonezya'ya yerleşti.[5]

Ne var ki bu bölümde Avrupa imparatorluğunun Avrupa ötesindeki dünyada yarattığı salt ekonomik sonuçlardan ziyade özellikle ahlaki, toplumsal ve siyasal sonuçlar ele alınıyor. Burada imparatorluk kavramı Çin gibi "gayriresmî imparatorluk" bölgelerini, Kuzey Amerika, Avustralasya ve Latin Amerika gibi eski Avrupalı yerleşimlerini de kapsayacak şekilde geniş anlamıyla yorumlanıyor. Avrupa toplumları XIX. yüzyıl boyunca ve XX. yüzyılın başında hâlâ yeni topraklara doğru genişliyor, buralarda derin kültürel ve ekonomik hiyerarşiler yaratıyordu. Elbette yansımasını ister Hint kast sisteminde bulsun, isterse de Doğu Asyalıların üstün ve süfli medeniyetler arasında yaptığı ayrımda, Avrupalı olmayan halkların da insanların eşit olmadığına ilişkin hayli gelişmiş düşünceleri bulunuyordu. Bunlar Avrupa'dan alınan ya da dayatılanlarla karmaşık bir etkileşim içine girerek sınıfsal, etnik ve dinsel maduniyetleri güçlendirdi. Avrupalı imparatorluklar 1960'tan sonra büyük oranda çözülmüş olsalar dahi, sömürgeci ırk kavramlarının, dillerin ve din anlayışlarının yaygınlaştırılmasının bu imparatorlukların doğurduğu bilhassa güçlü sonuçlar olduğu anlaşıldı. Bu bölümde söz konusu kültürel izlekleri değerlendirdikten sonra, imparatorluğun doğurduğu ekonomik ve toplumsal sonuçlar konusuna geri dönülüyor.

İmparatorluk, Avrupa Dünyası ve Irkın Yeniden Tanımlanışı

İmparatorluğun ırk temelli tutumlara dair bıraktığı miras konusuyla başlamak uygun düşer. İmparatorluk beyaz nüfusu dünyanın her yanına dağıtmış, bu imparatorlukların meşruluğunu devam ettirmek için gerekli olan ırksal üstünlük ideolojilerini öne çıkarmıştı. Aynı şekilde imparatorluğun sona ermesi, dünya siyasetindeki ırkçı ideolojilerin etkisini azaltmak bir yana onları canlandırmaya hizmet etmişti. 1945'ten sonra Batılı ekonomiler hızla büyürken, eski sömürgeler ya da yarı-sömürgelerdeki göçmenler Batı Avrupa'ya, Kuzey Amerika'ya ve Avustralasya'ya göçtü. İmparatorluk ve sonrasıyla ilgilenen pek çok tarihçi tarafından önemsizleştirilmişse de ırkçılık bu iki aşamanın da çok önemli bir yönünü teşkil ediyordu.

En geniş haliyle, XIX. yüzyıldan XX. yüzyıla doğru evrimleşen ırk temelli ideolojileri üç genel tipe ayırabiliriz. Öncelikle Aydınlanma ile XIX. yüzyıl başındaki imparatorluğun savunduğu medeniyetçi ırksal fikriyat vardı. Helen ya da Aryan dünyasının üstünlüğünü ileri sürüyor, bunun tanımlayıcı göstergeleri olarak da dil ile dine odaklanıyordu. İkinci olarak, birbirine gevşek bağlarla bağlı bu ideolojiler kümesine XIX. yüzyılın sonlarına doğru sosyal Darwinizm

5. Sunil Amrith, *Migration and Diaspora in Modern Asia* (Cambridge, 2011).

ve sözde bilimsel ırkçılık girdi. Bunlar da göstergeleri olarak irsi bedensel ve güya zihinsel özellikleri kullanıyordu. Irksal üstünlük fikri XX. yüzyılın başında bu sözde bilimsel fikriyatla yan yana var olmuş, zayıflayan sömürgeci imparatorluklara güç vermenin yanı sıra Avrupalıların soyundan gelenlerin Amerika kıtası, Avustralasya ve Güney Afrika'daki eski köle halklar ve sözüm ona kabile halkları üzerindeki hâkimiyetinin devam etmesini sağlamıştı. Son olarak sömürgesizleşme ve küresel diaspora çağından sonra Batıda, demokratik ırkçılık denilebilecek, "halkımızın kendi toprağında yaşama" hakkına yapılan bir vurgu ortaya çıktı. Batıdaki dışlama uygulamaları daha sonra Batılı olmayan dünyadaki hıncı çoğalttı. Elbette ırkçılığın bu farklı biçimleri birbirinin içine geçti ve birlikte var oldu; zaman içerisinde birbiriyle bağ kurdu. Ancak Francisco Bethencourt'un da iddia ettiği gibi bunlar bağlam ile belirlenmeye devam etti, hiçbir zaman insanlığın içkin özellikleri olmadı.[6]

Elbette ırk temelli tutumlar salt toprağa dayalı imparatorlukların bir ürünü değildi. Keşifler Çağı denilen dönemde de dinsel üstünlük kavramlarıyla ilişkili bir halde bulunuyorlardı.[7] Varlıkları William Shakespeare'in eserlerinde, "Mağripliler"i küçümseyen güney Avrupalı yazarlarda da belirgindir ve bu söylem daha sonra Amerika kıtasına aktarılmıştır. Atlantik köleciliği ırkçılığın bilhassa habis bir biçimini öne çıkarmıştı. Yine de Nicholas Dirks'in XIX. yüzyılın sömürgeci etnografi devleti dediği şeyin ırksal ve etnik ayrımcılığın kaynağı olmasa bile, onu derinleştirip evrenselleştirdiği kesindir.[8] Sömürgelerdeki nüfus sayımları, hukuk ve hapishane sistemleri insanları ırk tiplerine göre kategorize ediyor, onları hâkim beyaz nüfusa tabi kılıyordu. Cinsel korkuyla cinsel arzunun pekiştirdiği ırksal farklılık fikri dolaylı yoldan Avrupa'ya geri döndü.[9] Bu da zirvesine sömürgeci yönetimin başlarında değil sonlarına doğru çıktı. Bu durumun kendi beyaz nüfusuna karşı en liberal tavrı takınan toplumlarda özellikle yaygın olması manidardır.

Burada model ve öncü Birleşik Devletler'in kendisiydi. Britanya hâkimiyetine karşı kazanılan siyasal özgürlük ile XIX. yüzyılda kitle demokrasisinin gelişimi, ülkede bilhassa da güney eyaletlerindeki siyah Amerikalıların maruz kaldığı keskin ırksal eşikte, alt grup içinde olma haliyle birlikte var olmuştu.[10] İç Savaş'ın ardından köleciliğin sonlandırılması, siyahların daha rahat hareket etmesine fırsat sağlamış, siyahlar 1900'den sonra da iş bulabilmek için kalabalık halde kuzey şehirlerine göç etmişti. Sonuçta ırkçılık erkenden demokratikleşerek 1920'lerde ve 1930'larda güneyde bir linç sağanağına, kuzey şehirlerindeki siyahlara yönelik saldırılara yol açtı. Avustralya ve Yeni Zelanda'da olduğu gibi

6. Bethencourt, *Racisms*.
7. A.g.e., s. 137-158.
8. Nicholas Dirks, *Castes of Mind: Colonialism and the Making of Modern India* (Princeton, 2001), ayrıca bkz. Susan Bayly, *Caste, Society and Politics in India from the Eighteenth Century to the Modern Age* (Cambridge, 2001).
9. Ann Laura Stoler, *Race and the Education of Desire: Foucault's History of Sexuality and the Colonial Order of Things* (Durham, 1995).
10. Reynolds, *America*, s. 232-236.

Birleşik Devletler'deki ırkçılık XX. yüzyılda da ayaktadır. Güney Afrika'da devlet eliyle yapılan açık ayrımcılık 1994 yılında sona erdirildi. Konu ırksal ayrımcılıkların devam ettirilmesi olduğunda, beyaz sivil ve demokratik toplumların otoriter devletler kadar etkin olduğu bu örneklerde görülebilir.

Örneğin Avustralya kolonilerinin 1880'den sonra kendini Aborijin halkından üstün görmeye başlaması, bu tarihten önce oy kullanabilen az sayıdaki kişinin oy hakkının geri alınmasına yol açtı.[11] Yine de Avustralya kadınlara oy hakkı veren, yetişkinlerin genel oy hakkını kabul eden ilk ülkelerden biri olmuştu. H. B. Higgins gibi sömürgeci savaşlara karşı çıkan ve Avustralya'nın Britanya'dan özerk olmasını savunan biri bile Çinlilerin ve Hintlilerin göçüne şiddetle karşı çıkıyor, "aşağı ırkların daha üstün olanları kovaladığı"nı iddia ediyordu.[12] Aborijin çocuklar, melez ırktan çocuklar hükümet tarafından velilerinden alınıyordu. Hatta 1970'lere kadar Avustralya hükümeti Çinli ve Hintli göçmenleri dışlamak için elinden geleni yaptı. 2013 seçimlerinin ve Birleşmiş Milletler'in müdahalesinin gösterdiği üzere, göç Avustralya siyasetindeki sıkıntılı konulardan biri olmaya devam etti.

Benzer şekilde Güney Afrika'da siyahların "Bantustan" denilen kent banliyölerine gönderildiği yoğun bir ırk ayrımcılığını başlatan da beyaz ırkın üstünlüğünü savunanların ve "bilimsel ırkçılığın" 1900'den[13] sonra yükselişe geçmesi, ardından 1948 yılında Ulusal Parti'nin zafer kazanması olmuştu.[14] Burada da beyazlardan oluşan bir seçmen kitlesi erkenden ve büyük oranda siyahların temsil edilmemesini sağlamak için oluşturulmuştu. Sonuçta Güney Afrika'da siyahların ayrımcılığa ve beyazlar tarafından yapılan toprak gasplarına karşı direndiği fiili bir ırk savaşı başladı. Bu mesele yalnızca Güney Afrika'daki değil Zimbabve ve Kenya gibi Afrika'nın diğer sömürge topraklarındaki ilişkileri de zehirlemeye devam etmektedir. Britanya'nın 1950'lerdeki Mau Mau ayaklanması sırasında Kikuyu isyancılarına karşı giriştiği şiddetli askeri operasyonun hatıraları Kenya'da hâlâ bir yaradır. Bu gelişmelerin eski Fransız İmparatorluğu'ndaki eşdeğeri, Cezayirlilerin hem kurtuluş savaşı sırasında hem de 1961 yılında Paris'te katledilmesiydi. Tüm bu örneklerde beyaz yerleşimcilerin ırkçılığı yerel yönetimlere güç verdi.

Doruğuna çıkan bu sömürge ırkçılığının getirdiği sonuçlar 2015 yılında hâlâ gözle görülürdü ancak bu sadece emperyalizmin son dönemindeki toprak savaşlarının yol açtığı bir şey değildi. Bu ırkçılık XIX. ve XX. yüzyılların ırkçı ideolojilerince üretilen farklılık duygusundan, Joseph Arthur'un, Comte de Gobineau'nun, sosyal Darwinizmin mirasından, bilimsel öjeniden, Amerika'nın güney eyaletlerindeki beyaz üstünlüğünü savunan ideolojilerden besleniyordu. Madison Grant'ın *The Passing of the Great Race*[15] [*Büyük Irkın Ölümü*] adlı,

11. Macintyre, *Australia*, s. 155-159.
12. H. B. Higgins, "Australian Ideals", *The Austral Light*, 1 Ocak 1902 içinde, s. 9-10, 12-13.
13. Saul Dubow, *Scientific Racism in Modern South Africa* (Cambridge, 1995).
14. William Beinart, *Twentieth Century South Africa.*
15. Madison Grant, *The Passing of the Great Race* (New York, 1916).

hâkim "Nordik ırkın" Birleşik Devletler'deki ve dünyadaki çöküşüne üzülen kitabı kilit önemdeki metinlerden biriydi. Hitler kitaptan "kutsal kitabım" diye söz ediyordu. Ancak hatırlamak gerekir, Avrupa ırkının ıslahını savunanlar yalnızca faşizmden ilham alan sağcılar değildi. Kendine sosyalist diyenler de öjenik müdahaleyi savundu, hatta liberal iktisatçı John Maynard Keynes Britanya Öjeni Derneği'ne üyeydi. 1911 yılında ırklararası bir anlayışı geliştirmek için yapılan "Evrensel Irklar Kongresi" gibi girişimler beyaz olmayanları "tarihin bekleme odasına" sürgün etmeyi sürdürdü.[16]

Irk temelli düşünce yalnızca Avrupalılar veya Amerikalılarla da sınırlı değildi. B. R. Ambedkar'ın güçlü bir şekilde ileri sürdüğü gibi, bu fikirler Hint kast sistemine ilişkin algılara da sızdı. Tarihçi Gyanendra Pandey Amerikan siyah özgürlük hareketleri ile Hintlilerin kast karşıtı isyanı arasındaki bağlantıyı araştırmıştır.[17] Çinliler, Vietnamlılar ve Japonlar da Avrupa'daki ırk temelli ideolojilerle söyleşi içinde kendi medeniyetlerinin farklı olduğu algısını biledi. Bilhassa Afrikalılara genellikle düşük bir statü atfediliyordu ki bu ülkelerde hâlâ sık rastlanan bir düşüncedir. Örneğin XXI. yüzyılda Tayland'da Budist keşişler ve siyasetçiler yalnızca farklı bir dine mensup oldukları için değil, ırksal açıdan da ikinci derecede oldukları düşünüldüğünden Müslüman Rohingyalara karşı ayrımcılığa uğramaktadır.

Siyahların, Hintlilerin ve Çinlilerin dünya savaşları sırasında Avrupa'da sömürge askerleri ve emekçileri olarak boy göstermesi Avrupa'daki ırkçılığı genelleştirmeye ve demokratikleştirmeye başladı. 1919'dan sonra Almanya'da Renanya'yı işgal eden siyah Fransız birlikler taciz edilip ırkçı afişlere maruz bırakıldılar.[18] 1940'lardan sonra Avrupa'ya doğru yaşanan kitlesel göçler ırk temelli korkuları ve ayrımcılığı yeniden canlandırırken, bu durum 11 Eylül'ün ardından İslamofobi biçimine büründü. Britanya'da 1948 gibi erken bir tarihte Karayipler'den gelen göçün neden olduğu ırk isyanları vardı ve bunlar 1980'lerin başındaki resesyon yıllarında şiddet içerir oldu. Britanya'nın, Fransa'nın hatta İsveç'in kent banliyölerindeki siyah topluluklar o günden beri ayrımcılığa karşı direnmişti.

Bununla birlikte ırksal karşıtlıkların ideolojik temelinde bir kayma olmuştu. Sömürgecilik döneminin sonlarında ırksal üstünlük ideolojileri milliyetçi hareketlere karşı ve sömürgeleştirilen halkın emeğini kontrol etmek için işe koşuluyordu. Biçimi itibarıyla hiyerarşikti. Ardından yatay ve demokratik bir ayrımcılık formu geldi: Mücadele bu kez haklara, hakkaniyete ve neyin hak edildiğine ilişkin dar görüşlü düşüncelerle, aynı hak edişin ulusötesi alandaki farklı anlaşılma biçimleri arasındaydı. Avrupalı dünyadaki sağcı partiler göçmenlerin "işlerini çaldığı"ndan şikâyet ediyordu, sol da aynısını çoğu kez tekrarladı. Ama bu durum yalnızca

16. Tracie Matysik, "Internationalist Activism and Global Civil Society at the High Point of Nationalism: The Paradox of the Universal Races Congress, 1911", Hopkins, *Global History* içinde, s. 131-159.
17. Gyanendra Pandey, *A History of Prejudice: Race, Caste and Difference in India and the United States* (New York, 2013).
18. Berlin'de bulunan Deutsches Historisches Museum'un 1919-1925 kısmındaki afişlere bakınız.

Avrupa ile sınırlı değildi. Doğu Afrika'daki rejimler bağımsızlıktan sonra Hintli göçmenlere karşı harekete geçti. Batı Afrika'da Lübnanlı karşıtı Fransız ırkçılığının kalıntıları, 1960'larda Afrikalıların Lübnanlı tüccar "kaçakçılar" karşısında hissettiği korkularla birleşti.[19] Daha sonra Avrupalı siyasetçiler ulusal kaynakların dış yardımları fonlamak için kullanılmasına inatla karşı çıktı. Yine de imparatorluğun artık ölüm döşeğinde olan hiyerarşik ırkçılığı, bazen bu dışlayıcı hakkaniyet ırkçılığıyla birleşip onu güçlendirdi. Sağcı bir parti olan UKIP'e mensup Britanyalı bir politikacı ülkenin verdiği dış yardımları 2013 yılında eleştirerek, bu paranın "Bongo-Bongo Diyarı"na değil, İngiltere'ye harcanması gerektiğini söylemişti. Bu söz emperyalizmin altın çağında türetilmiş ve Afrika ülkelerini hedef alan ırkçı bir şakaydı. İmparatorluğun eski ırksal ideolojilerinin kimi unsurları, "liberal müdahalecilik" politikasına ilişkin hem lehte hem aleyhte yapılan tartışmalara kendi rengini veriyordu.

Birleşik Devletler ve Latin Amerika toplumları gibi toplumlarda ırk temelli tutumlar dışarıdan imparatorluk üzerinden değil de içeriden şekillendirilip işe koşuluyordu; buralarda demokrasinin işleme tarzının faydaları oldu. Birleşik Devletler'de 1960'lar ve 1970'lerdeki Sivil Haklar Hareketi ile eğitimin yaygınlaşmasıyla beyaz ırktan olmayıp, giderek bir statüye ve makama kavuşan, başarılı insanlardan oluşmuş bir tabaka ortaya çıktı ve bu durum Barack Obama'nın 2008 yılındaki seçim zaferiyle sonuçlandı. Yine de siyahlar hem yoksul nüfus hem de hapishane nüfusu içinde hâlâ orantısız bir şekilde temsil edilmektedir. Kamusal söylem çoğunlukla ırkçı dilden arındırılmış ve kurumsal ırkçılık azalmıştır ancak 2014 yılında Missouri'de siyah bir gencin polis tarafından vurulmasıyla çıkan ayaklanmaların yol açtığı kamusal sıkıntılar köleciliğin kadim gölgesinin 2014 yılında hâlâ Birleşik Devletler üzerinde gezindiğini gösterdi.[20] Eski kolonyal topraklara ve eski kolonyal metropol toplumlarına gelince; Asyalı ve Afrikalı devletlerin 1990'dan sonraki yükselişiyle eski tebaa halklar arasındaki ırk temelli tutumlarında şüpheleri azaltacak bazı mesafeler alınmakla birlikte ırkçılık, hem Batı'da hem de dışarıda siyasal ve dinsel şovenizm biçimleriyle iç içe geçmiş durumdadır.

Dildeki Sömürgecilik Bakiyesi

İmparatorluğun ve Avrupa fetihlerinin XXI. yüzyılın küreselleşmiş dünyasına bıraktığı kültürel mirasın ikinci kritik özelliği dil ve haberleşme alanında bulunur. Elbette, önceki çok etnikli imparatorluklar da örneğin Mandarin Çincesinin, Osmanlı Türkçesinin, Farsçanın ve Urducanın kullanımını yaygınlaştırarak kendi toprakları içerisindeki haberleşmeyi genişletmişti.[21] Ancak Batılı sömürge

19. Andrew Arsan, *Interlopers of Empire: The Lebanese Diaspora in Colonial French West Africa* (Londra, 2014).
20. Örneğin, Monica Davey, John Eligon and Alan Blinder, "Shift in tactics fail to calm Missouri town", *International New York Times*, 20 Ağustos 2014.
21. Bağlam için bkz. John Darwin, *After Tamerlane: The Rise and Fall of Global Empires, 1400-2000* (Londra, 2008).

imparatorlukları çok daha büyük ölçekte küreselleşmiş diller yarattı ve bunlar yeri geldiğinde önceki dil formları ile onların toplumsal statüsünü etkiledi. İspanyolca, İngilizce ve Fransızca, daha küçük ölçekte Portekizce ve Hollandaca tüm yeni topraklara ihraç ve empoze edildi. 2010 yılında dünyada yaklaşık yedi yüz milyon insan İngilizcenin bir biçimini, dört yüz milyon İspanyolcayı ve iki yüz milyon da Fransızcayı konuşuyordu. Bu emperyal diller ticarete, hukuki formlara, bilimsel ve teknik bilgiye ilişkin haberleşmeyi hızlandırdı. Öte yandan dünyadaki sınıfsal, "kabilesel" ve kastsal bölünmeleri derinleştirmeye hizmet ettiler, neye layık olunduğuna, kimliğe ve kültürel sahiciliğe dair bir anlaşmazlık kaynağı olmayı sürdürdüler. Parlak İngilizcesiyle Gandi 1909 gibi erken bir tarihte "Milyonlarca insana İngilizce öğretmek onları köleleştirmektir" diye yazmıştı.[22] Postkolonyal yazarlar, özellikle de Homi Bhabha, Derrida'nın fikirlerini benimseyerek bu dillerin empoze edilmesinden doğduğunu düşündüğü "epistemik şiddet"in bir "parçalı öznellik" yarattığını ve tebaa halkları "ahlaken kifayetsizleştirdiği"ni savlamıştı.[23] Bu artık çok olumsuz bir varsayım olabilir çünkü bu dillerin dayatılması ve sahiplenilmesi aynı zamanda tebaa halkları güçlendirmiş, bunlar Silikon Vadisi, Bangalore, Singapur ve Hong Kong gibi bilgi merkezlerini işgal eder hale gelmiştir. Ancak sömürgeci dillerin dayatılması ve yerli dillerle yaşanan çatışma şüphesiz yüzyıl boyunca devam etti.

Kolonyal ve postkolonyal dünyadaki İngilizce ve Fransızca hâlâ kilit örneklerdir. Şüphe yok ki daha sonra Birleşik Devletler'e, Kanada'ya, Avustralya'ya, Yeni Zelanda'ya ve Karayiplere dönüşecek alanlardaki yerli halkların neredeyse tamamen yok edilmesi, dillerini de İngilizce karşısında filolojik birer kalıntıya dönüştürdü.[24] Bu uzun tarihi olan bir gelişmeydi. İngilizlerin dilsel yayılmasının ilk biçimleri belki de modern öncesi Kelt İskoçya'sı ve İrlanda sömürgelerinde yaşanmış, Kelt dilleri buralarda yavaş yavaş ötekileştirilmişti. Örneğin 2011 yılında İskoç Keltçesinin antik kalbi olan Skye adasında, yalnızca tek bir kilise cemaati ağırlıklı olarak Keltçe konuşuyordu. Bu yerel dillerin canlanışı, çoğu durumda yerel liderlerin marjinal ve azınlık gruplara dil haklarına sahip çıkma çağrısı yaparak bir seçmen kitlesi toplayabilmesine izin veren demokratik siyaset sayesinde oldu. Eire [İrlanda devleti] 1922'den sonra İrlandacayı yeniden canlandırmaya teşebbüs ettiyse de sınırlı bir başarı kazanabildi. Aynı şey Galler hükümetinin 1945'ten sonra yaptığı dili yeniden canlandırma kampanyaları için de geçerlidir.

Yine Yeni Zelanda güçleri Maori halkında olduğu varsayılan "savaşçı" özelliklerden iki dünya savaşında, Vietnam'da ve hatta Afganistan'da yararlandıkça, Maori dilinin ve sözde yerel öz-yönetimin formlarının gelişmesine bir tür ödül gibi izin verildi.[25] 2000 yılında bazı beyaz Yeni Zelandalılar kendini Maoricedeki

22. M. K. Gandhi, *Hind Swaraj and other Writings* (Cambridge, 1997), s. 103.
23. Homi K. Bhabha, *The Location of Culture* (Londra, 1994) [*Kültürel Konumlanış*, Çev. Tahir Uluç. İnsan Yayınları, 2017].
24. David Crystal, *English as a Global Language* (Cambridge, 1997).
25. Smith, *New Zealand*, s. 19, 226-237.

pakeha kelimesiyle nitelerken diğerleri bu kelimenin kullanılmasına hayıflanıyordu. İroniktir, bu *pakeha* kelimesi ilk kez 1831 yılında Kuzey Adası Maorileri tarafından Britanya kralına yazılan ve "Fransız yabancılar"a karşı koruma talep eden bir mektupta kullanılmıştır. 2010'dan sonra Maori ve Pakeha kimliğine dayalı partiler Yeni Zelanda siyasetine girdi. Avustralya Aborijinleri ve Amerikalı ya da Kanadalı yerliler gibi sayıca bu kadar çok olmayan ancak daha büyük bir mağduriyet yaşamış halklar da kendi dilsel ve kültürel haklarını savunabildi fakat bu durum ancak yerli halklar konsepti küresel olarak yaygınlaşıp, solun bunların akıbetine ilişkin kaygıları dünya medyasını işgal edince mümkün oldu.

Emperyal dillerin daha geniş dünya-toplumlarındaki rolü, sömürgesizleşmeden önce de sonra da sürekli bir soruşturma konusuydu. Hindistan'da İngilizce, bir ticaret, yönetim ve hukuk dili olarak XVIII. yüzyılın sonundan itibaren yayılmaya başladı. Bengal'de Britanyalıların tüccar aracılarına *dübaşlar*, yani kelimenin tam anlamıyla iki dilli insanlar, *do bhasha* deniyordu. Ancak çok uzun sürecek tartışmaları başlatan kişi, 1835 yılında Hindistan'daki eğitimin diline ilişkin bir tutanak kaleme alan, Genel Valilik konseyinin Hukuk Azası T. B. Macaulay oldu. Milliyetçiler ve postkolonyal akademisyenler aksini söylemiş olsa da Macaulay ne yalnızca İngilizceyi empoze etmek ne de Arapça, Farsça ve Sanskritçeyi tümüyle ötekileştirmek arzusundaydı.[26] Aslında "zevkleri ve görgüsü itibariyle İngiliz olan" Hintli bir zümrenin, yerel dilleri ya da onun deyişiyle "lehçeler"i modern bilgiyle zenginleştireceğini düşünmüştü. Ancak Macaulay'ın Hindu kültürüne karşı ettiği sözler ve "bir raf dolusu İngilizce kitap" tüm Doğu edebiyatına bedeldir deyişi Hintlileri öfkelendirmeye devam etti.

Nehru hükümetinin 1960'lardaki geç evresinde sağcı Hindu partileri İngiliz karşıtı bir mesajı kendi siyasetlerinin parçası haline getirdiler. İsyanlar çıktı. Sömürgeciler tarafından ülkeye dışarıdan getirildi denilerek İngiliz dilinin lanetlendiğini, Ganj Nehri üzerindeki Allahabad şehrinde tüccarlara bu dönemde yapılan saldırıları dün gibi hatırlıyorum. Bir seferinde İngilizce tabelaları bir çete tarafından tahrip edilmiş olan bir esnaf, protestonun liderlerinden birine saatin kaç olduğunu sormuştu. Kendisine saat gösterilince de esnaf ajitatörün pahalı saatini bir çekiçle ezmiş, "Buradaki sayılar da İngilizce, değil mi!" diye haykırmıştı. Taliban, Pakistanlı kız öğrenci Malala Yousafzai'yi kadınların eğitimine destek veriyor diye öldürmeye çalışmış, 2013 yılında Yousafzai'ye (İngilizce) bir mektup yazan Taliban lideri isim vererek Macaulay'ı lanetlemişti. "Neden tüm insanları İngilizleştirmeye çalışıyorlar? Çünkü İngilizler Yahudilerin sadık destekçisi ve kölesidir!" diye de eklemişti.[27] Dinsel nefret, kadın düşmanlığı ve dilsel aşağılama burada iç içe geçmiştir.

Elbette İngilizce var olmaya devam etti, gelişti; bu durum kısmen dilin Roma Katolik okulları ve son dönemde de dünya çapındaki bilgisayar şirketleri

---

26. Macaulay'dan Bentinck'e, Şubat 1835, *The Correspondence of Lord William Cavendish Bentinck, Governor-General of India, 1828-1835, 2. cilt: 1832-5* (Londra, 1976), s. 1413.
27. Rob Crilly, "Senior Pakistan Taliban figure explains why they shot Malala", *The Daily Telegraph*, 22 Temmuz 2013.

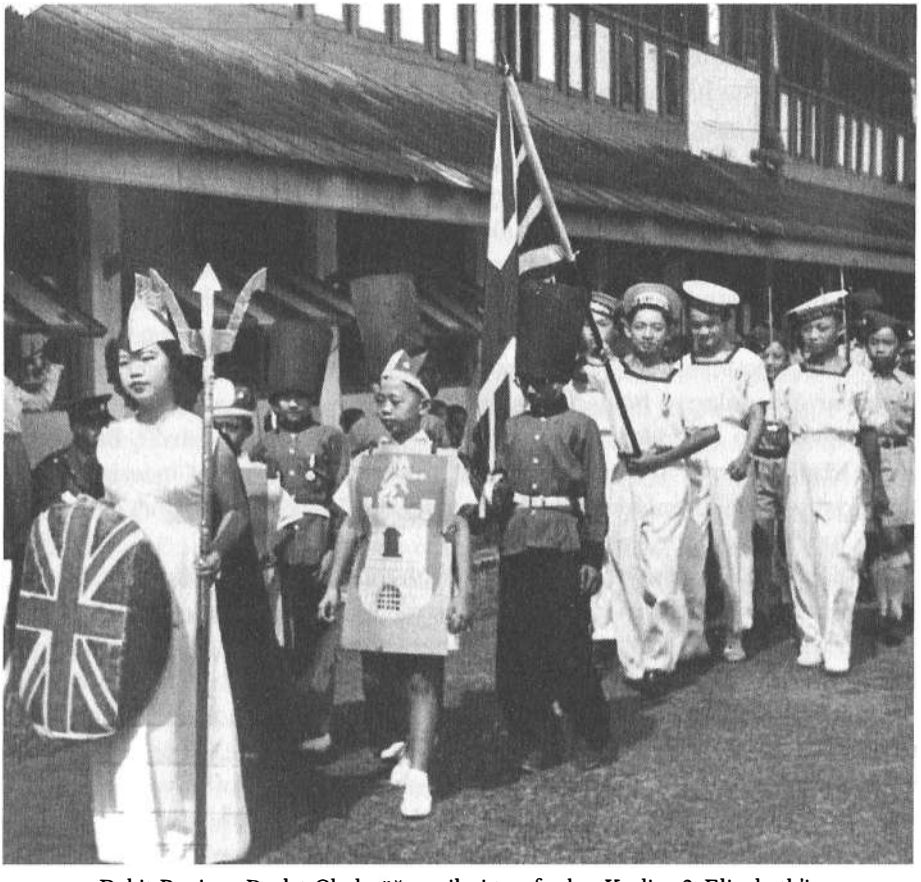
aracılığıyla Hindistan'ın seçkinleri arasında yaygınlaştırılması nedeniyleydi. İngilizce vazgeçilmez bir "bağlantı dili" olarak kaldı çünkü başka sebeplerden de söz edilebilir ama artık bir ulusal dil haline gelmiş olan Hintçe, Hindistan'ın güneyinde bulunan ve Sanskritçe olmayan dil gruplarının hâkim olduğu yerlerde kabul edilebilir değildi. Bu sırada tamamen iletişimin çoğalmasının bir sonucu olarak İngilizcenin bazı dilbilgisel formları Hindistan'ın bölgesel dilleriyle Hintçeye alttan alta sirayet etti.[28] Daha kararlı bir Hindu popülizmi benimsemiş olan bir hükümetin 2014 yılında yeniden iktidara gelmesi Hintçeyi teşvik etme projesine yeni bir itki kazandırdı. Ne var ki Delhi seçkinleri "HET'ler"i ("Hintçe Eğitim Almış Tipler"i)* küçük görmeye devam etti.

Bu sırada Britanya'nın diğer Asya sömürgelerinde İngilizcenin daha sessiz bir yaşamı oldu. Son yıllarda Singapur ve daha az olmakla birlikte Malezya, Hindistan'daki gibi İngilizcenin kullanımına dair değil ama "Singilizce" diye adlandırılan Singapur-İngiliz ağzına bir İngilizce standardının getirilmesine ihtiyaç olup olmadığına dair anlaşmazlıklara sahne oldu.[29] Ülkenin nüfuz sahibi eski başbakanı Lee Kuan Yew İngilizcenin savunuculuğunu üstlenerek liberal emperyalizmin hâlâ işe yarayabileceğini gösterdi. İngilizcenin Çinliler, Malaylar, Hindular ve bölgede yaşayan Avro-Amerikalılar arasında bir ortak dil, vazgeçilmez bir ulusal entegrasyon aracı olduğunu ileri sürdü. Bu sırada Hong Kong'da yerli halk, merkezi Çin hükümetinin Mandarin Çincesini dayatma girişimlerine direniyordu -yalnızca yerel bir Çince konuştukları için değil, siyasi özerkliklerini de savunmak için.

Güneydoğu Asya'da Fransızcanın kalıcılığı daha da azdı. Viet Minh'in pek çok lideri ve eski kuşağın kimi üyeleri akıcı Fransızca konuşuyordu.[30] Ancak Vietnam SSCB'nin desteğini almaya çalıştıkça siyasi liderler de Fransız mirasından uzaklaşıp, özellikle de SSCB ile Doğu Avrupa'ya seyahat eden çok sayıdaki uzmanı hesaba katarak uluslararası dil olarak Rusçayı teşvik etmeye başladı. İngilizce daha sonraları okullarda ve kolejlerde bir kez daha kendisini gösterdi ancak bunun nedeni Birleşik Devletler olmadığı gibi, Britanya hiç değildi; İngilizce konuşan Singapurlularla Malezyalıların bölge ekonomisi için taşıdığı önemdi. Ne var ki Fransızca Batı Afrika ile diğer yerlerde yerel diller ile etnik topluluklar arasındaki bir bağlantı olarak varlığını güçlü bir biçimde devam ettirdi.[31] Cezayir'de 1962'den sonraki bağımsız hükümet, önce sömürgenin resmi dili olagelmiş Fransızcadan vazgeçirip yerine Arapça ve Berbericeyi geçirmeye çalıştı. Mısır ve Suriye'den öğretmenler getirildi. Ancak Fransızcanın ticaret, medya ve uluslararası iletişim dili olarak taşıdığı değer, tümüyle koparılıp atılmasını engelledi. Uydu televizyonun 1990'larda yaygınlaşması Fransızcaya yeni

28. R. K. Agnihotri and A. L. Khanna, *Problematizing English in India* (Delhi, 1997).
* İngilizce eğitim gören ve dili akıcı bir şekilde konuşabilen Hindistan seçkinleri arasında, İngilizce yerine Hintçe eğitim almış insanları imlemek için kullanılan ancak alttan alta bu kişilerin görgüsüz, cahil olduğunu ima eden ayrımcı tabir. (ç.n.)
29. Hwee Hwee Tan, "A War of Words over 'Singlish' ", *Time Magazine*, 22 Temmuz 2002.
30. Bayly, *Asian Voices in a Post-Colonial Age.*
31. Paul Zang, *Le Français en Afrique: Norme, tendances évalutives, dialectisation* (Münih, 1998).

bir güç verdi, 2013 yılında Cezayir nüfusunun % 33'ü Fransızca konuşuyor, sokaktaysa Fransızca ile Arapçanın bir karışımı konuşuluyordu. Joëlle Bahloul'ün de çalışmalarında gösterdiği üzere, medyadan beslenen bu Fransızca-Arapça tipi, geçmişte Fransız *kolon*lar tarafından konuşulan Fransızca, İbranice, Malta dili ve Arapça karışımından farklıydı.[32]

Bukit Panjang Devlet Okulu öğrencileri tarafından Kraliçe 2. Elizabeth'in taç giyme töreni sırasında gerçekleştirilen geçit töreni, 1953. Singapur Ulusal Arşivi.

Hiç şüphe yok ki XVI. yüzyılda İspanyollarla Portekizlilerin hâkimiyeti altında bulunan Yeni Dünya zamanından başlayarak emperyal dillerin dayatılması, sömürgeleştirilmiş uluslarda sahiden postkolonyal yazarların ileri sürdüğü gibi bilinci parçalama, sınıf ve duyarlılık engelleri oluşturma sonucunu doğurmuştu. Birçok kamusal entelektüel bu eski sömürgeci dillerin kullanımının yerel dilleri zayıflattığını, toplumlardaki yatay bölünmeleri devam ettirdiğini iddia

32. Joëlle Bahloul (Çev. Catherine Ménagé), *The Architecture of Memory: A Jewish-Muslim Household in Colonial Algeria, 1937-62* (Cambridge, 1996).

etmektedir. Sri Lanka Tamilleri *kaduwa* ("kılıç") dedikleri İngilizceyi onları Sinhala dilinden koparmakla suçlamıştı.[33] Hindistan'da radikaller oynadıkları rol yüzünden *kala angrez*, "siyah İngiliz" seçkinleri suçlamıştı ki bu haykırış 2013 yılında, Ghadar devrimci hareketinin kuruluşunun yüzüncü yılındaki kutlamalarda duyulmuştu. Yine de ister Japonca olsun, isterse de Britanya'daki İngilizce, tek bir hakiki ulusal dilin varlığının toplumsal hiyerarşilerin oluşumunu bir şekilde engelleyip engellemediği net değildir. Sahiden de Hintçe, Urduca, Cavaca, Endonezya dili ya da Kikuyu gibi yerel dillerin yapısı ve dilbilgisi sömürgeci yönetim altında yeniden şekillendirilmiş, bu dilleri "düzgün kullanan" seçkinler kırdaki ya da yereldeki halk karşısında daha güçlü kılınmıştı.[34] Afrika'daki Avrupalı imparatorlukların, çok sayıda yerel dilin var olduğu Kongo gibi geniş coğrafyalarda Swahili dilinin kullanımını yaygınlaştırması bunun bir örneğiydi. Daha küçük ölçekte Avrupa dillerinin yaptığı gibi Swahili de önce sömürgeci güçler, daha sonra da dünya ekonomisinin temsilcileri ile yerel halk arasında arabuluculuk yapan seçkinlerin sahip olduğu güçlü bir kaynak ve bir imtiyaz nişanı olarak işlev gördü.[35] Özellikle Avusturya'daki okulların 2000 yılından sonra Çince öğretmeye başlamasıyla yeni bir dünya dili haline gelen Çince için de hemen hemen aynı şey söylenebilir.

Siyasi Temsil ve Dinsel, Etnik Farkın Pekiştirilmesi

Modern, küreselleşmiş dünyada sömürgeciliğin bir bu kadar etkili olmuş diğer mirasının da dinsel ve etnik kimlik alanında bulunduğu söylenebilir. 13. bölüm dinlerin yüzyıldaki genel kaderini ele almıştı. Burada toplumsal ve siyasal alandaki etnik farklılaşma tartışmasına bir giriş olarak sömürgeci bağlam bir kez daha kısaca inceleniyor. Yalnızca Batı Avrupalı imparatorluklar ile yerleşimci topluluklar diğer kültürlere Hıristiyanlığı dayatmakla kalmadı, bu karşılaşmaların bir sonucu olarak Hıristiyanlık dışındaki dinler de doktrin ve pratik bakımından daha tutarlı hale geldi. Ortak özelliklerden biri resmi dini önderliğin sömürgeci güçler tarafından güçlendirilmesiydi. Örneğin Britanya hâkimiyeti altındaki Filistin'de 1930'larda Şeriat Konseyi kurulmuş, Güney-Güneydoğu Asya'daki Britanya ve Hollanda krallıklarında XIX. ve XX. yüzyıl boyunca İngiliz-Muhammedî hukuku yaratılmış ya da İngiliz-Hindu hukuku resmileştirilmiştir. Sonuçta sömürgeci güçler gerek hukuki gerekse de siyasal nedenlerle ruhani metinlerin ve geleneklerin daha resmi, yazılı biçimlerini ortaya çıkarmaya çalıştı. Bu da sırası geldiğinde Hinduizm, Budizm, Şintoizm için İncil'e, Kuran'a koşut "kutsal metinler" ve çeşitli Müslüman, Hıristiyan akademilerine koşut resmi eğitim kurumları oluşturulmasına yol açtı.

---

33. Bu nokta için Sujit Sivasundaram'a teşekkür ediyorum.
34. Joseph Errington, *Linguistics in a Colonial World: A Story of Language, Meaning and Power* (Malden, 2008).
35. Johannes Fabian, *Language and Colonial Power: The Appropriation of Swahili in the Former Belgian Congo, 1880-1938* (Berkeley, 1986).

Sömürgeci güçler ile onların ikircikli misyoner müttefiklerinin bilgiye ve tutarlılığa ulaşma dürtüsüne güç katan şey, önce yerli din hocalarının, sonra da bu sömürgeci otoritelere karşı din adına Budizm, Hinduizm ya da İslam için konuştuğunu iddia eden sivil toplum örgütlerinin kendi otoritelerini tesis etme arzusuydu. Aslında XX. yüzyılın sonunda eski sömürge dünyasındaki din manzarasına şekil verenler, sömürgeci güçlere inanç temelinde direnen örgütler oldu çünkü resmi siyasal seferberlik genel olarak bastırılmıştı. Örneğin 1920'lerde Güney Afrika'da bağımsız siyah Hıristiyan kiliseleri ortaya çıkarak dini kurumlardaki beyaz, özellikle de Afrikaner din adamlarının hâkimiyetine meydan okudu. Bu kiliseler 1960'lar ve 1970'lerdeki geç dönem apartheid karşıtı harekette önemli bir rol oynadı.[36] Yine Fransız Kuzey Afrika'sında, yerel sömürgeci yönetimlerin yerleşimci nüfusa hizmet veren Katolik örgütlere öncelikli davranması, Tunuslu ve Cezayirli Müslümanların 1920'ler gibi erken bir tarihte şiddetli bir tepki vermesine yol açtı.[37] Bu yıllarda seküler ve solcu örgütlerin yanı sıra kurulan örgütler 1950'lerin ve 1960'ların sömürge karşıtı savaşında büyük bir rol oynadıysa da bu seküler ve dini önderlikler 1980'ler ile sonrasında anlaşmazlığa düştü.

Demek ki sömürgeciliğin etkisi Hıristiyanlık ile İslam'ın yaygınlaştırılmasına, teorileştirilip popülerleştirilmesine, Weber'in kastettiği anlamıyla diğer "dünya dinlerinin" oluşumuna yol açmanın yanında, bunlar arasındaki çatışmaları da kışkırtmış, dinsel uzlaşmazlık diyebileceğimiz bir şeyi de teşvik etmiştir.[38] Burada çeşitli gelenekler içerisinde özellikle de 1920'lerde çoğalan radikal hareketleri, Hinduizm içindeki RSS ve çeşitli Hindutva örgütlerini ve Müslüman Kardeşler ile Suudi parasının beslediği diğer Selefi ihyacı grupları kastediyorum.[39] Eski Doğu ve Batı Afrika sömürgelerinde büyük başarılar kaydetmiş olan hararetli Protestan evanjelist kiliseler de kimi zaman Katolik ve Müslüman örgütlerle çatışmalar çıkardı. Elbette XX. yüzyıl sonundaki dinsel hareketleri doğrudan sömürgeciliğe bağlayan basit bir teleoloji yoktur. Komünizmin 1980'lerdeki çöküşünün, dini örgütlerin bağımsızlık sonrasındaki genel gelişiminin, genç işsizliğinin ve gençlerdeki rahatsızlıkların tümünün hesaba katılması gerekir. Yine de sömürgeci yönetimin, sonrasında da Birleşik Devletler ile müttefiklerinin izlediği yeni-sömürgeci "insani müdahale" politikalarının bıraktığı iz, burada işleyen uzun soluklu nedensel faktörlerin de iş başında olduğunu hatırlatmaktadır.

Bu bölümde, siyasete ve ekonomiye, sömürgeci yönetimin 2015'in küreselleşmiş dünyasına yaptığı müzmin etkinin bir o kadar apaçık yerinde durduğu alanlara doğru ilerlenecek. Burada önceden sözü edilen boyutlar (ırksal tavırlar, iletişim ve din), sömürgeci temsil politikaları üzerinden siyasetle iç içe geçmişti. Özellikle Britanya ile Hollanda'daki Avrupalı milliyetçi tarihçiler ile

36. Nigel Worden, *The Making of Modern South Africa: Conquest, Segregation and Apartheid* (Oxford, 1994), s. 54, 81, 106.
37. Julia Clancy-Smith, "Islam and the French Empire in North Africa", David Motadel (Ed.), *Islam and the European Empires* içinde, s. 90-111.
38. S. A. Nigosian, *World Religions: A Historical Approach* (Basingstoke, 2008).
39. Natana J. DeLong-Bas, *Wahhabi Islam: From Revival and Reform to Global Jihad* (Oxford, 2004).

halk arasında, imparatorlukların Avrupalı olmayan halklara siyasal temsilin yararlarını öğrettiğine, hatta demokrasi getirdiğine ilişkin hâlâ yaygın bir inanç vardır. Gerçekten de Britanyalılar ile Hollandalılar, tıpkı Portekizlilerin onlardan önce yapmış olduğu gibi sınırlı yerel temsil biçimleri tesis etti. Fransızlarsa aksine, Fransa Meclisi'ne gönderilecek olan iyice Fransızlaşmış yerli temsilciler seçebilecek seçmen grupları yaratma eğilimindeydi. Bu seçmen grupları özellikle Batı Afrika'da varlığını korudu. Yine de demokrasiye doğru yapılan asıl atılım sömürgecilik karşıtı direniş hareketlerinin seçme hakkını kitlelere yaymasıyla geldi.

Sömürgeci siyasal ideolojilerin bu seçim sistemlerinde yol açtığı, çağdaş dünyada da bilhassa büyük ve uzun vadeli bir etki yapan sonuç, dilin, dinin ve sınıfın bir araya getirildiği siyasal birimler ortaya çıkaran etnik kategorizasyon uygulamasıydı. Uygulama yerel liderleri bu doğrultuda hareket etmeye teşvik etti. Bu görüngü yalnızca Asya ile Afrika'nın resmi sömürge topraklarında değil, Ortadoğu, Orta Amerika, Karayipler ve Pasifik gibi Avrupa ile Amerika'nın gayriresmî olarak hâkimiyet kurduğu alanlarda da meydana geldi. Ortadoğu'da Osmanlı yönetim biçimleri dinsel farklılıkları tanımıştı ancak 1914'ten sonra Avrupa etkisinin genişlemesiyle birlikte nüfusların hukuka dayandırılarak ve otoriteye erişimleri açısından etnik olarak kategorize edilmesi daha da yaygınlaştı. Mısır'da Suriyeli, Kıpti ve Akdenizli Hıristiyanlar ile Yahudiler, davalarını sıradan Müslüman yurttaşlarınkinden farklı bir mahkemede gördürebiliyordu. Manda sisteminde böyle kategoriler politikanın temeli haline geldi. Sünni nüfusun Fransız yönetimine karşı çıkardığı çeşitli isyanları, Dürziler, Aleviler ve diğer Şiilerle yapılan anlaşmaları izleyen süreçte, 1930 yılında kabul edilen Suriye-Lübnan anayasası bunun çok ses getiren bir örneğiydi. O sırada Britanyalılar Irak'ta Şii çoğunluğu kontrol altında tutarken, azınlık Sünni ve Kürt nüfuslarının desteğini kazanabilmek amacıyla onlara özel imtiyazlar sunmuştu. 2000'li yıllar gibi geç bir tarihte bile siyasi istikrarsızlığın çoğu, bu imtiyazlı azınlıkların kendi iktidarını giderek radikalleşen çoğunluktan koruma girişiminden kaynaklanıyordu.

Güney ve Güneydoğu Asya'da da sömürgecilerin seçkin azınlık gruplarına tanıdığı tavizler ve ayrıcalıklar yüzyıl boyunca yerel politika üzerinde benzer bir etki yaptı. Britanya 1880'lerden itibaren Müslümanlara ve Hindistan'ın güneyindeki Brahman olmayan nüfusa çeşitli yarı-temsili sistemlerde bir rol verdi. Hindistan Ulusal Kongresi'ne üye kimi Müslümanlar, Kongre'nin iki savaş arasındaki dönemde özel seçmen gruplarından çekilme kararını desteklemiş olsalar da Pakistan'ın Muhammed Ali Cinnah projesi ile onun devamcıları bu dinsel ve etnik kategorizasyonun doğrudan bir sonucu olarak ortaya çıkmıştı. Çoğunluklarla uzun vadeli bir angajmana girmek yerine böyle hukuki ve siyasi kategoriler sayesinde azınlık grupların liderlerinin kendilerini siyasi olarak ifade edebilmeleri kolaylaşıyordu. Şayet Hintli, Endonezyalı ya da Malay liderler sömürgeci yönetimin kuklalarından ibaretmiş gibi düşünülürse bunu görmek mümkün olmaz.

Sömürgeci siyasal ekonomiyi, ideolojiyi ve toplumsal değişimi bir araya getiren son unsur, sivil toplum örgütlerinin, yani Jürgen Habermas'ın sözünü ettiği anlamda devlet ile toplum arasında kalan ancak ikisiyle de söyleşen bir dernekleşme formunun gelişmesiydi. Derneklerin kamusal oluşumu Avrupa'da da görece geç yaşanmış bir gelişme olup, temsili organlarla, kahvehanelerle ve Kuveykırlar gibi heterodoks dini derneklerle ilişkiliydi. Sömürgeleştirilmiş dünyada başlangıcı sömürgecilik öncesine dayanan dernekleşme ve tartışma biçimleri de gelişti: Camilerin, tapınakların dışında yapılan tartışmalar, şiirsel ve siyasi toplantılar ya da *müşayareler,* hatta metreslerin evlerinde yapılan edebiyat buluşmaları.[40]

Ne var ki sömürgeci yönetimin doruğunda olduğu dönemde kamusal derneklerin kapsamı açıkça iki biçimde genişledi. Yetkililer çok sınırlı temsili kurumları aracılığıyla doğrudan yönetimin maliyetini azaltmaya çalışırken, dernekler de öncelikle bu kurumların eteklerinde gelişti. Örneğin sömürge toplumlarında vergi mükellefleri dernekleri ya da "halk dernekleri" gelişmeye başladı. Bunun yanı sıra, sözü edilen etnik ya da dinsel kategorileştirme tipleri de insanları inançlarını ya da bölgesel çıkarlarını korumak için bir araya getirmek gibi bir etki yaptı. Mısır'da Müslüman Kardeşler, Hindistan'da Hindu Mahasabha ve Kenya'daki Merkez Kikuyu Derneği bu türden bir faaliyetin örnekleriydi. Bunların kurulmasına sömürgeci baskı neden olmuş olabilir ancak daha sonra yerlilerin failliği, örneğin yerel evlilik, eğitim ve askerlik bağları bu dernekleri devam ettirip güçlendirdi. Bu türden dernekler topluma, özellikle de kentlerin genişlemekte olduğu toplumlara nüfuz ederek inanç, aile, çalışma ve geçim arasında yeni ilişkiler kurdu. Nihayetinde siyasi hırs, yönetimin baskısı ve yeni iletişim biçimleri bu derneklerin temsilcilerini daha büyük gruplaşmalarda bir araya getirdi ve tüm ulusu temsil ettiklerini iddia eder oldular. Hindistan ulusal Kongresi, Mısır'da Vefd, Afrika Ulusal Kongresi böyle bir birleşmenin örnekleridir. Tümü de kendi toplumlarının postkolonyal siyasetine güçlü bir etki yaptı. Radikal ve sömürgecilik karşıtı bilgiyi dünyaya yayarken aynı zamanda sömürgecilerin pek çok bilgi pratiğini de sahiplenmeleri kritik önemdeydi. Hindistan Ulusal Kongresi, 1916 yılında İngilizce dışındaki dillere ilişkin alt bölümler tayin etmiş olmasına rağmen, bugüne kadar faaliyetlerini büyük oranda İngilizce devam ettirdi.

Ekonomi ve Sosyal Kontrol Alanında Sömürgecilik Gölgesi

Bu bölümde son olarak bağımsızlıktan hemen sonra kurulan hükümetlerin politikaları ile bunların devraldıkları ancak çoğunlukla radikal bir şekilde yeniden yorumlanan sömürgeci ideolojiler ve pratikler ele alınıyor. Teorisyenler postkolonyal dönemden söz ettiklerinde çoğunlukla bir tarih vermezler. Postkolonyal dönemin 1950'den 1990'lara kadar sürdüğü iddia edilebilir. Sömürgeci yönetimin uzun vadeli etkileri sömürgecilikten sonra da hâlâ görülebilirdi

40. Khan, "Rhetorics and Spaces of Belonging."

-özellikle de ırk ve din ideolojileri gibi halihazırda tartışılan alanların yanı sıra, sömürgeciler ile eski sömürgeler arasındaki ekonomik farklar itibarıyla. Postkolonyal kavramı akademik bir araç olarak kullanılmaya devam etse de dünya toplumları yeni yönlere doğru gelişerek bu kavramın ötesine geçti.

Öncelikle imparatorluk deneyiminin kişi, aile ve topluluk anlayışını değiştirme biçimi, bunun sonuçlarının da kendini ancak XXI. yüzyılda göstermeye başlaması çarpıcıdır. Tarihçi Brian Hatcher, Hindistan'da kısmen Hıristiyan misyonerlik faaliyetlerinin etkisi altında XIX. yüzyılda gelişen ve sosyal aktivizmi vurgulayan bir dünyevi var oluş biçimi için "burjuva Hinduizmi" terimini ortaya atmıştır.[41] Resmi ve gayriresmî imparatorluk, önceki toplumsal hiyerarşileri çözündüren ve dini inancın, dini pratiğin ötesine uzanan bir eylemci özne düşüncesini yaygınlaştırmıştı. İkincisi, sömürgeci politikalar Avrupalı olmayan toplumlar arasındaki hiyerarşik statü farklarını azaltma eğilimindeydi. Zengin tüccarlar -en azından sivil toplum örgütlerinde- Brahmanlar ve üst düzey devlet memurlarıyla aynı seviyeye gelmeye başladı. Kabile liderleri, rajalar ve *raise*'ler (ekabir) hem sömürge hukuku ve idaresi tarafından hem de sömürge karşıtı hareketlerin gerçekleştirdiği kitle seferberliğinin bir sonucu olarak sıradan halkla aynı toplumsal kategorilere sokuldu. Sömürgecilik bir yandan da halk arasındaki "dikey" farklılıkları pekiştirmeye yöneldi ve postkolonyal hükümetlerin çoğunlukçu siyaseti getirmesi, bundan dolayı da kaynakları kendi demokratik kaynak tabanını kuvvetlendirmek için kullanmasıyla bu farklılıklar daha da çoğaldı. Örneğin genel hatlarıyla Kikuyular diye nitelenen ekonomik çıkar grupları Luo çıkar gruplarına karşı, İbolar diğerlerine karşı, Berberler Araplara, Malay Müslümanlar Çinlilere karşı kışkırtıldı vs.

Daha da önemlisi, sömürgeci dönemin sonlarında kentli nüfusta henüz yeni yeni başlamış olan muazzam artış, kasaba ve şehirlerde yaşayanların 1900 yılında % 20 olan oranını 2015 yılında % 60'tan fazlaya çıkardı. 1960'lar ve 1970'lerde anlaşıldı ki sömürge dünyasındaki araştırmaların ve siyasal eylemciliğin kilit figürü olan köylü, asrın en büyük kaybedeni olmuştu. Kırsal bölgelerdeki ağır sömürgeci gelir rejimleri ile angarya hizmetinin kır yoksullarını dezavantajlı bir pozisyona ittiği kesin olmakla birlikte, kent sanayisindeki kitlesel artış ve kırsal toprakların kalkınma amacıyla satılması nedeniyle bu dezavantaj sömürgeci yönetimin sonlanmasının ardından da devam etti. Dolayısıyla 1970'lerin sonuna kadar siyasal değişimin kilit öznesi olarak görülen "köylülüğün" yavaş seyreden "ölümünü" başlatan şey sömürgecilik olmuşsa da süreç onunla bitmemişti. Şehirlerde toplum dramatik bir dönüşüm geçirdi. Hindistan'daki alt kastların önderi B. R. Ambedkar gibi, sosyal haklardan yoksun olanların haklarını savunanlar, köyleri bir ayrımcılık mekânı, bir "geri kalmışlık bataklığı" olarak lanetliyordu.[42] Karayipli milliyetçiler de hemfikirdi, şehirlerin kır emekçilerini özgürleştirip ırk bariyerlerini yıkacağına inanıyorlardı. Şüphesiz ki şehrin

41. Brian Hatcher, *Bourgeois Hinduism, or the Faith of the Modern Vedantists: Rare Discourses from early Colonial Bengal* (New York, 2008).
42. D. R. Jatava, *The Political Philosophy of B. R. Ambedkar* (Agra, 1965), s. 53-55.

yükselişi birleşik ailenin çözülmesine, statüler arası evliliklerin sınırlı da olsa artmasına, kadınların kısmen güçlenmesine eşlik etti. Ne var ki kentleşme aynı zamanda yaşam standartlarındaki, sağlıktaki ve ölüm oranlarındaki muazzam farkları da apaçık görünür kıldı. Postkolonyal hükümetler köylüleri ve kabilevi halkları topraklarından sürmeye devam etti.[43]

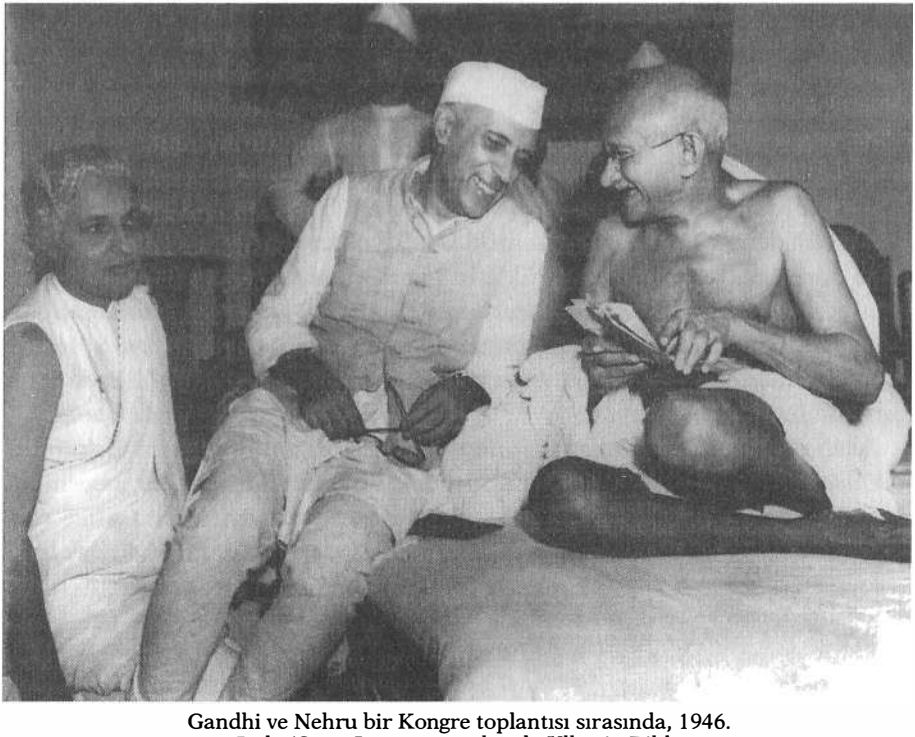
Aşırı genelleme yapmamak önemli. Bağımsızlığını elde eden toplumlarda sömürgeci düşünceyle pratiğin bıraktığı miras oldukça eşitsiz olup, savaş zamanındaki deneyimi ve sömürgecilik karşıtı mücadelenin biçimini yansıtıyordu çoğunlukla. Çinhindi ve Endonezya'da Japon işgalinin, Fransızlara, Hollandalılara ve daha sonra Amerikalılara karşı açılan milliyetçi savaşların etkisi, sömürgeci yönetimin pek çok yapısını, ideolojisini silip attı. Asya'nın ve özellikle de 1960'lara dek sömürgelikten kurtulamayan Afrika'nın pek çok yerinde sömürgeci yönetimle sömürgeci ideolojilerin etkisi çok daha yaygındı. Sömürgelerdeki tüm bir lider neslin Avrupalı, Amerikalı ve Japon radikal akademisyenlerle doğrudan temas kurmuş olması dolayısıyla, eskiden kalma ulusal ve toplumsal idealizm izlekleri yerini demokrasi, kalkınmacılık ve bilim fikirlerine kaptırmaktan ziyade bu fikirler içinde eridi. Nihayetinde Cevahirlal Nehru bilimi tanrılaştırmaya başlamasından önce bir teosofistti. Ancak bu geçiş hissedilir bir geçişti. Gandi gerçekten de yüzü eskiye dönük bir idealistti: Köy komünü ve köy meclisleri ona göre mükemmel toplumun örneğiydi. Yine de Nehru ve onun D. R. Gadgil gibi meslektaşları için pançayat ya da yerel meclis, olsa olsa yeni beş yıllık planlar bağlamında ekonomik değişimi ilerletecek şekilde yapılandırılmış alt düzey bir örgüttü ve adına "Pançhayati Raj"* deniyordu. Dolayısıyla bu türden organları despotizmin en alt seviyesindeki "ilkel toplumlar" olarak gören James ile John Stuart Mill ve Henry Maine gibi Britanyalı filozoflarca üretilen sömürgeci bilgiye meydan okunmuş oluyordu. Öncelikle bunların asıl demokratik kurumlar oldukları, daha sonra da ideal bir toplumu müjdeledikleri ileri sürülüyordu. Nihayetinde XX. yüzyılda bu kurumlar ekonomik kalkınmanın ve toplum mühendisliğinin özneleri haline gelecekti. Bu açıdan dünyanın çoğu yerindeki postkolonyal ideolojiler ve postkolonyal pratik, gerek sömürgecilik tarafından gerekse de onun pek çok formunu kendine mal eden sömürgecilik karşıtlığı tarafından yaratılan ideolojilerin ve pratiklerin tarihsel olumsallık taşıyan bir bileşimi olarak görülebilir.

Sömürgeleştirilmiş dünyanın diğer yerlerindeki bilgi imparatorluklarında da benzer gelişmeler vardı. Arapların kökeninde *şura* ya da "istişare" geleneğinin olduğu efsanesi bir siyasi temsil iddiasına dönüştürüldü. Doğu Afrika'da Julius Nyerere'nin adına *Ujamaa* ya da "aile" denilen köy kalkınma sistemi 1962'den sonra sosyalist devletin temeli haline gelecekti.[44] *Ujamaa*'nın ideolojik temeli Hindistan'daki Pançhayati Raj'dan çok farklı değildi ve "aşiretçiliği" parçala-

43. Örneğin John Simpson, "Hunted by their own government: The fight to save the Kalahari Bushmen", *The Independent*, 26 Ekim 2013.
* Pançhayati Raj: Hindistan kırsalındaki köylere özgü yerel özyönetim sistemi. (y.h.n.)
44. William R. Duggan and John R. Civile, *Tanzania and Nyerere: A Study of Ujamaa and Nationhood* (Maryknoll, 1976).

maya uğraşan yerli, köy seviyesindeki bir kendine yeterliliğe dair fikirlerin bir harmanını Britanyalı Fabyan lonca sosyalizminin unsurlarıyla birleştiriyordu. Ancak Gadgil'in ya da Nehru'nun programları, Harold Laski'nin öğretisinin ilk halindeki anlamıyla siyasi liberal iken Nyerere'nin projesi kısa bir süre sonra baskıcı hale geldi, Mao'nun Büyük İleri Atılım'ının küçük ölçekli bir versiyonunu uygulayarak kırdaki insanları zorla yeni köylere yerleştirmenin yanı sıra sömürgeci yönetim dönemindeki öncüllerden de yararlandı.

Sömürgeci toplumun son dönemiyle postkolonyal toplumun ilk döneminde yapılan genel bir ideolojik hamle, iktisat tarihi ve teorisindeki kalkınmacılığa bir bağlam kazandırılması oldu. Bunun nedeni kısmen sömürgelere ilişkin iktisadi bilginin ve pratiğin radikalleşmesiydi. Bunalım'dan önce bile Frank Swettenham *British Malaya* (1906) kitabında köy ve plantasyon sistemi üzerine yazmıştı. J. S. Furnivall'ın yerel kredi sistemlerine değinen *Netherlands India* (1939) kitabı ile Malcolm Darling'in *The Punjab Peasant in Prosperity and Debt* [*Refah ve Borç İçindeki Pencap Köylüsü*, 1928] kitabı ise yaklaşan ekonomik krizin ürünleri olduklarını daha da belli ediyordu. Milliyetçi yazarlar bu izlekleri alıp, derin bir yerel haksızlık duygusu ve daha genel iktisadi fikirlere ilişkin bilgilerle aşıladı. Nehru'nun bir Britanya hapishanesinde yazdığı *Discovery of India* [*Hindistan'ın Keşfi*, 1946] dengesiz kapitalizmin Britanya Hindistan'ında yol açtığı yıkıma ilişkin uzun bölümler içeriyordu.

Gandhi ve Nehru bir Kongre toplantısı sırasında, 1946.
Ruhe/Getty Images aracılığıyla Ullstein Bild.

İktisat ve İmparatorluk

Bu argümanların çeşitli yüzleri önceki bölümlerde geliştirildi ancak imparatorluğun yol açtığı ve dünyanın her yerinde büyük gelir eşitsizliğinin devam etmesine katkıda bulunan ekonomik sonuçlara dair temel bir tipoloji önerilebilir. Öncelikle sömürgeci güçlerin yerli endüstrinin gelişmesini ya da tarımsal kalkınmayı engellemek için kasten uğraştığı örnekler vardı. Bunun iyi bir örneği Britanya'nın 1919 yılından önce Hindistan'ı herhangi bir kısıtlama getirilmeyen Britanya malı makine dokuması kumaşlara açmasıydı ve Dadabhai Naoroji'den D. R. Gadgil'e kadar Hintli iktisatçılar tarafından da eleştirilmişti.[45] 2000 yılından önce yüksek maaşlı işgücüne sahip, teknik anlamda da sofistike sanayiler geliştirmiş az sayıda eski sömürge toprağı vardı. Fransız Kuzey Afrika'sında ya da İngiliz-Hollanda Doğu ve Güney Afrika'sında Avrupalı sömürgecilerin en iyi toprakları ele geçirmiş olması, bu hususu tarım alanında da aynı güçle resmetmektedir.[46] Avrupalı çiftçilerin yerini yeni yerli elitler aldıktan sonra bile büyük servet dengesizlikleri devam etti.

İkincisi, sömürgeci yönetimin yereldeki kalkınma üzerinde istemeden de olsa sonuçlar yarattığı durumlar vardı. Örneğin ister geniş kapsamlı olsun isterse de sömürgedeki küçük ölçekli kamu görevlerinde, sömürgeci güçler temel okuryazarlık eğitimini ya da teknik eğitimi sağlamakta başarısız olmuş, bu da iktisadi kontrolü sınırlamıştı. Son olarak doğrudan sömürgeci yönetimin etkilerine atfedilemeyecek olan ancak bu azgelişmişlik biçimlerini pekiştirip onların ömrünü 1970'lerin hayli ötesine dek uzatan gelişmeler bulunuyordu. Katkı yapan önemli etkenlerden biri, 1850 yılında halihazırda görece yoksul olan Asya ve Afrika ülkelerinde, XX. yüzyıl boyunca yaşanan çok hızlı nüfus artışıydı.[47] Rajnarayan Chandavarkar'ın deyişiyle, dengeli bir değerlendirme yapılacak olursa Avrupalı imparatorlukların gerçekten de "bir noktaya kadar ancak yalnızca sınırlı bir düzeyde ve o da kendi çıkarları için" kalkınmayı desteklediklerı sonucuna varılabilir.[48] Demiryollarının yerel kalkınmadan ziyade önce kontrol ve askeri birliklerin hareketi, sonra da Avrupa mallarının ithal edilebilmesi için inşa edilmesi bunun tipik örneğidir. ABD'nin demiryolu inşası örneğinde olduğu gibi, neredeyse her yerde demiryolunun sömürge dünyasında genişlemesiyle edinilen kârlar, yerele yatırılmayıp ilgili metropole geri gönderilmişti.

Yine de sömürgeci dönemin sonu ile bağımsızlığın ilk dönemindeki milliyetçilerin genel iktisadi düşünceye ilişkin sahip oldukları bilgiler, hepsini de aynı devlet müdahalesi biçimlerini savunmaya sevk etmedi. Nehru gibi Singapurlu Lee Kuan Yew de Britanya'daki Fabianizmden etkilenmişti. Ancak artık

---

45. Dharma Kumar and Meghnad Desai (Ed.), *The Cambridge Economic History of India, 2. cilt: c.1757-c.1970* (Cambridge, 1983).
46. John Iliffe, *The African Poor: A History* (Cambridge, 1987), s. 4-6, 143, 233-235.
47. William H. McNeill "Demography and Urbanization", Howard and Louis (Ed.), *Twentieth Century* içinde, s. 10-21.
48. Yazarla kişisel görüşme, 2005; ayrıca bkz. R. S. Chandavarkar, *The Origins of Industrial Capitalism in India: Business Strategies and the Working Class in Bombay, 1900-1940* (Cambridge, 1994).

Malezya'dan ayrılmış bağımsız bir ülkenin lideri olarak, Lee Amerikan serbest piyasa modeline çok daha yakın duruyordu. 2005 Kasım ayında Delhi'de yaptığı bir konuşmada Hindistan'ın Nehru zamanında bürokratikleşmesinden duyduğu üzüntüyü belirtti.[49] Kendisinin Singapur'da Fabyan usülü refah devletçiliğini terk ettiğini çünkü bunun "halkın kendi ayakları üzerinde durabilmesini engellediğini" söyledi. Lee ithal ikamecilik yaparak sanayileşmeyi teşvik edip çokuluslu şirketlere mesafe koymak yerine, bu şirketleri ülkeye davet etmiş ve çok daha üst düzey bir büyüme gerçekleştirmişti. Gelgelelim devlet sönümlenmedi. Aksine Lee medyanın devlet tarafından kontrol edilmesine, suçluların kırbaçlanmasını da kapsayan cezalara ve aile yaşamına müdahale edilmesine izin verdi. Bunlar sömürge yönetiminin tipik özellikleriydi ancak artık ulusal bir anlayışla meşrulaştırılıyorlardı. Siyasetçinin, geri kalmışlık hastalığını öjeni planlamasıyla iyileştiren bir toplum doktoru olduğu izleğine 1950'lerden sonra Güneydoğu Asya'da sık rastlanıyordu. Örneğin Malezya lideri Mahathir Muhammed sömürgeci eski çoğul toplum anlayışının öjenik bir versiyonunu yaratmıştı. Ancak bunlar Batılı ideolojilerin basit uyarlamalarından ibaret değildi her zaman. Pan-Malezya İslami Partisi'nin başkanı Burhanettin el-Hilmi, Malay ırkı ve sosyal planlamasına ilişkin metninde tasavvuf tıbbına ve homeopatik tıp bilgisine başvuruyordu.

Lee Kuan Yew daha uyumlu ve disiplinli bir Çinli vatandaş meydana getirmeye uğraşırken, geç dönem sömürgeciliğin ve yerli milliyetçiliğin önemli bir özelliği olan ırk ve öjeni motiflerinden bazılarını ele alıp benimsiyordu. Omnia El Shakry'nin *The Great Social Laboratory* [*Büyük Sosyal Laboratuvar*][50] çalışması, sosyal psikolojiyi, coğrafyayı ve nüfus çalışmalarını kullanan çağdaş Mısırlı entelektüellerin, Britanyalı ve Fransız sömürgecileri eliyle köylülük üzerinde uygulanan bir toplum mühendisliğinin ürünü olan doğunun tembelliği stereotipini nasıl aşmaya çalıştıklarını gösterir. Hindistan'da Britanya'nın bilimsel düşüncesi ve ırkçılığı ile derinden bir bağı bulunan bu dönüşüm, Cevahirlal Nehru'nun yardımcılarından biri olan ve 8. Bölümde sözü edilen P. C. Mahalanobis'i özellikle ilgilendiriyordu. Mahalanobis'e göre ilerleme bilgiye bağımlıydı: Sulama istatistiklerinin, eğitim istatistiklerinin ve bilhassa da insanların büyüklüğüne, şekline, kabiliyetlerine ilişkin istatistiğin bilgisine.[51]

Güney Afrika'da sömürgeciliğin mirası farklı, ırksal olarak da ayrışmış iki biçimde 1990'lara uzandı. Apartheid rejimi bir açıdan öjeninin ve disiplin kontrolünün uç bir versiyonunu temsil ediyordu: Aşağı nitelikte olduğu düşünülen halk fiziksel olarak başka bir yere nakledildi, etrafı çevrildi ve haklardan mahrum bırakıldı. Beyaz nüfusa ise tam tersine serbest piyasanın ve zenginleşmenin avantajları sunuldu. Afrika'nın diğer yerlerinde sömürgeci dönemin iktisadi ve

49. Atanu Dey, "Lee Kuan Yew on India", blog gönderisi, 18 Aralık 2005. Erişim: http://www.deeshaa.org/2005/12/18/lee-kuan-yew-on-india.
50. Omnia El Shakry, *The Great Social Laboratory: Subjects of Knowledge in Colonial and Postcolonial Egypt* (Stanford, 2007).
51. Ashok Rudra, *Prasanta Chandra Mahalanobis: A Biography* (Delhi, 1996); ayrıca bkz. Sunil Khilnani, *The Idea of India*, s. 82-93.

toplumsal koşulları ile 1960 sonrası bağımsızlığın ilk on yılı arasında büyük bir devamlılık vardı.[52] Postkolonyal liderliğin müdahaleci çabalarına karşın kentte ve kırda yoksulluk devam etti. Kırda nadiren kıtlık oluyordu ancak hızlı kentleşme yoksullaştırılmış bir işsiz kentli sınıf yarattı ve bunlar 1980'lerdeki bunalım sırasında çok sıkıntı çekti. Yalnızca 2000'den sonra, özellikle de Çin'den gelen gıda ve hammadde talebindeki hızlı artış sayesinde Afrika'nın bazı yerlerindeki yoksulluk azalmaya başladı. İmparatorluk en geniş anlamıyla, bir söylem ve bir dizi toplumsal ve ekonomik tortu olarak, XX. yüzyıl boyunca hâkim bir güç olmayı sürdürdü ve XXI. yüzyıla uzandı.

52. Iliffe, *The African Poor*, s. 235-240.

17
İnsanların Oluşturduğu Baskı

Nüfus Durgunluğu: Batı Avrupa, Japonya ve Rusya
İnsan Bedeni Üzerindeki Baskılar
İnsan Nüfusu ve Diğer Türlerin Yok Edilişi
İnsanların Oluşturduğu Baskının Hafifletilmesi

1980 sonrası kuşağın döneminde dünyanın çoğu yerinde dinsel politikanın yeniden canlanıp yayılması ve imparatorluğun gölgesinin sürekliliği hakkında çok sayıda kamusal ve akademik yorum yapıldı. Ancak nüfus, çevre ve sürdürülebilirlik de kritik tartışma konularıydı. Bu bölümün başlığı olan insanların oluşturduğu baskı; dünyanın toprakları, gıda kaynakları, hayvan ve bitki yaşamı üzerindeki epey dengesiz olan demografik baskıyı ve çevre üzerinde hem otoriter hem de demokratik yönetimlerin genişletip geliştirmeye uğraştığı siyaset baskısını imlemektedir. *Lebensraum* (yaşam alanı) kavramı yalnızca Nazilerin tarımsal Doğu Avrupa ile Rusya'daki arayışına değil, Kanada'nın kuzeyi, Avustralya, Yeni Zelanda'daki yerleşimci sömürgecilerin en sonuncu yayılma dalgalarına ve örneğin Brezilya'nın yağmur ormanlarına da uygulanabilir. Bu bölüm çevrenin insan bedeni üzerindeki baskısını da ele alıyor. Yüzyıl boyunca gerçekleşen eşi görülmedik nüfus artışını açıklamak ve kontrol altına almak için insanların geliştirdiği ideolojilerle pratiklerin bir tartışmasıyla sonlanıyor. XX. yüzyılın sonunda bilim insanları ve tarihçiler bir araya geldi ve uzun zamandır bir "antroposen çağı"nın gelişmekte olduğunu ileri sürdü. Dünyayı insanlığın, hayvanların, bitkilerin ve hatta cansız nesnelerin yaşamının buluştuğu bir yer olarak anlamakla ilgiliydi bu.[1] İnsanlık gezegendeki yaşam koşullarını kökünden çarpıtmakla (ki XX. yüzyılda dramatik bir şekilde hız kazanan bir süreçti bu) giderek daha fazla suçlanır oldu.

1900 yılında dünya nüfusu yaklaşık 1.63 milyardı. 2013 yılında 7.2 milyara yükseldi ve 2025 yılında 8 milyonu aşması bekleniyor. Nüfus yoğunluğu 1800

1. Özellikle bkz. Dipesh Chakrabarty, "The Climate of History: Four Theses", *Critical Enquiry*, 35, 2, (Kış 2009), s. 197-222.

yılında milkare başına yaklaşık yirmi beş kişiyken, 2000 yılında milkare başına dört yüz kişiydi. Hızlı nüfus artışının merkezi sık sık Asya olarak görülmüşse de Asya nüfusunun toplam nüfusa oranı yüzyıl boyunca görece aynı kaldı. Orantısal olarak bu dönemdeki en büyük artış, nüfusu yüz otuz sekiz milyondan yedi yüz milyona çıkan Afrika'da kaydedildi.[2] Sadece Kongo'da 1960 yılında on beş milyon, 2014 yılında yetmiş bir milyon insan vardı ve 2050 yılında yüz elli milyon olması bekleniyordu. 1900'de Afrika'nın her yerinde bol toprak vardı ama emek azdı; 1980 ile birlikte emek bollaşmış toprak kıtlaşmıştı.[3]

İnsan nüfusunun yüzyıl boyunca böyle eşi görülmedik bir şekilde artmasının sebepleri hayli açıktı. Sıtmanın XIX. yüzyılın sonunda terbiye edilmesiyle başlayan tıbbi ilerlemeler XX. yüzyılın ortasına kadar devam etti. 1890 ile 1920 arasındaki hıyarcıklı vebadan 1919 yılındaki grip salgınına, yüzyılın sonuna doğru başlayan AIDS ve SARS ile 2014-2015'teki Ebola salgınına kadar salgın hastalık dönemleri, özellikle Afrika'da yüz binlerce insanı öldürüp paniğe neden oldu. Ancak genel manzara daha iyimserdi. 1950'den sonra doğum öncesi bakım hizmetlerinin iyileşmesi, genç kadınlara temel sağlık eğitiminin verilmesiyle beş yaşın altındaki çocuklarda ölüm oranı hızla aşağı çekildi.[4] Son olarak yerleşik tarımın, işgücü talebindeki artışın ve ailelerdeki çocuk sahibi olma eğiliminin de Afrika ile Asya'nın kimi yerlerinde nüfus artışını teşvik ettiğine dair kanıtlar vardır.

Aynı zamanda, sömürgelerdeki yöneticiler ile seçkinlerin önceki dönemlerdeki kayıtsızlığını reddeden hükümetlerin izlediği daha iyi haberleşme ve kalkınma politikaları da açlık olaylarının sıklığını büyük oranda azalttı. 1943 Bengal açlığı, Mao'nun Büyük İleri Atılım'ı, 1980'lerdeki orta Afrika açlıkları ya da 2011-2015 Suriye ve Irak iç savaşlarına eşlik eden açlık gibi açlığın olduğu yerlerde de bu, savaşın ve siyasi yanlışların sonucuydu. Beslenmeye, yardım kuruluşlarıyla sivil toplum örgütlerinin faaliyetlerine ilişkin daha iyi bir anlayışa ulaşılması bunun uzun ömürlü olmasına yardımcı oldu. Burada kritik önem taşıyan başka bir konu da 1960'lar ile 1970'lerde doruğuna ulaşan gıda üretiminin dünya çapında yaşadığı artış, yani Yeşil Devrim'di.[5] 1961 gibi geç bir tarihte Hindistan ile Afrika'nın bazı kesimleri hâlâ açlık değilse bile kıtlık tehdidi altındaydı. Asya, Afrika ve Meksika'ya yüksek randımanlı tohum tiplerinin, özellikle tahılların hızla girmesi, sonraki nesilde belki bir milyar insanın hayatını kurtarmış olabilir. Yeni mahsuller genişletilmiş sulama sistemleri, yeni gübreler ve pestisitler ile desteklendi. Daha iyi bir yönetimle birlikte pek çok ülkede yeni bir gıda güvenliği dönemi başladı. Örneğin Hindistan 1974 yılında hububat üretiminde kendine yeterli hale geldi. Hızı kesildiyse de dünya nüfusundaki artış 1960'lardan sonra devam etti. Beslenmenin ve gıda temininin iyileşmesiyle birleşince bu durum

2. Hâlâ en anlaşılır özet olmaya devam eden çalışma için bkz. William H. McNeill, "Demography and Urbanization", Howard and Louis, *Twentieth Century*, içinde s. 10-21 içinde.
3. Iliffe, *The African Poor*, s. 277.
4. G. Robina Quale, *Families in Context: A World History of Population* (Westport, 1992).
5. John H. Perkins, *Geopolitics and the Green Revolution: Wheat, Genes and the Cold War* (Oxford, 1997).

gelişmekte olan dünyada artan bir refah dönemine yol açtı ki siyasi istikrarın bir dereceye kadar sağlanmasında bunun rolü oldu.

Yüzyılın bir diğer büyük özelliği olan kentleşmenin nüfus artışındaki rolü ise o kadar kesin değildir.[6] Kent nüfusunun % 20'nin altından % 60'ın üzerine çıkması şaşkınlık verici bir değişimdi ve 2000 yılında Delhi, Kalküta, Pekin ya da Buenos Aires gibi 30 milyonun üzerinde nüfusu olan şehirlerin ortaya çıkmasına neden oldu. Kentsel yaşam kendi başına ortalama doğum oranında büyük bir artışa yol açmamış olabilir. Ancak en berbat gecekondulardan bile ilaçlara erişebilmek bir dereceye kadar ölüm oranlarını azaltmış olabilir. Gelgelelim uzmanlar bu koşulların XXI. yüzyılda da böyle devam etmeyebileceğini öngörmektedir. Kolera, tüberküloz, çocuk felci gibi kimi kadim ölümcül hastalıklar kötü sağlık hizmetleri yüzünden önce AIDS, sonra da Ebola gibi musibetlerle birlikte yeniden ortaya çıktı. Bazı bakteriyel enfeksiyonlar tıbbi tedavilere kaygı verici direnç alametleri göstermeye de başladı çünkü baskı altındaki pratisyenler antibiyotikleri düşüncesizce kullanıyordu. Gezegenin XXI. yüzyılda daha yavaş ama sürekli bir nüfus artışını kaldırabileceğinde ısrar edenler ile geç-Malthusçu bir tarzda "gıda talebi gıda arzını aşınca" çatışmaya ve açlığa geri dönüleceğini öngörenler arasındaki fikir ayrılığı devamı etti.[7] Dengeli bir yargıda bulunarak dünyanın ciddi bir nüfus artışını sürdürebileceği ancak bunun sadece kaynaklar daha eşit bölünmüş olsaydı mümkün olabileceği söylenebilir. Örneğin nüfus baskısı Asya ile Afrika'nın kimi yerlerindeki yeraltı suyu seviyelerinde bir azalmaya ve "toz fırtınaları"nın ortaya çıkışına kesinlikle neden olmuştu fakat görüleceği üzere Avrupa ile Japonya'nın kimi yerlerinde nüfus ya artmamış ya da azalmıştır. Gelgelelim dünya siyasetinin yapısı ve ırkların birbirinden farklı özellikler taşıdığına yönelik inanç kalıntıları yüzünden, yoksulluğu azaltma amacı taşıyan ciddi nüfus hareketleri –söz konusu olanlar savaştan kaçan mülteciler olsa dahi– son derece çelişkili bir konu hale geldi.

Nüfus Durgunluğu: Batı Avrupa, Japonya ve Rusya

Yüzyılın sonuna doğru dünya genelinde ve özellikle de gelişmekte olan dünyadaki muazzam nüfus artışı her yerde bu denli belirgin değildi. İtalya ve Almanya gibi Batı Avrupa ülkelerinde XX. yüzyılın sonuna gelindiğinde yerli nüfus kendini yeniden üretemiyordu. Buralardaki işgücü talebi giderek Afrika, Asya ve Doğu Avrupa'dan gelen göç ile karşılanır oldu. Üreme oranlarındaki düşüşün sebepleri karmaşıktı. Yeni zenginliği sürdürme arzusu, çocuk ölümlerindeki azalma, böylelikle daha fazla çocuk sahibi olarak kendini "garantiye alma" ihtiyacının azalması, Roma Katolikliğinin ve diğer dinlerin doğum kontrolüne

6. Paul Bairoch (Çev. Christopher Braider), *Cities and Economic Development: From the Dawn of History to the Present* (Chicago, 1988).
7. Suzanne Goldenberg, "Lester Brown: 'Vast dust bowls threaten tens of millions with hunger'", *The Guardian*, 24 Şubat 2015.

getirdiği yasaklara gösterilen sert tepki bu sebeplerden bazıları gibi görünüyor. Japonya'da çocuk sahibi olmanın maliyeti, geç yaşta gerçekleşen evlilikler ve topluma içkin temkinlilik 2020'den sonra nüfusun azalacağı öngörüsüne yol açtı. Çok farklı bir durumda, Arktik Kanada'da, Alaska'da ve Avustralya'nın iç kesimlerindeki yerli halklarda da doğurganlıkta dramatik bir azalma olmuş, bu toplulukların çoğu yok olmanın eşiğine gelmişti. Burada başlıca neden çoğunlukla yaygın alkolizmdi. Ancak avcılık ve balıkçılık gibi önceki yaşam tarzlarının ortadan kalktığı ve başka istihdam olanaklarının pek bulunmadığı halkların yaşadığı psikolojik bunalım da altta yatan bir nedendi.

Bu iki koşul çok daha büyük bir bağlamda kendini gösterdi: Sovyetler Birliği'nde ya da daha sonra Rusya'da. Burada doğum oranı Birinci Dünya Savaşı'ndan itibaren yavaş yavaş azaldı ve yapılan tahminler 2050 yılında nüfusun 2000'lerdeki azalmış halinden bile % 20 daha az olacağını ileri sürüyor.[8] Rusya'nın kalbindeki köyler bile ıssızlaştı. Bunun sebepleri yine çeşitliydi. Buna katkı yapan kritik faktörlerden birisi açık ki önce Stalinist dönemde devletin yol açtığı açlık olaylarında, zorla kolektifleştirme sırasında ve kulaklarda milyonlarca genç insanın, özellikle de genç erkeğin yaşamını yitirmesiydi. İkincisi, SSCB İkinci Dünya Savaşı'nda muazzam ölçekte kayıplar verdi. Güvenilir tahminler 20 ile 49 yaş arasındaki tüm erkeklerin neredeyse % 40'ının savaş cephesindeki Nazi zulmü sırasında ve muharebelerde öldürüldüğünü ileri sürmektedir. 1914 ile 1945 arasında savaş, açlık ve siyasi terör nedeniyle toplam kırk beş milyon Rus yaşamını yitirmiş olabilir. Ne var ki nüfus artışı 1945'ten sonra da hız kazanmadı. Bunun nedeni kısmen SSCB'de, sonra da Rusya'da sağlıksız yaşam tarzları ve yetersiz sağlık hizmeti nedeniyle ölüm oranlarının özellikle yüksek olmasıydı. Ev yapımı votkanın yaygın bir ölüm sebebi olduğu söylenir. Çin'deki, sonraları da Hindistan'daki ölüm oranlarının yüzyılın sonunda Rusya'dakinden daha az olması anlamlıdır. Nihayetinde, iyimser Avrupalı ve Amerikalı yorumcuların söylediğinin aksine, görünüşe göre *perestroika* ve komünizmin bitmesi de sorunu azaltmamıştır. Tam tersine, komünizmin çöküşünün neden olduğu altüst oluş, işsizlik ve varoluşsal kaygılar aksi bir etki yapmışa benzer.

Batı Avrupa'da ve Birleşik Devletler'in doğusunda olduğu gibi Rusya'daki işgücünün ve demografik yoğunluğun azalmasına verilecek yanıt, Rus uyruklu olmayan eski cumhuriyetlerden ya da hatta Asya'nın diğer kesimlerinden alınacak göç olabilirdi. Ancak buradaki demografik dengesizlikler giderek artan bir toplumsal gerilimin işaretlerini çoktan vermişti. Tıpkı 1945'ten sonra Batı Avrupa ve Birleşik Devletler'de olduğu gibi 1990'dan sonra Rusya'da göçmen karşıtı partiler türedi. Dünyanın kimi yerlerinde insanlar baskıya yol açarken kimi başka yerlerinde nüfusun azalmakta oluşu, barışçıl bir dengelenmeye değil, yeni toplumsal ve uluslararası çatışmalara gebe olunduğuna işaret ediyor gibi görünmektedir.

---

8. Son dönemdeki çalışmalara ilişkin faydalı bir özet için bkz. Tony Woods, "Russia Vanishes", *London Review of Books* (6 Aralık 2012) içinde, s. 39-41.

Batı dünyasının gelişmiş ekonomilerinin karşılaştığı yeni ve hususi bir sorun, altmış beş yaşın üzerindeki yaşlı insanların sayısının artması ve bu durumun onlara, ailelerine ve aslında özellikle Avrupa'da inşa edilmiş refah devletlerine getirdiği muazzam maliyetti.[9] Yaşlı nüfusun oranının toplam nüfusa göre artmış olmasının arkasında çeşitli sebepler vardı. Bir yandan 1950'lerden başlayarak insanlar daha az çocuk sahibi olmaya başladı. XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başında aileler daha büyüktü ve bu özendirici bir etki yapıyordu. Aynı şekilde gençlerdeki yüksek ölüm oranı, aileyi geçindirecek çok sayıda ele duyulan ihtiyaç ve gerçekten de insanların ulusa ve topluluğa üreme borcu olduğu hissi çok belirgindi. Bu durum 1940'lardan sonra değişmeye başladı. Savaş ve açlığın neden olduğu toplu ölümler sona ermişti. Daha da önemlisi, doğum kontrol yöntemlerinin yaygınlaştırılmasıyla gebeliğe ve doğuma yönelik daha odaklı, akılcı bir yaklaşım teşvik edilmiş oldu.

Bazı devletler de üremeye yönelik tutumunu değiştirdi. ÇKP'nin yüksek doğum oranlarının Çin'deki genel yaşam standartlarındaki yükselişi boğmasından duyduğu korku "Tek Çocuk Politikası"na neden oldu ve aileler dramatik bir şekilde küçüldü. Bu politikanın 1960 ile 2013 arasında dört yüz milyon çocuğun doğmasına engel olduğu tahmin edilmektedir. Ancak 2013 yılında nüfus bir milyarı aşmışken, bu durum gençlerin sayısında ciddi bir "demografik açık" yaşanmasına neden oldu. Yüzyılın sonuna gelindiğinde genç nüfusun toplam nüfus içindeki oranı epey küçülmüş, bu durum özellikle kırsal kesimdeki yaşlıların yaşlılıklarının keyfini sürmesini giderek daha zorlaştırmıştı. Bu politika 2013 yılında kısmen gevşetildi ve 2015'in sonunda tümüyle terk edildi. Çin'e kıyasla Hindistan'da yaygın cinsiyet önyargısının, ataerkil miras hukuku örüntülerinin ve başlık parasının yol açtığı erkek evlat sahibi olma yönündeki kültürel belirlenim, doğan kız çocuklarının sayısında hızlı bir azalmayla sonuçlandı. Bu durum özellikle orta sınıflarda böyleydi zira artık daha rahimdeyken çocuğun cinsiyetini belirlemeye izin veren bilimsel yöntemlere erişimleri bulunuyordu.

Doğum oranındaki düşüş Batı Avrupa'nın bazı ülkelerinde bilhassa ciddiydi ve bu durum Asya ile Afrika'dan gelen göçlerle ancak kısmen telafi edilebildi. Birleşik Devletler'de de aynı fenomene rastlanıyordu ancak Meksika ile Latin Amerika'nın diğer kesimlerinden gelen göç bu açığı kapattı. XX. yüzyıl sonundaki en zengin ve başarılı ülkelerden biri olan Almanya'da dahi 2000'lerin başında bu sorun akut hale gelmekteydi. Yaşlı Almanlar içinde sayısı yarım milyonu bulan bir kesim kendi geçimini sağlayamıyordu ve bu kesim her yıl % 5 artıyordu. Bunun nedeni kısmen zengin ülkedeki sağlık hizmetlerinin maliyetinin artmakta oluşuydu. Giderek daha çok sayıda yaşlı Alman sağlık profesyonellerinin ücretlerinin çok daha düşük olduğu Doğu Avrupa ülkelerine, hatta Asya ülkelerine yollanıyordu.

9. Richard Bernstein, "Aging Europe finds its pension is running out", *The New York Times*, 29 Haziran 2003.

Sorun genel olarak sağkalım oranlarındaki artışın, yaşlılıkla birlikte gelen kaçınılmaz hastalıkların ve sakatlıkların maliyetiyle çelişmesiydi. Sonuçta bu toplumların daha genç üyelerinin zenginliği üzerinde muazzam bir baskı ve İtalya, hatta Fransa, Almanya gibi ortalama doğum oranının iki yetişkine 1,5 çocuktan az olduğu ülkelerin bütçelerinde devasa bir yük ortaya çıkardı. Daha muhafazakar Asya ülkelerinde dahi yüzyıl boyunca küçülmekte olan aileler bir yerde bu sebeple yeniden büyümeye başladı. Çocuklar ailelerinin yanında kaldı ya da aile evine geri döndü. Örneğin İtalya'da 2010 yılında yirmi beş ile otuz dört yaş arasındaki genç erkeklerin yarısından fazlası hâlâ aileleriyle birlikte yaşamaktaydı. Bu mali baskılar, 1996 ve 2008 mali krizleri, dış müdahalelerin maliyetleri, askeri maliyetler yüzünden ya da yeni enerji tedarik kaynaklarının geliştirilmesi nedeniyle kötürüm kalan bankaların kurtarılması ihtiyacıyla aynı döneme denk geldi.

İnsan Bedeni Üzerindeki Baskılar

Yüzyıl boyunca dünya nüfusunun kayda değer bir bölümü yoksulluktan kurtarıldı. Yoğun tarım ve hayvancılık uygulamalarının gelişmesinin, bağımsızlığını yeni kazanan uluslarda sağlanan devlet yardımının sonucu olarak pek çoklarının beslenmesi iyileşti. İletişimin zayıflığının ya da devletin umursamazlığının yol açtığı ve XIX. yüzyıl boyunca yaygın olagelmiş açlık olayları, XX. yüzyılda artık daha ziyade savaşın, iletişimin ya da siyasi iradenin tümüyle ortadan kaybolmasının bir sonucu olarak meydana geliyordu. Buralardaki sömürgeci ya da yerleşimci kapitalist ekonomilerin çöküşünü yansıtan Bengal açlığı ya da 1920'lerle 1980'lerde Afrika'da yaşanan kıtlıklar böyleydi.[10] Sonuç olarak insan bedeninin de biçimi ve büyüklüğü değişmeye başladı. Pek çok bölgede bunun fark edilmesi on yıllar sürdü. Afrika ve Asya'daki kırsal nüfus 2015'e kadar küçük ve zayıf kaldı. 1930'lardan 1990'lara uzanan uzun savaş ve kıtlık dönemi bunun sorumlusuydu. Batı Avrupa'da dahi işçi sınıfı kitlesi yüzyılın ilk yarısı boyunca kötü beslendi ve ufak tefek kaldı. Örneğin İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna doğru Hollanda nüfusu ciddi bir kıtlık yaşadı. Avrupa'da ve Birleşik Devletler'de 1940'lar ile 1950'lerdeki ilk "baby-boomer" kuşağı görece küçük cüsseliydi ve bu durum öjenik kaygılara, okul çocuklarının düzenli olarak ölçülmesine sebep oldu.

1970'ten sonra daha iyi bir beslenme ve demokratik siyasetin getirdiği baskılar sayesinde en azından Batı şehirlerinde daha cüsseli ve daha sağlıklı bir nesil ortaya çıkmaya başladı. Spor tesislerinin yaygınlaşması, televizyon ve dergiler aracılığıyla ideal beden imgelerinin öne çıkarılması bunu pekiştirdi. Yine de XXI. yüzyılın başıyla birlikte insan bedenine ve sağlığına yönelik yeni bir tehdit bu kez obezite ve ona eşlik eden rahatsızlıklar biçiminde ortaya çıktı. Yalnızca Avrupa ve Amerika'da değil, Asya ve Afrika'daki zenginler arasında da nüfusun

10. John Iliffe, *Famine in Zimbabwe 1890-1960* (Gweru, 1990).

önemli bir kısmı artık aşırı kiloluydu. Sayıları toplamda 2,1 milyara erişmişti.[11] Buna yaşlanan nüfusta kalp hastalığının ve diyabetin ortaya çıkışı eşlik etti. 2013 yılında dünyadaki obez insanların sayısı yetersiz beslenenlerden % 30 daha fazlaydı. Yoksulların çok yoksul olduğu Hindistan'da yine de nüfusun % 27'si obezdi.

Gıdanın çok daha kolay erişilebilir hale gelişini saymazsak, aşırı zayıflık halinden obeziteye doğru yaşanan bu görece ani geçişin neden pek çok toplumda meydana geldiği konusunda uzmanlar arasındaki görüş ayrılığı devam etti. Pek çok uzman kolay ve hızlı yemeğe yönelik talebi istismar etmeyi uman şirketlerin seri üretilen gıdaya kattığı şekere, tuza ve yağa dikkat çekti. Sayılar bu iddiaları doğrular gibi görünüyordu. Ulusal bütçelerin zorlanmasına ve çalışma saatlerinin uzamasına eşlik eden hareketsiz yaşam tarzlarına, 2000 yılından sonra okullardaki spor imkânlarının gerilemesine de dikkat çekildi. Küreselleşme ve haberleşmenin de bunda rolü vardı. En azından orta sınıflar için önceleri daha az şişmanlatan, daha besleyici gıdaların bulunduğu Birleşik Devletler, Avrupa, Asya ve Afrika'da hamburger barlarıyla restoranları yaygınlaştı. Özellikle de çocuklar önce televizyon sonra da cep telefonu reklamları, akran baskısı ve ebeveynlerinin özendirmeye çalıştığı sağlıklı gıdalara duydukları tepki nedeniyle yağlı besinler tüketmeye ayartıldı. 1950'lerde yaygın ve görece ucuz olan balık ve sebze yemekleri aşırı avlanma ve süpermarketlerin izlediği politikaların sonucu olarak zamlandı. İnsan bedeninin büyüklüğü, şekli ve sağlığında 1950'lerde başlayan iyileşmelerin XXI. yüzyılda uzun süre devam edip etmeyeceği asla kesin değildi. Aşırı kilolu çocukların oranı 2004 yılına göre % 10 artarak bugün % 25'e ulaşmıştır. Malezya dünyadaki en yüksek tip 2 diyabet oranına sahiptir. 2012 yılında Amerikalı ergenlerin % 25'inde tip iki diyabet vardı ki 1990'lardakine kıyasla % 10 daha fazlaydı.[12]

Uyuşturucu bağımlılığı ile akıl sağlığı sorunları, bu fiziksel sorunları daha da ağırlaştırıyordu ve ailenin gerilemesinin, İnternet ve cep telefonu çağının getirdiği baskıların bunda büyük bir rol oynadığına yaygın biçimde inanılıyordu. ADD'nin (dikkat eksikliği bozukluğu) geç modernitenin yeni felaketi olduğuna herkes ikna olmuştu. 2014 yılında on sekiz yaş altı Amerikalı çocukların % 11'i bu hastalıkla teşhis edilmişti, ilaçla tedavi ediliyordu ve bu durum obezite ve hareketsiz yaşam tarzı ile yakından bağlantılıydı. Anoreksinin sıklığı dahi yaygın fast-food tüketimiyle dolaylı olarak bağlantılıydı. Cinsel çekiciliği arttırmak için estetik ameliyata ve cilt beyazlatmaya yönelik talebin yalnızca Batı'da değil Asya ülkelerinde de büyük oranda artmasında yeni medyanın uyguladığı akran baskısının payı varmış gibi görünüyordu.

Sanayileşme ve kentleşme XX. yüzyılın başından itibaren giderek büyüyen bir hava kirliliği sorununa neden olmuştu ki bu da artan nüfusun yaptığı bir

11. *The Lancet*, Mayıs 2014, The *Independent* haberi, 29 Mayıs 2014.
12. Barbara J. King, "Beyond the Bliss Point", Robert Lustig, *Fat Chance: The Bitter Truth about Sugar* (New York, 2012); Michael Moss, *Salt, Sugar, Fat: How the Food Giants Hooked Us* (New York, 2013); Georges Vigarello (Çev. C. Jon Delogu), *The Metamorphoses of Fat: A History of Obesity* (New York, 2013) kitaplarının incelemesi, *TLS*, 16-23 Ağustos 2013 içinde.

başka etkiydi. 1940'lar ve 1950'lerde gelişmekte olan toplumların hızla büyüyen şehirlerinde kış aylarında yakılan odunlar nedeniyle sık sık hava kirliliği sorunu çekiliyordu. Şirketlerin ve kent yoksullarının yakacak bulmak için ormanları tahrip ettiği Delhi, Lahor ve kimi Pakistan şehirlerinde durum özellikle böyleydi. Gelişmiş ülkelerin şehirleri de aşırı kömür yakılmasından rahatsızdı. "Kirli sis" [smog] denilen olgu, haneIerdeki ve sanayideki ateşlere sınırlama getiren "temiz hava yasaları" ile azaltılmadan önce 1940'larda ve 1950'lerde Londra ve Paris kışlarının ortak bir özelliğiydi. Gelişmekte olan dünyadaysa bu sorun hiç azalmadı. Yüzyılın sonunda, sanayileşmeyle kentli nüfusun 1980'lerden beri büyük bir hızla tırmandığı ve çok sayıda aracın yollara çıktığı Çin'de bu durum bilhassa yoğundu. 2013 yılında Pekin'deki hava kirliliği Dünya Sağlık Örgütü'nün önerdiği azami değerden altı kat daha çoktu. Akciğer kanserinden ölümler 1980'den beri beş kat artınca politikacılar Çin halkının zihinsel, fiziksel sağlığının ciddi bir şekilde etkilenmiş olduğundan kaygılanmaya başladı. Muktedir Ulusal İkalkınma ve Reform Komisyonu'nun başkan vekili Xie Zhenhua "Yol açtıkları sosyal tahribattan dolayı Çinli şirketlerin köhne kalkınma modelini" suçlayarak "bunun değişmesinin on yıllar süreceği" öngörüsünde bulundu.[13]

İnsan Nüfusu ve Diğer Türlerin Yok Edilişi

İnsanlığın XX. ve XXI. yüzyıl boyunca hayvanlar ve bitkiler alemiyle kurduğu ilişki, zaman zaman duygusallıkla kesintiye uğrayan acımasız bir sömürü ilişkisiydi en temelde. İnsanlık tarihinin kadim bir özelliği olan savaşlar sırasındaki hayvan kıyımı, tankın henüz savaş meydanlarında boy göstermediği 1916 ile 1917 yıllarında doruğuna erişti. Çeşitli savaş cephelerinde milyonlarca at öldürüldü. Savaş sonrası açlığın başlamasıyla birlikte savaş zamanındaki işlevini yitirmiş pek çok canlı hayvan da eti için kesildi. Çeşitli ordularda bekçilik ve nöbetçilik için kullanılan binlerce köpek de daha sonra terk edildi. Yine de köpek ve at sevgisi, insanların hayvanlar alemine ve çevreye gösterdikleri alakayı anlatmak için iyi bir başlangıç noktasıdır. İnsan ve hayvanlar alemi arasındaki bu paradoksal ilişki sessiz filmlerin Amerikalı köpek yıldızı Rin TinTin'in kariyerinde kendini gösterir. Kendisi için "tıpkı Britanya kraliyet ailesi gibi o da bir Almandı" denir.[14] Amerikalı bir asker daha yavruyken onu Batı Cephesi'nden kurtarmıştı. Kayzer'in ordusunun saflardaki devriyelerde kullandığı Alman çoban köpeklerinin yavrularından biriydi ancak Almanların teslim olmasıyla birlikte terk edilmişti. Rin Tin Tin 1920'lerde Amerikan bireyciliğinin ve kahramanlığının bir sembolüne dönüşmüş, yeni yeni gelişmekte olan Hollywood ünlüler sınıfının en popüler "aktörlerinden" biri olmuştu. Ünlü hayvanların tarihi, Romalı İmparator Kaligula'nın atının zamanına kadar uzanır

13. Leo Lewis, "Chinese girl, 8, diagnosed with lung cancer", *The Times*, 6 Kasım 2013; krş. Wu Wencong and Zheng Xin, "Beijing considers 'air corridors' to reduce pollution", *China Daily*, 3 Ağustos 2014.
14. Jennifer Schuessler, "Rin Tin Tin: American Hero", *Susan Orlean Rin Tin Tin: The Life and Legend* (New York, 2011) kitap incelemesi, *The New York Times*, 20 Ekim 2011 içinde.

ama sinema ve televizyon onlara yeni bir karizma ve etki alanı sağladı. Yüzyılın sonraki yıllarında Rus sputniklerindeki köpekler ve *The Artist* (*Sanatçı*, 2011) filmindeki teriye "Uggie" benzer rolleri yerine getirdi.

Bu sırada hayvanların yaşam alanlarındaki sürekli erozyon mevcut türlerin sayısında keskin bir düşüşe yol açtı. XX. yüzyılın sonunda yeraltı su seviyesindeki düşüşün ve ormanların tüm dünyada tahrip edilmesinin günde beş hayvan türünü ortadan kaldırdığı söyleniyordu. Bu durum kısmen insanların *Lebensraum* talebinin sonucuydu. Kuzey Amerikan bizonunun kaderi bunun dramatik bir örneğidir. XIX. yüzyılın başında ovalarda altmış milyon bizon yaşadığı tahmin ediliyordu. 1906 yılında yalnızca bin tane kalmıştı.[15] Hindistan'da sömürgecilik döneminde esas olarak çiftlik hayvanlarını korumak için fakat aynı zamanda spor amaçlı olarak her yıl on yedi bin kaplanın öldürüldüğü tahmin ediliyordu. 2010 yılında toplam kaplan nüfusu sadece bin yedi yüz idi. Bu imha esasta çiftliklerin ve demiryollarının eşi görülmedik bir şekilde genişlemesinin bir sonucuydu ve yüzyılın ortasına gelindiğinde kaplanların çoğu hayvanat bahçelerinde pinekliyordu. Ancak gergedan boynuzu, fil dişi, kaplan, leopar ve aslan postu gibi egzotik canlıların vücut parçalarına yönelik talebin artması da bir o kadar zararlıydı. Tıbbi ve büyüsel nedenlerle hayvan parçalarına değer veren Doğu Asya toplumlarının artan zenginliği türlerin yok oluşuna yeni bir ivme kazandırdı. Ancak aynı şekilde Batı'da da 1970'ten sonra tavukların, hindilerin ve diğer hayvanların endüstriyel çiftliklerde yetiştirilmesinin giderek yaygın hale gelmesiyle birlikte hayvanlara yönelik zulüm yeni ve endüstriyel bir biçim aldı.

İnsanların insan-dışı hayat karşısında hissettiği duygusallık ve pişmanlık, kendini hayvanlara yönelik zulmün sınırlandırılmasına ve küresel yaşam formlarının muhafazasına adamış örgütlerin faaliyetleriyle bir nebze olsun eyleme dönüştürülebildi. Ormanların, hayvanların yaşam alanlarının ve "kabilevi" bölgelerin muhafaza altına alınması için sömürgecilik döneminin sonunda ve bağımsızlık döneminin ilk zamanlarında kimi korumalar sağlandı. Örneğin Hindistan'da kendini modernleşmeye adamış olan Nehru, 1948 yılında Orta Hindistan'daki su kaynaklarını ve çevreyi korumak için bir sulak alanlar projesinin oluşturulmasına yardımcı oldu. Ancak nüfus baskısı, kereste ile diğer kaynaklara yönelik talep, yüzyılın sonuna gelindiğinde bu uğraşta büyük gedikler açmıştı. Mahesh Rangarajan'ın dikkat çektiği üzere, korunan alanlar ve korunan türler gelişmekte olan dünyada cepler halinde var olmaya devam etmiş, topyekûn bir çevre kıyımı yaşanmamıştı.[16] Alaska ile Kuzey Amerika'nın diğer kesimlerinde de kimi başarılar elde edildi. Yerli halklara tahsis edilmiş bölgeler 1970'lerde kalkınma alanlarına dönüştürüldü ve yalnızca buraların sakinlerinin yaşam tarzını değil, doğal ortamlarını ve yerel türleri de muhafaza etmeye yardımcı olan küçük ölçekli endüstriler kurmak için girişimler yapıldı.

---

15. John Sutherland, "How the Wild West was butchered", John Williams, *Butchers Crossing* (2013) kitap incelemesi, *The Times*, 23 Aralık 2013 içinde.
16. Mahesh Rangarajan, *Fencing the Forest: Conservation and Ecological Change in India's Central Provinces, 1860-1914* (Oxford, 1996).

Buna paralel olarak, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yaygın hale gelen genel haklar söylemi hayvan haklarına doğru genişletildi. Özellikle Avrupa'da kimi gruplar avlanmaya, hayvanların sirklerde uğradığı muameleye ve hayvanların batarya kafeslerde yetiştirilmesine karşı kimi zaman şiddet de içeren kampanyalar yürüttü. 2014 yılında bir şempanze (insanlardan azıcık destek alarak) kendi bakıcılarını Amerika'da mahkemeye verdi. Yine Budizm ve Hinduizm'deki kimi dini duyarlılıklar hayvanların yaşamına ilişkin bir tür aşkın ahlakı öne çıkarırken hem dinsel hem de pratik nedenlerle insanlığın doğal dünyayı sömürmesine cevaz veren diğer karşı ideolojilerin sömürgecilik döneminden önce de güçlü olduğu görüldü.[17] Dünyanın Endonezya ve Brezilya gibi yerlerindeki ormanların devamının sağlanmasında hızlı kalkınma ihtiyacının ve ticari açgözlülüğün çok daha kuvvetli etkileri olduğu anlaşıldı. Uzun XX. yüzyılın sonlarına doğru erimekte olan buzullar arasında kısılıp kalmış yalnız kutup ayılarının görüntüsü, insanların küresel ısınmaya ve insanlığın "antroposen çağı"ndaki kaderine dair genel korkularının bir sembolü haline geldi.[18] Ancak 2008'den sonraki küresel ekonomik şok ve ticari çıkar çevrelerinin yaptığı baskı, çevreye verilen hasarı sınırlandırmak için yürürlüğe konulmuş az sayıdaki hükümetlerarası anlaşmayı da zorda bıraktı.

İnsanların Oluşturduğu Baskının Hafifletilmesi

XX. yüzyıl başında neo-Malthusçu bir çerçeveden yapılan tartışmalardan tutalım yine XX. yüzyılın başında gelişen ve çevresel koruma ile kaynakların kullanılması arasında bir çelişki olduğunu ileri süren argümanlara varıncaya kadar, nüfusun oluşturduğu baskı da bunun yarattığı sonuçlar da sonuna kadar politikti. Nüfus artışına ilişkin kaygılar İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Yeşil Devrim'in başlamasıyla aniden odak noktası olmuş değildi. Aslında toprak, kaynaklar ve üreme bağlamında nüfus tartışması Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki nesilde ulusötesi bir tartışma olarak ortaya çıkmış, meselenin küresel yönetişim ve öjeni ile iyice iç içe geçtiği 1919'dan sonra ek bir ivedilik kazanarak yeniden alevlenmişti. Raymond Pearl'ün 1927 yılında dediği gibi, nüfus çalışmasında "doğum oranı, ölüm oranı ve göç" ya da Alison Bashford'un daha sonraki deyişiyle "doğum, ölüm ve mekân" olmak üzere üç birincil değişken vardı.[19] Liberal ve hatta sosyalist çevrelerde dahi 1940 öncesi nüfus tartışmalarının çerçevesini öjeni oluşturuyordu: Daha iyi bir ırk nasıl yaratılacak ve yoksullar ile geri kalmışlar fazla üremekten nasıl vazgeçirilecekti. John Maynard Keynes ve Hintli sömürgecilik karşıtı, bölgesel kalkınma yanlısı Radhakamal Mukerjee

17. Prasenjit Duara, *The Crisis of Global Modernity: Asian Traditions and a Sustainable Future* (Cambridge, 2014).
18. Muazzam genişlikteki yeni literatür içinden örneğin bkz. William F. Ruddiaman, *Plows, Plagues and Petroleum: How Humans Took Control of Climate* (Princeton, 2005); Timothy Cooper, "Why we Still Need a Human History in the Anthropocene", blog gönderisi, 6 Şubat 2014. Erişim: https://blogs.exeter.ac.uk/historyenvironmentfuture/2014/02/06/167.
19. Alison Bashford, *Global Population: History, Geopolitics, and Life on Earth* (New York, 2014), s. 19.

gibi ünlü aydınlar hem öjeni yanlısı fikirler dile getirmiş hem de yoksullardaki doğum oranının azaltılması gerektiğini ileri sürmüştü.

Bu fikirlerin daha radikal bir versiyonu, "ırk savaşı" düşüncesini açıktan savunan Francis Galton'un talebesi olan Britanyalı neo-Darwinci ve öjeni yanlısı Karl Pearson'da bulunuyordu.[20] Kendine sosyalist ve cumhuriyetçi diyen bu kişi, ulusların "daha iyi durumdaki döllerden" seçilmesi, ulusal verimliliğin "esas olarak aşağı ırklarla savaşmak yoluyla" devam ettirilmesi gerektiğini söylüyordu. Pearson Yahudilerin yerli Britanya halkından genel olarak daha aşağı oluşunu gerekçe göstererek 1925 yılında Britanya'ya yapılan Yahudi göçüne karşı çıkmıştı. Bu izlekler dayanağını Avrupa'daki, özellikle de Fransa'daki ırksal dejenerasyon ve nüfus azalması korkularından alıyordu. İngiliz-Amerikan kesimin beyaz olmayan nüfusun hızla çoğalmasından duyduğu kaygılar 1890 ile 1930 arasında daha da arttı. "Sarı tehlike"ye, ABD'nin kuzey şehirlerine siyah nüfusun yayılmasıyla birlikte "zencilerin" beyaz kadınlara duyduğu sözde şehvetli ilgiye ve Avrupa'ya, Kuzey Amerika'ya ve Avustralasya'ya kitleler halinde gelen beyaz olmayan göçmenlerin yarattığı kötü sonuçlara dair alarm zilleri çalıyordu. Galton Güney Afrika'da ayrıntılı listeler hazırlanıp parmak izi toplanmasını savunanları etkilerken,[21] talebesi Pearson, Nehru'nun çalışma arkadaşı P. C. Mahalanobis'in akıl hocasıydı; Güney Afrika'daki apartheid yanlılarıyla da ilişkiliydi. Bu düşünce tarzı doruğuna elbette Nazi Almanya'sında erişti, Yahudilere, çingenelere ve sözde dejenere kesimlere karşı cani bir saldırı başladı. Kore ve Çin'deki Japon yayılmacılığının ırkçılığı öne çıkaran temaları daha az olmakla birlikte, o da anavatandaki nüfus baskısını hafifletme ihtiyacı ile gerekçelendirilmişti.

1945'ten sonra nüfus baskısına ve dünyanın doğal kaynaklarının yok edilmesine ilişkin ilk korkular yeni nükleer savaş dehşetiyle bir araya geldi. İnsanın kendini yok etme kapasitesi ikiye katlanmıştı. Birleşmiş Milletler savaş ve nükleer felaket tehlikesini azaltırken UNESCO nüfus kontrolü için baskı yapacaktı. Nüfus kontrolü ucuz doğum kontrolü yöntemlerinin erişilebilir hale gelmesiyle artık uygulanabilir gibi görünen bir pozisyondu. "Nüfus bombası" korkusu insanları ulusal ve ulusötesi "barış için gıda" programlarına sevk etti ve Yeşil Devrim'in planlanmasına harcanan bilimsel çabalara ayrı bir teşvik sağladı. İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen büyüme ve kalkınma döneminde nüfusa, kaçaklara ve göçe ilişkin kaygılar elbette azalmış ancak özellikle Asya'da dönem dönem tekrar gün yüzüne çıkmıştı. Kimi Güneydoğu Asya ülkeleri "ulusal dölü iyileştirmek" için gizliden gizliye öjeni politikaları uygulamayı sürdürdü. Ne var ki XXI. yüzyılın başında insan nüfusunun atmosfere karbondioksit salarak yarattığı küresel ısınma korkusu yaygın hale geldi ve epey bilimsel destek gördü.

Bu süreçte sınırları aşan Asyalı, Afrikalı ve Doğu Avrupalı göçmenlerin sayısı çeşitli Batı Avrupa toplumlarını harekete geçirdi. Göç karşıtı şoven partilerin

20. Örneğin, Karl Pearson, *Natural Life from the Standpoint of Science* (Londra, 1901).
21. Keith Breckenridge, *Biometric State: The Geopolitics of Identification and Surveillance in South Africa, 1850 to the Present* (New York, 2014).

ortaya çıkışını gerekçelendirmek için sık sık sosyal hizmetler üzerindeki nüfus baskısı kullanıldı. Irkçı öjeniye nadiren başvuruldu ancak onun yerini söylemde şiddet içeren İslamcılığa dair ahlaki panik ile diğer üstü örtük ırkçı görüşler aldı. Küresel hastalık, "cihatçılık", göç ve çevre tahribatı 2015 yılında yeni bir kıyametin kopacağı korkusunda bir araya geldi. IMF, hatta ABD ordusu bile yeryüzünün geleceği konusundaki korkularını ifade ederken, akademik görüşler ile çevre hareketi antroposene ve yeryüzünün düşüşüne dair yeni bir üst anlatı yaratmaya başladı. Bitkilerin ve hayvanların yaşamına ilişkin bilimsel çalışmaları iktisat, doğa tarihi ve antropolojiyle buluşturan bu üst-anlatı, ilk insanlardan başlayarak bugüne kadar uzanan yeni bir "derin tarih" meydana getirdi.[22] Bu yeni disiplinin "perspektivizm" denilen özelliği, insanları dünyayı avcının, avlanan hayvanın ve harap edilen ormanın bakış açısından görmeye teşvik ediyordu. Söylemdeki etik unsur hâkim hale geldi.

Yüzyılın sonunda giderek daha belirgin hale gelen çevresel tahribatın çoğu, geç sömürgeci dönem sırasında ya da bağımsız devletlerdeki tek derdi kâr olan ticari ya da siyasi çıkar çevreleri tarafından başlatılmıştı. Örneğin Endonezya'nın ve Brezilya'nın ormanlarının aşırı sömürüsü ve tahribatı bunun bilhassa feci örnekleriydi. Ancak yüzyılın ortasında nüfusu kıtlıktan korumak için başlatılan bazı büyük tarımsal gelişmelerin yüzyılın sonuna doğru yıkıcı etkiler göstermeye başlaması ironikti. Örneğin Amerika'nın Ortabatı bölgesinin daha kurak kesimlerindeki darı üretiminin genişlemesi, sonraki iki nesil boyunca yeraltı sularında ciddi bir azalmayla sonuçlandı. Yeşil Devrim'in o kadar yararlı olmayan etkilerinin hissedilmeye başlandığı Hindistan'daki Racastan'ın kimi kesimleri de benzer bir kaderi paylaştı. Aksine, Hindistan'ın kuzeyinde yaşanan soğuk kışlarda ailelere odun sağlamak için Himalayalar'da yapılan keresticilik yarımadadaki su yollarını kesintiye uğrattı, Bangladeş'te sel olaylarını çoğaltırken mahsullerin tahrip olmasına neden oldu. Dolayısıyla XX. yüzyılın ikinci on yılında tartışmalar neo-Malthusçu, çevreci karamsarlık ve dünyanın artan nüfusunu beslemek için acilen daha da fazla kalkınmasına duyulan ihtiyaç arasında kutuplaşmaya devam etti. Bu sahiden de bir kısırdöngüydü.

22. Jo Guldi and David Arınitage, *The History Manifesto*, özellikle 2. Bölüm [*Tarih Manifestosu*, Çev. Serpil Çağlayan. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016]; Bruno Latour, "Facing Gaia," Gifford Dersleri, Edinburgh Üniversitesi (Şubat 2013). Erişim: www.ed.ac.uk/humanities-soc-sci/news-events/lectures/gifford-lectures.

18
İki Yüzyıl Arasında: Ekonomik Liberalleşme ve Siyasal Bölünme; 1991'den 2015'e

Küçük Bölünme Savaşlarının Katlanarak Artışı: Batı, Afrika ve Müslüman Dünya

Cihatçılığın Hayaleti ve Yeni İnsani Müdahaleler

Müslüman Dünyanın Çatışmalardan Rahatsız Olmasının Sebebi

Küçük Bölünme Savaşlarının Katlanarak Artışı: Afrika ve Latin Amerika

Kapitalizmin Zaferi ve Krizi

Küreselleşme, Refah ve Kriz

Küreselleşmenin Sancıları ve Ulusalın Dönüşü

Avrupa'da komünizmin düşüşünden sonraki yirmi beş yıla Batı müdahalesi ve yerelleşmiş çatışmalar damga vurdu. Farklı etnik gruplar bağımsız devletler ya da daha sonra halifelikler yaratmaya uğraşırken, bu insani müdahalelere küçük bölünme savaşları eşlik etmiş, bu savaşlar müdahalelerin ardından da devam etmişti. Genel itibariyle Batılı demokrasiler 1980'lerde yerleşik hale gelen neoliberal politikaları devam ettirirken, Rusya, Çin, Vietnam ve diğer eski sosyalist devletler ekonomileri üzerindeki kontrolünü gevşetti. 2015 yılında Çin dünyanın en büyük ekonomisi olarak Birleşik Devletleri adım adım geçmekteydi ancak ülkenin kişi başına düşen GSYİH'sı düşük olmaya devam etti. Sonuç olarak ülkeler arasındaki zenginlik farkları azalma eğilimindeyken, Doğu'nun hızla gelişmekte olan ülkeleri de dahil ülkeler içindeki eşitsizlikler çoğalma eğilimindeydi. Üstelik 2008 krizi ve onu izleyen "Büyük Durgunluk" bu eşitsizliği daha da yoğunlaştırdı. Yorumcular yeni bir "belirsizlik çağı"ndan söz ediyor ya da 1914 öncesi yıllarla paralellikler çiziyordu.

Küçük Bölünme Savaşlarının Katlanarak Artışı: Batı, Afrika ve Müslüman Dünya

Çoğalan yerel çatışmalar söz konusu dönemin önemli bir özelliğiydi. Bir araştırma 1990 ile 2010 arasında Asya'da elli, Afrika'da otuz yedi, Ortadoğu'da on beş, Avrupa'da beş küçük savaşın olduğu tahmininde bulunmaktaydı.[1] Bu sayılar 2015'ten sonra ciddi oranda arttı. Söz konusu yıllar Irak, Bosna, Ruanda ve Çeçenistan'daki krizlerle başladı. Irak ve Afganistan'daki yeni ABD müdahalelerine tanıklık eden bu süreçler Arap Baharı, Suriye ile Libya'nın parçalanması ile sonlanırken, Afganistan, Pakistan, Sudan, Çin'in batısı, Ukrayna, kimi Batı ve Orta Afrika ülkelerinde ciddi karışıklıklar vardı.

1840'larda başlayıp 1870'lere kadar devam eden önceki küçük savaşlar dönemi ulus devletlerin kendi iktidarlarını pekiştirme çabalarını yansıtıyordu. 1918 ile 1960 arasındaki küçük savaşlara imparatorlukların dünya savaşlarını izleyen çöküşü neden olmuştu. Ancak sonraki gelişmelerin nedeni mevcut küçük, ulusal rejimlerin etnik ya da dinsel temelde parçalanmasıydı. Örneğin Libya'da 2011 ile 2015 arasında radikal İslamcılar, Müslüman Kardeşler'in de aralarında bulunduğu "ılımlılar" ve ordu arasındaki çekişme, Arap kökenli halk ile Çerkezler, Berberler ve Türkler arasındaki çatışmanın üzerine geldi. Bu da Mısrati ile Zintan şehirlerinin yerel nüfusları arasındaki bölünmelerin üzerini örttü.[2] Körfez ülkelerindeki modern haberleşme, basın ve medya bu ihtilafları derinleştirdi. Yine tüm bu örneklerde, imparatorluk sonrası dönemin askeri devletleri ya bu parçaları bir arada tutmak için ya da topraklarının uç kesimlerindeki bölünme eğilimlerini sınırlandırmak için mücadele verdi.[3]

Ancak bu bölünme hatları, çok önceki emperyal oluşumların unsurlarını da tekrarlamış oldu. Örneğin önce Irak'ta sonra Suriye'deki sorunların kökü Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi ile Avrupa mandasındaki iktidarların taktiklerine ve siyasi örüntülerine, Libya'dekiler ise İtalyan sömürgeciliği ile Britanya'nın savaş zamanındaki müdahalesine kadar uzanıyordu. Benzer şekilde Bosna ve ülkede yaşanan "etnik temizlik" nedeniyle uluslararası bir ilgi gören Ruanda'daki olaylar için de uzun bir soykütük çıkarılabilir: Yugoslavya'nın bölünmesi Avusturya-Macaristan ile Osmanlı İmparatorluğu günlerine, Ruanda ise Fransız ve Belçika sömürgeciliğine dek uzanıyordu. Çeçenistan örneğinde ve çökmekte olan Sovyetler Birliği'nin eteklerinde 1990'dan sonra yaşanan sorunlarda bile bölünme çizgileri çarlık imparatorluğunun önceki genişlemesini akla getiriyordu. Pek çok örnekte, özellikle de Bosna'da savaşçılar siyasi cinayeti gerekçelendirmek için özellikle bu derin tarihleri hatırlatıyordu. 1940'lardaki Yahudi Soykırımı Nazi imparatorluğunun genişlemesinden doğduysa, 1990'lardaki etnik katliamlar da tam tersine akışkan ve belirsiz bir uluslararası yönetimin

1. Dan Smith, *The Penguin State of the World Atlas* (Londra, 2012)
2. David D. Kirkpatrick, "Strife in Libya Could Presage Long Civil War", *The New York Times*, 24 Ağustos 2014.
3. Mary Kaldor, *New and Old Wars: Organised Violence in a Global Era* (Cambridge, 2012).

oluşturduğu bir bağlamda küçük devletlerin parçalanmasından doğdu. Savaştan önceki yaygın antisemitizmin yerini Arjun Appadurai'nin "küçük sayılardan korkmak" dediği şey aldı.[4] Buna ek olarak gençlerin kurulu düzene başkaldırması hem liberal hem de özcü dinsel ve siyasal hareketlere güç kazandırdı.[5]

Yugoslavya'daki eski sosyalist devletin 1991 ile 1999 yılları arasındaki parçalanışı SSCB'nin çöküşüyle sıkı sıkıya ilişkiliydi.[6] Slovenya ve Hırvatistan kısa süren bir dizi savaşın ardından 1995 yılında bağımsızlıklarına kavuştular. Ancak eski Yugoslavya'nın güneyinde bulunan ve Bosnalı Sırplar ile Arnavutça konuşan Müslümanların yaşadığı Kosova bölgesinde, Belgrad'taki siyasetçilerin yalnızca kısmen kontrolü altında bulunan ve Büyük Sırbistan'ı inşa etmeye kararlı kuvvetlerin Müslümanlara tecavüz edip toplu olarak katlettiği bir durum meydana geldi.[7] Sonuçta ortaya çıkan uluslararası tepki 1999 yılında Yugoslavya'nın Sırp kesiminin bombalanmasına, NATO kuvvetlerinin işgaline ve eski Yugoslavya için bir Uluslararası Savaş Suçları Mahkemesi'nin kurulmasına yol açtı ve mahkeme kimi Sırp siyasi liderlerden hesap sordu. 14. Bölümde de tartışıldığı üzere, Orta Afrika'da bulunan Ruanda devletindeki durum eski Yugoslavya'daki olaylarla uzaktan uzağa bir karşılaştırma imkânı sundu.[8] Önceki Belçika sömürge yönetiminin yaptığı etnik yönlendirme Tutsiler ile Hutuları birbirine düşürdü. 1991'den sonra kanlı bir iç savaş koptu. Sonra da bölgedeki en büyük postkolonyal güç olan Fransa bölgeye bir "barış gücü" gönderdi.

Bosna ve Ruanda krizlerinin genel itibariyle en önemli sonucu, NATO ile diğer Batılı güçlerin önce Birleşmiş Milletler himayesinde, sonra giderek o da olmadan "insani müdahaleler"de bulunması düşüncesini pekiştirmesi oldu. Kuveyt'i Irak'ın işgaline karşı desteklemek için 1991 yılında ABD öncülüğünde gerçekleştirilen saldırı da bu türden siyasi inisiyatiflere güç verdi. Batı basınından destek gören tüm bu hamleler, en azından başlangıçta baskıcı yerel rejimleri zayıf düşürerek toplu katliamın kapsamını sınırlandıran bir etki yapmış gibi görünüyordu. Ne var ki bu Irak'ta aksi bir etki yaptı ve 1991'den hemen sonra Saddam Hüseyin sivil nüfusa kimyasal silahlarla saldırarak Kürt muhalefetini hareket edemez hale getirmeye çalıştı. Bu durum ABD'nin 2003 yılında gerçekleştirdiği Irak işgaline ortam hazırlarken, bu işgal de yine insani müdahale terimleri kullanılarak, diktatörün nükleer ve kimyasal silah geliştirmesini engellemeye yönelik bir çaba olarak gerekçelendirildi.[9]

Bununla karşılaştırılabilecek bir diğer küçük bölünme savaşı, XIX. yüzyılın başında Osmanlılardan alınmış ve eski çarlık imparatorluğu ile Sovyetler

4. Arjun Appadurai, *Fear of Small Numbers: An Essay on the Geography of Anger* (Durham, 2006) [*Küçük Saylardan Korkmak: Öfkenin Coğrafyası Üzerine Bir Deneme*, Çev. Ferit Burak Aydar. Timsah Kitap, 2008].
5. Örneğin, Juan Cole, *The New Arabs. How the Millenial Generation is Changing the Middle East* (New York, 2014).
6. Laura Silber and Allan Little, *Yugoslavia: Death of a Nation* (New York, 1996).
7. Örneğin 1995'teki kötü ünlü Srebrenitsa katliamı, bkz. Kati Marton, "Bosnia, in Peril Once More", *The New York Times*, 28 Kasım 2013.
8. Oliver and Atmore, *Africa*, s. 343-349.
9. Toby Dodge, *Iraq: From War to a New Authoritarianism* (Londra, 2012).

Birliği'ne ait olan kuzey Kafkasya bölgesinde meydana geldi. Sovyetler Birliği'nin parçalanmasıyla birlikte, Çeçenistan 1992 yılında bağımsızlığını ilan etti.[10] Tıpkı komşu ülke Dağıstan'da olduğu gibi Çeçenistan'daki Müslüman çoğunluğa ezeli bir Rus diasporası karşı çıkıyordu. 1994 ile 1996 arasındaki Birinci Çeçen Savaşı sırasındaki çetin çatışmalara rağmen bağımsız cumhuriyet birkaç yıl ayakta kaldı. Komşu ülke Dağıstan'ın radikal İslamcı mücahitler tarafından işgal edilmesiyle harekete geçen Rusya'nın yeni başbakanı Putin 1999 yılında Çeçen toprağına girdi. Nihayetinde Rusya Federasyonu kontrolü yeniden eline alabildi. Ancak düşük seviyeli gerilla savaşı, Moskova'yı hedef alan ve Londra ile New York'takine benzer terörist saldırılar 2010'lar boyunca devam etti. Demek ki kendisi de emperyal hâkimiyetin ve etnik-dinsel çatışmanın uzun vadeli sonucu olan siyasal bölünme, militan cihatçılığın gayrinizami, küresel yayılışı ile daha da yoğunlaşmıştı. Bu sırada esas olarak Rus kökenli olup sayısı üç milyonu bulan hayret verici bir insan kitlesi Azerbaycan'ı terk ederek kuzeydoğuya gitmişti ki bu sayı Hindistan'ın bölünmesinin yol açtığı göçmen sayısına neredeyse eşitti fakat onun kadar şiddetli olmadı.

Cihatçılığın Hayaleti ve Yeni İnsani Müdahaleler

El konulmuş iki uçakla 11 Eylül 2001 tarihinde New York'taki Dünya Ticaret Merkezi'ne yapılan ve "9/11" diye bilinen saldırı, XXI. yüzyılın gerçek başlangıcıydı.[11] Bir ulus devlet tarafından değil, Suudi Arabistan ve Afganistan'la gevşek bağlantıları olan dağınık bir İslamcı sürgünler ve komplocular grubu tarafından planlanan saldırı şiddet içerikli "jest siyaseti"nin üstün bir örneğiydi ve doğrudan bir siyasi sonuç yaratmak niyetiyle yapılmış bir hamle değildi. Usame Bin Ladin'e göre Müslümanlar "Amerikalılara, Siyonistlere ve onlarla birlikte olanlara karşı savaşmak için tüm enerjilerini ve kaynaklarını bir araya getirmeli"ydi.[12] El-Kaide'nin siyaseti XIX. yüzyıl sonu Avrupa anarşistlerinin yüksek profilli suikastlarını, Birinci Dünya Savaşı sırasındaki Hintli Ghadar komplocularını, Filistinli militanların 1970'ler ile 1980'lerdeki İsrailli denizyolu ve havayolu yolcularını katledişini hatırlatıyordu. Yine de El-Kaide'nin hedefleri katbekat daha simgesel, katliam seviyesinin ulaştığı ölçüyse bambaşkaydı. Aslında El-Kaide bir anlamda suikastın demokratikleşmesini temsil ediyordu. 9/11 saldırıları İslami direnişin tabiatındaki bir değişimi de işaret ediyordu. İslamcılık (İslam'ın modern ve sert bir versiyonu) örneğin kılık kıyafette ve toplumsal cinsiyet ilişkilerinde bilinen eski pratiklerin yeniden canlandırılması çabasına saplanıp kalmıştı. Süreç içerisinde manevi içeriğinin çoğunu yitirmişti. Benzer şekilde cihat ya da kutsal savaş, kötülüğe karşı bir mücadele (cihad-ı ekber) demek olan dinsel çağrışımlarını terk etmiş, kafir sayılanlara karşı ya-

10. Richard Sakwa, Chechnya: *The Pre-Politics of Partition* (Londra, 2001).
11. Anthony Summers and Robbyn Swan, *The Eleventh Day: The Full Story of 9/11 and Osama Bin Laden* (Londra, 2011).
12. Gerçekleşen diyalogun video kaydı, Mayıs 1998, alıntılayan Faisal Devji, *Landscapes of the Jihad: Militancy, Morality, Modernity* (Londra, 2007), s. 82.

pılan ve yüzlerce ya da binlerce erkeğin, kadının, çocuğun katledilmesine onay verebilen dünyevi bir savaşa indirgenmişti. Yani 9/11'in örgütleyicisi bin Ladin ne bir devlet lideri ne de bir din adamıydı. Tıpkı XIX. yüzyıl figürlerinden biri olan Ray Bereylili Seyid Ahmet'in ondan önce yaptığı gibi o da mürit toplamak için Afgan kabile bölgesine taşınmış kimsesiz bir sürgündü.

Somali, Nijerya ve Kenya'daki saldırılar, 2005'teki Londra bombalamaları, Pakistan ve Keşmir bağlantıları olan Leşker-i Tayyibe örgütünün 2008 yılında yüzlerce Mumbai şehri sakinini öldürmesi gibi cihatçılık dozu daha düşük çeşitli örneklere de yeni bin yılda tanık olundu. Ancak 9/11'i yöneten dağınık örgütün kendine ait, tanımı yapılmış bir siyasi hedefi bulunmasa da saldırıların yarattığı sonuçlar derindi ve sonraki nesle egemen oldu. En açık sonuç, o yılın Ekim ayında Afganistan'ı işgal edip bin Ladin'i korumuş olan İslamcı Taliban yönetimini deviren ABD öncülüğündeki koalisyonun bir araya gelmesiydi. Ardından başlayan savaş Batı ittifakının girdiği en uzun savaşlardan biri oldu ve 2015 yılında dahi varılmış net bir sonucu yoktu. Böylelikle yaratılan savaş atmosferi, özellikle de ABD başkanı George W. Bush ile Britanya'da Tony Blair arasındaki ilişki, 2003 yılında Irak'ın işgalini mümkün kılan bir durum ortaya çıkardı. Aynı zamanda, Batı demokrasilerinde bireysel hakların gerilemesine ortam da hazırladı ki ABD'nin Guantanamo Körfezi'ndeki kötü uygulamalarıyla anılan gözaltı merkezi ve işkencenin CIA tarafından yaygın bir şekilde kullanılması bunun en küstah örnekleriydi.

Irak diktatörü Saddam Hüseyin'in İslamcı komplocuları barındırdığı, nükleer silah yaptığı ve kendi halkını katlettiği algısı bu yeni insani müdahaleleri mümkün kıldı. Tony Blair reel politikayı Hıristiyan ahlakçılığıyla birleştiriyor, söylenene göre üstüne basa basa "bu adam [Hüseyin] kötü biridir, öyle değil mi?" diyordu.[13] Ancak ne Afganistan'daki ne de Irak'taki savaş etkin bir şekilde yönetildi ve bu çatışmalar Batılı güçler, Müslüman dünya ve bir zamanlar sahip olduğu küresel ehemmiyete hâlâ özlem duyan Rusya arasında alttan alta devam eden gerilimleri ciddi oranda tırmandırdı. Sürekli yapılan askeri harcamaların özellikle Birleşik Devletler ile Britanya'nın bütçesine getirdiği muazzam yük de bir o kadar önemliydi. Bunun finansal sonuçları küresel finans sisteminin 2008'den sonra yaşadığı çöküşte önemli bir rol oynadı. Dünyanın polisliğini yapma işinde rol oynamamış olan Çin'in, Hindistan'ın ve Güney Amerika'nın gelişmekte olan ekonomileri uluslararası ekonomide yavaş yavaş daha büyük bir öneme sahip oldu.

9/11'in Batı'daki ve dünya siyasetindeki sonuçları derin olmakla birlikte, onu izleyen ve Ortadoğu ile Batı Asya'da yaşanan işgaller, savaşlar ve siyasal parçalanmanın bozucu etkileri daha da önemliydi. Etnik ve dinsel bölünmeler şiddetlendi, devletler arasındaki bölgesel gerilimler yükseldi. Hindistan, Pakistan ve İsrail'in nükleer güçler oluşu, İran'ın hızla nükleer bir uzmanlık edinmesi-

13. Cole Moreton, "Iraq invasion 2003: The bloody warnings six wise men gave to Tony Blair as he prepared to launch poorly planned campaign", *The Independent on Sunday*, 25 Ocak 2015.

nin payı da hiç azımsanacak gibi değildi. Afganistan'da bin Ladin'i barındıran dirilişçi Taliban hareketi ile ABD ve müttefikleri tarafından desteklenen Kabil merkezli hükümet arasındaki çatışmalar, karmaşık bir etnik anlaşmazlıklar dizisinin sadece bir kısmını oluşturuyordu. Taliban özellikle nüfusun kalabalık bir kesimini oluşturan Peştunlar arasında özellikle güçlüyken, Kabil'de ülkenin kuzeyiyle doğusundaki Türki dilleri konuşanlar daha fazla nüfuz sahibiydi.

Afgan Savaşı'nın Pakistan'da da hissedilen sonuçları ülkedeki benzer bölünmeleri arttırdı. Bölgedeki Batılı birliklerin varlığına karşı çıkan Pakistan Taliban'ı, gücünü ülkenin kuzeybatısında bulunan Pakistanlı Peştun etnik gruplarından kuvvet alırken, Batı'nın "icazetine" karşı çıkan diğer dirilişçi hareketler ülkenin kalbi olan Pencap'ta güçleniyordu. Pakistan istihbarat servisi ISI'nin üyeleri Afganistan'daki isyancılarla yerel İslamcıları el altından destekliyordu. Bin Ladin'in de Pakistan'ın başkentine yakın bir yerde barındırıldığı 2011 yılında anlaşıldı. Bin Ladin ABD özel kuvvetleri tarafından suikastla öldürülüp insansız hava araçları tarafından yapılan saldırılar Pakistan-Afgan sınırının iki tarafındaki sivil nüfusta can kaybına yol açınca Birleşik Devletler ile Pakistan arasındaki ilişkiler daha da kötüleşti.

Bu katmerli çatışmalar başka yerlerdeki sarsıntıların da sorumlusuydu. Hindistan'ın Keşmir'deki Müslüman isyancılara karşı yürüttüğü polislik faaliyetleri yüzünden her zaman gergin olan Hindistan ile Pakistan arasındaki ilişkiler, 2008'deki Mumbai saldırılarıyla ve Hindistan'ın gerçekten bölgedeki en yakın ABD müttefiki olduğu algısıyla birlikte kötüleşti. Bu sırada batıda İranlı siyasetçiler Pakistan'ın Şii karşıtı bir İslamcılığa kaymasını, komşusunun Birleşik Devletler ile giderek daha isteksiz bir şekilde olsa da devam eden iş birliğini şüpheyle izliyordu. Bu durum, İran'ın İsrail korkusu ve nefretiyle birlikte ülkenin nükleer bir statü kazanmak için attığı adımları hızlandırmasının, Suriye'den Filistin'e ve Yemen'e Şii hareketlere destek vermesinin başlıca nedeniydi. Soğuk Savaş zamanındaki çatışmaları betimlemek için kullanılan beylik benzetme düşen domino taşlarıyken, bu sonraki çatışmalarda dominoların kendisi de parçalanmıştı. Çatışma siyasetin çevresinden merkezine doğru gelmişti, merkezden çevreye doğru değil.

Irak'ta da dış müdahale benzer şekilde etnik ve dinsel bölünmeleri tırmandırmıştı. Ülke 1916-1926 arasında Britanyalılar tarafından eski Osmanlı vilayetleri olan Basra, Bağdat ve Musul'un bir karışımı olarak kurulduğundan ancak Bağdat merkezli Sünni önderliğin uygulayacağı güçlü ve çoğu zaman da baskıcı bir yönetim ülkenin Şii ve Kürt nüfuslarını kontrol altında tutabilmişti. Saddam Hüseyin'in güneydeki "Bataklık Arapları" ile kuzeydeki Kürtlere karşı gerçekleştirdiği hamlelerin bilhassa gaddar olmasının açıklaması buydu. İran'ın hâkim Şii nüfus üzerinde nüfuz sahibi olacağı korkusu Hüseyin'in İran ile yaptığı uzun ve korkunç savaşı önceliyordu. Aynı şekilde Saddam'ın güneydeki Arap prensliklerin yerel siyasetinden duyduğu rahatsızlık, 1990'daki Kuveyt işgaline yol açmış ve bu işgal Birinci Körfez Savaşı ile ABD müdahalesinin kıvılcımını

çakmıştı. Bu savaş, uluslararası ilişkilerde yeni bir dönemi başlattı ve bu dönem yukarıda açıklanan türde bir insani müdahaleyle kendini belli ediyordu.

2003 işgaline gelince, o da Bağdat'ın ülke üzerindeki kontrolünü gerçek anlamıyla ortadan kaldırarak Kürt, Şii ve İslamcı hareketleri yoğunlaştırdı, yüzbinlerce ölüme, siyasi bir bataklığın yaratılmasına sebep oldu. Birleşik Devletler, Britanya ve diğer müttefikler ancak mali krizin vurduğu 2008 yılında kendini bu bataklıktan çıkarmaya başlamıştı. Bu çatışmalar İran'dan, artık Şiilerin hâkimiyetindeki Irak'tan, Filistin ile Suriye'nin Şii ve Alevi nüfuslarından oluşan ve adına "Şii hilali" denilen oluşumu doğurdu. Daha uzakta Bahreyn'deki Şii çoğunluk Sünni çoğunluğun yönetimi altında huzursuzlanmaya başladı. Süreç içinde radikal Sünniler Bağdat'taki Şii hâkimiyetine tepki göstererek Şeriatla yönetilen kendi Hilafetini kurmaya çalıştı. 2015 yılında saldırgan bir Sünni askeri hareket olan IŞİD (Irak ve Şam İslam Devleti) kuzey-iç Irak'ın çoğuna hâkim olmuştu. Faisal Devji'nin ileri sürdüğü gibi, bu hareket İslamcı cihatçılığın önceki halinde bulunan binyılcı unsuru büyük ölçüde terk edişi bakımından El-Kaide'den de ilerideydi;[14] gücünü "Batılı değerlere" duyulan nefretten alan gündelik, demokratik bir Şeriat formunu getirmeye kararlıydı yalnızca.

Müslüman Dünyanın Çatışmalardan Rahatsız Olmasının Nedeni

İsrail de binyılcı bir idealizmi terk ederek devlet güvenliğine, yayılmaya vurgu yapmaya başlamıştı ve onun politikalarını dikkate almaksızın bu savaşları anlamak zor olacaktır. Körfez Savaşı'nın yarattığı sonuç, ılımlı İşçi Partisi hükümetini Batı Şeria'daki Filistin önderliğiyle işbirliği yapmak konusunda cesaretlendirmiş, Birleşik Devletler'deki demokrat Bill Clinton yönetimi de bu konuda teşvik edici olmuştu. Ancak daha sonra gerek bölgedeki Sünni-Şii mücadelesi, gerekse de Kürtler ile diğer azınlıkların bölgedeki iddiaları İsrail'de sağa doğru yaşanan kaymayla katmerlendi. Başbakan İzak Rabin'in 1995 yılında bir Yahudi aşırılıkçı tarafından suikastla öldürülmesinden sonra Benjamin Netanyahu'nun kurduğu yeni hükümet, Filistin Batı Şeria'daki Yahudi yerleşimcilerin faaliyetlerini yeniden başlattı.[15] Amerika'nın da George W. Bush'un liderliğinde sağa kayması, İsrail'in daha uzlaşmaz bir politikayı büyük bir uluslararası tepki yaratmadan benimsemesine izin verdi. Batı Şeria'da, özellikle de Gazze Şeridi'nde Filistinlilerin militanlaşması gelecekte çatışmaların olacağı anlamına geliyordu. Mısır'da Hüsnü Mübarek rejiminin 2011 yılında devrilmesinin, Filistinli bir militan grup olan Hamas'ı destekleyen bir Müslüman Kardeşler hükümetinin Kahire'de iktidara gelmesinin ardından bu özellikle doğruydu. Netanyahu'nun Gazze Şeridi'ndeki bu hareketi ortadan kaldırmaktaki kararlılığı bölgeye yönelik bir saldırıya yol açtı ve 2014 yılında yüzlerce bölge sakinini katleden İsrail, dünya kamuoyunun çoğunu karşısına almış oldu.

14. Faisal Devji, yazarla yazışma, Ağustos 2014.
15. Avi Shlaim, *The Iron Wall: Israel and the Arab World* (Londra, 2001).

Irak, Libya, Afganistan ve hatta Pakistan'da yaşanan gelişmeler genel olarak Batı müdahalesine onay vermez nitelikteydi. Bir dilbilimci ve Müslüman dünya konusunda bir uzman olan Rory Stewart'ın da nihayetinde kavramış olduğu üzere, yabancılar tarafından farklı bir inanca yönelik olarak ve yerelin bilgisine sahip olunmadan gerçekleştirilen insani bir müdahale, Batılı iyimserlerin umduğu devlet inşası hedeflerine asla ulaşamazdı.[16] Bu ders 2011-2013 Suriye iç savaşı zamanında kısmen alınmıştı. Yerli rejimlerin yok edilmesinin yegâne sonucu yerel çatışma, toplumun parçalanması, daha da radikal olan hareketlerin doğması oluyordu.

Bu bölgelerin erken tarihine bir kez daha dönmeden buralardaki bölünmelerin o denli çok oluşunu kavramak hâlâ çok zordur. Despotlukla anılmalarına rağmen Osmanlılar farklılıklar içeren imparatorluklarını yönetebilmek için siyasal iktidarı etnik-dinsel birimlere (milletlere) ve devşirdikleri yerli önderliklere yüklemişlerdi. İmparatorluklar modernleşirken sonuçta Arap, Türk, Kürt ve diğer yurtseverliklerin kendini giderek daha fazla hissettirmeye başlamasıyla birlikte bu ademimerkeziyetçiliği devam ettirmenin zor olduğu görüldü. Batılı sömürgeci güçler isyanı bastırmak için kendi askeri ve ekonomik üstünlüklerini kullanıyor ama yine de ister Kuzeybatı Hududu'ndaki Pathan aşiretleri olsun, isterse de Mavera-i Ürdün ve Irak'taki Sünni yöneticiler ya da Filistin'deki Siyonist yerleşimciler, yerel yöneticilerin işbirliğine de yaslanıyorlardı.[17] İmparatorluğun maliyetini üstlenmeye isteksiz olan Avrupalı sömürgeci güçler geri çekildikleri zaman, küresel stratejideki ya da petrolün çıkarılmasındaki hayati çıkarlarını devam ettirmenin en iyi yolunun, bütünlük arz etmeyen toplumları siyasi rüşvet ya da zor yoluyla bir arada tutabilen bir dizi otoriter yöneticiyi doğrudan ya da dolaylı olarak desteklemek olabileceğini keşfetti. Hüsnü Mübarek, Muammer Kaddafi, Suriye'deki Esad ailesi, Irak'taki Saddam Hüseyin gibi şahsiyetlerin ya da hatta bir dereceye kadar Pakistan'daki askeri hükümetlerin bu kadar uzun ömürlü olmasının açıklaması budur. Özellikle 1984 yılında bir ABD yolcu uçağının İskoçya'daki Lockerbie üzerinde, görünüşe göre Libya tarafından düşürülmesi olayında da olduğu üzere, tüm bu rejimler şu ya da bu şekilde Batılı güçlerin yoluna çıkmıştı. Ancak Batılı hükümetler onların devrilmesinin faydadan çok tehlike getirme potansiyeli olduğunu değerlendirmişti ki 2003 ile 2015 arasında gerçekten de böyle oldu.

Bu despot yönetimler 1991'den sonra hükmettikleri insanları kontrol altında tutmanın bilhassa zorlaştığını, bölünme savaşlarının daha da yaygınlaştığını gördü.[18] Yerel düzeyde Müslümanların dinsel ve kültürel hareketleri giderek daha güçlü hale geldi ve bundan Çin'in batısındaki Uygur nüfusu dahi etkilendi.[19] Pek çok durumda bunlar sosyal hizmet sunan yegâne örgütlerdi ve otoriter

16. Decca Aitkenhead, "Rory Stewart: The secret of modern Britain is there is no power anywhere" *The Guardian*, 3 Ocak 2014.
17. Yaroslav Trofimov, "The fractured legacy of the mapmakers", *The Wall Street Journal*, 11-12 Nisan 2015.
18. Rashid, *Descent into Chaos*.
19. Andrew Jacobs, "In China, Myths of Social Cohesion", *The New York Times*, 18 Ağustos 2014.

devletlerdeki bir tür sivil toplum gibiydiler. Aynı şekilde genç, özellikle de genç erkek nüfusun muazzam artışı Afrika ve Asya toplumlarını daha kırılgan hale getirdi. Petrol gelirlerindeki artışın yalnızca küçük bir seçkinler grubuna ve Batılı güçlere yaradığı oldukça açıktı. Haberleşmenin iyileşmesi, Batılı yaşam tarzlarının sirayet etmesi kıskançlık yanında bir o kadar da tiksinti ve nefret yarattı. İster ekonomik çıkarcılıktan dolayı isterse de insani dürtülerle olsun, Batılı güçlerin kendi silahlı kuvvetlerini fiilen bu toplumlara yollaması, söz konusu karmaşık sorunları daha da içinden çıkılmaz hale getirmekten başka bir şey yapmadı.

Küçük Bölünme Savaşlarının Katlanarak Artışı: Afrika ve Latin Amerika

Ortadoğu ve Afganistan 1991 ile 2015 arasında ilgi odağı olarak kalmışsa da bu türden bölgesel ve yerel çatışmalar yalnızca bu bölge ile sınırlı değildi. Örneğin 1991 yılında Cezayir'de Fransızlar ülkeden çekildiğinden beri iktidarda olan daha seküler ve giderek yozlaşan FLN rejimi ile İslamcı militanlar arasında yaşanıyormuş gibi görünen şiddetli silahlı çatışmalar başladı.[20] Ancak hakkında pek haber yapılmayan bu savaş orduyla sivil bürokrasi içindeki ve kendilerine sırasıyla Arap ve Berber diyen gruplar arasındaki karmaşık anlaşmazlıklar yüzünden çıkmıştı. Etiyopya, daha sonra da Batı Afrika ve Sudan, İslamcılar ile seküler ya da Hıristiyan seçkinler arasındaki çekişmeler olarak haberleştirilen benzer isyanlara tanık oldu. Ne var ki çoğunlukla bunlar ancak yerel etnik, dilsel bölünmeler bakımından anlamlandırılabiliyordu. Batı'ya yapılan petrol ihracatı ve diğer ihracatlar sayesinde zenginleşen bölgeler ile yoksullaştırılmış, kurak iç bölgeler arasındaki zenginlik farkları bu bölünmeleri katmerli hale getiriyordu. Hıristiyan Güney Sudan, ezici çoğunluğu Müslüman olan Kuzey ile yaşanan uzun bir çatışmanın ardından 2013'te bağımsızlığını kazanınca, kısa zaman içinde Güney'de yeni bir iç savaş kopmuş ve bu savaş, esas olarak hasımlıkları Britanya'nın sömürgeci yönetimi sırasında resmiyet kazanan Nuer ve Dinka kabile grupları arasında yaşanmıştı.[21]

Uluslararası ilişkiler tarihçileri uzun tarihsel dönemleri sınıflandırırken bazen bunu çatışmaların tipine ve onları niteleyen ittifaklara dayanarak yapmaya çalışmıştır. 1991'den sonraki dönem XIX. yüzyıl sonundaki yeni emperyalizm döneminden, 1930'lardaki Avrupa ile Doğu Asya mücadelelerinden ve Soğuk Savaş döneminden açıkça farklılaşıyordu. Bu öncelikle, daha yakın dönemde eski Sovyetler Birliği'nin cüretli dış politika tavrını terk etmesi, dünyanın artık önceki gibi iki güçlü ve çekişen iktidar sistemi arasında bölünmüş olmadığı anlamına geliyordu. İkincisi, 1991'den sonraki yıllar burada da iddia edildiği

20. Hugh Robert, *The Battlefield: Algeria, 1988-2002: Studies in a Broken Polity* (Londra, 2003).
21. Justin Willis, "Where division is not enough", James Copnall, *A Poisonous Thorn in Our Hearts: Sudan and South Sudan's Bitter and Incomplete Divorce* (Londra, 2014) kitap incelemesi, *TLS*, 22 ve 29 Ağustos 2014 içinde, s. 13.

üzere etnisiteler ile bastırılmış uluslar arasındaki iç çatışmaların hız kazanmasıyla öne çıkıyordu ki bunlar geçmişte görece güçlü emperyal ve post-emperyal merkezi devletler tarafından kontrol altında tutulmuştu. Bazen bunlar Latin Amerika'da ya da Hintli "Maoizm"inde olduğu gibi solcu ayaklanmalar ya da "küçük devrimler" biçimini aldı. Ancak bu hareketlerin önceki Enternasyonal ağlarıyla pek az ortak noktası vardı. Aksine, bunlar devlet karşıtı olduklarını ifade etmek için Marksizm-Leninizm'in dilini kullanan ötekileştirilmiş kabilevi ve etnik gruplardan oluşmuş gevşek gruplaşmalardı.

Örneğin orta Hindistan'da Chhattisgarh bölgesinin "Maoizm"i, madencilik şirketleri ve ovalardan bölgeye gelen yerleşimciler tarafından ortak arazilerine el konulan "kabilevi" grupların buna karşı başlattığı bir isyanı temsil ediyordu. Kimi radikal kentli entelektüellerin desteğiyle bu hareket polisi ve orduyu kendinden uzak tutmayı başardı. Ülkenin muazzam nüfusu hesaba katıldığında dahi, 2014 yılında "Hindistan'ın el yapımı patlayıcı ile gerçekleştirilen yüz doksan saldırıyla Pakistan ile Irak'ın hemen ardından gelmesi"[22] ve bunların çoğunun da "Maoistler" tarafından gerçekleştirilmiş olması çarpıcıdır. Benzer olaylar bundan daha önce Latin Amerika'da da olmuştu. Şili'de devlet Mapuçe yerlilerine zulmetmeyi sürdürdü.[23] 1980'ler ile 1990'larda Chiapas'ın güney Meksika tepesi bölgesinde ortaya çıkan Zapatista devrimci hareketi 1994 yılında San Cristóbal de las Casas kasabasını kuşattı.[24] Bunlar topraklarını toprak sahiplerine ve kentli çıkar gruplarına kaptıran ötekileştirilmiş yerli kabile gruplarından devşiriliyordu. İsminin tarihi 1911-1917 Meksika devrimine kadar giden grup, Kübalı Marksist devrimci Che Guevara'nın fotoğraflarını sergiliyor, Mao'ya da atıfta bulunuyordu.

Zapatistalar ve diğer devlet karşıtı gruplar muhtaçlara sağlık hizmeti ve mali destek sağlayan yerel kolektifler kurdu. Yerel devrimci gruplar başlıca çiftçilerin ve kentli işçi sınıfının sıkıntılarına yanıt verebilmiş, yerel hatta eyalet seviyesinde yönetimler oluşturmuştu. Bunun bir örneği 1999'dan itibaren Venezüella'daki Hugo Chávez iktidarıydı.[25] Neoliberal reformları benimsemeyen yüzyıl sonu sosyalist hükümetlerin az sayıdaki örneklerinden biriydi. Nihayet, uluslararası bağlantılar, para, mal ve fikir transferi görüngüsü de (ki giderek "küreselleşme" diye adlandırılır oldu) bu gevşek ulusötesi isyan ağının yayılmasına hizmet etti. İslamcı ve diğer neo-dinsel ağlar büyük bir ilgi gördü. Birleşik Devletler ve Avrupa'daki "Occupy" [İşgal] hareketleri, Rio'da futbola yapılan aşırı harcamalara, Hindistan ve Bangladeş'teki yolsuzluklara karşı yapılan protestolar, Hong Kong ve Ortadoğu'daki demokrasi yanlısı hareketler, bu ağların sık sık kendisi

22. Deeptiman Tiwary, "Year of living dangerously: India more unsafe than Syria in 2014", *Times of India*, 12 Şubat 2015, s. 11.
23. Ed Stocker, "Chile: The nation that's still waging war on Native Americans", *The Independent*, 11 Aralık 2013.
24. George A. Collier, *Basta!: Land and the Zapatista Rebellion in Chiapas* (Oakland, 2006); Neil Harvey, *The Chiapas Rebellion: The Struggle for Land and Democracy* (Londra, 1998).
25. Barry Cannon, *Hugo Chávez and the Bolivarian Revolution: Populism and Democracy in a Globalized Age* (Manchester, 2009).

de şiddete yönelen "demokratik" biçimleri arasındaydı. Kuramcılar iktidarı hedeflemeyen, sağlam bir liderliği ya da amacı bulunmayıp yalnızca öfkeyi parçalı bir temsil sistemi içerisinde dışavurma arzusunda olan siyasal formlardan söz etmeye başladı. Bu durum Michel Foucault ve Pierre Bourdieu gibi hâkim ekolden gelen entelektüellerin çalışmalarında devlet iktidarına yaptıkları süreğen vurgudan ciddi bir kopuşa işaret ediyordu.[26] Paralellik arayışındaki bir uluslararası ilişkiler tarihçisinin olasılıkla geriye dönüp XIX. yüzyıl sonu anarşizmine ya da 1848 devrimlerini körükleyen 1840'lardaki radikal gruplara uzanması gerekecektir.

Kapitalizmin Zaferi ve Krizi

Yaklaşık 1991'den 2015'e uzanan dönem boyunca militan cihatçılık, küçük devrimler ve küçük bölünme savaşları, serbest piyasa kapitalizminin yeniden yükselişinden, 1980'lerden sonra ortodoks komünizmin gerileyişinden faydalanamayan ve dünyanın daha yoksul olan bölgelerinin özelliğiydi şaşırtıcı olmayan bir şekilde. Irak, Afganistan, Somali, kurak kuzey Nijerya gibi "marjinal" kesimlerdeki çatışmalar, Batı dünyasının, Çin'in, Hindistan'ın ve Brezilya'nın yaşadığı uzun soluklu hızlı büyüme süresince uluslararası siyaset üzerinde etkili oldu. Yine de başlangıçta bu çatışmalar küresel zenginliğin görünüşteki artışına engel olmadı ve bu zenginlik hem biçimsel olarak demokratik olan hem de Çin ve Vietnam gibi hâlâ merkeziyetçi komünist partilerin hâkim olduğu toplumlarda neoliberalizmin kazandığı dünya çapındaki zaferi muştuluyor gibi görünüyordu. Rusya ile Hindistan da serbest piyasa modeline doğru kaydı ancak buralardaki demokratik süreçler yeni ve kendine özgü biçimler aldı.

Boris Yeltsin ve Mikhail Gorbaçov SSCB'nin devlet endüstrilerini özelleştiren, çok partili seçimlerle ifade özgürlüğünü getiren reformları 1985'ten sonra kabul ettirdi. SSCB'nin geniş kesimlerinde eski endüstriler birbirini tamamlayacak şekilde yapılandırılagelmişti ve kendi içinde tutarlı yerelleşmiş birimler olarak işlemiyorlardı. Bunların ortadan kalkışı ciddi bir ekonomik baskı yaratırken, bir zamanlar devlette istihdam edilen memurlar yoksullaştı. Bu durumun yanı sıra insanların uğradığı hayal kırıklığı ve hissettiği nostalji, 1991 Ağustos'unda Yeltsin hükümetine karşı gerçekleştirilen komünizm yanlısı darbe girişiminin geri planını oluşturuyordu. Darbe girişiminin başarısızlığı iktidardaki reformcuları kuvvetlendirdi, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin dağıtılmasına yol açarak Soğuk Savaş'ın sonunu hızlandırdı.[27] Ekonomik değişimin temposu 1992'den sonra dramatik bir şekilde arttıysa da ilk etapta büyük güç ve zenginlik farkları yarattı -özellikle de yeni zengin kodaman işadamları ile eski devlet memurları arasında. Bu durum 1993 yılında Yeltsin ile daha muhafazakar güçler arasında

26. Sandra Laugier and Albert Ogien, *Le Principe Démocratie: Enquête sur les Nouvelles Formes du Politique* (Paris, 2014); ayrıca bir söyleşi için bkz. Julie Clarini, "Sandra Laugier: 'Une forme de politique qui n'est pas orientée par le pouvoir'", *Le Monde des Livres*, 3 Eylül 2013.
27. Brown, *Rise and Fall*.

yeni bir çatışmaya yol açtı.[28] Bu yarı-serbest piyasanın kazandığı ivmeyi devam ettiren şey, devlet mülklerinin özelleştirilmesinden faydalanıp bunlardan pay alan pek çok kişinin, yeni kazandıkları zenginliklerinden ayrılmaya isteksiz eski komünist memurlar oluşuydu. Bazen adına "oligarklar" da denilen sanayiciler ve finansçılar sınıfı böyle ortaya çıktı. Şüphesiz bunlardan bazıları 2000'lerdeki Putin döneminin yeni seçkinleri olurken kimileri de Vladimir Putin'in baş düşmanlarına dönüşerek ya yurtdışına sürüldü ya da hapsedildi.[29]

Eski SSCB ile onun Doğu Avrupalı komünist müttefiklerinin toprakları 2003-2004'te görece hızlı bir şekilde istikrara kavuşmuş gibi görünüyordu. Aralarında Letonya ile Litvanya'nın da bulunduğu komşu devletler, öncülüğünü Rusya'nın yapacağı yeni bir birliğe katılmayı geri çevirdiklerinde Yeltsin, Gorbaçev ve hatta başlangıçta Putin dahi bir müdahalede bulunmaktan kaçındılar. Hatta eski Doğu Almanya NATO'ya katıldığında Moskova sessizliğini korumuştu. Rus birlikleri yalnızca Rus liderlerin İslamcılığın yükselmesinden korktuğu Kafkasya'nın bazı kesimlerinde konuşlandırıldı. Yeni yüzyılın ilk yıllarında Rus ekonomisi de parçalanmanın şokunu üzerinden atmaya başlamıştı. Bu durum ülkenin yeni bulunmuş engin petrol ve enerji rezervlerinin yarattığı bir sonuç olup aynı yıllarda Avrupa'da yaşanan hummalı, hızlı ekonomik büyümenin, Çin'deki artan tüketimin beslenmesine katkıda bulundu. Dünyada gıda fiyatları yükselirken tarım da toparlandı ve bilgisayarın, yeni teknolojilerin yaygınlaşması Batı'da olduğu gibi burada da önemli bir rol oynadı.

Hem devlet başkanı hem de başbakan olarak ülkeye hâkim olmaya devam eden Putin'in merkeziyetçi eğilimleri bundan destek aldı.[30] Durumu daha iyi olan kentli Ruslar, özellikle de Moskova'dakiler Gorbaçov-Yeltsin yıllarında tesis edildiğini düşündükleri demokrasi konusunda artan bir aldatılmışlık hissi içindeydi. Ancak Putin 1991 yılında verilen özgürlükleri yavaş yavaş aşındırıyor olmasına rağmen, sıradan Ruslar, özellikle de Ortodoks Kilisesi'nin desteklediği kır nüfusu, itaatkâr oligarklar ve iyileşen yaşam standartları sayesinde iktidarda kaldı. Dünyanın çoğunda yaşanan değişimin belirtileri olan devletin piyasalaştırılması ve sınırlı demokrasi yeni Rusya'nın da özelliği haline geldi. Yerli ve Batılı eleştirmenler Putin'i sıklıkla Rusya'yı cani, eşitlikçi Stalinizme değil, daha çok iki savaş arasındaki faşizmi andıran bir rejime geri döndüren bir diktatör gibi resmetti.

Şüphesiz önceki diktatörler gibi Putin de artan refahtan, geçmişteki utançları bitirdiğine yönelik inançtan başlangıçta faydalandı. Hatta Ukrayna'da güç gösterisi taktiklerini kullanışıyla eski Sovyet Federasyonu'nu yeniden canlandırmaya niyetli biri gibi bile görünüyordu ve bu politika 2014 yılında Avrupa'da 1950'lerden beri yaşanan ilk ciddi savaşa yol açtı. Yine de Putin akıllı davranıp yerel yönetişimi destekledi, Ortodoks Kilisesi'ni memnun ederek aşırı merkezileşmeden kaçındı. Putin henüz görevdeyken Moskova'daki bir

28. Roy Medvedev, *Post-Soviet Russia: A Journey Through the Yeltsin Era* (New York, 2000).
29. Richard Sakwa, *Russian Politics and Society* (Abingdon, 2008).
30. Allen C. Lynch, *Vladimir Putin and Russian Statecraft* (Washington DC, 2011).

katedralde çılgınca bir gösteri düzenleyen feminist sanat kolektifi Pussy Riot "devletin manevi temellerine zarar verdiği" için hapsedildi.[31] Putin Çin ile olan ilişkileri de iyileştirdi. 2014 yılında yapılmış uluslararası bir araştırmaya göre, belki de paradoksal olarak dünyadaki en çok hayranlık duyulan adamlardan biri olarak öne çıktı.

SSCB'nin çöküşü, 1988 gibi geç bir tarihte bile hâlâ sıkı sıkıya komünist partilerin kontrolü altında bulunan Doğu Avrupa'da eski Yugoslavya dışında doğrudan savaşa yol açmadı. Pek çok Batılı liderin korktuğunun aksine, Doğu Almanya'nın Batı'ya entegrasyonu tümüyle barışçıldı. Ancak eski imparatorluk benzeri yönetim sistemleri çökmüş olsa dahi parçalanma eğilimleri devam etti. Örneğin 1993 yılında Çekoslovakya iki devlete bölündü. Bölge genelinde eğilim küçük, bazen de saldırgan milliyetçilerin yeniden doğuşu yönündeydi. Eski Doğu blokundaki Yahudi nüfusun büyük çoğunluğu Yahudi Soykırımı sırasında katledilmiş olmasına rağmen, 2000'den sonra buradaki kimi devletlerde antisemitizm yeniden yükselişe geçti. Kökü 1930'lara giden neo-faşist bir hareket olan Jobbik Partisi'nin ortaya çıktığı Macaristan'da çingeneler kovuşturmaya uğradı.[32] Koyu Katoliklik ile Ortodoks Hıristiyanlık yeniden sahne aldı ve yalnızca eski komünist kurumlar değil sosyalist kurumlar da saldırı altında kaldı. Almanya'da ülkenin liberal yöneticilerini çok mahcup eden bir neo-Nazi Parti yeniden kuruldu. İnsanların AB ülkeleri arasındaki serbest dolaşımına ve çatışmalar ile küreselleşme nedeniyle Ortadoğu, Afrika ve Asya'dan gelen yeni göçlere bir yanıt olarak Batı Avrupa'da şoven göç karşıtı partiler ortaya çıktı.

Çoğunlukla şiddet içermiyor olsa da bu bölünme eğilimleri komünist bir yönetim geçirmemiş ülkelerde de meydana geldi. Artık Avrupa Birliği ve ortak para biriminin işlemekte olduğu daha müesses, daha büyük ulus devletlerin iktidarı zayıflamış gibi görünüyordu. Aynı zamanda eski ve yeni sosyal medya sayesinde eskimiş sivil toplum kurumlarının sınırlarını aşan geniş eylemci grupları var olabiliyordu. İtalya Lega Nord ayrılıkçılığıyla, Fransa Korsika milliyetçiliğiyle, Britanya İskoç Ulusal Partisi ve BK Bağımsızlık Partisi'nin artan nüfuzuyla karşılaştı.[33] Gerçi hepsinin hedefleri birbirinden çok farklıydı. Bunun en çarpıcı iki örneğinden ilki Belçika'daki Valonlar ile Fransızca konuşanlar arasındaki ayrımdı ki yeni yüzyılın ilk yıllarında ülkeyi gerçekten felç etmişti. İkincisi Katalan milliyetçiliğinin yükselişiydi ki ülkenin bu en zengin bölgesi Madridli seçkinlerin faaliyetlerini bir istismarcılık olarak görmekteydi.[34] İspanyol ekonomisinin 2008'den sonra düşüşe geçmesi bu ayrılıkçı hareketi güçlendirmekten başka bir işe yaramadı. Dolayısıyla Soğuk Savaş'ın sona erip

31. Fernanda Eberstadt, "Pranksters into prophets", Masha Gessen, *Words Will Break Cement: The Passion of Pussy Riot* (New York, 2014) kitap incelemesi, *TLS*, 18 Temmuz 2014, s. 7.
32. Owen Jones, "Anti-Jewish hatred is rising: We must see it for what it is", *The Guardian*, 11 Ağustos 2014.
33. Peter Walker and Paddy Allen, "Europe's 'nationalist populists' and the far right", *The Guardian*, 6 Kasım 2011.
34. Sandrine Morel, "Nouvelle démonstration de force des indépendantistes Catalans", *Le Monde*, 12 Eylül 2014.

küreselleşmiş piyasa kapitalizminin yükselişe geçmesi, genel olarak yeni, daha akışkan bir uluslararası düzen ortaya çıkarmış ve bu düzen içerisinde daha yerelleşmiş yeni etnik ve dinsel çatışma biçimleri devletler ve bloklar arasındaki eski çekişmelerin yerini almıştı. Bunlardan bazıları şiddet içermeyen demokratik hareketlerken diğerleri küçük bölünme savaşlarına dönüştü.

Bu hiperreaktif modernlik ve anti-küreselleşme biçimleri pek çok ülkede merkeze karşı gelişen bölgesel dayanışma hareketlerinin ağız birliği ettiğine tanık oldu. Fransa'daki François Hollande hükümetine karşı 2013 yılında yapılan yürüyüşlerde Breton milliyetçilerinin görülmesi, "eşcinsel evliliğine karşı olan" Katolikler ile yol vergisi karşıtlarının birlikte yürüyüş düzenlemesi örneklerinde olduğu gibi, bunlar kimi zaman diğer protest gruplarla kaynaştı. Birleşik Devletler'de dahi Obama'nın çeşitlilik yanlısı liberalizmine tepki gösteren mütedeyyin sağ benzer bir biçim aldı. Bunun takipçileri vergilendirmeye, devlet yardımına ve silah kontrolüne duydukları düşmanlığı mütedeyyin muhafazakarlık ile birleştiriyordu. Bu ideoloji özellikle güney eyaletlerinde zaman zaman örtük bir ırkçılıkla iç içe geçiyordu. Japonya'da Nippon Kaigi grubunun sağcı milliyetçileri, ülkenin bir savaş suçlusu olduğu düşüncesini reddederek ders kitaplarının yeniden yazılmasını talep etmiş, toplumsal cinsiyet eşitliğine şüphe düşürmüş ve Güney Çin Denizi'ndeki adaların Japonya'nın kontrolüne alınması için kampanya yapmıştı.[35]

Şaşırtıcı biçimde Çin'de komünizmden siyaseten merkezileştirilmiş bir serbest piyasa toplumuna geçiş, geç Maoizmin yaptığı tahribat hesaba katıldığında bile daha kolay olmuştu. Tiananmen'den sonra muhalefet şiddetli bir şekilde bastırılmış olmasına rağmen, yeni ekonominin ortaya çıkışı daha çabuk oldu ve görünüşe göre çok ıstıraplı da değildi. Bunun nedeni kısmen düşük seviyeli bir çiftçi girişimciliğinin Kültür Devrimi sırasında bile ülkenin çoğu yerinde gelişmesine izin verilmesiydi. Çiftçilere tarlalarının tapusu doğrudan verilmiyordu ama devletin koyduğu kotaları bir kez doldurunca açık pazarda satış yapmalarına izin veriliyordu. Yeni yüzyılın başlarında görece zengin çiftçilerden oluşan, şehirlerdeki yeni zenginlere tarım ürünü satan bir kesim ortaya çıkmıştı. Aynı şekilde, her ne kadar Deng Xiaoping ile müttefikleri daha geniş bir düzeyde siyasi muhalefeti bastırmak konusunda acımasız olmuşsa da yerel komünist kadrolar tartışmaya daha açık hale gelmiş, dolayısıyla belirli bir düzeyde kapsayıcılık yeniden ortaya çıkmıştı. Çinli otoriteler SSCB örneğinde açıkça görülebilen ulusal parçalanma tehlikesinin son derece farkındaydılar ancak Leonid Brejnev ile çalışma arkadaşları zamanında kendini gösteren içsel katılaşma tehdidini de bir o kadar önemsiyorlardı. Güneydoğu Asya'daki Hong Kong ve Çin toplumları da kontrollü ama ekonomik olarak gelecek vaat eden bir toplumun ortaya çıkarılabilmesi için bir model, uzmanlık ve sermaye sağladı.[36] XXI. yüzyılın başında Mao hâlâ okullarda öğretiliyor, özellikle bazı

35. Norihiro Kato, "Tea Party politics in Japan: Japan's Rising Nationalism", *The New York Times*, 12 Eylül 2014.
36. Brantly Womack (Ed.), *China's Rise in Historical Perspective* (Lanham, MD, 2010).

güçlü yerli patronlar için bir parti simgesi olmaya devam ediyordu. Ancak Mao doğumunun 120. Yılı olan 2013 Aralık'ında, Roma İmparatoru Vespasian'ın ölüm döşeğindeyken söylediği gibi, kendisinin 'bir tanrıya dönüştüğünü' hissetmiş olabilirdi. Köylüler onun eski konutuna tütsü yaktı, adaklar bıraktı ve kendilerine selam getirmesi için onun ruhuna seslendiler. Aralarında Ho'nun hatta Stalin'in de bulunduğu diğer komünist kurucu babalar da benzer bir kutsallaşma sürecinden geçmiş, eriştikleri yarı-tanrı mertebesi siyasal iktisada ilişkin düşüncelerinin eskimişliğini maskeler olmuştu.

Çin'deki devlet kuruluşları eski SSCB'deki gibi özelleştirildi ve büyüyebilmek için sermaye biriktirmelerine izin verildi. Halk Kurtuluş Ordusu modern silah üretimine yatırım yapmak ve Batılı güçlere şüpheyle bakan İran, Irak, Pakistan ve özellikle Kuzey Kore gibi ülkelere yapılan satışlardan yararlanmak konusunda özellikle becerikliydi. Dünya piyasalarında serbestçe hareket eden otoritelerin kara ve demiryollarını muazzam ölçüde genişletmeye girişmesi, ülkenin her yerindeki gayrimenkulün değerini efektif hale getirdi. Söz konusu ekonomik model, Japonya'nın, Hong Kong'un, Singapur'un ve Güney Kore'nin önceki başarılarını taklit eden ihracat yönelimli ekonomi modeliydi ve Avrupa ile Amerika'nın kendi hızlı büyüme dönemlerinden geçtikleri 1995 ile 2007 arasında iyi işledi. Bu tarihten sonra Pekin otoriteleri ekonomik büyümeyi yeniden iç piyasaya yönlendirmeye başladı. Genel olarak bu taktik 1970'ler ile 1980'ler arasında Japonya'da yaşanan önceki hızlı büyüme kadar başarılı olmuş gibi görünüyordu. Ancak uzun vadeli sonuçlarına ilişkin şüpheler varlığını korumaktadır.

Gözlemciler yaklaşan sorunlara işaret ettiler: Demografik dengesizlikler, çevrenin tahrip edilmesiyle Hindistan'da olduğu gibi yer altı sularının seviyesinin hızla düşmesi. Zenginliğe doğru girişilen bu hücumda kırda yaşayan pek çok insan geride bırakılırken, medya üzerindeki sıkı kontrol bu insanların gerçekleştirdiği muhalefetin Güney Asya ya da Latin Amerika'daki gelişmelere kıyasla bilinmeden kalması anlamına geliyordu. Aynı şekilde, Rus oligarklarının Çinli versiyonları olarak kendilerini zengin etmiş eski parti ve ordu patronları Pekin'deki yöneticilere tehdit oluşturmaya başladı. Hele ki bunlar başkentten uzak bir bölgedeyse ve bir yandan Maoist geçmişe ilişkin bir nostalji hissi yaratırken bir yandan da yeni zenginlere dalkavukluk ediyorlarsa. Entelektüeller ile sürgünler siyasal gerilimlerin tehlikeli bir tırmanışta olduğu konusunda Merkez Komiteyi uyardı. Aynı şekilde, yaklaşık on yıl içinde GSYİH bakımından Birleşik Devletler'i geçmek için sabırsızlanan zengin yeni Çin seçkinleri hayli itaatkar görünüyorlar, demokrasinin, ifade özgürlüğünün ve çok partili seçim sisteminin biçimsel tuzaklarıyla da pek ilgilenmiyorlardı.

Diğer büyük Asya toplumu olan ve 2020 yılında gezegendeki en kalabalık insan nüfusu bakımından Çin'i bile geride bırakması beklenen Hindistan, hâlâ biçimsel olarak bir demokrasi olmayı sürdürdü ve hem içeride hem dışarıdaki yaygın eleştirilere rağmen dikkate değer bir durumdu bu. Dönem 1990-1991

yılında neredeyse Hindistan'ı iflas ettiren büyük bir ödemeler dengesi kriziyle çok kötü başladı; alacaklıları yatıştırmak için Londra'ya altın yollanması, IMF'nin ülkeyi kurtarması gerekti. Başbakan P. V. Narasimha Rao iktisatçı Manmohan Singh'i maliye bakanı olarak atadı ve o da derhal serbestleşme politikaları başlattı. Tarifeler indirildi, belli bir miktar doğrudan yabancı yatırıma izin verildi, devlet kuruluşları bölünüp özelleştirildi ve ihracatı teşvik etmek için rupi devalüe edildi. 'Yabancı kapitalistler'e karşı beslenen ve İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin tarihsel hatırasıyla da karışan korku, özellikle perakende satış alanındaki serbestleşmede daha ileri gidilmesini engelledi. Ancak genel küresel genişlemeden güç alan Hindistan ekonomisi 2000 yılında yıllık % 7'lik makul bir büyüme seviyesine ulaştı. Devam eden nüfus artışı göz önünde bulundurulduğunda bu elzemdi.[37] Diğer büyük ekonomilerde olduğu gibi büyük şehirlerdeki gayrimenkulün değeri hızla arttı. Aynı şekilde servet eşitsizlikleri büyüdü. 2005 yılında hali vakti yerinde olan Hintli orta sınıfın sayısının üç yüz milyon civarında olduğu hesaplandı. Ancak ürünlerine yönelik talebin tuzağına yakalanan yoksul çiftçiler arasında gerçekleşen çok sayıda intihar, servetin her zaman "aşağıya damlamadığı"nın kanıtı oldu. Yine de 1990 yılındaki Mandal Komisyonu'nun raporunu izleyen süreçte, Hindistan, nüfusun ciddi bir bölümünü oluşturan kesimlerdeki eşitsizliği azaltan muazzam bir pozitif ayrımcılık kampanyasına girişti.[38] B. R. Ambedkar'ın bağımsız Hindistan'ın anayasasının yapılmasında oynadığı rol sayesinde Dalitlere (ya da "dokunulmazlar"a) memurluk kotaları verilmişti. Mandal, Diğer Geri Kalmış Kastlar (OBC'ler) denilen kesimlere de benzer kotaların ya da diğer tür desteklerin verilmesini sağladı. Bu durum kimilerinin demokrasinin "kastlaşması" olarak gördüğü şeye yol açtı ve siyasetçiler kendi politikalarını kimi bölgelerde toplam nüfusun % 40'ına ulaşan bu yeni avantajlı grupların desteğini almak için kurguladı. Ne var ki sonraki yirmi yıl boyunca, özellikle de Bharatiya Janata Partisi'nin (BJP) hem ulusal hem de bölgesel düzeyde Kongre'ye geçerli bir muhalefet olarak ortaya çıkmasından bu yana temsiliyetçi siyasetin coşkusunda herhangi bir azalma alameti görülmedi. Dalitleri ve OBC'leri temsil eden partiler 2000'den sonra kilit öneme sahip kuzey eyaletlerinde iktidara geldi.

BJP'nin "Hindutva" siyasetinin yükselmesi ve daha sonra Aam Aadmi Partisi'nin ("Sokaktaki Adam Partisi") ortaya çıkışı ekonomideki serbestleşmeyi engellemedi çünkü bu partiler iş dünyası ile denizaşırı ülkelerde yaşayan Hintli diasporası tarafından destekleniyordu. Ancak Müslümanlara karşı uygulanan ve gücünü Pakistan'a, İslamcılık hayaletine duyulan düşmanlıktan alan hâkim ayrımcılığın ılımlı Hintlileri harekete geçiren etkileri oldu. 2002 yılında batıdaki Gucerat eyaletinde Müslümanlara karşı bir pogrom gerçekleştirilirken, Mumbai şehriyle civarında Müslümanlara ve güneylilere karşı olan Shiv Sena partisi

37. Nandini Gooptu (Ed.), *Enterprise Culture in Neoliberal India: Studies in Youth, Class, Work and Media* (Londra, 2013)
38. Christophe Jaffrelot, *India's Silent Revolution: The Rise of the Lower Castes in North India* (Londra, 2003).

nüfuzunu arttırdı. Ekonomik şerbestleşmenin demokratik normların daha da yaygınlaştırılmasında oynadığı rolü Çin, Avrupa ve Birleşik Devletler'dekinden fazla olmadı. Diğer yerlerde olduğu gibi Hindistan'da da güçlü menfaat çevreleri siyaseti ve medyayı kontrolüne aldı. Ancak Hindistan'ın demokratik reformları, her ne kadar giderek kastlaşmış ve *sui generis* hale gelmiş olsalar da Asya'nın geri kalanıyla Afrika ve Ortadoğu'da rastlanmayan, Avrupa ve Birleşik Devletler'de de kesinlikle evrensel olmayan bir açıklık seviyesine sahip olmayı sürdürdü. Nihayetinde bu açıklık Narendra Modi liderliğindeki BJP'nin 2014 yılında muzaffer bir şekilde iktidara dönmesine izin verdi ki bu durum görünüşe göre Hindistan'ın ekonomi ve sosyal politikasında Hinduizme ve sermayenin çıkarlarına doğru bir kaymayı içeren büyük bir değişimi haber veriyordu. Modi'nin aldığı çok geniş destek bölgeciliği, kastçılığı en azından orta vadede öne çıkarmış gibi görünüyordu.

9. Bölümde de değinildiği üzere bu yıllarda Afrika'da yaşanan en önemli gelişme Güney Afrika'daki ayrımcılık rejiminin nihayet sona ermesiydi. Nadir gerçekleşen sahici bir siyasal kurtuluş örneğiydi bu ama bu dönemin diğer büyük izlekleriyle de bağlantılıydı. Başbakan F. W. De Klerk siyah çoğunluğu ikinci sınıf, ayrıştırılmış bir statüye mahkûm eden mevzuatın çoğunu 1990 ile 1994 arasında yürürlükten kaldırdı. Bu siyasal özgürleşmenin toplumsal etkileri kendini çok daha yavaş bir şekilde gösterecekti. Apartheid döneminde gelişmiş olan büyük, yoksullaşmış siyahi kasabaları daha da büyüdü.[39] 1994 yılında kazandığı iktidarı ondan sonra da elinde tutan Afrika Ulusal Kongresi içinden çıkan ve liderliğini Nelson Mandela'nın yaptığı yeni siyahi seçkinler, partinin kendi gençlik kanadı da dahil pek çokları tarafından yolsuzluğa batmış olarak görülmeye başlandı. Eski beyaz egemen sınıfın geniş kesimleri sermaye, kaynaklar ve toprak üzerindeki kontrolünü devam ettirdi. Bu daha kuzeydeki Zimbabwe'nin durumuyla dikkat çekici bir karşıtlık içerisindeydi. Burada Robert Mugabe'nin otokratik yönetimi sırasında beyazlar yavaş yavaş topraklarından ve kaynaklarından mahrum bırakılmış, Britanya ile diğer Batılı güçlerin kendisinin iktidardan gitmesini arzulamasına rağmen Mugabe 1980 ile 2015 arasında iktidarda kalmıştı.

Diğer yerlerde sömürgeci yönetimin sona ermesinin ardından iktidara gelmiş olan çoğunluk hükümetleri etkinlik bakımından büyük farklılıklar taşıyorlardı ve dünya piyasasındaki emtia değerinde yaşanan hızlı değişimlerin, 1990'lardaki AIDS salgınının, sonra da Nijerya ve eskiden Fransızların hâkimiyetinde olan Batı Afrika'daki Hıristiyan nüfuslar ile İslamcıları birbirine düşüren dinsel çatışmaların merhametine kalmışlardı. Kenya ile Tanzanya'da demokratik yönetim biçimleri ortaya çıkmışsa da kıtanın çoğunda hammadde rezervlerini kontrolü altında tutan, uluslararası ticaret ve turizm bağlantıları bulunan küçük hâkim grupların iktidara tutunduğu görüldü. Kenya'da serbest seçimler 2002

39. R. W. Johnson, *South Africa's Brave New World: The Beloved Country Since the End of Apartheid* (Londra, 2009).

ile 2008 yılları arasında yapılırken eskinin etnik çatışmaları bir dereceye kadar yatıştırıldı. Nijerya'da otuz dört yıllık askeri yönetim 1999 yılında sona erdi, aynı yıl içinde, 2003'te ve 2011'de seçimler yapıldı ancak hileli seçim suçlamaları yaygındı. Etnik ve dinsel şiddet her yerdeydi. Yine de 2010'larda pek çok gözlemci Afrika'dan geleceğin kıtası diye söz ediyordu. Zenginlik nihayet 'aşağı damlamaya' başlamıştı ve bunda Çin ile diğer Asya ülkelerinin Afrika'daki hammaddelere yoğun yatırım yapmış olmasının rolü az değildi. Temsili hükümet de "uzun 1980'ler"de moral bozukluğuyla birlikte düştüğü takatsizlikten çıkmıştı.

Latin Amerika'da serbest piyasa kapitalizmi de 1991 ile 2013 arasında kimi kazanımlar kaydetti ve demokrasi kıtanın kimi kesimlerinde yeniden inşa edildi.[40] Kuzeydeki devasa Amerikan ekonomisinin yarattığı baskı ve sunduğu örnek burada önemli bir rol oynadı. Bu ülkelerden gelerek Birleşik Devletler'de yaşayanlar bir tür ticari diaspora gibi davranarak kendi ülkelerine para ve deneyim aktardı. Büyük ekonomik büyüme sırasında hammaddelerin ve petrolün değerinin artması Brezilya, Venezuela gibi ülkelerin yaşam standartlarını ilerletmesine, bir tüketim toplumu geliştirmesine yardımcı oldu. Bu yeni orta sınıflar, sonuç eşitsizliğin artması ve işsizlik olsa dahi tarifelerden, yabancı yatırıma uygulanan katı kontrollerden yana olan eski ekonomik milliyetçiliğin devam ettirilmesini istemiyordu. Şili'de Pinochet'nin "Chicago Çocukları" ile flört edişinde görüldüğü üzere, ekonomik liberalizme doğru yaşanan bu kayma kimi yerlerde daha önceki askeri yöneticiler iktidardayken başlamıştı. Ancak bu politikalar 1990'larda iktidara gelen sivil hükümetlerde de genel olarak devam ettirildi. Küba büyük bir istisnaydı ama orada bile, Fidel Castro iktidarı tarihe karışır ve Birleşik Devletler nihayet yaptırımlarını kaldırırken, küçük çiftçilerin kendi topraklarına sahip olmasına izin veren sessiz adımlar yoldaydı.

Latin Amerika eski Sovyetler Birliği'nin, Ortadoğu'nun ve Afrika'nın çeşitli kesimlerinin başına bela olan küçük bölünme savaşlarından büyük oranda kaçınabildi. Ancak örneğin Kolombiya'da iç isyan biçimleri (belki de küçük devrimler) alevlendi. Otoriteler ile silahlı bir direniş hareketi olan FARC (Kolombiya Devrimci Silahlı Güçleri) arasında 1990'larda yaşanan çatışmalarda binlerce insan yaşamını yitirdi. 1990'ların başında ülkedeki toprakların % 52'si nüfusun % 2'den azının elindeydi ve uluslararası sermaye akışları yoğunlaşırken seçkinlerin biriktirdiği zenginliğin çoğu ülke dışına çıkarılmıştı. Zapatista isyanından bağımsız bir başka iç bölünme savaşı, güçlü demokratik geleneğe sahip bir devlet olan Meksika'da yaşandı. Birleşik Devletler'deki doymak bilmeyen uyuşturucu talebi, Amerikan ekonomisi büyürken Meksika-ABD sınırından gelen göç, devasa suç örgütlerine güç kazandırdı. Bu gangsterler rekabetçi bir kıyıma giriştiler ki ülkenin kimi kesimlerinin fiilen Meksiko City'nin kontrolünden çıktığı bir durum oluştu ve başkent 2007-2008'de orduyu konuşlandırmak zorunda kaldı. Hız kesmeden devam eden uyuşturucu savaşları, onlarca öğrencinin katledildiği 2014'te neredeyse hükümeti devirecek noktaya ulaştı.

---

40. Duncan Green, *Silent Revolution: The Rise and Crisis of Market Economics in Latin America* (Londra, 2003).

Dünyanın diğer yerlerinde de olduğu gibi burada da neoliberalizm ile demokrasi arasındaki ilişki karmaşıktı. Bu dönemin çoğunda Brezilya, Şili ve Uruguay'da istikrarlı anayasal hükümetler ve çoğulcu siyasal sistemler varlığını devam ettirdi. Örneğin Brezilya'da 2002'de iktidara gelen solcu İşçi Partisi, açık pazar ile enflasyonu azaltma baskısını içeren bir politikayı başarıyla dengeleyerek dünya piyasasında itibar kazandı. 2000'lerin sonunda Brezilya'nın en azından bir süreliğine büyüklüğü bakımından Britanya'nın ekonomisini geçtiği düşünülüyordu. Dönem boyunca ordu bu devletlerde bir güç olarak kaldıysa da yeni askeri darbelerin olacağına dair pek bir işaret yoktu. Otoriter yönetim 1980'ler boyunca yaşam standartlarını yükseltmekte genel olarak başarısız olmuş, iç bölünmeyi de hızlandırma eğilimi göstermişti. 1990'ların 'demokratik şafağı' yaşam standartlarını büyük ölçüde iyileştirmişti. Ancak bu kimi ülkelerde sola yönelinmesinin önünde engel değildi. Venezuela'da Hugo Chávez yönetimi petrol gelirlerine dayanarak muazzam ölçekli bir servet bölüşümüne girişti.[41] Servet sahibi eski orta sınıfların muhalefeti bastırıldı. Arjantin'deki Cristina Kirchner hükümeti de 2000'lerin sonuna doğru popülist bir tavır takınarak yabancı çıkar çevrelerini kamulaştırdı, Falkland Adaları (Malvinalar) konusunda Birleşik Krallık ile yaşanan milliyetçi atışmayı yeniden alevlendirdi. Küba hükümeti Castro rejiminin son yıllarında özel toprak sahipliği ve dış yatırım üzerindeki sıkı kontrolünü hafiflettiyse de Komünist Parti iktidardaki sıkı kontrolünü korudu.

Genel olarak 2000'lerin başındaki medya, kimi açılardan 1900'lerin ya da 1930'ların öngörülerini hatırlatır biçimde dünyanın haline dair karamsar bir bakışı benimsedi. Gazetelere, radyoya ve televizyona hâkim olan küçük savaşlar, terörist saldırılar ve eşitsizlik siyaseti, Facebook ile Twitter tarafından popülerleştiriliyordu. Yine de sonraki bölümde ileri sürüleceği üzere eşitsizlik (en azından küresel düzeyde) azalıyordu ve pek çok büyük ülkede demokratik, çok partili hükümetlere doğru büyük bir değişim yaşanmıştı. Ne var ki aynı dönemde dünya ekonomisi 1930'lardan bu yana gördüğü en büyük krizini yaşadı.

Küreselleşme, Refah ve Kriz

Birinci Körfez Savaşı ile ABD'li yatırım bankası Lehman Brothers'ın çöküşüne müteakip 2008 yılında başlayan küresel durgunluk arasındaki hızlı "büyüme ve çöküş" dönemini açıklamak için girişimde bulunan çeşitli kamusal figürler, iktisatçılar ve gazeteciler oldu.[42] Marksizm'de sebat eden Eric Hobsbawm gibiler, istikrarsızlığın kapitalizmin XX. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan küreselleşmiş dünyasına içkin olduğunu ileri sürdü. Son dönem Keynesçi iktisatçılar sorunun "piyasanın mükemmelliği" doktrini olduğunu iddia etti. Milton Friedman gibi şahsiyetler tarafından teşvik edildiği düşünülen bu doktrin, siyasi liderleri kredi kontrollerini kaldırmaya yüreklendirmiş, devletlerin

41. Nikolas Kozloff, *Hugo Chávez: Oil, Politics and the Challenge to the US* (New York, 2006).
42. Martin H. Wolfson and Gerald A. Epstein (Ed.), *The Handbook of the Political Economy of Financial Crises* (New York, 2013).

nihayetinde kemer sıkma rejimleri tarafından kapatılacak muazzam bütçe açıkları vermesine imkân tanımıştı. Başkaları siyasal argümanlarla öne çıktı. Örneğin iddiaya göre George W. Bush'un cumhuriyetçi yönetiminin bir dizi ideolojik hedefi bulunuyordu ve bunlar bütçe açığında muazzam bir genişlemeye, bireysel borçlanmanın patlama yapmasına neden olmuştu. İslami terörizme karşı verilen savaş, Cumhuriyetçi Parti'nin varlıklı destekçilerini ve ticari çıkar çevrelerini vergileri azaltarak teşvik etme ihtiyacıyla bir araya getirmişti. Aynı zamanda Amerikan popüler siyasetinin gereklilikleri, kredi kurumlarının konut piyasasına ucuz kredi akıtmasını ve böylece alt-orta sınıflar ile işçi sınıfını, özellikle de siyahi ve Hispanik nüfusu memnun etmesini gerektiriyordu. Demokratik kitle politikası, küreselleşmiş para akışları ve İslami kalkışmanın üst üste binmesi elbette bu, "kapitalizm"in bu en sonuncu "kriz"inin diğerlerinden önemli ölçüde farklılaşması demek oluyordu. İktisat tarihçilerinin de işaret etmiş olduğu üzere böyle büyük ekonomik krizler aşağı yukarı iki nesilde bir dünya ekonomisini vuruyor gibi görünmektedir: 1820'ler, 1870'ler, 1930'lar, 1970'ler ve 2008-2015'te. Ancak geçen iki yüz yıl içinde altta yatan nedenler dramatik bir dönüşüm geçirmiştir.

XXI. yüzyılın başındaki ekonomik çöküş küresel bir fenomen olmasına rağmen, ona katkıda bulunan daha spesifik yerel kültürel farklılıklar bulunuyordu. Japonya örneği öğreticidir. Japonya'nın "kayıp on yıllar"ı 1991 yılında Batı dünyasının geri kalanında benzer bir görüngünün tespit edilmesinden çok önce başladı.[43] Krizin Latin Amerika, ABD ve Avrupa'da yaşanan muazzam emlak büyümesi deneyimiyle ortak noktaları vardı. Ancak altta yatan sebepler her durumda ufak farklılıklar taşıyordu. Japonya'da savaş sonrasındaki kara yoksulluk günlerinden miras kalmış olan ailelerdeki tasarruf etme eğilimi, bankaların elinde kredi olarak verilebilecek muazzam miktarlarda bir birikim olduğu anlamına geliyordu. Dahası Avrupalı ve Amerikalı ortaklarına kıyasla Japonya Merkez Bankası'nın çok daha Keynesçi bir tabiatı vardı. Temel fikir ekonomiye para pompalayarak Japonya'yı hızla uluslararası zenginlik liginin zirvesine taşımaktı. Banka aradığı kullanışlı müttefiki 1950'lerden beri iktidarı elinde tutan Liberal Demokrat hükümette buldu. Parti, hâkimiyetini düşük vergilerden ve kolay kredi alabilmekten memnun maaşlı ve girişimci orta sınıfa, hâlâ önemini koruyan çiftçi kesime çekici gelmesine borçluydu. Hükümet altyapıya, nükleer enerji santrallerine, yollara ve köprülere büyük yaptırım yaptı ve görünüşe göre bu durum ürünlerini piyasaya sunmak isteyen kır nüfusuna fayda sağladı. Aslında eleştirmenlerin sonradan ileri sürdüğü üzere bu köprülerle yolların çoğu "hiçbir yere çıkmıyor"du. Ancak Birleşik Devletler ile Avrupa'daki refah devletlerinde olduğu gibi, demokratik siyaset, hükümeti, seçmen kitlesinin gözde kesimlerine büyük harcama yapmaya teşvik etti. Yalnızca çok yüksek bir üretkenlik seviyesi bunu sonsuza dek fonlayabilirdi ve Almanya hariç pek çok yönetim 2008'den sonra bunu zor yoldan öğrenecekti.

---

43. Jennifer Amyx, *Japan's Financial Crisis: Institutional Rigidity and Reluctant Change* (Princeton, 2004).

Ne var ki Japonya zaten bu yollardan geçmişti.[44] Yabancı yatırımcıların ve daha sonra da yerel iş dünyasının aniden fark ettiği üzere, Tokyo ve diğer şehirlerdeki emlak fiyatları artık sürdürülemez seviyelere ulaşmıştı ve "balon"u 1990-1991'de patlatan da bu oldu. Varlık fiyatları çakılırken bankalarla sıradan insanlar batık kredilerin altında kaldı; borsa çökerken zaten riskten kaçınan Japon tüketici satın almayı bıraktı. Ekonomik büyüme çöküşten önceki yıllık % 5-7'ye kıyasla % 1'in altına düştü. Japon imalatçılar, özellikle de uzman otomobil üreticileri ile bilgisayar devleri denizaşırı ülkelerde kendilerini bekleyen piyasalar bulmaya devam ettiyse de Japonya'nın Singapur, Malezya, Endonezya ve Tayland'daki doğu piyasalarında 1997-1998'de yaşanan paralel bir mali çöküş 1994-1995'teki zayıf toparlanmayı kesintiye uğrattı.[45]

O günlerde Japonya Merkez Bankası ülkenin deflasyona kaymasını önlemek için yeterince hızlı harekete geçememek ve batık şirketlere kredi yönlendirmeye devam etmemekle eleştirildi. Yine de tarihsel bağlam düşünüldüğünde temkinli politikaların neden benimsendiğini görmek zor değildir. Japonların İkinci Dünya Savaşı ve sonrasındaki toplumsal krize ilişkin anıları hâlâ tazeydi; daha da büyük ölçekte yen basarak yapay olarak enflasyon yaratma fikri, toplumsal istikrar ve öngörülebilir dış ilişkiler isteyen bir ülke için son derece kaygı vericiydi. Yen'in devalüasyonu diğer para birimlerinde rekabetçi bir devalüasyonu tetikleyebilir, genel olarak toparlanabilmek için en iyi umut olmaya devam eden ihracata zarar verebilirdi. Aslında Avrupa ve Birleşik Devletler'in sonraki kredi krizlerine kıyasla Japonya'nın krizi görece hafifti. Liberal Demokrat hükümet beceriksizlik ve yolsuzlukla eleştirilmiş olsa da siyasal, toplumsal istikrar genel olarak korundu. 2015 yılına gelindiğinde Japonya'nın on yıllık deflasyonu hafiflemiş gibi görünse de büyüme yavaş, ulusal borç ise sürdürülemeyecek kadar yüksekti.

Demek ki önceki on yıllardaki mali krizlerin aksine, 1990'lar ile 2000'lerdeki gelişmelerin en büyük ortak özelliklerinden biri bunların bir düzeyde kapitalizmin demokratik krizleri oluşuydu. Hükümetler, bankalar, hatta IMF, Dünya Bankası ve AB gibi uluslararası kurumlar dahi oy hakkını elinde tutan kitlelere yarar sağlamaya çalışıyordu. Birleşik Devletler ile Avrupa örneğinde gelir vergisinin azaltılması, ev alımlarında kredi sağlanmasının teşvik edilmesi aynı etkiyi yapmıştı. George W. Bush tarafından getirilen gelir vergisi indirimlerinin yalnızca zenginlere fayda sağladığı kabul edilir. 2007 yılında zengin Amerikalıların ülkenin GSYH'sinde muazzam bir paya sahip olduğu kesinlikle doğrudur.[46] Ancak tıpkı Clinton gibi Reagan ve Bush da orta ve düşük gelirli ailelerin sırtındaki vergi yükünü ciddi oranda azaltmış ve bu durum emlak

44. Tim Callen and Jonathan D. Ostry (Ed.), Japan's Lost Decade: *Policies for Economic Revival* (Washington DC, 2003).
45. Anon, "Lost Decades: The Japanese Tradegy", Economist.com, 3 Ağustos 2012. Accessed: http://www.economist.com/blogs/freeexchange/2012/08/lost-decades.
46. Joseph E. Stiglit, *Freefall: America, Free Markets and the Sinking of the World Economy* (New York, 2010) [*Serbest Düşüş: Amerika, Serbest Piyasalar ve Dünya Ekonomisinin Çöküşü*, Çev. Banu Özgün. Gündoğan Yayınları, 2012].

alımlarını teşvik ederek federal kredi kurumlarının 2007 sonrasındaki çöküşünün koşullarını yaratmıştı. Benzer şekilde Birleşik Krallık'ta Tony Blair ile Gordon Brown'ın gevşek para politikası kentli işçi sınıfının kimi kesimlerini yoksulluktan kurtarmak ve elbette yeniden seçilmeyi garantiye almak için tasarlanmıştı. Kıta Avrupa'sında ve "beyaz Milletler Topluluğu'nda" bütçesel ihmalin nedeni, girişimciliği teşvik etmek için vergilerin düşük olması gerektiğine inanan muhafazakârlar ile ılımlı sosyalist partiler arasındaki süregiden rekabetti. Bununla beraber Avrupa'nın ve ABD'nin yaşadığı krizleri Japonya'nın önceki krizinden ve 1930'ların Büyük Bunalım'ından ayıran bir nokta daha vardı. "Varlık balonunun patlayarak" emlağın, tahvillerin ve hisselerin değer kaybetmesine ek olarak finansın ve emeğin küreselleşmesinin yanı sıra çoğu gelişmiş ülkedeki borç krizinin ciddiyeti hükümetlerin ve bankaların bu çalkantıya yanıt vermesini daha da zorlaştırdı. Büyük şirketler, özellikle de yeni "high-tech" ekonominin Microsoft, Google, Japon bilgisayar "devleri" gibi son derece başarılı olan ürünleri, finansın küreselleşmesi sayesinde kazançlarını vergi cennetlerine kaydırarak Birleşik Devletler ile Avrupalı ulusların gelirlerine katkıda bulunmaktan kaçınabildi -hem de bu kazançlara özellikle ihtiyaç duyulan bir zamanda. Avrupa Ekonomik ve Parasal Birliği tipik örnekti. Avrupa'nın güneyindeki görece daha zayıf ekonomilerin kuzeydeki devletlerden, özellikle de Fransa ile Almanya'dan düşük faizle kredi alması Euro sayesinde mümkün olmuştu. Emlak fiyatları 2000'den sonra İspanya, Portekiz ve Yunanistan'da tırmanışa geçti. Ancak refah devleti hizmetleri ve yaşlanan nüfus yüzünden kamu borcu da hızla büyümüştü. 2007'den sonra AB ve Britanya'daki hükümetlerin bankaları kurtarması gerekince kamu borcu o kadar ciddi bir hal aldı ki hükümetler tüm kıtayı ciddi bir ekonomik durgunluğa iten ekonomik tedbirleri yürürlüğe koymak zorunda kaldı. ABD hazinesinin yetkilileri durgunluğun ardından daha büyük bir çöküşten kaçınmanın tek yolunun ne kadar ihmalkar olurlarsa olsunlar bankaları kurtarmak olduğunu ileri sürdü. Kimi iktisatçılar, emlağın cari değerinin onu satın almak için girilen borcun altına düşmesi [negative equity] olgusuyla boğuşan ev sahiplerine devletin yardım etmesi, böylelikle de hem onların alım gücünü hem de genel olarak ekonomiyi korumuş olması gerektiğini ileri sürdü.[47]

2015 yılına gelindiğinde durgunluğun azalacağına yönelik işaretler oldukça vasattı ki bu da onu Büyük Bunalım'dan bu yana yaşanan en kötü mali kriz haline getiriyordu. Bunun ciddi siyasal ve toplumsal sonuçları oldu. Dünyadaki demografik büyümenin ve tarımsal açıdan kötü sezonların yaşanmasının sonucu olarak hem gıda hem de giysi maliyetlerinde yaşanan ciddi artış yoksul kesimleri vururken yoksulluk çoğaldı. 1930'ları hatırlatan ya da kimi örneklerde ideolojik kökeni doğrudan o zamana dayanan, göç karşıtı, son elli yılda birleşik bir Avrupa'ya doğru atılan adımlara şüpheyle bakan radikal partilerin popülerliği arttı.

---

47. Atif Mian and Amir Sufi, *House of Debt* (Chicago, 2014); krş. Timothy Geithner, *Stress Test: Reflections on Financial Crises* (New York, 2014).

Birleşik Devletler çok farklı bir siyasal sisteme sahip olmasına karşın aynı sorunlardan bazıları 2007'den sonra burada da ortaya çıktı. Federal hükümetin batmaktan kurtarmak için müdahale etmeyi reddetmesiyle birlikte Lehman Brothers'ın o yıl içinde çökmesi dünyadaki finansal çalkantının zirve noktasının başlangıcı oldu. Bunu izleyen güven krizi gayrimenkul fiyatlarını ve borsayı çökertirken sıradan ailelerin borç yükünde keskin bir sıçrama yarattı. Ancak bir kez daha, bu kapitalizmin bir krizi olduğu kadar demokrasinin bir kriziydi de. Cumhuriyetçiler ile demokratlar, zenginlerle yoksullar, Orta Amerikalılar ile doğu ve batı kıyılarındakiler, yaşlanmakta olan beyazlara karşı genç Latinolar ile siyahiler arasında hükümetin rolünün ne olduğuna ilişkin birçok fikir ayrılığı doğdu. Demokratlar demokratik bir hükümetin sağlık sigortasıyla emeklilik maaşını yoksulları kapsayacak şekilde genişletmesi gerektiğini ne zamandır söylüyordu. Aynı zamanda okullarda ibadet ve kürtaj gibi meselelere müdahale edilmesine getirilen liberal itirazları da destekliyorlardı. Cumhuriyetçilerinse aksine Avrupa'nın muhafazakar merkezileşme yanlılarıyla alakası yoktu. Demokrasinin küçük devlet ve düşük vergilendirme gerektirdiğine, kürtaj gibi ahlaki bir mesele hariç yasamanın müdahalesinin asgari düzeyde olması gerektiğine inanıyorlardı. Radikal sağda, Hıristiyan değerlerini düşük vergilendirme ve yerinden yönetim ile bir araya getiren Çay Partisi hareketi 2000'lerde Kongre'de nüfuz sahibi oldu.[48] Bazı solcu yorumcular bunun zengin kapitalistler ile orta ve üst sınıflar arasındaki bir mesele olduğunu ima etti. Şüphesiz sermaye ve hatta "Ulusal Tüfek Birliği" gibi kuruluşlar seçimlerde cumhuriyetçi sağı destekliyordu. Ancak buradaki temel mesele birey ile devlet arasındaki ilişki, diğer bir deyişle demokrasinin anlamı olmaya devam etti.

Demokrasinin kalbinde atan ve tüm başlıca gelişmiş ekonomileri etkileyen daha genel bir mesele daha vardı: Devlet-yurttaş ilişkileri ve servet eşitsizliği meselelerine ek olarak bir de yaş meselesi söz konusuydu. "Baby boomer" denilen nesil vergilendirmeye, hatta şirketlerin vergilendirilmesine dahi düşmanca yaklaşıyordu çünkü denizaşırı vergi cennetlerini kullanarak vergiden kaçan büyük şirketler bu neslin emeklilik fonlarına ciddi bir destek veriyordu. O zaman soru şuydu: Çoğunlukla iktidar pozisyonlarında bulunan yaşlılar, bir demokraside kamu politikasını kendi çıkarlarına olacak şekilde kontrol edebilmeli miydi?

Kapitalizmin bu krizinin aslında demokrasi için bir kriz olduğu, Batılı hükümetler ile Japonya kendi mali krizlerinin geride bıraktığıyla baş etmeye uğraşırken daha iyi görüldü. Japonya'da Liberal Demokrat Parti'nin (LDP) uzun yıllar süren hâkimiyeti, Başbakan Şinzo Abe'nin 2009 yılında görevden alınmasıyla aniden sonlandı. Ancak yerine gelen koalisyon hükümetinin pek çok açıdan yetersiz olduğu anlaşıldı. Hükümet Japonya'nın 1991'den bu yana daha da büyüyen muazzam ulusal borcunun üstesinden gelemedi. Kuzey Japonya'nın iç kesimlerini büyük bir nükleer felaketle karşı karşıya bırakan 2011 tsunamisinin ardından kararlı şekilde harekete geçemedi. Japonya'nın

48. Anthony DiMaggio, *The Rise of the Tea Party: Political Discontent and Corporate Media in the Age of Obama* (New York, 2011).

uzun ekonomik durgunluk sürecinden çıkmasını engellediği düşünülen çıkar çevrelerini dağıtmak için hükümet kısa görev süresince pek az şey yaptı. Diğer ülkeler solmakta olan ekonomilerine para pompalamaya başlamışken Yen değer kazandı ve tam da Çin'le giderek daha çetin hale gelen bölgesel çatışmanın Japonya'nın anakaraya yaptığı ihracatın hızını kestiği bir dönemde ülkenin ihraç malları daha pahalı hale geldi. Sonuçta yeni bir seçim yapıldı ve "eski kafalı" LDP Abe yönetiminde iktidara dönüş yaparak ABD Merkez Bankası ve İngiltere Merkez Bankası'nın yaptığı gibi ekonomiye para pompalamaya başladı.

En azından Japonya'nın hükümeti seçili bir hükümet olmaya devam etti. Hükümetlerin hem kamu borcu hem de patlayan kredi balonuyla boğuştuğu Euro bölgesinde demokrasinin o kadar da dayanıklı olmadığı görüldü. Euro bölgesinin yetkilileri, IMF, daha güçlü durumdaki Avrupa hükümetleri ve Dünya Bankası kemer sıkma politikalarını yürürlüğe sokmaya çalışarak, yani devlet memurlarının maaşlarını azaltıp vergileri yükselterek, bütçe açıklarıyla kamu borcunu kapatmak için harcamaları kısarak krize yanıt verdi. Sonuçta seçimle gelmemiş Avrupalı yetkililerden oluşan bir "troyka", para yardımı karşılığında Yunanistan'a çok ağır şartlar dayattı. Bu sırada İtalya'da seçimle gelmemiş bir başbakan olan Mario Monti'nin liderliğindeki "teknokrat" hükümet, Silvio Berlusconi'nin seçimle gelen ancak saygınlığını yitiren hükümetinin yerine geçti. Avrupalı yetkililerin dolaylı tehditlerine tepki gösteren hükümetler İspanya ve Portekiz'de de benzer politikaları uyguladı. Kendi para birimine sahip olma lüksünü koruyan, böylece de onun değerini düşürebilen Britanya dahi David Cameron hükümetinin yönetiminde harcamalarda ciddi kesintiler yaşadı. Amerikalı iktisatçı Paul Krugman gibi hâlâ varlığını koruyan neo-Keynesçilere göre bunlar özellikle yanlış ekonomi politikalarıydı çünkü büyümenin baskılanması aslında orta vadede kamu borcunu arttırırdı. Finansın ve finansal öngörünün küreselleşmesi nedeniyle daha çok harcama yapan hükümetler uluslararası piyasalar tarafından cezalandırılıyor, uluslararası kredi derecelendirme kuruluşları tarafından notları düşürülüyordu. Bu açmaz kimi bakımlardan 1930'lardakini hatırlatıyordu. Ancak Amerika'nın New Deal politikasına sık sık atıf yapılmasına rağmen Roosevelt'in tedbirlerinin ancak kısmen başarılı olduğunu, ABD ekonomisini sonraki iki nesil boyunca canlandıranın savaş zamanındaki muazzam harcamalar olduğunu iktisat tarihçileri de biliyordu.

Avrupa demokratik hesap verilebilirliğin azalmasıyla karşı karşıya iken Birleşik Devletler ise tam tersine bir demokrasi fazlası yaşıyordu. Gençlerden, siyahilerden ve Hispaniklerden oluşan yeni bir ittifak 2008 ve 2012 yıllarındaki seçimlerde demokratik bir zafer kazandı. Ancak Bush'un vergi indirimlerinin, Irak ve Afganistan'daki uzun savaşların neden olduğu büyük bütçe açığını azaltabilecek tedbirlerin uygulanmasında Başkan Barack Obama büyük sorunlarla karşılaştı. Çay Partisi hareketi Cumhuriyetçi Parti'yi iyice sağa çekmiş, öyle ki parti tüm vergi artışlarını veto etmeye yaklaşmıştı. Parti askeri harcamaların kısılmasını da reddettiği için yegâne sonuç refah devleti yardımlarında, eğitimde ve diğer federal harcamalarda kesintiler yapılması olabilirdi. Senato'daki

demokrat çoğunluk buna karşıydı ve ABD anayasasında hâlâ çok önemli bir yeri olan karmaşık güçler ayrılığı da hesaba katılınca, doğru hedefe yönelmiş politikaların uygulanması çok zor hale geldi. Cumhuriyetçilere Kongre'nin iki kamarasının birden kontrolünü veren ara seçimlerden bir yıl sonra, 2015 yılına gelindiğinde Obama'nın başlıca politika inisiyatifi olan zorunlu sosyal güvenlik uygulamasının başarılı olup olmayacağı hâlâ belirsizdi ancak makul bir ekonomik büyüme oranına tekrar ulaşılmıştı.

Küreselleşmenin Sancıları ve Ulusalın Dönüşü

Uluslararası kamuoyu ve medya 2015 yılının başında huzursuzluk hissi yaymaya devam ediyordu. İktisatçılar yaşam standartlarının dünya çapında 1930'lardakinden çok daha yüksek olmasına, Doğu Afrika'nın kimi kesimleri hariç açlığın ortadan kaldırılmasına rağmen ekonomik gerilemenin Büyük Bunalım'dakinden bile uzun sürmüş olduğunu kaydetti. Avrupa uzun bir durgunluk dönemine daha girmeye yazgılı gibi görünüyor, Birleşik Devletler'deki toparlanma kırılganlığını koruyordu. Brezilya, Hindistan, Çin ve Güneydoğu Asya'nın yükselişi dünya ekonomisinin yeniden canlanacağına ilişkin kimi umutlar verirken, bazıları Oswald Spengler'in önceki kehanetlerini yankılar biçimde Batı'nın yavaş yavaş düşüşte, Doğu'nun yükselişte olduğu kehanetlerinde bulundu. Yine de daha yakından bakanlar bu toplumlarda henüz kendini göstermemiş ciddi sorunlar olduğunu kaydediyordu. Tüm bu toplumlar şehir ile kır arasındaki muazzam bölgesel zenginlik farklarından rahatsızdı ancak bu durum bilginin sıkı sıkıya denetlendiği Çin'de o kadar görünür değildi. Önceki bölümde de işaret edildiği üzere Çin ile Hindistan demografik dengesizliklerden rahatsızdı. 1900 yılında dünyadaki en zengin ülkelerden biri olan Arjantin'de 1940'lar ile 1950'lerdeki siyasi krizler, akabinde ülkeyi küresel finans piyasalarının dışına atan 2002 ve 2014'teki temerrütler, ülkenin göreli itibarını ve zenginliğini azaltmıştı.[49]

Bu ekonomik, demografik ve çevresel sorunlar yaygın siyasal istikrarsızlıklarla üst üste bindi, kesişti. Göçe, kemer sıkmaya ya da siyasal entegrasyona muhalefet etmek için örgütlenmiş tek gündemli radikal siyasal partiler Avrupa'da kuvvetli bir çıkış yakalarken, Amerikan politikasında tehlikeli bir kutuplaşma devam etti. Vladimir Putin her ne kadar seçimle iktidara gelmiş ve halk desteğini arkasına almışsa da onun yönetiminde Rusya yeni bir otoriter yönetim biçimine yazgılı gibi görünüyordu. Dünyanın diğer kesimlerine çeşitli isyanlar musallat olmuştu. Latin Amerika ve Hindistan'da solcu "Maoist" ayaklanmalar yaşanmaya devam etti. Afrika ile Pakistan'ın çoğu yerinde, hatta Burma ile Tayland'da dahi İslamcı hareketler etnisiteleri ve dini grupları böldü. En çarpıcısı Arap dünyasının "Bahar"ı ya da daha ziyade "1848"iydi. Demokratik temsil için bastıran gençlerin oluşturduğu hareketler nihayetinde çoğunlukla

49. Ambrose Evans-Pritchard, "Argentina accuses US of judicial malpractice for triggering needless default", *The Daily Telegraph*, 31 Temmuz 2014.

İslami bir renk taşıyan yeni otoriter devlet biçimlerine can verdi. En azından 1960'lardan bu yana hem seküler hem de giderek daha demokratik olduğu için selamlanan Türkiye'de 2010'lardaki Recep Tayyip Erdoğan yönetimi otoriterliğe ve İslamcılığa yöneliyor, aynı anda kendi sabık İslamcı destekçileri tarafından bile yozlaşmış olmakla suçlanıyordu. Hindistan'da solcu ve Müslüman seçmenlerce bir Hindutva ideologu olarak şüpheyle bakılan Narendra Modi yönetimindeki BJP 2014 yılında iktidara geldi. Önceki asırda böyle pek az yıl yaşanmıştı -ki kötümser yorumcular refaha ve barışa yönelik meydan okumaların böylesine üst üste gelmekte olduğunu düşünsün. Özellikle Batı dünyasında 1945'ten bu yana ilk kez ekonomik ve siyasi güven bu denli büsbütün ortadan kaybolmuştu.

Yine de OECD ve ulusal istatistikler daha karmaşık ve kimi bakımlardan daha umut verici bir manzara çiziyordu. Batı toplumlarındaki eşitsizlik yaklaşık 1990'dan bu yana elbette hızla büyümüş, 2008-2015 arasındaki Büyük Durgunluk esasında bunu daha da çoğaltmıştı. Bu dönemde bile sermaye hareketten ve küreselleşmeden yarar sağlamaya devam etti. Ancak istihdamın Asya ve Afrika coğrafyasına kayması dünyadaki talep yakıt ve emtia fiyatlarını arttırınca ücretler artmadı, aksine azaldı. Özellikle Birleşik Devletler'de kurumsal yönetişim, yöneticilere büyük maaş zamları sunarken sıradan işçiler bitap düştü.[50] Başkan Obama'nın kendisi Birleşik Devletler'de "en tepedeki % 10 artık gelirimizin üçte birini almıyor, yarısını alıyor" diyordu. 1980'lerde "ortalama bir yönetici ortalama bir işçinin gelirinden yirmi ila otuz kat daha fazla kazanırken, bugün bir CEO iki yüz yetmiş üç kat daha fazla kazanıyor" du.[51] Hele ki daha büyük şirketler söz konusu olduğunda bu bile azdı. 2008 ile 2013 arasında gelir kaybı yaşayanlar içinde siyahiler ve Hispanikler başı çekiyordu. Uluslararası alanda ekonomilerin işgücü kolaylıkla yeri doldurulabilecek hizmet sektörü işçilerinden oluşuyordu. Yine de 2014 yılındaki araştırmalar medyan gelir kriterinde Kanada'nın Birleşik Devletler'i geçtiğini ortaya çıkardı. Kişi başına düşen GSYİH bakımından Birleşik Devletler her ne kadar rakipsiz idiyse de Batı Avrupa'daki orta sınıflar ve yoksul yurttaşlar Amerikalı eşdeğerlerini hızla geride bırakmaktaydı. "Amerikan Rüyası" yanılsamasına rağmen Avrupa'ya, hatta Britanya'ya kıyasla toplumsal hareketlilik durgunlaşmıştı. Hükümetlerin 2015 yılında Çin Kalkınma Bankası'na katılmak için gösterdikleri acele hem devam eden eşitsizliğe bir yanıt hem de Birleşik Devletler'in 1918 yılında başlamış olan mali hâkimiyetinin sonuna gelindiğinin bir alametiydi.

Piketty bu artan eşitsizliğin derin tarihsel kökenleri olduğunu ileri sürdü.[52] Sermayeye sahip olanlar her zaman daha fazla yatırım yapabilmiş, daha fazla sermaye yaratabilmiş ve böylece toplumun geri kalanından kendini ayırabilmişti. Sonuçta "zenginler listesi"nin hâkimleri 1890'larda olduğu gibi 2030'larda da beceriye değil miras alınmış servete sahip olanlar olacaktı. Aynı şekilde, yurttaşların servetine ve tüketici tercihlerine ilişkin saldırgan veritabanları oluşturan

50. David Leonhardt and Kevin Quealy, "The American middle class no longer world's richest", *The New York Times*, 22 Nisan 2014.
51. Alıntılayan John Gapper, "Capitalism: In search of balance", *The Financial Times*, 23 Aralık 2013.
52. Piketty, *Capital*.

büyük uluslararası şirketler, FBI gibi devlet gözetimi yapan örgütlerle paralel çalışıyor, çoğunlukla da suç ortaklığı yapıyorlardı. Bunun sonucunda zengin şirketler kârlarını daha da maksimize ediyor, sıradan yurttaşların hilafına kendi paydaşlarını ve üst düzey çalışanlarını ödüllendiriyor, en üst dilimdeki gelir vergisinin arttırılmasına yönelik çabalara karşı çıkıyordu. Bu sırada neoliberal ekonomi etnik bölünmeyle bir araya gelerek pek çok eski sömürgede suçun, kargaşanın ciddi oranda artmasını besliyordu.[53]

Batı'da savaş sonrası yılların "baby boomer"ları ile 1970'ten sonra doğmuş nesiller arasında yaşanan kuşaklar arası eşitsizlikler bu artan eşitsizlik seviyesinin cabası oldu. XX. yüzyılın hemen başında ABD'deki ilerici hareketin ya da 1930'larda Avrupalı sosyalistlerin yapmış olduğunun aksine, siyasi partilerin bu hayal kırıklığından faydalanması kısa vadede mümkünmüş gibi görünmüyordu. Demokratik siyaset parçalanmış, orta sınıflar medya ve spor aracılığıyla kişisel gelişime yönelmişti. Çoğunlukla azınlıktaki ırklara mensup olan en yoksul kesimler ya çok sıkı bir polis kontrolü altındaydılar ya da mahalli şiddet olayları dışında protesto yapamayacak kadar eğitimsiz. Devletin eğitime yapacağı yüklü bir yatırım bu trendi bozabilirdi ama 2015'te böyle bir şey ufukta hiç görünmüyordu.

Ancak özellikle sanayi sektöründe istihdamın ülke dışına çıkışı Hindistan, Çin, Asya ve Latin Amerika'nın yükselişine güç vererek hırslı bir orta sınıf yaratmıştı. İkametten bağımsız olarak kişi başına düşen geliri ölçen uluslararası küresel eşitsizlik endeksi Gini, olasılıkla XIX. yüzyılın başındaki "Büyük Ayrışma"dan bu yana ilk kez 2002 ile 2008 arasında kayda değer oranda düşmüştü. Öte yandan bu daha iyimser manzaranın gizlediği bir şey vardı ve bu da yalnızca Asya ile Sahra-altı Afrika'sında değil Batı'da da en alttaki % 5'in gelirinin dünya toplumunun geri kalanına kıyasla değişmeden kaldığıydı. Çin'de bile nüfusun % 1'inin ülkenin zenginliğinin % 30'una sahip olduğu hesaplanmıştı.[54] Her yerde zenginler daha zenginleşirken en yoksullar daha da yoksullaşıyordu.

Siyasal ve toplumsal manzara da ekonomik manzara kadar karışıktı. Gözlemciler Birleşik Devletler'de orta sınıf Çay Partisi hareketi yükselişe geçerken bile halkın siyasete katılımının düştüğünü kaydediyordu. Batı Avrupa'da kimi gençler siyasete ve alışılagelmiş toplumsal hayata tümüyle ilgisiz kalıyor, onun yerine elektronik medyanın sanal bireyciliğine çekiliyordu. *Hapishanenin Tarihi* 1975'te yayımlanmış olsa da Foucault'nun panoptik modeli en azından Kuzey Kore ve Suudi Arabistan dışındaki toplumlarla o kadar da ilgili değilmiş gibi görünüyordu. Batı toplumlarında "disiplin devleti"nden ziyade öz-gözetim, sermayenin ve borcun talepleri hâkim olmuş gibiydi. Zygmunt Bauman arzuları yönlendiren cinselliğin bireyin toplumsal kontrolü için önemli olduğunu ileri sürdü ki bu modern tüketimciliğin açık bir özelliğiydi.[55] Diğerleri medyanın yap-

53. John Comaroff and Jean Comaroff (Ed.), *Law and Disorder in the Postcolony* (Chicago, 2006).
54. Jonathan Kaiman, "China gets richer but more unequal", *The Guardian*, 28 Temmuz 2014.
55. Zygmunt Bauman, *Globalization: The Human Consequences* (New York, 1998) [*Küreselleşme ve Toplumsal Sonuçları*, Çev. Abdullah Yılmaz. Ayrıntı Yayınları, 2020].

tığı kapsamlı müdahalelerin ve elektronik haberleşme üzerinden gelişen akran baskısının sebep olduğu öz-gözetimin önemini kaydetti. Bununla birlikte, bir yığın istihbarat materyalinin kamuya açık hale getirildiği 2012 Edward Snowden olayı, devlet gözetiminin rolünün hâlâ devam etmekte olduğunu teyit etti.

Son olarak, Müslüman dünyaya ya da hatta Hindistan'a kıyasla kadınlar çoğu Batı ülkesinde daha güçlü bir pozisyonda olmalarına rağmen, görünüşe göre 2008-2015 mali krizinin işgücü piyasasının dışına attığı kadınların oranı daha yüksekti. Kadınlar işgücü piyasasında, özellikle de iş dünyasının üst kademelerinde zaten düşük bir temsile sahipti. Bu trendler XXI. yüzyılın ilk yıllarında da böyle devam etti. Jacques Rancière, Alain Badiou ve Slavoj Žižek gibi solcu yazarlar bu yeni sermaye, eşitsizlik ve devlet gözetimi çağının nihayetinde proleter devrim hayaletini geri getireceğini öngörürken,[56] bundan yalnızca yirmi yıl önce tarihin sona ereceğini uman ve "dünya çapında bir liberal devrim"[57] görür gibi olan Francis Fukuyama gibi iyimserlerle ters düşüyorlardı. Besbelli ki manzara bu iki pozisyonun kabul ettiğinden daha karmaşıktı.

56. Jeffries, "Why Marxism is on the rise again."
57. Fukuyama, *The End of History*, s. 339.

Sonuç:
Dönemler ve Kehanet

Kişi ve Benlik

Toplum ve Ekonomi

İnsanın Hayal Gücünün Zaferi

Pek çoğumuzun yaşadığı, anılarla, sürekli siyasal diyalogla, radyo ve televizyon programlarının yanı sıra bir milyonu aşkın akademik çalışmayla ve tarihinin yadigarlarıyla çevrelendiği yüz yılı aşkın süreyi anlatan bir kitaba nokta koymak neredeyse imkânsız bir görev. Böyle çalışmalar kimi yazarların tarih çalışmalarını sonlandırırken yaptığı gibi çoğunlukla yanlış çıkan kehanetlerde bulunmak ile malumu ilam etmek arasında gidip gelme tehlikesi yaşarlar sürekli. Bununla birlikte kısa ama bu çalışma için yine de paha biçilemez öneme sahip bir kitap olan *Oxford Yirminci Yüzyıl Tarihi*'nin (*Oxford History of the Twentieth Century*, 1998) son iki makalesinde ferasetli bir model sunuluyor. Söz konusu kitabın son makalelerinin yazarları olan William Roger Louis ile müteveffa Ralf Dahrendorf bu kitapta merkezi yer işgal eden meseleleri kısa ve öz bir şekilde aktarmaktadır.[1] XX. yüzyılın sonu üzerine düşünen Louis soykırımın, savaşın ve hastalığın, özellikle de AIDS'in insanlığı tırpanlamaya devam ettiğine dikkat çekiyordu. Yine de "1990'ların sicili kati surette olumludur", dünyanın çoğu yerinde iyileşen hayat standartları, savaşlardaki azalan ölüm oranları ve daha iyi beslenmeyle bu olasılıkla bir "altın çağ"dır[2] diyerek bu değerlendirmesini dikkatli bir şekilde dengeliyordu. Ne var ki Dahrendorf kendi makalesinde bir başka "belirsizlik çağı"nı zikreder: Bırakalım uzmanlarla siyasetçileri harekete geçirmiş olan ekolojik problemleri, beraberinde getirdiği siyasal çatışmalarla birlikte küreselleşmenin gücünü kontrol edebilmek söz konusu olduğunda Birleşik Devletler'in dahi bunu yapabilme yeteneği 1990'larda azalmıştır. Dahrendorf "kabileye dönüş"e de dikkat çekmiştir ki Karl Popper tarafından popüler hale

1. Wm. Roger Louis, "The Close of the Twentieth Century", Howard and Louis (Ed.), *Twentieth Century*, s. 319-333; Ralf Dahrendorf, "Towards the Twenty-First Century", a.g.e., s. 334-343.
2. A.g.e., s. 333.

getirilen bu izlek, Popper'ın küreselleşmeye bir yanıt olarak gördüğü yerel etnik ve dinsel mutlakçılıkların tehlikeli yükselişi anlamına gelir.[3]

Bu manzara sonraki yirmi yılda nasıl değişmişti? Dahrendorf'un daha olumsuz öngörülerinden bazıları tümüyle doğrulanmış görünüyor. Benim küçük bölünme savaşları dediğim olgu 1990'larda Bosna, Sırbistan ve Ruanda'dan çıkıp 2010'lardaki Arap Baharı'nın, Suriye iç savaşının, Irak'ın bölünmesinin, Afganistan ile Pakistan'daki savaşların yarattığı muazzam çalkantılara doğru yayılarak çok daha tehlikeli bir şekilde dünya siyasetinin merkezine taşındı. Bu çalkantı İran, İsrail ve Suudi Arabistan arasında büyük çatışmaların kıvılcımını çakma tehdidi taşıyorken, İslamcılığın yükselişi Lübnan ile Türkiye'ye, Batı Avrupa'daki, hatta Birleşik Devletler'deki Müslüman topluluklara dek sıçramış görünüyordu. Kafkaslardaki El-Kaide ve onunla bağlantılı dağınık isyanlar siyasi cinayetleri New York, Boston, Madrid ve Londra'ya taşıdı. Hatta Ukrayna'daki çatışma 2014 yılında Rusya ile Batı arasındaki bir Soğuk Savaş'a dönüşün alametlerini gösteriyor gibiydi. Louis'in sözünü ettiği 1990'lar ile 2000'lerin başında gerçekleşen ve istikrarlıymış gibi görünen refah artışı 2008 yılında Büyük Durgunluk olarak bilinen küresel mali krizin başlamasıyla birlikte aniden sonlandı. Neoliberal ekonominin en azından orta vadede fayda sağladığı Çin, Hindistan ve Brezilya'nın uzun vadeli büyüme olasılıklarına ilişkin soruların ucu açıktı. Diğer taraftan zengin ve yoksul uluslar arasındaki farkın yavaş yavaş kapanmasına, dünya toplumlarının en altında bulunanların yaşam standartlarındaki atalet eşlik ediyordu ki bu temaya popülerlik kazandıran Thomas Piketty olmuştu.

Louis ile Dahrendorf'un yazdıklarından sonra geçen yirmi yıl, küresel tarihte yeni bir çağı mı temsil ediyordu yoksa onların sözünü ettikleri kimi trendlerin devamını ve hızlanışını mı? Yanıt ikisi birden olmalıdır ve bu haliyle tarihçinin tipik ikircikliliğini temsil eder. Yine de dönemleştirme ile nasıl uğraşılacağı sorunu çağdaş bir dünya tarihi yazmaya girişen herkes için kritik önemde olmaya devam ediyor. Bu kitap 1900'den sonraki yüzyıl için genel olarak *Oxford Tarihi* ile Michael Mann ve Eric Hobsbawm gibi yazarlar tarafından önerilen dönemleri takip etmiş ancak bazı kayda değer değişiklikler de yapmıştır. Benim görüşüme göre, ilk dönem olan 1914-1945 arasındaki çokuluslu düşmanlıklar ve toplu katliam çağı, yaklaşık 1890 ile 1914 arasındaki "İdealist Çağ"a ve toplumsal, teknolojik değişimin büyük bir hız kazanmasına ilişkin bir tartışmayla başlatılmalıdır çünkü bunlar olmadan onu açıklamak zordur.

Kapitalist Batı'daki hâkim siyasal düşüncede ve pratikte liberal bireycilikten demokratik cemaatçiliğe doğru bir kayma yaşanmasına rağmen, Birinci Dünya Savaşı tarihselci ulusal idealizmi ve enternasyonal sosyalizmi bitirmedi. Çok daha kuvvetli bir tarihselcilikle otoriter sosyalizmin 1918'den sonra hâkim bir biçim hale gelmesine rağmen durum böyleydi. İtalyan şair Gabriele D'Annunzio gibi idealist düşünürler iki savaş arası dönemin faşist ideolojilerini besledi.

3. A.g.e., s. 338.

Gandi daha barışçıl ve kendine özgü tarzıyla güçlü devlet peşindeki bir milliyetçiden çok, savaş öncesi dönemin idealistlerinden biri olarak kaldı. Yine Avrupa'da, Amerika'da ve kimi sömürgeleştirilmiş toplumlarda 1914'ten önce işçi sınıfı ile kadın hareketlerinin yükselişi -her ne kadar işçi sınıfı 1914'teki milliyetçi felakete sürüklenmiş ve kadınlar 1940'lara kadar seçici bir şekilde siyasal ve ekonomik yaşamdan dışlanmış olsalar da- Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki siyaseti etkiledi. Eski toprak sahibi, askeri ve ticari seçkinlerin gövde gösterisi olan savaşın, bu kesimlerin yükselen sınıfsal ve endüstriyel çelişkileri bastırmasının bir yolu olarak görülebileceğini ileri süren Marksist düşünürler kimi bakımlardan haklıydı. Son olarak savaştan önceki dünyanın önemli bir özelliği Asyalı ve Ortadoğulu milliyetçiliklerin yükselmesiydi ki bu sonraki iki nesil boyunca hâkim bir izlek haline geldi. İran ve Çin devrimleri, Hindistan'daki Swadeshi hareketi, Mısır'da Vefd'in yükselişi sömürgecilik ile sömürgecilik karşıtı güçlerin çok daha şiddetli bir kapışmaya girişeceği yeni bir döneme işaret ediyordu.

Dünyanın en güçlü uluslarında yaşattığı tahribat ve Birleşik Devletler'i nihayetinde hâkim hale getirişi nedeniyle, Doğu ve Batı Cepheleri, 1939'dan sonra Avrupa'da yaşanan savaş haklı olarak tarihçilerin dikkatini çekmişti. Ancak bakış açısını Avrupa dışındaki dünyayı ve 1914-1918 ile 1939-1945 ötesini de kapsayacak şekilde genişletirsek Churchill'in ifadesiyle bu uzun dünya krizinde gerçek bir kesinti yaşanmadığı açıktır. Fas'taki 1920-1926 Rif İsyanı, 1919-1920 Üçüncü İngiliz-Afgan Savaşı ve Rus iç savaşı gibi bir dizi bölgesel çatışma 1920'leri rahat bırakmamıştı. 1930'lar önce Mançurya'daki, 1936'dan sonra da Çin'in orta ve kuzey bölgelerindeki Japon işgaline tanıklık etti. Etiyopya'daki İtalyan işgali ve İspanya İç Savaşı uluslararası gerilimleri tırmandırarak Avrupa'daki silahlanma yarışını besledi.

Yine tarih yazımına hâkim olan diğer konular İkinci Dünya Savaşı sırasında Almanya ile SSCB arasındaki çığır açan mücadele ile Birleşik Devletler'in Avrupa'yı işgal etmek için seferber oluşudur. Oysa Güneydoğu Asya'daki Japon işgali ile Kuzey Afrika ve Pasifik'teki savaş Avrupalı imparatorlukların çöküşü ve komünist Çin'in yükselişi için kritik önem taşıyordu. Çin iki nesil içerisinde dünyanın ikinci en büyük ekonomisi ve en kalabalık ulusu haline gelmişti. Hindistan ve Afrika'nın Sahra Çölü'nün güneyinde kalan kısmı başta olmak üzere açık savaştan görece daha uzakta kalan yerlerde bile, savaş zamanındaki seferberlik yeni bir genç liderler kuşağını öne çıkararak sömürgesizleşmeye zemin hazırlamıştı.

Ancak bu küresel savaş ve ekonomik çalkantı çağı genel olarak devletin yetkinliğinde ve gayelerinde büyük bir artışa yol açtı, üstelik yalnızca komünizm ile faşizmde değil, Batılı demokrasilerde de bu böyleydi. Kitle seferberliği seçmenlerin de kitleselleşmesini, kadınlara oy hakkı verilmesini ve kitle medyasının genişlemesini kaçınılmaz hale getirdi. Dünya bazen tehlikeli biçimlerde demokratikleşti. Özellikle 1941'den sonra savaşın gereklilikleri nedeniyle fiyat-

ların, ücretlerin ve yatırımın uzun vadede siyasi olarak manipüle edilmesinin önüne geçilemez oldu. Asya'nın, Afrika'nın yeni devletleri ile Latin Amerika'nın çalkantılı toplumlarında devletlerin savaş sırasında yaptığı daha derin ekonomik müdahaleler, 1950'ler ile 1960'ların kalkınmacı devleti ve teknikte yaşanan patlamaya bir model teşkil etti. Yerelden yönetilen Birleşik Devletler'de dahi devlet, Bunalım ve İkinci Dünya Savaşı'nda sahneye çıktı, 1980'lere kadar da hiç geri adım atmadı.

Dünya 1945'ten sonra tekrar zoraki bir istikrar dönemine girdi, ta ki 1979 ile 1991 arasındaki "kritik eşik" küresel siyasal düzende çok daha keskin bir dizi kırılma başlatıncaya dek. 1945'i izleyen ilk yıllarda postkolonyal devletlerin tam olarak zuhur edişine, SSCB ile Doğu Avrupa'da otoriter komünizmin aşınmasına, ABD'nin Batı'daki ve Küba ile Vietnam örneklerine rağmen o zamanlar "Üçüncü Dünya" denilen coğrafyanın çoğundaki siyasi ve ekonomik hegemonyasının tepe noktaya ulaştığına şahit olundu. 1979'dan önceki değişim hissi gücünü Avrupa'nın toparlanışından, ABD'deki orta sınıfların yeni zenginliğinden, sömürge dünyanın çoğu yerinin sömürgecilik, açlık ve ırk ayrımcılığından kurtulmuş olmasından alıyordu. Gençlik kültürüyle karşı-politikada 1960'ların sonunda yaşanan patlama tüm Batı'da yankısını buldu. Hissedilir bir iyimserlik duygusu vardı. Ancak aynı dönemde Soğuk Savaş bir yandan Büyük İleri Atılım ile Kültür Devrimi'nin aşırılıklarını, diğer yandan da Endonezya'da "komünistler"in toplu olarak katledilmesini mümkün hale getirdi.

1979'dan sonraki "kritik eşik" ve onun 2008'den sonra yaşanan Büyük Durgunluk ile küçük bölünme savaşlarına dek uzanan ikircikli mirası XXI. yüzyılda da popüler ve tarihsel bir tartışma konusu olmaya devam etti. Bununla birlikte, şurası açık ki "piyasayı serbest bırakma" talebi, Batı Komünizminin çöküşü, Çin ile diğer devletlerin devlet kontrolü altındaki bir ekonomik liberalizme doğru yönelmesi, siyasal İslamcılığın yükselişiyle bir araya gelerek XIX. yüzyılın sonundan bu yana hâkim olagelmiş pek çok toplumsal ve siyasal trendi sona erdirmiştir. Hem küreselleşmenin gücü hem de ona gösterilen yerel tepkiler dünya toplumlarında büyük bir değişime yol açmış, bu da kendini sosyalizmin gerilemesi, ekonomide devlet müdahalesinin sınırlandırılması, bunun yanı sıra sekülerizmin ve yarı-seküler diktatörlüklerin hızının kesilmesinde göstermişti. Küresel sermaye büyük bir güç olmaya devam etti: Sermaye devletin yüksek vergiler topladığı yerlerden düşük vergili, güvenli cennetlere kaydı. Büyük çokuluslu şirketler üretimi emeğin ucuz olduğu yerlere taşıyarak, Bangladeş, Filipinler ya da Kongo gibi ülkelerde üretimi taşeronlaştırdı. İster Hindistan'ın iç kesimlerinde olsun, isterse de Meksika ya da Güneydoğu Asya'da, devasa madencilik şirketleri hiçbir ceza almaksızın kabile topraklarını işgal etti. İnsanlar kitleler halinde sınırları aşarken Birleşik Devletler'de İngilizcenin hâkimiyetini tehdit ediyorlar, Avrupa'da şovenist hareketlerin, Güney ve Güneydoğu Asya'da kanlı isyanların kıvılcımını çakıyorlardı. Küreselleşme gerçekten de mahalleciliğin canlanışına sebep oldu.

İster Batılı olsun ister Çinli, kapitalizm bir anlamda resmi emperyalizm kılıfına artık ihtiyaç duymuyordu. 1991 sonrası dünyanın parçalanmış, yozlaşmış devletlerinin ve iflas etmiş milliyetçiliklerinin sömürülmesiyle onun en yüksek aşamasına geçilmiş olabilirdi. Hardt ve Negri'nin hararetle ileri sürdüğü bir pozisyondu bu. Tüketiciler ve üreticiler düzeyinde feodal toprak sahiplerinin hâkimiyetinin yerini yerel girişimci kapitalizmin biçimleri almış, bunlar her yerde ulusal ve bölgesel siyasetin büyük şahsiyetleriyle hemhal olmuştu. Lenin'in "Kapital"i bir zamanlar gerçekti ancak XXI. yüzyılın başıyla birlikte üstyapı ve altyapı kaynaşmıştı. Afrika'daki Çinli işletmelerin ya da Putin Rusya'sının eski SSCB üzerindeki nüfuzunun durumunda, kapitalizmin kendisi "emperyalizmin en yüksek aşaması" haline gelmişti. Diğer yerlerde kapitalizm elini kolunu sallayarak dolaşıyor, yerel devletleri satın alıyor, onlara taviz verdiriyor ve küreselleşmenin öncüsü oluyordu.

Küçük bölünme savaşları sık sık etnik ve dinsel farklılıkların yükselişini yansıtıyormuş gibi görünüyordu. Bunlar da iç içe geçmişti. Örneğin Malezya'da İslamcılığın daha katı bir formunun ülkede yükselmekte olduğu izlenimini yaratan şey, milliyetçiliğin Çin ve Malay versiyonları arasında yaşanan önceki çekişmelerin canlanmasıydı. Oysa pek çok mütedeyyin öğretmen oldukça kapsayıcı olmaya devam etti. Fransa'da antisemitizmin yükselişinin ardında "eşcinsel evliliği" önerilerine gösterilen sağcı tepki, sosyalist hükümetin görünür başarısızlığı, bölgesel eşitsizlikler ve yoksul Afrika, Arap banliyölerinden kaynaklanan düşmanlık bulunuyordu. Tüm bu bölünmeleri İslamcılık ile sekülerlik arasındaki basit çekişmeler olarak nitelendirip durmak çok kolaydır. Bunun şüphesiz çok kuvvetli bir unsur olduğu Pakistan ve Suriye gibi ülkelerde dahi bölgesel farklar, mezhepsel ya da yerel etnik meseleler hikâyenin bir parçasıydı aynı zamanda. Yerel sorunların ve bağlılıkların öfkelileri bir araya getiren geniş ittifaklara dönüşmesinde küresel iletişimin payı vardı. Küresel iletişim aradığı ahlaki pusulayı bireyci tüketimde bulamayanlara da yardımcı oldu.

"Küreselleşme" yüzyılın sonuna doğru çok rağbet gören bir terimdi ve bu kitapta da sık sık boy gösterdi. 1990 sonrasının akademik dünyasında kimileri küreselleşmeyi beşeri ve sosyal bilimlere yönelik devlet-merkezli ve bölge-merkezli yaklaşımların zemin kaybettiğini öne süren bir teori olarak sundu. Popüler tartışmalarda küreselleşme, ya insana özgü yeni bir küresel ortaklık çağının eşiğinde olunduğu hissini ya da "yabancı" işgali altındaki evde yaşanan korkunun kaynağını anlatıyordu. Hareketin, ticaretin, iletişimin ve elbette savaşın yüzyıl boyunca dünyayı gerçekten de daha sıkı bir şekilde ördüğü sonucuna varmaktan kaçınmak imkânsızdır. Ancak küreselleşme "teorisi"nin ileri sürdüğünün aksine, küreselleşme karşı konulamaz bir şekilde genişleyen ya da aralıksız birikerek çoğalan bir süreç değil, daha ziyade yerel, bölgesel ve ulusal olanın gücünü yeniden ortaya koymasıyla dönemsel olarak kesintiye uğrayan bir dizi konjonktürdür. Dolayısıyla, örneğin bölgesel ve ulusal olan gücünü 1918'den ve yine 2000'den sonra bir kez daha ortaya koymuş ancak her iki durumda da bunu

küreselleşmenin güçleriyle diyalektik bir ilişki içerisinde yapmıştı. Milliyetçilik ve şovenizm duygularına yaslanan devlet iki yüz yıl boyunca oynamış olduğu rolden feragat etmemiş ama yine de küresel bağlantılarla uzlaşmıştı. Tarihçiler küresel bağlantıları, antroposen çağının varlığını, "derin", uzun vadeli bir tarihe duyulan ihtiyacı savunur ya da reddederken çok eğlendiler. Ancak izan sahibi okur bu pozisyonların hiçbirinin bir diğerini dışlaması gerekmediği sonucuna varacaktır olasılıkla.

Kişi ve Benlik

Söz konusu yüzyıl, "insanın kendisinin" kavranışı ve insanların aileyle, yerelle, toplumla kurduğu daha genel ilişkinin kuruluş biçimi bakımından büyük kaymalara şahit oldu ki bunlar genel küresel değişimlerin temelini teşkil ediyor, onları besliyordu. Antropologlar içsel benlik kavramı ile daha soyut ve toplumsal olan kişi kavramı arasında bir ayrım yapmıştır. İster "faşist insan", "sosyalist insan" olsun, isterse de bunların en başarılısı olan "tüketici olarak kişi" biçiminde, güçlü devletler ve sermaye bu yüzyıl boyunca benliği kendi kişi anlayışlarını yansıtacak hale getirmeye çalıştı. Yüzyılın başında sosyal ve siyasal teorideki eğilim, liberal teorisyenlerin özgür akılcı birey idealinden uzağa, bireylerin topluluk için çalışması lazım geldiğine duyulan bir inanca doğru işaret ediyordu. Bu T. H. Green, John Dewey ve çok farklı bir tarzda Mohandas Gandi ile Muhammed İkbal gibi figürlerin ideolojisinde temsil ediliyordu. Bu sırada psikoloji teorisi de akılcı birey kavramını içeriden yıpratıyordu.

Yüzyılın ileriki yıllarında varoluşçu ve postmodernist düşünürler kişiyi ırk, toplumsal cinsiyet ve sermayenin "yazarsız söylemleri"nin hâkimindeki farklı itkilerin, yatkınlıkların bir amalgamı olarak görmeye başladı. Jacques Derrida'nın teorilerinde olduğu gibi, dilin kendisi de her zaman bir dizi akılcı ifadeyi temsil etmeyen akışkan bir toplumsal eylem biçimi olarak görüldü.[4] Çok uzun bir süredir Batı'ya hâkim olduğunu ileri sürdükleri Kartezyen akılcılıktan genel olarak ayrılan post-yapısalcılar ve postmodernistler ile "metnin dışında bir şey yoktur" diyen Derrida'nın çetin "yapıbozumcu" dil felsefesi aynı çizgide buluşuyordu. Bu sırada antropologlar özellikle Asya ve Afrika'da insanlığın geniş kesimlerinin ezelden beri kişiyi benlik, ruhlar, hayvanlar ve mekân arasındaki ilişkilerle inşa edilmiş akışkan bir varlık olarak anladığını ileri sürüyordu.[5] Ancak buradaki ironi, akılcı birey fikrine felsefi olarak ne kadar meydan okunmuş olursa olsun, yüzyıl ilerledikçe sürekli tüketici ve biriktiren bir mülk sahibi olan hak sahibi bireyin fiilen giderek daha güçlü, daha yaygın bir halde pratiğe dökülür olmasıdır. Örneğin bir zamanların Maoist Çin'i 2015 yılına gelindiğinde dünyadaki en büyük lüks Alman arabası, İtalyan el çantası ve Japon cep telefonu piyasası olmuştu.

---

4. Jacques Derrida and Geoffrey Bennington, *Jacques Derrida* (Chicago, 1993).
5. Örneğin, Marilyn Strathern, *Property, Substance and Effect: Anthropological Essays on Persons and Things* (Londra, 1999).

Buna insan toplumunun geniş kesimlerini daha akışkan hale getiren ve en azından başlangıçta önceki disiplin, dinsel inanç, toplumsal sorumluluk görüşlerine meydan okuyan gözle görülür değişimler eşlik etmişti. Yüzyılın ilk yarısındaki savaşlarla otoriter devletlerin yerini 1950'den sonra Batı'da gençlik ve öğrenci muhalefeti, evliliğin gerilemesi, cinsel özgürlük, ebeveynsel, akademik, hukuki otoritenin erozyonu almıştı. Bu değişim uyuşturucuyla mücadele yasalarına duyulan yaygın öfkede özellikle göze çarpıyor, milyonlarca insan bilincin doğasını değiştiriyormuş gibi görünen yasaklı maddeleri kullanıyordu. Batılı demokrasilerde yüzyılın başlarındaki liberal siyasal ve ekonomik özgürlüklerin yerini "beleşçilik" ve meşru görülen haz arayışı aldı. Batı dışında dahi kentleşme ve yükselen hayat standartları Çin ve Vietnam'da komünist eylemciliğin düşüşü, Hint şehirlerinde kast sisteminin en azından zenginler arasında aşınmasıyla birlikte geçmişle benzer kopuşlar yarattı. İfade özgürlüğü, toplumsal etkileşim özgürlüğü ve hareket özgürlüğüne doğru atılan hayranlık verici adımlara, siyasal ve ekonomik yolsuzluktaki, suç kartellerindeki artış eşlik etti ki bunların Meksika gibi ülkelerin kimi kesimlerini neredeyse savaş durumuna sürüklediği zamanlar oldu. Yeni binyılda ekonomik krizler ve küçük bölünme savaşları güç toplarken, yine de özgürlük ve demokrasiye duyulan özlem devam etti. Rusya, Çin, Hindistan gibi büyük devletler ifade özgürlüğünü yeniden sınırlandırmaya başlarken, dinsel normlar tekrar dayatıldı ancak canlı bir meydan okumayla karşılaştılar.

Toplum ve Ekonomi

Bağımsız, akılcı birey kavramı yüzyıl boyunca genel olarak aşınır, yerini akışkan, gözenekli ancak etkin bir şekilde tüketen kişiye bırakırken, toplumların kendi içinde ve arasında bir hiyerarşi bulunduğu fikri kuramcılarla eylemcilerin hücumuna uğradı ancak kesin bir netice alınamadı. Antropolojinin 1890'dan sonra, önce Birleşik Devletler'de, ardından da Avrupa ile sömürgelerinde ortaya çıkışı, uzmanları bazı toplumların ilkel olduğu fikrini reddetmeye götürdü. Boas'tan Lévi-Strauss'a kadar yapılan çalışmalar kabilevi ve geri kalmış denilen toplumların aslında hem toplumsal hem de dilsel olarak karmaşık, sofistike şekillerde örgütlenmiş olduğunu gösterdi. Yerli halkların ilk başlarda uğradığı katliam ve imha, yaşadıkları aralıksız ötekileştirme karşısında hissedilen suçluluk duygusu yüzyılın ortasında Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda ile Orta ve Güney Amerika'nın kimi yerlerinde "ilk ulus" hareketlerinin ortaya çıkışıyla sonuçlandı. Avustralya anayasası 2015 yılında değiştirilerek Abori jin halkı "ilk ulus" haline getirildi, toprağın Avrupalıların gelişinden önce *terra nullius* [sahipsiz toprak] olduğu fikri anayasadan silindi. Toplumların korunması gerektiğini düşünenler ile yerli önderleri, kerestecilik ve madencilik şirketlerinin ya da çoğunluğa mensup yerleşimcilerin sömürüsüne karşı bu toplumları korumayı denedi ve kimi zaman başarılı, kimi zaman da başarısız oldu.

Ulusal bağımsızlık için verilen mücadele, yeni devletlerin ve liberal akademinin kurulması Afrikalıların, Asyalıların ve Pasifik halklarının Avrupalılardan daha ilkel olduğunu ima eden dilin yasaklanmasına da yol açtı. Yüzyılın başındaki "bilimsel" ve faşist ırkçılığın mirası, aşağı ırklara karşı verilen savaş fikri Gandi, Martin Luther King ya da Nelson Mandela'ya duyulan hayranlıkla etkisiz hale getirilmiş gibi görünüyordu. Yalnızca beyazlarla sınırlı olmayan pek çok toplumsal grup Afrikalıları ve Güney Asyalıları aşağı görmeye devam ettiyse de ırk ayrımcılığı çoğu kanunda yasaklandı. Şüphesiz Çin Konfüçyüsçülüğünü yücelten Lin Yutang ve Hindu "bağlanmama" anlayışını yücelten Sarvepalli Radhakrishnan gibi bireylerce verilen "karşı-vaazlar" iki dünya savaşının Avrupalıların morali üzerindeki etkiyle de birleşerek Avrupalıların ve Beyaz Amerikalıların üstün olduklarına ilişkin özgüvenlerini ciddi şekilde zedeledi.

Bununla bağlantılı olarak, Hıristiyanlığın tek hakiki ya da en azından en müşfik ve ileri din olduğu iddiası çoğu dini önderlik tarafından büyük oranda resmen terk edildi. 1893 yılında Chicago'da yapılan Dünya Dinler Parlamentosu'nda bu daha da aşikâr hale geldi. Parlamento tüm dinler Marksistler ile ateistlerin saldırısı altındayken ortaya atılmış, yüzyılın sonunda sayısız "dinlerarası diyalog" biçimiyle sonuçlanmıştı. Şüphesiz Hıristiyan, Müslüman ve hatta Hindu olsun, hakikat ya da doğru tutum konusunda ödün vermeye yanaşmayan çok çeşitli köktenci din biçimleri vardı. Yine de uzlaşmaz inanç topluluklarının giderek daha fazla birbirine benzeyerek herkese ilan ettikleri standartlaşmış normları öne çıkarır hale gelmesi dikkat çekiciydi. Söz konusu inanç toplulukları içinde ve bunların kendi arasında 1900 yılında var olan çeşitlilik 2000'e gelindiğinde ciddi oranda azalmıştı. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ve BM organları ırk ve din temelinde gerçekleşen ayrımcılığın sona erdirilmesinde belirli bir rol oynadı.

Kadınların savaş zamanında yaygın olarak istihdam edilmeleri, eğitim almalarının yaygınlaşmasının yanı sıra feminist hareketlerin dünya çapında yer yer yaptıkları etkiler, sık sık ırk ve din ayrımcılığının da temelinde bulunan kadınların erkeklerden aşağı olduğu düşüncesini aşındırmaya başlamıştı. Kadınlar pek çok toplumda kilit önemdeki devlet ve şirket pozisyonlarında hâlâ çok düşük bir temsile sahipti. Suudi Arabistan'da otomobil kullanmaktan hukuken men edilmişlerdi. Ancak İslami toplumlarda dahi 2000 yılına gelindiğinde kadınlar hareketlilik, evlilik tercihi ve miras konularında kimi kazanımlar elde etmişti. Örneğin İngilizce konuşulan dünyada yüksek öğretimdeki kadınların sayısında yaşanan hızlı artış (Britanya'da 2014 yılında erkek öğrencilerin sayısını geçmişlerdi), her ne kadar hâlâ uzak olsa da gelecekteki bir toplumsal eşitliğe işaret ediyordu.

Ancak savaş sırasındaki kitle seferberliğinin yaptığı etkilere, demokratik yönetim biçimlerinin yaygın olarak benimsenmiş olmasına rağmen, toplumların kendi içindeki toplumsal hiyerarşiler epey dayanıklı olmaya devam etti. Böyle durumlarda, sınıfsal ve diğer hiyerarşik dil biçimleri ile tutumlar devam

ederken, bu farklı grupların fiili kompozisyonunda kayda değer değişiklikler yaşandı. Pek çok Batı toplumunda "beyaz işçi sınıfı" Birleşik Devletler'deki siyahlar gibi eğitimdeki devamsızlıkları ve zayıf istihdam olanakları nedeniyle sıkıntı çekmeye devam etti. 1970'ler ile 2000'lerdeki ekonomik kriz onları çok kötü etkilemişti. Ancak Sheffield ve Detroit gibi yerlerden Asya'ya taşınan madencilik ve sanayi üretiminin düşüşü, yüzyılın sonuyla birlikte işçi sınıfının eski seçkinlerinin ortadan kaybolması anlamına geliyordu. En yoksul kesim 1900 yılında kır emekçileriyken 2015 yılında çoğunlukla büyük aileleri olan evlenmemiş işsiz kentli erkek ve kadınlardı. Orta sınıf 1990'dan sonra tüm Batı toplumlarında, hatta eski komünist toplumlarda büyük ölçüde genişlemişti. 2015 yılında genellikle finans girişimcisi olan büyük servet sahiplerinin, harcanabilir gelir bakımından bu geniş orta sınıftan hızla ayrıldığı görülüyordu. Servet sahipleri servetlerini siyasal güce giderek daha fazla tahvil ediyor, demokrasileri daha çok oligarşileri andıran bir şeye dönüştürüyorlardı.

Şu halde tek ebeveynli büyük ailelere dağılmış, çok yoksul ancak varlığını koruyan bir işçi sınıfı ile onun üzerinde yükselen fakat en tepedeki % 5'lik kazanç sahiplerine kıyasla durağan bir gelire sahip kalabalık bir orta sınıftan oluşan bir örüntü ortaya çıkıyordu. Hiyerarşinin dili ve pratiği de değişmişti. Dünyanın çoğu yerinde eski centilmen ve entelektüel seçkinlerin yerini ticari orta sınıf ve girişimciler almıştı. Hindi kast sistemi canlılığını korudu ancak törensel değilse bile toplumsal hiyerarşiye hâkim olanlar Brahmanlardan çok tüccar sınıflar ve kırdaki orta girişimcilerdi. Çin'de ve ondan önce Japonya'da öne çıkanlar başarılı kentliler olmuş, bunlar savaşın ve Maoizmin süpürdüğü samuraylar ile mandarin seçkinlerinin yerini almıştı.

Bu yüzyıl her şeyden evvel bir iktisat yüzyılıydı. Geç dönem liberalizmin bırakınız yapsınlarcı ekonomisi savaşla ve hem milliyetçi hem de komünist formlardaki ekonomik korumacılığın yeniden yükselişiyle kesintiye uğramıştı. Ancak sermayenin, ticaretin ve göçün ulusötesi ekonomik bağlantılarında 1945'ten sonra, hatta 1990'dan sonra iyice yaşanan muazzam genişleme, dünyanın bir yerinde gerçekleşen şokların ya da büyümenin derhal diğer yerlere aktarılarak ciddi siyasi sonuçlar yaratması anlamına geliyordu. Küreselleşmenin en güçlü görünümü buydu. Bu yüzyıl bir başka anlamıyla da bir iktisat yüzyılıydı: İktisat iktidar sahipleriyle sıkı sıkıya bağlaşık, toplumun gelecekte alacağı şekle ilişkin tartışmaları domine eden ayrı ve güçlü bir disiplin olarak ortaya çıktı. Bu çarpışmanın hatları savaşın ve Bunalım'ın şoklarına bir yanıt olarak 1920'ler ve 1930'larda belli olmuştu. Bir yanda John Maynard Keynes'in talebeleri ile Amartya Sen gibi Asyalı, Afrikalı iktisatçılar, konut inşasına ve altyapıya yapılacak kamu harcamalarıyla ekonomileri canlandırmak için devlet müdahalesini savundular ve çoğunlukla da istediklerini aldılar. Diğer yandan serbest piyasa kapitalizminin popüler yazar Ayn Rand ve araştırmacı F. A. Hayek gibi tutkunları böyle bir müdahalenin girişimciliği boğduğu, uzun vadede ekonomik büyümeyi çarpıttığını gerekçe göstererek müdahaleye karşı çıktı.

Hem Batı sosyalizmi hem de komünizm 1980'den sonra nüfuzunu yitirince, bu ikinci gruptaki düşünürler bir kez daha popüler oldu. Nihayet 2008 sonrasında Büyük Durgunluk kök salarken devlet müdahalesi "parasal genişleme" yani para basma biçiminde yeniden gündeme geldi. Piyasanın herhangi bir siyasal müdahale olmaksızın değer tayin eden mükemmel bir kuvvet olduğunu söyleyen ve istatistiklerle desteklenen ekonomik kuramcılık hem George Soros gibi sezgisi güçlü finansçıların hem de toplumsal yönü ağır basan iktisatçıların hücumuna uğradı.

Ulusal hükümetler kadar IMF'yi ve Dünya Bankası'nı da sarsan bu gürültülü tartışmaların derininde yatan uluslararası sermaye akışları, arz ve talep bağlantıları dünya ekonomisini iyice birbirine yaklaştırdı; öyle ki Çin'deki tüketim, Afrika ekonomisinin yakın dönemdeki büyümesinde büyük bir faktör haline geldi; Batılı şirketler üretimlerini daha da saldırgan bir biçimde Doğu ve Güney Asya ile Doğu Avrupa'ya taşıdı. Hem gelişmiş hem de gelişmekte olan piyasalarda gelirlerin artış ve azalış hızı hükümetleri afallatınca, temel kaynakları ve hizmetleri sağlamak için STK'lar ile dinsel örgütler sık sık müdahil oldu. Bir anlamda siyasal, toplumsal, etik ve ekonomik unsurlar, tıpkı bir zamanlar John Stuart Mill'in döneminde olduğu gibi yeniden aynı çerçeveye girmeye başlıyordu. Ekonomik geleceğe ilişkin tartışmanın önemli bir yanı doğal kaynakların sömürüsü, hayvan ve bitki habitatının yok edilmesiydi. Ulusal hükümetlerin yaptığı kısa vadeli siyasal hesaplamalara "yeşil" ekoloji hareketinin, iklim değişikliğine ilişkin korkuların ortaya çıkışı eşlik etti. Brezilya, Nijerya, Kongo Demokratik Cumhuriyeti ve Endonezya gibi ülkelerdeki devasa ormansızlaşma, Çin'deki hava kirliliğine ya da Hindistan'da azalan yeraltı suyu seviyelerine dair korkular, dünyanın okyanuslarındaki aşırı avlanma ile birlikte ulusal hükümetler kadar uluslararası organların politikalarının da giderek daha fazla odağına yerleşti. 2010'larda buzulların erimesi ve ekstrem hava koşullarının başlaması çoğu bilimsel görüş ile "iklim değişikliği reddiyecileri" arasında ateşli bir tartışmayı başlattı. Ekolojik meseleler küresel terörizmle birlikte XXI. yüzyılın ortasına dek siyasi tartışmalara hâkim olmaya adaydı.

İnsanın Hayal Gücünün Zaferi

Bu sonuç bölümü siyasetin, iktisadın ve benliğin yüzyıl boyunca teoride ve pratikte nasıl değişmiş olabileceğini ele aldı. Bitişini de kitapta ele alınan tüm büyük "itici güçleri", devleti, sermayeyi ve iletişimi kapsayan bir kuvvet olan insanın hayal gücü meselesiyle yapıyor. En çarpıcı gelişmelerden biri bilimsel, toplumsal ve sanatsal hayal gücünün 1900'den sonra filizlenmesiydi. Buna güç veren bir taraftan savaş oldu, diğer taraftan da eğitimin, araştırmanın profesyonelleşip tüm dünyaya yayılması. İnsanın merak duygusu, toplumda, siyasette ve dindeki çeşitli alternatifleri tasavvur edişi insan nüfusuyla birlikte katlanarak çoğaldı. İki imge burada ikonlaşmıştır. Bunlardan ilki hidrojen bombasının 1954 yılında Pasifik üzerinde patlamasıydı ve *Oxford History of*

the Twentieth Century'nin kapak fotoğrafıydı. İkincisi aya 1971'deki ilk inişin ardından dünyanın ay yüzeyinden gelen görüntüsüydü. İnsan ırkının mutlak imhasını ve aynı anda insanlığın evrendeki naçiz yerini tahayyül edebilme becerisi yüzyılın eşsiz başarısıydı.

Ancak bu imgelerin kendisi bilimsel soruşturmayı ve hayal gücünü aşan bir yaratıcılık yelpazesinin ürünleriydiler. H. G. Wells gibi romancılar "dünyalar savaşı"nı tahayyül etmişti. Isaac Asimov gibi bilim kurgu yazarları uzak gezegenlere, kuyruklu yıldızlara yapılan uzay yolculuklarını, hissedebilen robotların yaratılışını daha bunlar bilimsel olarak mümkün hale gelmeden hayal etmişti. Gerçekten de Asimov hayal gücünün bilimsel keşif amacıyla nasıl kullanılabileceği konusunda Birleşik Devletler'deki biliminsanlarını bilgilendirmesi için 1950'lerde bir ara istihdam edilmişti. SSCB ile Çin de hikâyelerinde, filmlerinde uzak gezegenlerdeki mükemmel sosyalist topluma işaret eden bir dizi bilim kurgu hikâyesi üretmiş, bunların Amerikan versiyonlarıysa öncü bireysel kaşifi öne çıkarma eğiliminde olmuştu. Freud'un bilinçdışını "keşfetmesi"ne ve DNA'nın sekanslanmasına koşut olarak Marc Chagall gibi sanatçılar, Samuel Beckett gibi oyun yazarları insanı "yapıbozuma" uğrattı. Bu dizginsiz hayal gücü yüzyılı 2000'den sonra yeni bir çağa geçiverdi; yerleşilecek ya da farklı doğal kaynaklarından istifade edilebilecek başka gezegenler bulma arzusunun dünyada yeni liberal demokrasiler, yeni halifelikler ya da "atalarımızın inancına" dayalı yeni dindar topluluklar kurmak için verilen kanlı mücadeleler ile yan yana ilerlediği bir çağa. İnsanlar tüm işin, hatta iş konusundaki akıl yürütmelerin bile çoğunun robotlar tarafından yapılacağı bir dünya tahayyül edip onu yaratmaya koyuldu ki bu önceleri yalnızca bilim kurgu yazarlarının düşünü gördüğü bir şeydi. Biliminsanlarının ve sanatçıların hayal gücü, içlerinden bazılarının insanlığın önünde sonunda yaşamı ezeli hale getirmenin araçlarını keşfedeceğini iddia etmesiyle yeni bir zirveye sıçradı zira bu önceki kuşakların gözünde yalnızca Tanrı'nın başarabileceği bir şeydi.

Kaynakça

Kitaplar

Abrahamian, Ervand, *A History of Modern Iran* (Cambridge, 2008).

Agamben, Giorgio, *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life* (Stanford, 1998).

Agar, Jon, *Constant Touch: A Global History of the Mobile Phone* (Cambridge, 2004).

Ageron, Charles Robert (Çev. Michael Brett), *Modern Algeria: A History from 1830 to the Present* (Londra, 1991).

Agnihotri, R. K. and A. L. Khanna, *Problematizing English in India* (Delhi, 1997).

Ahmed, Feroz, *The Making of Modern Turkey* (Londra, 1993).

al-Rasheed, Madawi, *A History of Saudi Arabia* (Cambridge, 2002).

Alatri, Paolo, *Le origini del fascismo* (Roma, 1956).

Albert, Mathias (Ed.), *Transnational Political Spaces: Agents, Structures, Encounters* (Frankfurt, 2009).

Allen, Louis, *Burma: The Longest War, 1941-1945* (Londra, 1984).

Amin, Shahid, *Event, Memory, Metaphor: Chauri Chaura 1922-92* (Delhi, 1996).

Amrith, Sunil, *Migration and Diaspora in Modern Asia* (Cambridge, 2011).

Amyx, Jennifer, *Japan's Financial Crisis: Institutional Rigidity and Reluctant Change* (Princeton, 2004).

Andaya, Barbara and Leonard Andaya, *A History of Malaysia* (Londra, 1982).

Anderson, David, *Histories of the Hanged: Britain's Dirty War in Kenya and the End of Empire* (Londra, 2005).

Andrew, Christopher and A. S. Kanya-Forstner, *France Overseas: The Great War and the Climax of French Imperial Expansion* (Londra, 1980).

Antonius, George, *The Arab Awakening: The Story of the Arab Nationalist Movement* (Londra, 1938).

Appadurai, Arjun, *Fear of Small Numbers: An Essay on the Geography of Anger* (Durham, 2006).

Archer, Clive, *International Organisations* (Londra, 1992).

Arsan, Andrew, *Interlopers of Empire: The Lebanese Diaspora in Colonial French West Africa* (Londra, 2014).

Asad, Talal (Ed.), *Anthropology and the Colonial Encounter* (Londra, 1973).

Aslanbeigui, Nahid and Guy Oakes, *The Provocative Joan Robinson: The Making of a Cambridge Economist* (Durham, 2009).

Azouvi, François, *Le mythe du grand silence: Auschwitz, les Français, le mémoir* (Paris, 2012).
Bahloul, Joëlle (Çev. Catherine Ménagé), *The Architecture of Memory: A Jewish-Muslim Household in Colonial Algeria, 1937-62* (Cambridge, 1996).
Bairoch, Paul (Çev. Christopher Braider), *Cities and Economic Development: From the Dawn of History to the Present* (Chicago, 1988).
Bakewell, Peter, *A History of Latin America: c. 1450 to the Present* (Oxford, 2003).
Balfour, Sebastian, *Deadly Embrace: Morocco and the Road to the Spanish Civil War* (Oxford, 2002).
Balsamo, William and George Carpozi Jr., *The Mafia: The First Hundred Years* (Londra, 2009).
Barth, Fredrik, *Ritual and Knowledge among the Baktaman of New Guinea* (New Haven, 1975).
Barthold, V. V. (Çev. Shahid Suhrawardy), *Mussulman Culture* (Calcutta, 1934).
Bashford, Alison, *Global Population: History, Geopolitics, and Life on Earth* (New York, 2014).
Bashford, Alison and Philippa Levine (Ed.), *The Oxford Handbook of the History of Eugenics* (Oxford, 2010).
Baughman, James, *The Republic of Mass Culture: Journalism, Filmmaking and Broadcasting in America since 1941* (Baltimore, 1997).
Bauman, Zygmunt, *Globalization: The Human Consequences* (New York, 1998).
Bayly, C. A., *Recovering Liberties: Indian Thought in the Age of Liberalism and Empire* (Cambridge, 2012).
Bayly, Susan, *Asian Voices in a Post-Colonial Age: Vietnam, India and Beyond* (Cambridge, 2007).
Bayly, Susan, *Caste, Society and Politics in India from the Eighteenth Century to the Modern Age* (Cambridge, 2001).
Beasley, W. G., *Japanese Imperialism, 1894-1945* (Oxford, 1987).
Beckert, Sven, *Empire of Cotton: A New History of Global Capitalism* (Londra, 2014).
Beevor, Antony, *Stalingrad* (Londra, 1998).
Beinart, William, *Twentieth Century South Africa* (Oxford, 1994).
Bell, Gertrude, *Letters of Gertrude Bell*, cilt 2 (Londra, 1927).
Benaud, Richie, *Anything but an Autobiography* (Londra, 1999).
Benedict, Ruth, *The Chrysanthemum and the Sword: Patterns of Japanese Culture* (Boston, 1946).
Benesch, Oleg, *Inventing the Way of the Samurai: Nationalism, Internationalism and Bushido in Modern Japan* (Oxford, 2014).
Benjamin, Jules R., *The United States and the Origins of the Cuban Revolution: An Empire of Liberty in an Age of National Revolution* (Princeton, 1990).
Bentinck, William (Ed. C. H. Philips), *The Correspondence of Lord William Cavendish Bentinck, Governor-General of India, 1828-1835, cilt 2: 1832-5* (Londra, 1976).

Bergan, Ronald, *Eisenstein: A Life in Conflict* (Londra, 1999).
Berger, Michael L., *The Automobile in American History and Culture: A Reference Guide* (Westport, 2001).
Berman, Bruce and John Lonsdale, *Unhappy Valley: Conflict in Kenya and Africa*, 2 cilt. (Londra, 1992).
Bernal, Martin, *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilisation, cilt 1: The Fabrication of Ancient Greece, 1785-1985* (Londra, 1987).
Berryman, Phillip, *Liberation Theology: Essential Facts about the Revolutionary Movement in Latin America and Beyond* (New York, 1987).
Bethell, Leslie, *Cuba: A Short History* (Cambridge, 1993).
Bethencourt, Francisco, *Racisms: From the Crusades to the Twentieth Century* (Princeton, 2013).
Bhabha, Homi K., *The Location of Culture* (Londra, 1994).
Bird, Colin, *An Introduction to Political Philosophy* (Cambridge, 2006).
Birmingham, David, *Kwame Nkrumah: Father of African Nationalism* (Athens, 1998).
Biro, M., *The Dada Cyborg: Visions of the New Human in Weimar Berlin* (Minneapolis, 2009).
Black, Jeremy, *World War Two: A Military History* (Londra, 2003).
Blaug, Mark, *Economic Theory in Retrospect* (Cambridge, 1985).
Boellstorff, Tom, *The Gay Archipelago: Sexuality and Nation in Indonesia* (Princeton, 2005).
Bourret, F. M., *Ghana: The Road to Independence 1919-57* (Londra, 1960).
Boyd, William, *The History of Western Education* (Londra, 1954).
Brass, Paul, *The Politics of India since Independence* (Cambridge, 1994).
Braudel, Fernand (Çev. Sian Reynolds), *Civilisation and Capitalism, 15th-18th Century*, 3 cilt (Londra, 1979).
Brebner, J. B., *Canada: A Modern History* (Ann Arbor, MI, 1960).
Breckenridge, Keith, *Biometric State: The Geopolitics of Identification and Surveillance in South Africa, 1850 to the Present* (New York, 2014).
Brenan, Gerald, *The Spanish Labyrinth: An Account of the Social and Political Background of the Civil War (*Cambridge, 1950).
Brewer, John and Frank Trentmann (Ed.), *Consuming Cultures, Global Perspectives: Historical Trajectories, Transnational Exchanges* (Oxford, 2006).
Brocheux, Pierre (Çev. C. Duiker), *Ho Chi Minh: A Biography* (Cambridge, 2007).
Brown, Archie, *The Gorbachev Factor* (Oxford, 1996).
Brown, Archie, *The Rise and Fall of Communism* (New York, 2009).
Burleigh, Michael, *The Third Reich: A New History* (Londra, 2003).
Calhoun, Craig (Ed.), *Sociology in America: A History* (Chicago, 2007).
Callen, Tim and Jonathan D. Ostry (Ed.), *Japan's Lost Decade: Policies for Economic Revival* (Washington DC, 2003).
Calvocoressi, Peter and Guy Wint, *Total War: Causes and Courses of the Second World War* (Londra, 1979).

Cannon, Barry, *Hugo Chávez and the Bolivarian Revolution: Populism and Democracy in a Globalised Age* (Manchester, 2009).
Carr, E. H., *The Bolshevik Revolution, 1917-1923*, cilt 2 (Oxford, 1963).
Carr, Raymond, *Spain, 1808-1975* (Oxford, 1982).
Carter, James M., *Inventing Vietnam: The United States and State Building, 1954-1968* (Cambridge, 2008).
Chafe, William, *The Unfinished Journey: America since World War II* (New York, 1991).
Chakrabarty, Dipesh, *The Calling of History: Sir Jadunath Sarkar and His Empire of Truth* (Chicago, 2015).
Charney, Michael, *A History of Modern Burma* (Cambridge, 2009).
Clark, Christopher, *The Iron Kingdom: The Rise and Downfall of Prussia, 1600-1947* (Londra, 2006).
Clark, Christopher, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914* (Londra, 2012).
Clark, Lynn Schofield, *The Parent App: Understanding Families in the Digital Age* (Oxford, 2013).
Clark, Paul, *The Chinese Cultural Revolution: A History* (Cambridge, 2008).
Clay, Henry (Ed.), *The Inter-War Years and Other Papers: A Selection from the Writings of Hubert Douglas Henderson* (Oxford, 1955).
Clendinnen, Inga, *Reading the Holocaust* (Cambridge, 1999).
Cockcroft, James D., *Intellectual Precursors of the Mexican Revolution, 1900-1913* (Austin, 1968).
Cohen, Jerome B., *Japan's Postwar Economy* (Bloomington, Ind., 1958).
Colarizi, Simona, *Storia del novecento Italiano* (Milan, 2000).
Cole, Juan, *The New Arabs: How the Millennial Generation is Changing the Middle East* (New York, 2014).
Collier, George A., *Basta!: Land and the Zapatista Rebellion in Chiapas* (Oakland, Calif., 2006).
Collingham, Lizzie, *The Taste of War: World War Two and the Battle for Food* (Londra, 2011).
Conn, Peter J., *Pearl S. Buck: A Cultural Biography* (Cambridge, 1996).
Cook, H. T. and T. F. Cook, *Japan at War: An Oral History* (New York, 1992).
Coomaraswamy, A. and Sister Nivedita, *Myths of the Hindus and Buddhists* (Londra, 1913).
Cooper, Frederick, *Africa since 1940: The Past of the Present* (Cambridge, 2002).
Cooper, Frederick, *Colonialism in Question: Theory, Knowledge, History* (Berkeley, Calif., 2005).
Copley, Antony, *Music and the Spiritual: Composers and Politics in the 20th Century* (Delhi, 2013).
Corngold, Stanley, *Lambent Traces: Franz Kafka* (Princeton, 2004).
Cowan, James, *The Maoris in the Great War: A History of the New Zealand Native Contingent and Pioneer Battalion* (1926, repr. Melbourne, 2006).

Cross, Colin, *The Fascists in Britain* (Londra, 1961).
Crowson, N. J. (Ed.), *Fleet Street, Press Barons and Politics: The Journals of Collin Brooks, 1932-1940* (Cambridge, 1998).
Crystal, David, *English as a Global Language* (Cambridge, 1997).
Cumberland, Charles C., *Mexican Revolution: Genesis under Madero* (Austin, 1952).
Curtis, William J. R., *Le Corbusier: Ideas and Forms* (Londra, 1986).
Dambre, Marc (Ed.), *Les Hussards: Une génération litteraire* (Paris, 2000).
Darwin, John, *Britain, Egypt and the Middle East: Imperial Policy in the Aftermath of War, 1918-22* (Londra, 1981).
Darwin, John, *After Tamerlane: The Rise and Fall of Global Empires, 1400-2000* (Londra, 2008).
Davenport-Hines, Richard, *Universal Man: The Seven Lives of John Maynard Keynes* (Londra, 2015).
Davis, Nathaniel, *The Last Two Years of Salvador Allende* (Ithaca, 1985).
Dean, M., *Governmentality: Power and Rule in Modern Society* (Londra, 1999).
DeLong-Bas, Natana J., *Wahhabi Islam: From Revival and Reform to Global Jihad* (Oxford, 2004).
DeMarco, Joseph, *The Social Thought of W. E. Dubois* (Lanham, Md., 1983).
Derrida, Jacques and Geoffrey Bennington, *Jacques Derrida* (Chicago, 1993).
Deutschmann, David (Ed.), *Che Guevara Reader* (Melbourne, 2003).
Devigne, Robert, *Recasting Conservatism: Oakeshott, Strauss, and the Response to Postmodernism* (New Haven, 1996).
Devji, Faisal, *Landscapes of the Jihad: Militancy, Morality, Modernity* (Londra, 2007).
Devji, Faisal *The Impossible India: Gandhi and the Temptation of Violence* (Cambridge, Mass., 2012).
Dewey, John, *Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education* (New York, 1916).
Diefendorf, Jeffrey M., Axel Frohm and Hermann-Josef Rupieper (Ed.), *American Policy and the Reconstruction of West Germany, 1945-1955* (Cambridge, 1993).
Dikötter, Frank, *Mao's Great Famine: The History of China's Most Devastating Catastrophe* (Londra, 2010), s. 167, 267, 268.
Dikötter, Frank, *Mao's Great Famine: The History of China's Most Devastating Catastrophe* (Londra, 2011).
DiMaggio, Anthony, *The Rise of the Tea Party: Political Discontent and Corporate Media in the Age of Obama* (New York, 2011).
Dirks, Nicholas, *Castes of Mind: Colonialism and the Making of Modern India* (Princeton, 2001).
Dodge, Toby, *Inventing Iraq: The Failure of Nation-Building and a History Denied* (Londra, 2003).
Dodge, Toby, *Iraq: From War to a New Authoritarianism* (Londra, 2012).

Dower, John, *Embracing Defeat: Japan in the Aftermath of World War Two* (Londra, 1999).
Driberg, Tom, *The Mystery of Moral Re-Armament: A Study of Frank Buchman and his Movement* (Londra, 1964).
Duara, Prasenjit, *The Crisis of Global Modernity: Asian Traditions and a Sustainable Future* (Cambridge, 2014).
Duara, Prasenjit, *The Crisis of Global Modernity: Asian Traditions and a Sustainable Future* (Cambridge, 2015).
Dubow, Saul, *Scientific Racism in Modern South Africa* (Cambridge, 1995).
Duggan, William R. and John R. Civile, *Tanzania and Nyerere: A Study of Ujamaa and Nationhood* (Maryknoll, 1976).
Duiker, W. J., *The Communist Road to Power in Vietnam* (Boulder, Col., 1996).
Duiker, William J., *Ho Chi Minh* (New York, 2000).
Dunn, John, *The Politics of Socialism: An Essay in Political Theory* (Cambridge, 1984).
El Shakry, Omnia, *The Great Social Laboratory: Subjects of Knowledge in Colonial and Postcolonial Egypt* (Stanford, Calif., 2007).
Elkins, Caroline, *Britain's Gulag: The Brutal End of Empire in Kenya* (Londra, 2005).
Elson, Robert, *Suharto: A Political Biography* (Cambridge, 2001).
Errington, Joseph, *Linguistics in a Colonial World: A Story of Language, Meaning and Power* (Malden, Mass., 2008).
Esposito, John L., Darrell J. Fasching and Todd Lewis, *World Religions Today* (Oxford, 2005).
Etkind, Aleksandr, *Internal Colonisation: Russia's Imperial Experience* (Cambridge, 2011).
Evans, Grant and Kelvin Rowley, *Red Brotherhood at War: Vietnam, Cambodia and Laos since 1975* (Londra, 1990).
Evans, Richard J., *The Coming of the Third Reich* (Londra, 2003).
Evans, Richard J., *The Third Reich in Power, 1933-1939* (Londra, 2005).
Fairbank, John K. (Ed.), *The Cambridge History of China: cilt 12: Republican China, 1921-49, Part I* (Cambridge, 1983).
Falola, Toyin and Matthew M. Heaton, *A History of Nigeria* (Cambridge, 2008).
Fawaz, Leila Tarwazi, *A Land of Aching Hearts: The Middle East in the Great War* (Cambridge, 2014).
Ferguson, Niall, *Empire: How Britain Made the Modern World* (Londra, 2003).
Ferro, Marc, *Colonization: A Global History* (Londra, 1997).
Fest, Joachim (Çev. Richard ve Clara Wilson), *Hitler* (Londra, 1974).
Fieldhouse, D. K., *Western Imperialism in the Middle East, 1914-1958* (Oxford, 2006).
Finaldi, Giuseppe, *Mussolini and Italian Fascism* (Londra, 2008).
Firth, Raymond (Ed.); *Man and Nature: An Evaluation of the Work of Bronislaw Malinowski* (Londra, 1957).

Fischer, Fritz, *Germany's Aims in the First World War* (Londra, 1967).
Fischer, Hartwig, and Sean Rainbird (Ed.), *Kandinsky: The Path to Abstraction* (Londra, 2006).
Fitzpatrick, Sheila, *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921-1934* (Cambridge, 1979).
Fitzpatrick, Sheila, *The Russian Revolution* (Oxford, 2008).
Forbes, Geraldine, *Women in Modern India* (Cambridge, 1996).
Foucault, Michel (Çev. Robert Hurley), *History of Sexuality*, 3 cilt (Londra, 1979-1984).
Foucault, Michel (Çev. Alan Sheridan), *Discipline and Punish: The Birth of the Prison* (Londra, 1977).
Frank, André Gunder, *On Capitalist Underdevelopment* (Bombay, 1975).
Frankel, Francine, *India's Political Economy 1947-77: The Gradual Revolution* (Princeton, 1978).
Friedman, Milton, *Capitalism and Freedom* (Chicago, 1962).
Fukuyama, Francis, *The End of History and the Last Man* (New York, 1992).
Furet, Francois, *Le passé d'une illusion: Essai sur l'idée communiste au XXe siècle* (Paris, 1993).
Furst, Juliane, *Stalin's Last Generation: Soviet Post-War Youth and the Emergence of Mature Socialism* (Oxford, 2010).
Gailey, Harry A., *The War in the Pacific: From Pearl Harbor to Tokyo Bay* (Novato, Calif., 1995).
Galassi, Peter (Ed.), *Henri Cartier Bresson: The Modern Century* (Londra, 2010).
Galbraith, J. K., *The Great Crash, 1929* (Londra, 1955).
Gandhi, M. K., *Hind Swaraj and other Writings* (Cambridge, 1997), s. 103.
Gardner, Howard and Katie Davis, *The App Generation: How Today's Youth Navigate Identity, Intimacy and Imagination in a Digital World* (New Haven, 2014).
Garland, David (Ed.), *Mass Imprisonment: Social Causes and Consequences* (Londra, 2001).
Garton Ash, Timothy, *In Europe's Name: Germany and the Divided Continent* (New York, 1993).
Gelvin, James, *The Modern Middle East: A History* (Oxford, 2005).
Geithner, Timothy, *Stress Test: Reflections on Financial Crises* (New York, 2014).
Geuss, Raymond, *Philosophy and Real Politics* (Princeton, 2008).
Geyer, Michael and Sheila Fitzpatrick (Ed.), *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared* (Cambridge, 2009).
Ghandour, Zeina, A Discourse on Domination in Mandate Palestine: Imperialism, Property, Insurgency (2010).
Ghani, Cyrus, *Iran and the Rise of Reza Shah: From Qajar Collapse to Pahlavi Power* (Londra, 1998).
Gibbs, Timothy, *Mandela's Kinsmen: Nationalist Elites and Apartheid's First Bantustan* (Woodbridge, 2014).

Gibson, Mary, *Born to Crime: Cesare Lombroso and the Origins of Biological Criminology* (Londra, 2002).
Giddens, Anthony, *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies* (Stanford, 1992).
Giddins, Gary, *Visions of Jazz: The First Century* (New York, 1998).
Gildea, Robert, *Marianne in Chains: In Search of the German Occupation, 1940-1945* (Londra, 2002).
Golding, Harry (Ed.), *The Wonder Book of Empire for Boys and Girls* (Londra, 1920).
Gooptu, Nandini (Ed.), *Enterprise Culture in Neoliberal India: Studies in Youth, Class, Work and Media* (Londra, 2013).
Gopal, Sarvepalli, *Radhakrishnan: A Biography* (Delhi, 1989).
Gordon, Andrew, *A Modern History of Japan: From Tokugawa Times to the Present* (New York, 2003).
Graham, Helen, *The Spanish Republic at War, 1936-1939* (Cambridge, 2002).
Grant, Madison, *The Passing of the Great Race* (New York, 1916).
Green, Duncan, *Silent Revolution: The Rise and Crisis of Market Economics in Latin America* (Londra, 2003).
Grieder, Peter, *The German Democratic Republic* (Basingstoke, 2012).
Griffin, Roger (Ed.), *Fascism* (Oxford, 1995).
Griffiths, Richard, *Fellow Travellers of the Right: British Enthusiasts for Nazi Germany, 1933-39* (Londra, 1980).
Groys, Boris (Çev. David Fernbach), *Introduction to Antiphilosophy* (Londra, 2012).
Guha, Ramachandra, *India after Gandhi: The History of the World's Largest Democracy* (Londra, 2008).
Guha, Ramchandra, *Gandhi Before India* (Londra, 2013).
Guha, Ranajit and Gayatri Spivak (Ed.), *Selected Subaltern Studies* (Delhi, 1988).
Guignon, Charles B. (Ed.), *The Cambridge Companion to Heidegger* (Cambridge, 2006).
Guldi, Jo and David Armitage, *The History Manifesto* (Cambridge, 2014).
Guttmann, Allen, *Games and Empires: Modern Sports and Cultural Imperialism* (New York, 1994).
Halls, W. D., *Education, Culture and Politics in Modern France* (Oxford, 1976).
Hardt, Michael and Antonio Negri, *Empire* (Cambridge, Mass., 2000).
Harootunian, Harry, *Overcome by Modernity: History, Culture and Community in Inter-war Japan* (Princeton, 2002).
Harper, Tim, *The Imperial Underground: World Revolution and the Rise of Asia* (Londra, 2015).
Harper, Timothy and Christopher Bayly, *Forgotten Armies: The Fall of British Asia, 1941-1945* (Cambridge, Mass., 2005).
Harper, Timothy and Christopher Bayly, *Forgotten Wars: The End of Britain's Asian Empire* (Londra, 2007).

Harvey, Neil, *The Chiapas Rebellion: The Struggle for Land and Democracy* (Londra, 1998).
Hatcher, Brian, *Bourgeois Hinduism, or the Faith of the Modern Vedantists: Rare Discourses from early Colonial Bengal* (New York, 2008).
Henaff, Marcel (Çev. Mary Baker), *Claude Lévi-Strauss and the Making of Structural Anthropology* (Minneapolis, 1998).
Hennesey, James, *American Catholics: A History of the Roman Catholic Community in the United States* (New York, 1983).
Herring George, *America's Longest War: The United States and Vietnam, 1950-1975* (Philadelphia, 1986).
Hiden, John, *The Weimar Republic* (Londra, 1996).
Higman, B. W., *A Concise History of the Caribbean* (Cambridge, 2011).
Ho, Engseng, *The Graves of Tarim: Genealogy and Mobility across the Indian Ocean* (Berkeley, 2006).
Hobsbawm, E. J., *The Age of Revolution; The Age of Capital; The Age of Empire; The Age of Extremes* (Londra, 1988-1998).
Hodgson, Marshall G. S., *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization*, 3 cilt (Chicago, 1974).
Hodgson, Marshall, *Rethinking World History: Essays on Europe, Islam and World History* (Cambridge, 1993).
Hoffer, Richard, *Bouts of Mania: Ali, Frazier, Foreman and an America on the Ropes* (Londra, 2014).
Holtom, David C., *Modern Japan and Shinto Nationalism* (1943, repr. New York, 1963).
Hopkins, A. G. (Ed.), *Globalization in World History* (Londra, 2002).
Hopkins, A. G. (Ed.), *Global History: Interactions between the Universal and the Local* (Basingstoke, 2006).
Hopkins, A. G. and P. J. Cain, *British Expansion: Crisis and Deconstruction, 1914-1990* (Londra, 1993).
Hopkins, A. G. and P. J. Cain, *British Imperialism Innovation and Expansion, 1688-1914* (Londra, 1993).
Howard, Michael and Louis Wm. Roger (Ed.), *The Oxford History of the Twentieth Century* (Oxford, 2000).
Hughes, T. P., *Networks of Power: Electrification in Western Society, 1880-1930* (Baltimore, 1983).
Hunt, Lynn, *Writing History in the Global Era* (New York, 2014).
Hyam, Ronald, *Empire and Sexuality: The British Experience* (Manchester, 1990).
Idriess, Ion. L., *Must Australia Fight?* (Sydney, 1939).
Iliffe, John, *The African Poor: A History* (Cambridge, 1987).
Iliffe, John, *Famine in Zimbabwe 1890-1960* (Gweru, 1990).
Iliffe, John, *Africans: The History of a Continent* (Cambridge, 1995).
Iliffe, John, *The African AIDS Epidemic: A History* (Athens, 2006).

Iqtidar, Humeira, *Secularizing Islamists? Jama'at-e-Islami and Jama'at-ud-Da'wa in Urban Pakistan* (Chicago, 2011).
Jackson, Julian, *The Popular Front in France: Defending Democracy, 1934-38* (Cambridge, 1988).
Jackson, Julian, *Charles de Gaulle* (Londra, 2003).
Jackson, Robert, *The Malayan Emergency: The Commonwealth's Wars, 1948-1966* (Londra, 1991).
Jaffrelot, Christophe, *India's Silent Revolution: The Rise of the Lower Castes in North India* (Londra, 2003).
James, Harold, *The German Slump: Politics and Economics, 1924-36* (Oxford, 1986).
Jatava, D. R., *The Political Philosophy of B. R. Ambedkar* (Agra, 1965).
Jisheng, Yang (Çev. Stacy Mosher ve Guo Jian), *Tombstone: The Untold Story of Mao's Great Famine* (Londra, 2012).
Johannes, Fabian, *Language and Colonial Power: The Appropriation of Swahili in the Former Belgian Congo, 1880-1938* (Berkeley, 1986).
Johnson, R. W., *South Africa's Brave New World: The Beloved Country since the End of Apartheid* (Londra, 2009).
Johnston, Timothy, *Being Soviet: Identity, Rumour and Everyday Life Under Stalin* (Oxford, 2011).
Judt, Tony, *Postwar: A History of Europe since 1945* (Londra, 2010).
Jung, Sun, *Korean Masculinities and Transcultural Consumption: Yonsama, Rain, Oldboy, K-Pop Idols* (Hong Kong, 2011).
Kakuzo, Okakura, *The Ideals of the East with Special Reference to the Art of Japan* (Londra, 1903).
Kaldor, Mary, *New and Old Wars: Organised Violence in a Global Era* (Cambridge, 2012).
Kalman, Samuel *French Colonial Fascism: The Extreme Right in Algeria, 1919-39* (New York, 2013).
Kapila, Shruti, *Violence and the Indian Political* (forthcoming).
Kaplan, David E. and Alec Dubro, *Yakuza: Japan's Criminal Underworld* (Londra, 2003).
Kaplan, Martha, *Neither Cargo nor Cult: Ritual Politics and the Colonial Imagination in Fiji* (Durham, 1995).
Katznelson, Ira and Gareth Steman Jones (Ed.), *Religion and the Political Imagination* (Cambridge, 2010).
Keer, Dhananjay, *Savarkar and his Times* (Bombay, 1966).
Kelly, Gail P. (Ed. David Kelly), *French Colonial Education: Essays on Vietnam and West Africa* (New York, 1998).
Kent, P. H. B., *The Twentieth Century in the Far East: A Perspective of Events, Cultural Influences and Policies* (Londra, 1937).
Kershaw, Ian, *Hitler: A Profile in Power* (Londra, 1991).

Kershaw, Ian, *Hitler, 1936-1945* (Londra, 2008).
Kévorkian, Raymond H., *The Armenian Genocide: A Complete History* (Londra, 2011).
Keynes, John Maynard, *The Economic Consequences of the Peace* (Londra, 1919).
Khalidi, Rashid et al. (Ed.), *The Origins of Arab Nationalism* (New York, 1991).
Khan, Yasmin, *The Great Partition: The Making of India and Pakistan* (Londra, 2007).
Khanna, D. P. S., *Dr. Bhagwan Das as a Social Thinker* (Delhi, 1983).
Khilnani, Sunil, *The Idea of India* (Londra, 2003).
Kindleberger, Charles P., *The World in Depression, 1929-39* (Londra, 1973).
King, Richard H. and Dan Stone (Ed.), *Hannah Arendt and the Uses of History: Imperialism, Nation, Race and Genocide* (New York, 2007).
Knight, Alan, *The Mexican Revolution* (Cambridge, 1986).
Kolb, Eberhard (Çev. P. S. Falla), *The Weimar Republic* (Londra, 1988).
Kozloff, Nikolas, *Hugo Chávez: Oil, Politics and the Challenge to the US* (New York, 2006).
Krugman, Paul, *The Return of Depression Economics and the Crisis of 2008* (New York, 2009).
Kukathas, Chandran and Philip Pettit, *Rawls: A Theory of Justice and its Critics* (Stanford, 1990).
Kuklick, Henrika (Ed.), *A New History of Anthropology* (Oxford, 2008).
Kumar, Dharma and Meghnad Desai (Ed.), *The Cambridge Economic History of India, cilt 2: c.1757-c.1970* (Cambridge, 1983).
Kumarasingham, Harshan, *A Political Legacy of the British Empire: Power and the Parliamentary System in Post-Colonial India and Sri Lanka* (Londra, 2013).
Kwon, Heonik, *The Other Cold War* (New York, 2010).
Kynaston, David, *Austerity Britain, 1945-51* (Londra, 2007).
Laugier, Sandra and Albert Ogien, *Le Principe Démocratie: Enquête sur les Nouvelles Formes du Politique* (Paris, 2014).
Layton, Robert, *An Introduction to Theory in Anthropology* (Cambridge, 1997).
Leach, Edmund, *Lévi-Strauss* (Londra, 1970).
Leahey, Thomas Hardy, *A History of Psychology: Main Currents in Psychological Thought* (Londra, 1985).
Lelyveld, David, *Aligarh's First Generation: Muslim Solidarity and English Education in Northern India, 1875-1900* (Chicago, 1975).
Lenin, V. I., *Imperialism: The Highest Stage of Capitalism* (1917, Petrograd, repr. 2005). Erişim: www.marxists.org/archive/lenin/works/1916.
LePan, Don, *The Cognitive Revolution in Western Culture, cilt 1: The Birth of Expectation* (Basingstoke, 1989).
Lettow-Vorbeck, Paul Emil von, *East African Campaigns* (New York, 1957).
Levy, Peter B., *The Civil Rights Movement* (Londra, 1998).
Lewin, Moshe and Ian Kershaw (Ed.), *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison* (Cambridge, 1997).

Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey* (Londra, 1961).
Lewis, Herbert S., *In Defense of Anthropology: An Investigation of the Critique of Anthropology* (New Brunswick, 2014).
Lewis, I. M., *Ecstatic Religion: An Anthropological Study of Spirit Possession and Shamanism* (Harmondsworth, 1978).
Liebau, Heike et al. (Ed.), *The World in World Wars: Experiences, Perceptions and Perspectives from Africa and Asia* (Leiden, 2010).
Lienhardt, Godfrey, *Divinity and Experience: The Religion of the Dinka* (Oxford, 1961).
Likaka, Osumaka, *Naming Colonialism: History and Collective Memory in the Congo, 1870-1960* (Madison, 2009).
Lodge, Tom, *Sharpeville: An Apartheid Massacre and its Consequences* (Oxford, 2011).
Loth, Wilfried, *The Division of the World, 1941-1955* (Londra, 1988).
Louis, Wm. Roger (Ed.), *The Origins of the Second World War: A. J. P. Taylor and his Critics* (New York, 1972).
Louis, Wm. Roger, *Ends of British Imperialism: The Scramble for Empire, Suez and Decolonisation* (Londra, 2006).
Lower, Arthur R. M., *Colony to Nation: A History of Canada* (Toronto, 1957).
Lynch, Allen C., *Vladimir Putin and Russian Statecraft* (Washington DC, 2011).
Lynn, Richard, *Eugenics: A Reassessment* (Londra, 2001).
Macintyre, Stuart, *A Concise History of Australia* (Cambridge, 2009).
Macmillan, Margaret, *The War that Ended Peace: How Europe Abandoned Peace for the First World War* (Londra, 2012).
Maier, Charles S., *Dissolution: The Crisis of Communism and the End of East Germany* (Princeton, 1997).
Majd, Mohammad Gholi, *Great Britain and Reza Shah: The Plunder of Iran 1921-41* (Gainesville, 2001).
Majeed, Javed, *Muhammad Iqbal: Islam, Aesthetics and Postcolonialism* (Londra, 2007).
Mandler, Peter, *Return from the Natives: How Margaret Mead Won the Second World War but Lost the Cold War* (New Haven, 2013).
Manela, Ere, *The Wilsonian Moment: Self Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism* (Oxford, 2007).
Mango, Andrew, *Atatürk* (Londra, 2004).
Manjapra, Kris, *M. N. Roy: Marxism and Colonial Cosmopolitanism* (Delhi, 2010).
Mann, Michael, *The Sources of Social Power*, 4 cilt (Cambridge, 1986- 2013).
Mann, Michael, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing* (Cambridge, 2005).
Manto, Sayyid Hussein, Thanda Gosht (1950).
Marcus, Harold G., *A History of Ethiopia* (Londra, 1994).
Marks, Shula and Stanley Trapido (Ed.), *The Politics of Race, Class and Nationalism in Twentieth Century South Africa* (Londra, 1987).

Martin, William, *With God on Our Side: The Rise of the Religious Right in America* (New York, 1996).
Maus, Heinz, *A Short History of Sociology* (Londra, 1962).
May, Lary, *Screening out the Past: The Birth of Mass Culture and the Motion Picture Industry* (New York, 1990).
Mazower, Mark, *Dark Continent: Europe's Twentieth Century* (Londra, 1998).
Mazower, Mark, *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews, 1430-1950* (Londra, 2004).
Mazower, Mark, *No Enchanted Palace: The End of Empire and the Ideological Origins of the United Nations* (Princeton, 2009).
Mazower, Mark, Jessica Reinisch and David Feldman (Ed.), "Post-War Reconstruction in Europe: International Perspectives, 1945-1949", *Past and Present* Supplement 6 (Oxford, 2011).
Mbembe, Achille, *De la postcolonie: Essai sur l'imagination politique dans l'Afrique contemporaine* (Paris, 2000).
McDermott, Kevin and Jeremy Agnew, *The Comintern: A History of International Communism from Lenin to Stalin* (Basingstoke, 1996).
McKie, Robin and Chris Stringer, *African Exodus: The Origins of Modern Humanity* (Londra, 1997).
McLuhan, Marshall *Understanding Media: The Extensions of Man* (Cambridge, 1994).
McMahon, Darrin M. and Samuel Moyn, *Rethinking Modern European Intellectual History* (Oxford, 2014).
McMeekin, Sean, *July 1914: Countdown to War* (Londra, 2011).
McWhorter, John H., *The Language Hoax: Why the World Looks the Same in Any Language* (Oxford, 2014).
Medvedev, Roy (Çev. George Shriver), *Post-Soviet Russia: A Journey Through the Yeltsin Era* (New York, 2002).
Méouchy, Nadine and Peter Sluglett (Ed.), *The British and French Mandates in Comparative Perspective* (Leiden, 2004).
Metcalf, Barbara, *Islamic Revival in British India: Deoband, 1860-1900* (Princeton, 1982).
Mian, Atif and Amir Sufi, *House of Debt* (Chicago, 2014).
Mills, Antonia and Richard Slobodin (Ed.), *Amerindian Rebirth: Reincarnation and Belief among North American Indians and Inuit* (Toronto, 1994).
Mills, James H. (Ed.), *Subaltern Sports: Politics and Sport in South Asia* (Londra, 2005).
Milward, Alan S., *The Reconstruction of Western Europe, 1945-51* (Londra, 1984).
Minault, Gail, *The Khilafat Movement: Religious Symbolism and Political Mobilization in India* (New York, 1982).
Mitchell, Richard P., *The Society of the Muslim Brothers* (Londra, 1969).
Mitter, Rana, *The Manchurian Myth: Nationalism, Resistance and Collaboration in Modern China* (Londra, 2000).

Mitter, Rana, *A Bitter Revolution: China's Struggle with the Modern World* (Oxford, 2004).
Mitter, Rana, *China's War with Japan, 1937-1945: The Struggle for Survival* (Londra, 2013).
Moin, Baqer, *Khomeini: The Life of the Ayatollah* (Londra, 2009).
Monroe, Elizabeth, *Britain's Moment in the Middle East, 1914-71* (Londra, 1981).
Morell, Virginia, *Ancestral Passions. The Leakey Family and the Quest for Humankind's Beginnings* (New York, 1995).
Morris Jr., Seymour, *Supreme Commander: MacArthur's Triumph in Japan* (New York, 2014).
Mortimer, Rex, *Indonesian Communism under Sukarno: Ideology and Politics* (Londra, 1974).
Moss, Michael, *Salt, Sugar, Fat: How the Food Giants Hooked Us* (New York, 2013).
Motadel, David (Ed.), *Islam and the European Empires* (Oxford, 2014).
Mowat, Charles Loch, *Britain Between the Wars, 1918-40* (Londra, 1955).
Nawrat, Chris, Steve Hutchings and Greg Struthers, *The Sunday Times Illustrated History of Twentieth Century Sport* (Londra, 1997).
Nehru, Jawaharlal, *An Autobiography* (Londra, 1940).
Nehru, Jawaharlal (Ed. Saul Padover), *Glimpses of World History* (New York, 1960).
Newman, Major E. W. Polson, *Italy's Conquest of Abyssinia* (Londra, 1937).
Nicolle, David, *The Italian Invasion of Abyssinia, 1935-6* (Londra, 1997).
Nigosian, S. A., *World Religions: A Historical Approach* (Basingstoke, 2008).
Northedge, F. S., *The League of Nations: Its Life and Times, 1920-1946* (Leicester, 1986).
Nugent, Paul, *Africa since Independence: A Comparative History* (Londra, 2012).
Nussbaum, Martha C., *Democracy, Religious Violence and the Future of India* (Cambridge, 2007).
Ochonu, Moses E., *Colonial Meltdown: Northern Nigeria in the Great Depression* (Athens, 2009).
Offer, Avner, *The First World War: An Agrarian Interpretation* (Oxford, 1989).
Oliver, Roland and Anthony Atmore, *Africa Since 1800* (Cambridge, 2004).
Osterhammel, Jürgen (Çev. Patrick Camiller), *The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century* (Princeton, 2014).
Overy, Richard, *The Inter-War Crisis, 1919-39* (Harlow, 1994).
Overy, Richard, *Why the Allies Won* (Londra, 1995).
Overy, Richard, *Russia's War* (Londra, 1997).
Overy, Richard, *The Bombers and the Bombed: Allied Air War Over Europe, 1940-1945* (Londra, 2013).
Pandey, Gyanendra, *Remembering Partition: Violence, Nationalism and History in India* (Londra, 2001).

Pandey, Gyanendra, *A History of Prejudice: Race, Caste and Difference in India and the United States* (New York, 2013).
Parkin, Frank, *Max Weber* (Londra, 2002).
Paul, Ellen Frankel, Fred D. Miller Jr. and Jeffrey Paul (Ed.), *Liberalism: Old and New* (Cambridge, 2007).
Pearson, Karl, *National Life from the Standpoint of Science* (Londra, 1901).
Peattie, Mark R., *Ishiwara Kanji and Japan's Confrontation with the West* (Princeton, 1975).
Perkins, John H., *Geopolitics and the Green Revolution: Wheat, Genes and the Cold War* (Oxford, 1997).
Pethybridge, R., *The Social Prelude to Stalinism* (Londra, 1974).
Piketty, Thomas (Çev. Arthur Goldhammer), *Capital in the Twenty-First Century* (Cambridge, 2014).
Polenberg, Richard, *One Nation Divisible: Class, Race and Ethnicity in the United States since 1938* (New York, 1980).
Pollard, John, *Catholicism in Modern Italy: Religion, Politics and Society since 1861* (Londra, 2008).
Pomeranz, Kenneth, *The Great Divergence: Europe, China, and the Making of the Modern World Economy* (Princeton, 2000).
Porter, Bernard, *The Lion's Share: A Short History of British Imperialism, 1850 to the Present* (Harlow, 2012).
Premchand, *Premchand ki Sarwashrest Kahaniyan* (Allahabad, 1960).
Preston, Paul, *Franco: A Biography* (Londra, 1993).
Purvis, Jane (Ed.), *Women's History: Britain 1850-1945* (Londra, 1995).
Quale, G. Robina, *Families in Context: A World History of Population* (Westport, 1992).
Ramnath, Maia, *Haj to Utopia: How the Ghadar Movement Charted Global Radicalism and Attempted to Overthrow the British Empire* (Berkeley, 2011).
Ramos, Gabriela, *Death and Conversion in the Andes. Lima and Cuzco, 1532-1670* (Notre Dame, 2010).
Rangarajan, Mahesh, *Fencing the Forest: Conservation and Ecological Change in India's Central Provinces, 1860-1914* (Oxford, 1996).
Rao, Anupama, *The Caste Question: Dalits and the Politics of Modern India* (Berkeley, 2009).
Rashid, Ahmed, *Descent into Chaos: How the War against Islamic Extremism is being Lost in Pakistan, Afghanistan and Central Asia* (Londra, 2008).
Rau, M. Chalapathi, *Govind Ballabh Pant: His Life and Times* (Delhi, 1981).
Rauchway, Eric, *The Great Depression and the New Deal: A Very Short Introduction* (Oxford, 2008).
Reid, Anthony, *The Indonesian National Revolution, 1945-50* (Hawthorn, 1974).
Reybrouck, David van, *Congo: The Epic History of a People* (Londra, 2014).
Reynolds, David, *Summits: Six Meetings that Shaped the Twentieth Century* (Londra, 2007).

Reynolds, David, *America, Empire of Liberty: A New History* (Londra, 2009).
Reynolds, David, *The Long Shadow: The Great War and the Twentieth Century* (Londra, 2013).
Rhodes, Richard, *The Making of the Atomic Bomb* (Londra, 1988).
Rieber, Alfred J., *The Struggle for the Eurasian Borderlands: From the Rise of Early Modern Empires to the End of the First World War* (Cambridge, 2014).
Risen, Clay, *The Bill of the Century: The Epic Battle for the Civil Rights Act* (New York, 2014).
Robert, Hugh, *The Battlefield Algeria, 1988-2002: Studies in a Broken Polity* (Londra, 2003).
Robinson, Francis, *Separatism Among Indian Muslims: The Politics of the United Provinces' Muslims, 1860-1923* (Londra, 1974).
Robinson, Jane, *In the Family Way: Illegitimacy between the Great War and the Swinging Sixties* (Londra, 2015).
Roe, Sue, *In Montmartre: Picasso, Matisse and the Birth of Modernist Art* (Londra, 2014).
Rogan, Eugene, *The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East, 1914-1920* (Londra, 2015).
Rondot, Pierre, *Caodai Spiritism: A Study of Religion in Vietnamese Society* (Leiden, 1976).
Rosanvallon, Pierre (Çev. Arthur Goldhammer), *Counter-Democracy: Politics in an Age of Distrust* (Cambridge, 2008).
Rosenberg, Emily S. (Ed.), *A World Connecting, 1870-1945: A History of the World* (Cambridge, 2012).
Rosenthal, Jean-Laurent and Roy Bin Wong, *Before and Beyond Divergence: The Politics of Economic Change in China and Europe* (Cambridge, 2011).
Rothermund, Dietmar, *The Global Impact of the Great Depression, 1929-1939* (Londra, 1996).
Ruddiman, William F., *Plows, Plagues and Petroleum: How Humans Took Control of Climate* (Princeton, 2005).
Rudra, Ashok, *Prasanta Chandra Mahalanobis: A Biography* (Delhi, 1996).
Ruedy, John, *Modern Algeria: The Origins and Development of a Nation* (Bloomington, 1992).
Ruger, William, *Milton Friedman* (Londra, 2011).
Ryan, Alan, "Staunchly modern, non-bourgeois liberalism", in Avital Simhony and David Weinstein (Ed.), *The New Liberalism: Reconciling Liberty and Community* (Cambridge, 2001), s. 184-204.
Saich, Tony, *The Origins of the First United Front in China: The Role of Sneevliet (alias Maring)* (Leiden, 1991).
Sakwa, Richard, *Chechnya: The Pre-Politics of Partition* (Londra, 2001).
Sakwa, Richard, *Russian Politics and Society* (Abingdon, 2008).
Salvati, Michele, *Economia e politica in Italia dal dopoguerra a oggi* (Milan, 1984).

Sarraut, Albert, *La mise en valeur des colonies françaises* (Paris, 1923).
Savarkar, V. D., *Hindutva: Who is a Hindu?* (Delhi, 2003).
Schonberger, Howard, *Aftermath of War: Americans and the Remaking of Japan, 1945-1952* (Londra, 1989).
Schram, Stuart R., *Mao Tse-tung* (Londra, 1966).
Scott, James C., *The Art of Not Being Governed: An Anarchist History of Upland Southeast Asia* (New Haven, 2009).
Scott, W. R. and Cunnison, J., *The Industries of the Clyde Valley During the War* (Oxford, 1924).
Service, Robert, *Stalin: A Biography* (Londra, 2005).
Shambaugh, David (Ed.), *Deng Xiaoping: Portrait of a Chinese Statesman* (Oxford, 1995).
Shamir, Ronen, *Current Flow: The Electrification of Palestine* (Stanford, 2015).
Sherry, Vincent (Ed.), *The Cambridge Companion to the Literature of the First World War* (Cambridge, 2005).
Shlaim, Avi, *The Iron Wall: Israel and the Arab World* (Londra, 2014).
Shorter, Edward, *A History of Psychiatry: From the Era of the Asylum to the Age of Prozac* (New York, 1997).
Silber, Laura and Allan Little, *Yugoslavia: Death of a Nation* (New York, 1996).
Silberman, Neil A., *Digging for God and Country: Exploration, Archaeology, and the Secret Struggle for the Holy Land, 1799-1917* (New York, 1982).
Slight, John, *The British Empire and the Hajj, 1865-1956* (Cambridge, 2015).
Sluga, Glenda, *Internationalism in the Age of Nationalism* (Philadelphia, 2013).
Smith, Dan, *The Penguin State of the World Atlas* (Londra, 2012).
Smith, Jean E., *Eisenhower in War and Peace* (New York, 2012).
Smith, Philippa Mein, *A Concise History of New Zealand* (Cambridge, 2005).
Spence, Jonathan, *Mao Zedong* (New York, 1999).
Spencer, Jonathan (Ed.), *Sri Lanka: History and the Roots of Conflict* (Londra, 1990).
Stedman Jones, Gareth (Ed.), *Karl Marx and Friedrich Engels: The Communist Manifesto* (Londra, 2002).
Stern, Robert, *Changing India: Bourgeois Revolution on the Subcontinent* (Cambridge, 2003).
Stevenson, David, *1914-1918: The History of the First World War* (Londra, 2004).
Stewart, Michael, *Keynes and After* (Londra, 1986).
Stiglitz, Joseph E., *Freefall: America, Free Markets and the Sinking of the World Economy* (New York, 2010).
Stoler, Ann Laura, *Race and the Education of Desire: Foucault's History of Sexuality and the Colonial Order of Things* (Durham, 1995).
Strachan, Hew, *The First World War, cilt 1: To Arms* (Oxford, 2001).
Strachan, Hew, *The First World War: A New Illustrated History* (Londra, 2003).
Strathern, Marilyn, *Property, Substance and Effect: Anthropological Essays on Persons and Things* (Londra, 1999).

Sullivan, Michael, *Art and Artists of Twentieth-century China* (Berkeley, 1996).
Summers, Anthony and Robbyn Swan, *The Eleventh Day: The Full Story of 9/11 and Osama bin Laden* (Londra, 2011).
Tagore, Rabindranath, *Nationalism* (Londra, 1918).
Talbot, Ian, *Pakistan: A Modern History* (Londra, 1998).
Talbott, I. D., *Agricultural Innovation in Colonial Africa: Kenya and the Great Depression* (Lewiston, 1990).
Tang, Xiaobing, *Global Space and the Nationalist Discourse of Modernity: The Historical Thought of Liang Qichao* (Stanford, 1996).
Taubman, William, *Khrushchev: The Man and his Era* (Londra, 2003).
Taylor, A. J. P., *The Origins of the Second World War* (Londra, 1961).
Taylor, Charles, *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity* (Cambridge, 1989).
Taylor, Jay, *The Generalissimo: Chiang Kai-shek and the Struggle for Modern China* (Londra, 2008).
Tendulkar, Sachin, *Playing it My Way: My Autobiography* (Londra, 2014).
Terreblanche, S., *A History of Inequality in South Africa, 1652-2002* (Pietermaritzburg, 2002).
Terry, Janice J., *The Wafd, 1919-1952: Cornerstone of Egyptian Political Power* (Londra, 1982).
Thomas, Martin, *The French Empire Between the Wars: Imperialism, Politics and Society* (Manchester, 2005).
Thompson, John A., *Progressivism* (Durham, 1979).
Thompson, John A., *Woodrow Wilson* (Londra, 2002).
Thompson, Kristin and David Bordwell, *Film History: An Introduction* (Londra, 2003).
Tomlinson, B. R., *The Economy of Modern India from 1860 to the Twenty-First Century* (Cambridge, 2013).
Tooze, Adam, *The Deluge: The Great War and the Remaking of the Global Order, 1916-1931* (Londra, 2014).
Touraine, Alain, *Solidarity: The Analysis of a Social Movement: Poland, 1980-1981* (Cambridge, 1983).
Tripp, Charles, *A History of Iraq* (Cambridge, 2000).
Trocki, Carl A., *Opium, Empire and the Global Political Economy: A Study of the Asian Opium Trade, 1750-1950* (Londra, 1999).
Trotsky, Leon (Çev. Charles Malamouth), *Stalin: An Appraisal of the Man and his Influence* (Londra, 1947).
Tse-tsung, Chow, *The May Fourth Movement: Intellectual Revolution in Modern China* (Cambridge, 1960).
United Nations, *The Blue Helmets: A Review of United Nations Peace-Keeping* (New York, 1996).
van de Ven, Hans, *War and Nationalism in China, 1925-45* (Londra, 2003).

van de Ven, Hans, *Breaking with the Past: The Maritime Customs Service and the Global Origins of Modernity in China* (New York, 2014).
Vatikiotis, Michael R. R., *Indonesian Politics under Suharto: The Rise and Fall of the New Order* (Londra, 1993).
Vickers, Adrian, *A History of Modern Indonesia* (Cambridge, 2005).
Vigarello, Georges, *Le sentiment de soi: Histoire de la perception du corps, XVIe-XXe siècle* (Paris, 2014).
Vishwanath, L. S., *Female Infanticide and Social Structure: A Socio-Historical Study in Western and Northern India* (Delhi, 2000).
Visona, Monica, et al., *A History of Art in Africa* (Upper Saddle River, 2001).
Wallerstein, Immanuel, *The Capitalist World Economy* (Cambridge, 1979).
Wang, Helen, *Chairman Mao Badges: Symbols and Slogans of the Cultural Revolution* (Londra, 2008).
Weinberg, Gerhard, *A World at Arms: A Global History of World War II* (Cambridge, 1994).
Weitz, Eric D., *Creating German Communism, 1890-1990: From Popular Protests to Socialist State* (Princeton, 1997).
Werth, Alexander, *Russia at War, 1941-45* (New York, 1964).
West, Richard, *Tito and the Rise and Fall of Yugoslavia* (Londra, 1994).
Westad, Odd Arne, *The Global Cold War: Third World Interventions and the Making of Our Times* (Cambridge, 2007).
White, Benjamin T., *The Emergence of Minorities in the Middle East: The Politics of Community in French Mandate Syria* (Edinburgh, 2011).
Wolfson, Martin H. and Gerald A. Epstein (Ed.), *The Handbook of the Political Economy of Financial Crises* (New York, 2013).
Womack, Brantly (Ed.), *China's Rise in Historical Perspective* (Lanham, 2010).
Worden, Nigel, *The Making of Modern South Africa: Conquest, Segregation and Apartheid* (Oxford, 1994).
Worsley, P., *The Trumpet Shall Sound: A Study of "Cargo" Cults in Melanesia* (Londra, 1957).
Yapp, M. E., *The Making of the Modern Near East, 1792-1923* (Londra, 1987).
Young, E. W., *The Wilson Administration and the Great War* (Boston, 1922).
Young, Hugo, *One of Us: A Biography of Margaret Thatcher* (Londra, 1991).
Zachariah, Benjamin, *Nehru* (Londra, 2004).
Zamindar, Vazira, *The Long Partition and the Making of Modern South Asia: Refugees Boundaries, Histories* (New York, 2007).
Zang Zang, Paul, *Le Français en Afrique: Norme, tendances évalutives, dialectisation* (Munich, 1998).
Zedong, Mao, *Selected Works of Mao Tse-Tung, cilt 1* (Peking, 1967).
Zinoman, Peter, *The Colonial Bastille: A History of Imprisonment in Vietnam, 1862-1940* (Berkeley, 2001).

Dergi Makaleleri, Gazeteler, Kitap Bölümleri, Blog gönderileri, İncelemeler, Tezler, Dersler ve Yayımlanmamış Makaleler

Acharya, Nupur, "The Friday Briefing: Battle of the Economists", *The Wall Street Journal India*, 25 Temmuz 2013.

Acherson, Neal, "Little People Made Big", Maxim Leo, *Red Love: The Story of an East German Family* (Londra, 2013) kitap incelemesi.

Aitkenhead, Decca, "Rory Stewart: The secret of modern Britain is there is no power anywhere", *The Guardian*, 3 Ocak 2014.

Anon, "Lost Decades: The Japanese Tragedy", *Economist.com*, 3 Ağustos 2012. Erişim: http://www.economist.com/blogs/freeexchange/2012/08/lost-decades.

Anon, "Datawatch", *Financial Times*, 27 Ekim 2014.

Barker, T. C., "The International History of Motor Transport", *Journal of Contemporary History*, 20, 1 (Ocak 1985), s. 3-19.

Bayly, C. A., "Michael Mann and Modern World History", *Historical Journal* 58, 1 (2015), s. 331-341.

Bayly, Susan, "Beyond 'propaganda': Images and the Moral Citizen in Late-Socialist Vietnam", yakında yayımlanacak.

Bell, David, "This is what happens when historians overuse the idea of network", Books, *New Republic*, 25 Ekim 2013.

Bennison, Amira K., "Dynamics of Rule and Opposition in Nineteenth Century North Africa", *The Journal of North African Studies*, 1, 1 (1996), s. 1-24.

Bernstein, Richard, "Aging Europe finds its pension is running out", *The New York Times*, 29 Haziran 2003.

Betts, Paul and Corey Ross (Ed.), "Heritage in the Modern World: Historical Preservation in International Perspective", *Past and Present*, Ek 10 (Oxford, 2015).

Boellstorff, Tom, "The Emergence of Political Homophobia in Indonesia: Masculinity and National Belonging",*Ethnos*, 69, 4 (2004), s. 465-486.

Boles, Elson, "Ruth Benedict's Japan: The benedictions of imperialism", *Dialectical Anthropology*, 30, 1-2 (2006), s. 27-70.

Boyes, Roger, "I had a snog – not enough for a Stasi file. That came later", *The Times*, 4 Kasım 2014.

Bresler, Fenton S., *Interpol* (Londra, 1993).

Brook, Timothy, Röportaj, *Frontline*, 11 Nisan 2006.

Caldwell, Bruce, "Introduction", F. A. Hayek, *The Road to Serfdom: Text and Documents* (Chicago, 2007), s. 1-22.

Chakrabarty, Dipesh, "The Climate of History: Four Theses", *Critical Enquiry*, 35, 2 (Kış 2009), s. 197-222.

Chandavarkar, R. S., *The Origins of Industrial Capitalism in India: Business Strategies and the Working Class in Bombay, 1900-1940* (Cambridge, 1994).

Charter, David, "God and socialism still divide Germany", *The Times*, 4 Kasım 2014.

Clarini, Julie, "Sandra Laugier: "Une forme de politique qui n'est pas orientée par le pouvoir", *Le Monde des Livres*, 3 Eylül 2013.
Cohen, Deborah and Mandler, Peter, "The History Manifesto: A Critique", *American Historical Review*, 120, 2 (2015), s. 530-542.
Comaroff, John and Jean Comaroff (Ed.), *Law and Disorder in the Postcolony* (Chicago, 2006).
Condos, Mark, "License to Kill: The Murderous Outrages Act and the Rule of Law in Colonial India, 1867-1925", *Modern Asian Studies*, 50, 2 (2016), s. 479-517.
Connor, Steve, "NHS mission to map DNA of entire British population", *i*, 1 Ağustos 2014.
Cooper, Timothy, "Why We Still Need a Human History in the Anthropocene", blog gönderisi, 6 Şubat 2014. Erişim: https://blogs.exeter.ac.uk/historyenvironmentfuture/2014/02/06/167.
Crashaw, Steve, "Fall of the Berlin Wall: A people's uprising that grew until it remade Europe", *The Independent*, 28 Ekim 2014.
Crilly, Rob, "Senior Pakistan Taliban figure explains why they shot Malala", *The Daily Telegraph*, 22 Temmuz 2013.
Croll, Elisabeth, Delia Davin and Penny Crane (Ed.), *China's One-Child Family Policy* (Londra, 1985).
Crouzet, Guillemette, "Genèse du 'Moyen Orient': Les Britanniques dans le Golfe Arabo-Persique, c.1800-c.1914", yayımlanmamış Thèse de *Doctorat, Université* de Paris-Sorbonne, 2014.
Davey, Monica, John Eligon and Alan Blinder, "Shift in tactics fail to calm Missouri town", *International New York Times*, 20 Ağustos 2014.
Dearden, Lizzie and Ian Johnstone, "Full face veils find little support across the Middle East, survey shows", *i*, 10 Ocak 2014.
Dey, Atanu, "Lee Kuan Yew on India", blog gönderisi, 18 Aralık 2005. Erişim: http://www.deeshaa.org/2005/12/18/lee-kuan-yew-on-india.
Eberstadt, Fernanda, "Pranksters into prophets", Masha Gessen, *Words Will Break Cement: The Passion of Pussy Riot* (New York, 2014) kitap incelemesi, *TLS* (18 Temmuz 2014), s. 7.
Eddy, Melissa, "East German Model City Rusts, Quarter-century After Berlin Wall's Fall", *The New York Times*, 3 Kasım 2013.
Evans, Richard J., "Artists Under Hitler", Jonathan Petropoulos, *Artists under Hitler: Collaboration and Survival in Nazi Germany* (New Haven, Conn., 2014) kitap incelemesi, *The Sunday Times* içinde, 1 Şubat 2015.
Evans-Pritchard, Ambrose, "Argentina accuses US of judicial malpractice for triggering needless default", *The Daily Telegraph*, 31 Temmuz 2014.
Fuhmann, Franz, *The Jew Car* (Chicago, 2013), *London Review of Books* içinde, 36, 1 (9 Ocak 2014), s. 23-24.
Furedi, Frank, *First World War: Still No End in Sight* (Londra, 2014).

Gapper, John, "Capitalism: In search of balance", *The Financial Times*, 23 Aralık 2013.
Geyer, Michael and Charles Bright, "World History in a Global Age", *The American Historical Review* 100, 4 (1995), s. 1034-1060.
Goldenberg, Suzanne, "Lester Brown: 'Vast dust bowls threaten tens of millions with hunger,'" *The Guardian*, 24 Şubat 2015.
Guélaud, Claire, "Le manqué d'innovation menace la croissance", *Le Monde*, 2 Eylül 2014.
Hanson, Victor David, "The Aztec Road", Ian Morris, *War! What is it Good For? The Role of Conflict in Civilisation from Primates to Robots* (Londra, 2014) kitap incelemesi, in *TLS* (26 Eylül 2014), s. 9-10.
Harding, Neil, "The Marxist-Leninist Detour", John Dunn (Ed.), *Democracy: The Unfinished Journey, 508 BC to AD 1993* (Oxford, 1992) içinde, s. 155-186.
Hart, Keith, "The Cambridge Torres Strait Expedition and British social anthropology", blog gönder, 6 Kasım 2009. Erişim: memorybank.co.uk.
Hobsbawm, Eric, "C (for Crisis)", Richard Overy, *The Morbid Age: Britain Between the Wars* (Londra, 2009) kitap incelemesi, *London Review of Books*, 31, 15 (Ağustos 2009), s. 12-15.
Hopwood, Derek, "Introduction", John Cooper, Ronald Nettler and Mohamed Mahmoud (Ed.), *Islam and Modernity: Muslim Intellectuals Respond* (Londra, 1998) içinde.
Jacobs, Andrew, "In China, Myths of Social Cohesion", *The New York Times*, 18 Ağustos 2014.
Jeffries, Stuart, "Why Marxism Is on the Rise Again", *The Guardian*, 4 Temmuz 2012.
Jones, Owen, "Anti-Jewish hatred is rising: We must see it for what it is", *The Guardian*, 11 Ağustos 2014.
Kaiman, Jonathan, "China gets richer but more unequal", *The Guardian*, 28 Temmuz 2014.
Kampf, David, "How Rwanda Threatens its Future", *The International Herald Tribune*, 17 Ağustos 2013.
Kapila, Shruti, "A History of Violence", *Modern Intellectual History*, 7, 2 (Ağustos 2010), s. 437-57.
Kapila, Shruti, "1984: Sacred violence and Militant Sikhism", yayımlanmamış çalıştay makalesi, Cambridge, 2012.
Kato, Norihiro, "Tea Party politics in Japan: Japan's Rising Nationalism", *The New York Times*, 12 Eylül 2014.
Khalidi, Rashid, "The Palestinians and 1948: The Underlying Causes of Failure", Eugene Rogan and Avi Shlaim (Ed.), *The War for Palestine: Rewriting the History of 1948* (Cambridge, 2001) içinde, s. 12-36.
Khan, Muhammad Amir Ahmad, "Rhetorics and Spaces of Belonging among North Indian Muslims 1850-1950", yayımlanmamış doktora tezi, University of Cambridge, 2015.

Khilnani, Sunil, "India's Democratic Career", John Dunn (Ed.), *Democracy: The Unfinished Journey: 508 BC to AD 1993* (Oxford, 1992) içinde, s. 189-205.

King, Barbara J., "Beyond the Bliss Point", Robert Lustig, *Fat Chance: The Bitter Truth about Sugar* (New York, 2012) kitap incelemesi.

Kirkpatrick, David D., "Strife in Libya Could Presage Long Civil War", *The New York Times*, 24 Ağustos 2014.

Kitson, Michael, "Britain's Withdrawal from the Gold Standard: The End of an Epoch", Randall Parker and Robert Whaples (Ed.), *Handbook of Major Events in Economic History* (Londra, 2013) içinde, s. 127-137.

Kosicki, Piotr H., "After 1989: The life and death of the Catholic third way", *TLS* (13 Aralık 2013), s. 13-15.

Kumar, Krishan, "Civilized Value: The Return of Arnold Toynbee", *TLS* (24 Ekim 2014), s. 16-17.

Kunkel, Benjamin, "Just Don't Think about it", Boris Groys, *Introduction to Antiphilosophy*" (Londra, 2012) kitap incelemesi, *London Review of Books* 35, 15 (8 Ağustos 2013), s. 33-37.

Kushner, Barak, "Pawns of Empire: Postwar Taiwan, Japan and the Dilemma of War Crimes", Adam Culow (Ed.), *Statecraft and Spectacle in East Asia* (Londra, 2010) içinde, s. 108-130.

Lake, Jonathan, "We're all intellectual shrimps", *The Sunday Times*, 8 Mart 2015.

Latour, Bruno, "Facing Gaia", Gifford Dersleri, Edinburgh Üniversitesi (Şubat 2013). Erişim: www.Ed.ac.uk/humanities-soc-sci/news-events/lectures/gifford-lectures.

Laurance, Jeremy, "A journey to the heart of Africa's AIDS epidemic", *i*, 18 Kasım 2013.

Layton, Simon, "Discourses of Piracy in the Age of Revolutions", *Itinerario*, 35, 2 (Ağustos 2011), s. 81-97.

Leake, Elisabeth, "The Politics of the North-West Frontier of the Indian Subcontinent, *c.* 1936-65", yayımlanmamış doktora tezi, University of Cambridge, 2013.

Lenin, V. I., "The Tasks of the Proletariat in the Present Revolution", Lenin Internet Arşivi (2005). Erişim: www.marxists.org/archive/lenin/works/1917.

Leonhardt, David and Kevin Quealy, "The American middle class no longer world's richest", *The New York Times*, 22 Nisan 2014.

Leow, Rachel, "Do you Own non-Chinese Mui Tsai? Re-Examining Race and Female Servitude in Malaya and Hong Kong", *Modern Asian Studies*, 46, 6 (Kasım 2012), s. 1736-1763.

Lewis, Leo, "Chinese girl, 8, diagnosed with lung cancer", *The Times*, 6 Kasım 2013.

Lipner, Julius, "The rise of "Hinduism" or How to Invent a World Religion with Only Moderate Success", James Madison Üniversitesi'nde verilen ders (13 Ekim 2005). Erişim: www.jmu.edu/gandhicenter/wm_library/juliuslipner-lecture.pdf.

Martin, Jamie, "Were We Bullied?" Benn Steill, *The Battle of Bretton Woods: John Maynard Keynes, Harry Dexter White and the Making of a New World Order* (Princeton, 2013) kitap incelemesi, *London Review of Books*, 35, 22 (21 Kasım 2013), s. 16-18.

Marton, Kati, "Bosnia, in Peril Once More", *The New York Times*, 28 Kasım 2013.

Mbembe, Achille, "Necropolitics", *Public Culture*, 15, 1 (Kış 2003), s. 11-40.

McMahon, Deirdre, "Ireland and the Commonwealth, 1900-1948", Judith Brown and Wm. Roger Louis (Ed.), *The Oxford History of the British Empire, cilt 4: The Twentieth Century* (Oxford, 1999) içinde, s. 138-162.

Megson, Kim, "Vietnam Dispatch: On the beach where US troops landed 50 years ago, a new Vietnam flourishes", *The Guardian*, 28 Şubat 2015.

Milmo, Cahal, "Revealed: How MI5 watched the wrong Marxist Oxbridge academics: Christopher Hill and Eric Hobsbawn", *The Independent*, 24 Ekim 2014.

Morel, Sandrine, "Nouvelle démonstration de force dès indépendantistes catalans", *Le Monde*, 12 Eylül 2014.

Moreton, Cole, "Iraq invasion 2003: The bloody warnings six wise men gave to Tony Blair as he prepared to launch poorly planned campaign", *The Independent on Sunday*, 25 Ocak 2015.

Moyn, Samuel, "Bonfire of the Humanities", *The Nation* (21 Ocak 2015).

Moyn, Samuel, "Book Review: *The Transformation of the World* by Jürgen Osterhammel", *Prospect Magazine* (Temmuz 2014).

Nelson, Keith L., "The 'Black Horror on the Rhine': Race as a Factor in Post-World War I Diplomacy", *Journal of Modern History*, 42, 4 (1970), s. 606-627.

O'Brien, P. K., "Global history for global citizenship", Toyin Falola and Emily Brownell (Ed.), *Africa, Empire and Globalization: Essays in Honor of A.G. Hopkins* (Durham, 2011) içinde, s. 447-458.

Omissi, David, "Europe Through Indian Eyes: Indian Soldiers Encounter England and France, 1914-18", *English Historical Review*, 122, 496 (2007).

Overy, Richard, "Dresden: when moral force was lost amid the brutality of war", *The Times*, 28 Şubat 2015.

Paterson, Tony, "Auschwitz survivors remember the horror of the camp 70 years on", *The Independent*, 25 Ocak 2015.

Pedersen, Susan "Only Men in Mind", Lawrence Goldman, *The Life of R. H. Tawney* (Londra, 2013) kitap incelemesi, *London Review of Books*, 36, 16 (Ağustos 2014) içinde, s. 29-30.

Pomeranz, Kenneth, "Histories for a Less National Age", *American Historical Review* 119, 1 (2014), s. 1-22.

Povoledo, Elisabetta, "Growing perils for women in Italy", *New York Herald Tribune*, 19 Ağustos 2013.

Purushotham, Sunil, "Destroying Hyderabad and making the nation", A. G. Noorani, *The Destruction of Hyderabad* (Delhi, 2013) kitap incelemesi, *Economic and Political Weekly*, XLIX, 22 (31 Mayıs 2014), s. 28-33.

Purushotham, Sunil, "Sovereignty, Violence, and the Making of the Postcolonial State in India, 1946-52", yayımlanmamış doktora tezi, University of Cambridge, 2013.

Rawsthorn, Alice, " 'Mokujiki Fever' Endures", *The New York Times*, 24-25 Aralık 2013.

Rogers, Ben and Charles Taylor, "Charles Taylor interviewed", *Prospect Magazine* (Şubat 2008).

Rosenberg, Justin, "Globalization Theory: A Post Mortem", *International Politics*, 42, 1 (2005), s. 3-74.

Roslington, James, "The Rif War (Morocco, 1921-26) and the Coming World Crisis", yayımlanmamış doktora tezi, University of Cambridge, 2013.

Rouqie, Alain, "The Military in Latin American Politics since 1930", in Leslie Bethell (Ed.) *Latin America: Politics and Society since 1930* (Cambridge, 1998), s. 145-219.

Runciman, David, "What if He'd Made it Earlier", Robert Caro, *The Years of Lyndon Johnson*, cilt 4 (Londra, 2014) kitap incelemesi, *London Review of Books*, 34, 13 (5 Temmuz 2012), s. 18-22.

Sang-Hun, Choe, "Cramming for Stardom at Korea's K-Pop Schools", *The New York Times*, 9 Ağustos 2013.

Schuessler, Jennifer, "Rin Tin Tin: American Hero", Susan Orlean, *Rin Tin Tin: The Life and Legend* (New York, 2011) kitap incelemesi, *The New York Times*, 20 Ekim 2011.

Scott, James C., "Tyranny of the ladle", *London Review of Books*, 34, 23 (6 Aralık 2012), s. 21-28.

Seabright, Paul, "Sexual distinctions", *TLS* (28 Haziran 2013), s. 3-5.

Shlaim, Avi, "The Balfour Declaration and its Consequences", Wm. Roger Louis (Ed.), *Yet more Adventures with Britannia: Personalities, Culture and Politics in Britain* (Londra, 2005) içinde, s. 251-270.

Simpson, John, "Hunted by their own government: The fight to save the Kalahari Bushmen", *The Independent*, 26 Ekim 2013.

Singler, Beth, "Return of the New Gods: Jedis, Auras and Online Witch Schools", blog gönderisi, 24 Ekim 2014. Erişim: www.cam.ac.uk/research/features/return-of-the-new-gods-jedis-auras-and-online-witch-schools.

Siviloglu, Murat, "The Emergence of Public Opinion in the Ottoman Empire, 1826-1876", yayımlanmamış doktora tezi, Cambridge Üniversitesi, 2015.

Steinmetz-Jenkins, Daniel, "Revolutionary rights", *TLS*, 19 Kasım 2014.

Stocker, Ed, "Chile: The nation that's still waging war on Native Americans", *The Independent*, 11 Aralık 2013.

Stovall, Tyler, "Love, Labor and Race: Colonial Men and White Women in France During the Great War", Tyler Stovall and Georges van den Abbeele (Ed.), *French Civilisation and its Discontents: Nationalism, Colonialism, Race* (Lanham, 2003) içinde, s. 297-321.

Sutherland, John, "How the Wild West was butchered", John Williams, *Butchers Crossing* (2013) kitap incelemesi, *The Times*, 23 Aralık 2013.

Tan, Hwee Hwee, "A War of Words over 'Singlish'", *Time Magazine*, 22 Temmuz 2002.

Tiwary, Deeptiman, "Year of living dangerously: India more unsafe than Syria in 2014", *Times of India*, 12 Şubat 2015.

Trofimov, Yaroslav, "The fractured legacy of the mapmakers", *The Wall Street Journal*, 11-12 Nisan 2015.

van de Ven, Hans, "China and the First World War", yayımlanmamış konferans makalesi (Oxford, 2014).

Vigarello, Georges (Çev. C. Jon Delogu), *The Metamorphoses of Fat: A History of Obesity* (New York, 2013), *TLS içinde*, 16-23 Ağustos 2013.

Walker, Peter and Paddy Allen, "Europe's 'nationalist populists' and the far right", *The Guardian*, 6 Kasım 2011.

Walker, Tim, "Assata Shakur: Black militant, fugitive cop killer, terrorist threat... or escaped slave?" *The Independent*, 18 Temmuz 2014.

Wencong, Wu and Zheng Xin, "Beijing considers 'air corridors' to reduce pollution", *China Daily*, 3 Ağustos 2014.

Werner, Michael and Bénédicte Zimmermann, "Beyond Comparison: Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity", *History and Theory* 45, 1 (2006), s. 30-50.

Willis, Justin, "Where division is not enough", James Copnall, *A Poisonous Thorn in Our Hearts: Sudan and South Sudan's Bitter and Incomplete Divorce* (Londra, 2014) kitap incelemesi, *TLS* (22 ve 29 Ağustos 2014), s.13.

Wood, Tony, "Russia Vanishes", *London Review of Books*, 34, 23 (23 Aralık 2012), s. 39-41.

Wood, Tony, "At Tate Modern", *London Review of Books* 36, 16 (21 Ağustos 2014), s. 13.

Zerouala, Faiza, "Curriculum voilée", *Le Monde*, 10 Eylül 2014.

Dizin

11 Eylül 2001 181, 366
1848 devrimleri 373
1955 Sistemi 178

A
Aam Aadmi Partisi 378
ABD Gelir İdaresi 220
ABD Merkez Bankası 129, 219, 386
Abdülkerim 55, 56, 75
Abdülnasır, Cemal 148, 158, 195
Abdülvehhab 296
ABD-Vietnam Savaşı (1962-1973) 207, 278
Abe, Şinzo 385, 386
Aborjin 65
Abyssinia 133, 325, 415
açlık 46, 66, 93, 150, 189, 190, 210, 310, 352, 354, 356, 394
Action Française 88, 98, 114, 146, 280
Adenauer, Konrad 146, 172, 300
Advani, L. K. 217
Afrika Birliği Örgütü 329
Afrikanerler 56, 105
Afrika Ulusal Kongresi 183, 199, 223, 344, 379
Ağlama Duvarı İsyanları 50
Ahlaki Yeniden Silahlanma 43, 328
Ahmediye 289
AIDS 255, 256, 352, 353, 379, 391, 410, 424
Albaylar Cuntası 202
Aleviler 46, 52, 343
Alger Hiss davası 147
Algérie Française 200
Aligarh İslam Üniversitesi 259
Ali, Mehmet 295, 296
Allahabad 148, 273, 338, 416
Allende, Salvador 203, 406
Alman Demokratik Cumhuriyeti (ADC) 154, 169, 172, 186
Alman Donanma Kanunları (1898) 69
Alman Federal Cumhuriyeti Anayasası 172
Alman imparatorluğu 138
Alman-Sovyet Paktı (1939) 137
Almanya 19, 30, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 46, 48, 49, 56, 57, 62, 64, 65, 66, 69, 70, 71, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 88, 89, 91, 92, 94, 95, 96, 99, 103, 106, 107, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 125, 126, 127, 128, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 146, 150, 151, 166, 169, 170, 172, 173, 176, 177, 186, 200, 201, 202, 206, 212, 213, 221, 222, 230, 232, 233, 238, 245, 260, 261, 263, 265, 269, 270, 271, 279, 299, 300, 306, 307, 308, 329, 335, 353, 355, 356, 361, 374, 375, 382, 384, 393
Almanya hâkimiyetindeki Güney-Batı Afrika 307
Almanya'nın SSCB'yi işgali (1941) 132
Altın Sahili 56, 57, 99, 107, 108, 109, 110, 111, 141, 156, 166
altın standardı 118, 119, 120, 122, 123, 125, 127, 130, 179, 239
Ambedkar, B. R. 152, 193, 294, 335, 345, 378, 411
Amerikan Devletler Birliği 198
Amin, İdi 60, 166, 313, 402
Amritsar Katliamı (1919) 55, 76
anarşizm 72, 91
Andaman Adaları 327
Antisemitizm 96, 300
Antonius, George 45, 46, 53, 402
Antropoloji 15, 226, 234, 236, 237

antroposen 267, 362
Apartheid 199, 200, 224, 313, 342, 349, 379, 408, 411, 413, 420
Appadurai, Arjun 16, 27, 365, 402
Apple 182
Arabistan 50, 51, 228, 245, 253, 296, 297, 320, 366, 389, 392, 398
Aragon, Louis 272
Arap ayrılıkçılığı 38
Arap Baharı 22, 52, 264, 315, 364, 392
Arapça 45, 338, 339, 340
Arap-İsrail Savaşı (1948) 96, 156, 157
Arendt, Hannah 136, 137, 250, 307, 308, 412
Arjantin 67, 71, 83, 87, 96, 127, 176, 203, 204, 221, 222, 381, 387
Armitage, David 25, 26, 362, 409
Arya Samaj 116, 244, 259, 290
ASEAN 198
Asimov, Isaac 401
Asker Hakları Beyannamesi 174
Asya 13, 17, 19, 20, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 39, 44, 45, 47, 48, 54, 55, 57, 58, 61, 64, 68, 69, 70, 76, 77, 79, 81, 84, 86, 87, 89, 103, 109, 118, 121, 127, 128, 131, 132, 133, 134, 135, 137, 139, 140, 143, 145, 147, 148, 149, 151, 153, 155, 156, 159, 160, 161, 162, 163, 166, 167, 168, 171, 176, 178, 180, 182, 183, 184, 187, 190, 192, 193, 195, 205, 207, 214, 215, 216, 219, 225, 228, 231, 233, 240, 244, 245, 255, 262, 263, 266, 283, 287, 288, 291, 292, 293, 301, 307, 310, 317, 324, 325, 326, 328, 329, 330, 339, 341, 343, 346, 348, 349, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 359, 361, 364, 367, 371, 375, 376, 377, 379, 380, 387, 388, 389, 393, 394, 396, 399, 400
Atatürk, Mustafa Kemal 47, 51, 52, 58, 59, 81, 82, 83, 84, 85, 293, 294, 296, 413
Atlantik Şartı (1941) 148, 166, 199
Attlee, Clement 160, 173
Auschwitz 309, 403, 425
avro bölgesi 26
Avrupa 7, 13, 20, 22, 24, 26, 27, 28, 30, 31, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 51, 52, 54, 55, 56, 59, 62, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 76, 77, 79, 81, 86, 87, 88, 91, 92, 94, 96, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 124, 125, 126, 128, 130, 131, 133, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 156, 158, 163, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 174, 175, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 185, 186, 195, 196, 197, 198, 200, 201, 202, 204, 205, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 215, 216, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 228, 232, 233, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 243, 244, 245, 247, 248, 249, 250, 252, 254, 255, 257, 258, 259, 262, 263, 266, 269, 271, 272, 273, 276, 278, 284, 288, 291, 292, 296, 298, 300, 301, 302, 303, 304, 309, 310, 311, 319, 321, 322, 324, 325, 327, 329, 331, 332, 333, 335, 336, 339, 341, 343, 344, 348, 351, 353, 354, 355, 356, 357, 360, 361, 363, 364, 366, 371, 372, 374, 375, 377, 379, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 392, 393, 394, 397, 400
Avrupa Adalet Divanı 202, 321
Avrupa Birliği 22, 110, 151, 172, 198, 219, 221, 240, 241, 248, 263, 310, 325, 329, 375
Avrupa Ekonomik Topluluğu 202, 221
Avrupa Kömür 151
Avustralya 35, 64, 65, 66, 71, 98, 105, 106, 107, 118, 120, 121, 122, 123, 127, 128, 140, 141, 146, 199, 205, 221, 249, 263, 286, 333, 334, 337, 338, 351, 354, 397
Avusturya 30, 40, 43, 44, 45, 69, 70, 75, 88, 91, 118, 135, 137, 144, 238, 271, 300, 308, 341, 364
Avusturya-Macaristan 40, 43, 44, 45, 69, 75, 88, 144, 300, 308, 364
Aydınlanma 7, 27, 232, 243, 332
Ayı Hector 186
Ayodhya 217
Azerbaycan 186, 366
Aziz Augustinus 247
Azouvi, François 309, 403

B
Babür İmparatorluğu 233
Bacon, Francis 278
Baden-Powell, Robert 73
Badiou, Alain 32, 276, 390
Badoglio, Pietro 133

Bağlantısızlar Hareketi 149
Bahloul, Joëlle 340, 403
Baldwin, Stanley 91, 101, 107, 138
Balfour, Arthur 47, 50, 55, 157, 403, 426
Balkanlar 35, 43, 44
Balkan Savaşları (1911-1914) 51, 59, 69, 306, 324
Bandung Konferansı 149, 162
Bangladeş 194, 259, 264, 311, 312, 362, 372, 394
Baoshi, Fu 274
Barış Gönüllüleri 236
Barth, Karl 286, 300, 403
Barthold, Wilhelm (Vasily) 233, 403
Bashford, Alison 73, 360, 403
Bataan "ölüm yürüyüşü" 140
Bataklık Arapları 82, 314, 368
Batista, Fulgencio 87, 176, 204, 299
Batı Almanya (Federal Almanya Cumhuriyeti) 99, 170, 186, 200, 212, 213, 221, 222
Batı Şeria 302, 369
Bauman, Zygmunt 389, 403
BBC 55, 103, 282, 310
Beach Boys 183
Beatles 183, 281, 283
Beckett, Samuel 280, 401
Belçika 42, 56, 65, 124, 125, 196, 197, 198, 258, 313, 364, 365, 375
Belçika Kongo'su 56
Bell, David A. 25, 421
Bell, Gertrude 49, 403
Benares Hindu Üniversitesi 259
Benedict, Ruth 235, 403, 421
Bengal 39, 159, 193, 305, 311, 338, 345, 352, 356, 410
Berber 55, 371
Berg, Alban 281
Beria, Lavrentiy 168
Berlin Antlaşması (1885) 56
Berlin Duvarı 200, 209, 222
Berlin Olimpiyatları 261
Bernal, Martin 232, 404
Berners-Lee, Tim 264
Besant, Annie 250, 270
Beş Yıllık Plan (Rusya) 189
Bethencourt, Francisco 24, 333, 404
Betjeman, John 281
Bhabha, Homi 337, 404
Bhagwati, Jagdish 241
Bharatiya Janata Partisi 22, 217, 378
Bhindranwale, Jarnail Singh 217, 218
Bikaner Mihracesi 325
Birinci Çeçen Savaşı (1994-1996) 366
Birinci Çinhindi Savaşı (1946-1954) 161
Birinci Çin-Japonya Savaşı (1894-1895)
Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) 13, 20, 30, 34, 37, 39, 40, 44, 47, 49, 50, 52, 53, 54, 56, 58, 59, 61, 63, 64, 68, 69, 70, 80, 82, 86, 87, 89, 91, 99, 100, 102, 103, 105, 106, 115, 118, 120, 130, 131, 132, 133, 135, 140, 141, 148, 152, 155, 166, 249, 268, 270, 271, 280, 284, 298, 299, 300, 306, 307, 308, 313, 323, 324, 354, 360, 366, 392, 393
Birinci Körfez Savaşı (1990-1991) 209, 214, 368, 381
Birleşik Krallık 25, 49, 65, 85, 102, 107, 112, 120, 122, 127, 151, 152, 180, 204, 220, 228, 263, 310, 381, 384
Birleşik Krallık Hazinesi 122
Birleşmiş Milletler (BM) 30, 133, 149, 159, 178, 198, 199, 237, 323, 328, 329, 334, 361, 365
Bismarck, Otto von 78, 112
Black and Tans 101
Blackett, James 228
Blair, Tony 314, 367, 384, 425
Blériot, Louis 37, 229
Blum, André Léon 114
Blyden, Edward 325
BM Güvenlik Konseyi 330
Boas, Franz 234, 235, 397
Boellstorff, Tom 255, 256, 404, 421
Boko Haram 29, 253, 301, 316
Bolivya 204, 260, 319
bölünme savaşları 29, 30, 198, 267, 363, 373, 392, 395, 397
Bonn 172
Borç 347
Borges, Jorge Luis 280
Bose, Subhas Chandra 11, 140, 153
Bosna 364, 365, 392
Bosnalı Müslümanlar 45
Botha, Louis 56
Botha, P. W. 224
Bourdieu, Pierre 373
Boxer Ayaklanması (1900) 38, 61, 64
Brahmo Samaj 244
Brandt, Willi 222

Braudel, Fernand 29, 233, 404
Brejnev, Leonid 94, 376
Breton, André 272, 376
Bretton Woods Konferansı (1944) 179
Brezilya 23, 39, 67, 127, 203, 204, 236, 237, 263, 351, 360, 362, 373, 380, 381, 387, 392, 400
Britanya 11, 13, 14, 17, 20, 22, 24, 30, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 81, 82, 84, 85, 87, 88, 89, 91, 95, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 116, 120, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 148, 150, 151, 152, 153, 154, 157, 158, 159, 160, 161, 166, 170, 171, 172, 173, 178, 179, 180, 182, 188, 192, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 205, 208, 209, 213, 215, 220, 221, 227, 229, 233, 234, 236, 239, 244, 245, 250, 252, 253, 255, 256, 257, 258, 259, 265, 270, 278, 281, 282, 283, 290, 293, 294, 295, 296, 298, 309, 310, 316, 318, 319, 322, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 331, 333, 334, 335, 338, 339, 341, 342, 343, 347, 348, 349, 358, 361, 364, 367, 369, 371, 375, 379, 381, 384, 386, 388, 398
Britanya Batı Afrika'sı Ulusal Kongresi 107
Britanya İmparatorluğu 13, 35, 36, 104, 109, 110, 179, 233, 298
Britanya Komünist Partisi 100
Britanya Mandası 157
Britanya-Rusya Antantı 46
Britanya Sömürge Bürosu 108, 110
Britten, Benjamin 279
Brooks, Collin 134, 406
Brüning, Heinrich 125, 126
Buchan, John 58
Buck, Pearl 298, 405
Budizm 96, 244, 254, 286, 287, 288, 289, 293, 301, 341, 342, 360
Buenos Aires 280, 353
Bukharin, Nikolai 93, 94
Bunche, Ralph 328
burjuva Hinduizmi 345
Burma 138, 140, 141, 143, 144, 148, 153, 156, 157, 159, 160, 161, 164, 166, 236, 315, 387, 402, 405
Burroughs, William 254
Bush, George W. 219, 240, 314, 367, 369, 382, 383, 386
bushido 80, 86, 293
Butler, Rab 173
Butskellcilik 173
Büyük Bunalım (1929-1938) 64, 65, 77, 78, 90, 104, 105, 107, 113, 117, 118, 121, 128, 151, 328, 384, 387
Büyük Durgunluk (2008-2015) 119, 241, 363, 388, 392, 394, 400
Büyük İleri Atılım 188, 189, 190, 258, 310, 347, 352, 394
Büyük Kalküta Katliamı (1946) 311
Büyük Petro 95
Büyük Sırbistan 365
Büyük Toplum 184

C-Ç
Cain, P. J. 36, 410
Callas, Maria 281
Cambridge Üniversitesi 13, 22, 55, 135, 159, 283, 426
Cameron, David 55, 386
Cao Dai 289
Cape Kolonisi 262
Capone, Al 103, 321
Carter, Jimmy 181, 187, 188, 219, 405
Castro, Fidel 177, 187, 204, 277, 299, 380, 381
Cavaca 341
Cezai Soruşturma Dairesi 72
Cézanne, Paul 269
Chagall, Marc 279, 401
Chamberlain, Neville 137
Chandavarkar, Rajnarayan 348, 421
Chávez, Hugo 372, 381, 405, 412
Chicago 13, 20, 29, 37, 104, 139, 170, 233, 235, 240, 242, 245, 259, 275, 280, 288, 321, 353, 380, 384, 389, 396, 398, 403, 404, 405, 406, 408, 410, 411, 412, 414, 421, 422
Chicago Çocukları 380
Chrysler 229
Churchill, Winston 42, 47, 55, 132, 136, 141, 144, 170, 173, 305, 393
CIA 176, 203, 319, 367
cihat yönetimi 287
Cinayet 304, 317
Cinnah, Muhammed Ali 160, 214, 252, 262, 311, 343

cinsel devrim 249
Cinsellik 243, 249, 252, 318
cinsiyet eşitliği 153, 249, 250, 253
Clark, Christopher 10, 11, 18, 20, 40, 69, 112, 131, 189, 265, 405
Clinton, Bill 220, 369, 383
Cohen, Deborah 26, 178, 405, 422
Cohn, Bernard 236
Cole, G. D. H. 100, 293, 365, 367, 405, 425
Collingham, Lizzie 151, 405
Collins, Michael 102
Columbia Üniversitesi 227
Comte de Gobineau 334
Çonçing 164
Coomaraswamy 270, 405
Copley, Antony 276, 405
Corfu 325
Croix-de-Feu 114, 124
Cumhuriyetçi Parti 147, 382, 386
Curzon, Lord (George) 68, 73, 112, 262
çalışma kampları 261
Çavuşesku, Nikolay 209
Çay Partisi hareketi 385, 386, 389
Çeçenistan 253, 364, 366
Çekoslovakya 52, 91, 92, 99, 137, 142, 169, 170, 209, 212, 375
Çin 15, 17, 19, 23, 27, 28, 31, 32, 35, 44, 45, 54, 61, 62, 63, 64, 69, 76, 79, 84, 85, 86, 88, 94, 96, 121, 124, 128, 130, 132, 134, 135, 140, 143, 145, 149, 150, 153, 156, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 175, 177, 178, 179, 181, 183, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 195, 203, 205, 206, 207, 208, 210, 214, 215, 216, 222, 231, 232, 236, 238, 239, 241, 246, 252, 253, 255, 258, 260, 261, 264, 265, 266, 268, 270, 271, 273, 274, 275, 276, 277, 279, 281, 284, 290, 292, 293, 298, 301, 307, 310, 317, 318, 319, 320, 327, 330, 332, 339, 350, 354, 355, 358, 361, 363, 364, 367, 370, 373, 374, 375, 376, 377, 379, 380, 386, 387, 388, 389, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401
Çin Deniz Gümrük Hizmetleri 84
Çing İmparatorluğu 38, 64
Çin Halk Cumhuriyeti 165
Çinhindi 35, 49, 91, 107, 109, 115, 138, 141, 143, 145, 148, 150, 151, 152, 153, 156, 159, 160, 161, 162, 163, 166, 171, 194, 195, 198, 259, 287, 292, 300, 326, 346
Çinhindi savaşları (1950-1975) 143
Çin İç Savaşı (1924-1925) 156, 163
Çin Kalkınma Bankası 388
Çin Komünist Partisi 85, 162, 215
Çin-Sovyet ayrılığı 187

D
Dağıstan 366
Dahrendorf, Ralf 391, 392
Dalí, Salvador 278
Dalitler 109
Danimarka 99, 116, 120
D'Annunzio, Gabriele 88, 133, 392
d'Argenlieu, Amiral Georges Thierry 145
Darling, Malcolm 347
Darül İlim, Deoband 259
Darwincilik 245
Das, Bhagwan 247, 412
Dayanışma 209, 212, 292
Deakin, William 144
de Gasperi, Alcide 171
de Gaulle, Charles 142, 152, 170, 172, 195, 200, 202, 300, 411
de Klerk, F. W. 224
Delhi 20, 27, 60, 123, 149, 193, 218, 247, 248, 276, 294, 312, 318, 326, 339, 349, 353, 358, 402, 405, 409, 412, 413, 416, 417, 418, 420, 425
Demir Perde 144, 207
demokrasi 31, 77, 92, 98, 99, 100, 102, 104, 160, 181, 193, 195, 205, 211, 216, 218, 225, 232, 245, 293, 305, 343, 346, 372, 374, 377, 380, 381, 385, 386
Déon, Michel 279
de Rivera, Miguel Primo 76, 91, 92, 115
Derrida, Jacques 203, 280, 337, 396, 406
de Toulouse-Lautrec, Henri 319
Detroit 184, 399
de Valera, Eamon 298
Devji, Faisal 20, 60, 199, 293, 366, 369, 406
devlet kapitalizmi 126, 215
Dewey, John 100, 183, 248, 396, 406
Dharmapala, Anagarika 288
Diaz, Porfirio 67, 68
Diem, Ngo Dinh 187
Dien Bien Phu, Muharebe (1954) 145, 162, 185
Dietrich, Marlene 275
din 18, 19, 28, 30, 32, 59, 89, 193, 206, 214, 219, 220, 226, 232, 244, 256, 257,

261, 265, 269, 286, 287, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 316, 332, 342, 345, 367, 398
Dinkalar 287, 315
Dirac, Paul 228
Dirks, Nicholas 333, 406
Dix, Otto 272
Doğu Almanya 92, 169, 170, 186, 202, 206, 212, 213, 222, 245, 261, 374, 375
Doğu Hindistan Şirketi 378
Doğu Pakistan 160
Doi Moi 216, 241, 277
Dominik Cumhuriyeti 204
domino etkisi 187
Dominyon Senatosu 105
Domuzlar Körfezi (1961) 204
Dörtlü Çete 190, 214
Dört Mayıs Hareketi (1919) 61, 62, 72
Drang nach Osten 121
Dresden, bombalama 142, 425
Dreyfus Olayı 300
Dubois, W. E. B., 325, 406
Duchamp, Marcel 284
Dumont, Louis 237
Dünya Bankası 30, 240, 330, 383, 386, 400
Dünya Dinler Parlamentosu (1893) 37, 288, 398
Dünya Sağlık Örgütü (WHO) 330, 358
Durkheim, Emile 235, 242
Dürziler 158, 343
Dylan, Bob 282, 283

E
Ebert, Friedrich 113, 114
Ebola 330, 352, 353
Edo devleti 321
Eichmann, Adolf 310
Einstein, Albert 95, 226, 228
Eisenhower, Başkan Dwight 147, 173, 174, 175, 418
Eisenstein, Sergei 273, 275, 404
Ekonomik Fırsat Yasası (1964) 184
ekonomik gelişme 122
El-Ezher 84, 295
Eliot, T. S. 271
El-Kaide 301, 316, 366, 369, 392
el-Şakir, Besim 284
El Shakry, Omnia 349, 407
Emden, savaşgemisi 42, 59
Emin El-Hüseyni, Hacı 136
Emin, Tracey 136, 284
Emperyalizm 31, 54, 61, 130
Endonezya 140, 148, 151, 162, 163, 192, 197, 200, 205, 255, 256, 313, 326, 327, 332, 341, 346, 360, 362, 383, 394, 400
Endonezya Komünist Partisi (EKP) 192
Engels, Friedrich 32, 236, 418
Enlai, Zhou 189, 276
Erdoğan, Recep 302, 388
Ermeni soykırımı 306
Esad ailesi 370
eşcinsel hakları 256, 263, 302
Eş-Şebab 316
Estonya 168
Etiyopya 79, 88, 121, 130, 132, 133, 134, 135, 171, 296, 371, 393
Evans-Pritchard, E. E. 235, 237, 387, 422
Evans, Sir Arthur 90, 91, 114, 126, 191, 232, 235, 237, 272, 387, 407, 422
Evrensel Irklar Kongresi (1911) 335

F
Facebook 252, 264, 265, 381
Falanjist 115
Falkland Savaşı (1982) 204, 222
FARC 380
Farsça 338
fasci 87
Faşizm 77, 78, 87
FBI, Federal Soruşturma Bürosu 72, 389
Ferdinand, Arşidük Franz 40, 69, 216
Ferguson, Niall 40, 265, 331, 407
Filipinler 65, 140, 143, 183, 216, 257, 321, 394
Filistin 13, 46, 47, 48, 50, 59, 135, 136, 157, 158, 179, 204, 258, 295, 341, 368, 369, 370
Finlandiya 39
Firth, Raymond 234, 235, 407
Fischer, Fritz 40, 269, 408
Fiume 88, 309
Flanders 55
FLN 197, 371
Fonda, Jane 250
Ford 31, 229, 236
Ford, Gerald 188
Ford, Henry 139
Ford Vakfı 236
Foreman, George 262, 263, 410

Formosa 177
Foucault, Michel 72, 203, 244, 246, 252, 261, 280, 315, 317, 333, 373, 389, 408, 418
Franco, General Francisco 77, 78, 80, 92, 115, 121, 136, 176, 200, 257, 279, 299, 308, 416
Fransa 19, 24, 27, 36, 38, 40, 41, 42, 43, 46, 48, 49, 51, 55, 57, 59, 62, 64, 66, 69, 70, 71, 72, 75, 76, 81, 84, 87, 88, 89, 95, 99, 103, 106, 107, 108, 110, 111, 113, 114, 116, 119, 120, 124, 125, 126, 132, 134, 137, 138, 139, 142, 144, 145, 148, 151, 152, 160, 161, 166, 170, 171, 172, 177, 190, 195, 196, 200, 201, 202, 209, 213, 221, 222, 230, 233, 234, 245, 257, 258, 269, 279, 296, 300, 301, 309, 315, 319, 329, 331, 335, 343, 356, 361, 365, 375, 376, 384, 395
Fransa Karşıtı Savaş 161
Fransa'nın Denizaşırı Toprakları 166
Fransa-Prusya Savaşı 257
Fransızca 66, 162, 196, 216, 271, 337, 339, 340, 375
Fransız Çinhindi 35, 107, 138, 161
Fransız Devrimi (1789) 23
Fransız İmparatorluğu 300, 334
Fransız Komünist Partisi 171
Frazer, James 234
Frazier, Joe 262, 263, 410
Freikorps 75, 91, 114
Freud, Lucian 278
Freud, Sigmund 37, 246
Friedman, Milton 130, 208, 220, 238, 240, 381, 408, 417
Fritsch, Theodor 90
Fry, Roger 273
fuhuş 319, 321
Fukuyama, Francis 23, 211, 390, 408
Furnivall, J. S. 347

G
Gadgil, D. R. 346, 347, 348
Gaitskell, Hugh 173
Galler 220, 337
Galton, Francis 73, 361
Gana 197, 199
Gandhi, Rajiv 312
Gandhi, Sanjay 194
Gandi, İndira 193, 194, 217, 218, 250, 311
Gandi, Mohandas 37, 59, 60, 396
Gapon, Papaz 292
Gates, Bill 182
Gaudier-Brzeska, Henri 269
Gauguin, Paul 269
Gazze Şeridi 302, 369
Geertz, Clifford 236
Gelibolu 35, 47, 65, 106
Gellner, Ernest 236
Genç Komünist Öncüler 258
gençlik kültürü 182
Genetik 228
George, Lloyd 45, 46, 51, 53, 104, 110, 122, 123, 136, 155, 187, 211, 219, 235, 240, 241, 262, 314, 321, 367, 369, 372, 382, 383, 400, 402, 403, 405, 410, 414
Geuss, Raymond 248, 408
göç 39, 76, 106, 119, 183, 205, 255, 321, 332, 333, 334, 353, 354, 355, 360, 362, 375, 380, 384
Goebbels, Joseph 90
Golwalkar, M. S. 80
Gong, Falun 290
Gönüllü Ordu 152
Goody, Jack 236
Gorbaçov, Mikhail 209, 211, 212, 215, 219, 220, 222, 224, 373, 374
Gove, Michael 24
Goya, Francisco 304
Gracey, General Douglas 145
Gramsci, Antonio 327
Grant, Madison 80, 191, 334, 407, 409
Graves, Robert 27, 271, 410
Greenmantle 58
Greenpeace 320
Green, T. H. 352, 380, 396, 409, 416
Grey, Edward 69
Griebel, Otto 271
Grigg, James 123
Groys, Boris 276, 277, 284, 285, 409, 424
Guantanamo Körfezi 367
Guatemala 67, 176
Guevara, Che 177, 204, 249, 372, 406
Guldi, Jo 25, 26, 362, 409
Güney Afrika 35, 39, 56, 59, 66, 69, 105, 123, 125, 166, 176, 183, 198, 199, 200, 207, 208, 212, 218, 221, 223, 224, 244, 252, 261, 263, 264, 288, 313, 329, 333, 334, 342, 348, 349, 361, 379
Güney Çin Denizi 31, 32, 320, 330, 376

Güneydoğu Asya 27, 39, 44, 64, 109, 118, 132, 135, 139, 143, 145, 148, 149, 153, 160, 161, 162, 166, 167, 178, 182, 183, 187, 190, 193, 216, 288, 292, 293, 326, 329, 330, 339, 341, 343, 349, 361, 376, 387, 393, 394
Güney Kore 29, 143, 178, 185, 210, 215, 282, 302, 377
Güney Mançurya Demiryolu Şirketi 31, 134
Güney Rodezya 108, 201
Güney Sudan 315, 371
Güney Vietnam 290, 321

H
haberleşme 86, 116, 186, 229, 266, 288, 294, 299, 315, 336, 352, 364, 390
Habermas, Jürgen 72, 203, 344
Haddon, A. C. 234
Haiti 328
halı bombardımanı 304
Halk Cephesi 107, 112, 115, 300
Halk Komiserleri Konseyi 112
Hamas 22, 302, 369
Hardt, Michael 24, 28, 32, 395, 409
Hatcher, Brian 345, 410
Hatta, Mahomed 114, 163, 281, 293, 334, 374, 392
Haydarabad 159
Hayek, F. A. 179, 208, 220, 238, 240, 399, 421
Hedgewar, K. B. 217
Heidegger, Martin 113, 247, 409
Hemingway, Ernest 155, 273
Hicaz 44, 45, 46, 50, 51, 290
Hicaz Demiryolu 45
hidrojen bombası 226
Higgins, H. B. 334
Hilafet 59, 60, 307
Hilferding, Rudolf 28, 238
Hill, Christopher 180, 425
Himmler, Heinrich 309
Hindenburg, Mareşal Paul von 42, 90, 126
Hindistan 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 29, 35, 38, 39, 42, 44, 47, 48, 49, 54, 55, 57, 59, 60, 62, 68, 69, 71, 99, 107, 109, 110, 111, 116, 118, 121, 122, 123, 124, 127, 135, 140, 145, 146, 148, 149, 151, 152, 153, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 171, 179, 183, 187, 192, 193, 194, 195, 196, 198, 200, 205, 207, 208, 217, 218, 224, 229, 231, 232, 233, 234, 236, 239, 241, 246, 250, 252, 253, 256, 259, 260, 262, 263, 264, 265, 266, 268, 270, 273, 280, 283, 284, 287, 290, 293, 294, 295, 301, 302, 307, 309, 311, 312, 313, 318, 319, 324, 326, 327, 328, 330, 332, 338, 339, 341, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 352, 354, 355, 357, 359, 362, 366, 367, 368, 372, 373, 377, 378, 379, 387, 388, 389, 390, 392, 393, 394, 397, 400
Hindistan'ın bölünmesi 294, 311, 312
Hindistan Ulusal Kongresi 38, 99, 109, 110, 151, 192, 194, 217, 224, 232, 239, 294, 343, 344
Hindistan Ulusal Ordusu 140, 153, 171
Hinduizm 244, 254, 259, 286, 287, 288, 289, 294, 341, 342, 360
Hindu Mahasabha 344
Hindutva 80, 167, 217, 294, 301, 327, 342, 378, 388, 418
Hintçe 273, 339, 341
Hint Okyanusu 42
Hint Ordusu 46
Hiperenflasyon 113
Hirohito, İmparator 80, 85, 86, 127, 135, 143, 235
Hiroşima 54, 143, 177, 180, 228, 304, 309
Hirst, Damien 284
histoire croisée 24
Hitler, Adolf 19, 75, 77, 78, 80, 87, 90, 91, 94, 95, 102, 112, 113, 114, 115, 121, 126, 131, 137, 138, 139, 142, 261, 272, 283, 299, 308, 309, 316, 325, 335, 407, 411, 412, 422
Hitler Gençliği 80
Hizbullah 22
Hıristiyan Bilim 276, 289
Hıristiyanlık 41, 96, 220, 247, 286, 287, 289, 297, 300, 301, 341, 342, 375
Hırvatistan 365
Hobsbawm, Eric 21, 28, 33, 95, 101, 130, 180, 208, 381, 392, 410, 423
Ho Chi Minh 80, 107, 145, 161, 162, 163, 187, 216, 293, 327, 404, 407
Hockney, David 278
Hodgson, Marshall G. S. 29, 289, 410
Ho, Engseng 27, 80, 107, 145, 161, 162, 163, 187, 188, 216, 277, 293, 327, 377, 404, 407, 410

Hollanda 98, 111, 116, 138, 139, 140, 150, 151, 159, 162, 163, 195, 200, 249, 288, 326, 327, 341, 342, 348, 356
Hollywood 104, 141, 182, 183, 272, 358
Hong Kong 85, 210, 215, 280, 283, 319, 327, 337, 339, 372, 376, 377, 411, 424
Hongzhang, Li 62
Hopkins, A. G. 26, 28, 29, 36, 45, 335, 410, 425
Horthy, Miklos 300
House, Edward M. 202, 324, 384, 414
Howard, Michael 37, 57, 69, 87, 128, 176, 177, 202, 227, 228, 265, 324, 348, 352, 391, 408, 410, 418
Hughes, Billy 106, 228, 410
Hugo, Victor 220, 289, 372, 381, 405, 412, 420
Humeyni, Ayetullah Ruhullah 57, 213
Husain, M. F. 284
Hüseyin, Mekke Şerifi 46, 50
Hüseyin, Saddam 82, 96, 209, 214, 284, 314, 365, 367, 368, 370
Husserl, Edmund 247
Hutular 314
Hyam, Ronald 254, 410

I-İ
IBM 182
I. Faysal, Kral 82
II. John Paul, Papa 212
IRA 221
Irak 29, 30, 32, 44, 46, 47, 48, 51, 52, 58, 62, 81, 82, 84, 107, 111, 138, 148, 158, 159, 209, 213, 214, 232, 234, 235, 253, 284, 295, 301, 314, 315, 316, 318, 324, 343, 352, 364, 365, 367, 368, 369, 370, 372, 373, 377, 386, 392
Irgun 157
Iriye, Akira 21
Irk 102, 103, 335
ISI 368
IŞİD 22, 29, 190, 253, 265, 301, 314, 316, 369
ırk teorisi 309
İbranice 305, 340
İkbal, Muhammed 100, 244, 294, 396
İkinci Dünya Savaşı 43, 54, 69, 85, 87, 91, 92, 93, 99, 102, 104, 107, 110, 111, 118, 120, 122, 124, 126, 128, 129, 130, 131, 132, 141, 146, 147, 151, 152, 153, 156, 157, 159, 162, 166, 167, 179, 180, 181, 193, 195, 196, 199, 205, 210, 224, 227, 228, 229, 236, 239, 240, 250, 253, 265, 280, 281, 283, 296, 298, 299, 300, 301, 304, 306, 307, 308, 310, 327, 354, 356, 360, 361, 383, 393, 394
iklim değişikliği 24, 400
İktisat 119, 129, 238, 331, 348, 382, 399
İlerici Yazarlar Hareketi 273, 283
il miracolo economico 171
İngiliz-Boer Savaşı 39, 56, 66
İngilizce 64, 65, 146, 221, 233, 248, 259, 271, 337, 338, 339, 341, 344, 398
İngiliz Devrimi 22
İngiliz-Muhammedî hukuku 341
İngiltere-Mısır Antlaşması 83
insan hakları 310, 330
İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi 328, 398
insani müdahale 174, 330, 342, 365
internet 29, 227, 264
İnterpol 317, 321
İpili Fakir 135, 136
İran 13, 35, 38, 39, 49, 52, 54, 55, 57, 58, 79, 81, 82, 83, 84, 174, 181, 190, 192, 207, 208, 213, 214, 219, 224, 295, 301, 367, 368, 369, 377, 392, 393
İran Kazak Tugayı 83
İran-Kontra Skandalı 219
İrlanda 38, 65, 101, 102, 106, 158, 201, 218, 257, 298, 316, 337
İrlanda Özgür Devleti 101
İsa 287, 288
işçi grevleri 102, 122
işçi sınıfı 27, 43, 47, 68, 79, 94, 95, 154, 188, 298, 356, 393, 399
İskoç Ulusal Partisi 375
İskoçya 220, 298, 337, 370
İslam 29, 38, 41, 44, 51, 83, 96, 192, 195, 209, 214, 217, 232, 244, 254, 259, 265, 286, 287, 289, 294, 295, 296, 297, 301, 302, 307, 342, 366, 369
İslamcılık 211, 366, 378, 395
İspanya 11, 30, 37, 55, 75, 79, 88, 89, 91, 92, 114, 115, 116, 132, 136, 137, 146, 176, 200, 257, 279, 290, 298, 299, 307, 308, 384, 386, 393
İspanyolca 337
İsrail 44, 50, 96, 156, 157, 158, 159, 188, 195, 198, 200, 214, 302, 308, 310, 311, 313, 315, 330, 367, 368, 369, 392

İsrail Savunma Kuvvetleri 198
İstihdam Geliştirme İdaresi 104, 129
İsveç 98, 120, 335
İsviçre 42, 83, 272
İtalya 17, 39, 51, 62, 77, 78, 79, 87, 88, 89, 91, 92, 96, 101, 107, 114, 115, 128, 130, 132, 133, 134, 136, 140, 141, 144, 146, 148, 150, 170, 171, 172, 177, 200, 201, 210, 218, 221, 222, 252, 260, 271, 279, 296, 298, 299, 301, 320, 321, 325, 353, 356, 375, 386

J
Jackson, Michael 115, 155, 161, 183, 195, 278, 411
Jamaika 110, 111
Jamia Millia Islamia 111
Janata Partisi 22, 194, 217, 378
Japonya 15, 35, 38, 39, 45, 54, 61, 62, 64, 69, 79, 84, 85, 86, 89, 96, 104, 114, 116, 118, 120, 121, 124, 125, 127, 128, 130, 132, 134, 135, 139, 140, 143, 147, 148, 150, 151, 153, 156, 161, 165, 172, 177, 178, 179, 181, 182, 215, 216, 236, 264, 273, 275, 284, 293, 307, 311, 317, 321, 324, 325, 329, 351, 353, 354, 376, 377, 382, 383, 384, 385, 386, 399
Japonya Merkez Bankası 382, 383
Jeanne d'Arc 289
Jedi-izm 290
Jevons, Stanley 238
Jin, Ba 273
Jobbik Partisi 375
Jobs, Steve 182
Johnson, Lyndon B. 11, 182, 183, 184, 187, 192, 218, 219, 379, 411, 426
Joseph, Keith 23, 36, 90, 147, 174, 220, 325, 334, 341, 383, 406, 407, 418
Judt, Tony 171, 202, 210, 221, 222, 310, 411
Jung, Carl 37, 246, 283, 411
Junker sınıfı 36

K
Kaddafi, Muammer 96, 370
kadın hakları 66, 102
kadınların eğitimi 253
kadınların oy hakkı 39, 102, 112
Kafka, Franz 37, 270, 405
Kagame, Paul 314
Kahlo, Frida 68, 276
Kakuzo, Okakura 270, 411
Kalküta 233, 259, 270, 311, 353
Kalküta Sanat Okulu 270
Kamboçya 188, 190, 191, 205, 301, 310, 313
Kanada 35, 39, 66, 69, 105, 106, 120, 128, 150, 175, 199, 205, 221, 266, 301, 337, 351, 354, 388, 397
Kandinsky, Wassily 269, 272, 278, 408
Kandy krallığı 313
Kanji, Ishiwara 86, 416
Kapila, Shruti 20, 58, 80, 217, 218, 311, 312, 411, 423
Kara Panterler 183
Karayipler 38, 108, 110, 171, 180, 203, 255, 335, 343
Katolik Kilisesi 96, 115, 116, 200, 204, 255, 257, 279, 290, 292, 298, 299, 301
Kay-şek, Çan 80, 84, 134
Kay-şek, Madam Çan 250
Kazakistan 93, 168, 292
Keltçe 337
Kennedy, Jacqueline 253
Kennedy, John F. 170, 173, 181, 182, 183
Kentleşme 317
Kenya 56, 108, 109, 124, 136, 141, 161, 166, 196, 199, 235, 278, 310, 334, 344, 367, 379, 402, 404, 407, 419
Kenyatta, Jomo 197, 235, 278
Kenyatta Üniversitesi 278
Keynes, John Maynard 73, 118, 119, 123, 130, 175, 178, 179, 238, 239, 240, 335, 360, 399, 406, 412, 418, 425
kimyasal silahlar 135
Kindleberger, Charles 119, 130, 412
Kirchner, Cristina 381
Kıptiler 84
Kırgızistan 39
kız bebeklerin öldürülmesi 318
Kızılay Derneği 324
Kızıl Haç 324
Kızıl Kmerler 191
Kızıl Muhafızlar 189, 190, 260
Kızıl Ordu 168, 169, 170
Kızıl Tugaylar 200
Knossos 232
Kolombiya 67, 204, 380
kolonlar 195, 340
Komintern 323, 326, 327

Komünist Parti (Çinhindi) 115
Komünist Parti (İtalya) 170
Komünizm 77, 78, 93, 222, 286, 289
Konfrontasi 192
Kongo 56, 124, 125, 187, 196, 197, 198, 205, 258, 288, 313, 314, 341, 352, 394, 400
Kore 29, 64, 86, 134, 143, 147, 163, 165, 174, 175, 177, 178, 181, 185, 187, 188, 192, 198, 205, 207, 210, 215, 216, 261, 282, 283, 292, 302, 319, 361, 377, 389
Korekiyo, Takahashi 128
Korkunç İvan 95
Korsika 36, 375
Kosova 365
Kosta Rika 176
K-pop 260, 283
Kral I. Faysal 82, 92
Kraliyet Hava Kuvvetleri 49, 138
kredi balonu 216
Krugman, Paul 23, 130, 216, 241, 386, 412
Kruşçev, Nikita 94, 168, 173, 181, 185, 186, 187, 188, 190, 211
Küba 87, 143, 176, 181, 182, 183, 187, 198, 200, 204, 205, 228, 277, 299, 380, 381, 394
Küçük Toprak Sahipleri Partisi (Macaristan) 169
Kudüs 47, 50, 107, 136, 157, 158, 159, 199
Kudüs Müftüsü 136, 157, 159
Ku Klux Klan 104
Kültür Devrimi 189, 190, 191, 207, 232, 235, 245, 247, 258, 276, 292, 293, 310, 376, 394
Kur'an 45
küresel ısınma 361
küreselleşme 23, 25, 26, 28, 33, 206, 285, 317, 330, 331, 372, 375, 376, 395
Kürtler 52, 82, 316, 369
kurtuluş teolojisi 299
Kusama, Yayoi 284
Kutub, Seyyid 111
Kuveyt 209, 365, 368
Kuzey İrlanda 101, 316
Kuzey Kore 165, 205, 210, 261, 292, 377, 389
Kuzey Kutbu 286, 320
Kuzey Vietnam 145, 162, 163, 165, 185, 187, 310
Kwantung Ordusu 134

L
Lacan, Jacques 246
Ladin, Usame Bin 366, 367, 368
Lang, Fritz 271
Lascaux 230
Laski, Harold 100, 123, 347
latifundia 89, 91
Latin Amerika 19, 27, 28, 29, 31, 38, 39, 68, 77, 79, 81, 87, 88, 103, 114, 118, 125, 126, 146, 147, 176, 180, 193, 203, 204, 205, 206, 211, 219, 222, 236, 237, 249, 257, 263, 266, 287, 290, 299, 317, 321, 330, 332, 336, 355, 363, 371, 372, 377, 380, 382, 387, 389, 394
Lawrence, T. E. 50, 101, 425
Leach, Edmund 236, 287, 412
lebensraum 33
Le Corbusier 280, 406
Le Duan 188, 216
Lega Nord 375
Leninizm 327, 372
Lenin, Vladimir 31, 32, 36, 68, 74, 76, 81, 93, 94, 99, 121, 128, 211, 245, 248, 258, 291, 326, 395, 412, 414, 424
Leopold, Kral 56
Leow, Rachel 318, 319, 424
Leşker-i Tayyibe 367
Letonya 168, 374
Levi, Primo 155
Lévi-Strauss, Claude 236, 237, 287, 397, 410, 412
Lewis, Sinclair 83, 234, 273, 286, 288, 358, 407, 413, 424
Leyland 229
Liberal Demokrat Parti 178, 216, 385
Liberya 314
Libya 44, 48, 51, 133, 171, 296, 364, 370, 424
Liebknecht, Karl 75, 112
Lisenko, T. D. 227
Lissitzky, El 275
Litvanya 168, 374
Llosa, Mario Vargas 280
Lombroso, Cesare 322, 409
Londra Ekonomi Okulu 235, 240
longue durée 25, 27
Louis, William Roger 37, 47, 56, 57, 87, 102, 107, 128, 131, 143, 144, 157, 158, 160, 166, 176, 202, 227, 228, 229, 230, 237, 272, 324, 331, 348, 352, 391, 392, 402, 410, 413, 425, 426

Lowry, L. S. 278
Lübnan 46, 48, 49, 50, 52, 148, 158, 253, 258, 295, 302, 313, 343, 392
Ludendorff, Erich 75
Lugard, Lord (Frederick) 108
Lumumba, Patrice 187, 198, 313
Luther King, Martin 183, 184, 398
Luxemburg, Rosa 75, 112, 308

M
Macaristan 40, 43, 44, 45, 69, 75, 88, 142, 144, 169, 170, 173, 185, 186, 190, 205, 209, 210, 212, 222, 300, 308, 315, 364, 375
MacArthur, General Douglas 104, 143, 147, 165, 174, 175, 177, 293, 415
Macaulay, T. B. 338
MacDonald, Ramsay 101
Macmillan, Harold 22, 40, 131, 198, 201, 413
Macmillan, Margaret 22, 40, 131, 198, 201, 413
Madagaskar 166
Madero, Francisco 67, 406
Maduniyet Çalışmaları 27
Mafya 103, 320, 321
Mahalanobis, P. C. 192, 193, 349, 361, 417
Mailer, Norman 155
Maine, Henry 346
Makerere Üniversitesi 278
makineli tüfek 43
Malaka, Tan 162, 163, 327
Malaya 55, 107, 125, 136, 140, 143, 150, 157, 161, 165, 166, 167, 178, 196, 205, 310, 318, 319, 332, 347, 424
Malevich, Kazimir 275
Malezya 192, 196, 215, 339, 349, 357, 383, 395
Malinowski, Bronisław 234, 235, 407
Mançukuo 86
Mançurya 31, 33, 64, 84, 86, 128, 130, 132, 134, 164, 177, 286, 287, 324, 325, 393
Mandal Komisyonu 217, 378
Mandela, Nelson 223, 224, 379, 398, 408
Mandler, Peter 26, 235, 413, 422
Manhattan Projesi 228
Mann, Michael 21, 28, 33, 233, 305, 307, 392, 413, 421
Mann, Thomas 37
Mansfield, Katherine 273
Maoizm 214, 372
Maoriler 106, 153
Marconi, Guglielmo 229
Marcos 216
Marcuse, Herbert 251
Marinetti, F. T. 269
Marksizm 214, 227, 327, 372, 381
Marne Muharebesi 42
Márquez, Gabriel García 280
Marshall, Alfred 29, 33, 149, 150, 151, 170, 172, 186, 201, 239, 289, 410, 414
Marshall Planı 149, 150, 151, 170, 172, 201
Martinik 110
Marx, Karl 32, 235, 236, 242, 245, 291, 326, 418
Matisse, Henri 269, 272, 279, 417
Matteotti, Giacomo 88
Mavera-i Ürdün 46, 84, 370
Maymun Davaları 257
Mazowiecki, Tadeusz 212, 224
Mazziniciler 88
Mbembe, Aşil 237, 315, 414, 425
McCarthy, Joseph 147, 174, 180, 272, 329
McMeekin, Sean 40, 131, 414
Mead, Margaret 235, 413
Medeni ve Adli Aşiret Anlaşmazlıkları Yönetmeliği 48
Medicaid 184
Medicare 184
Meir, Golda 250
Meksika 35, 38, 67, 68, 69, 70, 79, 95, 115, 176, 182, 203, 204, 270, 276, 299, 317, 319, 326, 352, 355, 372, 380, 394, 397
Meksika Liberal Partisi 67
Menzies, Robert 146
Merkez Kikuyu Derneği 344
MI5 180, 425
Microsoft 182, 219, 384
Milletler Cemiyeti 26, 30, 43, 47, 49, 65, 82, 103, 113, 134, 137, 149, 199, 258, 323, 324, 325, 326, 328, 329, 330
Milletler Cemiyeti Resmi Dergisi 326
Milli Cephe 25
milliyetçilik 16, 31, 36, 40, 45, 81, 92, 149, 150, 232, 273, 292, 305, 307
Mill, James 238, 346, 400
Mill, John Stuart 238, 346, 400

Mitterrand, François 221
Mısır 13, 15, 22, 38, 44, 45, 47, 48, 49, 51, 52, 55, 62, 71, 81, 82, 83, 110, 111, 138, 140, 147, 148, 151, 157, 158, 159, 188, 200, 232, 253, 295, 296, 301, 302, 307, 339, 343, 344, 369, 393
modern 9, 16, 20, 22, 23, 24, 26, 28, 29, 57, 61, 73, 93, 133, 135, 139, 153, 167, 176, 188, 194, 200, 213, 232, 243, 246, 249, 257, 261, 270, 273, 275, 276, 278, 294, 295, 297, 303, 305, 310, 317, 318, 337, 338, 364, 366, 370, 377, 389, 417, 421
Modigliani, Amedeo 269
Modi, Narendra 302, 379, 388
Moğolistan 292
Mohenjo-daro 231
Mokujiki Hareketi 275
Molotov, Vyacheslav 168
Monti, Mario 386
Moore, Henry 10, 11, 20, 278
Morgan, T. H. 10, 11, 227
Mormonluk 289
Mosley, Oswald 88, 98, 102, 112, 137
Mountbatten, Louis 144, 160, 311
Moyn, Samuel 25, 26, 247, 414, 425
Mübarek, Hüsnü 18, 213, 369, 370
Mugabe, Robert 223, 379
Muhammed, Peygamber 100, 163, 174, 213, 244, 252, 262, 289, 294, 343, 349, 396
mui tsai 319
Mukerjee, Radhakamal 360
Mumbai Planı 151
Musaddık, Muhammed 174, 213
müşaireler 283
Müslüman aşırıcılık 22
Müslüman Kardeşler 22, 84, 111, 148, 214, 296, 301, 302, 328, 342, 344, 364, 369
Mussolini, Benito 76, 78, 80, 87, 88, 91, 92, 94, 95, 121, 133, 134, 135, 138, 170, 171, 272, 321, 325, 327, 407
Mutlu Vadi 108, 124
Myanmar 315
Myint-U, Thant 281

N
Nagalar 153
Nagasaki 54, 143, 177, 180
Naoroji, Dadabhai 239, 348
Narasimha Rao, P. V. 378
NATO 365, 374
Nazizm 20, 52, 77, 78, 87, 95, 99, 169, 172, 178, 186, 299, 300
Ndrangheta 321
Negri, Antonio 24, 28, 32, 395, 409
Nehru, Cevahirlal 20, 60, 78, 111, 123, 146, 154, 160, 187, 192, 193, 194, 218, 229, 233, 241, 250, 294, 311, 328, 338, 346, 347, 348, 349, 359, 361, 415, 420
neo-Budizm 289
neoliberalizm 174, 218, 381
Netanyahu, Benjamin 369
New Deal 91, 104, 120, 128, 129, 138, 147, 184, 219, 298, 386, 416
Newman, Barnett 133, 278, 415
Nguyen Ai Quoc 107, 327
Nietzsche, Friedrich 80, 244, 248
Nijerya 107, 108, 109, 110, 123, 124, 198, 223, 284, 313, 318, 367, 373, 379, 380, 400
Nijerya Gençlik Hareketi 109
Nippon Kaigi 376
Nivedita, Rahibe 270, 405
Nixon, Richard 181, 188, 203, 218, 240
Nkrumah, Kwame 111, 197, 404
Nozick, Robert 248
nüfus artışı 353, 354, 378
nükleer enerji 382
nükleer silahlar 180
Nuri Said Paşa 158
Nyasaland 57
Nyerere, Julius 346, 347, 407

O-Ö
Oakeshott, Michael 244, 406
Obama, Barack 24, 336, 376, 385, 386, 387, 388, 406
O'Brien, P. K. 26, 425
Oppenheimer, Robert 228
Opus Dei 328
organize suç 103, 321
Orta Afrika Cumhuriyeti 260
Ortadoğu 14, 22, 30, 34, 35, 38, 44, 46, 47, 48, 49, 52, 53, 59, 66, 68, 70, 77, 79, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 96, 107, 133, 147, 148, 158, 159, 160, 161, 167, 168, 230, 245, 294, 295, 301, 313, 315, 324, 329, 343, 364, 367, 371, 372, 375, 379, 380
orta sınıf 67, 81, 83, 95, 110, 170, 193, 215, 224, 252, 260, 262, 266, 302, 389, 399
Ortodoks Kilisesi 22, 116, 256, 374

Orwell, George 136, 137, 155
Osmanlı İmparatorluğu 17, 35, 38, 41, 44, 45, 46, 47, 50, 51, 55, 57, 59, 68, 69, 81, 82, 158, 271, 287, 295, 305, 306, 364
Osterhammel, Jürgen 21, 25, 415, 425
Ostpolitik 222
Overy, Richard 77, 101, 132, 139, 141, 142, 415, 423, 425
Owen, Wilfred 271, 375, 423
Öjeni 335
Özbekistan 211
Özgür Fransız Ordusu 170, 171

P
Padmore, George 110, 235
Pakistan 13, 51, 145, 156, 159, 160, 194, 199, 206, 214, 231, 245, 253, 259, 284, 294, 311, 312, 315, 318, 338, 343, 358, 364, 367, 368, 370, 372, 377, 378, 387, 392, 395, 411, 412, 416, 419, 422
Pakistan Taliban'ı 368
Palatina 89
Pan-Afrika Kongresi 325
Pan-Avrupa Birliği 325
pançayatlar 60
Pandey, Gyanendra 311, 335, 415, 416
Pandit, Vijaya Lakshmi 328
Pant, G. B. 123, 416
Papa II. John Paul 212
Paraguay 204
Paris Meclisi 99
Parlamentolararası Birlik 324
Parsons, Talcott 242
Parti colonial 49
Pasifik Adaları 35, 153
Pasternak, Boris 284
Patton, George 104
Pearl Harbor 139, 140, 142, 143, 408
Pearson, Karl 361, 416
Pehlevi, Rıza Şah 58, 83
Pekin 62, 176, 215, 273, 353, 358, 377
Pembe Dalga 203
Peng, Chin 327
perestroika 211, 354
Perón, Eva 250, 251
Perón, Juan 87, 127, 176, 203, 251
Perry, Grayson 279
Peştunistan 160
Pétain, Marshal Philippe 138, 300
petrol 32, 51, 57, 58, 82, 141, 142, 174, 210, 211, 213, 297, 320, 330, 371, 374, 381
Philby, Harry St John 50
Piaf, Edith 281
Picasso, Pablo 136, 155, 269, 272, 278, 417
pieds noirs 108, 200
Piketty, Thomas 23, 30, 99, 208, 219, 240, 388, 392, 416
Piłsudski, General Józef 92
Pinochet, Augusto 203, 222, 380
Plath, Sylvia 250
pogromlar 72, 305, 315
Politbüro 93, 185, 210
Pollock, Jackson 155, 278
Polonya 39, 52, 92, 99, 137, 138, 142, 144, 150, 169, 170, 209, 210, 212, 292, 309, 324
Pomeranz, Kenneth 22, 27, 416, 425
Popper, Karl 391, 392
Portekiz 92, 146, 198, 200, 249, 279, 298, 384, 386
Pot, Pol 191, 245, 259, 310
Potsdam 142
Premchand, Munshi 273, 416
Presley, Elvis 282
Prokofiev, Sergei 276
Protestan birlikçilik 38
Proust, Marcel 269
Prusya 89, 112, 113, 257
Psy 283
Pussy Riot 375, 422
Putin, Vladimir 40, 264, 366, 374, 375, 387, 395, 413

Q
Qichao, Liang 100, 239, 419

R
Rabin, Yitzhak 369
Radcliffe-Brown, A. A. 235
Radhakrishnan, Sarvepalli 149, 398, 409
Rancière, Jacques 390
Rand, Ayn 272, 399
Rangarajan, Mahesh 359, 416
Rathenau, Walther 113
Rauschenberg, Robert 278
Rawls, John 248, 412
Reagan, Ronald 23, 181, 188, 200, 208, 209, 213, 218, 219, 220, 221, 222, 298, 329, 383

Reichsbank 126
Reich, Wilhelm 40, 90, 91, 114, 126, 130, 137, 169, 251, 325, 404, 407
Remarque, Erich Maria 271
Renanya 71, 75, 89, 91, 113, 137, 325, 335
Reynolds, Joshua 34, 65, 72, 102, 104, 120, 129, 139, 142, 147, 174, 182, 218, 233, 279, 329, 333, 404, 416, 417
Ricardo, David 238
Rida, Rashid 295
Rivera, Diego 68, 76, 91, 92, 115, 276
Rivers, W. H. R. 234
Rızakarlar 311
Robinson, Joan 59, 240, 249, 402, 417
Rocco, Alfredo 88
Rockefeller Vakfı 149
Rolling Stones 183, 281
Romanya 209
Rommel, General Erwin 138, 140
Roosevelt, Eleanor 250
Roosevelt, Theodore 35, 38
Rorty, Richard 248
Rosanvallon, Pierre 248, 417
Rosenberg, Emily 21, 23, 25, 417, 426
Rosenthal, Laurent 27, 417
Rothko, Mark 278
Roy, M. N. 27, 211, 326, 374, 413, 414, 417
Ruanda 313, 314, 315, 364, 365, 392
Ruhr Kızıl Ordusu 112
Rus Devrimi (1905) 38, 269
Rus Devrimi (1917) 69
Rushdie, Salman 280
Rus İmparatorluğu 50
Russell, Bertrand 100, 239, 273
Rusya 22, 30, 34, 35, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 46, 48, 51, 56, 58, 59, 64, 67, 68, 69, 70, 72, 85, 86, 92, 93, 113, 139, 140, 141, 150, 183, 208, 211, 212, 223, 241, 256, 260, 263, 264, 270, 273, 283, 301, 306, 307, 318, 320, 330, 351, 353, 354, 363, 366, 367, 373, 374, 387, 392, 395, 397

S-Ş
SA 80, 90, 95, 308
Sahra-altı Afrika 183, 389
Said, Edward 158, 237
Salazar, Antonio de Oliveria 200, 279
Sanat 155, 268, 269, 270, 272, 275
Sanat ve Zanaat Hareketi 270, 275
San, Aung 140, 144, 160, 255, 328, 372
Sanayileşme 357
Sandberg, Sheryl 252
Sanskritçe 339
Sanskritleştirme 237
Sarkar, Jadunath 233, 405
Sarraut, Albert 49, 418
Sartre, Jean-Paul 155, 203, 236, 248, 279
Sassoon, Siegfried 271
satyagraha 60, 293
Savarkar, V. D. 217, 294, 327, 411, 418
savaş ağaları 76, 292
savaş tazminatı 49, 112, 113
Schacht, Hjalmar 126
Schmidt, Helmut 221
Schmitt, Carl 80, 90, 113
Schoenberg, Arnold 269
Schumpeter, Joseph 36
Schuster, George 122
Scientology 289
Scott, James C. 43, 188, 236, 302, 418, 426
Scriabin, Alexander 276
seçimler 99, 211, 218, 250, 379, 380
sekülerizm 28, 244, 298, 300
Selassie, Haile 133
Seligman, G. C. 235
Sen, Amartya 241, 399
Senato (ABD) 386
Senegal 109, 115
serbest piyasa ekonomisi 123
serbest piyasa kapitalizmi 380
serbest ticaret 171, 202, 221, 233
seri üretim 174, 175
sermaye 28, 31, 32, 66, 70, 95, 99, 122, 139, 172, 182, 194, 196, 201, 204, 211, 216, 222, 225, 238, 241, 320, 376, 377, 379, 380, 385, 388, 390, 394, 396, 400
Sexton, Anne 250
Seyid Ahmet, Ray Bereylili 367
Seylan 111, 270, 312
Shakespeare, William 333
Sheffield 399
Shikai, Yuan 62
Shiv Sena 378
Sibirya 31, 35, 141, 150, 261, 286
Sierra Leone 314
Sihizm 259
Silikon Vadisi 337
sinema 104, 155, 190, 229, 268, 272, 283, 359
Singapur 51, 59, 85, 140, 161, 210, 215, 280, 337, 339, 349, 377, 383

Singh, B. P. 217
Singh, Manmohan 218, 241, 378
Sinn Fein 38, 102
Sivil Haklar Hareketi 183, 235, 336
sivil itaatsizlik 105, 213
sivil toplum 99, 100, 110, 111, 113, 116, 117, 149, 185, 193, 214, 222, 236, 255, 264, 321, 324, 325, 342, 344, 345, 352, 371, 375
Siyah Kurtuluş Ordusu 184
Siyonizm 33, 44
Sıkıntı Yılları 201
Sırbistan 51, 52, 59, 70, 234, 315, 365, 392
Slim, General William 143, 144, 160
Slovenya 365
Sluga, Glenda 149, 324, 418
Smith, Adam 106, 175, 238, 337, 342, 364, 418
Smuts, General Jan 13, 14, 105, 123, 199, 328
Sneevliet, Henk 326, 417
Snowden, Edward 390
Soğuk Savaş 29, 31, 142, 149, 150, 155, 163, 165, 167, 168, 173, 175, 176, 181, 188, 192, 197, 200, 203, 204, 207, 210, 223, 228, 256, 260, 283, 313, 329, 330, 368, 371, 373, 375, 392, 394
Somali 367, 373
Sömürgecilik 59, 64, 205, 234, 331, 335, 336, 344, 345
Sonderweg 78, 107
Soros, George 241, 400
Soruşturma Bürosu 72, 103
Sosyal Demokrat Parti (Almanya) 38, 112
Sosyal Devrimci Parti (Rusya) 93
Sosyal Güvenlik Yasası (1935) 104, 129
Sosyalist Parti (Japonya) 178, 221
Sosyalizm 180, 192, 297
Sovyet yardımı 165
Spartakist isyan (1919) 89
Spengler, Oswald 39, 90, 387
Spor 243, 261, 263, 356
sputnik 229
squadristi 85, 88, 101, 130
Sri Lanka 160, 312, 313, 315, 341, 412, 418
Srinivas, M. N. 237
SS 80, 308
SSCB 23, 31, 47, 68, 73, 76, 77, 92, 93, 94, 95, 99, 113, 121, 126, 128, 130, 132, 135, 139, 141, 142, 144, 145, 147, 148, 149, 150, 151, 161, 162, 167, 168, 169, 170, 174, 175, 180, 181, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 194, 195, 196, 198, 201, 202, 203, 204, 205, 209, 210, 211, 212, 213, 215, 216, 219, 220, 221, 223, 225, 227, 229, 238, 242, 250, 258, 260, 266, 271, 273, 276, 279, 284, 291, 292, 325, 326, 329, 339, 354, 365, 373, 374, 375, 376, 377, 393, 394, 395, 401
Stahanov, Aleksey 94
Stalin 19, 31, 68, 73, 77, 78, 80, 81, 93, 94, 95, 98, 99, 128, 130, 137, 138, 139, 141, 142, 144, 147, 149, 168, 169, 170, 173, 174, 184, 185, 186, 205, 211, 245, 275, 279, 292, 300, 307, 308, 309, 326, 329, 377, 408, 411, 414, 418, 419
Stallone, Sylvester 283
Stasi 170, 252, 421
Steinbeck, John 273
Sterling, Donald 263
Stern Çetesi 157
Stevenson, David 41, 42, 418
Stewart, Rory 119, 239, 370, 418, 421
Stiglitz, Joseph 23, 418
Stilwell, General Joseph 143, 164
Strachan, Hew 40, 41, 56, 69, 70, 418
Strauss, Leo 113, 236, 237, 244, 287, 397, 406, 410, 412
Stravinsky, Igor 269, 281
Stresemann, Gustav 113
Suç 184, 304, 317, 320, 321
Sudan 29, 38, 109, 138, 253, 287, 296, 315, 318, 364, 371, 427
Süfrajetler 39
Sukarno, Achmad 163, 192, 195, 415
Sullivan, Michael 274, 419
Sumatra 163, 320
Suriye 29, 30, 32, 44, 46, 47, 48, 49, 52, 135, 136, 148, 157, 158, 159, 232, 258, 295, 314, 315, 316, 330, 339, 343, 352, 364, 368, 369, 370, 392, 395
Suriye iç savaşı (2011-2013) 370
Suud, Abdülaziz Ibn 44, 296
Suudi Arabistan 51, 228, 245, 253, 297, 366, 389, 392, 398
Süveyş Kanalı 46, 110, 157, 158
Swadeshi 16, 38, 270, 271, 393
Swettenham, Frank 347
Sykes-Picot Antlaşması (1916) 22

Sylvester 254, 283
Şangay Ekolü 270
Şeriat Konseyi 136, 341
Şii hilali 369
Şii İslam 214, 302
Şili 67, 87, 176, 203, 204, 222, 299, 372, 380, 381
Şintoizm 341

T
Taft, William 38
Tagore, Abanindranath 270
Tagore, Rabindranath 270, 273, 419
Taiping isyanı 289
Talal Asad 237
Taliban 30, 135, 190, 209, 214, 219, 245, 253, 283, 338, 367, 368, 422
Tambo, Oliver 223
Tamil Kaplanları 312, 313
Tanganyika 56, 166
Tanganyika Yerfıstığı Programı 166
Tanzanya 379
Tawney, R. H. 101, 425
Tayland 215, 335, 383, 387
Taylor, A. J. P. 131, 413, 419
Taylor, Charles 243, 244, 245, 248, 314, 419, 426
Tayvan 64, 134, 140, 165, 215
Tebliğ Cemaati 328
Tek Çocuk Politikası (Çin) 253, 318, 355
Telangana isyanı 312
Telang, K. T. 239
Tendulkar, Sachin 263, 419
Teozofi 116
Tet Saldırısı (1968) 187
Thatcher, Margaret 23, 200, 208, 220, 221, 240, 329, 420
Thompson, E. P. 27, 38, 66, 272, 419
Tiananmen Meydanı (1989) 215, 222, 260
Tito, Josip Broz 92, 144, 170, 420
Tokyo depremi 127
Tolstoy, Leo 247
Tooze, Adam 34, 41, 45, 69, 324, 419
toplu katliam 304, 306, 307, 308, 311, 314, 316, 323, 392
toprak ağaları 81, 84
Toynbee, Arnold 233, 424
Trabant 186
Trablus 48, 296
Transavangard hareketi 279
Trocki, Carl 319, 419
Troçki, Lev 38, 68, 74, 93, 94, 95, 275, 326
Truman, Harry 110, 142, 147, 165, 173, 174, 329
Türkiye 13, 23, 26, 45, 47, 51, 52, 57, 81, 82, 83, 84, 294, 295, 302, 307, 362, 388, 392
Türk Kurtuluş Savaşı 76
Türkleştirme 45, 51
Tutsiler 305, 314, 365
Twitter 263, 264, 265, 381

U-Ü
U-2 Olayı
Uganda 108, 166, 198, 255, 278
Ujamaa 346, 407
Ukrayna 22, 93, 94, 142, 168, 186, 211, 212, 263, 309, 315, 364, 374, 392
ulema 48, 55, 302
Ulster 102, 298
Ulusal Cezayir Hareketi 124
Ulusal Kalkınma ve Reform Komisyonu 358
Ulusal Konut Yasası (Kanada) 105
Ulusal Kurtuluş Cephesi 124
Ulusal Parti (Güney Afrika) 125, 166, 223, 329, 334
Ulusal Sağlık Hizmeti (BK) 146
Ulusal Silah Birliği 220
Uluslararası Çalışma Örgütü 323, 324, 325, 326
Uluslararası Çalışma Şartı 324
Uluslararası Kriminal Polis Komisyonu 317
Uluslararası Para Fonu (IMF) 31, 178, 240
Uluslararası Savaş Suçları Mahkemesi 365
Uluslararası Sosyalist Tugaylar 136
UNESCO 31, 237, 248, 328, 329, 330, 361
Ungaretti, Giuseppe 271
Union Minière 125
United Fruit Şirketi 176
Urduca 273, 341
Uruguay 203, 204, 381
uyuşturucu savaşları 380
uyuşturucu ticareti 317, 319
Uzun Yürüyüş (1934-1935) 85, 134, 156
Üçlü İtilaf 42
Üçüncü Dünya 186, 187, 394
Üçüncü İngiliz-Afgan Savaşı (1919-1920) 393

Üçüncü Reich 40, 169, 325
Ürdün 46, 47, 84, 157, 158, 370
Ürdün Kralı Abdullah 158

V
V2 roketleri 316
Valonlar 375
van Dyck, Anthony 279
Vargas, Getulio 127, 280
Varma, Raja Ravi 270
Varşova Paktı 211
Vatikan 292, 298
Vefd Partisi 48, 52, 84, 295
Venedik Film Festivali 272
Venezuela 380, 381
Vespasian, İmparator 377
Viet Minh 145, 161, 162, 187, 259, 327, 339
Vietnam 15, 28, 145, 150, 153, 161, 162, 163, 165, 178, 179, 181, 182, 184, 185, 187, 188, 190, 191, 192, 196, 202, 205, 207, 210, 216, 234, 241, 250, 258, 260, 261, 276, 277, 278, 279, 282, 283, 289, 290, 293, 301, 306, 310, 313, 319, 321, 327, 337, 339, 363, 373, 394, 397, 403, 405, 407, 410, 411, 420, 421, 425
Viet Nam Quoc Den Dang (VNQDD) 115
Villa, Francisco 67
Vivekananda, Swami 20, 288
Volcker, Paul 219
Volkswagen 229
von Bethmann-Hollweg, Theobald 69
von Moltke, Helmuth 40
von Papen, Franz 126
von Sternberg, Josef 272

W
Waitangi Antlaşması (1840) 106
Wałęsa, Lech 212
Warhol, Andy 278
Washington Denizcilik Antlaşması (1922) 64
Watergate skandalı 181
Weber, Max 29, 113, 227, 234, 242, 288, 342, 416
Webern, Anton 281
Weimar Cumhuriyeti 75, 77, 89, 112, 117, 126, 250, 271
Weiwei, Ai 284
Wellesley, Lord 304
Wells, H. G. 13, 76, 401
Werner, Michael 22, 24, 27, 228, 427
Wessel, Horst 90
Westminster Tüzüğü (1931) 105
Wikileaks 265
Wilde, Oscar 253
Wilhelmina, Hollanda Kraliçesi 249
Wilson, Harold 201
Wilson, Woodrow 65, 66, 324, 325, 419
Win, Ne 132, 161
Wittgenstein, Ludwig 248
Wojtyła, Karol 212
Wong, R. Bin 27, 417
Wozniak, Stephen 182

X
Xiaoping, Deng 190, 214, 376, 418
Xiaotong, Fei 235
XII. Pius, Papa 79

Y
Yahudi Soykırımı 132, 304, 305, 306, 308, 309, 310, 312, 364, 375
Yakuza 320, 321, 411
Yalta 142
Yasak 103, 104
Yat-sen, Sun 62, 79, 84
Yeltsin, Boris 211, 212, 373, 374, 414
Yemen 368
yeniden eğitim 165, 261
Yeni Ekonomi Politikası 94, 121, 128, 211
yeni emperyalizm 55, 133, 371
Yeni Hayat Hareketi 80
Yeni Zelanda 35, 47, 64, 65, 105, 106, 199, 205, 221, 249, 263, 286, 287, 333, 337, 338, 351, 397
yerli halk 339
Yeşil Devrim 151, 194, 217, 352, 360, 361, 362
Yetki Yasası 114
Yew, Lee Kuan 339, 348, 349, 422
Yousafzai, Malala 253, 338
Yugoslavya 52, 92, 96, 99, 144, 145, 170, 212, 364, 365, 375
Yukarı Silezya 91, 324
Yüksek Mahkeme 220
Yunanistan 51, 69, 133, 144, 170, 174, 202, 296, 309, 384, 386
Yutang, Lin 398

Z
Zapata, Emiliano 67
Zedung, Mao 28, 62, 85, 156, 163, 165, 188, 292, 327
Zhenhua, Xie 358
Zhijie, Qiu 276
Zhimo, Xu 273
Zimbabve 334
Zimmermann, Bénédicte 22, 27, 427
Zinoman, Peter 327, 420
Ziya ül-Hak, General Muhammed 214
Žižek, Slavoj 390
zorunlu göç 76

Modern Dünyanın Yeniden İnşası, İngiliz tarihçi Christopher Alan Bayly'nin modern tarih yazımında çığır açan *Modern Dünyanın Doğuşu* adlı geniş kapsamlı ve incelikle işlenmiş çalışmasının devamı ve tamamlayıcı cildidir.

"Göz kamaştırıcı bilgi derinliğiyle uzaklık tanımayan çözümleme gücünün başyapıtı" olarak tanımlanan ilk ciltte olduğu gibi Bayly bu ciltte de iktisadi, siyasal ve toplumsal gelişmeleri, görünür görünmez karmaşıklıkları içinde, kendine özgü bağlantılı ve karşılaştırmalı bakış yöntemiyle küresel ölçekte çözümlemeyi sürdürüyor. Devlet, sermaye, üretim, savaş, iletişim, kültürel yaşam, küresellik, yerellik temalarını yüzyılın başından beri ortaya çıkan değişimlere bağlı olarak somut biçimde irdeleyen Bayly, okura, her bir aşamada çarpıcı örneklerle donatılmış, zengin ve izlenebilir bir tarih anlatısı sunuyor.

Modern Dünyanın Yeniden İnşası, olağanüstü derinlikteki yapıtlarıyla olduğu kadar seçkin bir eğitmen olarak da yaşamının son anına dek katkılarını devam ettirdiği akademi çevrelerince "benzersiz entelektüel yelpazeye sahip bir virtüöz" olarak anılan Bayly'nin modern tarih yazımına miras bıraktığı bir "son dokunuş" olarak kabul edilmektedir.

"Yirminci yüzyılın küresel tarihini tüm klişelerden arınmış biçimde yalnızca Chris Bayly yazabilirdi. Engin bilgi birikimi ve aynı biçimde derin düşünce yetisi üzerinde yükselen, geçmişe ışık düşürdüğü kadar günümüzün çalkantılı dünyasını da aydınlatan, ilham verici bir eser."

(Ruth Harris, *Modern Tarih Profesörü*, Oxford Üniversitesi)

"*Modern Dünyanın Yeniden İnşası,* ilk bakışta yerel çatışmalar ve küçük savaşları dünya tarihinin merkezine yerleştirir görünürken temelde küresel kapitalizmin eşitsizliklerini derinliğine sorgulamakta ve değişen birey ve toplum kavrayışlarına dikkat çekmektedir. Çağımızın en önemli tarihçilerinden birinin en parıltılı eseri. "

(Lauren Benton, *Hukuk ve Tarih Profesörü*, Vanderbilt Üniversitesi)

KDV'den muaftır.
AYRINTI • TARİH
ISBN: 978-605-314-589-9
9 786053 145899